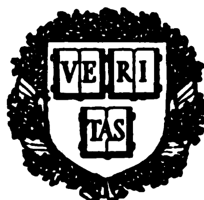

VE RI
TAS

CORPUS REFORMATORUM.

VOLUMEN XXXIII.

IOANNIS CALVINI

OPERA QUAE SUPERSUNT OMNIA.

EDIDERUNT

GUILIELMUS BAUM EDUARDUS CUNITZ EDUARDUS REUSS

THEOLOGI ARGENTORATENSES.

VOLUMEN V.

BRUNSVIGAE

APUD C. A. SCHWETSCHKE ET FILIUM.

(M. BRUHN.)

1866.

IOANNIS CALVINI

OPERA QUAE SUPERSUNT OMNIA.

AD FIDEM

EDITIONUM PRINCIPUM ET AUTHENTICARUM

EX PARTE ETIAM

CODICUM MANU SCRIPTORUM

ADDITIS PROLEGOMENIS LITERARIIS,

ANNOTATIONIBUS CRITICIS, ANNALIBUS CALVINIANIS

INDICIBUSQUE NOVIS ET COPIOSISSIMIS

EDIDERUNT

GUILIELMUS BAUM EDUARDUS CUNITZ EDUARDUS REUSS

THEOLOGI ARGENTORATENSES.

VOLUMEN V.

BRUNSVIGAE

APUD C. A. SCHWETSCHKE ET FILIUM.

(M. BRUHN.)

1866.

1877, Jan. 13.
Walker fund

IOANNIS CALVINI

TRACTATUS THEOLOGICI MINORES.

TOMUS PRIMUS.

CONTINENTUR HOC VOLUMINE

(Asterisco notamus quae apud Bezam desiderantur)

PROLEGOMENA.

CAPUT I.

COLLECTIONES TRACTATUUM CALVINI THEOLOGICORUM ANTEHAC EDITAE.

Opuscula Io. Calvini theologica sive tractatus varios minores primum separatim editos iam ipso autore superstite et post eius mortem plures coniunctim edi curavere. Quae editiones varii sunt generis, sed nulla earum talis ut in ea simpliciter recudenda acquiescere possimus. Atque hic non magni momenti res est quod vel in locupletissimis opuscula nonnulla desiderantur quae fortasse in hanc seriem referri debuissent; haec enim facillimo negotio caeteris addere poteramus. Multo magis nos offendit quod, quum Calvinus libellos suos alios latino sermone, alios gallico conscripserit, omnes illae editiones eos nonnisi alterutro eodemque unico exhibent, ita scilicet ut versiones ab aliis factae passim archetypis mixtae legantur. Quae quum ita sint, iure dixeris nullam unquam tractatuum illorum collectionem institutam esse, quae eos re vera ad suas authenticas formas expressos in unum corpus redegerit. Nobis vero, ut iam in prima nostra praefatione significavimus, plane alia via ingredienda videtur, et unicuique opusculo sua prima et vera facies vel servanda vel restituenda. Caeterum de consilio nostro mox plura dicturi primum pro more antiquiora ista tractatuum corpora sigillatim recensebimus et accuratius describemus.

I.

EDITIO GALLASII.

Primus qui de minoribus Calvini scriptis iunctim edendis cogitasse videtur fuit Nicolaus des Gallars (Gallasius) verbi divini apud Genevenses minister, cuius nomen in thesauro epistolico calviniano frequentissime occurret. Is iam anno MDLII. satis amplum volumen opusculorum collegae sui in publicum exire iussit cuius titulus hic est:

IOANNIS CAL- | uini opuscula omnia in | vnum volumen collecta. | *Quibus accessit libellus nunc primum editus, De aeterna Dei praedestina- | tione, aduersus Albertum Pighium Campensem, et Georgium Siculum.* | *Locorum sacrae Scripturae in his opusculis obiter interpretatorum index.* | (Insigne typographi.) GENEVAE. | *Apud Ioannem Gerardum.* | M. D. LII.

Insigne typographi exhibet palmam illam cum puero manu suspenso quam in editione Institutionis gallica apud Iac. Bourgeois anno 1561 impressa vidimus (Calvini Opp. T. III. pag. XXXIX) sed absque adagio. In fine autem voluminis exstat notissimum illud emblema Io. Gerardi, gladius flammis circumdatus, quem duae tenent manus, cum inscriptione eius formae quam habuimus in eiusdem bibliopolae editione gallica Institutionis anni 1551 (Tom. III. pag. XXXIV). Totum volumen constat septuaginta novem ternionibus formae maioris (quam hodie vulgo in folio minore dicunt) et uno quaternione qui penultimum locum occupat (a. B—Z; aa—zz; AA—ZZ; Aaa—Kkk. a). Ternio primus continet, praeter titulum, praefationes tres, unam Gallasii editoris, item duas Calvini ad primum tractatum, ridiculo operariorum errore a suo textu seiunctas, indicem denique opusculorum in hoc volumine denuo evulgatorum. Quorum textus comprehenditur paginis 946 si typographum audias, cuius tamen signaturae innumeris vitiis scatent, ita ut in laudandis singulis locis vix ac ne vix quidem iis uti possis. Revera sunt 938. Textum sequitur pagina una erratorum. Ternionem ultimum obtinet index locorum Scripturae. Si hunc indicem exceperis et erratorum tabulam, omnia eo typorum genere exscripta sunt quos hodie cursivos dicimus.

Tractatus ipsos a se collectos editor hac praefatione a nobis minime negligenda commendat:

Nicolaus Gallasius piis lectoribus S.

Quum hactenus quam plurima et veterum et recentiorum autorum scripta hominum incuria perierint, quae maximum nobis fructum adferre potuissent, nos profecto, extremis hisce temporibus, quibus magnae gravesque calamitates imminent, diligentiores esse oportet in conservandis thesauris quibus Dominus ecclesiam suam locupletavit, nisi admodum ingrati esse velimus. Ac sedulo occurrendum est fraudibus Satanae qui haec nobis eripere atque e medio tollere modis omnibus conatur, ut iterum iactatis errorum seminibus nos inermes atque incautos facilius opprimat. Nemini enim nisi caeco perspicuum non est quid superioribus saeculis acciderit et quam late grassata sit superstitio et impietas, quum sublatis doctoribus et doctrina sparsisque tenebris Satan oculos paene omnium incredibili astutia perstrinxit. Nullis quidem artibus efficere potuit ut sacrae literae interirent: sed ita ab earum lectione et vera interpretatione averterat omnium animos, ut fabulis et mendaciis potius quam veritati locus esset, vanisque et frivolis quaestionibus potius quam solidae scripturae tractationi vel ipsi theologiae candidati incumberent. Ita perierat legitimus verbi usus, ita ecclesiae administratio et disciplina eversa, ita sacrilega et detestabilia commenta pro veris institutis Dei recepta erant. Nunc quum insigni Dei beneficio sacrae literae ab impiis eiusmodi commentis vindicatae suaeque puritati restitutae sint ab iis quos Dominus nostris temporibus adversus Antichristi tyrannidem excitavit, danda est opera ut eorum studia, praeclaras actiones insignesque virtutes imitemur. Ac potissimum in id toto animo incumbendum est, ut puritatem doctrinae tueamur, qua sola cultus Dei et religio conservari possunt. Qua igitur fide et diligentia, qua reverentia et modestia praestantes hi viri locos sacrae scripturae tractarint, qua prudentia et dexteritate actus et fraudes adversariorum detexerint eorumque insidias vitarint, quam scite monstrarint fucos et fallacias impostorum, quanto pietatis studio accensi errorum monstra oppugnarint, quanta vehementia in Antichristum eiusque mancipia invecti sint, diligenter nobis animadvertendum est. Et quo rariores sunt hae dotes, eo maiore studio viros qui iis praediti sunt, et quae ab iis proficiscuntur, amplecti debemus: ut attente diligenterque contemplemur quemadmodum usi sint gladio verbi, ne inani eius splendore aut sonitu contenti simus. Porro inter veritatis propugnatores qui nostris temporibus excelluerunt, quam fidelem, strenuum, fortem et invictum se praebuerit D. Calvinus, sic testantur eximia eius scripta, ut alieno praeconio non indigeant. Iam ab ineunte adolescentia, simul atque a Deo vocatus est, tanta constantia fidem

suam non dictis solum, sed scriptis etiam ac factis testatam fecit, ut multos, ubicunque versatus est, reliquerit testes eius luminis quod acceptum a Deo caeteris, quantum in se fuit, communicavit. Quod si prompto et alacri animo Dominum vocantem sequutus est, ac viam semel ingressus nec languori nec otio se dedidit: quo etiam magis progressus est et graviores sustinuit pugnas, eo ardentius in hoc instituto perseveravit. Non referam singula quae alio loco fortassis aptiora erunt. Sed haec mihi nunc perstringenda putavi, quo magis perspicuum sit omnibus, non frustra collecta esse in unum corpus opuscula quae a tanto viro iam ab octodecim annis subinde profecta sunt. Nam maximo usui erunt iis exercendis et confirmandis qui ad veritatis propugnationem sese accingunt. Quod ut re ipsa experti sunt ii qui studiose ea legerunt, ita omnes, qui eodem studio ducentur, idem experturos spero ac confido. Non levis autem fuisset iactura, plerosque libros qui hoc opere continentur interire, quod facile, ut aliis plerisque, accidisset, si semper excusi seorsim ac sparsi essent. Nam etsi perexigui sunt nonnulli, uberrimos tamen fructus pariunt, et doctrinam saeculis omnibus accommodam comprehendunt. Ac quamvis plerisque haec temporaria videri possint, doctrinam tamen utilem ac perpetuam tradunt, qua pii non minus in posterum quam hoc tempore adversus evangelii hostes muniantur. Nam ut videmus, ea quae Augustinus aliique sancti ac celebres viri olim adversus idolorum cultores, haereticos ac seductores scripserunt, nobis hodie maximo usui esse, ne dubitemus quin hi libri summopere profuturi sint posteris, quibus graviora profecto bella sustinenda erunt, nec cum unius tantum generis hostibus decertandum erit. Nova in dies errorum portenta parit diabolus, vetera etiam renovat atque interpolat, et tam specioso colore tegit ut nunquam exstitisse videantur. Artificia mira excogitat, quibus veritatem aut obscuret aut suspectam atque invisam reddat. Quamobrem his certaminibus exerceri necesse est, ut insidias eius vitare et fraudulenta consilia detegere possimus: et quum manus conserendae erunt, forti et invicto animo obsistamus, ac confidamus fore ut Dominus, sicuti admonet Paulus, Satanam sub pedes nostros brevi conterat. Itaque insigne exemplum in hoc praestanti ecclesiae pastore nobis proponitur, qui cum variis hostibus saepenumero congressus est. Nec enim unius generis hostes negotium nobis facessunt. Nunc ab exteris impetimur, nunc a domesticis, hoc est ab iis qui nostri videri volunt, quum tamen alienissimi atque inimicissimi sint. Qualem se adversus exteros et apertos hostes gesserit noster Calvinus, ut nunc insolentem Pighii arrogantiam cohibuerit, nunc putidas Sadoleti blanditias et calumnias diluerit, nunc Sorbonicos censores convicerit inscitiae et impudentiae suae, nunc Concilio Tridentino larvam detraxerit: denique ut semper occurrerit insidiis Antichristi, impiaeque eius tyrannidi sese opposuerit, ac tandem ut lenonum eius, hoc est Interimistarum, laqueos diremerit, hi libri facile indicabunt. Sed cum aliis etiam hostibus non minus perniciosis ei negotium fuit: qui quum veritatis fautores videri velint, errores nihilominus et mendacia admiscent, quibus omnia pervertunt ac corrumpunt. Quemadmodum ii qui ex Anabaptistarum genere exorti novum necis genus animis inferebant, suadentes se hoc modo purgatorii figmentum sublaturos: ac si error errore tolli posset. Cum iis primum Aureliae congressus, tam apertis scripturae testimoniis eorum deliria confutavit, ut statim eorum virus, quod longius serpebat, represserit: atque sic opem tulit multis quorum animi iam ancipiti cogitatione distrahebantur, ut etiam docuerit ea quae omnibus saeculis prodesse et spem beatae ac immortalis vitae confirmare possint. Postea quum videret plurimos, quibus nota erat Dei veritas, nihilominus se nefandis impiorum sacris polluere, magisque fortunarum aut vitae rationem habere quam Dei, eos aculeis verbi stimulandos ac tum privatim tum publice excitandos putavit: ne degenerarent tandem, lumenque illud divinum quod in animis eorum accensum erat exstinguerent. Itaque, ut quod privatim saepius monuerat publice quoque testaretur, epistolas duas edidit, quas de hac re ad quosdam amicos ex Italia scripserat, ut quam detestandum sit coram Deo idololatriae crimen, omnes intelligerent. Graves tunc auditae sunt querimoniae multorum, qui se ita pungi atque e veterno suo excitari aegre ferebant, quasi severior ac rigidior erga ipsos Calvinus esset. Sed iis repugnantibus atque invitis tantum suis exhortationibus effecit, ut plurimi qui fucum Deo sibique prius facie-

bant, culpam suam agnoscerent aliamque omnino vivendi rationem ineundam esse faterentur, et re ipsa Christianos se in posterum praeberent. Alii sibi indulgentes, externum idolorum cultum pervicaciter excusare, atque horrendum scelus vanis coloribus obducere non destiterunt. Quamobrem saepius ineunda haec pugna fuit, aliisque libris ostendendum, quam inanes eiusmodi colores essent. Exortum est deinde aliud bellum adversus Anabaptistas, quorum dogmata prius sepulta rursus emerserant: item adversus fanaticam Libertinorum sectam, qua leves quaedam nostrorum ac vicinorum mentes abreptae erant. Horum impietatem ac vesaniam ita patefecit, ut nemo, nisi admodum hebes, ab iis postea falli posset. Sed ne longior sim persequendis singulis quae ad reformandam ecclesiam, ad imbuendos pia doctrina rudium animos, ad scandala vitanda, ad tolerandam crucem, ad curiosas artes reiiciendas, denique ad conservandum religionis statum his libris aperte fideliterque docuit, ex eorum lectione, quam utiles ac fructuosi sint, melius intelliges. Eos quidem pleniores atque uberiores habere potuisses, si iterum ipse manum adhibuisset: sed quales ab initio prodierunt nunc etiam exstare maluit, quum iis pure ac perspicue omnia tractentur. Nec sane viro gravissimis rebus occupato importuni esse voluimus, ut ea rursus tractaret quae iam fidelissime tradidisset. Nam maiora in dies ab ipso exspectamus. Accessit etiam hisce diebus perutilis ac necessarius liber De aeterna praedestinatione, de qua variae quaestiones tum a levibus et curiosis ingeniis, tum ab hostibus verbi agitatae fuerunt. Vix certe ipsum hoc tempore editurus erat, nisi insolens male feriati cuiusdam erronis protervia eum pepulisset. Tantus enim erat omnium ecclesiarum consensus in hac doctrina, ut eius argumenti tractatio non admodum necessaria videretur. Sed quum hic impostor erroribus, quos ex putidis Georgii Siculi et Pighii lacunis hauserat, ecclesiam nostram turbasset, statim obviam eundum fuit, atque edito unius manu nostrum omnium consensu monstrandum, quid in hac re piis omnibus ex scripturae autoritate sentiendum sit: ut et vanas quaestiones vitent et aeterno Dei consilio tribuant quod arrogantes et vani homines impio praetextu detrahere non dubitarunt. Sed in scelerato eorum conatu benignam erga nos Dei providentiam agnoscamus, qua effectum est ut maxime prodessent ea quibus isti se maxime nocere posse existimarunt. Nam clariora et illustriora reddita sunt quae iam pridem multas piorum alioqui hominum mentes implicuerant, atque omnino satisfactum iis quorum sanae ac sobriae mentes erant. Pervicaces enim ac morosos aut fastidiosos homines, quibus nullae satisfaciunt vel apertissimae rationes, nihil est quod moremur. Piis, modestis, placidis ac minime contentiosis haec omnia scripta sunt, qui si, ut integras mentes Deo offerunt ut ei in obsequium addicant, ita integro et candido ad haec animo accesserint, magnam profecto ex his libellis confirmationem uberrimumque fructum percipient. Valete. Genevae, pridie Cal. Mart. M. D. LII.

Ex hac Gallasii praefatione patet ipsum Calvinum collectionis opusculorum suorum iunctim edendorum neque suasorem neque curatorem fuisse. Laboris meritum sibi soli editor tribuere videtur, certe disertissimis verbis affirmat, autorem nequaquam manum operi adhibuisse, sed maluisse suos libellos sic recudi quales primum prodierint. Inde sequitur nos quoque in textu authentico constituendo, ubicunque id fieri poterit, editiones primarias adire iisque unice uti debere in diiudicandis, si quae fuerint, variis lectionibus.

Tractatuum tituli in catalogo operi praefixo recensentur viginti quos hic integros describere lubet, posthac simili occasione oblata magis compendiose designandos: I. Psychopannychia, qua refellitur quorundam imperitorum error qui animas post mortem usque ad ultimum iudicium dormire putant. II. Epistolae duae: Prior, de fugiendis impiorum illicitis sacris et puritate christianae religionis observanda. Altera, de christiani hominis officio in sacerdotiis papalis ecclesiae vel administrandis vel abiiciendis. III. Iacobi Sadoleti romani Cardinalis epistola ad senatum populumque genevensem qua in obedientiam romani Pontificis eos reducere conatur. Cum Io. Calvini ad eam epistolam responsione.

IV. De Coena Domini. V. Epinicion Christo cantatum. VI. Catechismus ecclesiae genevensis, hoc est formula erudiendi pueros in doctrina Christi. VII. Formula sacramentorum administrandorum in usum ecclesiae genevensis conscripta. VIII. Defensio sanae et orthodoxae doctrinae de servitute et liberatione humani arbitrii, adversus calumnias Alberti Pighii Campensis. IX. Admonitio paterna Pauli tertii romani Pontificis ad Caesarem Carolum quintum, cum scholiis Io. Calvini. X. Articuli a Facultate sacrae theologiae parisiensi determinati super materiis fidei nostrae hodie controversis, cum antidoto. XI. Supplex exhortatio, ad Caesarem Carolum quintum et Principes aliosque ordines Spirae imperii conventum agentes, de necessitate reformandae ecclesiae. XII. Brevis instructio muniendis fidelibus adversus errores sectae Anabaptistarum. Item, adversus fanaticam et furiosam sectam Libertinorum qui se Spirituales vocant. Item, Epistola ad fideles qui degunt Rotomagi, adversus Franciscanum quendam Libertinorum erroris sectatorem. XIII. Admonitio qua ostenditur quam e re christianae reipublicae foret Sanctorum corpora et reliquias velut in inventarium redigi, quae tam in Italia quam in Gallia, Germania, Hispania caeterisque regionibus habentur. XIV. De vitandis superstitionibus, quae cum sincera fidei confessione pugnant. Item excusatio adversus Pseudonicodemos. Quibus accessit responsum pastorum tigurinae ecclesiae. XV. Acta Synodi Tridentinae, cum antidoto. XVI. Vera christianae pacificationis et ecclesiae reformandae ratio, una cum appendice. XVII. Admonitio adversus Astrologiam quam iudiciariam vocant, aliasque praeterea curiositates nonnullas quae hodie per universum fere orbem grassantur. XVIII. Consensio mutua in re sacramentaria, ministrorum tigurinae ecclesiae et Io. Calvini ministri genevensis ecclesiae. XIX. De scandalis quibus hodie plerique absterrentur, nonnulli etiam alienantur a pura evangelii doctrina. XX. De aeterna Dei praedestinatione qua in salutem alios ex hominibus elegit, alios suo exitio reliquit. Item, de providentia qua res humanas gubernat, Consensus pastorum genevensis ecclesiae a Io. Calvino expositus.

Series opusculorum quam editor constituit paucis exceptis ad temporum rationem exacta est. Quod ad sermonem attinet quo singuli tractatus primum in lucem editi fuerunt, in tota illa collectione quinque sunt vel sex gallice ab autore conscripti et ab ipso Gallasio (ut plurimum) latinitate donati, scilicet illi quos N. IV. VII. XII. XIII. et XVII. insignivimus, et XIV. ex parte.

Ad manus fuit exemplar Bibliothecae civicae turicensis, cuius praefectus, vir clarissimus Iacobus Hornerus, inde a studiorum nostrorum calvinianorum primordiis ea tam liberaliter omnibus modis adiuvit, thesaurosque suae custodiae creditos tam late patere voluit, ut nunquam, vel cumulatius praedicata laude, meritis grates aequasse nobis videamur. (Nuperrime ipsis rarissimum opus redimere contigit.)

II.

EDITIO BARBIRII.

Pauciores tractatus ex illis quos Gallasius ediderat forma minori octonaria denuo excuderunt anno 1563 Nicolaus Barbier et Thomas Courteau, typographi genevenses qui antea prelum Basileae exercuerant, quorumque emblema in Prolegomenis Voluminis tertii operum Calvini pag. XLIII descripsimus. Facies libelli haec est:

IOANNIS | Caluini opuscula. | De animae immortalitate. | Contra Anabaptistas, | Libertinos, et | Franciscum quendam. | De vitandis superstitioni- | bus. || Contra Pseudonicodemos | et Consilia Phil. Melan- | cthonis, Martini Buceri, | Petri Martyris et eius- | dem Caluini, etiam con- | clusio

et duae Epistolae. || *CVM COPIOSISSIMO* | indice, et rerum et locorum sacrae Scri- | pturae ab ipso Authore inter- | pretatorum. | (*Insigne typographorum.*) Excudebat Nicolaus Barbirius, et Tho- | mas Courteau. | *M. D. LXIII.*

Singulorum tractatuum tituli hic in duabus columnis dispositi eos referunt quos apud Gallasium numeris I. XII. et XIV. insignivimus. Nam quae hic inscribitur de immortalitate animae disputatio ipsa est Psychopannychia, et qui Franciscus dicitur, Franciscanus ille est adversus quem epistola Calvini ad Rotomagenses libello contra Libertinos subiungi solet. Denique consilia Melanchthonis, Buceri et P. Martyris etiam apud Gallasium exstant in appendice ad diatriben de vitandis superstitionibus.

Totum volumen constat quadraginta et duobus quaternionibus, quorum primus (asterisco notatus) exhibet praeter titulum praefationem Gallasii suae editioni praemissam, et duplicem Calvini ad Psychopannychiam. Octo sequentes (A—H) continent hoc ipsum opusculum (pag. 1—115) cum indice locorum sacrae scripturae, qui est undecim paginarum sine numerorum notis, quibus accedit folium unum album. Reliqui triginta et tres (a—z; aa—kk) habent caeteros libellos (pag. 1—489). Finem faciunt 37 paginae non numeratae cum tribus indicibus, primo locorum, secundo rerum ad eosdem pertinentium, tertio rerum quae in Psychopannychia tractantur. Typi maiores quam pro voluminis forma exspectares. Praefatio Gallasii et Calvini prior charactere minusculo romano, posterior italico vel cursivo expressa. Exemplari usi sumus e bibliotheca guelferbytana petito et humanissime nobis concesso.

Singulare aliquid deprehendimus et explicatu difficillimum in fine praefationis Gallasii, quae olim data fuerat Genevae pridie Cal. Mart. 1552, hic vero pridie Cal. Febr. 1547 scripta dicitur. Alibi contrarium factum videmus nec minus mirandum. In fine scilicet epistolae dedicatoriae quam idem editor suae versioni opusculorum a Calvino adversus Anabaptistas et Libertinos gallice conscriptorum praefixerat, olim eius diem natalem Idus Martii a. 1546 fuisse significaverat, pro quo hic Idus Febr. a. 1563 legimus.

III.

EDITIO BEZAE GALLICA.

Post Calvini excessum Beza duplicem Opusculorum viri clarissimi et amicissimi collectionem meditatus est, quarum alteram gallico sermone editam intra proximi biennii spatium absolvit, alteram latinam post integros decem annos demum prelo submisit. Atque prioris gallicae titulus hic est:

RECVEIL | DES OPVSCVLES, | *C'est à dire,* | Petits traictez de M. Iean Caluin. | *Les vns reueus et corrigez sur le Latin, les autres trans- | latez nouuellement de Latin en François.* | (Emblême de l'Imprimerie.) A GENEVE, | Imprimé par Baptiste Pinereul. | M. D. LXVI.

Emblema illud ipsum est quod in Prolegomenis Tomi primi pag. XLIII ex editione Institutionis genevensi a. 1561 ab Antonio Reboul procurata descripsimus. Folio tituli verso conspicies effigiem Calvini aeri incisam, non ligno, eandem quam exhibet editio Institutionis gallica eodem anno a Perrino splendide excusa. Subiunctum habet emblema Calvini, manum cor tenentem cum adagio: PROMPTE ET SINCERE. Sculptoris insigne additur crux duplex cum literis PWDB in monogrammatis formam redactis subscripto numero 66. Forma libri est maxima. Ternio primus (*) praeter titulum continet epistolam Bezae dedicatoriam et indicem tractatuum, illam septem, hunc tribus paginis absolutum. Volumen ipsum praeterea complectitur 125 quaterniones (b—z; aa—zz; aaa—zzz; aaaa—zzzz; aaaaa—zzzzz; aaaaaa—llllll). Paginae numerantur 2006, sed revera sunt 2000 si typographi errores varios emendaveris.

Opus inscriptum est illustrissimae Ferrariensi ducissae Renatae, Ludovici XII. regis Galliae filiae, feminae vel inter pauciores nobili et sacris instaurandis iam ab initio intentae, ad quam plures exstant Calvini literae, thesauri eius epistolici non infimum decus. Verum ipsa editoris verba lectu hodieque dignissima hic tecum communicare, benevole lector, non pigebit.

A tresillustre et treshaute princesse, Ma dame Renee de France, duchesse de Ferrare et de Chartres etc. Grace et paix en nostre Seigneur Iesus Christ.

Ma dame, si ie vouloye m'arrester à discourir bien au long les temps et les occasions qui ont esmeu feu M. Iean Calvin, ce grand et fidele serviteur de Dieu, à mettre en avant tous ses excellens traittez, qui ont esté maintenant recueillis comme en un corps: outre que cela ne serviroit pas de beaucoup, ie ne doute point qu'il ne vous rafraichist la douleur que vous avez receue, avec toute la vraye Eglise de Dieu, de la perte d'un si excellent personnage: et pourtant ie m'en deporteray. Si i'entreprenoye aussi de monstrer amplement, et par le menu, le profit que peut apporter à tous Chrestiens la lecture d'iceux, i'auroye à escrire plustost un livre qu'une Epistre: ce que ie n'ay entreprins pour le present. Ie diray donc seulement, et ne craindray point en cela de garentir ma promesse, qu'à grand' peine se trouvera-il que de nostre temps il se soit levée ou renouvelée aucune heresie, qui ne se trouve ici confutée par si vives raisons, et si fermes tesmoignages de l'Escriture saincte, que tout homme de bon iugement en recevra singulier contentement: et quiconque y contredira, donnera certaine preuve ou de bien grande ignorance, ou d'opiniastreté inexcusable. Car entre autres vertus excellentes que le Seigneur avoit tres-liberalement departies à ce sainct personnage, il en avoit deux singulieres en matiere de dispute, c'est à savoir, une merveilleuse dexterité d'esprit, pour voir incontinent le nœud des matieres, et soudainement les desvelopper: et puis avec cela, une telle integrité de conscience, qu'en fuyant toutes vaines subtilitez sophistiques avec toute ambitieuse ostentation, il n'a iamais cerché que la simple et pure verité. I'ose bien dire aussi que Dieu luy a fait la grace de la trouver comme il l'a cerchée: et mesmes de l'enseigner aux autres aussi dextrement et fidelement, que Theologien qui ait iamais manié les sainctes Escritures. Vray est qu'il y en a beaucoup, suyvant cest ancien proverbe, qui dit, Que la verité engendre haine, qui ne m'accorderont pas ce poinct: mais cependant s'il y a entre ces contredisans un seul homme de quelque savoir et iugement, ie m'asseure que pour le moins il me confessera qu'à grand' peine se trouvera-il Theologien Grec ne Latin, ancien ne moderne, auquel il soit plus fascheux de contredire: ce qui me servira pour le moins de preuve de ce que i'ay dit, de la dexterité de son esprit, remettant le surplus à ce que tout homme vray amateur de verité en trouvera par experience. Ie respondray seulement à ceux qui n'approuvent la vehemence de laquelle il a usé en plusieurs endroits, en s'attachant, comme ils disent, aux personnes plus aigrement qu'il ne seroit de besoin: sur quoy ie ne veux pas nier que douceur et modestie ne soyent grandes et Chrestiennes vertus, et mesmement qu'il ne soit requis, sur tout en disputes contradictoires, de tenir bonne mesure, en se gardant de toute passion qui nous peut empescher de bien iuger des raisons contraires, avec un sens tout clair et bien rassis. Ie ne veux point nier aussi que celuy dont ie parle n'ait esté d'une nature vehemente et fort prompte à s'esmouvoir, voire mesmes quelque fois moins patiente qu'il n'eust esté à desirer: ce que luy-mesmes congnoissoit mieux, et approuvoit moins que homme du monde, comme peuvent tesmoigner tous ceux qui ont eu ce bon heur du Seigneur de le cognoistre familierement. Mais i'ay beaucoup de choses à repliquer sur ce poinct, qui seront, comme i'espere, trouvées raisonnables. Ie di donc en premier lieu, qu'ainsi que le Seigneur a preveu en quel estat il veut employer ses serviteurs, et envers quelles gens il s'en veut servir, il a pareillement accoustumé de former et disposer, ou mesmes alterer ou changer leur naturel, comme un ouvrier façonne les utils selon la besongne qu'il en veut faire. Ceste consideration est fondée sur une raison tres-apparente, et confermée par tant d'experiences, que tout homme de savoir me l'accordera aisément, et sur tout ceux qui ont receu ceste grace du Seigneur, d'apprendre

des sainctes lettres, comme il faut iuger des choses humaines. Car si on veut considerer par quels instrumens le Seigneur a fait ses grandes œuvres, on trouvera l'une et l'autre partie de mon dire plus que veritable. Abraham estant choisi de Dieu pour commencer par bien petis commencemens cest edifice qui se poursuit encores auiourd'huy, et poursuyvra iusques à la fin du monde, avoit besoin sur tout d'une ferme asseurance en la parole de Dieu: puis apres, d'une patience singuliere, pour temporiser sainctement parmi tant de dangers, et ce nonobstant d'une magnanimité excellente pour resister à plusieurs efforts: aussi trouverons-nous par son histoire, que Dieu l'a doué de toutes ces vertus en toute excellence, tellement toutesfois qu'il est aisé à cognoistre qu'il n'y a eu ni estoilles, ni nourriture, ni temperament naturel qui l'ait ainsi façonné: mais une seule grace de Dieu, à fin que l'honneur luy en fust rendu, et non pas au cours ordinaire de nature. Ie pourroy monstrer le semblable en ses successeurs gouverneurs du peuple de Dieu, dont les uns se trouveront dés leur naissance avoir esté formez avec un naturel merveilleusement doux et paisible, comme sont entre autres Iacob, Salomon, Ezechias. Les autres d'un esprit fort vehement, comme Iosué, Gedeon, Samson, Asa, Iosaphat, Iosias et autres. Aucuns aussi d'une trempe divinement adoucie entre l'aigre et le doux: comme Ioseph, Moyse, et David entre tous les autres. Mesmes c'est merveilles de voir comme le Seigneur a disposé par fois les plus vitieux à faire des actes de grande vertu, non point en changeant, mais en moderant leur malice. Nous en voyons un singulier exemple en Saul, qui pour quelque temps fit plus de bien qu'il ne cuidoit, et puis revient à son naturel. Le semblable est de Ioas, qui d'un agneau devint un tigre bien cruel: et le tout pource que Dieu s'en vouloit servir pour punir son peuple. Ie di le semblable de ceux qui ont eu l'administration de la parole en Israel, et sur tout des Prophetes dont nous avons les escrits, aucunesfois si doux qu'il n'est possible de plus, aucunesfois si vehemens, qu'ils ont par maniere de dire esbranlé le ciel et la terre: et si aigres qu'ils n'ont espargné grands ne petits. Ce qui n'est point advenu qu'ils fussent ainsi variables ou transportez par quelles passions particulieres: ains d'autant que l'Esprit de Dieu les esmouvoit selon la circonstance des temps et des personnes. Cela se peut voir evidemment en l'histoire de Iesus Christ mesmes, et par tous les escrits des Apostres. Ie di donc pour conclurre ce poinct, qu'és personnes publiques, et sur tout en ceux par lesquels le Seigneur veut faire de grandes choses en son Eglise, il faut monter iusques à Dieu, et iuger tout autrement d'iceux que du commun et vulgaire: comme quand Esaie a appelé les Iuifs, Peuple de Sodome et de Gomorrhe, et descrit par une saincte moquerie l'entree de Nabuchodonosor és enfers: quand Elie s'est si plaisamment moqué de Baal et de ses sacrificateurs qu'il a tantost apres mis en pieces: quand Ezechiel parle d'Ohola et Oholiba: quand les autres Prophetes usent d'infinies similitudes si aigres et picquantes: quand sainct Iean Baptiste appelle les Scribes et Pharisiens en leur presence, Engeances de Viperes: quand Iesus Christ les appelle tant de fois hypocrites, sepulchres blanchis, brigands et larrons, et tout le peuple, nation bastarde, et enfans du diable, et meurtriers, et l'un de ses principaux apostres satan, et l'autre diable: quand sainct Pierre aussi appelle haut et clair les Iuifs homicides: quand sainct Estienne en pleine iustice dit à ses iuges qu'ils sont incirconcis de cœur: quand sainct Paul traitte les Galates si rudement, et ailleurs nomme chiens ceux de la circoncision, et Ananias sacrificateur, paroy blanchie. Dirons-nous donc sans blaspheme que tels personnages ayent esté transportez de colere, ou n'ayent tenu assez bonne mesure en faisant leurs charges? Ie di le semblable des bons Evesques et Docteurs, qui ont maintenu de paroles, et par escrit la doctrine Apostolique doucement ou aigrement, selon que la matiere et les personnes le requeroyent. Car encores qu'à la verité ils n'ayent eu pareille quantité de l'Esprit de Dieu que les Prophetes et Apostres, si est-ce que nul ne peut nier qu'ils n'ayent esté gouvernez par le mesme sainct Esprit en defendant la doctrine de ceux-là, suyvant ce que dit l'Apostre, Que Iesus Christ monté en haut pour donner des dons aux hommes, est celuy qui donne les pasteurs et docteurs à son Eglise. Or s'il fut iamais un siecle où l'ignorance et superstition meslée avec une malice et dureté desesperée ayent regné, ç'a esté nostre

temps pour certain, et l'est encores. Qui s'esmerveillera donc si Martin Luther au commencement, et Iean Calvin depuis, ayans affaire à telles bestes, se sont quelques fois eschauffez en telle vehemence? Il faut bien donc mettre difference entre zele et colere, combien que l'une et l'autre de ces deux affections tirent quelques fois du cœur et de la bouche un mesme langage: principalement quand ceux-là parlent, que Dieu a suscitez et appellez pour parler et escrire en son Eglise. Car quant à ceux qui contrefont les zelateurs sans considerer la mesure des dons qu'ils ont receus, ou bien qui poursuyvent leurs querelles particulieres, sous ombre de maintenir la verité de Dieu (qui est une espece d'hommes dont ie confesse qu'il y a grande foison pour le iourd'huy, tant entre ceux qui se nomment Catholiques, qu'entre nous autres qui nous appellons reformez) ie n'enten les comprendre en ce nombre, et di que pour les bien cognoistre, à fin que puis apres ils soyent bien chastiez par ceux qui en ont la puissance, il faudroit les remarquer par leurs fruicts, c'est à dire, par leur doctrine et leur vie, suyvant l'enseignement de nostre Seigneur Iesus Christ. Cela estant fait, ie ne craindray iamais que celuy duquel ie parle maintenant soit trouvé de ce nombre. Car quant à la doctrine, plus on l'approchera de la pierre de touche, plus elle sera trouvée des plus vrayes et pures: et quant à la vie, ie say fort bien que s'il y a eu de nostre temps homme eslongné d'ambition, d'avarice, de folle opinion de soymesme, de haine et malveillance en quelque affaire particulier pour quelque chose de ce monde (qui sont les passions qui transportent volontiers en mauvaise colere les plus patiens) et au contraire, s'il s'est trouvé pasteur oubliant soy-mesme, et ne se souciant des commoditez et avantages de ceste vie presente, mais bien ialoux de l'honneur de Dieu, ami de verité, ennemi de tout vice, et sur tout des faux docteurs et sophistes, ç'a esté celuy duquel ie parle maintenant, dont ie ne puis alleguer ni meilleur ni plus certain tesmoignage que tout le cours de sa vie. Mais outre cela, où sont ces mots si picquants? Sera-ce le mot de Papistes? Qu'on condamne donc à meilleur droict toute l'antiquité qui a nommé les sectateurs d'Arius Ariomanites. Sera-ce ce qu'il appelle chiens et pourceaux, et d'autres noms semblables, ses contredisans? Qu'on condamne donc Iesus Christ, les Prophetes et les Apostres, és passages ci dessus alleguez. Et si ce n'est assez de condamner ceux-là, qu'on en face autant de Tertullien contre Marcion et Praxeas, et d'Epiphanius en tout son livre qu'il a escrit contre les heresies. Sera-ce de ce qu'il n'espargne les plus grands? Qu'on condamne donc Elie, et quasi tous les Prophetes, et sainct Iean Baptiste, et sainct Estienne comme par trop iniurieux: Chrysostome appellant Herodias l'Emperiere Eudoxia soit tenu pour seditieux: Innocent Pape premier de ce nom escrivant à l'Empereur Arcadius, et le comparant avec Cain soit puni comme criminel de lese maiesté: Nanzianzenus escrivant contre l'Empereur Iulian en termes si aigres et estranges, voire mesmes apres la mort d'iceluy, soit condamné comme mutin et par trop intolerable. Sera-ce de ce qu'il touche quelque fois les mœurs et imperfections de ceux ausquels il a affaire, ce qui ne semble appartenir à la cause? Soyent doncques supprimez tant d'excellens Docteurs, qui ont si songneusement taxé non seulement la fausse doctrine, mais aussi toute la vie des heretiques, voire mesmes iusques à n'espargner leurs imperfections naturelles: comme nous voyons que Nanzianzenus en a fait, parlant du visage et du port de Iulian Empereur apostat. En somme donc quant à ceux qui reprennent par envie la vehemence de celuy dont ie parle, ie loue Dieu, qu'ils n'ont autre moyen de desgouster les hommes de la lecture de ses escrits tant utiles et necessaires à l'Eglise de Dieu: et m'asseure que mourans tous secs tous ces povres envieux, la vertu demeurera en son entier. Quant à ceux qui le font par malice, se descouvrans tels tout clairement, en ce qu'eux mesmes sont les plus iniurieux et mordans de tout le monde: ie les remets au iugement de Dieu. Quant à ceux qui le font par ignorance, ie les prie d'apprendre et retenir qu'en toutes gens de bon entendement Cognoissance marche devant Louange ou Reprehension. Quant à ceux qui le font ou pensent faire avec bonnes et iustes raisons, ie les prie que sans se desgouster, ni faire perdre l'appetit aux autres, ils daignent bien poiser les raisons que i'ay alleguées: et quand mesmes cela ne leur satisfera, qu'ils ne condamnent tant de rares et exquises vertus, pour une imperfection de laquelle peut estre eux-mesmes

ne sont exempts, sachans que c'est une chose divine et non humaine, de ne rien ignorer, et de tenir si bonne mesure par tout, qu'il n'y ait que redire. Voyla, Ma dame, ce que i'avoye à repliquer sur ce poinct, à cause de ceux qui s'approchans des grans, cerchent d'apparoir par la reprehension d'autruy: ausquels ie ne pense point faire tort, si ie leur souhaitte plus de iugement, et moins d'opinion d'eux-mesmes qu'ils n'ont. Au reste, ce n'a point esté sans grandes raisons que i'ay prins hardiesse de vous dedier ce present recueil. Car en premier lieu, ie say quelle estoit la reverence que le defunct vous a portée toute sa vie, comme à celle qu'il a en partie enseignée, et partie aussi confermée en la doctrine de verité, de plus longtemps que Dame qui soit auiourd'huy vivante. Ie say aussi quelle estoit sa coustume à consacrer ses livres au nom des personnes qu'il desiroit proposer en exemple à toute l'Eglise de Dieu: tellement que s'il parloit encores auiourd'huy, il n'y a doute qu'il ne m'advouast en ce faict. Il y a cela d'avantage, que voyant comme il vous plaist continuer en la personne du nepveu l'affection que vous avez portée à l'oncle: et ayant tenu tousiours le defunct pour mon pere, i'ay fait mon conte qu'apres son deces l'obligation estoit comme passée de luy iusques à moy, qui dy choisi des meilleures et plus precieuses pieces de ses meubles (car d'autres n'en avoit-il) pour vous en faire present, non tant pour satisfaction, que pour tesmoignage d'un cœur recognoissant son devoir. Finalement, ie ne dissimuleray iamais comme ie me sens infiniment obligé, tant en mon particulier pour tant d'honneur et de faveur qu'il vous a pleu me faire durant ces derniers troubles et depuis, qu'en general pour l'assistence que tant de povres fideles ont receue de vous, ayant encores plus fait pour les garentir de l'extreme cruauté de leurs ennemis, que ne fit iadis Obadias nourrissant les cent Prophetes en la caverne: voire iusques à declairer alors que tout respect estant postposé on vouloit forcer vostre maison de Montargis, que vous vous presenteriez doncques la premiere à la bouche du canon, plustost que de souffrir que telle cruauté eust lieu en vostre maison, parole vrayement digne d'une telle Princesse, non seulement fille de Roy, et d'un tel et si debonaire Roy que vous estes, mais aussi fille de ce grand Dieu et Roy eternel. A raison duquel bien-faict, qui m'est commun avec tant de gens de bien, ie n'ay iamais cessé depuis de cercher les moyens de vous en faire recognoissance par quelque public tesmoignage, iusques à ce que me trouvant trop povre et foible quant à moy, i'ay fait comme ceux qui empruntent d'autruy pour s'acquitter: et suis bien deceu si ie n'ay si bien rencontré en cest endroit, selon vostre esprit et affection, que vous aurez le present pour agreable, tant pour sa qualité, que pour le nom de l'autheur que vous avez tant aimé vivant, que la memoire vous en est precieuse, comme à tous vrais et fideles serviteurs du Seigneur.

Ma dame, ie prie nostre bon Dieu et Pere, qu'en vous multipliant ses graces de plus en plus, il maintienne vostre grandeur en sa saincte et digne garde. De Geneve ce XX. de May, l'an 1566.

Vostre tres-humble et obeissant serviteur Theodore de Besze,
Ministre de la Parole de Dieu en l'Eglise de Geneve.

Tractatus illi viginti quos olim Gallasius collegerat etiam in hoc opusculorum corpore leguntur omnes, eodem quo antea ordine dispositi. Neque est quidquam cuius causa, quantum ad hanc novi operis partem spectat, hoc loco te moremur, praeter hoc unum quod diatribe illa polemica cui titulus est: Interim adultero-germanicum, cuiusque complementum de vera ecclesiae reformandae ratione Gallasius solum receperat, (XVI) hic suo loco restituta est.

His iam accedunt fere totidem tractatus recentiores post Gallasii syllogen demum a Calvino editi, quibus ut prioribus suos numeros adscribimus, neque a Gallasio neque a Beza additos, ut his simpliciter usi posteriorum collectionum recensionem paucis absolvere possimus. Sunt vero hi: XXI. Homiliae s. conciones IV, quarum prima de fugienda idololatria agit, altera de persequutione ferenda, tertia de pulchritudine domus Domini, postrema de Deo libere colendo. Quibus subiungitur expositio Psalmi LXXXVII. His omnibus Beza, nescimus qua de causa, certe omnino repugnante temporum ratione,

locum suum assignavit inter N. XIV et XV collectionis a Gallasio institutae. XXII. Defensio orthodoxae fidei s. trinitatis adversus prodigiosos errores Michaelis Serveti. XXIII. Defensio sanae et orthodoxae doctrinae de sacramentis. XXIV. Secunda defensio orthodoxae de sacramentis fidei contra Ioachimi Westphali calumnias. XXV. Ultima admonitio ad I. Westphalum. XXVI. Dilucida explicatio sanae doctrinae de vera participatione carnis et sanguinis Christi contra Heshusium. XXVII. Optima ineundae concordiae ratio. XXVIII. Responsum ad fratres Polonos quo modo mediator sit Christus, ad refutandum Stancari errorem. XXIX. Censura seu brevis refutatio calumniarum Antonii Cathalani. XXX. Brevis responsio ad diluendas nebulonis cuiusdam calumnias quibus doctrinam de aeterna Dei praedestinatione foedare conatus est. XXXI. Gratulatio ad Gabrielem de Saconay praecentorem lugdunensem. XXXII. Confutatio cuiusdam Hollandi qui speciose obtendens, Christianos a se prorsus spirituales redditum iri, concedit ut corpora polluant quibusvis idololatriis. XXXIII. Responsio ad versipellem quendam mediatorem qui pacificandi specie rectum evangelii cursum in Gallia abrumpere molitus est. XXXIV. Praefatio ad Bezae responsum contra Balduinum. XXXV. Valentini Gentilis impietatum et triplicis perfidiae ac periurii brevis explicatio. XXXVI. Brevis admonitio ad fratres Polonos ne triplicem in Deo essentiam pro tribus personis imaginando tres sibi deos fabricent. XXXVII. Epistola quae fidem huius ad Polonos admonitionis confirmat. XXXVIII. Responsio ad Balduini convicia. XXXIX. Confessio fidei nomine ecclesiarum gallicarum scripta.

Ex his omnibus quatuor tantum opuscula gallico idiomate ab autore exarata fuerant, sc. XXI. XXIX. XXXII. XXXIX.; caetera omnia hic de latino conversa leguntur.

Huius editionis quum rarissime occurrant exemplaria venalia, ipsi nullum adhuc nacti quod copiis nostris adderemus, primum ex Guelferbytana bibliotheca allato uti constitueramus. Illud vero, lubentissime nobiscum communicatum, nulli nobis usui fuit quum fere dimidia ex parte mancum et mutilum sit et in pagina 1312 subsistat. Tum Turicenses nostros optimos fautores adiimus a quibus aliud exemplar accepimus fere integrum, in quo tamen tres terniones e medio volumine iam perierant quo tempore ea quae nunc est ligatura donatum fuit. Desunt enim ggggg, hhhhh, ooooo, sive paginae 1561—1592 et 1673—1688, quae sunt partes tractatuum polemicorum de sacra coena latine edendorum, quibus facile carere poterimus.

IV.

EDITIO BEZAE LATINA.

Altera Bezae editio, ut iam supra diximus, decennio post priorem prodiit sumptibus Petri Saint-André bibliopolae genevensis, eadem forma, paulo minus splendide impressa, verum locupletior et singulis tractatibus non pro sua aetate ut antea dispositis sed ad argumenti rationem digestis. Titulus integer sic habet:

IOANNIS CALVINI | TRACTATVS | THEOLOGICI | OMNES, NUNC PRIMUM | IN VNVM VOLVMEN | certis classibus congesti: | *QVORVM ALIQVI NEC LATINE* | *nec Gallice prius editi fuerunt.* | HIS ACCESSERVNT EIVSDEM | CALVINI IN LIBROS SENECAE DE | Clementia Commentarii. (Emblema.) GENEVAE, | Apud Petrum Santandreanum, | M. D. LXXVI.

Emblema officinae exhibet mulieris nudae figuram in lapide cubico sedentis, pede in globo terrestri posito et dextra manu solem, sinistra librum et palmae ramum tenentis. Est haec secundum epigraphen ***ΑΛΗΘΕΙΑ ΠΑΝΔΑΜΑΤΩΡ***. Caetera ornamenta declarare non attinet.

Quatuor tantum sunt folia praeliminaria, praeter titulum, Bezae epistolam dedicatoriam ad Gulielmum principem Arausiacum scriptam et indicem continentia. Sequuntur terniones nonaginta novem, A—Z; Aa—Zz; AA—ZZ; AAa—ZZz; AAA—GGG) qui numerum paginarum faciunt esse 1188 non 1168 ut vitio operarum scriptum est. His comprehenduntur tractatus theologici proprie sic dicti. Accedit, quem iam titulus promittebat, Senecae liber de Clementia, sed appendicis loco a maiore corpore distincti et facillime separandi:

IOANNIS CALVINI | IN L. ANNAEI SENECAE, | ROMANI SENATORIS AC | PHILOSOPHI CLARISSIMI, LIBROS | duos de clementia, ad Neronem | Caesarem, | *COMMENTARII.* (Emblema.) *GENEVAE,* | Apud Petrum Santandreanum, | M. D. LXXVI.

Sunt huius appendicis terniones septem (A—G) cum folio uno numerum excedente, i. e. in toto folia Romanorum more signata XLIII.

Bezae epistola priori illi, gallicae editioni praefixae, simillima est, adeo ut ex parte verbo tenus illam referat; attamen quia Calvini laudem et apologiam exhibet acriore animo adversus eius obtrectatores scriptam, hoc loco silentio eam praeterire nolumus.

Illustrissimo et potentissimo Principi ac domino, D. Gulielmo, Principi Auraico, Comiti Nassaensi, etc. Evangelii Christi in Hollandiae et Zelandiae insulis assertori vindicique fortissimo, Gratiam et pacem a Domino.

Aut ego vehementer fallor, Illustrissime Princeps, aut gratum simul et utile T. E. futurum munus adfero, sed ab alio desumptum, ne quisquam id a me parum pudenter commendari, aut a me quidquam, ut ambitiosi homines solent, praeter tuum et commune commodum captari opinetur. Eius auctoris est, qui quantus vir fuerit, tres locupletissimos testes habemus. Ac primum quidem copiosissimam ipsius laborum messem, id est innumerabiles paene ecclesias per universam praesertim Galliam dispersas, quae ab isto, secundum Deum, parente se prognatas esse merito profitentur: deinde vero ab eo tam multa, tam erudite, tam iudiciose, tam etiam eloquenter, tam denique admirabiliter scripta, ut, quod citra invidiam sit dictum, quae in caeteris singularia elucent, in hoc omnia simul coniuncta eminere plane videantur. Istis adiungo certissimum illud virtutis non vulgaris testimonium, quod neminem Satan acrius quam unum Calvinum lacessivit, a quo nimirum sese in primis ad vivum usque (quod aiunt) penitus sauciari sensit. Et hunc quidem mirum non est perpetuum salutis hominum hostem, aut eos qui apertum veritati bellum indixerunt, Antichristi nimirum romani mancipia, eum a quo oppugnentur vicissim persequi. Illud autem plane triste est, tantam esse posse partim erroris efficaciam, partim quorundam in ipsam etiam conscientiam ultro peccantium improbitatem, ut paene ex eius unius oppugnatione palmam petant, a quo maxime erudiri potuerunt. Sed hoc tamen usque adeo novum non est, ut contra non alia unquam summorum virorum conditio fuerit: cuius rei praecipue nobis exemplum Athanasius et Chrysostomus praebent. Origenem enim ne ii quidem satis excusare potuerunt qui sunt ab eo fascinati. Caeterum iure an iniuria tot in eum undique hostes ferantur, operae pretium quoque fuerit, expendere. Monet Dominus ut ex fructibus pseudoprophetas dignoscamus. Hos fructus esse statuo, vitam et doctrinam. In Calvini vita quid isti tandem reprehendent, nisi hoc illis vitiosum videtur quod eorum minime similis fuit? homo alioqui peccator (ne quis ita insaniat ut hunc a me velut in deos referri cum antichristianis illis mancipiis clamitet) sed, ut omnia paucis dicam, istis prorsus dissimilis, qui neque cuiusquam unquam gratiam captasse, qui nullos unquam honores ambivisse, qui nullas unquam opes dici possit quaesivisse, cui tamen nihil eorum defuit quibus ad eas res abuti homines nimium multi consueverunt. Id vero an istis ipsius antagonistis conveniat, omnes in quorum oculis versantur iudicanto. In doctrina vero quid isti reprehendunt? Arrodunt nonnulli hunc vel illum locum ex ipsius scriptis excerptum, homines

maxima ex parte sic imperiti ut ne refutatione quidem egeant, quasi ex eo quod quispiam certo loco breviter scripserit, statim statuendum sit quid quisque de dogmate quopiam senserit. Alii quasdam eius explicationes non probant. Et sane modo nihil dicatur quod cum fidei analogia non consentiat, suum hic cuique iudicium liberum esse oportet, et spiritus prophetarum prophetis subiectos. Sed quae haec est improbitas, donum illud interpretationis excellens quod huic homini Deus concesserat, sive iudicii acumen, sive eruditionem, sive candorem spectes, vel aspernari prorsus, vel dissimulare, ut nonnulla aut non animadversa, aut satis apposite dicta reprehendas? Non minus iniqui sunt, qui quod non iisdem atque aliis formulis aut distinctionibus utatur, veluti quod fidem non fecerit poenitentiae partem, quod cordis contritionem non vocet mortificationem, quod venialis et mortalis peccati distinctione non utatur, quod non doceat fidem et spem adoptionis amitti, ferre in ipso non possunt, et occasionem adversariis nos tanquam dissidentes accusandi praebent, quum tamen, si quis omnia propius expendat, vel nullum, vel leviculum in rebus ipsis dissidium esse sit comperturus, vel fortasse (quod confidenter dico) Calvinum sit tandem fassurus non ab re de quibusdam paulo aliter dixisse. Quasi vero in veteribus etiam illis quos nonnulli volunt omni exceptione esse maiores, eadem aut similiter expressa omnia comperiantur. Alii denique ipsum ut blasphemum et impium accusant. Quinam id vero? quia scilicet Deum facit peccati auctorem, qui tamen, stertentibus istis religiosissimis pietatis defensoribus, hoc ipsum dogma in Libertinis ex professo coarguit. Stoici fati dogma nonnulli etiam ipsi impingunt, D. Philippi auctoritate abutentes, qui tamen hac ipsa de re ad Calvinum scribens, Scio, inquit, nostra cum tuis prorsus congruere. Sed nostra παχύτερα sunt, et ad vulgi captum accommodatiora. In has autem eruditorum virorum accusationes incidere eos oportet, qui vel eorum scripta, quos tamen audent reprehendere, attente non legunt: vel praeiudicatas opiniones afferunt quae ipsorum luminibus manifeste officiunt: aut ex aliorum potius sensu, quam animi iudicio loquuntur et scribunt. Quod ad eos autem attinet qui illum ut Arianum, aut de tribus hypostasibus non recte sentientem accusant, quo tamen nullum acriorem adversarium nostris temporibus habuerunt trinitatis aut deitatis Christi hostes, non recuso quin ex ipsius scriptis iudicium fiat. Certum est scilicet impietatis crimen inter A se *et* Per se *ex scholastica theologia non ubique distinxisse: et filium esse Deum de Deo negat qui unicam ac singularem esse Dei patris ac filii deitatem docuit. Sed illud capitale nimirum crimen est, quod corpus illud Christi alibi nunc non esse quam in coelis, ac proinde non ore sed fide sola, vere tamen, percipi in coena quoque Domini constanter docuit, et sacramentalem unionem hoc unum requirere sensit, ut quod signo adiuncto promittitur vere offeratur, non item ut eodem loco signum et substantiae significatae statuantur. Hinc isti clamores, negari Dei omnipotentiam, ad nihilum redigi filii Dei testamentum, separari naturas in Christo, et caeterae eiusmodi putidae calumniae, quas indignantur quicunque vel leviter imbuti sunt religionis christianae notitia ab iis proficisci potuisse qui doctores caeterorum haberi volunt: ac non potius ab omnibus pro impiis ac blasphemis haberi qui hypostaticam unionem sola deitatis energia definiunt cum Nestorio et Monophysitis: et idiomata deitatis in carnem re ipsa effusa cum Eutychete aperte docent: incarnationem cum ascensione, et hanc rursum cum sessione ad dexteram patris confundunt, qui unicam deitatis per carnem operationem cum Monothelitis statuunt, denique usque adeo sunt impudentes, ut vel cum illo detestando Severo uni eidemque subiecto duo repugnantia, nempe circumcriptum esse, et incircumscriptum esse attribuant: vel cum Marcionitis carnem Christi in spectrum transforment. Sed de his, cessantibus huius saeculi hominibus quos erroris efficacia fascinavit, tum posteritas, tum ipse tandem Dei filius certe iudicabit. Et de his quidem is accusatur, cuius istas tractationes in unum volumen coniectas nunc edimus, de quibus doctorum, ut spero, omnium consensu dicere mihi fas est, vix ullam hoc nostro saeculo fuisse renovatam, aut recens excogitatam haeresin, quae non sit in his libellis, firmissimis solidissimisque ex imo Dei verbo petitis rationibus, refutata. Fuit enim homo iste eo iudicii acumine, eaque bonitate ingenii, Dei beneficio, praeditus, ut in quibusvis controversiis statim quid in quaestionem veniret, animadverteret, et causae iugulo petito, veritatis*

adversarios sterneret, inanium argutiarum fugitans, omnis sophistices hostis acerrimus, zelo asserendae veritatis ubique sic fervens, ut fugientem etiam hostem persequeretur. Hinc factum ut vehementius interdum in ipsas etiam personas ferri videatur, quo nomine qui usque adeo ipsum accusant ut conviciatorem etiam appellent, velim etiam atque etiam secum cogitent heroicos illos spiritus divinitus et peculiaribus quibusdam afflatibus impelli, quod nisi consideremus, multa saepe in illos etiam omni exceptione maiores, sanctos videlicet prophetas, reprehendendos in iis existimaverimus, de quibus tamen summam laudem promerentur. Mitissimo ingenio fuerunt Iacob, Solomon, Ezechias: acerrimo Iosue, Gedeon, Simpson, Asa, Iosias: moderato Iosephus, Moses, David. Prophetis interdum nihil acerbius, interdum nihil dulcius fingi potest. Agebat enim eos Dominus prout tempora et eorum mores ferebant, ad quos mittebantur. Alioqui quomodo probabis Esaiam clamantem: Popule Sodomae et Gomorrae, et tot sarcasmis Nebucadnesari in mortuorum persona illudenti? Et Eliam quo spiritu dixerimus impulsum in re tam seria Baalitas irridere? Et illa Ezechielis de Ohola et Oholiba, et infinitae paene similitudines apud prophetas a foedissimis etiam rebus desumptae, illud Ioannis Baptistae, Progenies viperarum, in eos etiam contortum qui ad ipsius baptismum accedebant, illa denique Christi in quo peccatum nullum fuit: hypocritae, parietes dealbati, diabolo patre nati, latrones, natio spuria, homicidae, flagellum ex funiculis repente confectum, mensarum et numulorum eversio, et illa Pauli: insani Galatae, et cavete canes, cuiusmodi tandem fuerint? Quamvis autem cum istis omni exceptione maioribus minime conferendi sunt consequuti ecclesiae doctores, quasi pari spiritus mensura praediti: in eo tamen similes non dubito pronunciare quod eodem spiritu pro suo modulo donati eandem causam egerint. Talis fuit adversus Marcionem, Praxeam, Hermogenem Tertullianus: in Eudoxiam Chrysostomus: adversus Iulianum Nazianzenus, quibuscum certe nolim Hieronymum comparare. Epiphanius autem qualem sese adversus haereticos praebet? tales quoque nostra memoria nonnulli vere heroico spiritu, quoniam malo nodo malis cuneis opus erat. Omnino vero tam inter se diversa sunt, Dei causam agere immoderata etiam, si libet, vehementia, et temere ac vitiose irasci, quam lux et tenebrae inter se differunt. Itaque si quis Calvinum cuiquam convicium in his scriptis fecisse, aut in privata causa irae indulsisse, ac multo magis si quis eum mendacio patrocinatum fuisse convicerit, tum ego plane de sententia decessero. Sin vero quam a natura insitam vehementiam habebat, ea ipse adversus perditos sophistas usus est, ut interdum etiam modum non tenuisse videri possit, rogo moderatissimos istos homines quibus nimium incalescere videntur, quicunque ipsorum more non frigent, ut pro quo et in quem dicatur paulo attentius expendant, neque heroicos istos spiritus ex ingenio suo metiantur. Et de his quidem hactenus. Sunt enim iis ista minime necessaria quibus per se veritas sapit. Iis autem quos Dominus sic excaecavit ut non modo conscientiae sed etiam scientiae, sive, ut loquitur apostolus, fidei quoque naufragium fecerint, insanierim quidem ego, si satisfieri ulla ratione posse speraverim. Vincet tamen veritas, aut iam potius vicit. Tuae vero potissimum Excellentiae, Illustrissime Princeps, hoc excellens volumen duabus praecipue de causis consecrandum duxi. Quum enim iniurias tibi maximas illatas ita sis adhuc fortissimo maximoque animo persequutus, ut quacunque te ius et aequum circumduxit, Christum quocunque pervenisti simul introduxeris, eiusque regnum hac ratione quantum nullus adhuc nostra memoria princeps amplificaris, existimavi non posse me tibi tam praeclare rem gestam auspicatius gratulari quam si eius hominis scripta quam eruditissima in unum hoc veluti corpus congesta tibi consecrarem, quo nullus hoc nostro saeculo (singulari quodam Opt. Max. Dei beneficio) reipublicae christianae pomoeria longius propagavit. Deinde quum eae tibi provinciae sint a Deo attributae quas constat omnium portentosissimarum haereseon, cuiuscunque tandem id culpa fiat, adhuc feracissimas fuisse, merito, ni fallor, statui nihil magis oportune posse fieri quam tuis illis fortissimis ducibus quibus ad Satanam hostem illum omnium maxime formidabilem debellandum uteris, non tam arma quam armamentarium, mitterem, unde omnis generis tela nullo negotio depromant, quorum etiam nonnulla comperient ipso debellatorum hostium sanguine cruentata. Iis certe si dextre utantur et in hoc prae-

cipue incubueris, ut in opere illo Domini laborantes iuves, (quod futurum confido), aut illa monstra ne impressionem quidem primam sustinebunt, aut quo pertinacius restiterint, eo gloriosiorem ex eis victoriam reportabis. Haec spes ne nos fallat, Illustrissime Princeps, et ut Excellentiam tuam sanctissimorum votorum brevi compotem videamus, Deum Opt. Max. precor. Genevae, XVII. Martii, Anno Domini M. D. LXXVI.

Excellentiae tuae deditissimus
Theodorus Beza.

Superest ut Bezae methodum et rationem in digerendis tractatuum classibus tibi declaremus. Duas eorum partes primarias constituit quarum alteri τὰ διδακτικά, alteri τὰ ἐλεγκτικά tribuit. Prior pars octo titulos complectitur, quos, ne prolixiores simus, iis numeris quibus supra eos insignivimus, addita compendiaria inscriptione indicabimus: IV. Coena. V. Epinicion. VI. Catechismus. VII. Formula sacramentorum. XI. Exhortatio ad Caesarem. XIX. Scandala. XXXIX. Confessio gallicana. Quam praecedit XL. Formula confessionis fidei cui se adstringere tenentur omnes studiosi publicae scholae genevensis. Altera sectio scripta polemica continet quorum numerus multo maior est pro natura rerum et saeculi illius ingenio. Haec Beza non incommode in septem classes distribuit. Quarum prima ea refert quae adversus Papistas edita sunt, scil. III. adv. Sadoletum. VIII. adv. Pighium. IX. adv. Paulum P. R. X. adv. theologos Parisienses. XIII. de Reliquiis Sanctorum. XV. adv. Synodum Tridentinam. XVI. adv. Interim. XXXIII. adv. versipellem mediatorem. XXXIV. et XXXVIII. adv. Balduinum. XXXI. adv. G. de Saconay. XXIX. adv. Ant. Cathalanum. Secunda est adversus Anabaptistas et Libertinos et habet: I. Psychopannychiam et XII. tres libellos eius argumenti a Gallasio olim in unum conflatos. Tertia inscribitur adversus Pseudonicodemos et sibi vindicat: II. Epistolas duas de sacris papisticis. XIV. De vitandis superstitionibus, cum suis appendicibus. XXI. Homilias quatuor. XXXII. Confutationem Hollandi. Quartam perficit tractatus unus XVII. adv. Astrologiam. Ad quintam pertinent scripta adversus Antitrinitarios, nempe: XXII. Servetum et XXXV. Gentilem, tum tres libelli XXVIII. XXXVI. XXXVII. ad Polonos dati, quibus accedit XLI. Responsio ad quaestiones Georgii Blandratae. Sexta constat duobus tractatibus de Praedestinatione XX. et XXX. Septima denique complectitur quae pro vera sententia de Coena Domini Calvinus ediderat scil. XVIII. Consensum, XXIII. eiusdem Defensionem; XXIV. et XXV. adv. Westphalum; XXVI. adv. Heshusium; XXVII. Concordiam.

Ex hac titulorum recensione patet tractatus illos nec latine prius nec gallice editos, quibus promiserat Vir clarissimus collectionem se locupletaturum, re vera paucissimos esse, et, sive paginarum ambitum sive argumenti gravitatem respexeris, vix dignos quorum peculiarem faceret mentionem. Sed his missis de alio potius additamento Bezae industriam laudabimus. Scias eum, ne quid lector desideraret, in ipso tractatuum indice annotasse quo quisque tempore et qua lingua ab ipso autore scriptus sit. Sane hoc multis gratum fecit, nobis maxime novis editoribus, qui sic citra omnem laborem, quae potissimum rescire nostra intererat, a tam fido teste definita nobis offerri videbamus. Verum mox, re diligentius examinata, non omnia hic plana et expedita esse nobis persuasimus. Natales nonnullorum tractatuum ipse Beza ignorasse videtur, quum vel nullam (XXXII.) vel satis incongruam anni notam (scil. M. D.) adscribat (XIII. XXIX.), imo falsam (XVI. 1547.) saltem maxime dubiam (XXX.) aut minus accuratam (XVIII.). De lingua etiam eo ipso loco, quo facile dubius aliquis haerere posset, dubitationem silentio suo magis auget, tantum abest ut solvat (XIV.). Quae omnia suae veritati reddere non huius loci est.

Haec editio, nec non sequentes Bezanae omnes in nostra bibliotheca calviniana exstant.

V.

EDITIONES LATINAE ITERATAE.

Bezae collectio latina plus semel post primas editoris curas prelo subiecta est absque omni virorum doctorum recognitione, ita ut emendationes pariter ac menda omnia, quaecunque citra autoritatem editionum principum et authenticarum in textum anno 1576 evulgatum irrepserant, in sequentibus servata sint. Pertinent huc

I. EDITIO SANTANDREANA SECUNDA.

IOANNIS | CALVINI | TRACTATVS THEO- | LOGICI OMNES, IN | VNVM VOLVMEN CERTIS | classibus congesti: | *QVORVM ALIQVI NEC LATINE* | *nec Gallice prius editi fuerunt.* | ALTERA EDITIO, EMENDATIOR, CVI | ACCESSERVNT EIVSDEM CALVINI IN | libros Senecae de Clementia | Commentarii. | (*Emblema.*) GENEVAE, | Apud Petrum Santandreanum. | M. D. XCVII.

Forma maxima, typi minus grandes, textus binis columnis exscriptus. Emblema idem atque in prima editione sed figuris minoribus expressum et aliis ornamentis circumdatum. Accedit etiam novum adagium: VERITATI OMNIA CEDVNT. Ternio praeliminaris praeter titulum habet Bezae dedicationem et Indicem Tractatuum. Corpus libri absolvitur ternionibus octoginta quatuor (A—Z; AA—ZZ; AAa—ZZa; AAaa—PPpp) quorum ultimus non integer est, paginis 1003.

Commentarii in Senecam, ut in priore editione, habent suum proprium titulum, praeter anni notam et minorem emblematis formam ei simillimum quem iam descripsimus. Textus absolvitur quinque ternionibus et uno quaternione (a—f) paginis 75.

II. EDITIO STOERIANA.

Tituli facies plane eadem ac praecedentis, ita ut verbotenus eum iterum depingere supervacaneum ducamus. Tertia tamen editio dicitur et indicem promittit. Prodiit Genevae ex typographia Iacobi Stoer MDCXI, forma maxima ut caeterae. Emblema officinae ex Ep. I. ad Corinthios (c. 3. v. 7) petitum illud ipsum est quo olim usus fuerat Thomas Courteau, et quod descripsimus in prolegomenis Vol. III. pag. XLIII. Post ternionem praeliminarem (*) habetur Index rerum quatuor foliis absolutus (**). Textui ipsi tribuuntur terniones septuaginta duo (A—Z; Aa—Zz; Aaa—Zzz; Aaaa—Cccc), paginae 864 in binas columnas divisae. Etiam hic commentarii in Senecam appendicis loco veniunt titulo speciali ornati, ternionibus quinque cum dimidio (a—f) paginis 66.

Exstant huius editionis exemplaria quoad titulum primum variata. Ipse enim Stoerius quibusdam anni M. DC. XII. notam praefixit, simul Indicem rerum praecipuorum copiosissimum longiore formula in ipsa libri fronte pollicetur, quem antea simpliciter Indicem dixerat. Alias omnino nihil in toto opere novi deprehendes. Paucis annis postea triumviri Ioannes Vignon, Petrus et Iacobus Chouet quum Operum Calvini omnium corpus meditarentur, hoc Tractatuum volumen eidem inserendum non denuo prelo subiecerunt, sed Stoeriana exemplaria, quamvis typis minoribus et vilioribus excusa et caeteris tomis parum similia, simpliciter sua fecerunt et pro novis vendiderunt. Quorum titulus est: Iohannis Calvini operum omnium theologicorum tomus septimus continens tractatus theologicos omnes in unum volumen certis classibus congestos caett. Postrema editio caett. MDCXVII. Emblema officinae est anchora cum serpente quam duae manus sustinent supra

oceanum et monstra natantia, sine epigraphe. Praeter titulum etiam ultimum eiusdem ternionis folium denuo typis exaratum est et quidem minoribus quam reliqua.

Appendix Senecam continens in omnibus exemplaribus eodem titulo ornatur, scil. Stoeriano cum nota anni 1611.

III. EDITIO AMSTELODAMENSIS.

De editione operum Calvini amstelodamensi egimus in Prolegomenis Voluminis nostri primi p. XII. Cuius Tomum VIII. obtinet collectio tractatuum theologicorum omnibus numeris ad Bezae exemplar conformata, textum tamen castigatiorem exhibens. Terniones sunt sexaginta duo, paginae 744. Etiam hic libri Senecae separatim excusi ternionibus quinque, paginis 59 exstant.

VI.

EDITIO STOERII GALLICA.

Idem ille Iacobus Stoer typographus genevensis, qui Bezae latinam Tractatuum calvinianorum collectionem denuo typis mandavit, eodem anno 1611 etiam gallicam ex officina sua iterum prodire iussit. In qua describenda, quanquam prioris, quod ad textum attinet, purum putum apographon est, propter additamenta quaedam tam in fronte quam in calce libri obvia paullulum subsistere non abs re erit. Titulus hic est:

RECVEIL | DES OPVSCVLES | *C'est à dire,* | Petis Traictez de M. Iean Caluin. | *LES VNS REVEVS ET CORRIGEZ* | *sur le Latin; les autres translatez de Latin en françois.* | DEVXIESME EDITION, | Soigneusement releuë, et enrichie des tesmoignages de l'Escriture Saincte, des | Docteurs anciens, et de remarque de l'ordre des matieres | traitees par l'Auteur. | *PREFACE DE M. THEODORE DE BESZE A MADAME* | RENEE DE FRANCE, *Duchesse de Ferrare: auec* | QVATRE INDICES, | I. Des Traictez. II. Des passages du Vieil et du Nouueau Testament, alleguez et | expliquez. III. Des sentences des Docteurs. IIII. Des matieres | notables traitees en tous les Opuscules. | (*Emblema.*) || *A GENEVE,* | De l'Imprimerie de Iacob Stoer. | M.DCXI.

De officinae Stoerianae emblemate supra diximus. Ternio praeliminaris haec habet: Fol. 2. exhibetur effigies Calvini xylographice expressa, et hactenus diversa ab ea quae in priore editione fuerat, sed eodem adagio ornata. Supra eam legitur: *Pourtraict de M. IEAN CALVIN, de Noyon en Picardie, Pasteur de l'Eglise de Geneve, avec un sommaire de sa vie et mort, par Th. de Besze.* Hoc curriculum vitae, adeoque ipsam effigiem descripsit editor ex Bezae notissimo libro qui titulum habet: Icones, i. e. verae imagines virorum illustrium caett. primum anno 1580 latine, tum anno sequente gallice edito. Qui quum hodie rarissime occurrat ipsum textum hoc loco apponere lubet: *D'autant que le tesmoignage du fils pour son pere ne peut pas estre du tout hors de soupçon: qu'on cognoisse donc, ô Calvin, par tes deportemens, que tu as esté un excellent instrument en la main de Dieu tout puissant et tout bon, qui par ton ministere a parachevé la restauration de la vraye religion, heureusement encommencée par certains autres quelques années auparavant. Car c'est toy specialement, à la doctrine, diligence et zele ardant duquel la France et l'Escosse se rendent redevables du restablissement du royaume de Christ au milieu d'elles: les autres Eglises, esparses en nombre infini par tout le monde, confessent t'estre grandement obligées pour ce regard. De cela soyent tesmoins, premierement tes livres qui vivront à iamais, et que tous hommes doctes et craignans Dieu, recognoissent estre dressez avec tel iugement, de si solide erudition, et d'un stile si beau,*

que l'on ne sauroit trouver homme qui iusques à present ait exposé plus dextrement l'Escriture saincte: et pour l'autre bande de tesmoins, voici les furieux mataeologiens ennemis iurez de la verité de Dieu, qui ont escumé toute leur rage contre toy devant et apres ta mort. Mais cependant, ioui aupres de Iesus Christ ton maistre des loyers dont il recompense ton fidele service: et vous, Eglises du fils de Dieu, continuez d'aprendre des livres de ce grand docteur, qui ayant la bouche close ne laisse toutesfois (maugré l'envie) de vous enseigner encores auiourd'huy. Quant à vous, Sophistes, monstres detestables et vouez à perdition, en continuant d'abayer apres ce sainct et docte Theologien, descouvrez de plus en plus vostre sottise et meschanceté, afin que l'on vous siffle et maudie, en attendant que le iuste iuge viene pour rendre à chascun selon ses œuvres. Au reste, Calvin devenu phthisique, à cause de ses veilles et abstinences trop grandes, mourut à Geneve l'an mil cinq cens soixante quatre, le vingtseptiesme iour de May, estant en l'aage de cinquante quatre ans, vingt trois desquels il avoit employez en la charge de pasteur et docteur de ceste Eglise par luy dressée et affermie non sans grandes difficultez, et qu'il avoit heureusement gouvernée avec ses doctes compagnons au ministere durant ce temps. Il fut enterré sans aucune pompe, comme il en avoit donné charge expresse, et fut regretté comme pere de tous ceux de Geneve, et de plusieurs fideles espars en diverses parties du monde. Entre les autres ie Th. de Besze fus un de ceux qui deploray son trespas par un epigramme Latin, lequel a esté tourné en François comme s'ensuit:

Pourquoy dans une fosse obscure et incognue
Est la chair de Calvin par la mort detenue?
De ce docte Calvin, tant et tant redouté
De Rome ruineuse et de la Papauté,
Duquel les gens de bien desirent la presence,
Et de qui les meschans craignent mesmes l'absence:
De qui vertu pouvoit (tant il estoit vestu
Et orné de grands dons) aprendre la vertu.
En l'admirable cours de son heureuse vie
Pour compagne ordinaire il eut la modestie:
Elle enterra Calvin de ses deux propres mains.
O moncelet poudreux, que ton hoste t'honore!
Qu'il y a de tombeaux ore entre les humains
Ialoux et desireux de l'heur qui te decore!

Textum latinum huius carminis, quod ipse autor ob singularem formam ἐκτύπωτον dicit, utpote primarium et authenticum, subiungimus:

Romae ruentis terror ille maximus,
Quem mortuum lugent boni, horrescunt mali,
Ipsa a quo potuit virtutem discere virtus,
Cur adeo exiguo ignotoque in cespite clausus
Calvinus lateat, rogas?
Calvinum assidue comitata modestia vivum,
Hoc tumulo manibus condidit ipsa suis.
O te beatum cespitem tanto hospite!
O cui invidere cuncta possint marmora!

Folia tria sequentia Epistolam referunt Bezae dedicatoriam ad Renatam Ferrariensem ducissam, quam supra transscripsimus integram: ultimum vero plura alia carmina ex eo genere quod poetae italici prae caeteris adamarunt, ex recentioribus Germani maxime imitati sunt, sonnettorum nomine ubique terrarum cognitum et aestimatum. Quae etsi non eadem omnia palma digna videntur, hoc tamen loco praeterire noluimus: tu ea, benevole lector, aequo iudicio excipias rogamus, ut pii coaetaneorum in Calvinum animi documenta:

TVMBEAV A IEAN CALVIN

PAR ANTOINE DE CHANDIEV DIT ZAMARIEL.

Quand le ciel retira le Theologien,
Qui docte a surmonté la Papale ignorance,
La terre ayant perdu sa plus grande excellence,
Tu es (dit-elle au ciel) envieux de mon bien.

I'ay pris (respond le ciel) celuy qui estoit mien,
Le couronnant du prix de sa ferme esperance:
En terre il ne pouvoit faire sa demeurance,
Car il estoit celeste, et non pas terrien.

Cessez (dit l'Eternel) et vous l'aurez tous deux:
Car ie luy ay donné un nom tant glorieux,
Qu'il n'y a mort, oubly, ne tombeau qui l'enserre.

Le ciel aura l'esprit, la terre gardera
La gloire de son nom: et immortel sera
L'esprit vivant au ciel, le nom vivant en terre.

AVTRE.

Ie pensoy' que la mort auroit trop tost fermé
L'œil, l'oreille et la bouche à ce chef venerable,
Qui a veu et ouy le fruict inestimable
De son dire excellent entre tous renommé.

Car maintenant son corps, qui demeure enfermé,
Aveugle, sourd, muet, au tumbeau qui l'accable,
Ne void, et n'oid plus rien, et sa bouche admirable
Ne peut plus enseigner son troupeau bien aimé.

Mais quand ie pense aux maux survenus apres lui,
Et qu'on ne void, on n'oid, on ne dit plus qu'ennui,
Que guerre, que tourment, qui de si pres nous touche:

Alors ie conoy bien, Calvin, que tu es mort
En un temps propre à toy, et qu'heureuse est la mort,
Qui t'a fermé ton œil, ton oreille, et ta bouche.

AVTRE.

Lors que Calvin changea ceste vie mortelle
A l'eternel repos de sa felicité,
L'ennuyeux mois de May, qui le nous a osté,
Changea tout au rebours sa façon naturelle.

May, qui doit resiouir la terre universelle,
Et revestir les champs de sa verde beauté,
May, qui doit descouvrir la riche nouveauté
De mille et mille fleurs que la terre nous cele:

May nous a despouillez de tout contentement,
May a changé son verd en dueil et en tourment:
Bref, ce May fut un mois au mois de May contraire.

Car au lieu d'en donner, il ravit nostre fleur.
Mais en l'ostant du monde, il n'a pas sceu tant faire,
Qu'au monde il n'en demeure une immortelle odeur.

Calvin, grand Docteur en l'Eglise,
N'est clos de sepulture exquise,
Au repos des Saincts trespassez.
Ne lui dressons des Cenotaphes,
Des discours, ni des Epitaphes:
Ses escrits lui en font assez.

L. M.

Textus ipse cum indicibus centum terniones obtinet (A—Z; Aa—Zz; Aaa—Zzz; Aaaa—Zzzz; Aaaaa—Hhhhh) in quibus sunt 2318 columnae numeratae, et praeterea quadraginta paginae postliminares. Opuscula a Stoerio edita, ut iam diximus, eadem illa sunt quae Beza anno 1566 collegerat, eodemque ordine veniunt, uno excepto. Diatribae scilicet duae contra Balduinum scriptae, quas prior editio nonnullis aliis interpositis separaverat, iam se presse sequuntur, ita tamen ut posterior (XXXVIII) priorem (XXXIV) praecedat. Notae marginales frequentiores et locupletiores quam apud ipsum Bezam.

Indices sunt quatuor, primus Tractatuum seriem exhibens duabus paginis absolvitur; secundus loca S. S. ab autore allegata recenset paginis viginti octo, tertius nomina patrum passim laudatorum refert paginis duabus; quartus denique rerum praecipuarum catalogum alphabeticum praebet, octo paginis comprehensum. Duo locupletiores illi, secundum dicimus et quartum, ternis columnis expressi sunt.

Exemplar hoc Stoerianum in nostro museo exstat.

VII.

EDITIO PAULI LACROIX.

Œuvres françoises de J. Calvin, recueillies pour la première fois, précédées de sa vie par Th. de Bèze et d'une notice bibliographique par P. L. Jacob, Bibliophile. Paris, Librairie de Charles Gosselin. 1842. XII et 352 pp. 12.

Editor V. Cel. Paulus Lacroix, bibliothecae quae dicitur armamentarii parisiensis praefectus, cuius fama in historia literarum excolenda tam sub hoc eius vero nomine, quam ψευδωνύμως (le Bibliophile Jacob) inclaruit, in praefatione huic nitido volumini praemissa iure miratur, opera Calvini gallico idiomate conscripta nunquam antea iunctim edita fuisse, quum editio Bezae, ut ipsi supra declaravimus, libellorum latinorum versiones ab aliis factas authenticis autoris scriptis miscuerit. Simul non immerito queritur, a maioribus operum Calvini collectionibus textus gallicos prorsus exsulare, vel potius latine tantum versa in iisdem legi. Quibus rationibus motus ipse de colligendis gallicis opusculis cogitavit eademque si non omnia, plura tamen popularibus obtulit, non tam, quod alii intenderunt, ut theologorum studiis inserviret, quam ut sermonis gallici recentioris initia illustraret gloriamque calvinianae commendaret facundiae, ab hac parte diutius neglectam, minime vero negligendam. Statim enim ab initio maximas stili calviniani laudes canit, quas, utpote a tali iudice profectas, lectores sane lubentius ac securius excipient quam quae nos ipsi vel in eandem vel in diversam sententiam diceremus. Ecce eius verba: *Le style de Calvin est un des plus grands styles du seizième siècle: simple, correct, élégant, clair, ingénieux, animé, varié de formes et de tons, il a commencé à fixer la langue française pour la prose, comme celui de Clément Marot l'avait fait pour les vers. Ce style est moins savant, moins travaillé, moins ouvragé, pour ainsi dire, que le style de Rabelais; mais il est plus prompt, plus souple et plus habile à exprimer toutes les nuances de la pensée et du sentiment; il est moins naïf, moins agréable et moins riche que celuy d'Amyot, mais il est plus incisif, plus imposant et plus grammatical; il est moins capricieux, moins coloré et moins attachant que celui de Montaigne, mais il est plus concis, plus grave et plus français, si l'on peut reprocher à l'auteur des Essais d'écrire quelquefois à la gasconne.*

Huic tali elogio, quatenus ad Calvinum nostrum pertinet, nos quoque subscribere minime abnuimus. Est tamen hic aliquid de quo te moneri patiaris. In laudando Calvini stilo gallico cautela quadam tibi utendum est, et opera genuina ab aliorum versionibus ex latino factis sedulo et accurate distinguas oportet antequam arbitria tua feceris. Haec vero Vir doctissimus fortasse non satis respexit, qui de Calvino inter primarios patrii sermonis autores referendo unice sollicitus, eique debitum locum in classicorum serie vindicare gestiens, huic minime vituperando studio criticum laborem, quo alias egregie defungi solet, postposuisse videtur. Certe in catalogo suo operum Calvini gallicorum plurima recenset latina, quae ab ipso autore gallice quoque exarata esse, quamvis neque probabile sit, neque ab ullo teste affirmetur, imo etiam aperte negetur, ex mera coniectura asserit. Huc pertinent maxime exegetica, tum etiam tractatus nonnulli polemici: ut de concionibus taceamus, quae sane primum gallice editae sunt, verum ex ore loquentis ut plurimum exceptae, non scribentis quasi sigillo notatae.

Caeterum opuscula gallica ab editore in hoc volumen relata haec sunt, numeris supra iisdem adscriptis hic quoque insignienda: XVII. de Astrologia. XIII. de Reliquiis. IV. de Coena. XXI. Quatuor conciones. XII. adversus Franciscanum. XXIX. adversus Cathalanum. XXXIX. Confessio fidei. Penultimo loco inseritur Praefatio Calvini ad Psalmos a Clem. Marot gallice versos, quae ab antiquioribus Tractatuum collectionibus aberat. Desiderantur igitur libelli gallici hi: VI.

VII. Catechismus cum suis appendicibus et Liturgia. XII. Scripta contra Anabaptistas et Libertinos. XIV. Libelli de vitandis superstitionibus et XXXII. adversus Hollandum. Adest vero, adeoque primum locum obtinet Psychopannychia, cuius versionem gallicam anno 1558 primum editam Vir clarissimus ipsi Calvino tribuit, in quo ut ei assentiamur, a nobis impetrare non possumus.

In rebus orthographicis editor nostrae aetatis morem saepius respexit quam saeculi decimi sexti consuetudinem; in quibus ordinandis etsi aliam omnino legem nobis scribamus, si quem finem sibi ille proposuerit in libro suo edendo consideramus, eius rationem sane excusandam, imo laudandam dixerimus.

CAPUT II.

NOVAE EDITIONIS CONSILIUM ET SUBSIDIA.

Paucis tibi, benevole lector, consilium nostrum in nova opusculorum Calvini editione condenda declarare possumus, paucioribus etiam idem tibi commendare. Adeo simplex et rationi consentaneum nobis esse videtur. Iam satis dictum est, unumquemque tractatum eo sermone recusum iri quo olim primum editus fuerit, minimeque nobis in animo esse ut Bezae exemplum sequuti vel in Gallorum usum qui forte minus docti fuerint, omnia ipsorum lingua edamus, vel in exterorum commodum, qui forte hanc non calluerint, omnia latina faciamus. Calvinum ipsum et genuinum, non aliena veste indutum et sibi dissimilem posteritati tradere volumus. Et quod nonnulli somniarunt, illum talem et tantum virum, tamque multis curis et negotiis distractum, suis scriptis ex altera lingua in alteram vertendis operam impendisse, post ea quae in eius Institutione tractanda nuper plane contraria comperimus et demonstravimus, id nobis nullo modo persuaderi patiemur, et, ubi e re fuerit, omnino erroneum et respuendum esse suis locis sigillatim ostendemus.

Verum dum de his inde ab initio inter nos ne minimum quidem dubium exstitit, paulo diutius haesimus quoad ordinem libellorum calvinianorum in hac nova collectione constituendum. Olim, fatemur, non parum arridebat Bezae dispositio in latina sua editione singula scripta pro argumento in certas classes referentis et in lectorum commodum similibus iungentis similia. Sed re accuratius expensa a tali consilio destitimus. Ipsam enim Bezae divisionem pluribus nominibus arbitrariam et minus rectam esse cognovimus. Facillime quidem, neque incommode, tractatus contra Pontificios editos, ut hoc exemplo utamur, aut contra Antitrinitarios, a caeteris separatos suo proprio loco reservare poterat: sed quo pacto dogmatica a polemicis distinguere conatus sit, ita ut in utraque collectionis eius parte scripta occurrant de coena Domini, nec non de reformanda ecclesia, iure aliquis quaesierit. Plura, si iuste aestimaveris, tam singularis argumenti sunt, adeoque a reliquis diversa, ut sibi sola classem aliquam constituant, quod ipsum Bezam in libro de Astrologia agnovisse videmus, in aliis non sensisse miramur. Sic apud eum liber de Scandalis medium locum inter Catechismum et Confessionem obtinet; sic carmen Epinicion, quae est pagina inter calviniana monumenta plane peculiaris, inter dogmatica legitur post Coenae libellum, ut locum suum mero casu nactum esse videatur. Haec igitur dispositio vix servanda fuisset si simpliciter de collectione Bezana recudenda cogitassemus; verum quum ipsi nonnulla a veteri editore omissa caeteris addere nobis proposuerimus, his vel novos classium titulos facere oportuisset, vel pristinis servatis minus apta castra assignare. Quibus de causis potius eam rationem sequendam duximus quae et Gallasio adeoque ipsi Bezae in sua editione gallica placuerat, scilicet ut annorum respectu habito unicuique opusculo locum suum pro natalium ipsius iure daremus. Tali ordine stricte observato Calvini labores, et omni

tempore varios, et singulis vitae stadiis nunc huc nunc illuc maxime intentos facilius cognosces. Atque ut plenius in lectoris commodum redundet utilitas, quae ex tali materiarum dispositione nascetur, tractatus pro sermonis varietate dispescere, et gallicis a latinis seiunctis duplicem eorum seriem constituere noluimus.

Iam quod ad fontes attinet ex quibus textus nobis hauriendus erat verus et authenticus, mox vidimus recentiores editiones corporis tractatuum Bezanae mera esse apographa, in quibus ne manifestissima quidem errata typographica correctoris alicuius, vel primis elementis imbuti, oculos offenderint manusve senserint. Amstelodamensem solam paucissimis mendis expurgatis fide aliquanto caeteris digniorem esse cognovimus, ita quidem ut editor, quisquis ille fuerit, interdum vetera exemplaria inspexisse videatur. Bezae vero librum ipsum plurimas lectiones exhibere intelleximus quas ab antiquioribus alienas neque sensum luculentius reddidisse dixeris, neque phrasin excoluisse, imo saepissime textum vitiasse, sive id casu et negligentia acciderit, sive industriae male feriati cuiusdam scioli debeatur, qui autoris mentem minus bene assequutus sibi emendandi officium temere arrogarit.

Verum etiam si haec non ita se haberent, res ipsa monebat ut ad editiones principes rediremus, quas Calvinus ipse curavit et pro quibus solis, dum typis exscriberentur, excubias egisse putandus est. In his autem conquirendis non eadem illa fortuna usi sumus quae nos in maiore opere Institutionis comparando, utpote multo frequentiore, adiuverat. Cuius latinas editiones ad unam omnes ipsi possidemus, omnium mortalium in hac parte rerum ditissimi, gallicarum quoque plurimas nostras fecimus, caeteras omnes, quotquot unquam exstitisse rescivimus, ex variis bibliothecis congessisse gloriamur. Minora illa opuscula, de quibus hic agitur, rarius imo rarissime venales occurrunt quaerentibus, et si occurrerint nonnisi magno aere redimuntur. Quorum quidem satis spectabilem copiam neque ulli alienae inferiorem colligere contigit, in dies etiam novis accessionibus locupletatam, sed neutiquam omnibus numeris absolutam. Maior pars paucioribus tantum exemplaribus repraesentatur quae in bibliothecis publicis asservata delitescunt, in quarum scriniis modo hunc modo illum libellum, nusquam autem bene multos simul inveneris. Plura omnino deperdita videntur; certe nostris oculis, ubique terrarum et βιβλιοπωλῶν tabernas et ipsa βιβλιοφίλων penetralia explorantium, sese ad hunc diem subduxerunt. Quorundam unicum tantum exemplar exstat, vel certe nobis innotuit, atque adeo in nostro ipsorum thesauro, etiam hoc nomine commendando, talia nonnulla reperies. Hoc maxime de illis scriptis valet quae neque Gallasius neque Beza in suam collectionem recepit. Quae ne inter operariorum manus perirent, primum non sine magnis impensis calamo describenda curavimus, deinde descripti exemplaris cum archetypo conferendi fastidiosum nobis laborem imposuimus, de eo unice solliciti ut ne quid vel Calvino nostro, vel nostro saeculo indignum per nos in publicum exiret. His talibus curis et studiis, neque sumptibus parcentes, neque itinerum molestias detrectantes, percontando, scrutando, coemendo, apparatum literarium talem congessimus ut locupletiorem non possis. Singula quibus subsidiis instructi recensuerimus in sequentibus capitibus accurate declarabimus, et quorum virorum auxilio adiuti quarumve bibliothecarum opibus usi musei nostri defectus suppleverimus, grato animo suo loco profitebimur.

De methodo nostra critica non est quod fusius iterum disputemus post ea quae in prolegomenis primi voluminis diximus. Quas nobis ibi leges scripsimus de rebus minoris momenti quae ad interpungendi rationem spectant, ad errata typographica tacite delenda, ad allegationes scripturae sacrae sedulo examinandas, aliasque huius generis, eas hic quoque dudum comprobatas servavimus, maxime quantum ad ὀρθογραφίαν pertinent, latinam ad usum communem conformantes, gallicam diligentissime ad normam editionum principum exigentes. Quarum etiam textum ubique fideliter restituimus, nisi ubi evidenter mendosus aut depravatus fuerit ex typographi et correctoris negligentia; variantes lectiones omnes edi-

tionum recentiorum in marginem relegamus; antiquae versionis testimonium tum saepius in iisdem diiudicandis, tum etiam passim in sensu locorum dubiorum constituendo producimus. Tu vero, benevole lector, sudoris nostri fructus ex hac operis parte ad te redeuntes aequo animo accipias, rogamus, iisque feliciter utaris.

CAPUT III.

COMMENTARII IN LIBROS SENECAE DE CLEMENTIA. 1532.

Quod primum et in hoc genere unicum doctrinae documentum edidit Calvinus iuvenis admodum et vix vigesimum tertium annum agens, ei Gallasius utpote a theologorum rebus alieno sui voluminis hospitium negavit. Beza vero et qui eum sequuti sunt eadem de causa illud in appendicem relegarunt. Nos ei primarium locum concedimus in nostro opusculorum calvinianorum corpore, ut qui temporum rationem nobis observandam constituerimus, neque ob argumenti differentiam illud a caeteris omnino separandum arbitremur. Sane theologicis scriptis, sive proprio sive latiore sensu sic dicendis, adnumerari nequit, quamvis sint qui suspicentur autorem in eo conscribendo id egisse ut regi Francisco, iam tum de novarum rerum fautoribus et purioris evangelii amicis in sua ditione iniquius sentienti, mitiora consilia instillaret de iisdem capienda, quemadmodum olim cordubensis ille philosophus Neronis Caesaris animum oblato suo libro lenire conatus fuerit. Nos talem huius operis causam et originem asserere non ausimus, quum autor nusquam in suo commentario ne oblique quidem ad rei publicae et sacrae statum alludat, qualis suo tempore in Gallia obtinebat. Qui potius id solum in animo habuisse videtur ut textum suum philologice elucidaret, undique congestis scriptorum romanorum sententiis et poetarum floribus, paulo rarius etiam variorum philosophorum placitis in aciem deductis argumentum ipsum retractaret et excuteret. Verum quamvis illis minime assentiamur, qui sibi in hoc commentario apologetici studii vestigia deprehendisse videntur, et autorem tum temporis humanioribus quas dicunt literis unice incubuisse dixerimus, aliud quiddam est quod nobis maxime dissuadet, ne has stili calviniani primitias de primo illo loco quem eis destinavimus, quasi debito de gradu detrudamus. Ab his nimirum legendis incipias oportet, si magnam illam conversionem, neque unquam satis mirandam animo contemplari volueris, qua vir immortalis a coetu philologorum, inter quos non ultimo loco venturus erat si ex talibus initiis coniecturam feceris, ad theologorum studia evectus statim primo conatu multis se commendavit, mox arrepta palma nulli secundus evasit. In his enim commentariis theologici, adeoque vel religiosi vel biblici argumenti quod dixeris, nihil dum apparet, neque illius Calvini, quem postea orbis christianus novit, quidquam praeter latini sermonis cultioris elegantiam, qua nemo inter istius saeculi theologos magis illo inclaruit. Biennio vero post, quum Psychopannychiam suam ederet, de quaestionibus et controversiis theologiae vel reconditioris tam bene edoctum se ostendit, ut a pueris nil nisi haec tractasse videatur, et qui in priore opere amplissimam autorum classicorum notitiam exhibuit ut eum totam latinitatem memoria tenuisse credideris, iam in hoc altero scripturam sacram omnem mente comprehendit et patrum quoque familiarem se praebet, ita ut pro occasione et auctoritatum copiae et argumentorem rationes disputanti praesto sint et uberrimae et firmissimae. Ita hic si a priore ad alterum librum transitum feceris, Viri clarissimi studia inde ab eo tempore quo Aureliam adiit rebus sacris dicata et in dies altiora appetentia cognoscere possis, quae iam ex nostrae latinae Institutionis editione indesinenter aucta, emendata, locupletata vidisti.

Caeterum de commentario ipso eiusque indole non est quod hoc loco fusius dicamus. Iam monuimus eum magis dicendi formulis explicandis studere, quibus Seneca passim peculiaribus et minus tritis usus est, quam ipsi libri argumento tractando. Quas tamen partes non plane negligit, imo passim iis diligentius insistit. Criticas vero quaestiones, quas hodierni commentatores maxime curant omnino praeterit; de editione, quae ipsi textum suppeditavit, ne verbum quidem dicit; de emendanda ex codicibus lectione nunquam cogitat; vix semel aut iterum variatam significat. Pauca sunt quae ad libri historiam illustrandam ex thesauro Calvini epistolico huc afferre possumus, atque id semel dixisse sufficiat Nostrum rarissime in literis ad amicos datis de suis ipsius libris vel scribendis vel editis verba facere, neque ab exteris, simili occasione oblata, eosdem ita frequenter laudari ut inde quae ad eorum originem et fata pertinent accuratius discere queas. Quod ad hos in Senecam commentarios attinet, eorum ipse autor meminit in duabus literis ad Franciscum Danielem iureconsultum aurelianensem datis. In priore epistola Parisiis a. d. X. Cal. Maias (citra dubium anni 1532) exarata ita loquitur: *Tandem iacta est alea. Exierunt commentarii mei in libros Senecae de clementia, sed meis sumptibus. Qui plus pecuniae exhauserunt quam tibi persuaderi possit. Nunc omnem operam do ut aliquid colligatur. Aliquot professores excitavi in hac urbe qui praelegerent in scholis. Biturigibus amico persuasi ut suggestum conscenderet ad publicam professionem. Tu etiam mihi nonnihil commodare poteris. Si non gravaberis hoc dabis veteri amicitiae nostrae, praesertim quum citra existimationis tuae dispendium hoc officium praestare nobis possis quod publico etiam bono forte cessurum sit. Si statueris hoc me beneficio obstringere, mittam centum exemplaria, aut quot tibi visum fuerit. Interim habe hoc tibi exemplar, quod dum accipis, ne putes dictam a me tibi aliquam legem. Volo per me tibi omnia esse libera* caett. Exstat altera quoque ad eundem epistola, in codice genevensi, annum 1530 prae se ferens aliena nimirum manu annotatum, quam tamen ad eundem annum 1532 adeoque ad eundem mensem referre non dubitamus. In qua inter alia haec leguntur: *Libri Senecae de clementia tandem excusi sunt meis sumptibus et mea opera. Nunc curandum ut undique colligatur pecunia quae in sumptus impensa est, deinde ut salva sit mea existimatio. Primum velim mihi ut rescribas quo favore vel frigore excepti fuerint, tum ut Landrinum inducas in praelectionem. Mitto ad te unum exemplar quod penes te maneat. Alia quinque curabis mittenda Bituriges* caett. Sunt in his epistolis quaedam quae et ipsa commentario opus habent, neque facile perspexeris quae sit alterius ratio ad alteram. Verum de his disserere huius loci non est, quum ad nostram rem non faciant. Tertiam vero epistolam, eamque dedicatoriam infra integram textui praefixam habebis.

Pergimus ad libellum ipsum accuratius describendum. Titulus ei hic est:

L. ANNEI SE- | NECAE, ROMANI SENATO- | RIS, AC PHILOSOPHI CLARISSI- | mi, libri duo de clementia, ad Ne- | ronem Caesarem: | Ioannis Caluini Nouiodunaei commentariis illustrati. | (*Emblema testudinis.*) | TECVM HABITA. | Parisiis apud Ludouicum Cyaneum sub | duobus Gallis in via Iacobaea. | 1532.

Quatuor sunt folia praeliminaria quorum primum titulum, duo sequentia autoris praefationem ad Claudium Hangestium, abbatem S. Eligii Noviodunensis, Parisiis pridie Nonas Apriles 1532 scriptam continent, ultimum vitam Senecae enarrat, quam ex bonis autoribus se desumpsisse autor asserit. Textus sunt plagulae viginti in forma quaternaria minori (a—v), paginae numeratae 157, tres reliquae in albis. In fine legitur: Parisiis ex officina chalcographica Ludovici Cyanei, anno salutis nostrae MDXXXII, mense Aprili. Cui subscriptioni subiicitur paucissimorum erratorum recognitio. Senecae textum ad editionem Erasmi secundam, anno 1529 Basileae apud Frobenium et Hervagium impressam, simpliciter recusum fuisse cognovimus collatione plurium locorum et editionum instituta. Typis ille paulo maioribus exaratus legitur, cuius singulis capitibus Calvini commentarius minore charactere distinctus subiicitur.

Praeter hanc editionem principem nulla alia unquam exstitit, quantum nos quidem rescivimus, eiusque exemplaria in paucissimis bibliothecis publicis reperiri certum est. Ipsis rarissimum libellum nostrae collectioni minime spernendum κειμήλιον addere contigit. Postea, ut diximus, Beza a. 1576. eum appendicis vice suo Tractatuum corpori subiunxit, ex quo eadem conditione in caeteras editiones (1597. 1611 et 1667) transiit, de quibus vide quae supra pag. XXIV seq. dicta sunt. Bezae editio haud infrequenter ab authentico exemplari discrepat, rarius emendata, saepius depravata lectione. Posteriores editiones eam talem simpliciter describunt. Sola Amstelodamensis manifestiores errores expurgat, nunquam vero ad archetypum recurrit.

CAPUT IV.

PSYCHOPANNYCHIA. 1534.

Calvinum ante biennium post editos in Senecam commentarios elapsum ad scripta de rebus ad religionem spectantibus componenda manum admovisse testis est Beza, qui refert eum Lutetia relicta in agrum Santonicum (alii nominatim designant urbem hodie Angoulême dictam) demigrasse, ibique amico cuidam operam dedisse, cuius rogatu breves quasdam admonitiones christianas scripserit, quas ille parochis nonnullis inter sacra recitandas tradebat ut paulatim populus ad veritatis indagandae studium alliceretur. Quae schedae, quum simpliciter manu scriptae essent, aetatem non tulerunt, nec facile nobis persuaserimus verum esse quod olim nonnulli insinuarunt, fuisse has primas Institutionis lineas iam tum ab autore elaboratas. (Florimond de Raemond, *Hist. de la naissance de l'hérésie*, p. 883.)

Mox vero dum Aureliae degebat, peculiare aliquod argumentum theologicum sibi tractandum sumpsit, in quo et solidae doctrinae et dialecticae subtilitatis insigne specimen edidit. Refutare conatus est illorum errorem, vetustum quidem, sed tum maxime a quibusdam renovatum, qui dormire seiunctas a corporibus defunctorum animas docebant. Quid Calvinum ad hanc sententiam prae caeteris impugnandam impulerit haud facile dixeris, quum certe inter Gallos eius aetatis tales quaestiones agitatas fuisse fama non ferat. Vix etiam crediderimus exstitisse tum temporis scripta in quibus de ψυχοπαννυχίᾳ, quae dicitur, tam acriter, tamque erudite disputatum fuerit ac fuisse coniecerit aliquis ex Calvini refutatione. Audias potius ipsum in praefatione sui libelli de eiusdem causis et occasione disserentem. Postquam se a nonnullis piis viris sollicitatum fuisse dixit ut tale aliquid ederet, verum hactenus flagitantibus non cessisse, ita pergit: *Minime mihi expeditum erat cum iis manum conserere qui starent ab adversis partibus, quorum nec castra, nec tela, nec subterfugia noveram. Nondum enim quidquam ad me perlatum erat praeter murmura et raucos strepitus. Ut congredi cum iis, qui in arenam nondum prodierant, nihil prorsus aliud videretur quam aerem clausis oculis verberare. At de successu longe aliter accidit quam speraveram. Siquidem blaterones illi tanta strenuitate in partes suas incubuerunt, ut aliquot iam hominum millia in eandem secum insaniam traxerint. Et ipsum etiam malum, ut video, incruduit. Quidam enim principio confuse garriebant, mortuorum animos dormire, neque definiebant quid per somnum vellent intelligi. Emerserunt postea ψυχοκτόνοι isti qui prorsus eas iugulant. Illorum quidem errorem non ferendum, horum vero insaniam graviter coercendam existimo. Utrosque nec ratione, nec iudicio niti. Verum id aliis persuadere non ita facile est, nisi vanitatem palam et, quod dicitur, in os refellam, quae non nisi in eorum scriptis deprehenditur. Dicuntur autem suas nugas nescio quibus schedulis ventilare, quas mihi necdum videre contigit. Tantum ab amico notulas quasdam accepi, quibus perscripserat quae vel ex ore loquentium excipere illi cursim licuerat, vel undecunque colligere. Igitur quum illi susurris clanculum se*

insinuantes non pauciores suo errore illaqueent, quam si excusis libris publice cursitarent, causam mihi habere non videor quin veritatis proditor dicar, si in tanta necessitate taceam ac dissimulem. Ex his omnibus liquide apparet Calvinum, quum sese ad hunc libellum conscribendum accinxerit, adversariorum scripta quae accuratius refutaret omnino nulla in manibus habuisse. Vero simillimum ergo est eum plurima illa argumenta, partim seria et graviora, partim argutiora et levia, in quibus refellendis totus versatur, minus saepe ex haereticorum ore excepisse quam ex suo ipsius ingenio hausisse, ita ut, quae dubia contra suam sententiam moveri poterant, ea ipse, quae erat eius sagacitas, primus repererit et quasi contra se ipsum solverit.

Caeterum non subsistit in iis quae ad somnum animarum stricte sic dictum spectant, sive quem vocant statum intermedium, sed occasione data omnia fere pertractat quae de animarum natura et immortalitate corporumque resurrectione a theologis tradi solent. Vix est quod te moneamus ne hic philosophicam tractationem quaerere velis, qualem recentiores tibi offerunt de his rebus disserentes. Est illa mere theologica et ut maxime scholastica, ad normam et exemplum ecclesiasticorum doctorum qui orthodoxi perhibentur exacta. In qua si quis reformatae scientiae vestigia quaesierit, in eo reperire poterit quod autor rarius ad placita patrum provocat, locupletissimam vero congerit locorum scripturae sacrae messem, in qua ventilanda fere tota disputatio absolvitur. Quae autorem prodit mira sacrorum oraculorum notitia insignem, et in iis ad institutionem christianam usurpandis scrutandisque nemini imparem, sed historicum sensum, quem nos maxime vindicamus, minus sectantem, praesertim in veteris testamenti effatis explicandis. Stilus paulo acrior et concitatior oratio, cuius vehementiam ipse in praefatione agnoscit: qui tamen non nisi modice bilem effudisse se dicit stiloque ita temperasse ut docendo quam cogendo fuerit aptior. Quod si ex istius saeculi moribus aestimaveris, non immerito dictum concesseris: nos quibus sedatior animus est et magis comiter instituta placet arduarum quaestionum decertatio, contentionis fervore haud ita facile abrepti veritatem certius argumentis quam conviciis asseri iudicamus.

Non audiendi sunt qui hunc libellum primum gallice editum fuisse coniiciunt. Nam ex mera coniectura talem opinionem nasci potuisse inde efficimus quod nemo unquam gallicum exemplar ante latina nostra impressum vidit, neque testis qui olim viderit adduci potest. Adde quod P. Henry, qui nostra etiam aetate eam sententiam amplexus esse videtur (in Vita Calvini I. 63), ipse postea tacite eam dereliquit, ut videre est ex eiusdem operis T. III. Append. p. 175. Titulum autem libri varium fuisse, quum ex editionum recensione, tum vel ex ipsius Calvini testimonio infra proferendo disces, neque omnino certum nobis est Psychopannychiae nomen inde ab initio ei inditum fuisse. Sed ne te de rebus dubiis amplius moremur, en tibi editionum quae nobis innotuerunt seriem recensemus:

I. 1534. Editio princeps Parisiis impressa, latina. Hanc non vidimus neque usquam adhuc exstare audivimus. Fortasse autoris sumptibus excusa, quod in Commentariis in Senecam factum novimus, nondum in bibliopolarum manus transierat eo temporis momento quo ipse tutum apud exteros asylum quaerere coactus solum patrium vertit satis repente, et maioribus impedimentis post tergum relictis. Fortasse etiam editor, si quis fuerit, qui sumptus fecerat, post eius discessum, et ingravescente inquisitorum saevitia, evulgare non ausus est, ita ut situ et silentio exemplaria perierint. Quidquid sit, de reperiendo aliquo vix ulla spes relicta est, nisi forte in obscura quadam interioris Galliae bibliotheca delitescat. Ad Germaniae Helvetiaeque fines non plura pervenisse, nihil mirum.

II. 1536. Alteram editionem Calvinus ipse procuravit Basileae eo ipso anno quo apud Platerum Institutio christiana lucem vidit, ita ut illam eidem officinae deberi facile nobis persuadeamus. Verum hanc quoque nusquam reperire contigit, quanquam illae causae, quas priorem ex hominum oculis subduxisse vero simile est, huic minime infestae esse potuerunt. Atque hac posteriore quondam potiundi

minor etiam spes est, quum exemplaria in nostris maxime terris divendita olim naturae rerum consentaneum videatur. Iam quum ambarum principum copia nobis non fuerit, de earum textu, quatenus cum eo quem hodie manibus tractamus conspiret, dicere non possumus. Post basileensem etiam recognitionem multa ab autore mutata esse non credimus; verum inter primam et secundam editionem maiorem aliquam differentiam intercessisse minime dubium est. In ea quidem praefatione, quam Calvinus Basileae novam addidit de mutato stilo nihil, multa vero habentur quibus ea, quae de adversariis paulo acrius atque asperius dicta videri poterant, simpliciter tuetur et vindicat, nec quidquam mitigare quaerit, id solum monens, ne boni viri, si quis nimia credendi facilitate in eandem falsam opinionem abreptus fuerit, in suam contumeliam trahant quae non nisi in pervicaces haereticos et malitiosos veritatis oppugnatores sint proposita. Tu vero cave haec ita sumas, quasi basileense exemplar parisiensis purum putum apographon fuerit. Incidimus enim Neocomi in epistolam Calvini ineditam, ad Christophorum Libertinum, alias Liberteti vel Fabri nomine appellatum, verbi divini ministrum tum temporis Bolae postea Tononii in Sabaudia degentem, a. d. III. Idus Septembris incerti anni (qui tamen, si quid videmus, 1535 fuit) Basileae scriptam, in qua inter alia haec leguntur: *Iam mihi a nescio quo sermo tuo mandato iniectus fuerat, in libello nostro de animarum immortalitate non satis tibi probari quaedam. Ego vero tantum abest ut tuo iudicio offensus fuerim, ut hac ingenua simplicitate mire sim delectatus. Neque enim ea est mea morositas ut, quam mihi permitto iudicii libertatem, ademptam aliis velim. Ne tamen rem actam agendo frustra te torqueas, librum ipsum paene ex integro scito a me retextum. Non multis quidem aut additis aut expunctis, sed prorsus inverso ordine, quanquam pauca quaedam sustuli, alia addidi, mutavi etiam nonnulla. Ea enim commentatio quam Olivetano legendam dederam cogitationes meas continebat magis in adversaria congestas, quam certo distinctoque ordine digestas, etiamsi forma quaedam esset ordinis. Eum novum librum, sic enim appellare libet, ad te misissem, si relectus a me esset. Sed ex quo a Gaspare descriptus, non inspexi.* Patet ex his, Calvinum librum suum ita mutasse, sin minus in ipsis sententiis, at certe quoad rerum ordinem et totius disputationis tenorem, ut eum totum calamo describendum curare debuerit, et parisiense exemplar, quod cum Olivetano et Christophoro communicaverat, meram in adversaria factam congeriem dicere potuerit. Est igitur hic quod magnopere deploremus: primum scilicet Calvini opus theologicum quoad genuinam suam et nativam formam nobis deperditum esse, cuius sane iactura non tam scientiae ipsius vel adeo ecclesiae commoda tangit, quam in autoris vita diligentius enarranda lacunam facit vix coniectura aliqua explendam.

Ad eandem basileensem Psychopannychiae recognitionem pertinere videntur quae legimus satis obscure dicta, in epistola quadam Wolfgangi Capitonis in bibliotheca genevensi asservata. Quae quidem sine die et consule Argentorato ad Martianum Lucanium quendam missa est, verum non nescimus sub hoc nomine ipsum Calvinum Basileae delituisse, antequam italicum iter aggrederetur, eademque subscriptione usum fuisse in illa altera epistola cuius modo fragmentum attulimus. Iam ille haec ad Nostrum: *Gustus libri tui perplacet. Penitius cognoscere de toto non licuit propter minutos et mihi illegibiles characteres. De edendo, si nos audis, omnino proferes consilium in tempus commodius. Iam sectis omnia perstrepunt et Germani magna calamitate religionis experti sunt, errores expugnando fieri illustriores, rationem vero certissimam esse consulendi afflictis ecclesiis accuratissime depingendo Christum. Sed et argumentum illud, quod extra analogiam fidei utcunque tractatur, foecundissimum erit rixarum. Deinde sunt autores splendidi, quos deiecit Dominus a pertinacia istiusmodi erroris affirmandi, quorum studia vereor ne incendantur, aut certe ne prorsus fidem quam hactenus coluerunt despondeant. Mallem etiam auspicareris scribendi industriam in argumento plausibiliore.* Deinde paucis de sua ipsius ἀγραμμασίᾳ interiectis haec addit: *Putas sudores istos non sane periisse, sed postera dies occasionem praebebit alio habitu illos ipsos venditandi. Tempus etiam*

docebit scripturarum omnium penitiorem intelligentiam. Summa gallicarum ecclesiarum afflicta conditio efflagitat ut ab omnibus contentionibus avocetis potius. Nam tali opera plurimos eosque eximios assectatores castrorum Christi conturbabis. Et tamen, mi Marciane, liberum per me fuerit, utrum velis, aut edendi aut differendi. Volui tamen, quod mihi videretur, obiter indicare. Haec ille. Vides eum loqui de libro nondum edito, et quidem autoris qui nihil antea theologici argumenti scripserit. Cui suadere conatur ut ab alio potius argumento literarum industriam auspicetur, quam a polemico illo, dubiorum et rixarum foecundissimo. Scripta est igitur epistola illa ante editam Institutionem, viditque Capito Psychopannychiae exemplar manu scriptum, illud ipsum fortasse de quo Calvinus in literis ad Libertetum datis quasi de nuper conscripto necdum aliis exhibito loquitur. Caeterum constat Capitonem Anabaptistis non omni tempore aeque infensum fuisse ac plurimi illius aetatis theologi, ita ut minus mirandum videatur, eum pro sua parte hunc novum et vehementem impetum ab iisdem avertere studuisse.

III. Duabus illis primariis editionibus deficientibus tertia Argentoratensis nobis pro tempore princeps fit ad cuius fidem textum recudi curabimus. Sumptus illius fecit Wendelinus ille Rihelius qui etiam Institutionem christianam saepius prelo suo subiecit et cui Calvinus sine dubio libelli typis iterum mandandi ipse fuit autor. Titulus est:

VIVERE | APVD CHRISTVM | *non dormire animis sanctos, qui* | *in fide Christi decedunt.* | *Assertio.* | Ioannis Caluini. (Emblema officinae.) ARGENTORATI *per Vuendelinum* | *Rihelium. Anno* M. D. XLII.

Forma libri est octonaria minor quam hodie sedecimariam diceremus. Emblema idem illud quod in Prolegomenis Tom. I. pag. XXXII descripsimus. Typi cursivi. Folia praeliminaria octo (a) non numerata exhibent duas praefationes, aurelianensem et basileensem, charactere satis grandi exaratas. Textus absolvitur sex quaternionibus et dimidio (A—G), foliis numeratis 51, in quorum ultimo legitur typographi subscriptio: *Argentorati per Vuendelinum Rihelium. Anno M. D. XLII.* Sequuntur duae paginae albae: folio ultimo verso iterum exhibetur Riheliana illa Nemesis, forma paulo quam in titulo elegantiore. Textus dispescitur in paragraphos sive sectiones, non quidem numeris distinctas sed maiores unciales literas prae se ferentes, quam divisionem omnes editiones posteriores servarunt.

Huius editionis exemplaria duo, alterum turicense, alterum guelferbytanum, ad manus erant textum recognoscentibus.

IV. Editio Rihelii secunda triennio post priorem prodiit titulo novo et plane ridiculo insignita:

PSYCHOPANNY- | CHIA, QVA REFELLITVR QVO- | rundam imperitorum error, qui ani- | mas post mortem usque ad ulti- | mum iudicium dormi- | re putant. | LIBELLVS ANTE SEPTEM | *annos compositus, nunc tamen pri-* | *mum in lucem aeditus.* | *Authore Ioanne Caluino.* (Emblema.) ARGENTORATI PER VVENDE- | linum Rihelium. Anno M. D. XLV.

Cuinam editor hoc suo mendacio fucum facere potuerit haud facile dixeris. Patet tamen, Calvinum ipsum huius libri patronum neutiquam fuisse, et quae in eo passim occurrunt lectiones variantes, eas nullam sibi fidem vindicare posse. Itaque sane miraberis nomen Psychopannychiae, atque adeo, quae illud in titulo sequitur, expositionem argumenti in recentiores editiones transiisse, nisi fortasse in basileensi editione iam exstiterit haec inscriptio, a Calvino anno 1542 mutata. Quidquid sit, externa sua forma haec praecedenti simillima, ita ut paucis rem expedire possimus. Quaterniones sunt octo (A—H) quorum primus praefationes, caeteri textum continent, cuius sunt folia numerata 54; praeterea duo in albis. Folio 54 verso legitur: *Argentorati per Vuendelinum Rihelium Mense Martio.* ANNO 1545. Sequentis utraque pagina vacua, ultimum ornat emblema de quo valet quod iam supra annotavimus. Typi textus iidem ac in priore editione verum literae sectionum initiales non maiores, sed mi-

nores in spatiis vacuis positae pro more eius saeculi passim obvio. Praefationes charactere romano expressae.

Usi sumus exemplari in nostra ipsorum bibliotheca asservato, alioqui non infrequenti sed rarius venali.

Textus huius libri latinus insertus reperitur omnibus Tractatuum corporibus supra laudatis. Exstat apud Gallasium pag. 1—40; etiam apud Barbirium primo loco venit a caeteris omnino numeris suis distinctus. A Beza in classem scriptorum adversus Anabaptistas editorum relatus legitur pag. 537—569, in Sanctandreana secunda pag. 449—476, in Stoeriana pag. 387—411, in Amstelodamensi pag. 335—355.

Versionem gallicam anno 1558 antiquiorem exstitisse, dum prolatis testibus fide dignis vel adeo ipso tali libro reperto meliora edoceamur, nobis persuaderi non poterit. Interim unicum argumentum, quo aliquis eam opinionem fulcire forte praesumpserit, in eo vertitur, quod quae hodie legitur versio textum refert cum editione a. 1542 apprime congruentem, et sequentium editionum variantes, quae non paucae sunt, ad unam omnes ignorantem. Verum quum illa versio absque dubio Genevae facta sit, quid mirum, Calvinum interpreti authenticum suum exemplar tradidisse, ultima vice eo anno (1542) ipso autore curante aut inspiciente impressum, non vero alienum aliquod aut spurium? Caeterum hanc versionem alii cuipiam potius quam Calvino deberi, ex eo sequitur quod archetypi sensum nonnullis locis vel minus accurate vel etiam perverse redditum exhibet. Ad manus fuit editio quam principem esse existimamus, cuiusque titulus ipse versionem recens factam dicit:

PSYCHOPANNYCHIE. | TRAITTE PAR LE- | quel est prouué que les ames | veillent et viuent apres qu'el- | les sont sorties du corps, con- | tre l'erreur de quelques igno- | rans qui pensent qu'elles dor- | ment iusques au dernier iuge- | ment. | PAR IEHAN CALVIN. | *Nouuellement traduit de Latin en Francois.* (Emblema.) M. D. LVIII. | Imprimé par Conrad Badius.

Emblema est PRELVM ASCENSIANVM i. e. tabula ipsius typographi Badii Ascensii officinam repraesentans cum adagio inscripto: EN LA SVEVR DE | TON VISAGE TV | MANGERAS LE PAIN. | Forma eadem quae Rihelianorum libellorum de quibus supra. Quaterniones novem et insuper tria folia (a—k), paginae numeratae 150. Typi elegantes romani, primae praefationis (pag. 1—12) grandiores. In fine textus legitur: *I. TIMOT. I.* | Au Roy des siecles immortel et invisible, à Dieu seul sage honneur et gloire eternellement. | Unicum nobis innotuit huius libri exemplar quod nobiscum communicavit Vir humanissimus A. Rattier, Delphinas, qui otia sua cum dignitate severioribus studiis dicans concesso nobis suarum copiarum usu et de nobis et de literis bene meruit.

Textus huius versionis receptus est in Bezae corpus gallicum pag. 1—56. Inde transiit in Stoerianam pag. 1—66. Denique nostra aetate recepit illam P. Lacroix pag. 25—105, scilicet ipsi Calvino autori eam tribuens, in quo Viro doctissimo non adstipulamur.

CAPUT V.

EPISTOLAE DUAE DE REBUS HOC SAECULO COGNITU APPRIME NECESSARIIS. 1537.

Sequuntur duo libelli inde ab initio iunctim editi ob argumenti similitudinem. Epistolae dicuntur, et re vera sunt pro perpetuo sermonis tenore, non ex mera dedicationis forma, quae nulla adest,

ita dicendae. Eas in itinere italico anno 1536 suscepto Calvinum scripsisse dicit Colladonius, in eius vita gallice edita. Quibus vero scriptae sint, id in priore autor ne obscure quidem indicat, in posteriore suae aetatis lectoribus certis quibusdam indiciis facilius fortasse dignoscendum prodebat: nos de utraque, praeter famam, testem nullum habemus: haec autem, quum ipsum Bezam sponsorem habeat, alio vindice minime eget. Ambae hoc maxime urgent, inter evangelii puritatem et sacra papistica tam parum convenire, atque haec illi adeo repugnare, ut si quis illam profiteri contenderit his usque plus minus addictus, is mirum quantum falli se patiatur, imo sinceram Christi fidem eum nondum amplexum esse merito dixeris. Fuerunt enim tum temporis in Gallia multi, qui, quanquam aliquo purioris religionis studio tacti, tamen palam et libere papae valedicere vel non audebant, vel etiam minus necessarium putabant, quasi Christum animo colere satis esset, externorum vero rituum consuetudo res media et nullius momenti. Quos Noster satis lepide Pseudo-Nicodemos appellat, ut quibus aliqua esset evangelii curiositas, maior tamen de civilibus commodis et vulgi opinione sollicitudo.

Prior epistola est de fugiendis impiorum illicitis sacris et puritate christianae religionis observanda, quae scripta fuisse traditur Nicolao Duchemin, quo amico et hospite olim Aureliae usus fuerat Calvinus, officiali postea apud cenomanensem sedem designato. Altera est de christiani hominis officio in sacerdotiis papalis ecclesiae vel administrandis vel abiiciendis. Huius occasionem fecisse fertur Gerardus Ruffus s. Roussel, qui olim, dum sorbonicus magister erat, pietatis studia magnopere adiuverat, postea vero abbatia quadam, ac deinceps episcopatu insulae Uliari in finibus Santonum, quae hodie Oleron dicitur, donatus, non modo satis rectum cursum non tenuit, verum etiam heram suam Navarrae reginam, teste Beza, paullatim quoad religionem pessum dedit. Plura de his dabunt tibi Henry in vita Calvini T. I. p. 185; Staehelin, in eadem pag. 110 seqq.; C. Schmidt, Gérard Roussel, Strasb. 1845 pag. 113 seqq.

Exstant harum epistolarum editiones duae quas paucis describere lubet. Princeps habet hunc titulum:

IOANNIS CAL | VINI, SACRARVM LITERARVM IN | Ecclesia Geneuensi professoris, Epistolae | duae, de rebus hoc saeculo co- | gnitu apprime necessarijs. | PRIOR, De fugiendis impiorum illicitis sacris, | et puritate Christianae religionis | obseruanda. | ALTERA, De Christiani hominis officio in sa | cerdotijs Papalis ecclesiae vel admini- | strandis, vel abijciendis. | *I. Regum.* 18 | VSQVEQVO *claudicatis in duas cogitationes? Si Dominus | est Deus, sequimini eum: Si autem Baal, se- | quimini illum.* | BASILEAE | M. D. XXXVII.

Forma quaternaria fere nostrae octonariae maiori aequalis. Plagulae decem (A—K). Folio primo verso sive pag. 2. exstat Calvini praefatio; sequitur Epistola prior pag. 3—44., altera pag. 45—78. Finem faciunt paginae sex non numeratae, quarum prima exhibet effata biblica duo posteriori epistolae epigraphes vice (si ita dicere fas est) vel pro corollario subiecta, tres habent indicem rerum, quinta errata nonnulla indicat emendanda, cum subscriptione: BASILEAE PER BALTHA | SAREM LASIUM ET | *Thomam Platterum, Mense* | *Martio,* | ANNO M. D. XXXVII. Ultima denique habet emblema illud Minervae quod descripsimus in Prolegg. Vol. I. pag. XXX. sed iam cum adagio ad leges prosodicas correcto: Tu nihil invita dices faciesve Minerva. Typi ubique, si praefationem exceperis, cursivi. Margini inscribuntur allegata biblica satis frequentia. Exemplar huius editionis exstat in nostra bibliotheca calviniana.

Antequam ad alia transeamus de typographis dicendum quorum nomina subscriptio libri prodit. Illorum opera hunc re vera excusum fuisse, non est quod in dubium vocemus; verum eorundem sumptibus editum negamus. Incidimus enim in literas quasdam Io. Oporini, celeberrimi basiliensis typographi et bibliopolae, die Palmarum (i. e. 25. Martii) eiusdem anni ad Calvinum datas, quibus ille libellum nos-

trum ipso curante e prelo exiisse autori renunciat. Sed operae pretium nobis facturi videmur si quae huc pertinent plenius referamus. Leguntur in Cod. Gothano 404. fol. 772. in autographo:

Insigni theologo Dn. Ioanni Calvino sacrarum literarum professori Gebennis amico et fratri clarissimo suo.

S. Nuper discedens curavi ut per Ludovicum nostrum libellos epistolares tuos a nobis excusos XII acciperes, plures etiam missurus perquam libentissime si plures habere cupias. Quin et ex reliquis libellis nostro prelo impressis, si quibus maxime vel oblectari te vel studia tua iuvari posse intelligam, mittam quoscunque iusseris. Tanta enim est tua in nos benevolentia, quae nullo tamen nostro in te mutuo possit officio rependi facile. Quod reliquum est, si in excudendis tuis illis forte non respondimus per omnia exspectationi tuae, dabis veniam quam soles pro humanitate tua, et quam dedisti hactenus, quanquam sedulo dedimus operam tamen, ut quantum fieri posset emendate excuderentur, non semel super locis aliquot, in quibus forte nos non explicabamus, consulto et Grynaeo et Ludovico tuo. Neque in emendandi officio de negligentia aliqua nostra multum querebere [sic]. *Cavimus enim id quoque ne erratorum nisi leviusculorum taedio gravius offendereris. Nam quod unum atque alterum forte irrepsit facile ignosces. Neque enim ullus unquam liber a quoquam est ita impressus emendate, ut non facile etiam inter imprimendum quaedam obreperent, quae omnia evitare impossibile sit pro ea qua hodie passim utimur excudendi ratione . . . .*

Caetera alio loco excutiemus. Ex modo transscriptis patet ipsum Oporinum libri edendi patronum fuisse, Platterum vero et Lasium eius typothetas. Verum his missis ad alteram editionem transimus multo elegantiorem, quae Genevae lucem vidit anno 1550. Typographus nomen suum non adscripsit, quem tamen Io. Crispinum fuisse suspicamur e cuius officina plura calviniana opuscula eodem anno eademque forma separatim excusa prodierunt. Titulus est:

IOANNIS CAL- | VINI, VERBI DEI, IN | Ecclesia Geneuensi, fidelissimi ministri, | Epistolae duae, de rebus hōc seculo appri- | me cognitu necessariis, ante annos trede- | cim editae, nunc denuo castigatius impressae. | PRIOR, DE FUGIENDIS | impiorum illicitis sacris, et puritate Chri- | stianae religionis obseruanda. | ALTERA, DE CHRISTI- | ani hominis officio in sacerdotiis Papalis | Ecclesiae vel administrandis, vel abiiciendis. | GENEVAE. | M. D. L.

Forma octonaria minor, vel si mavis minima. Quaterniones decem (A—K). Praefationem continent pag. 3 et 4; epistolam primam pag. 5—87; secundam pag. 88—155. Sequuntur quatuor paginae cum indice iam memorato. Finem faciunt effata duo biblica ad Ep. II. pertinentia de quibus supra dictum. Ultima pagina vacua. Typi romani belli et laudabiles. Exemplar nostrum fuit olim Georgii Veesenmeyeri professoris Ulmensis, studiis in historia ecclesiae reformatae literaria collocatis clarissimi.

Recusus est textus latinus in editione Gallasii 1552 pag. 41—93; apud Bezam 1576 pag. 656—696; porro 1597 pag. 547—583; in edit. Stoeriana exstat pag. 474—502; denique in Amstelodamensi pag. 409—434. Versio gallica separatim excusa non fuit. Habetur vero in collectione opusculorum a Beza instituta 1566 pag. 57—131, deinde apud Stoerium 1611 pag. 66—150.

Ne quid omittamus quod egregii libelli fata illustrare possit, non abs re erit hoc loco brevem aliquam epistolam addere Leonis Iudae ad Calvinum, in qua ille de versione germanica a se condita refert. Legitur in Calvini epistolis a Beza editis anno 1575 pag. 22, in exemplari lausannensi pag. 41, in hanoviensi pag. 46, in amstelodamensi pag. 12.

Gratiam et vitae innocentiam a Deo patre per Christum.

Superioribus annis, vir doctissime, epistolas duas dedisti non tantum doctas, sed etiam valde utiles et necessarias, maxime praesenti rerum statu. Has ego ambas verti germanice ut et ii fructum harum per-

ciperent qui latine ignorant. Altera quam ad episcopum scripsisti, Basileae excusa est mea opera: alteram noluerunt excudere typographi, metu periculi fortasse deterriti. Nam in hac liberrime et pro christiana παῤῥησίᾳ loqueris, quo pacto se gerant qui sub papae tyrannide vivere ac degere coguntur, damnans interim eos qui utroque genu claudicant, et non tam Deo quam papae servire volunt, putantes satis esse si fidem corde veram et inconcussam servent, etiamsi corpus sanguine Christi consecratum foris idolis prosternant et inclinent, consortes simul Satanae et Christi, si fieri posset. Hanc ergo receptam Zwickio misi Constantiensi, qui eam non sine gratulatione legit, rogans ut sibi per me liceret, ut Augustam eam epistolam mittat excudendam: se scire quendam qui eam typis mandare velit, modo autoris nomen (quod ego tuo bono in versione suppresseram) permittatur praefigi. Hic ego pro te nihil dicere potui, vel asserens vel negans: statui ergo expiscari literis tuam voluntatem eamque a te receptam Zwickio rescribere. Tu ergo, frater, si consultum reip. christianae velis et succursum multorum conscientiis, non negabis ut praefigatur nomen tuum, quum alea semel iacta sit. Non enim te eum puto qui, ob declinandam invidiam aut periculum, tantum fructum impedire velis. Non dubito, si liber hic evulgetur, multos fore qui abiecto iugo pontificio et excusso metu in castra Christi libero spiritu sint advolaturi. Tu vale, doctissime vir, et mentem tuam hac in re mihi literis significa primo quoque tempore. Tiguri, ultima Februarii 1540.

Leo Iudae tuus.

Quid Calvinus ad haec proposita responderit nescimus. Neque enim in ipso Bezae thesauro, neque in archivis turicensibus aut genevensibus ullum eius negotii vestigium reperire potuimus. Ipse quoque libellus germanicus quem Leo Basileae excusum dicit huc usque oculos nostros fugit, sive omnino perierit, sive alicubi lateat propter ἀνωνυμίαν neglectus. Porro etiam de altera epistola, quam Conradus Zwickius Augustae excudendam curare volebat, nihil certi habemus. Alia exstat versio ambarum recentior Io. Lenglini Argentoratensis Neoburgi ad Danubium edita anno 1557.

CAPUT VI.

CATECHISMUS PRIOR. (1536) 1538.

Hic tibi offerimus libellum, benevole lector, quem in collectionibus tractatuum calvinianorum antehac editis frustra quaeres. Catechismum priorem dicimus, ratione habita alterius integro lustro ad minimum recentioris, quem eaedem omnes exhibent, et forma et fatis ab hoc antiquiore diversissimum. Liceat nobis externam rarissimi opusculi faciem paucis describere antequam de eius origine accuratius repetenda verba faciamus. Exemplaria habentur, quantum nos quidem rescivimus, in quinque tantum bibliothecis, Dresdae scilicet, Goettingae, Monachii, Regiomonti, Turici. Ex turicensi exemplari apographon sumendum curavimus quod typographo nostro traderemus. Titulus hic est:

CATECHIS- | MUS, SIVE CHRISTIA- | NAE RELIGIONIS INSTITV- | tio, communibus renatae nuper in Evan- | gelio Geneuensis Ecclesiae suffragiis re- | cepta et uulgari quidem prius idiomate, | nunc vero Latine etiam quo de FIDEI | illius synceritate passim aliis etiam Ec- | clesiis constet, in lucem edita. | IOANNE CALVINO AVTORE. | BASILEAE, ANNO | M D XXXVIII.

Forma libri est octonaria minor, quaterniones quinque, quorum primus (a) quindecim paginis non numeratis exhibet epistolam pastorum genevensium nomine scriptam, quatuor reliqui (A—D) sexaginta

et duabus paginis primo loco ipsum Catechismum (pag. 1—51) continent, tum huic subiunctam antiquissimam Confessionem in quam cives genevenses omnes et qui sub reipublicae ditione agebant iurare iubebantur (pag. 52—62).

In folio ultimo recto leguntur haec: BASILEAE, IN OFFI- | CINA ROBERTI WINTER, | ANNO M. D. XXXVIII. | Mense Martio. — In eodem folio verso conspicitur effigies Minervae galeatae hastataeque, miram quandam similitudinem referens illius quae in calce primae Institutionis latinae apparet, officinae Thomae Plateri et Balthasaris Lasii emblema (Prolegg. Opp. Calvini Tom. I. pag. XXX). Si non ab iisdem typographis uterque liber excusus est, certe ex eadem officina prodiit, iisdemque typis utriusque praefatio expressa est. Quod ipsius Plateri testimonium confirmat in autobiographia sua, a viro doctissimo Fechtero Basileensi edita, pag. 89 seqq. referentis, societate typographica quam circa annum 1535 cum tribus collegis, Lasio, Oporino et Wintero inierat, non ita longe post pactionem factam dissoluta, se omnem suam supellectilem Wintero tradidisse. Inde igitur illa Catechismi nostri cum Institutione prima in typis signisque conspicua necessitudo. Atque haec de externa libri forma dicta sufficiant.

Restat ut de eiusdem editione principe nonnulla adiiciamus. Iam ex tituli tenore luce patet clarius, hunc Catechismum in usum scholae atque ecclesiae genevensis a Calvino conscriptum, primum gallice prodiisse. Cui testimonio quanquam per se certissimo si duo alia addimus, minime actum acturi aut plane supervacaneum aliquid facturi nobis videmur, praesertim quum quae aliorum scriptorum afferemus loca de nostro hoc libello tractantium, de tempore nos certiores reddere possint quo gallica editio olim primum typis evulgata fuerit.

In vita Calvini gallice anno 1565 edita et vulgo Theodoro Bezae tributa sed ipso Beza teste Nicolao Colladonio tribuenda haec leguntur (b ij verso): *Et advint tout ceci l'an 1536 au commencement de Septembre: mais un peu apres il fut aussi esleu Pasteur. Estant ainsi declaré Pasteur et Docteur en ceste Eglise avec legitime election et approbation il dressa un brief formulaire de confession et de discipline, pour donner quelque forme à ceste Eglise nouvellement dressée. Il fit aussi un Catechisme, non pas celuy que nous avons auiourdhuy, composé par demandes et responses, mais un autre contenant seulement par briefs sommaires les principaux poinctz de la religion. Et dautant que luy et ses compagnons Ministres voyoyent que c'estoit un mespris des sacremens de recevoir les gens à la Cene, qu'on ne seust s'ilz avoyent renoncé aux idolatries, ils requirent les Magistrats de procurer que le peuple estant appellé par dixains iurast la confession de foy. Ce qui fut trouvé bon, et estant ordonné par le Conseil, le peuple y obeit alaigrement, comme luy-mesme l'a escrit en une Preface qu'il mit audict Catechisme, le faisant puis apres imprimer en Latin à Basle l'an 1538 au mois de Mars.* Haec ille.

In vita Calvini latina quae re vera a Theodoro Beza anno 1575 conscripta est, ad annum 1536 ferme eadem in compendium redacta reperiuntur: *Tunc* (post disputationem lausannensem cui interfuit Calvinus) *edita est a Calvino christianae doctrinae quaedam veluti formula, vixdum emergenti e papatus sordibus genevensi ecclesiae accommodata. Addidit etiam Catechismum, non illum in quaestiones et responsiones distributum quem nunc habemus, sed alium multo breviorem, praecipua religionis capita complexum.* Ipse denique Calvinus in epistola ad Grynaeum Bernae scripta, post synodum die 14. Maii habitam anno 1537, inter alia haec dicit: *Purgationem duntaxat quae prae manibus erat obiecimus* (accusationibus scilicet Petri Caroli) *qua piis omnibus ac integris viris satisfieri abunde posset. Conscriptus enim aliquanto ante Catechismus a nobis fuerat, gallice etiam editus, ubi sub una Dei essentia* caett. Legitur haec epistola a Beza edita ed. Genev. p. 362; Laus. p. 10; Amst. p. 227.

Quibus ex testimoniis haec, ni fallimur, tuto colligi possunt. Primo opusculum nostrum ab autore sub finem anni 1536 vel initio sequentis gallice conscriptum editumque esse; deinde, additum esse

illud formulae cuidam fidei et disciplinae quae, ut videtur, nunquam typis vulgata fuit; tertio, locum et officinam ubi in lucem prodiit iste libellus gallicus in ambiguo relinqui, Genevae tamen impressum maxime esse probabile. Caeterum nullum, quod sciamus, ulla in bibliothèca publica exstat exemplar huius Catechismi gallici, puerorum nimirum manibus triti et lacerati, ut in hisce scholasticis pagellis fieri assolet, et posteriore eiusdem autoris catechismo in eius locum substituto, mox e manibus hominum pariter ac memoria elapsi. Neque magis reperiri potuit vestigium aliquod istius Formulae calvinianae in usum ecclesiae genevensis conscriptae. Nullis enim solidis argumentis adprobari potest eam formulam eandem esse atque illam Confessionem, quae ab omnibus autoribus de rebus Genevatum ecclesiasticis accuratius tractantibus sub Farelli nomine laudatur, cuiusque rarissimum archetypum asservatur in bibliotheca V. Cl. Henrici Borderii, in villa eius prope Genevam sita, latina vero translatio huic ipsi nostro Catechismo verbotenus subiuncta legitur. Confessionis huius tenor et ratio ipsissimum Farellum denotant, quippe quae in universum ad vitae usum spectet et in locis christianae doctrinae definiendis neque theoreticam quam dicunt methodum sequatur, neque dialecticum Calvini ingenium redoleat. Christiana quidem est sed non theologica, quod sane foret si Calvinum autorem habuisset. Notemus etiam, quasi in transitu, hanc Farelli confessionem iussu senatus genevensis anno 1537 typis esse mandatam. Haec enim in actorum reipublicae commentariis leguntur (*Registres d'Estat* 27 April. 1537): *Faire imprimer et distribuer la Confession de Foy.*

Est igitur quod doleamus et quod doleant nobiscum lectores, primum illud gallicum Calvini scriptum plane, ut videtur, periisse, duraque nos adactos esse necessitate, latinam eius versionem, ab ipso quidem autore factam, versionem tamen, hoc in volumine exhibere. Cuius libelli latinitate donandi occasionem praebuit Petrus Caroli, Sorbonae parisiensis doctor atque prior. Qui in primis fuit eorum qui puriorem doctrinam in Gallia professi sunt, homo caeteroquin ambitiosus, levis et varius, parumque sibi constans. Ex Gallia profugus venit Genevam et post multos ulysseos errores, propter suam importunitatem potius quam propter dignitatem factus pastor lausannensis primum, deinde neocomensis ecclesiae, postremo ad suos rediit papistas. Is igitur iniquis contra Farellum, Viretum et Calvinum sparsis rumoribus tandem eo usque prorupit ut palam illos viros, collegas et doctrina et moribus praestantissimos, haereseos accusaret, arianismi scilicet et sabellianismi aliarumque talium pravitatum. Nulla alia tunc publica exstabant fidei ecclesiae genevensis monumenta, praeter illam quam diximus Confessionem et Calvini catechismum, quae tamen, utpote gallice conscripta, caeteris helveticis ecclesiis fere incognita erant. Calvinus itaque suum Catechismum et Farelli confessionem latine loquentes fecit ut omnibus istis fratribus fidei doctrinam a se huc usque Genevae traditam et falso haereseos accusatam hac versione declararet. Mense Martio anni 1538 eam publici iuris factam esse typographus ipse in calce libri indicat. Idem colliges ex praefatione secundi Catechismi a Calvino anno 1545 in latinam linguam translati. Hic inter alia, quae infra suo loco attingemus, haec habet: *Quum ante annos septem edita a me esset brevis religionis summa sub Catechismi nomine, verebar, nisi hoc in medio prolato anteverterem, ne illa, quod nolebam, rursum excuderetur.* Illos septem annos non ad gallicum archetypum sed ad latinum nostrum primum Catechismum spectare nihil est quod dubites. Simul ex iisdem Calvini verbis patet aliam primi Catechismi latini editionem, praeter illam principem, non exstitisse.

Sed ecce Oporinum, clarissimum illum typographum, qui in eadem illa epistola, cuius iam supra (pag. XL) mentionem iniecimus, una sua voce, quae modo demonstrata et firmissime stabilita a nobis accepisti, in dubium revocare et tantum non evertere videtur. Habet enim ibi inter alia et haec: *De Catechismo tuo scias, mi Calvine, magnam esse exspectationem; quando eum recognitum denuo editurus sis. Cupiunt hoc plerique et exemplarium antea a nobis excusorum nullum nobis superest amplius, hic saltem Ba-*

sileae. Francofordiae autem vix quinquaginta adhuc habere nos puto. Ita feceris rem gratissimam et sacrae theologiae studiosis, si editionem aut recognitionem illam tuam matures, et nobis in primis, si in recudenda illa opera nostra uti non dedigneris. Iam tu memineris haec esse scripta d. 25. Martii anno 1537. Habes ergo quod te primo sane intuitu perplexum reddere possit, habes Catechismum Calvini latinum iam ante illum diem impressum, imo iam maxima ex parte venditione distractum, habes typographum alteram editionem eamque recognitam ab autore flagitantem. Quae omnia si de Catechismo nostro primo latino intelligere volueris, cum omnibus certissimis temporis rationibus expressisque documentis non solum non quadrant, sed etiam e diametro pugnant. Nulla enim alia anno 1536 prodiere Calvini scripta praeter Institutionem latinam, et Catechesin gallicam. Nam de Psychopannychia hic loqui non attinet. Atque ipsa est Institutio, si quid videmus, quam Oporinus innuit. Etenim difficultatis nodus, nostra saltem opinione, in solo Catechismi nomine residet. Iam raptim se scripsisse in fine literarum annotat ille, ut non licuerit relegere; voces igitur et termini premendi non sunt. Quid vetat nos praesumere, illum festinante calamo Catechismum scripsisse, indigitasse vero Institutionem illam primam quam eo anno ipse cum socio Platero ediderat, quaeque vulgo et passim magis plebeio nomine designari poterat, eoque pro libri forma et ratione minime incommodo, quam quo autor ipse magis scholastico usus fuerat? Nihil ergo est quod in hac ab Oporino usurpata denominatione te moretur, tanquam huic maiori operi minus conveniente; nam prima illa Institutio, ut in Prolegomenis Tomi I. pag. XXXI monuimus, revera Catechismorum methodum in materiis disponendis sequitur, et exstabant etiam Lutheri, Buceri, Brentii catechismi modico illi calviniano libello vel magnitudine aequales, vel etiam eo ampliores. Adde quod temporum ratio et caetera quae attulimus testimonia hanc nodi solutionem et epistolae Oporini interpretationem non solum admittere sed etiam requirere videntur. Sic enim omnia bene quadrant optimeque inter se conveniunt. Caeterum si quis meliora probabilioraque in medium protulerit, libenter nos eadem amplexuros ingenue profitemur.

De nostra hac nova editione pauca sunt quae hoc loco moneamus. In ipso Catechismo typis italicis sive cursivis quos dicunt expressa leges eas textus partes quas autor, nulla facta mutatione, ex Institutione sua descriptas huc transtulit. In calce Farelli Confessionem, paucis pagellis absolutam, quum in unica quae exstat Catechismi editione ipsa quoque exhibeatur, a nostra abesse noluimus. Gallicum tamen archetypum addere supervacuum duximus, quod si quaesieris habebis apud Ruchat, histoire de la réformation de la Suisse. Ed. Vulliemin, T. IV. pag. 111 seqq. et Gaberel, histoire de l'Église de Genève, T. I. App. pag. 120 seqq., item in collectione illa opusculorum Farelli quae nuper (1865) cura et studio Iul. Guil. Fickii Genevae prodiit pag. 194 ss.

CAPUT VII.

RESPONSIO AD EPISTOLAM SADOLETI. 1539.

Eiecto Geneva cum amicis Calvino, status rei publicae et ecclesiasticae in ea urbe talis fuit, ut pontificii non sine specie veri sperare possent fore ut cives turbarum taedio moti mox veterem fidei formulam apud se instaurarent. Itaque observata temporis occasione, destitutum pastoribus suis gregem facile se intercepturos arbitrati, coetu praelatorum Lugduni habito uni ex suis, Iacobo Sadoleto Cardinali officium commiserunt Genevenses ad reditum in communionem sedis romanae sollicitandi. Erat tum Sa-

doletus episcopus Carpentoractensis, magna eloquentia et literarum studiis clarus, nec minus a morum sanctitate laudatus, et ipse aliquo reformandae ecclesiae desiderio tactus augustinianaeque theologiae magis addictus quam romanae, sed cui schismata et novaturientium licentia multo maiora damna et pericula ecclesiae inferre videbantur quam quae illi vitia mendaque invidiosius oppugnabant. De quo viro sane nimis severe iudicavit Beza, quum diceret eum ingenii dotibus ad veritatis lucem opprimendam in primis abusum esse, nec aliam ob causam in cardinalium numerum adscitum, quam ut quos posset colores falsae religioni induceret. Quantumvis enim infirma decantet argumenta ex constanti unitate et veneranda antiquitate ecclesiae catholicae petita, quibus lectorum oculos et animos avertere conatur ab iis controversiis et criminationibus quas nostri maxime urgere solebant, non tamen est quod dubitemus, sincerum eum fuisse, et sibi persuasum habuisse fore ut omnia optime procederent ad maiorem Christi gloriam, si reformationis negotium episcoporum collegio permitteretur. Quidquid sit, mense Aprili anni 1539 edidit Sadoletus Epistolam ad Senatum populumque genevensem in qua illos suaviter et quasi paterno animo ad pristina sacra et ecclesiae romanae gremium revocat. Quae quum latino sermone conscripta fuerit, ad ipsam plebem adeoque plurimos civitatis moderatores vel omnino non pervenit, vel apud eosdem minoris ponderis fuit, digna tamen visa est doctioribus cui docte et fortiter responderetur. Atque has partes Calvinus ab amicis excitatus sibi sumpsit, suoque officio ita defunctus est ut egregium libellum, atque inter caeteros tractatus suos maxime conspicuum, non minus stili elegantia et luciditate quam disputationis vi et veritate invicta, intra paucos dies absolverit. Sic enim scribit ad Farellum in literis Argentorato Neocomum missis sine die et consule, quarum exemplar αὐτόγραφον Genevae legimus, et in eo Farelli annotationem qua se mense Septembri eas accepisse testatur: *Epistolam Sadoleti attulerat hic Sulzerus. De responsione non eram sollicitus, sed tandem me compulerunt amici. Nunc ea me totum distinet. Erit opus hexameron.* Ipsa vero disputatio Calendis Septembribus signata est.

Epistolae Sadoleti exstat in museo nostro exemplar Lugduni anno 1539 impressum et, nisi omnia nos fallunt, omnium antiquissimum, idque pro tempore unicum quod adhuc reperire nobis contigit in plurimis quas exploravimus bibliothecis. Quum Calvini responsum ei non additum sit, facile coniicimus illud a pontificiis atque ipsius cardinalis iussu excusum fuisse simul ac ab autore exaratum fuerit. Itaque ad illud maxime textum nostrum conformare non dubitavimus. Titulus est:

IACOBI SA- | DOLETI ROMA- | NI CARDINA- | LIS | Epistola ad Senatum Populumque Geneuen- | sem, qua in obedientiam Romani Pontifi- | cis eos reducere conatur. (*Emblema.*) LVGDVNI APVD SEB. | GRYPHIVM, | 1539.

Emblema exhibet figuram gryphi cistam, quae videtur, sive lapidem vel aliam id genus molem forma παραλληλεπίπεδον ungue sublevantis, ex qua pendet globus alatus, epigraphe utrinque adscripta: VIRTVTE DVCE | COMITE FORTVNA. Forma libri quaternaria minor, plagulae quatuor (A—D), paginae numeratae triginta et una. Typi grandes et spectabiles. Subscriptio legitur seorsim posita haec: Carpentoracti XV. Calend. Aprilis, M. D. XXXIX. Quae tamen ad ipsam epistolam pertinet cuius diem natalem declarat, non vero typographi operam eo die finitam indicat.

Calvini responsio ipso curante et superintendente edita est Argentorati mense Septembri eiusdem anni, ut iam significavimus. Haec editio princeps cuius textum sequemur in recudendo libello, hunc habet titulum:

IACOBI | SADOLETI ROMA- | ni Cardinalis Epistola ad Sena- | *tum populumque Geneuensem, qua in obe- | dientiam Romani Pontificis eos | reducere conatur.* | Ioannis Caluini Responsio. | Argentorati per Vuendelinum | *Rihelium.* | Mense Septembri. | ANNO M. D. XXXIX.

Forma est octonaria minima, quaterniones sunt sex (A—F), folia (non paginae) numerata qua-

draginta et octo. Sadoleti epistola descripta est fol. 2—16, Calvini responsio fol. 17—48 recto. Paginam ultimam occupat Wendelini nostri Nemesis.

Paucis post mensibus nova utriusque libelli editio prodiit Genevae, dum Calvinus adhuc Argentorati degebat, in qua lectio frequenter mutata deprehenditur, ita quidem ut aliquoties emendatam esse fateamur, nonnunquam vero ut quo iure id factum sit merito quaesieris. Titulus est:

IACOBI | SADOLETI ROMA- | ni Cardinalis Epistola ad Se- | natum Populumque | Geneuensem: | Qua in obedientiam Romani Pon- | tificis eos reducere conatur: | ad exemplar ipsum Sa- | doleti recognita. | Ioannis Caluini Responsio. | GENEVAE | Apud Michaelem Syluium. | M. D. XL.

Forma eadem ac praecedentis. Typi utpote genevenses multo maiores et elegantiores, eius generis quod romanum vocant. Quaterniones octo integri et noni tria tantum folia (a—i) non quatuor; paginae numeratae 133. Incipit Calvini responsio pag. 45. Ultima pagina suo numero destituta exhibet subscriptionem: Genevae excudebat Michael Sylvius. 1540. Quod editor dicit de exemplari suo ad Sadoleti authenticum recognito, in eo egregie mentitur. Nam ne unum quidem locum reperimus in quo ab argentoratensi textu ad lugdunensem transierit; saepius vero ipse, ut iam diximus, ab utroque discrepat. Utramque editionem opusculi calviniani nos ipsi possidemus, quarum prior argentoratensis rarissima est, genevensis vero, nescimus an alicubi etiam reperiatur.

Recusa habetur Sadoleti epistola cum Calvini responso in collectione Gallasii 1552 pag. 94—129 tum apud Bezam 1576 pag. 161—187; Ed. 1597 pag. 132—155; apud Stoerium pag. 114—133, denique in editione Amstelodamensi pag. 99—115.

Versio gallica separatim prodiit iam anno 1540 Genevae, absente Calvino, verum ut videtur ante editionem latinam. Nam qui eam confecit textum argentoratensem presse sequutus est, ubicunque alter ab altero discedit. Et iam d. 27. Oct. 1539 Calvinus ad Farellum haec scribit quae in codice genevensi legimus: *Versionem epistolae meae ad Sadoletum non potui ad finem usque conferre. Integrum enim diem requirebat labor ille. Inspexi tamen ut gustu habito iudicium aliquod facere possem. Non displicet; nollem tamen ante publicari quam correcta fuerit. Deprehendi enim alicubi erratum esse. Vereor tamen ne si moretur Antonius, Pignaeus antevertat, qui iam forte ad umbilicum usque perduxit. Non enim tertiam partem in componendo eius temporis consumpsi, quod praeteriit ex quo scripsit se incepisse.* Ex his patet duas versiones simul praeparatas fuisse, alteram a Pignaeo, alteram ab Antonio quodam, an Sonnerio, nescimus. Utra vero re vera edita sit et hic exstet, mortalium nemo hodie dixerit. Unicum exemplar in quod huc usque incidimus nostrum est, cuius titulus sic habet:

EPISTRE | DE IAQVES SADO- | LET CARDINAL, EN- | uoyée au Senat et Peuple de Geneue: | Par laquelle il tasche lés reduire | soubz la puissance de l'E- | uesque de Romme. | Auec la Response de Iehan Caluin: | translatées de Latin en Françoys. | Imprimé a Geneue par Michel du Bois. | M. D. XL.

Forma octonaria minor. Quaterniones novem et quinternio unus (a—k). Paginae numeratae 161. Sadoleti epistola legitur pag. 3—48. Calvini responsio incipit pag. 49. In fine legitur: Imprimé à Geneve par Michel du Boys le VI. de Mars, M. D. XL. Folium ultimum in albis. Eadem versio recusa est in corpore Opusculorum gallico 1566 pag. 131—175 et 1611 pag. 149—200.

CAPUT VIII.

EPINICION. 1541.

Carmen hoc elegiacum, Christi gloriam prophetico quasi spiritu celebrans, unicum Calvini nostri scriptum est quod unquam ligato sermone suo nomine inscriptum edidit. Neque edidisset, nisi insulsae et malevolae pontificiorum quorundam invectivae vix amicis cognitum extorsissent invito. Ipse enim narrat in praefatiuncula huic opellae postea praemissa se olim quum Wormatiae esset, ab Argentoratensibus ad comitia ibidem habenda missus, breve hoc carmen composuisse, idque paucis familiaribus legendum dedisse. Qui apographis tribus aut quatuor factis id latius manare voluerunt, dum autor ipse inter suas chartas neglectum et sepultum arbitrabatur. Iam post plures elapsos annos rescivit per mercatores ex lugdunensibus nundinis reversos, curiam tolosanam, suadente monacho quodam inquisitore, carmen illud, quamvis nunquam impressum, in catalogum librorum damnatorum retulisse. Cuius rei rumor quum Genevam pervasisset, et plurimi ab autore, quisnam et qualis esset iste libellus, quaererent, maluit statim edere, non solum ut bonos viros quaerendi molestia et semetipsum respondendi sublevaret, sed etiam ut adversarios commonefaceret quid proficiant ipsi insana sua importunitate, de industria quasi in lucem protrahentes quae alioqui latuissent.

Bis separatim impressum est hoc Epinicion. Editionis principis duo tantum exemplaria aetatem tulisse videntur, alterum Bernae, alterum Basileae asservatum. Hoc posterius humanissime nobis conferendum transmisit Vir Clar. F. D. Gerlach, bibliothecae basileensis praefectus. Ecce eius titulum:

EPINICION. | CHRISTO CANTA-|tum ab Ioanne Caluino, | Calendis Ianuarii, | anno. 1541.| (*Emblema gladii flammati cum duabus manibus.*) GENEVAE | Per Ioannem Girardum | 1544.

Folio tituli verso legitur Calvini praefatio ad lectorem. Carmen ipsum sexaginta et uno distichis constans (quorum ultimum tamen a caeteris exiguo spatio separatum carminis quasi subscriptionem sive coronidem dixeris) quinque paginas obtinet, non numeratas. Ultima est vacua, forma opusculi quaternaria minor.

Alterius editionis, quae bilinguis est, titulum ex unico exemplari guelferbytano describimus:

CHANT DE VICTOIRE, CHANTE | a Iesus Christ en vers Latins par M. Iehan Caluin, l'an| M. D. XLI, le premier iour de Ianuier, a la diete qui | pour lors se tenoit a Wormes. | NOVVELLEMENT TRADVIT EN | rithme Françoise, en vers Alexandrins, par Conrad | Badius, de Paris: et imprimé par iceluy. (*Emblema.*) M. D. LV.

Emblema quod maiorem partem paginae occupat repraesentat PRELVM | ASCENSIANVM sive ipsius translatoris et typographi celeberrimi Badii Ascensii officinam cum adagio supra et infra adscripto: *Homme mortel (tant que vivant seras) | En ta sueur le pain tu mangeras. Genes. III.* — Officinae effigies ornamentis architectonicis circumdata est. Forma libri quaternaria paulo maior quam praecedentis editionis. Octo sunt folia (a i—iiii, b i—iiii) sedecim paginae numeratae. Primo loco venit versio gallica versibus iambicis alexandrinis centum nonaginta sex concepta, quibus subiunguntur quatuor alii etiam forma metrica diversi (QVATRIN.) qui ultimum illud distichon de quo supra diximus repraesentant. Pagina 11—16 sequitur latinum archetypon.

Praefatio Badii quae folio tituli verso legitur omnino digna est quae hac occasione data recolatur et lectu iucundissima:

Conrad Badius à Theodore de Besze son bon seigneur et ami.

Il me souvient qu'estant ieune escholier à Basle, sous la discipline de M. Simon Gryneus, (homme duquel on pouvoit beaucoup esperer, s'il eust vescu) ie fu par luy mené à Wormes, à la diete qui se tenoit là, et qu'en faveur de luy ie fu receu au logis où les Docteurs protestans, envoyez par messieurs de Strasbourg, estoyent logez, et entre autres M. Iehan Calvin. Or pource que les grenouilles là assemblées, ou plustost crapaux, de la part du Pape, pour troubler par leur cri confus et importun le repos de l'Eglise, se trouverent si estonnez et esperdus de la seule presence des serviteurs de Iesus Christ, qu'ils n'oserent iamais lever la teste pour sonner mot, plusieurs bons personnages, et singulierement M. Philippe Melanchthon, et M. Iehan Calvin, voyans que Iesus leur Maistre avoit sans coup ferir, rabbaissé l'orgueil de ses adversaires, se meirent à composer plusieurs vers à sa louange. Quant à ceux de Melanchthon, combien ie les eusse diligemment transcrits, ie confesse que ie n'ay esté si songneux de les garder, comme ie devoye, tellement qu'ils m'ont esté pris, ou empruntez à iamais rendre. Quant à ce Cantique de M. Iehan Calvin (nostre fidele Pasteur) vous aves leu la iuste occasion qu'il eut de le faire imprimer, il y a ia long temps: et pource que ceux de ceste Eglise qui n'entendent Latin, avoyent affection de sçavoir ce qui y est contenu, ces iours-ci que nos presses estoyent de repos, ie me suis mis à le traduire. Ainsi, d'autant que ie tien en partie de vous ce peu d'industrie que Dieu m'a donné à composer des vers François, ie seroye ingrat (ce me semble) si ie ne vous en faisoye quelque recognoissance. Parquoy i'ay bien voulu que ce mien petit apprentissage sortist en lumiere sous vostre nom, esperant qu'il sera bien recueilli à vostre aveu, et de celuy qui en est le principal autheur: apres lequel i'ay marché comme à clochepied, tant pource que nostre Langue ne fait que seconder la Latine en proprieté et grace de bien dire, que pource qu'il me surpasse en doctrine et eloquence d'une distance par trop longue. Mais quoy que ce soit, il vaut mieux peu que rien: et si ie ne puis plaire aux sçavans, il me suffit de proufiter aux ignorans, et que mon petit labeur ne soit du tout inutile: ce qu'il ne sera aussi, Dieu aidant: car encores qu'il ne fust bien receu d'homme qui vive, que de vous et de l'autheur premier, ie n'estimeroye avoir perdu ma peine, ayant de si bons et suffisans guarens et approbateurs d'icelle. Adieu.

Idem in fine lectoribus paucis declarat qua de causa utrumque textum recudi iusserit, et quidem ita ut latinum gallicus praecedat; illud nimirum se fecisse ait ut suam versionem cum archetypo facile qui voluerit conferre posset, hoc vero ne, qui latine nescirent, prima libelli facie a lectione deterrerentur. Cogitavimus olim de toto opusculo corpori nostro calviniano inserendo, utpote rariore et in suo genere laudabili. Sed misso hoc consilio satis habemus speciminis loco finem carminis apponere, qui duodecim ultimis distichis respondet, v. 157 seqq.

Or sus donc conduisons en triomphe ce Roy,
Monté dessus son char en triomphant arroy,
Et de beau laurier verd donnons luy la couronne,
Qui son chef precieux noblement environne.
Et tous ses ennemis qui luy ont fait la guerre
Aillent apres captifs, baissans le chef en terre.
Cest yvrongne Eckius marche apres garrotté,
Et que son vilain dos soit vivement fouetté.
Apres luy Cochleus, vermine miserable,
Viene soumettre au ioug son long col indontable:
Mais qu'il n'y viene pas avant qu'avoir receu
Un front modeste et doux ce que iamais n'a eu.

Nausea, ce bavard, qui a rempli le monde
De livres ennuyeux, sans sçavoir ne faconde,
Plus muet qu'un poisson viene bailler le col
Comme esclave et vaincu, pour porter le licol.
Et ce hibou puant, avec sa laide trongne,
Qui s'est long temps caché sous le nom de Cicongne,
S'appelant Pelargus, viene sans plus attendre
Ouvre son bec crochu pour le rude mors prendre.
Non que ces quatre-ci surpassent en sçavoir,
Ou que pardessus tous ils ayent du pouvoir:
Ains c'est pource qu'yci ceste infame prestraille
Les a establis ducs et chefs de la bataille.
Parquoy vous tous rasez, qui suyvez la cohorte
De ce monstre infernal qui trois couronnes porte,
Venez tous quant et luy, voire toute la bande,
Comme esclaves de Christ, et qu'hommage on luy rende.
Vous renars cauteleux, vous lions d'orgueil pleins,
Qui les gosiers avez de sang innocent teints.
Vous aussi chiens mastins qui ne cessez de mordre,
Venez petis et grans un chacun en son ordre:
Apprenez desormais à porter le chordeau
Dessous Christ, nostre Roy, et du ioug le fardeau.
Mais vous gentils esprits, poetes venerables,
Qui sçavez faire vers doctes et delectables,
Chantez le los, chantez, du triomphe de Christ,
Et ses excellens faits redigez par escrit:
Car son petit troupeau de celebrer s'efforce
En hymnes et chansons la grandeur de sa force.

Legitur hoc Epinicion apud Gallasium p. 148—151; apud Bezam 1576 pag. 15—17; Ed. 1597 pag. 13. 14; Ed. 1611 pag. 11. 12; in editione denique amstelodamensi pag. 9. 10. Versio Badii in editione priore gallica opusculorum 1566 pag. 195—200; in posteriore 1611 pag. 221—226.

CAPUT IX.

TRAITÉ DE LA SAINTE CÈNE. 1541.

Pluribus iam vicibus Calvinus publice de Coena Domini sententiam suam declaraverat, tam in utraque Institutionis editione (1536 et 1539), quam in Catechismo. Ingravescente tamen de hoc sacramento controversia inter Lutheranos et Zwinglianos, et plebeios etiam animos in dies magis exagitante, non abs re fore existimavit si libello singulari Gallis suis, vernaculo ipsorum sermone usus, placide simul et lucide mediam illam viam ostenderet, quam dudum sequendam commendare solebat, quaque in-

cedentes, ipsa scriptura sacra duce tuti Christi vestigia lecturi erant. Itaque anno 1540, dum Argentorati degebat, primum hunc tractatum gallice conscriptum praeparavit, qui, quod facile conieceris, plurifariam cum eiusdem argumenti capite in Institutione conspirat, nusquam tamen, quantum nos quidem vidimus, simpliciter inde descriptus est, sed potius ad captum lectorum minus doctorum conformatus videtur. Novum igitur opus merito habetur semperque habitum est, ita ut mox etiam a Gallasio in latinam linguam conversum sit, quod sane non factum esset si ipsum ex latino Institutionis archetypo excerptum tantum fuisset. Plura dabunt Henry l. c. I. 261 seqq.; Staehelin l. c. 209 seqq.

Primam editionem Senebierius quidem dicit notam anni 1540 prae se ferre. Quod, dum meliora edoceamur, dubium habemus quippe qui nusquam terrarum talem viderimus. Nobis princeps est Genevensis anni 1541 cuius unicum, quod adhuc exstare videtur, exemplar possidet Bibliotheca Zofingensis. Quod si mireris libellum Genevae potius quam Argentorati primum typis mandatum fuisse, haec nullo negotio solvetur obiectio. In hac enim nostra urbe tum temporis vix typographum aliquem autor reperire poterat cuius officina characteribus gallico scribendi mori accommodatis instructa fuerit, vel etiam qui sumptus facere voluerit pro libello peregrinis maxime lectoribus destinato, popularibus vero suis fere inutili. Exemplar Zofingense humanissime nobis ad tempus concessum est, ita ut ad illud textum nostrum accuratissime conformare potuerimus, qua de re maximas grates Viro doctissimo et meritissimo, illius bibliothecae praefecto, C. Frickart et habemus et publice persolvere cupimus. Ecce titulum:

Lost Harvard now has a copy (1982)

PETIT | TRAICTE DE LA | SAINCTE CENE DE NO- | stre Seigneur Iesus Christ. | Auquel est demonstré la vraye institu- | tion, proffit et vtilité d'icelle: Ensem- | ble la cause pourquoy plusieurs | des Modernes semblent en auoir | escrit diversement. | Par M. Iean Caluin. | IMPRIME | a Geneue, par Michel Du bois. | M. D. XLI.

Forma libelli octonaria est minima, quaterniones sunt quatuor cum parte quinti (a—e), paginae numeratae 73. In fine legitur: IMPRIME A GENEVE PAR MICHEL DV BOIS. M. D. XLI. Folio primo verso inscriptum est carmen acrostichon hoc:

L'imprimeur aux lecteurs.
Dizain.

I*eunes et vieux si vous voulez apprendre*
E*ntierement où gist nostre salut,*
A*vec douceur ie vous supply d'entendre,*
N*e vous troublant par erreur dissolut:*
C*'est en Iesus qui ce ordonner voulut,*
A*pres avoir avec les siens souppé,*
L*eur remonstrant que l'esprit occupé*
V*eult, et ne peut les faictz de Dieu sçavoir:*
I*l nous fault doncq (tout desir extirpé)*
N*ous rendre à luy pour ce bien percevoir.*

Editio *altera* anno proximo prodiit non indicato loco neque typographi nomine, sed citra dubium Genevae, quod ex typorum forma, qui iam minores et nitidiores sunt quam in superiore editione, cuivis facile patebit. Titulum habet talem:

PETIT | TRAICTE DE LA | SAINCTE CENE DE | nostre Seigneur Iesus Christ. | Auquel est demonstré la vraye institu- | tion, profit et vtilité d'icelle: Ensem | ble, la cause pourquoy plusieurs | des Modernes semblent en auoir es | crit diuersement. | M. D. XLII.

Forma etiam paulo minor quam praecedentis. Quaterniones quatuor cum dimidio (a—e), paginae numeratae 70. Folium ultimum vacuum, subscriptio nulla. Adest quoque Acrostichon. Unicum exemplar reperimus in bibliotheca ducali Gothana, cuius praefecti illud cum aliis κειμηλίοις humanissime nobiscum communicarunt, quibus etiam ob multo insigniora favoris testimonia posthac laudanda obstrictissimos nos profitemur.

In catalogo Musei Britannici mentio fit *tertiae* editionis anno 1545 evulgatae, de qua, quum alibi in eandem non inciderimus, quod dicamus non habemus.

Ad manus est exemplar rarissimae *quartae* editionis quod cum pluribus aliis libellis calvinianis Guelferbyto nobis missum est. Titulus fere idem est ac secundae:

PETIT | TRAICTE DE LA | SAINCTE CENE DE | nostre Seigneur Iesus Christ. Auquel est demonstrée la vraye institu- | tion profit et utilité d'icelle. Ensem- | ble la cause pourquoy plusieurs des | Modernes semblent en auoir escrit | diversement. | (*Emblema.*) | 1549.

Forma minima, quaterniones quatuor cum dimidio (A—E), paginae numeratae 70, ultimum folium vacuum. Typi pusilli sed nitidi. Nomen typographi tacetur. Emblema est palma qualem accuratius descripsimus Tomo III. pag. XL. et supra Tomo V. pag. X., sed cum epigraphe: PRESSA VALENTIOR. Adest quoque carmen acrostichon. Habet haec hinc inde variantes lectiones quas suo loco annotabimus.

Textus gallicus tractatus de Coena legitur in editione Bezana pag. 175—195; in Stoeriana p. 199—222, et Gosseliniana pag. 181—210.

Latine eundem vertit Calvini collega Nic. des Gallars anno 1545. Quae versio semel tantum separatim excusa fuisse videtur, postea latinis tractatuum corporibus omnibus inserta: 1552 pag. 129—147; 1576 pag. 1—14; 1597 pag. 1—13; 1611 pag. 1—11; 1671 pag. 1—9. Editionis principis exemplar unicum ex bibliotheca regia Stuttgardiana nobiscum humanissime communicatum contulimus, cuius titulus hic est:

LIBELLVS | DE COENA DOMINI, | A IOANNE CALVINO | pridem Gallica lingua scriptus. | Nunc vero in Latinum ser | monem conuersus. | (*Emblema.*) GENEVAE | PER IO. GIRARDVM. | 1545.

Forma est octonaria minor. Quaterniones sunt quatuor cum dimidio (A—E), paginae numeratae 71, ultima vacua. Emblema est Girardi gladius flammeus cum sua epigraphe notissima, cuius tamen forma cum nulla earum convenit quas plures iam in variis libris adhibitas descripsimus. Gladium una tenet manus, adagium sic dispositum legitur: NON VENI PACEM | MITTERE IN TER | RAM, SED GLADIVM. Textus exhibetur pag. 7—71. Titulum sequitur pag. 3—5 Gallasii praefatio qua hoc loco inserta rem non inutilem facturos nos confidimus. Observandum tamen praefationis et versionis autorem nomen suum modo plane singulari in editione principe expressisse, scilicet: N. Lasius.

Nicolaus Gallasius piis lectoribus S.

Libellum hunc pietatis et doctrinae plenum ante annos quinque Calvinus scripsit vulgari sermone, nude et sine ullo apparatu, venuste tamen ac perspicue, ordine etiam adhibito et certa docendi ratione quibus in scriptis suis uti solet. Cupiebat enim nostris hominibus ac praecipue illiteratis subvenire, quorum animus ob controversias illas, quae inter magnos viros agitatae erant, ita aestuabat dubitatione, ut quid potissimum sequerentur ignorarent. Quo quidem ita nobis profuit ut non tantum imperiti ac rudes, sed etiam docti quam plurimi magnam se ex eo utilitatem adeptos esse fateantur. Permulti enim qui adhuc vagabantur incerti, hoc perlecto libello ita conquieverunt, ut positis contentionibus veritatem Dei agnoscerent et amplecterentur. Docet enim pie quis sit sacramentorum usus, quantum eis tribuendum, tum in quo offenderunt ii qui plus aequo ipsis tribuere, qui item detrahere voluerunt. Itaque quum viderem hunc libellum etiam literatis usui esse posse, ac plerosque non vulgares viros, quibus nullus linguae nostrae usus est, latine scriptum desiderare, me

non inutiliter operam collocaturum existimavi, si eorum desiderio satisfacere conarer, atque efficerem ut quod nobis seorsim videbatur scriptum caeteris etiam communicaretur. Nostrum enim est curare ac studere ut veritas magis ac magis elucescat. In quo dum operam impendo meam, bonis omnibus gratum me facturum confido. Quod si nonnullis haec minus ornata videbuntur, cogitare debebunt me non in eo studuisse ut orationis ornamenta conquirerem, sed ut fideliter redderem, et scriptorem ipsum imitarer qui populariter haec scribens etiam rudioribus sese accommodavit. Quare pios lectores rogatos ve'im ut rem ipsam et sententiam magis quam verba attendant. Simul hoc maiorem in modum peto atque obsecro ut puro ac sincero veritatis studio ducti omnia legant attentius, ne praeiudicata opinio eos verum cernere non sinat, ut id tandem quod studiose inquirunt assequantur. Valete. Cal. Ianuar. MDXLV.

CAPUT X.

EUSEBII PAMPHILI EXPLICATIO CONSILII PAULI III. PONTIFICIS ROMANI PRO LUTHERANIS DATI CAROLO V. IMPERATORI. 1541.

Ecce iam alterum libellum ab omnibus tractatuum calvinianorum collectionibus exsulantem, suo autem inter caeteros loco minime indignum. Cui ψευδωνυμία causa fuisse videtur, fortasse etiam extranea origo, quo minus a genevensibus editoribus, Gallasio et Beza, argentoratensium Calvini studiorum et laborum minus bene gnaris, reliquis opusculis adiungeretur. Ipsi nos, fatemur, casu potius quam de industria quaerentes in illum incidimus. Exstat enim in omnibus Operum Calvini editionibus scriptum aliquod polemicum cui titulus est: Admonitio Pauli III. P. R. ad Carolum Caesarem caett. Quod quum diserte ad annum 1544 referatur, mirati sumus in catalogo bibliothecae Ienensis exemplar recenseri, quod anni 1540 notam prae se ferre diceretur. Igitur omni diligentia facta illud nobiscum communicandum petivimus et mox accepimus ex autoritate supremi vinariensis gubernii praesulis L. B. de Watzdorf concessum, cui summo viro publice hoc loco debitas gratias persolvere volumus. Inspecto et accuratius examinato libello illo ienensi mox pro certo et indubitato habuimus eum omnino alium esse quam qui vulgo eodem nomine venire solet, et re vera calvinianum ingenium spirare, tam ex sermonis vivida et eleganti facundia agnoscendum, quam in acerrimo fervidoque disputationis impetu conspicuum. Mox etiam, quae ex lectione nobis nata suspicio erat, eam luculentissimo et certissimo historiae testimonio confirmari vidimus. Sed ante omnia ipsum libellum, cuius an alia alicubi exemplaria exstent nescimus, pluribus describemus. Titulus est:

CONSILI-|VM ADMODVM PA-|TERNVM PAVLI III. PONTI|*ficis Romani, datum Imperatori in* | *Belgis, per Cardinalem fœrnesium* | *Pontificis nepotem, pro* | *Lutheranis.* | *Anno.* | 1540 | *Et* EVSEBII PAMPHILI EIVSDEM | *consilii pia et salutaris* | *explicatio.*

Forma octonaria minor, quaterniones sex cum dimidio (A — G), folia 51, nulli foliorum aut paginarum numeri. Folium secundum exhibet praefationem quae dicitur Epistola. Sequitur ipse textus duplici typorum genere expressus, ita ut maiore charactere romano Pontificis consilium per breves, imo passim brevissimas, et quoad ipsam phraseos syntaxin disruptas textus partes, minore autem italico sive cursivo ad singulas pertinens refutatio alternis vicibus descriptae veniant. In fine legitur: *Datum Bethuliae Iudeae Anno* 1541 *Mense Martio.* Typographus vero subscripsit: IMPRESSVM PER IOHANNEM|

zelotem Nicopoli Pamphiliae. Iam quis sub hoc Ioannis Zelotae nomine lateat, nullo temporis momento nobis dubium fuit, qui primo statim obtutu Wendelini nostri Rihelii typos et scripturae compendia, nobis quam maxime familiariter cognita, deprehendimus.

Age vero, quod curiosius exspectabis, autorem Calvinum tibi demonstremus oportet. Hunc nobis commendabit amicorum ipsius non infimo loco clarus Ioannes Sleidanus, historiographorum illius aetatis celeberrimus, eoque ipso anno 1540 Argentorati degens, quotidiana fere consuetudine Calvino proximus. Is in suis de statu religionis et rei publicae Carolo Quinto Caesare commentariis libro XIII. ad a. 1540. (Edit. Francof. 1786. T. II. p. 181 seqq.) haec habet, quae quamvis paulo fusius exposita, integra tamen hic apponere operae pretium erit:

De cardinali Farnesio supra diximus. Is Lutetia Parisiorum profectus cum Caesare fuit in Belgium, adolescentiae vix egressus annos; et Caesarem indigne tulisse ferunt, quod non aliquem aetate consilioque gravem pontifex misisset. Quum igitur de religione, deque bello turcico incidisset deliberatio, et Granvellanus verba fecisset, Farnesius tandem, praesente Caesare atque Ferdinando rege, sententiam dicit, pontificem valde cupere pacem et consensionem Germaniae, sed talem quae Deo sit non ingrata, cupere etiam ut omne robur expediatur in Turcam: sed ad religionem et protestantes quod attinet, non semel cum illis actum esse de concordia, praesertim in Augustae comitiis, et exhibitam ab illis tum fuisse doctrinae suae confessionem: quod sane scriptum, licet multos habeat errores, ab ipsis tamen interea sit violatum; itaque quum nihil certi sequantur atque statuant, et sint tanquam anguillae lubricae, nihil cum ipsis agendum esse praeterea. Superiori etiam anno regem, hortatu Brandeburgici principis, alteram instituisse cum ipsis actionem, sed in ipso limine, quod dici solet, illos impegisse, nec obscure demonstrasse, quam sint animo a concordia prorsus alieno. Quum enim ab officio semel et a disciplina recesserint, eo nunc esse progressos, ut pontificem non emendatum, sed exstinctum, et vitia non sublata, sed ipsam apostolicam sedem velint exstirpatam, ut omnis inde iurisdictio corruat ecclesiastica. Quumque id ausi fuerint ante annum proximum, Europae statu paulo tranquilliori, quid nunc credibile sit eos facturos, pace nondum constituta cum Galliae rege, et Turca rursum imminente Pannoniis? Nimirum in hac temporum calamitate multo futuros esse proterviores. Nec esse quod putentur ab instituto posse dimoveri: nec enim pauca quaedam in controversiam venire, sed de plurimis dogmatis disceptari. Deinde prope incertum esse, cuiusmodi sit ineunda concordia, quum inter se dissideant ipsi: nam aliam esse Lutheri, aliam Zuinglii doctrinam, ne quid interim de reliquis dicatur sectis: et ut concordiae spes aliqua sit, illos tamen non esse parituros ecclesiae romanae, nisi multa ipsis invicem permittantur, nimirum integra coenae Domini perceptio, coniugium sacerdotum et id genus alia: quae quidem sine publico decreto non sint immutanda. Iam si quis dicat, haec illis otii communis et tranquillitatis causa concedi et consensum post impetrari posse vel summi pontificis vel etiam concilii, non male quidem istud dici, sed fore ut illi mox eam facultatem arripiant, non exspectata confirmatione publica. Quod si fiat, omnem eos esse proiecturos concilii curam, qua quidem ex re magna sit oritura divisio per orbem christianum, quando videlicet a Germaniae ritibus Gallia et Hispania et Italia et reliquae provinciae plane dissidebunt. Quod si deinde concilium forte mutationem factam et ad tempus concessam improbet et contrarium quoque statuat, nullam fore spem amplius in viam revocandae Germaniae suis in opinionibus iam confirmatae, et periculum esse ne protestantes, quod unum in primis moliantur, reliquos etiam ordines ad defectionem impellant. Caesarem ipsum non ignorare, quemadmodum anteactis annis illi de cogendo concilio decretum fecerint in imperii comitiis, autoritate sua quadam, ipso non consulto. Ne quid ergo simile posthac fiat, esse providendum. Haec autem ideo sese referre, quo videant uterque quid sperandum sit ex privatis illis actionibus et colloquiis. De pace cum illis actum esse Schuinfurti, et post Noribergae fuisse pactas inducias, constituta poena: sed illos, non habita ratione tanti beneficii, violasse pacta suumque foedus auxisse novis multarum civitatum atque prin-

cipum accessionibus in primis autem Daniae regis et Wirtembergici, multisque in locis formam religionis immutasse, praeter fidem et iusiurandum. Facile igitur apparere quae sit reliqua spes de illis, qui variis rationibus, et partim gratia, partim vi, sua in castra homines traducant. Deferbuisse enim, et plane tepefactam esse religionem, et homines alioquin in hoc esse proclives, ut severiori deserta disciplina sese tradant molliori magisque liberae. Sed ne his quidem finibus illos contineri, neque satis illis esse, quod homines in errorem abducant, nisi etiam sacra diripiant, episcopos eiiciant, et religionem omnem profanent, et impune quidem: imo nunc eo licentiae esse progressos, ut etiam integerrimum camerae iudicium subvertant, quo nimirum eo sublato Caesaris in Germania ruat autoritas, et ipsi nullo prohibente in omnium facultates atque vitam pro sua libidine grassari possint. Ex privatis igitur illis actionibus nullam esse sperandam aut firmam aut diuturnam pacem, et si qua forte fiat, non dubium esse quin ea dignitatem omnem sedis apostolicae et politiam ecclesiasticam enervet. Posse quidem alia multa referri hoc loco, sed ea se brevitatis causa praetermittere: nunc autem esse proximum, ut quomodo salva religione sit bello turcico providendum investigetur. Commodissimam esse quidem rationem, si protestantes simul et reliqui ordines auxilia contribuant; sed quoniam id obtineri forte non possit nisi pacata religione, et vero tractatio religionis non ad singulares conventus, verum ad concilium publicum pertineat, recte futurum, si concilium habeatur primo quoque tempore, et ad illud causa tota religionis reiiciatur: sic enim fore ut et reliquis omnibus satisfiat et protestantibus inferatur metus atque terror, qui quum serio rem agi videbunt, multo futuri sint obsequentiores magisque tractabiles, quod ad sanitatem sibi revertendum esse, et id nunc agi videant, ne diutius in Germania tolerentur haereses. Etenim quum ad omnes homines in universum religio christiana pertineat, nihil in ea mutandum aut emendandum esse, nisi de communi omnium consilio: nec ad unam modo Germaniam, sed ad Galliam et Hispaniam et Italiam et reliquos etiam populos respiciendum esse. Nam si quid his inconsultis in Germania mutetur, futurum ut id in plurimorum cadat reprehensionem, et perniciosum praebeat exemplum: monstri quoque simile futurum, si quidem ecclesiae membra non omnino respondeant suo corpori. Vetustum etiam esse morem et inde ab apostolis memoriae proditum, ut autoritate concilii controversiae omnes finiantur. Et quoniam omnes pii continuis precibus atque votis concilium expetant, nuper etiam Poloniae rex Sigismundus ea de re misso legato pontificem interpellarit, fore non difficile illud inchoare, praesertim quum ipsi quoque nuper inito foedere per iusiurandum promiserint, operam se daturos omnem ut concilium habeatur. Ipsum videlicet tempus hoc esse cumprimis opportunum, quando cum Galliae rege sit actio de pace, et mutuae benevolentiae non unum signum appareat, et ipsorum ditionis episcopis hac ratione tuto liceat eo proficisci. Deinde pertinere hoc etiam ad ipsorum tranquillitatem animi, si cuncta referantur ad concilium, neque privatis actionibus decreta fiant, quibus offendatur Deus: sic enim nullam ipsis praestandam esse culpam. Ad haec utile quoque futurum ipsis, quandoquidem in concilium omni reiecta cura, caeteris rebus quae videbuntur libere vacare poterunt, et foedus interim amplificare. Quod eo conducet ut protestantes aut decreto concilii se submittant, aut a confoederatis catholicis ad officium adducantur. Et haec quidem hactenus. Iam ad Turcam quod attinet, hortari se cumprimis et orare, quod antea quoque saepe fecerit, ut pax fiat cum Galliae rege: nam eam pacem esse reipublicae christianae salutarem, et nisi coeat, dubium esse an potentiae Turcarum resisti possit. Quanta vero sint eius pacis commoda, non semel antea se demonstrasse, nec opus esse nunc illa repetere. Caeteros etiam ordines imperii de auxiliis interea posse sollicitari, et si quidem aucto foedere et inchoato concilio protestantibus persuaderi posset, idonea praestita cautione, ut ad concilium veniant, fore non difficile, ab ipsis etiam impetrare contra Turcam auxilia. Quod si autem nonnisi malis et religioni perniciosis conditionibus id obtineri possit, videndum esse, ex duobus malis utrum sit eligendum, et an praestet religione prodita Deum offendere, an vero unius provinciae carere subsidiis adversus Turcam: etenim non facile posse discerni, utri magis Christum oppugnent, protestantes an Turcae: nam hos quidem in corpora

tantum saevire, sed ab illis etiam animos in sempiternum exitium trahi. Concilium ergo sibi videri quam primum esse convocandum, eiusque faciundum initium hoc anno, nec in Germaniae conventibus de religione tractandum aliquid, sed augendum esse foedus, ut vel hac ratione protestantes ad concordiam magis invitentur: pacem quoque faciendam cum Galliae rege, et interim undecunque colligenda subsidia contra vim turcicam, ut anno sequenti totis viribus in illum fiat impetus . . . . Hoc Farnesii consilium, ubi mensibus aliquot post emanasset, Ioannes Calvinus excusum typis commentariolo vestivit, ne quis illud secus quam oportet acciperet.

Haec Sleidanus. Cuius satis prolixam ἀνακεφαλαίωσιν si cum opusculo Eusebii Pamphili nostri contuleris, non poteris non agnoscere eum hoc ipsum ante oculos habuisse quum eam conscriberet: adeo pedetentim eius tenorem referendo prosequitur, de sententiis nihil omittens, in verbis quoque pressius cardinalis vestigia legens. Quod si quis obiecerit illum de pseudonymia Calvini autoris nihil memorare, hoc dubium facile solvetur. Sleidanus optime scire potuit et debuit Calvinum talem aliquam refutationem scripsisse, et nulla causa erat propter quam decennio integro elapso, quum suam historiam scriberet, tam clarum nomen silentio sepeliret. Verum ipse Calvinus, eo tempore quo suum Pamphilum edidit magistratus argentoratensis hospes, fortasse cavere voluerat ne vel sibi, vel civitati sua de rebus in Germania tractatis satis libera disputatio fraudi esset. Certe nemo unquam alium commentariolum vidit, Calvini nomine insignitum, quem potius quam hunc nostrum Sleidanus innuisse putandus sit. Consulas de Consilio illo Farnesii Seckendorfii historiam Lutheranismi Lib. III. Sect. 21. pag. 272 seqq. ed. Lips. 1694. fol.

Textus libelli, qualem Rihelius expressit, saepissime mendosus nobis visus est, et negligentissime a correctore tractatus. Leviora multa tacite emendavimus, plura reliquimus intacta, quum coniecturis indulgendum nobis fuisset, ubi sermo latinus, praeter Calvini morem, obscurior, imo naevis grammaticis foedatus apparebat. Exemplo tibi sint inter multa alia quae leges col. 479 editionis nostrae c. med.: . . . . ut in singulis provinciis . . . . habenda esse concilia caett. Et paulo post: Quid ipso facias? Fortasse etiam illud, versus finem eiusdem paginae: abiecta omnis (omni?) honestatis cura . . . . Tu nolis, quaesumus, benevole lector, talia vel nostrae oscitantiae vel etiam typothetae nostri incuriae imputare.

CAPUT XI.

ACTES DE RATISBONNE. 1541.

Nonnulla nobis hic praemittenda videntur vel minus cognita, vel minus accurate tradita de Calvino Argentorati docente et in comitiis imperii versante de rebus ecclesiasticis tractantibus.

Geneva pulsus Basileam venit, unde approbantibus scholarchis a Capitone et Bucero vocatus Argentoratum adiit anno 1538 mense septembri, mox perhonorifice civis receptus est die 29. Iulii 1539. Magna cum laude professoris theologiae et concionatoris gallici munere per tres ferme annos integros functus est. Ter aut quater per hebdomadem singulos scripturae sacrae libros explanavit. Disputationibus in Gymnasio celebratis aut interfuit omnibus aut praefuit, quum ipse sua themata defenderet. Ingenii acumine, eruditione eximia, morum integritate magis magisque inclarescere coepit, adeo ut, teste Ioanne Sturmio, permultos eosdemque nobilissimos literatissimosque viros ac studiosos adolescentes e Gallia praesertim alliceret, et nullum iam gravius negotium ecclesiasticum vel domi vel foris sine eius

consilio tractaretur. Ipsi Luthero sese adprobavit. Bucero enim ille respondens die Calixti, quae est 14. Oct. 1539, in fine epistolae haec adiecit: Saluta Io. Sturmium et Io. Calvinum reverenter, quorum libellos cum singulari voluptate legi. Loquitur hic de Calvini responsione ad Sadoletum et Sturmii epistolis de dissidio religionis. Vide De Wette Tom. V. p. 211; Sturmium, contra Pappi caritatem, p. 112. Ad conventum hagenoensem non publica quidem autoritate missus sed in nonnullis tamen adhibitus negotiis, aliquoties istuc cum Sturmio excurrens Crucigero aliisque doctissimis viris mirum in modum placuit. Sed etiam exterae ecclesiae iam Calvinum magno in loco habuerunt. Eodem enim anno Dux Luneburgensis eum a magistratu argentoratensi cum Io. Sturmio postulavit ut legati eius colloquio wormatiensi primo interessent, et una cum legatis Urbis, Iacobo videlicet Sturmio, Matthia Pfarrero et DD. Capitone et Bucero, Wormatiam profecti sunt die 29. Oct. 1540. Erat tum in eodem comitatu Simon Grynaeus Basileensis, Calvino coniunctissimus. Refutavit in eo colloquio F. de Mosheim, decanum passaviensem, quem iam antea Argentorati praesente utroque Sturmio, Hedione et Iac. Bedroto acerrime refellerat in operibus iustificationem ponentem. Tantum se praebuit in ista disputatione ut Melanthon, in cuius notitiam iam mense Februario anni superioris Francofurti venerat, ex illo tempore perpetuam cum ipso coleret amicitiam quam mors demum interscindere potuit. Tanta erat eius in schola argentoratensi et apud senatum existimatio, ut eum Genevensium precibus, Tigurinorum Bernatumque et Basiliensium intercessione enixius urgentibus, aegre tandem et post longas dilationes atque ad tempus tantum concederent. Ipso enim colloquii Wormatiensis tempore Genevensium civitas poenitentiam agens ad senatum argentoratensem misit consularem virum, qui Calvinum postularet Genevam remittendum, ut denuo patriae ecclesiae administrandae curam haberet. Senatus antequam legatum hunc dimitteret, celeriter per equitem literas ad suos Wormatiam mittit, certiores facit de Genevensium petitione, mandat ut cum Calvino agant, eique persuadeant ut Argentorati esse malit quam Genevae, fatetur Calvinum urbi necessarium esse civem propter scholam et ecclesiae gallicanae frequentiam. Verum quum legatus Genevensium Wormatiam venisset, ostendissetque qualis esset civitatis status, et quales paterent evangelii in Gallia propagandi occasiones, efficit ut ad communem religionis causam pertinere videretur, hac in re Genevensibus gratificari. Itaque pro tempore iis concessum est istud beneficium, ut finito conventu Wormatiensi et re iterum et mature post reditum cum omnibus collegis expensa, Genevam Calvinus subsequeretur. Haec discimus ex Iac. Sturmii literis ad XIIIviros datis die 11. Nov. eius anni, et in archivis nostris ad aedes S. Thomae asservatis. At post legati discessum decreta fuere comitia anno insequenti 1541 Ratisponae habenda. De quibus quum ad senatum argentoratensem relatum fuisset, re deliberata ab iis quibus mandata erat, Geigero consule senatusconsultum factum est ut cum Iacobo Sturmio et Beato Duntzenhemio XIIIviro Bucerus et Calvinus Ratisponam mitterentur. Praemonuerat etiam ipse Melanthon, priusquam Wormatia abiret, rogaveratque legatos argentoratenses ne inter doctos viros ad futurum colloquium mittendos Calvinum praeterirent; virum enim esse magnae existimationis (Memoriale argent. 1541. fol. 19). Qui tamen, quum usque aliquatenus umbratilis esset, aegre se patiebatur talibus in causis in publicum produci. In ipso igitur colloquio non tam coram multitudine quam in privatis evangelicorum deliberationibus disseruit et disputavit et duobus suis collegis Melanthoni et Bucero, pro concordia incunda plus satis ardentibus et nonnunquam flexiloquentia usis, subinde animum addidit (vide Calvini epp. Ed. Genev. p. 30; ed. Laus. p. 63; ed. Amst. p. 17). Circa medium mensem Iulium, quum Imperator colloquium sistere decrevisset, ut rebus turcicis operam daret, vidissetque Calvinus nullum amplius in conventu sui usum fore, tum etiam amici genevenses eum ad reditum vehementer hortarentur, extorsit magis a collegis quam impetravit missionem rediitque Argentoratum, ut scholae ecclesiaeque suae gallicanae, et Capitoni ex peste laboranti succurreret (Epp. Genev. p. 31; Laus. p. 68; Amst. p. 18). Iudi-

cium Calvini de his conventibus atque colloquiis iam tum idem erat quod et posthac fuit, praesertim si inter Romanenses et evangelicos instituebantur. Nullum enim alium fructum rebatur ex illis redundare in ecclesias evangelicas, nisi quem forte adferret solennis doctrinae declaratio et apologia coram iis qui calumniis adversariorum circumventi et falsis opinionibus imbuti perperam de eadem iudicabant et potestate civili persequutorum tyrannidem stabilire gestiebant. Atque haec hactenus.

Actorum Ratisponensium gallice edendorum consilium iam in ipso conventu Calvinum cepisse, porro Argentorati versionis et commentarii laborem absolvisse, et mense Septembri Genevam secum asportasse minime in ambiguo haerere nobis videtur. Nam Genevae reducem tantae statim tamque graves eum exceperunt curae de politia ecclesiastica et civili constituenda, ut huic operi multo minoris momenti tum demum manum admovere non potuisset. Acta autem haec gallica publici iuris facta sunt hoc titulo:

LES ACTES | DE LA IOVRNEE | imperiale, tenue en la cité de Reges- | pourg, aultrement dicte Ratispone, | l'an mil cinq cens quarante et vn, sur | les differens qui sont auiourdhuy en | la Religion. | Desquelz l'inventoire sera recité en | la paige suyuante. | (*Ornamentum folii minusculi figuram referens.*) M. D. XLI.

Forma octonaria minor, quaterniones viginti sex (a—z; A—C) paginae 416 non numeratae. Quod ad locum attinet quo hoc volumen in lucem prodiit non modo Genevam esse minime dubitamus, sed etiam Ioannis Gerardi officinae illud tribuere ausimus. Hoc palam fit ex similitudine typorum, si cum aliis eiusdem ferme temporis libellis conferas, quibus typographus ille nomen suum addidit, in primis vero ex ornamento illo vel signaculo tituli paginae impresso, quod etiam invenimus omnibus numeris simillimum in titulo libelli apud eundem Gerardum excusi, qui inscribitur: *Ordre et maniere, d'enseigner dans la ville de Geneve etc. Imprimé par Iehan Gerard. 1538.*

Calvini et Genevae nomina de industria suppressa fuisse videntur, quo facilius opusculum ipsum viam sibi in Galliam aperiret ibique quae in tanto tanti imperii conventu deliberata et ex parte etiam a Romanensibus concessa fuerant, libentius legerentur. Caeterum de Calvino autore non est quod dubites. Ipsum scilicet agnoscas necesse est, si attente legeris quae supra de eius in istis colloquiis partibus retulimus. Alium frustra quaeres. Cuiusnam alius in manibus, nempe Galli reformatae formulae addicti, acta ista et scripta esse potuerunt, nisi unius Calvini qui colloquio ab initio ad finem interfuit, quocum ista omnia communicata fuere, qui versionem manu scriptorum parare potuit antequam Genevam rediret, ita ut eodem anno una cum editionibus latinis a collegis paratis evulgarentur? Melanthon enim et Bucerus paulo post reditum suum nihil prius habuerunt quam ut Actorum editionem curarent, eo sane consilio maturandam ut adversariorum calumnias anteverterent.

A Bucero habemus edita: *Acta colloquii in comitiis imperii Ratisponae habiti h. e. articuli de religione conciliati et non conciliati omnes, ut ab Imperatore ordinibus imperii ad iudicandum et deliberandum propositi sunt. Consulta et deliberata de his actis Imperatoris, singulorum ordinum imperii et legati romani. Et quaedam alia quorum catalogum habes sequenti pagina. Per Martinum Bucerum. Argentorati mense Septembri M. D. XLI.* Data est praefatio ad Ludovicum de Flandria, Dominum Prati, imperatoriae maiestatis supremum cubicularium, Argentorati IV. Non. Sept. Altera editio mense Februario anni sequentis prodiit duobus indicibus aucta. Idem Bucerus eodem anno 1541 Acta germanice edidit multo auctiora: *Alle Handlungen Schrifften zur vergleichung der Religion durch die Kays. Maj. Churfürsten, Fürsten vnd Stende aller theylen auch den päbstl. Legaten, auf jüngst gehaltenem Reichstag zu Regenspurg verhandlet vnd einbracht anno M. D. XLI. Getrewes Fleisz beschriben zusamen getragen vnd erklärt durch Martinum Bucerum.* In fine: *Geendet zun Eeren des Allmächtigen vnd wolfart seiner Kirchen 17. Decemb. M. D. XLI.* Praefatio ad electorem Brandeburgicum data est Argentorati d. 22. Dec. 1541.

Melanthon, inter colloquutores praecipuus, edidit: *Acta in conventu Ratisbonensi continentia quae sequuntur* caett. *Impressum Wittembergae per Iosephum Klug. M. D. XLI.* Praefatio ad pium lectorem data est circa d. quartam Octobris. Inveniuntur eadem haec Acta in operibus Melanthonis curante Peucero Wittenbergae editis Tom. IV. p. 729 seqq. Bretschneiderus in edendo Corpore Reformatorum illustrissimus noster decessor, haec Acta secundum temporum ordinem Tomo IV. operum Melanthonis passim suo loco inseruit.

Ioannes Eckius, tertius colloquutorum catholicorum, qui febri correptus ab ipso colloquii initio nulli actioni adesse potuit, pleraque documenta ad hanc ratisponensem concordiam pertinentia sequenti anno edidit hac suo libro facta inscriptione: *Apologia pro Reverendissimis et Illustrissimis Principibus Catholicis ac aliis ordinibus Imperii adversus mucores et calumnias Buceri super actis Comitiorum Ratisponae. Apologia pro Reverendissimo Sedis Apostolicae Legato et cardinali Caspare Contareno. Io. Eckio autore. Coloniae M. D. XLII. mense Maio.*

Ante aliquot annos Carolus Theodorus Hergang librum edidit de colloquio ratisponensi peculiariter tractantem et praecipua documenta tam latine quam germanice concepta exhibentem, hoc titulo: *Das Religions-Gespräch zu Regensburg im Jahre 1541 und das Regensburger Buch, nebst andern darauf bezüglichen Schriften jener Zeit. Cassel* 1858. 8.

Acta latina Buceri incuria quadam laborant et tumultuarie conscripta videntur et publicata. Ordo enim temporum nullo modo observatus est et multa desiderantur. Germanica editio multo accuratior et auctior perpetuam exhibet historicam enarrationem earum rerum quae post praesentationem uniuscuiusque scripti aut deliberata aut transacta sunt. Acta Melanthonis multo pauciora continent quam Buceriana, et passim varias habent lectiones, sed eas parvi plerumque momenti. Eckii Apologia refutatio est eorum quae Bucerus suis Actis admiscuit tanquam pontificiorum censuram. Quod ad documenta ipsa attinet, textum habet cum Buceriano fere omnibus in partibus verbo tenus consonum.

Acta Calvini gallica quae nunc primum suo loco inter eius opera theologica restituimus, quum et Gallasius et Beza ea omnino neglexerint, textum Buceri latinum sequuntur, sòlum scilicet quem Noster in manibus habere potuit. Sed cave nudam Buceriani libri versionem hanc esse tibi persuadeas. Nonnulla enim omittit, alia non pauca compendio reddit, exhortationes videlicet, censuras et refutationes; passim etiam e suo penu rerum narratiunculas addit, et sic librum vere novum et proprium lectoribus offert. Quae de singulis locis et partibus dicenda sunt, ea ad ipsum textum annotata reperies.

Unum superest quod moneamus: Actorum nostrorum gallicorum exemplaria rarissima esse et paucis visa. Nobis certe duo tantum innotuerunt, alterum in bibliotheca Dresdensi asservatum, alterum quo ipsi usi sumus, turicense ex bibliotheca Carolina sive civica depromptum.

L. ANNEI SENECAE,

ROMANI SENATORIS AC PHILOSOPHI CLARISSIMI,

LIBRI DUO DE CLEMENTIA,

AD NERONEM CAESAREM:

IO. CALVINI NOVIODUNAEI COMMENTARIIS

ILLUSTRATI.

PARISIIS APUD LUDOVICUM CYANEUM.

1532.

IOANNIS CALVINI PRAEFATIO AD SANCTISSIMUM AC SAPIENTISSIMUM PRAESULEM CLAUDIUM HANGESTIUM, ABBATEM DIVI ELIGII NOVIODUNENSIS.

Si qui sunt hodie paulo faciliori nati ingenio, ornatissime praesul, eo fere omnes certatim se proripiunt, illustrandi nominis ambitione, ut praecipitanter editis ingenii sui monimentis, celebrem nominis memoriam ad posteros tradant: hoc sibi demum egregiae laudi futurum ducentes, si posteros cogitant, magno suo dedecore. Adeo pauci sunt qui ingeniis suis temperare sciant. Hinc scripturiendi insana licentia, quam statim poenitentia sequitur comes. In hac tamen improbitate rationem ineunt, qua sibi gratiam apud lectores, ut aiunt, benevolos concilient: quorum profecto benevolentia prolixe abutuntur. Quidam praetendunt aetatis tirocinium: alii causificantur improbis amicorum precibus libros inchoatos sibi de manibus excuti: alii nescio quid nugarum garriunt, quo errorem deprecentur, si se populo spectandos importune dederint. Atqui malim nullos omnino foetus edere, quam praematuros, vel etiam, ut fit, abortivos non tam edere, quam proiicere. Mihi vero etiam aliquid meditandum est, quo rationem meam institutumque approbem, non tantum benevolis, sed circumspectis lectoribus: eoque magis, quod unus de plebe homuncio, mediocri, seu potius modica eruditione praeditus, nihil in me habeam, quod spem aliquam possit celebritatis excitare. Haec quidem ignobilitatis meae conscientia fecerat, ut hactenus abstinerem publico. Neque haec nostra scholia, qualiacunque sunt, primum meditabar in eam spem, ut aliquando publicum acciperent: sed tamen quasi iam tum de editione cogitans, studii contentione provehebar, ne velut in re ludicra otiose et oscitanter ludens, operam quoque luderem. Itaque nondum ad umbilicum deducta, amicis aliquot probis ac fidelibus quum recitarem, illique simpliciter, ut solent omnia, candideque aestimarent, spem aliquam iniecerunt eius generis esse, quae non plane a gratia abhorrerent, si ederentur. Valuit praesertim Connani mei autoritas, viri prudentissimi ac disertissimi cui uni stant et cadunt mea consilia. Adde quod optimum autorem plerisque sordescere, ac nullo paene esse numero, iniquissime ferebam: ut iamdiu optaverim egregium quempiam vindicem emergere, qui illum in suam dignitatem assereret. Hoc ipsum si sum aliqua ex parte assequutus, tantum laboris non frustra exhausisse videar: nempe quum in hac arena bis desudarit Erasmus literarum alterum decus, ac primae deliciae: quaedam etiam ipsius oculos subterfugerint, quod citra invidiam dictum sit, a nobis primum animadversa. Equidem de autore ipso dum loquor parcius, vereor ne summas eius laudes ingenii culpa deteram. Neque eius merita laudibus assequi operae pretium est, ne ipse per se parum afferre commendationis videatur. Penitus tacuissem, nisi multorum animos occupasset prava[1] quaedam opinio, ac iam praeiudicii locum obtineret, Senecae nullas esse in eloquentia virtutes, in philosophia numero ac pondere exiguas, quae tamen ipsae inter vitia demersae lateant. Sic illum, aiunt, Quintilianus in omni eloquendi genere ex industria distulit, ut oblique expungeret de proborum scriptorum numero. Sic Gellius alienis verbis, sed suo magis iudicio, scriptorem minime utilem pronunciat. Ego vero ut non plane ausim refellere Quintilianum, acerrimi hominem ac perspicacissimi iudicii, velim tamen et isti intelligant Quintilianum hominem fuisse, et non satis bona fide egisse cum Seneca, aut certe suas contumelias persequutum. Nam Seneca parum honorifice tractavit senem Quintilianum in declamationibus, et huius Quintiliani luminibus obstruebat. Quod Gellii splendida bilis in Senecam effuderit, si isti pro re comperta ducunt, vehementer errant. Nemo sane est qui non videat, quam impotenti rabie in eum feratur, hac in parte contumeliosus magis, quam gravis. Certe, utcunque Fabius ac Gellius senserint, posteri tamen, qui citra livorem ac studium, quae duo cum veritate fere

---

1) *Ed. princeps:* parva

pugnant, iudicare potuerunt, inter primarios latinitatis proceres numerant. Facile fuit Fabio cum larvis citra pulveris iactum luctari. Homo enim mortuus non mordebat; vivo videntique obstrepere, non item licuisset. Nec tamen eum ita omni laude spoliavit, ut non reliquerit illi summam laudem. Siquidem ab ultima memoria latinos oratores repetens, copiam unius Senecae inter omnes celebrat. Et cur hic verba perdantur? Res in promptu est. Quod ad me attinet, non pigebit in medium afferre quod sentio, non ut religione aliqua obstringam lectores: stabunt qui volent nostro iudicio, alii se ipsi consulent, aut de cohorte peritiorum iudicem ferent. Si quid ego intelligo, vir fuit eximiae eruditionis, et insignis facundiae. Quam enim rerum peritiam assequi non potuerit felix illud ingenium? Naturae mysteria quae ad eam philosophiae partem pertinent, quam Graeci *τὴν φυσικὴν* vocant, ad unguem callebat. Quum vero *ἐν τοῖς ἠθικοῖς* versatur, ibi potissimum regnat, et quasi in campo suo currit: dialecticis instructus, quantum satis erat ad orationis cultum. Historias veteres, quoties ex usu foret, memoria complectebatur: qua tamen nonnunquam lapsus est, dum sibi nimium indulget. Iam vero sermo purus ac nitidus suum scilicet saeculum redolens. Genus dicendi elegans ac floridum: stilus illaboratus, ac sine anxietate fluens: character mediocris, qualis philosophum decet: assurgit tamen interdum, ut appareat sublimiorem illi venam non defuisse, si affectasset. Verborum luxuriam ac dicacitatem plerique omnes illi exprobrant: cuius certe nimium esse fateor. Haecque dulcia esse vitia interpretor, quibus abundare Senecam ait Quintilianus. Dispositionem etiam desidero, non postremam orationis lucem. Quod si vitia cum virtutibus pensemus, quantula erunt? Illud modo succurrat, nullum unquam sine venia placuisse ingenium. Nolo hic haerere diutius, unum hoc semel dictum sit, Senecam nostrum esse alterum secundum Ciceronem, et philosophiae et eloquentiae romanae columen. Nam Brutus et eius aequales nobis exciderunt. Id ipsum experientur, qui bonas horas in eius lectione collocabunt, ex qua fructum referent simul ac voluptatem. Futurum in meam fidem recipio, ut nullum impensae operae poeniteat, duntaxat qui natus non sit Musis adversantibus et Gratiis. Tibi vero, illustrissime Claudi, has hominis dotes splendide praedicare nihil opus fuerit: per te ipse magis sapis, quam ut monitorem desideres. Habes intus ac domi (ut dicitur) vividum illud ac liberale ingenium, iudicium acre et repositum, memoriam uberem, et minime fluxam: quibus accedit copiosa in studiis nostris exercitatio. His, ut ita loquar, consultoribus fretus, facile poteris discernere quid distent aera lupinis, et quam bona pars latinae linguae constet in Seneca. Commentarios nostros, qui in fidem se tuam conferunt, non aliter accipies, ac frugum nostrarum primitias, quae tibi iure meritoque consecrantur atque nuncupantur: non ideo solum, quia me tibi totum meaque omnia debeo, verum etiam magis quod domi vestrae puer educatus, iisdem tecum studiis initiatus, primam vitae et literarum disciplinam familiae vestrae nobilissimae acceptam refero. Neque vero hic magnopere contendam quo meam tibi industriam approbare possim, quam, ut ferebat benevolentia erga me tua singularis, iamdiu benigne amplexus es. Ab aliis lectoribus utcunque animadversa fuerit, etsi non omnium puncta ferre contigerit, ab aequissimo tamen quoque arbitratore non pessimam habitum iri mihi gratiam plane confido. Nam quum in tanta ingeniorum varietate omnibus velle obsequi, difficile, fortasse etiam improbum esset, quod reliquum erat mihi proposui, ut optimis me accommodarem. Id quam prospere cesserit, alii viderint, quando de me ipse sine arrogantiae specie magnificentius spondere non ausim. Vale.

Parisiis, pridie Nonas Apriles, anno salutis nostrae 1532.

VITA SENECAE FIDELITER TRANSSCRIPTA EX BONIS AUTORIBUS, PER IO. CALVINUM.

L. Annaeus [1]) Seneca equestri et provinciali loco natus, familiae suae nomen magis vitae integritate et severiore doctrina, quam gestis militaribus aut rerum civilium peritia illustravit. Capta enim Corduba patria, iam patre orbus, Romam cum duobus fratribus Gallione et Mela migravit: ubi aliquantum temporis transegit non magna dignitate. Tandem sub imperium Caligulae coepit haberi inter praecipua eloquentiae decora. Ex eo magis ac magis inclarescere: ut nonnulli fuisse hanc causam Claudio existiment cur eum in insulam relegaret. Exsilium infracta animi aequitate tulit: matrem etiam Albinam casus sui moerore deiectam constanter consolatus est. Post ope Agrippinae restitutus, adscitus in ordinem senatorium et praetura functus, Domitium adhuc puerum, necdum adoptatum a Claudio, in disciplinam accepit: cuius studia et mores bona fide excoluit, donec iure adoptionis mortuo Claudio ad imperium assumeretur. Tum non dare speciem praecipientis, sed iuvenis consilia civiliter moderari: ut nihil fere pro imperio gereret Nero sine eius autoritate. Accedebat Burrus [2]) praefectus praetorio, vir militari virtute illustris et vitae morumque integer, in idem cum eo consentiens. Hi duo facile adolescentis ingenium sustinebant, ne statim in peius rueret. At vero mors illius, seu morbo, seu fraude Neronis interiit, valde infregit Senecae potentiam. Hic occasionem nacti, qui non desinebant malis artibus imperatoris indolem corrumpere, eius opes criminari supra civilem modum evectas, studia civium in eum conversa, hortorum amoenitatem, villarum magnificentiam. Quarum rerum invidiam apud Neronem deprecatus Seneca, commeatum etiam petiit, et ut fortunae suae splendorem, quem iam ferre non posset, opesque suas, quae sibi tantum odium conflarent, in alium transferret. Ad haec causari fessam aetatem et valetudinem minus prosperam: quibus tamen non potuit evincere, ut quietem studiis impetraret. Mutavit tamen pristinam vitae rationem. Nam coetus salutantium prohibuit, vitavit comitantes. Rarus per urbem, publico abstinuit. Rursum oravit ruris secretum, quum Nero diris suppliciis impotenter saeviret in Christianos, quo invidiam sacrilegii a se averteret, vel quia sibi paratum iussu Neronis venenum proditione liberti resciverat. Quo non impetrato, cubiculo se continuit quasi aeger nervis. Successit non multo post coniuratio Pisoniana, inter cuius conscios nominatus ab indice Natali, quamvis non manifestus criminis, tamen quasi laesae maiestatis reus damnatus est. Missus est primum Gravius Silvanus tribunus cohortis praetoriae, qui percontaretur an sua verba agnosceret, quibus accusatio nitebatur. Qui ubi et intrepido vultu agnovisse et excusasse retulit, interrogante Poppeia, [1]) an voluntariam mortem pararet, respondit nullum se mortis signum comperisse, quum nihil triste nec in verbis, nec in vultu deprehendisset. Ergo regredi et mortem indicere iussus est. Voci tamen et aspectui pepercit, intromisitque unum ex centurionibus, qui necessitatem ultimam denunciaret. Hoc accepto nuncio tabulas testamenti poposcit, et denegante centurione ad amicos conversus, qui secum duo discumbebant, quoniam aliam referre gratiam non posset, dixit se illis relinquere quod haberet pulcherrimum, vitae suae imaginem. Tum Pompeiam Paulinam uxorem complexus, rogavit ut dolori temperaret et lacrymis. Illa omne solatium abnuere, adseverare mortem sibi destinatam, manum percussoris poscere. Ergo eodem ictu brachia ferro exsolvunt. Sed Paulinae, quum iam multum sanguinis ege-

1) *Ed. pr.* Anneus. 2) *Sic ubique.*

1) *Sic ubique.*

stum esset, servi vulnus obligarunt, incertum an nescienti, an vitae cupidine evictae, quum mitior spes a Nerone offerretur. Seneca autem mortis lentitudinem pertaesus, quia senile corpus sanguini effugium non dabat, crurum quoque et poplitum venas sibi abrupit. Qua via quum non magis proficeret, venenum pridem in eum casum provisum hausit, frustra, iam clauso pectore adversus vim veneni. Demum balneo illatus, et vapore exanimatus, sine ullo funeris solenni crematus est. Ita codicillis perscripserat, quum etiam tum praedives et praepotens supremis suis consuleret. Mortuus est anno aetatis centesimo decimo quinto aut circiter, anno imperii Neronis undecimo, ex quo vero eius pueritiae erudiendae admotus fuerat, decimo septimo.

L. ANNAEI SENECAE

AD NERONEM CAESAREM

DE CLEMENTIA

LIBER PRIMUS.

CAPUT I.

Scribere de clementia, Nero Caesar, institui, ut quodammodo speculi vice fungerer, et te tibi ostenderem, perventurum ad voluptatem maximam omnium. Quamvis enim recte factorum verus fructus sit, fecisse, nec ullum virtutum pretium dignum illis extra ipsas sit, iuvat tamen inspicere et circumire bonam conscientiam: tum immittere oculos in hanc immensam multitudinem, discordem, seditiosam, impotentem, in perniciem alienam suamque pariter exsultaturam, si hoc iugum fregerit: itaque loqui secum: EGO ex omnibus mortalibus placui, electusque sum, qui in terris deorum vice fungerer. Ego vitae necisque gentibus arbiter. Qualem quisque sortem statumque habeat, in manu mea positum est. Quid cuique mortalium fortuna datum velit, meo ore pronunciat. Ex nostro responso laetitiae causas populi urbesque concipiunt. Nulla pars usquam nisi volente propitioque me floret. Haec tot millia gladiorum, quae pax mea comprimit ad nutum meum stringentur. Quas nationes funditus exscindi, quas transportari, quibus libertatem dari, quibus eripi, quos reges mancipia fieri, quorumque capiti regium circumdari decus oporteat, quae ruant urbes, quae oriantur, mea iurisdictio est. In hac tanta facultate rerum, non ira me ad iniqua supplicia compulit, non iuvenilis impetus, non temeritas hominum et contumelia, quae saepe tranquillissimis quoque pectoribus patientiam extorsit: non ipsa ostentandae per terrores potentiae, dira, sed frequens magnis imperiis gloria. Conditum, imo constrictum [pag. 2] *apud me ferrum est. Summa parsimonia etiam vilissimi sanguinis. Nemo non, cui alia desint, hominis nomine apud me gratiosus est. Severitatem abditam, clementiam in promptu habeo. Sic me custodio, tanquam legibus, quas ex abdito ac tenebris in lucem evocavi, rationem redditurus sim. Alterius aetate prima motus sum, alterius ultima. Alium dignitati donavi, alium humilitati. Quoties nullam inveneram misericordiae causam, mihi peperci. Hodie diis immortalibus, si a me rationem repetant, annumerare genus humanum paratus sum. Potes hoc Caesar praedicare audacter, omnia in fida tutela haberi: nihil per te neque vi neque clam reipublicae ereptum. Rarissimam laudem, et nulli adhuc principum concessam concupisti innocentiam. Non perdis operam, nec bonitas ista tua singularis ingratos aut malignos aestimatores nacta est. Refertur tibi gratia. Nemo unus homo uni homini tam carus unquam fuit, quam tu populo romano, magnum longumque eius bonum. Sed ingens tibi onus imposuisti. Nemo iam divum Augustum, nec Tiberii Caesaris prima tempora loquitur, nec, quod te imitari velit, exemplar extra te quaerit. Principatus tuus ad gustum exigitur. Difficile hoc fuisset, si non naturalis tibi ista bonitas esset, sed ad tempus sumpta. Nemo enim potest personam diu ferre: ficta cito in naturam suam recidunt. Quibus veritas subest quaeque, ut ita dicam, ex solido enascuntur, tempore ipso in maius meliusque procedunt. Magnam adibat aleam populus romanus, quum incertum esset, quo se statim nobilis indoles daret. Iam vota publica in tuto sunt. Nec enim periculum est ne te subita tui capiat oblivio. Facit quidem avidos nimia felicitas: nec tam temperatae cupiditates sunt unquam, ut in eo quod contigit desinant. Gradus a magnis ad maiora fit, et spes improbissimas complectuntur insperata assequuti. Omnibus tamen nunc civibus tuis et haec confessio exprimitur, esse* [pag. 3] *se felices: et illa, nihil iam his accedere bonis posse, nisi ut perpetua sint. Multa illos cogunt ad hanc confessionem,*

qua nulla in homine tardior est: securitas alta, affluens, ius supra omnem iniuriam positum. Obversatur oculis laetissima forma reipublicae cui ad summam libertatem nihil deest, nisi pereundi licentia. Praecipue tamen aequalis ad maximos imosque pervenit clementiae tuae admiratio. Caetera enim bona proportione fortunae suae quisque sentit aut exspectat maiora minoraque: ex clementia omnes idem sperant. Nec est quisquam cui tam valde innocentia sua placeat, ut non stare in conspectu clementiam paratam humanis erroribus gaudeat.

Non temere a Plutarcho scriptum est, difficile esse consilium dare iis qui in imperio sunt. Minime enim regium putant, ad praescriptum rationis vivere, qui veram regis maiestatem constituunt effraenatam licentiam. Servile existimant, alieno se arbitrio permittere. Itaque suis legibus ac suo more vivunt, seu potius sua libidine. Quod si qui sunt paulo moderatiores, ne ii quidem interpellatorem aequo animo ferre possunt: adeo regibus ac principibus insita est quasi perpetuum ac vernaculum malum arrogantia. Quod bene atque ex officio rempublicam administrant, id totum sibi acceptum referri volunt: extraneos consultores in societatem laudis admittere dedignantur. Unde etiam illud exiit, Magno constare regum amicis bona consilia. Artificiose igitur Seneca sic se scripturum de clementia proponit, ut Nero imaginem suae clementiae in descriptione eius virtutis agnoscat. Sic enim sub specie laudis favorem conciliat orationi paraeneticae. Dicit igitur, non tam sibi propositum esse, praeceptis instruere ac instituere Neronem, quam illi exhibere speculum in imagine virtutis, in quo se possit agnoscere ac sua bona contemplari. Ut enim homini suam faciem speculum repraesentat, ita in descriptione fortitudinis fortis, prudentiae prudens, iustitiae iustus, agnoscit aliquid suum. Haec est obliqua via, qua se insinuat in benevolentiam Neronis. Superest ut qui sibi bene conscius est, fruatur bono conscientiae. Atque id est quod sequitur, quum affirmat illum perventurum ad voluptatem omnium maximam.

Quamvis enim recte factorum] Disputatum est diu et anxie inter philosophos de felicitate ultima, ad cuius finem omnia referenda sunt. Sedecim sectae variis opinionibus [pag. 4] inter se pugnant, quum in voluptate sua semper acquiescit Epicurus, Croesus divitias suas respicit, alii denique suis affectibus pro se quisque serviunt. Duae sunt magis veritati consentaneae. Prior Zenonis, Cleanthis, Posidonii, Hecatonis, Diogenis Babylonici, et Stoicae scholae: quamvis eius dogmatis autorem laudet Antisthenem Augustinus lib. VIII. de Civit. Dei: virtutem scilicet esse ultimum finem, quem omnes actus, omnia vitae humanae opera et consilia respiciunt. In quam sententiam accipiendus est hic locus. Aristotelici ultra progrediuntur. Non enim finem in virtute, sed in virtutis usu constituunt. Vide Aristotelem lib. I. Ethicorum. Sensus est: Quamvis in Stoicorum decreto nihil considerandum sit in virtute praeter ipsam virtutem, neque aliunde pendeat virtutis aestimatio, sed in se ipsa sita sit, iuvat tamen inspicere bonam conscientiam etc. Hanc sententiam eleganter Cicero complexus est in Somnio Scipionis: Nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum: suis te illecebris virtus trahat oportet ad verum decus. Et in Miloniana addit haec, quae certe vera sunt, fortes et sapientes viros non tam praemia recte factorum, quam ipsa recte facta sequi solere.

Nec ullum virtutum pretium] Quasi diceret, non quod ultra virtutem alius sit scopus, quemadmodum Periander censuit virtutem ad honoris finem tendere, et Aristotelici ad virtutis usum: sed est summum bonum, et appetendum propter se. Hanc sententiam paene iisdem verbis expressit Claudianus:

> Ipsa quidem virtus pretium sibi, solaque late
> Fortunae secura nitet, nec fascibus ullis
> Erigitur.

Et Seneca lib. IV. de Beneficiis: Rerum honestarum pretium in ipsis est.

Iuvat tamen inspicere] Bene Plinius lib. I. epist. ad Saturninum: Meminimus quanto maiore animo honestatis fructus in conscientia quam in fama reponatur. Et Macrobius lib. II. in Somnium Scipionis: Virtutis fructum sapiens in conscientia ponit, minus perfectus in gloria.

Multitudinem seditiosam, discordem etc.] Sunt haec epitheta perpetua multitudinis, seditiosa, discors, impotens; nec sine ratione imposita.

Seditiosam] Vergilius Aeneidos I.:

> Ac veluti magno in populo quum saepe coorta est
> Seditio, saevitque animis ignobile vulgus,
> Iamque faces et saxa volant, furor arma ministrat.

Etsi ubique vulgus semper ad res novas levissimum, tamen romana plebs in primis, quae ex magna variaque peregrinorum multitudine constat, longe caeteris mobilior est. Proponamus nobis historias, quantos [pag. 5] tumultus excitarunt apud Romanos plebis seditiones: quoties reipublicae summam in discrimen adduxerunt: ut iam illud in proverbium venerit, Turba turbulenta.

Discordem] Hoc pertinet ad sententiarum varietatem. Tot sensus, quot capita; praesertim ubi non certam rationem habent prae oculis, sed inconsulta temeritate arripiunt quidquid animo male sobrio se obtulerit. Non enim est consilium in vulgo, inquit Cicero pro Plancio, non ratio, non discrimen. Unde belua multorum capitum Platoni et Horatio. Id etiam ostendit verbi etymon: quamvis

Ovidius lib. II. nove et licentiose gloriam discordem pro discreta et separata posuerit:

> At mea seposita est et ab omni milite discors
> Gloria.

Impotentem] Nonius Marcellus interpretatur valde potentem. Verum hoc nomen habet maiorem energiam. Non enim tantum significat valde potentem Ciceroni quum dicit: Nil[1]) agant, nil timeant, nil concupiscant, nulla impotentia efferantur; sed praefidentem quandam audaciam. Cicero Tuscul. IV.: Inflammant appetitione nimia, quam tum cupiditatem, tum libidinem dicimus, impotentiam quandam animi a temperantia et moderatione plurimum dissidentem. Graeci ἀκράτειαν vocant. Horatius Carminum I.:

> Quidlibet[2]) impotens
> Sperare fortunaque dulci
> Ebria.

In suam perniciem exsultaturam] Vel saevire significat, quemadmodum illud Ciceronis lib. II. de Republica: Quae sanguine alitur, quaeque in omni crudelitate sic exsultat, ut vix hominum acerbis funeribus satietur. Vel supra modum exsilire et efferri. Cicero de Rep.: Est igitur quoddam turbulentum in hominibus singulis, quod vel exsultat voluptate, vel molestia frangitur. Utriusque significationis autor Nonius Marcellus: sed posterior magis convenit: quia scilicet plebs imperita, quae nullum habet modum libertatis, statim vertit in licentiam: idque in suam perniciem: ut vulgus romanum saepius intestinis discordiis imperium suum paene labefactavit: atque etiam in exitium alienum, quia vix est ut cohiberi possit insana multitudo, ubi semel ad arma ventum est. Livius lib. IV.: Haec natura multitudinis est, aut servit humiliter, aut superbe dominatur: libertatem, quae media est, nec spernere modice, nec habere sciunt. Curtius lib. X.: Nullum profundum mare, nullum vastum fretum et procellosum tantos ciet fluctus, quantos multitudo motus habet, utique si nova et brevi duratura libertate luxuriat. Livius lib. XXXIV.: Quintius Achaeis suadet, libertate modice utantur: temperatam eam, salubrem eis et singulis civitatibus esse; nimiam, et aliis gravem, et iis qui habeant, praecipitem et effrenatam esse.

Ego ex omnibus] Prosopopoeia, qua secum loqui imperator fingitur, et quasi in cogitationem ire. Hic est conscientiae fructus, quem illi [pag. 6] Seneca promittebat si in se descenderet, et mentem bene compositam respiceret. Et haec plus habent gratiae per fictionem personae, quam si ex persona autoris conciperentur: ut docet Quintilianus lib. IX. Valent enim ad lectorem excitandum, ad movendos affectus, ad orationem variandam. Quidam hoc schema non prosopopoeiam vocant, sed ἠθοποιΐαν, quod illa personas fingat quae nusquam sunt, haec certis personis verba accommodat. Vide romanum Aquilam. Haec autem oratio ex opinione Stoicorum pendet, qui diis rerum humanarum procurationem tribuunt, providentiam asserunt, nihil fortunae temeritati relinquunt. Epicurei tametsi deos non negant, at, quod proximum est, voluptarios nescio quos somniant, otiosos, mortalia non curantes, ne quid voluptatibus suis decedat, pronoean Stoicorum rident, quasi anum fatidicam. Omnia fortuito casu contingere putant. Qui vero se deorum vicarium profitetur, is nimirum fatetur deos humanis necessitatibus providere. Quamobrem recte Homerus βασιλῆας διοτρεφεῖς appellat, hoc est reges a Iove nutritos, et Iliados IX. Agamemnonem a Iove regem constitutum scribit. Nec minus eleganter Plinius in Panegyrico: Talia esse crediderim quae ipse mundi parens temperat nutu, si quando oculos demisit in terras, et facta mortalium inter divina opera numerare dignatus est: quibus nunc per te liber solutusque, coelo tantum vacat, postquam te dedit, qui erga omne hominum genus vice sua fungereris etc. Itaque vere quis dixerit, ut ait Plutarchus de doctrina principum, principes ministros esse dei, ad salutem et curam hominum: uti bona quae deus illis largitur, partim distribuant, partim servent. Cui consentit responsum illud Numae Pompilii, regnum esse deorum ministerium. Et aliud item Artabani apud eundem Plutarchum, reges, simulacra dei omnia servantis. Non abs re igitur Plato in Gorgia facit deum quendam imperatorem generis humani, assignantem suum unicuique in statione hac et militia locum. Quam sententiam Persius ex Platone transtulit:

> Quem te deus esse
> Iussit, et humana qua parte locatus es in re.

Est etiam illa confessio religionis nostrae, non esse potestatem nisi a Deo, et quae sunt, a Deo ordinatas esse, ad Rom. XIII.

Vitae necisque arbiter] Pro eodem. Curtius lib. IV.: Quum in regali solio residebis vitae necisque omnium civium dominus, cave obliviscaris huius status, in quo accipis regnum. Et Seneca in Thyeste,

> Vos quibus rector maris atque terrae
> Ius dedit magnum necis atque vitae.

[pag. 7] Quod enim alter dominium, alter ius magnum, Seneca hic arbitrium vocat, id est plenam et liberam potestatem sine provocatione: ut etiam tradit Pompeius Festus.

In manu mea positum est] Sic Coelius ad Ciceronem libro VIII. Epist.: Quam velis eum obligare, in manu tua est. Quid significet haec loquutio, pulchre declarat Cicero Offic. I. quasi per

1) *Edd. recentiores omnes:* non. 2) *Ed. Amst.:* quamlibet.

epexegesin. Quod ad praesens, inquit, tanquam in manu datur, iucundius est. Rem ergo certam eleganter dicimus in manu positam, quasi manu comprehensam. Dicitur et in manibus, et ad manum, et prae manibus, et sub manu, et inter manus. Duo postrema rariora sunt, ideo exempla subiiciam. Seneca ad Lucilium: Consilium nasci sub die debet: hoc quoque tardum est: sub manu, ut aiunt, consilium nascatur. Et Tranquillus in Augusto: Quo celerius, et sub manu annunciari cognoscique posset quod in provincia quaque gereretur, invenes primo modicis intervallis per militares vias, dehinc vehicula disposuit. Vergilius Aeneidos XI.:

Caetera qua rerum iaceant perculsa ruina,
Ante oculos, interque manus sunt omnia vestras.

Dicit ergo Nero, in facili sibi esse locupletare quoslibet, et quoslibet etiam fortunis spoliare. Possumus etiam interpretari manum pro imperio aut arbitrio, qualiter illud a Tranquillo dictum in Nerone: Omnia se facienda fecisse, sed eventum in manu esse fortunae Idem tamen erit sensus.

Quid cuique mortalium fortuna] Hic manifestum fit principem nihil aliud esse quam fortunae organum: cuius manu et ministerio sursum deorsum omnia versat. Fortunae nomen pro deo posuit, usitatum magis quam proprium. Nihil enim fortuitum iis qui necessitati omnia subiiciunt. At verbo pronunciandi apposite usus est, quod statuere et decernere significat eum qui habet iurisdictionem.

Et nostro responso laetitiae causas populi] Hoc referendum ad gentium legatos, internuncios et interpretes societatis coeundae cum populo romano. Fuit enim magnum illud imperium romanum, vere magnum latrocinium: cui stipendium pendebant populi bello subiugati: et qui foedus malebant percutere, magno redimebant ambitiosam illam societatem, non longe a servitute positam.

Haec tot millia] Quod est apud Plautum in aliam sententiam, verissime de imperatore romano praedicari poterit: [1]) Esse scilicet Iovem quendam terrenum, qui nutu suo orientem et occidentem tremefaceret. Nam ut ait Ovidius Fastorum II.:

Hoc duce romanum est solis utrumque latus,

et alibi:

Romanae spatium est urbis et orbis idem.

Observanda est dispositio. Primum sibi arrogavit ius in privatas omnium facultates, [pag. 8] deinde in civitates et populos; nunc descendit ad enumerationem specierum, quomodo suo responso laetitiae causas populi urbesque concipiant.

Ad nutum meum stringentur] Ἐμφατικῶς posuit nutum, quum satis esset iussum dicere. Sed hoc expressius fuit, perinde ac si omnia secum trahat princeps, ac nutu [1]) suo concutiat. Vergilius:

Annuit, et magnum nutu tremefecit Olympum.

Curtius lib. III.: Agmen Macedonum intentum ad ducis non signum modo, sed etiam nutum. Cicero lib. I. Epist. ad Quintum fratrem: Tot civitates unius hominis nutum intuentur.

Quas transportari] Fuit enim moris antiqui, gentes bello devictas, quae loci opportunitate novos spiritus tollere possent, alio transferre. In Panegyrico Maximiani et Constantini: Tu ferocissimos Mauritaniae populos inaccessis montium iugis, et naturali munitione fidentes expugnasti, recepisti, transtulisti. Livius lib. VIII.: In Veliternos veteres cives romanos, quod toties rebellassent, graviter saevitum, et muri deiecti, et senatus inde abductus, iussique trans Tiberim habitare: ut eius qui cis Tiberim deprehensus esset, usque ad mille passuum, pondo clarigatio esset. Item: De senatu Privernate ita decretum, ut qui senator Priverni post defectionem ab Romanis mansisset trans Tiberim, eaque lege qua Veliterni, habitaret. Traducere dixit alibi. Quod bonum, felix, faustumque sit populo romano ac mihi, vobisque Albani, populum omnem Albanum Romam traducere in animo est. Post: Inter haec iam praemissi equites erant, qui multitudinem Romam traducerent. Reperitur et hoc verbum pro deportare, sed raro, semel duntaxat memini me legere apud Suetonium in Augusto: Agrippam nihilo tractabiliorem, imo in dies amentiorem, in insulam transportavit.

Quos reges mancipia fieri] Mancipium ad epitasin; plus enim exprimit quam si dixisset, e summo fastigio deturbare ad humillimam conditionem. Sunt enim quasi ex diametro opposita, rex et mancipium: alter omnibus imperat, alter in infima servitute positus est.

Quorum capiti regium circumdari decus] Periphrasis est diadematis, qua usus est etiam Seneca in Hercule furente:

Vidi regium capiti decus
Cum capite raptum.

Idem in Thyeste:

Regium capiti decus
Bis terque lapsum est.

Diadema enim regum insigne fuisse notum est. Fascia erat variegata, a verbo graeco διαδέω nomen deductum, quod significat circumligo. Diversum fuisse a corona ostendit Cicero Philipp. II., quum scribit Antonium consulem diadema et regnum obtulisse Caesari coronato. Et Valerius lib. VI. de Pompeio: Cui candida fascia crus alligatum habenti,

1) *Edd. recentiores:* poterat.

1) *Ed. princeps habet:* motu, *ex manifesto typographi errore.*

Favonius, non refert, [pag. 9] inquit, qua in parte corporis sit diadema. Persae Cydarim vocant. Verba sunt Curtii lib. II.: Cydarim Persae regium capitis vocabant insigne. Hoc caerulea fascia albo distincta circumibat. Quod vero attinet ad hanc tam licentiosam in reges iurisdictionem, non ignorant rerum humanarum periti, prius quam imperium devenisset ad Caesarum monarchiam, regna senatusconsultis deferri. Cicero Epist. lib. IX. ad Papirium Paetum: Nam mihi scito iam a regibus ultimis allatas esse literas, quibus mihi gratias agant, quod se mea sententia reges appellaverim: quos ego non modo reges appellatos, sed omnino natos nesciebam. Populus vero lege regia omne ius in Caesares transtulit.

Iurisdictio est] Hic iurisconsulti intelligant iurisdictionem in genere sumptam, quae omnes species cognitionis complectitur.

In hac tanta facultate] Virtus non exercita parvam laudem, ut vulgo ferunt, meretur. Non admodum magnificum fuerat mediocrem fortunam probe administrare: sed tanta rerum omnium licentia non abuti, hoc vero admirabile est. Atque id etiam exaggerat a circumstantiis, quod is ipse qui adeo egregium imperatorem praestitit, non sit maturae vir aetatis, cui accedat aetas magistra, sed in lubrica aetate constitutus: quia contumelia lacessitus, quae alioqui homines placidissimos solet de gradu deiicere. Ergo magnam illam, nec ullis legibus coarctatam rerum facultatem ideo commemorat, quia, ut ait Herodianus, difficile est in maxima licentia moderari sibi, quasique fraenos imponere cupiditatibus.

Ira] Quasi diceret, affectus ille animi praerabidus, qui nihil suadet moderabile, praesertim in constituendis poenis nunquam mediocritatem servans, unde Ennio insaniae initium, Horatio furor brevis, et Catoni, quod idem est, furor temporarius, non me tamen rapuit transversum in alicuius perniciem. Sententia est catholica apud Graecos, *χαλέπη μὲν ὀργὴ βασιλῆος*, quam latine Seneca protulit in Medea:

Gravis ira regum est semper.

Debet ergo princeps concitare admirationem sui, qui communi malo exemptus est. Quare non abs re illud ab Ovidio inter laudes Liviae positum,

Nec nocuisse ulli, et fortunam habuisse nocendi,
Nec quenquam nervos extimuisse suos.

Et si verum est quod ait Hebraeus paroemiastes, Ira regis, nuncius mortis: non ultima laus est, in constituendis poenis ne tantulum quidem irae permisisse. Nolo hic indulgere longius ambitiosae ostentationi; declamationes rhetoribus relinquo.

Iuvenilis impetus] Haec aetas veniam interdum pro homine deprecatur. Erravit, inquiunt, lapsus est aetatis tirocinio: anni moderationem addent, et [pag. 10] prudentiam. Naturale est ut haec aetas sit in iracundiam propensior, cui multus sanguis et calidus, ut scribunt philosophi, praebet causam iracundiae. At vero miraculo esse debet, qui aetatem sapientia antevertit. Nam et qui venturi sunt in virtutis adoptionem, ait Latinus Pacatus, ut non cadant, titubant.

Temeritas hominum, et contumelia] Quam sit gravis regibus contumelia, alibi videbitur. Ideo magnifice sentire de principe debemus, cuius patientiam nulla temeritas, nulla contumelia fregerit. Legitur etiam contumacia in quibusdam exemplaribus,[1]) nescio an emendatius. Regum enim sunt haec imperia (ut ait Cicero in oratione pro Rabirio) post animadverte, et dicto pare. Item illae minae; si te secundo limine hic offendero, moriere. Si secunda iussa non impune exspectantur, nimirum contumacia plus quam capitalis est.

Tranquillissimis quoque pectoribus] Haec etiam verba addunt emphasim non negligendam, quod iuvenem deturbare de placido animi statu non potuerint temeritas hominum et contumacia, quae patientiam excutiunt viris patientissimis, et omni perturbatione liberis. Hoc enim significat nobis tranquillitas, ut facile intelligitur ex verbis Ciceronis Tuscul. IV. In his, inquit, explicandis veterem illam equidem Pythagorae primum, deinde Platonis descriptionem sequar: qui animum in duas partes dividunt: alteram rationis participem faciunt, alteram expertem. In participe rationis ponunt tranquillitatem, id est placidam quietamque constantiam: in illa altera motus turbidos, tum irae, tum cupiditatis, contrarios inimicosque rationi. Est igitur tranquillum pectus, bene compositum, nec ullis affectibus obnoxium, quos Graeci *πάθη*, id est passiones, appellant. Tranquillitas ipsa, animi moderatio, et quasi aequanimitas: quam alibi securitatem, alibi pacem vocat Seneca noster. Theologi semper fere pacem. Haec etiam ipsa est insignis illa *εὐθυμία* Democriti, dicta quasi animi alacritas: de qua Cicero in V. de Finibus et Diogenes Laertius.

Ostentandae per terrores potentiae] Tyrannorum est hoc solenne, putare abiectam esse potentiam, quam non alienis miseriis exerceant. Sic saepe tales personae a Tragicis inducuntur. Nero apud Senecam in Octavia:

Calcat iacentem vulgus.

Ita saeviendo experiuntur quantum sibi liceat.

Conditum, imo constrictum] Hanc figuram *μετάνοιαν* vocant rhetores, quam interpretari possis poenitentiam, quae tollit quod dictum est, et pro eo magis idoneum reponit. Vide Rutilium Lupum. Quintilianus et Cicero correctionem vocant. Nonnunquam correctiones sunt ironicae, ut illa Cicero-

1) *Ita etiam editiones Senecae recentiores.*

nis in oratione pro Coelio: Nisi mihi intercederent inimicitiae cum istius mulieris viro, fratrem dicere volui. Quanquam haec peculiari nomine [pag. 11] σαρκασμὸς dicitur a Iulio Rufiniano.

Nemo non cui alia desint] Quum alter plectitur, alter poenae eximitur, dicas non tam clementiam esse, quam iudicis sordes. Sic nostris temporibus iudicium nihil est nisi publica merces: Atque Eques in causa qui sedet, empta probat. Verum ubi iudex agit ex aequo cum omnibus indulgenter, verum specimen praebet suae mansuetudinis. Hoc ergo quasi per modum occupationis accipiendum est, quod dicit tam senectuti quam adulescentiae, tam humilitati quam nobilitati fuisse apud se veniae locum. Occupationem autem intellige, ut apud Fabium lib. IV. quoniam Ciceroni aliud significat in Rhetoricis. Sensus erit: Alii quidem afferunt commendationem familiae et nobilitatis: alii virtute bellica rapinas, peculatus, adulteria deprecantur. Quibusdam pro commendatione est adulescentia seu flos aetatis. Ego vero causas mihi sum commentus, quibus possem omnibus succurrere. Nobilitas ipsa per se erat venerabilis, sed plebis humilitas misericordiam concitabat. Diversis rationibus favorem merebantur. Iuventuti favorem debitum, senectuti reverentiam praestiti. Postremo omni praesidio destitutos, homines saltem esse memini, nominis cognatione ad me pertinentes: quemadmodum ait Augustinus: Persequamur in eis propriam iniquitatem, misereamur communem naturam. Nihil ergo privatis studiis concessum, nihil sordibus.

Sic me custodio, tanquam legibus] Bene adiecit, tanquam: quia princeps quidem legibus solutus est: sed digna vox est maiestate regnantis, legibus alligatum se, principem fateri. Et re vera maius imperio est submittere legibus principatum: ut est in rescripto Valer. et Theodos. C. de legib. et in rescripto Severi et Antonini legitur: Licet legibus subditi non simus, legibus tamen vivimus. Plinius in Panegyrico: Adsuescat imperator cum imperio calculum ponere; sic exeat, sic redeat, tanquam rationem redditurus, edicat quid absumpserit; ita fiet, ut non absumat quod pudeat dicere. Item: Tu nihil amplius vis tibi licere, quam nobis. Non est princeps supra leges, sed leges supra principem. Sic etiam Augustus ratiocinarium imperii in senatu proposuit. Autor Tranquillus. Rationem accipe pro computo, ut vulgus loquitur.

Quas ex abdito in lucem revocamus] Tiberii et Caligulae tempora tangit, sub quibus iura et leges exsulabant. Nam Tiberius post simulatam aliquamdiu probitatem, in omne crudelitatis genus erupit: Caligula semper sui similis, nunquam improbitatem dissimulavit. Nec imperium Claudii corruptos mores ad meliorem disciplinam revocavit. Primus igitur Nero rebus lapsis opem tulit.

Alterius aetate prima motus sum, alterius ultima] Adulescentiae non solum [pag. 12] non invidetur, inquit Cicero Offic. II., verum etiam favetur. Et senectuti antiquitus plurimi honores habiti sunt, tam publicis moribus, quam privatis officiis. Iam illud observatur in autoribus, ut per primam aetatem, pueritiam intelligant: per ultimam, senectutem. Sed singulae aetates trifariam dividuntur, ut docet Servius in quinto commentario Aeneidos: ut sit prima, viridis, adulta, et praeceps. Ideo primam senectutem et extremam pueritiam saepe legimus. Salustius: Mithridates extrema pueritia regnum ingressus, matre sua veneno interfecta. Iuvenalis Satyra III.:

> Dum nova canities, dum prima et recta senectus.

Alium dignitati donavi, alium humilitati] Sic alibi: Filium matris lacrymis donabit. Hac loquutione utimur, quum indulgetur venia confitenti delictum. Livius libr. II.: Unum sibi civem, unum senatorem si innocentem absolvere nollent, pro nocente darent. Idem lib. III.: Inter hos L. Quintius, cui Cincinnato cognomen erat, non iterando laudes, ne cumularet invidiam, sed veniam errori atque adulescentiae petendo sibi, qui non dicto, non facto quenquam offendisset, ut condonarent filium, orabat. Idem lib. VIII.: Bene habet, vicit disciplina militaris, vicit imperii maiestas, quae in discrimine fuerunt an ulla post hanc diem essent. Non noxae eximitur Q. Fabius, qui contra edictum imperatoris pugnavit: sed noxae damnatus, donatur populo romano, donatur tribunitiae potestati precarium, non iustum imperium ferenti.

Hodie diis immortalibus] Ut populus se ad principis voluntatem attemperare debet, ita principi providendum, ut Iovem deosque propitios habeat. Nam hoc eleganter ab Horatio dictum est:

> Regum timendorum in proprios greges,
> Reges in ipsos imperium est Iovis,
> Clari giganteo triumpho,
> Cuncta supercilio moventis.

Consideret ergo princeps, a diis populi susceptam administrationem, et iis ipsis rationem aliquando reddendam: atque ut ait Theseus apud Senecam in Hercule furente:

> Iudex futurus, sanguine humano abstine,
> Quicunque regnas, scelera taxantur modo
> Maiore nostra.[1])

Si rationem a me repetant] Allusit ad morem antiquum, quo censores ab iis qui magistratum gesserant, rationem sui magistratus reposcebant. Cicero lib. III. de Legibus: Apud eosdem censores, ii qui magistratu abierint, edant et exponant quid in magistratu gesserint. Et Proconsules rationes ad aerarium referebant.

---

1) *Ed. Amst.:* vestra. *Sic etiam edd. tragoediarum.*

In fida tutela haberi] Cicero Offic. I. comparat administratores reipublicae tutoribus. Ad quod videtur respexisse Cornelius Tacitus libr. I. quum de Tiberio loquitur imperium recusante: Inter quae, inquit, senatu ad infimas obtestationes procumbente, dixit forte Tiberius se ut non toti reipublicae parem, ita quaecunque pars sibi mandaretur, eius tutelam suscepturum. [pag. 13] Quoniam igitur tutoribus non sua fraus solum, sed etiam sua negligentia periculosa est, dicit Seneca Neronem eius generis rationes diis approbare posse, quae exiguntur a tutoribus.

Non perdis operam] Plerumque ingratitudine vulgi de recto instituto deducuntur qui rempublicam praeclare antea gesserant. Unde illud Homeri carmen Odysseae V., quod Erasmus inter paroemias retulit Chiliade III.:

Μή τις ἔτι πρόφρων ἀγανὸς καὶ ἤπιος ἔστω
Σκηπτοῦχος βασιλεὺς, μηδὲ φρεσὶν αἴσιμα εἰδὼς,
Ἀλλ' αἰεὶ χαλεπός τ' εἴη καὶ αἴσυλα ῥέζοι.

Sic transtulit Erasmus:

Posthac ne placidus sit quisquam, neve benignus,
Nec mitis, iustique tenax rex sceptriger unquam,
Sed semper ferus esto, et semper iniqua patrato.

Hoc idem testatur Valerius lib. VIII. Ipsa natura nobis alacritatem subministrante, quum honorem industriae appeti, et exsolvi grate videmus. Ergo admonet Neronem Seneca de gratitudine populi, primum, ne videatur beneficia iam impensa perdidisse, aut male collocasse: deinde ut in futurum melius animatum reddat.

Malignos aestimatores] aut ieiunos et parcos. Sic colles malignos dixit Vergilius quasi steriles et infoecundos. Quintilianus lib. II.: In laudandis discipulorum actionibus nec malignus, nec effusus. Contra Donatus in Terentii Adelphos: Benigne, inquit, large, et abunde. Sic accepit Horatius:

Atque benignius
Deprome quadrimum Sabina
O Thaliarche merum diota.

Item:

Manabit ad plenum benigno
Ruris honorum opulenta cornu.

Vel malignos, id est malevolos. Quintilianus lib. XI.: In carminibus utinam pepercisset, quae non desierunt carpere maligni. Contra idem Seneca lib. V. de beneficiis: Non aliorum annos computare, sed suos benigne aestimare.

Refertur tibi gratia] Atqui videtur potius haberi gratia, quam referri, quum beneficium beneficio non pensetur. Verum hic accipiendum est quemadmodum in oratione pro Plancio illud Ciceronis: Gratiam et qui refert, habet: et qui habet, in eo ipso quod habet, refert. Et Epistol. lib. V.: Illud in amicitia mutuum, quum par voluntas accipitur et redditur. Alioqui referre gratiam, est beneficii vicem rependere.

Nemo unus homo] Est ἀρχαϊσμὸς, quia nemo, hominem comprehendit. Terentius in Eunucho:

Num quis hic me sequitur? Nemo homo est.

Cicero pro Sylla: Nisi forte regium tibi videtur, ita vivere, ut non modo homini nemini, sed ne cupiditati quidem servias. Cato: Caduceatori nemo homo nocet. Idem pro Rhodiensibus: Si nemo esset homo quem vereremur, quidquid liberet faceremus. Et est exaggeratio ex comparatione, quia in unius gratiam se ponere, non adeo difficile est, quam tot [pag. 14] hominum voluntates sibi conciliare.

Sed ingens tibi onus] Quasi diceret: Gravis tibi adversaria constituta est: vide ut hominum opinioni satisfacias, quam de te conceperunt.

Nemo divum Augustum, nec Tiberii prima tempora] Qui bene de subditis meriti sunt principes, quum moriuntur, et desiderium sui praesentibus relinquunt, et posteris aeternam memoriam. Praesertim illud fere usu venit, ut in praesentibus miseriis pristinae felicitatis occurrat memoria. Quum vero non reflectunt oculos ad praeterita, nimirum acquiescunt in praesentibus. Quod ipsum ad magnam Neronis laudem pertinet. Divum Augustum dicit secundum verbi proprietatem, quam Servius annotavit in V. commentario Aeneidos. De imperatorum consecratione alibi dicetur. Postremo non oscitanter praetereundum, quod Augustum dicit, et Tiberii prima tempora. Nam Augustum post adeptam monarchiam nihil crudeliter egisse legitur, verum sic omnia ad civilitatem composuisse, ut ultima cum primis contexeret. Quo merito assequutus est ut non defuerint post mortem, qui saeculum augustum appellandum censerent, quemadmodum saeculum aureum, ut refert Tranquillus. Tiberius hominum opinionem de se conceptam fefellit, quum paene novum induit hominem: nec solum erupit in omnem crudelitatem, sed omni genere nefariae libidinis flagravit, alterum prorsus romani imperii dedecus. Vide Tranquillum.

Nec, quod te imitari velit] Quos volumus ad virtutem tanquam subditis calcaribus incitare, solemus iis proponere magnos viros ad imitationem. Unde historia vitae magistra Ciceroni, in qua tanquam in speculo vitae nostrae rationem intuemur. Quid fugiamus, quid sequamur, cernimus oculis. Sed extraneis exemplis minime indigent, quibus est a natura ingenita probitas. Quod hic voluit Seneca. Cicero Dolabellae Epist. IX.: Quid est quod ego te horter ut dignitati et gloriae servias: proponam tibi claros viros? quod facere solent qui hortantur. Neminem habeo clariorem, quam te ipsum. Te imitere oportet, tecum ipse certes. Idem lib. II. Curioni: Tecum loquere, te adhibe in consilium, te audi, tibi obtempera. Et lib. XIII. ad

Varronem: Et iam non cum aliis, sed tecum ipse certa. Plinius in Panegyrico: Quam magnum est ex omnibus patrio more, patria virtute laetari, et sine aemulo, sine exemplo secum contendere. Exemplar hic proprie usurpavit. Nam, ut ait Festus Pompeius, exemplum est quod sequamur aut fugiamus: exemplar ex quo simile faciamus, improprie dictum a Tranquillo in vita Tiberii. Quam velut exemplaria saevitiae enumerare sat erat. Item a Cornelio Tacito lib. XII.: At si incolumem servaveris, aeternum exemplar clementiae ero. Debuerant exemplum [pag. 15] dicere.

Ad gustum exigitur] Id est conformatur et regulatur ad omnium voluntatem et desiderium. Livius lib. IV. belli Macedon.: Nolite ad vestras leges exigere ea quae Lacedaemone fiunt.

Nemo potest personam diu ferre] Quod prius bonitatem ad tempus sumptam, nunc personam dicit, sumpta a comoedis et tragoedis [1]) metaphora, qui personati solebant agere in theatro. Unde ferre personam, quasi a nativa forma desciscere. Et personatum hominem dicimus fucatum et hypocritam. Apuleius lib. VIII. Metam.: Astuque miro personata, garrienti summisseque deprecanti, adhuc, inquit, tui fratris meique mariti facies pulchra illa in meis diversatur oculis.

Ficta cito in naturam suam recidunt] Imitatio est Ciceronis ex II. Offic.: Socrates hanc viam proximam et quasi compendiariam ad gloriam dicebat esse, si quis id ageret, ut qualis haberi vellet, talis esset. Quod si qui simulatione et inani ostentatione et ficto non modo sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi posse rentur, valde decipiuntur. Vera enim gloria radicem agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tanquam flosculi, decidunt: nec simulatum quidquam potest esse diuturnum. Quid? nonne et nostra aetate videre est monstra quaedam hominum intercutibus vitiis madentium, praeferentium tamen externam speciem et larvam probitatis? Qui tamen instar cerae colliquescent, quum sese exseret veritas, quae filia est temporis. Vendant ut volent, populo tristes sanctimonias, erit aliquando ut fumo pereat, qui fumum vendiderit. Cicero ad Attic. lib. VII.: Quam non est facilis virtus, quam vero difficilis eius diuturna simulatio.

Ex solido enascuntur] Corpus solidum apud Geometras, quod triplici dimensione constat, longitudine, latitudine et altitudine, ut est apud Gellium lib. I. cap. 20 et apud Euclidem lib. I., opponitur inani seu vacuo. Horatius Satyr. II.:

Et inane abscindere soldo.

Hic ergo translatitie ex solido enasci dicitur, quod non tantum superficiem habet aut cutem supremam, sed plenum est et integrum: qualiter Donatus enarrat in Andria Terentii. Sic Curtius lib. IX.: Nostra quoque gloria quum sit ex solido, plus tamen habet nominis, quam operis.

Magnam adibat aleam] Significat rem romanam in magno discrimine fuisse prius quam Nero certam vitae rationem habuisset constitutam: quum nondum scilicet aliquod ingenii specimen exhibuisset, unde caperetur coniectura probae indolis. Est enim aetas illa flexibilis et lubrica, quae facile et rerum imperitia labitur, et alienis consiliis abstrahitur, postremo a recta honestaque disciplina ad luxum voluptatesque delabitur, ait Herodianus. At vero in moribus principis agitur publicum aut commodum, aut periculum. Nil igitur mirum si magnam adibat [pag. 16] aleam populus romanus. Nunc vero evolavit periculum, sic iacta sunt fundamenta, ut non possit a laeto principio dissentire exitus. Notum est aleam esse ludum fortunae subiectum varietati: a qua significatione primitiva haec per similitudinem derivatur, quae significat omne cuiuscunque generis periculum. Horatius libro Carm. II.:

Periculosae plenum opus aleae.

Lucanus lib. VI.:

Placet alea fati
Alterutrum mersura caput.

Livius idem verbum apposuit, quo nunc utitur Seneca: cuius verba sunt lib. I.: Qui non contenti libertate certa, in dubiam imperii servitiique aleam imus; ineamus aliquam viam, qua utri utris imperent sine magna clade, sine multo sanguine utriusque populi decerni possit. Dictum Caesaris Iulii a Suetonio recitatur: Iacta est alea. Quo significatur, summam rei fortunae manibus et imperio permissam. Graece apud Plutarchum ἐῤῥίφθη κῦβος.

Quo se nobilis indoles daret] Id est, quibus studiis animum applicaret, [1]) quam vitae methodum sequeretur. Honesta est loquutio. Cicero libro XIII. ad Atticum: Quare da te in sermonem, et perseca, et confice, excita, compella, loquere. Et lib. XIII. Epist. famil.: Si qua offensiuncula facta est animi tui perversitate aliquorum, des te ad lenitatem, vel propter summam humanitatem, vel honoris mei causa. Sic etiam hic, quo se daret, id est ad quos affectus animum appelleret [2]) et inclinaret. Haec enim duo verba applicare et dare, apud Ciceronem pro eodem posita reperiuntur. Verrina IV.: Bene penitus, inquit, in istius familiaritatem sese dedit. In oratione autem pro Cluentio: Se ad hominis egentis, audacis, in iudiciis corrumpendis exercitati, tum autem iudicis Staleni familiaritatem applicavit. Idem Cicero alia syntaxi usus est libro XIII. Epist. quum dixit: M. Varro petitioni se dedit.

1) *Nonnullae recc.:* comoediis et tragoediis.

1) *Edd. recentiores:* appelleret. 2) *Sic libri nostri omnes, sed princeps in emendandis:* applicaret.

Vota publica in tuto sunt] Aut vota publica appellat quae solenni ritu concipiebantur, primum ob salutem principis, deinde ob reipublicae prosperitatem, ut supplicationes: quemadmodum dicit Iuvenalis Satyr. X.:

> Sed multae urbes et publica vota
> Vicerunt.

Aut certe vota publica simpliciter, quae unusquisque caritate patriae concipit. Prior interpretatio magis convenit.

Non enim est periculum ne te tui subita capiat oblivio] Iam res extra aleam posita est, quia certum ex indole est, quale futurum sit ingenium Neronis: sicut de periculo cogitabatur quum nondum se indoles deprompsisset. Ergo contrariam rationem sequitur contrarius effectus. In hanc sententiam Cicero Dolabellae: Nec licet quidem tibi iam tot rebis gestis, non tui similem esse. Subita, non solum repentina, sed etiam inconsiderata. Siquidem quae ex tempore fiunt, fere non habent consilium. Ideo subitum pro inconsulto [pag. 17] accipitur. Q. Cassius Ciceroni lib. XII. Epist.: Ut haec novissima nostra facta, non subita, nec inconvenientia, sed similia illis cogitationibus quarum tu testis es. Et Gellius vocat subitariam dictionem orationem extemporalem. Eleganter autem designamus inconstantiam, quum alicui irrepere sui ipsius oblivionem dicimus. Transfertur ad res inanimatas. Cicero Epist. IX.: Nisi te amant, tibi assentantur, et tam diu dum ades, sunt oblitae sui. Hoc est, a nativo ingenio degenerant. Caeterum Plinius lib. VII. naturalis historiae alia syntaxi usus est, quam hic Seneca: Ex praealto, inquit, tecto lapsus, matris et affinium propinquorumque cepit oblivionem.

Facit quidem avidos nimia felicitas] Sententia est catholica, quam praemittit ad amplificationem, ut miraculi loco subiungat, felicitatem suam populo romano sufficere. Hanc sententiam eleganter exprimit Livius in praefatione: Adeo quanto rerum minus, tanto minus cupiditatis erat. Nuper divitiae avaritiam, et abundantes voluptates desiderium pereundi, perdendique omnia, invexere. Et Curtius lib. VII. in oratione Scytharum ad Alexandrum: Quid tibi divitiis opus est, quae te esurire cogunt? Primus omnium satietate parasti famem: ut quo plura haberes, amplius quae non haberes cuperes. Notum est illud Ovidii in I. Fastorum:

> Creverunt et opes, et opum furiosa cupido:
> Et quum possideant plurima, plura petunt.
> Sic quibus intumuit suffusa venter ab unda,
> Quo plus sunt potae, plus sitiuntur aquae.

Iuvenalis Satyr. XIV.:

> Crescit amor nummi, quantum ipsa pecunia crescit.

Nec tam temperatae cupiditates] Nomen cupiditatis variam habet acceptionem, hic vero refertur ad sensum superiorem. Sic philosophi vocant sedem concupiscentiae, quae continet omnes animi passiones, et illos interiores affectus imperio rationis non subiacentes. Quod ut clarius fiat, accipiamus partitionem illam Epicuri quam refert Cicero lib. I. de Finibus: Cupiditas

Naturalis et necessaria	Parvo parabilis.
Naturalis non necessaria	Mediocri sumptu contenta.
Nec naturalis nec necessaria	Inexplebilis.

Tres igitur quum sint cupiditatum species, hunc locum de tertia specie, seu de tertio membro intelligamus, cupiditate scilicet insatiabili: cuius, ut ait Cicero, nec modus nec finis inveniri potest. Et Seneca in multis, tum Epist. V.: Necesse est in immensum exeat cupiditas, quae naturalem modum transsilit.

Gradus a magnis etc.] Sic idem de consolatione ad Albinam: Eadem natura in omni desiderio [pag. 18] quod non ex inopia, sed ex vitio nascitur. Quidquid enim illi congesseris, non finis cupiditatis erit, sed gradus.

Omnibus tamen civibus] Sensus est: Quamvis nemo boni aequique consulat fortunam suam, tamen romanus populus iam non potest dissimulare suam felicitatem: nec est tanta impudentia praeditus, ut cupiditatibus suis modum non imponat. Atque id quidem omnes ad unum confitentur, omnes uno ore, uno consensu praedicant, se ad summum fortunae pervenisse.

Confessio exprimitur] Verbis usus est significantissimis. Nam, ut ait Donatus in Adelphos, confitetur, qui invitus: et exprimere est premendo educere. Terentius in Eunucho: Una mehercle falsa lacrymula, quam oculos terendo vix vi expresserit. Ubi Donatus interpretatur verbum positum ad αὔξησιν. Libet alia exempla subiicere, quae melius verbi elegantiam ostendant. Livius libro III.: Sed ut exprimatur confessio, domitam subactamque gentem sub iugum abituros. Et libro XXI.: Nunc et a nobis confessio culpae exprimitur, et a confessis res repetuntur. Plinius in Panegyrico: Abeant voces illae quas metus exprimebat. Tranquillus in Tiberio: Quum inter proximos versanti et trepidatione detecto tormentis expressa confessio est cogitati facinoris. Latinus Pacatus in Panegyrico dixit excutere confessionem. Graecis hoc est ἐκβιάζεσθαι.

Nec quidquam accedere posse, nisi ut perpetua sint] Nullum est non modo perpetuum, sed ne diuturnum quidem bonum. Et, ut ait ille, sorti appendix est illaetabilis omni. Itaque non minus de retinenda quam de comparanda cogitandum est. Hanc nimirum accessionem iure optare potest romanus populus, ne ante tempus pereat.

Multa illos cogunt ad hanc confessionem] Nunc ad rationes descendit quibus populus romanus convincitur, ne possit salva fronte suam felicitatem in-

fitiari. Quum autem hanc confessionem tardissimam vocat, alludit ad illam Horatii sententiam Satyr. I.:

Qui fit Maecenas, ut nemo quam sibi sortem
Seu ratio dederit, seu fors obiecerit, illa
Contentus vivat, laudet diversa sequentes?

Ius supra iniuriam positum] Iniuriae nomen varie accipi potest. Si contumeliam intelligas, sensus erit: Legum praesidio sic esse munitos qui iniuriae sunt obnoxii, ne potentia aut factione adversariorum opprimantur. Nam, ut ait Ovidius,

Inde datae leges, ne fortior omnia posset.

Malim tamen hic interpretari iniquitatem, quasi non iuriam, [1]) iuxta verbi etymon, ut docet Ulpianus in libro I. ff. de iniuriis; ut simpliciter significet non esse locum iniuriae, ubi iure et legibus omnia administrantur. [pag. 19] Quum leges silent inter arma, quum iudicum sententiae redimuntur, socii impune spoliantur, omnes reipublicae partes constuprantur, tunc iniuria iure superior. At vero ubi non armorum licentia disiectae leges, ubi iudicia incorrupta, nullae sociorum oppressiones, omnia reipublicae membra bene composita, ius iniuriam superat.

Cui ad summam libertatem nihil deest] Prolepsis ad tacitam obiectionem. Posset enim aliquis, ad summam populi felicitatem libertatem desiderare, qua nihil pretiosius aestimabant Romani: nempe qui ingenuum esse ducerent, potius bis mori, quam servire. Quamobrem addit libertatem ad ea bona quibus principis liberalitate populus fruebatur. Quam tamen eatenus temperat, ne vertatur in licentiam pereundi. Neque hoc agitur, ut monarchia democratiae praeferatur, aut aristocratiae: sed rem romanam eo iam devenisse innuit, ut stare non possit sine libertatis temperamento. In quam sententiam Lucanus:

Invida fatorum series, summisque negatum
Stare diu, nimioque graves sub pondere lapsus,
Nec se Roma ferens.

Horatius in Epodis:

Suis et ipsa Roma viribus ruit.

Imposuerunt enim ipsi sibi monarchiae necessitatem, quum illud corpus bene compactum mutuis factionibus dissiparunt. Nunc ad verba autoris redeamus. Omnes fere panegyristae inter principis laudes temporis sui libertatem enumerant: ut Martialis lib. V.:

Sub quo libertas principe tanta fuit.

Imperatori non tam regnum, quam procurationem quandam civilem asserunt. Observandum est verbum licentiae hic positum in malam partem, quemadmodum fere accipitur apud autores: ut Valla annotavit. Quintilianus libro III.: Quae in aliis libertas est, in aliis licentia vocatur. Livius libro IV. belli Macedon.: Omnium rerum libertatem, imo licentiam, si vera dicere volumus, desiderant. Errat tamen Erasmus, pace eius dixerim, qui negat in bonam partem usurpari posse sine barbarismo. Nam ut omittam iurisconsultos probos latinitatis autores, quibus hoc verbum est identidem in ore, non abstinent alii classici. Cicero Offic. I.: Ut enim pueris non omnem licentiam ludendi damus, sed eam quae ab honestis actionibus non fit aliena. Et Cornelius Tacitus: Ad ea Drusus quum arbitrium senatus et patris obtenderet, clamore turbatur, cur venisset neque augendis militum stipendiis, neque adlevandis laboribus, denique nulla benefaciendi licentia. Idem lib. XIV.: Caeterum se, qui severitatem decernentium impediturus fuerit, moderationem non prohibere; statuerent ut vellent, datam et absolvendi licentiam. Nam Iulium Capitolinum allegare nolo, qui veterem romani sermonis [pag. 20] puritatem interdum negligit.

Caetera bona pro portione fortunae] Potest et divisim legi, *pro portione*, et ut sit unum verbum, uno eodemque stante sensu. Proportio est quam Graeci ἀναλογίαν vocant. Unde apud Aristotelem lib. V. Ethicorum ius analogum, quasi proportionale (ut ita dicam) quod in distribuendis honoribus versatur, comparatione utrinque habita. Probat ergo Seneca virtutis huius excellentiam ab utilitate, quia maxime sit popularis: cuius fructus ad omnes reipublicae ordines pertineat. Liberalitas quidem virtus est vere regia, sed non perinde in omnes diffunditur. In magistratibus eligendis, in conferendis dignitatibus debet habere princeps prae oculis ius illud analogum, ne sit iniqua distributio. Quare non potest liberalitatem promiscue exercere. Clementiae vitam acceptam indifferenter ferunt, quibus parcitum est, sive senatorii sint ordinis, sive infima de plebis faece.

Nec est quisquam] Est occupatio, quae transitum facit ad proximum caput, ne cui videatur minus consulte dictum, omnes idem a clementia exspectare, quoniam innocentes, qui conscientiae fiducia nituntur, nolunt sibi ignosci si quid deliquerint. Hinc illa Catonis vox plena securitatis, se gratia quam ex benefactis exspectabat, privari malle, quam non luere poenam quae ex maleficio sibi deberetur. Verum Seneca dicit, nullum obstinate adeo fidere conscientiae, ut non malit veniam sibi paratam esse si quando de via deflexerit, quam severitatem inexorabilem. Huc etiam facit, quod errores dixit, nomen levioris delicti. Ovidius I. Tristium:

Et me meus abstulit error,
Stultaque mens nobis, non scelerata fuit.

Et alibi pluries.

1) *Ed. Amst. et aliae nonnullae:* iniuriam.

CAPUT II.

Esse autem aliquos scio, qui clementia pessimum quemque putent sustineri: quoniam nisi post crimen, supervacua est: et sola haec virtus inter innocentes cessat. Sed primum omnium sicut medicinae apud aegros usus, etiam apud sanos honor est, ita clementiam quamvis poena digni invocent, etiam innocentes colunt. Deinde habet clementia in persona quoque innocentium locum: quia interim fortuna pro culpa est: nec innocentiae tantum clementia succurrit, sed saepe virtuti: quoniam quidem conditione temporum incidunt quaedam quae possint laudata puniri. Adiice, quod magna pars hominum est quae reverti ad [pag. 21] *innocentiam possit: sed non tamen vulgo ignoscere decet. Nam ubi discrimen inter malos bonosque sublatum est, confusio sequitur et vitiorum eruptio. Itaque adhibenda est moderatio, quae sanabilia ingenia distinguere a deploratis sciat. Nec promiscuam habere ac vulgarem clementiam oportet, nec abscissam. Nam tam omnibus* [1]) *ignoscere crudelitas est, quam nulli. Modum tenere debemus: sed quia difficile est temperamentum, quidquid aequo plus futurum est, in partem humaniorem praeponderet. Sed haec suo loco melius dicentur.*

Movet obiectionem a persona adversarii. Sunt enim qui falso putant clementiam esse poenae remissionem. Culpam vero poena premit comes. Unde fit ut clementia nihil aliud esse videatur quam species impunitatis. Hanc falsam et stolidam opinionem diluit Seneca, simul et invidiam clementiae quae ex ea nascitur. Nullus enim solidi iudicii clementiae locum assignaret inter virtutes, qui ius quoddam asyliae sceleratis et noxiis hominibus esse existimaret, et improbos sustinendo, nutrire audaciam.

Sed primum omnium sicut medicinae apud aegros usus est] Haec prima ratio diluendae obiectionis, quod licet clementiae fructum soli nocentes sentiant, non ideo tamen perdit nomen virtutis inter bonos: idque aptissima similitudine confirmat. Medicina enim, etiamsi nulli sint morbi, semper aestimatur ars humano generi necessaria: nec tamen exercet vim suam nisi temporis ratio exigat.

Ita clementiam quamvis poena digni invocent] In iudiciis prima quaestio facti agitatur. Quum homicidii accusatus negat se hominem occidisse, atque id, ut ait Quintilianus certissimum est causae praesidium, proximum est defendere iure occisum: ubi iam non factum in dubium trahitur, sed facti qualitas, haec erit quaestio legitima: ultima deprecatio, quae nulla est nisi post confessionem criminis, quum nec infitiari facinus perpetratum possumus, nec recte perpetratum defendere. Tum descendimus ad implorandam veniam, iudicis misericordiam lacrymis elicimus sine ulla specie defensionis. Ideo deprecatio rara admodum, ut ait Quintilianus lib. V. et apud eos solos iudices, qui nulla certa forma pronunciandi tenentur. Et idem autor lib. VII.: In senatu et apud populum et apud principem, et ubicunque iuris clementia est, habet locum deprecatio. Vide Ciceronem lib. II. Rhetoricorum et de Inventione. [pag. 22] Non tamen praetermiserim locum insignem Ciceronis in oratione pro Ligario, quo solo exemplo quid sit deprecatio, facile intelligas. Causas, inquit, Caesar, egi multas, et quidem tecum, dum te in foro tenuit ratio honorum tuorum. Certe nunquam hoc modo, ignoscite iudices, erravit, lapsus est, non putavit, si unquam posthac. Ad parentem sic agi solet; ad iudices: non fecit, non cogitavit, falsi testes, fictum crimen. Hinc satis constat cur dixerit Seneca poena dignos invocare clementiam. Et Publius Mimographus:

> Mala causa est quae requirit misericordiam.

Deinde habet clementia in persona innocentium locum] Sic prius clementiam defendebat Seneca, ut concederet virtutem inter innocentes otiosam. Nunc tempus incidere demonstrat, quo iis ipsis serviat clementia. Sunt enim quaedam magis imputanda fortunae, quam destinatae malitiae: nec tamen poenae eximuntur, si ad summum iuris rigorem exigas. Sunt alia quae ex circumstantiis temporum qualitatem accipiunt: et quae nuper virtutis laudem merebantur, nunc vitio vertuntur. Haec si ad exactam severitatem referantur, legitime puniri: si ad aequitatem, legitime condonari possunt. Bene ergo Ovidius Tristium I.:

> Iudicis officium est, ut res, ita tempora rerum
> Quaerere.

Itaque et apud Quintilianum status est ad actum pertinens, seu ad praxin, utrum sciens quis deliquerit, an insciens; necessitate, an casu. Multa enim fiunt eadem, sed aliter.

Adde quod bona pars] Iam tertium hoc argumentum ad tollendam calumniam, quae causabatur clementiam non nisi ad fovendam malorum audaciam valere. At vero, inquit Seneca, multi sunt qui nondum pravitatem penitus imbiberunt, qui, si moderatam correctionem adhibeas, resipiscere possunt. Nonne ineunda fuerit ratio, qua possis huiusmodi homines in viam reducere? Et hoc praestat clementia. Multum valet ad impetrandam veniam, inquit Fabius lib. VII., si spes in futurum innocenter victuri, et in aliquo usu futuri. Vel, ut Cicero, optimus post naufragium portus, est poenitentia. Haec tamen non nisi clementiae beneficio contingere possunt. Seneca lib. I. de Ira: Dimittit saepe eum cuius peccatum deprehendit, si poenitentia facti spem bonam pollicetur, si intelligit non ex alto venire nequitiam, sed summo, quod aiunt

1) *Edd. recentt. inde a* 1597: hominibus.

animo inhaerere: dabit impunitatem, nec accipientibus nocituram, nec dantibus. Caeterum quod hic Seneca reverti ad innocentiam, Terentius in Andria redire in viam dixit, Cicero ad meliorem frugem se recipere.

Non tamen vulgo ignoscere decet] Hactenus Seneca non semper esse summo iure agendum disseruit: sed quoniam sapientes definiunt virtutem [pag. 23] esse mediocritatem, quae est, ut Cicero loquitur, inter nimium et parum: prospiciendum est ne clementia in excessum prolapsa, vitio magis quam virtuti adscribatur. Est quidem ignoscendum, sed non omnibus. Quidam enim venia emendantur, alii depravantur. Hac ratione si iudex poenas temperet, sciet quibus finibus virtutis medium limitetur. Vulgo, adverbium est, quod significat passim et sine discrimine, ut ostendit Cicero in oratione pro Muraena: Num locum ad spectandum dare, aut ad prandium invitare? Minime, sed vulgo passim. Quid est vulgo? universos. Vergilius Georg. III.:

Nec funera vulgo
Tam multa informes ursi stragemque dedere.

Terentius in Heautontimorumeno:

Quod ego tantum sceleris admisi miser?
Vulgo id faciunt.

Non igitur infimum plebis ordinem venia dignum negat, sed clementiam, ne sit dissoluta ac nimia, certa ratione terminat.

Ubi discrimen sublatum est, confusio sequitur] Nunc rationem assignat, cur non sit vulgo ignoscendum: quia sunt plerique adeo perditi ac profligati, ut nisi poena coerceantur, statim abrupturi sint pudoris ac modestiae repagula. Hic meminerit iudex, veterem ferendo iniuriam, novam se irritare. Proponat sibi quod ait Cicero in Miloniana, maximam illecebram peccandi esse impunitatis spem. Et actione V. in Verrem: O consuetudo peccandi quantam habes iucunditatem in improbis quum poena abfuit, et licentia consequuta est. Ita serpit illud insitum in natura malum consuetudine peccandi libera, finem ut audaciae statuere non possit. Offic. II.: Nisi multorum impunita scelera tulissemus, nunquam ad unum tanta pervenisset licentia. Hae sunt iudicis partes, ad levicula connivere, et quae ad exemplum trahi non possunt: alia vero acriter observare, quae exemplo etiam nocent. Bene ergo Cicero ad Brutum: Salutaris severitas vincit inanem speciem clementiae.

Itaque adhibenda est moderatio] Iam ostendit neque iustam esse severitatem, quae praecise adeo et inexorabiliter poenas exigit, neque videri clementiam inter virtutes numerandam, quae passim ac promiscue se exhibet. Consectarium est, laudabilem esse moderationem quae aliquid ex utroque temperet. Hanc sententiam pulchre exsequitur Cicero ad Brutum. Ut Solonis, inquit, dictum usurpem, qui et sapiens fuit unus ex septem, et legum scriptor solus e septem. Is rempublicam duabus rebus contineri dixit, praemio et poena. Est scilicet utriusque rei modus, sicut reliquarum, et quaedam in utroque genere mediocritas. Publius Mimographus: Bonus iudex est qui novit dispensare quod dandum est, et quatenus. [1]) Cicero Offic. I.: Et tamen ita probanda est mansuetudo, ut adhibeatur reipublicae causa severitas, sine qua administrari civitas non potest. Hoc voluit Plinius in [pag. 24] Panegyrico his verbis: quam mitis severitas, quam non dissoluta clementia.

Sanabilia ingenia a deploratis] In hoc discrimine temperamentum est, quod in poenis constituendis requiritur. Sic habet Platonis lex lib. IX. de legg.: Quos vero insanabiles esse legislator cognoverit, ultimo supplicio hos afficiet, non ignorans satius fore iis qui insanabiles sunt, mori, quam vivere: ac si vita privantur, dupliciter prodesse caeteris. Nam et ipsorum exemplo caeteri deterrentur, et improbis hominibus civitas mundatur. Sic praefatur Tullus Hostilius apud Livium, quum animadvertit in Metium foedifragum ac proditorem: Meti Suffeti, si ipse discere posses fidem ac foedera servare, vivo tibi ea disiplina a me adhibita esset: nunc quoniam tuum insanabile ingenium est, tu tuo supplicio doce humanum genus ea sancta credere, quae a te violata sunt. Sanabilia ingenia metaphorice deploratis opposuit, translatione a medicis sumpta. Nam deploratum ea ratione dixit, qua Terentius conclamatum, pro desperato. Sic Livius lib. V.: suam quisque spem, sua consilia communibus deploratis exsequentes. Lib. IX.: quum haec audirentur et dicerentur, et deploratum paene romanum nomen in consilio sociorum fidelium esset. Non adeo frequens est verbum deplorare in hac significatione; Livius tamen utitur lib. III.: id vero regnum haud dubie videri, deploratur in perpetuum libertas. Hinc ducta loquutio, quod mortuorum cadavera rogo imposita deplorantur, et per intervalla conclamantur. Huiusmodi hominem profligatissimum Graeci *χαχέχιην* vocant, quasi vitiorum habitu depravatum: quo verbo usus est Cicero lib. I. ad Atticum. In id genus hominum id etiam conferri potest: *σώματος μὲν ἀῤῥωστίαν ἰάεται τέχνη· ψυχῆς δὲ νόσημα ἰατρὸς ἰάεται θάνατος.* Corporis valetudini ars medetur: animae morbo sola mors. Frangas enim, ut ait Fabius, citius quam corrigas.

Nec vulgarem, nec abscissam] Stili ubertate interdum luxuriat Seneca. Iam dixerat non omnibus nec vulgo ignoscendum: nunc eandem sententiam aliis verbis repetit. Abscissam dixit pro abrupta et

1) *Hanc sententiam inter caeteras quae hodie sub Publii nomine circumferuntur frustra quaesivimus.*

praefracta. Valerius lib. II.: Aspero enim et abscisso castigationis genere militaris disciplina indiget. Et lib. VI.: Aliquanto Charondae Tyrii praefractior et **abscissior** iustitia, ad vim et cruorem usque. Vide Budaeum in annott. poster. Eodem libro: Quam **efficax** est animi sermonisque abscissi gravitas.

Tam omnibus ignoscere crudelitas est] In Mimo Publiano legitur:

Bonis nocet, quisquis pepercerit malis.

Non quod boni sanguinis sint appetentes, sed quia non aliunde petunt praesidium quam a legibus quae si malis omnia permitterent, actum esset de omnium bonorum salute. Quintilianus lib. XII.: Si poenas scelerum expetere [pag. 25] fas non est, prope est ut scelera ipsa permissa sint: et licentiam malis dari, certe contra bonos est.

In partem humaniorem praeponderet] Hanc metaphoricam loquutionem a ponderibus sumptam malim ex verbis Gregorii intelligas, qui sic loquitur in Moralibus: Omnis qui iuste iudicat, stateram in manu gestat; in utroque penso iustitiam et misericordiam portat. Sed per iustitiam reddit peccati sententiam, per misericordiam peccati temperat poenam: ut iusto libramine quaedam per aequitatem corrigat, quaedam vero per misericordiam indulgeat. Iam quia difficile est appendi semper aequa lance sententiam, vult Seneca iudicem in clementiam potius quam in crudelitatem esse propensum. Id etiam iure constitutum est, ut si sententiae pari numero adversae ferantur, reus, quasi numero vicerit, absolvatur. Cuius rei rationem reddit Aristoteles Problematum sectione XXIX.

CAPUT III.

Nunc in tres partes omnem hanc materiam dividam. Prima erit manumissionis. Secunda quae naturam clementiae habitumque demonstret: nam quum sint vitia quaedam virtutes imitantia, non possunt secerni, nisi signa quibus dignoscantur, impresseris. Tertio loco quaeremus quomodo ad hanc virtutem perducatur animus, quomodo confirmet eam, et usu suam faciat. Nullam vero ex omnibus virtutibus magis homini convenire, quum sit nulla humanior, constet necesse est, non solum inter nos, qui hominem sociale animal communi bono genitum videri volumus, sed etiam inter illos qui hominem voluptati donant, quorum omnia dicta factaque ad utilitatem suam spectant. Nam si quietem petit et otium, hanc virtutem naturae suae nactus est, quae pacem amat et manus retinet. Nullum tamen clementia ex omnibus magis quam regem aut principem decet. Ita enim virtutes magnis viris decori gloriaeque sunt, si illis salutaris potentia est. Nam pestifera vis est, valere ad nocendum. Illius demum magnitudo stabilis fundataque est, quem omnes tam supra se esse, quam pro se sciunt: cuius curam excubare pro salute singulorum [pag. 26] *atque universorum quotidie experiuntur: quo procedente, non tanquam malum aliquod aut noxium animal e cubili prosiliret diffugiunt, sed tanquam ad clarum ac beneficum sidus certatim advolant, obiicere se pro illo mucronibus insidiantium paratissimi, et substernere corpora sua, si per stragem illi humanam iter ad salutem struendum sit. Somnum eius nocturnis excubiis muniunt: latera obiecti circumfusique defendunt: incurrentibus periculis se opponunt. Non hic est sine ratione populis urbibusque consensus, sic protegendi amandique reges, et se suaque iactandi quocunque desideraverit imperantis salus. Nec haec vilitas est aut dementia pro uno capite tot millia excipere ferrum, ac multis mortibus unam animam redimere nonnunquam senis et invalidi. Quemadmodum totum corpus animo deservit, et quum hoc tanto maius, tantoque speciosius sit, ille in occulto maneat tenuis, et in qua sede latitet incertus: tamen manus, pedes, oculi negotium illi gerunt. Illum haec cutis munit. Illius iussu iacemus, aut inquieti discurrimus. Quum ille imperavit, sive avarus dominus est, mare lucri caussa scrutamur: sive ambitiosus, iamdudum dexteram flammis obiecimus, aut voluntarie subsiluimus. Sic haec immensa multitudo unius animae circumdata, illius spiritu regitur, illius ratione flectitur, pressura se ac fractura viribus suis, nisi consilio sustineretur.*

Divisio est operis, nondum mihi satis intellecta. Malo enim hominem ingenuae veritatis profiteri, quam frivolis argutiis lectorem eludere. Nam nec eo quo proponit ordine, argumentum prosequitur. Neque in aperto est, quid sibi velit nomen manumissionis in prima parte. Cuius rei culpa non tam nobis forte, quam autori ipsi fuerit adscribenda. Fuit enim peculiare Senecae vitium, confusaneas rerum sylvas congerere magis, quam digerere. In hoc etiam opere deterius, quod dispositionem quam promittit, minime praestat. Hoc tamen, qualecunque est, maioribus virtutibus pensatur.

Vitia virtutes [pag. 27] *imitantia*] Imitatio est Ciceronis, cuius verba sunt in partitionibus: Cavendum est autem diligenter ne fallant ea nos vitia, quae virtutem videntur imitari. Nam et prudentiam malitia, et temperantiam immanitas in voluptatibus aspernandis, et magnitudinem animi superbia in animis tollendis, et despicientia in contemnendis honoribus, et liberalitatem effusio, et fortitudinem audacia imitatur, et patientiam duritia immanis, et iustitiam acerbitas, et religionem superstitio, et lenitatem mollitia animi, et verecundiam timiditas etc. Hisdem fere verbis Gregorius: Saepe se vitia ingerunt, et se virtutes esse mentiuntur: ut tenacia parsimonia, effusio largitas, crudelitas zelus iustitiae, remissio pietas videri velit. Iuvenalis Satyra XIV.:

Fallit enim vitium specie virtutis et umbra,
Quum sit triste habitu, vultuque et veste severum.
Nec dubie tanquam frugi laudatur avarus,
Tanquam parcus homo et rerum tutela suarum.

Seneca epist. VI.: Vitia nobis sub virtutum nomine obrepunt, temeritas sub titulo fortitudinis latet. Hanc sententiam eleganter constrinxit verborum compendio Publius Mimographus: Timidus se cautum vocat, sordidus parcum. [1]) Quod si verum aliquando fuit, magno nostro malo hodie verissimum experimur.

Signa impresseris] Significanter posuit hoc verbum quasi diceret neque descriptionem, neque picturam sufficere: adeo facilis est lapsus in virtutibus discernendis, propter illam, ut Quintilianus vocavit, vitiorum viciniam. Sic Seneca epist. VI.: In his magno periculo erratur, his certas notas imprime. Contrarium est signa conturbare Ciceroni libro septimo epist. ad Atticum.

Quomodo confirmet eam, et usu suam faciat] Alludit ad usucapiones, et praescriptiones iurisconsultorum. Quomodo etiam epist. VI.: Semel traditi boni perpetua possessio est, virtus non dediscitur. Hoc est quod dicunt philosophi, animum hominis, prout virtutibus aut vitiis assuescit, eorum habitum contrahere. Habitus autem sunt acquisitae qualitates, quibus ad nostros affectus bene vel male nos habemus. Sic accipio locum Aristotelis secundo Ethicorum, moralem virtutem ex consuetudine comparari. Abeunt enim studia in mores, ait Ovidius, et apud Curtium lib. V.: Consuetudo natura dicitur potentior. Marius apud Salustium: Mihi, qui omnem aetatem in artibus optimis egi, bene facere iam ex consuetudine in naturam vertit. Et Aristoteles Problem. sectione VIII. dicit consuetudinem in naturae habitum transformari.

Nullam vero ex omnibus] Iam Seneca ab ipsius virtutis commendatione artificiose incipit, quae ex aequo apud omnes [pag. 28] homines valeat. Vix enim ullum operae pretium faceret, si sola honesti contemplatione, Neroni et aliis principibus commendaret clementiam. Scimus ita esse natura comparatum, ut specie utilitatis aut voluptatis magis afficiamur, quam illis Stoicorum paradoxis, a sensu populari abhorrentibus. Sive igitur cum Stoicis in nuda honestatis conspiratione versamur, satis eo nomine placere potest clementia, quae societatem humanam complectitur. Seu ad voluptatem tendimus, seu spe commodi ducimur, et hic clementia locum suum retinet, et dignitatem.

Quum nulla humanior sit] Argumentum a coniugatis. Sunt enim derivata homo et humanus. Locus est in Topicis a coniugatione verborum, quam Graeci συζυγίαν vocant, et coniugata ipsa σύζυγα, ut si compascuus sit ager, licet compascere. Mirum est hanc argumentationem Quintiliano tam nullius ponderis visam esse, ut ridiculum adiicere putaverit, nisi Cicero usus esset: quum haec ipsa sit finitima ei quae ab etymologia ducitur. Ergo quemadmodum Terentianus Chremes, quia homo est, nihil humani alienum a se putat, ita hic Seneca arguit esse hanc homini convenientissimam virtutem, quae omnium humanissima est. Humanitatis nomen varie usurpatur. In hoc loco ea est, quae a Gellio describitur lib. XIII. dexteritas quaedam, benevolentiaque erga omnes homines promiscua, Graecis φιλανθρωπία.

Inter nos, qui hominem sociale animal] Eadem verba ex disciplina Stoicorum a Seneca repetuntur libro septimo de Beneficiis, ac si diceret hanc unam rationem satis efficacem fore, si cum Stoicis esset disputatio, clementiam esse quoddam quasi vinculum humanae societatis et cognationis. Est enim statum inter eos axioma, homines hominum causa esse genitos, ut mutuas vicissim operas praestent, ut in commune consulant, ut se suaque quatenus publici commodi refert, in commune conferant. Verum statim Epicurei Cyrenaicique reclamabunt, qui ut nihil suis voluptatibus decedere volunt, minime ad se pertinere contendent, ut suo dispendio alienum procurent impendium. Cum iis ne sit illi confligtandum, facit ut hanc virtutem suae utilitati consentaneam esse intelligant. De hac autem humani generis societate loquitur satis copiose Cicero lib. Offic. II. et II. de Finibus. Atque, ut ad Archytam scripsit Plato, non sibi se soli esse natum meminerit, sed patriae, sed suis, ut perexigua pars ipsi relinquatur. Paulo post: Eadem ratio facit hominem hominum appetentem, cumque iis natura et usu et sermone congruentem, ut profectus a caritate domesticorum ac suorum, currat longius, et se implicet, primo civium, deinde omnium mortalium societati. Platonis verba, quae a Cicerone allegantur, hodie [pag. 29] quoque exstant in epist. ad Archytam. Cicero tamen haec eadem Stoicis tribuit in primo Officiorum. Aristoteles quoque Polit. III.: Dictum est natura esse hominem civile animal ac sociale, ex quo fit, ut etiam si nihil indigeant mutuo auxilio, nihilominus affectent vitae societatem. Ne hic sim impendio prolixior, vide Senecam epist. VI. epist. XLVIII.

Communi bono genitum] Talem Stoicum Catonem descripsit nobis Lucanus lib. II.:

Nec sibi, sed soli genitum se credere mundo.

Item:

In commune bonus.

Seneca lib. I. de Ira: Homo in adiutorium mutuum generatus est. Iuvenalis Satyra IX.:

Principio indulsit communis conditor illis
Tantum animam, nobis animum quoque, mutuus ut nos
Affectus petere auxilium, et praestare iuberet.

1) *Lege:* Timidus vocat se cautum, parcum sordidus.

Cui simile est illud Quintiliani in Aegro redempto: Voluit nos ille mortalitatis artifex deus in commune succurrere, et per mutuas auxiliorum vices in alterum, quod pro se quisque timeret, asserere. Ideo Quintilianus in Apibus [1]) pauperis, humano vitio factum queritur, ut in proprios quisque usus lucrum duceret.

Quae pacem amat, et manus retinet] Hoc pro Cyrenaicis, qui in omnibus prospectum volunt suae utilitati, ut prius explicatum est. Serviunt autem maxime voluptati et utilitati, pax, quies, otium: quae tamen vix inter homines stare possunt, nisi clementiae beneficio. Manum hic accipe pro violentia, in qua significatione est apud Ciceronem lib. I. Offic.: Tamen res vi manuque gesta est. Et Verrina sexta: Nihil aegrius factum est, quam ut manus ab illo appellatore abstinerentur. Contrarium est ad manus venire.

Nullum tamen clementia] Bene cohaeret orationis filum. In praecedentibus sic clementiam hominum naturae convenire disserebat, ut hominem non esse contenderet, qui non simul clementi esset ingenio, atque ad mansuetudinem propenso. Est enim clementia vere humanitas: cuius participem esse, nihil aliud est, quam esse hominem. Nunc quod propius est scopo, addit esse virtutem heroicam, sine qua imperare principes non possint: sicut Vopiscus ait, primam esse rerum dotem. Id convincit multis rationibus, quae suis locis seorsum observabuntur. Primam tamen continuo subiicit. Quia princeps nullis virtutibus gratiam populi sibi comparare potest, nisi salutari utatur potentia. Polleat licet rex, aut imperator, aliis fortunae, corporis, animi dotibus: perdunt omnia gratiam, nisi se mansuetudine fecerit amabilem suis subditis, ac gratiosum. Rursum omnia eius facta dictaque benigne excipientur, si favorem populi sibi hac virtute semel conciliarit. Huc convenit apophtegma Gymnosophistae qui interrogatus ab Alexandro, quomodo imperans magnam [pag. 30] sibi gloriam compararet, [2]) respondit id fore si non esset terribilis.

Nam pestifera vis est] Quod alibi dixit, non diu potest quae multorum malo exercetur potentia stare. Est enim contrariorum contentio, quia continuo sequitur: Illius demum magnitudo stabilis etc.

Illius demum magnitudo] Non tantum cogitandum est principi, quid sibi liceat, sed qua ratione tueatur suam potentiam. Potest instar rabiosae beluae grassari per strages hominum. Verum hoc erit non regnum, sed latrocinium. Latroni vero tot sunt hostes, quot homines. Male ergo sibi prospicit, quisquis magnitudine in multorum perniciem abutitur, ut omnes contra se armet. At vero illius regnum est stabile, qui non tantum sua, sed et subditorum causa imperat, nimirum pastor populorum, ut Homerus vocavit Agamemnona.

Pro salute singulorum atque universorum] Respicit illud praeceptum Platonis, ut qui praesunt reipublicae, totum eius corpus curent: ne dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Qui enim parti consulunt, partem negligunt, inquit Cicero, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem ac discordiam.

Cuius curam excubare] Alia constructione usus est Plancus libro Epist. Ciceronis X. ex quo intelligi potest curam reipublicae summae defendendae apud nos excubare. Tracta est metaphora ab excubiis quae solent in urbibus disponi, quum ab hostibus est periculum, quasi diceret principem esse publicum quendam excubitorem, qui omnibus horis in salutem populi invigilet. Sic enim sapienter praecipit Homerus Illiados β:

Οὐ χρὴ παννύχιον εὕδειν βουληφόρον ἄνδρα
Ὧι λαοί τ' ἐπιτετράφαται καὶ τόσσα μέμηλε.

et Iulius vocabat imperium curam alienae salutis.

Tanquam malum aliquod aut noxium animal] Nam si princeps tyrannice saeviat in suos, ex populosa urbe faciet vastam solitudinem. Plinius loquens de temporibus Domitiani in Panegyrico: Nec salutationes tuas fuga ac vastitas sequitur; remoramur, resistimus, ut in communi domo quam nuper immanissima belua plurimo terrore munierat, quum velut quodam specu inclusa, nunc propinquorum sanguinem lamberet, nunc se ad clarissimorum virorum strages cladesque proferret; obversabantur foribus horror et minae: ad haec ipso occursu visuque terribilis; superbia in fronte, ira in oculis etc.

Sed tanquam ad clarum] Haec est eximia laus boni principis, cuius aspectu dum sui fruuntur, solem se intueri putant, aut aliud sidus vitale. Sic Horatius ad Augustum carminum lib. IV.:

Lucem redde tuae dux bone patriae:
Instar veris enim vultus ubi tuus
Affulsit populo, gratior it dies
Et soles melius nitent.

Neque supervacuum est epithetum clari ac benefici, quum et philosophi sic distinguant, ut quaedam benigna [pag. 31] sint et prospera, alia vero adversa ac noxia. Quin et Porphyrius deos coelestes qui sunt ipsa sidera, quosdam esse tradit beneficos, quosdam vero maleficos.

Obiicere se pro illo] Nunc fusius explicat id quod prius dixerat, stabilem scilicet esse potentiam quae non magis unius commodis quam communi bono serviat. Magna enim fortuna ut fere invidiam parit, magnis praesidiis protegenda est. Hic vero iure salutem suam commendat omnibus, qui omnium salutem in curam suam ac fidem recipit. Principis vitae aut externi

1) *Edd. recentiores* (1611 *ss.*): opibus. 2) *Edd.* 1597 *et seqq.*: comparet.

hostes imminent, aut intestini ac domestici. Hi insidiis adoriuntur, illi magis congrediuntur aperto marte. Utrique periculo est suum remedium, ubi subditi parati sunt et mucronibus insidiantium obiicere se et substernere corpora sua etc.

Substernere corpora sua] Metaphora est elegans, et cui etiam gratiam addit rhetorica ὑπερβολή. Neque enim proprie sternitur via ad salutem imperantis ex corporibus humanis: neque id caret excessu, ut corpora sua substernant, et iter illi instruant ex strage cadaverum. Verba autem bene inter se conveniunt, et metaphorae sunt appositissima. Sternere enim et instruere pro eo usitata sunt apud autores, quod alias pavire alias munire dicitur. Ad hanc sententiam videtur Lucanus allusisse libro primo, ubi tamen ironice deridet Neronem:

Quod si non aliam venturo fata Neroni
Invenere viam, magnoque aeterna parantur
Regna diis, coelumque suo servire tonanti
Non nisi magnorum potuit post bella gigantum:
Iam nihilo superi querimur, scelera ipsa nefasque
Hac mercede placent: diros Pharsalia campos
Impleat, et Poeni saturentur sanguine manes etc.

Non hic est sine ratione] Prolepsis seu occupatio, ne quis cavilletur temeritatem esse atque insaniam, tot hominum millia se morti destinare, ut unius vitam morti eximant: se in certum mortis periculum proiicere, ut ab uno capite repellant. Hic respondet Seneca, principem esse in republica tanquam animum in corpore. Quemadmodum animus omnia membrorum ministeria regit ac moderatur, ita subditi principis nutum ad omnia officia intuentur et observant.

Multis mortibus unam animam redimere] Quasi diceret male pensari tot mortes unius vita, eoque peius, si senex iuvenum, valetudinarius robustorum interitu redimitur. Quorsum igitur attinet tantum iacturae facere non ita magna mercede? nonne publice delinquitur, et privatim? Sunt haec etiam dicta κατὰ τὴν πρόληψιν.

Quemadmodum totum corpus] Nihil ad similitudinem poterat aptius aut propius excogitari. Siquidem ut princeps et unus est, et interdum senex et valetudinarius, ita animus hominis pusillum est quiddam et minutulum, nullis oculis conspicuum. Rursum corporis [pag. 32] vasta moles, et honesta membrorum proportione speciosa, et varia officiorum distinctione. Respublica constat ex infinito paene hominum numero, nec minori officiorum varietate. Tertio membra corporis habent quidem a se vigorem et naturalem impetum, sed penes animum est temperatura. In vulgo plus satis roboris, consilii parum, nisi aliunde sustineretur. Ita per partes excutienda est eorum similitudo quae inter se comparantur. In hanc sententiam refert Tacitus lib. I., quum Tiberius negaret se sufficere toti reipublicae administrandae, interrogatum ab Asinio Gallo quam sibi partem committi vellet; sed quum Asinius deprehendisset in vultu offensionem, dixisse non ideo interrogatum, ut divideret quae separari nequirent, sed ut sua confessione argueretur unum esse reipublicae corpus, atque unius animo regendum.

In qua sede latitet, incertus] Obiter perstringit pugnantes inter se philosophorum sententias, qui nondum in certam ac statam sedem animum receperunt. Herophilus in ventriculo cerebri locum illi constituit, Platoni et Democrito magis placet esse in toto capite; Erasistratus circa membranam cerebri, Strato in superciliorum interstitio, Parmenides et Epicurus in toto pectore, Diogenes in arteriaco cordis ventriculo, Stoici integrum cor seu spiritum illi assignant, alii cervicem cordis, alii praecordia, Empedocles sanguinis concretionem. Vide Plutarchum, et nonnulla apud Ciceronem Tuscul. I.

Manus, pedes, oculi negotium illi gerunt] Id est, pro illius arbitrio moventur, ac illi deserviunt. Idem Seneca epist. XIV.: Omnes istae artes, quibus aut excitatur civitas, aut strepit, corpori negotium gerunt. In multis exemplaribus perperam legitur corporum, suffragante etiam Erasmo in utraque editione. In hanc sententiam vocavit Cicero sensuum fontem, animum, qui obiecta discernit: sensus, perinde atque illi visum est, sequuntur, aut fugiunt: atque uti vere est apud Salustium, animi imperio, corporis servitio magis utimur. Huc pertinet et illud Quintiliani in Divite accusato proditionis: Sic corpora nostra motum nisi de mente non sumunt, et otiosa sunt membra donec illis animus utatur.

Mare lucri causa scrutamur] Ponunt philosophi triplicem appetitum, naturalem, sensitivum et rationalem. Primum omnibus naturis attribuunt, alterum animalibus, tertium animae rationali. Rursum appetitum sensitivum sic partiuntur, ut alius sit appetitus superior, ad affectus interiores pertinens, odium, amorem, tristitiam, spem, metum, et huiusmodi: de quo accipiendus est hic locus; alter in passionibus corporis resideat, fame, siti, frigore, et similibus. De quo igitur fit mentio a Seneca, radix est omnium cupiditatum, quas velut [pag. 33] nervos in homine scribit Plato in Legibus, et seu [1]) funiculos quosdam quibus trahamur: et quemadmodum inter se contrariae sunt ipsae, sic et nos raptari in partes varias, nisi domina ratio praefecta fuerit. At vero quia alii in aliis eminent affectus, et, ut ait Propertius,

Naturae sequitur semina quisque suae,

ideo Seneca nunc avarum facit dominum, nunc ambitiosum. Si avarus est, pro eius imperio

1) *Edd.* 1611 *seqq.*: ceu.

Impiger extremos currit mercator ad Indos,
Per mare pauperiem fugiens, per saxa, per ignes.

Nam verum est quod ait Horatius:

Desiderantem quod satis est, neque
Tumultuosum sollicitat mare.

Iuvenalis Satyr. XIV.:

Tu propter mille talenta
Et centum villas temerarius aspice portus,
Et plenum magicis trabibus mare, plus hominum est iam
In pelago, veniet classis quocunque vocarit
Spes lucri, nec Carpathium Getulaque tantum
Aequora transiliet etc.

Propertius libro tertio:

Ergo sollicitae tu causa pecunia vitae es:
Per te immaturum mortis adimus iter.

Item:

Ite rates curvae, et leti contexite causas:
Ista per humanas mors venit acta manus.

Item:

Natura insidias pontum substravit avaris.

Sive ambitiosus dominus est] Ingenue fatetur Seneca quales fuerint egregiae illae ethnicorum virtutes, quae pleno ore decantantur. Tolle ambitionem, et fastuosos spiritus nullos habebis, nec Platones, nec Catones, nec Scaevolas, nec Scipiones, nec Fabricios. Haec eadem sententia apud Salustium legitur: Dux atque imperator vitae mortalium animus: qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde potens pollensque et clarus est. Quod et innuit Vergilius Aeneidos VI.:

Vincet amor patriae, laudumque immensa cupido.

Dexteram flammis obiecimus] Hoc referendum ad Scaevolam, de quo Livius libro secundo: Qui quum castra Porsenae ingressus scribam pro rege per errorem obtruncasset, accenso ad sacrificium foculo dextram iniecit: a qua clade nomen ei Scaevolae inditum; scaevam enim antiqui dixerunt qui sinistra esset agiliore quam dextra. Augustinus libro quarto De civitate Dei: Cur fortitudo dea non est, quae affuit Mutio quum dextram porrexit in flammas? Meminit et Martialis.

Voluntarie subsiluimus] Aut tangitur historia Horatii Coclitis, cuius fit mentio apud Livium eodem libro. Quum enim impetum Hetruscorum tantisper sustinuisset, dum pontem Sublicium Romani diruerent, in Tybrim se coniecit, et multis superincidentibus [pag. 34] telis incolumis ad suos tranavit, ob quod facinus statua illi decreta, et victus annuus. Refert historiam et Plutarchus in Publicola. Aut, quod videtur mihi vero esse propius, intelligendum de Curtio, qui, ut Livius refert libro septimo, et Valerius libro quinto, in profundam terrae voraginem sese praecipitem dedit, quam expleri debere canebant oracula ea re qua maxime Romani excellerent. Vide Augustinum libro quinto et libro octavo De civitate Dei. Propertius:

Curtius expletis statuit monumenta lacunis.

Pressura se ac fractura] Alii codices habent stratura, eodem constante sensu, pro eo quod dixit Horatius:

Vis consili expers mole ruit sua;
Vim temperatam di quoque provehunt
In maius, idem odere vires
Omne nefas animi moventes.

CAPUT IV.

Suam itaque incolumitatem amant, quum pro uno homine denas legiones in aciem deducunt, quum in prima fronte procurrunt, et adversa vulneribus pectora ferunt, ne imperatoris sui signa vertantur. Ille est enim vinculum per quod respublica cohaeret, ille spiritus vitalis, quem haec tot millia trahunt, nihil ipsa per se futura, nisi onus et praeda, si mens illa imperii subtrahatur. Rege incolumi mens omnibus una: Amisso rupere fidem. *Hic casus romanae pacis exitium erit, hic tanti fortunam populi in ruinas aget. Tamdiu ab isto periculo aberit hic populus, quamdiu sciet ferre frenos; quos si quando abruperit, vel aliquo casu discussos reponi sibi passus non erit, haec unitas et hic maximi imperii contextus in partes multas dissiliet: idemque huic urbi dominandi finis erit, qui parendi fuerit. Ideo principes regesque, et quocunque alio nomine sunt tutores status publici, non est mirum amari ultra privatas etiam necessitudines. Nam si sanis hominibus publica privatis potiora sunt, sequitur ut is quoque carior sit, in quem se respublica convertit. Olim enim ita se induit reipublicae Caesar, ut diduci alterum non posset sine utriusque pernicie. Nam ut illi viribus opus est, ita et huic capite.*

[pag. 35] Si stare non potest sine imperio respublica, si corpus ex multis hominibus collectum, truncum est et imperfectum sine capite, suae salutis sunt propugnatores, quum periculum a capite suo propulsant, quod secum traheret maiorem ruinam. Unum quidem hominem ut defendant, arma induunt, sed cuius incolumitas omnium incolumitatem complectitur: quem si deserunt, praedam se faciunt hostibus. In hoc pacem publicam et privatam, imperii maiestatem, fortunas domesticas possident. Cum hoc omnia pereunt. Quis iam dubitet hac mercede proposita mille mortibus se obiicere? pareant enim necesse est si se ac sua servare velint.

Denas legiones in aciem deducunt] Atqui multo plures Caesaris Augusti legiones fuerunt. Is enim quatuor et quadraginta legiones non semel tantum armavit, sed ordinarias habuit ad tutelam rei romanae. Quid autem sit legio, non satis inter classicos autores convenit. Plutarchus enim autor est Romulum divisisse iuventutem romanam in militares ordines, quorum quilibet peditum tria millia,

equites trecentos habuit: isque numerus vocabatur legio. Livius lib. VIII. legionem scribi testatur quinque millibus peditum, et trecentis equitibus. Gellius lib. XVI. ex autoritate Cincii constituit legionem ex sexaginta centuriis, quae faciunt sex millia. Si verum est quod legitur in libello qui sub nomine Ciceronis circumfertur de re militari, et exemplaria mendo vacant, legio conficitur ex duobus peditum millibus, quingentis quindecim, equitibus octingentis nonagintaquinque. Verum ego magis crediderim, utcunque pro ratione temporum disciplina militaris immutata fuerit, eo demum processisse, ut decem cohortibus firmaretur: quarum prima esset millenaria, reliquae quingentariae: ut est etiam apud Vegetium, non quod eo numero praecise finirentur, sed valuit appellandi compendium, eadem forma qua centumviri pro centum et quinque, et septuaginta interpretes pro septuaginta duobus.

Quum in prima fronte procurrunt] Frons verbum est militare. Nam ut ait Vegetius lib. III.: Acies dicitur exercitus instructus. Frons, quae adversum hostem spectat. Quintilianus lib. II.: Quid enim si praecipias imperatori, quoties aciem instruit, dirigat frontem, cornua utrinque promoveat, equites pro cornibus locet? Curtius appellat faciem. Haec, inquit, dexteri cornu facies erat. Deinde sequitur: Frons laevi cornu haec erat. Apparet pro eodem posuisse frontem et faciem. Ibidem appellat prima: Itaque non prima quam latera, non latera munitiora fuere quam terga.

Ne imperatoris sui signa vertantur] Ex more Romanorum, qui primae cohorti aquilam et imperatoris imagines adtribuebant, utpote quae et numero militum et dignitate praestantiaque [pag. 36] antecelleret.

Adversa vulneribus pectora] Quasi hoc dedecus non bene vita pensetur, si quis se vivo ac vidente passus fuerit aut verti signa, aut deiici, si signis desertis terga dederit, et pudenda, ut Vergilius ait, vulnera tergo acceperit. Contra quae adverso pectore illata sunt, laudantur tanquam militiae decora. Vide Plutarchum in problem.: Dicitur et simpliciter adversum vulnus. Salustius in Catilina: Sed omnes tamen adversis vulneribus conciderant.

Ille enim est vinculum] Honestae sunt translationes. Si enim concordia civium alitur imperii dignitas, necesse est ut aliqua inter se veluti catena cohaereant. Imperator igitur est vinculum, quo inter se colligantur, ne dissiliant. Desit rector et moderator, quibus catenis multitudo discors et seditiosa constringetur? quo ferrumine committetur?

Spiritus vitalis] Altera est metaphora, qua significatur in suis ducibus vivere ac spirare populos: ab unius vita quasi de filo pendere: sicut illa Lucani apostrophe ad Caesarem libro quinto:

Quum tot in hac anima populorum vita salusque
Pendeat, et tantus caput hoc sibi fecerit orbis.

Curtius lib. IX. de Alexandro loquens: Toto eo die, et nocte quae sequuta est, armatus exercitus regiam obsedit, confessus omnes unius spiritu vivere. Verum Senecae metaphoram magis ad verbum expressit Curtius in persona Philippi medici ad Alexandrum: Rex, semper quidem spiritus meus ex te pependit: sed nunc vero, arbitror, sacro et venerabili ore tuo trahitur. Et imitatus est Erasmus in panegyrico Philippi. Porro hoc a philosophis sumptum est, qui vitam hominis in eo praecipue consistere affirmant, quod aerem hauriat et recipiat per asperam arteriam, quam Celsus asperam fistulam vocat, et Lactantius gurgulionem: et quae animae aestuantis, ut ait Gellius, iter est: de qua satis multa Cicero lib. II. de Natura deorum. Causam autem cur spirare necesse habeamus, vide apud Aristotelem, problematum sectione XXXIV. problemat. XII.: Quamobrem sunt qui opinantur vitam nihil aliud esse, quam spiritum, seu animam. Servius in illud Vergilii, *Vitam exhalantem*, secundum eos, inquit, loquutus est, qui vitam ventum volunt. Et idem in IV. commentar. Aeneidos quum Vergilius dixisset:

Atque in ventos vita recessit,

Eos, inquit, sequitur, qui vitam aerem esse dicunt. Verius tamen est ex quatuor elementis et divino spiritu constare omnia animalia. Cuius sententiae fuisse Aristotelem constat. Trahunt enim a terra carnem, ab aqua humorem, ab aere anhelitum, ab igne fervorem, a divino spiritu ingenium. Quamquam aliter astrologi: putant enim nos, quum nascimur, sortiri a Sole spiritum, a Luna corpus, a Marte sanguinem, [pag. 37] a Mercurio ingenium, a Iove desiderium, a Venere cupiditates, a Saturno humorem. Non abs re igitur spiritus dictus est a Seneca epitheto vitalis. Nam, ut ait Quintilianus lib. V., illud retrorsus valet, et spirare hominem qui vivit, et vivere qui spirat: ut spiritus pro vita, et spirans pro vivente interdum sine adiecto reperiantur.

Rege incolumi] Haec duo hemistichia transtulit ex IV. Georgicon Vergilii, ubi de apibus loquitur:

Praeterea regem non sic Aegyptus, et ingens
Lydia, nec populi Parthorum, aut Medus Hydaspes
Observant: rege incolumi mens omnibus una;
Amisso rupere fidem, constructaque mella
Diripuere ipsae, et crates solvere favorum etc.

Tamdiu ab isto periculo aberit quamdiu sciet] Ferre frenos proverbio dicitur obedienter imperata facere, et domini aut principis imperium moderate ferre. Cui contrarium est frenum mordere. Servavit etiam verbi proprietatem, quum subiicit: Discussos reponi sibi passus non erit. Excuti enim proprie dicitur de equis, ut adnotavit Servius in sexto commentar. Aeneidos Vergilii:

Ea frena furenti
Concutit, et stimulos.

Curtius lib. IV.: Hic territi equi subsistere non poterant, qui crebra iactatione cervicum non iugum modo excusserant, sed currum etiam everterant. Eadem translatione usus est Plinius in Panegyrico: Ergo sustulerant animos, et iugum excusserant, nec iam de sua libertate, sed de nostra servitute certabant.

Ideo principes regesque] Amicitia, inquit Cicero, ex variis rationibus contrahitur: sed omnes omnium necessitudines vincit una societas reipublicae administrandae. Lentulus ad Ciceronem epistol. XII.: Atque haec omnia is feci, qui et sodalis et familiarissimus Dolabellae eram, coniunctissimus sanguine Antoniis, provinciam quoque illorum beneficio habebam, sed πατρίδα ἐμὴν μᾶλλον φιλῶ. Omnibus meis bellum primus indixi. Namque in gradibus caritatis prima patriae ab optimo quoque deferuntur, et, ut subiicit Seneca, publica privatis potiora sunt sanis hominibus. Merito igitur ultra privatas necessitudines amantur administratores reipublicae, et quasi patres patriae. Supra declaravimus esse quasi publicos tutores.

Quocunque sunt nomine] Utpote reges, imperatores, dynastae, tetrarchae, marchiones, satrapae, veluti nostro saeculo imperatores, reges, duces, barones, comites, vicecomites, liberis populis consules, praetores, dictatores, censores, et huiusmodi.

In quem se respublica convertit] Eandem sententiam aliis verbis extulit Cicero ad Appium Pulchrum: Omnes vires civitatis se ad Pompeii ductum applicaverunt. Ideo enim nos in aliquem [pag. 38] convertimus, ut in eum tanquam in parietem incumbamus. Vergilius libro duodecimo:

Spes tu nunc una senectae,
Tu requies miserae, decus imperiumque Latini
Te penes, in te omnis domus inclinata recumbit.

Olim ita se induit reipublicae Caesar] Nunc quandam capitis ad corpus commissuram facit, hoc est principis ad rempublicam, ut sit mutua rerum omnium sympathia, diduci enim alterum non potest sine alterutrius pernicie. Caesar sine republica non est Caesar, respublica non est respublica sine Caesare. Capiti necessaria sunt membrorum ministeria, corpus sine capite est inutile terrae pondus.

Ut deduci] Lego diduci contra fidem exemplarium, ut stet integer sensus pro separari, seu divelli.

CAPUT V.

Longius videtur recessisse a proposito oratio mea: at me hercules [1]) *rem ipsam premit. Nam si, quod adhuc colligitur, animus reipublicae tu es, illa corpus tuum, vides, ut puto, quam necessaria clementia sit. Tibi enim parcis, quum videris alteri parcere. Parcendum itaque est etiam improbandis civibus, non aliter quam membris languentibus: et si quando misso sanguine opus est, sustinendum est ne ultra quam necesse sit, incidat. Est ergo, ut dicebam, clementia omnibus quidem hominibus secundum naturam, maxime tamen decora imperatoribus, quanto plus habet apud illos quod servet, quantoque in maiore materia apparet. Quantulum enim nocet privata crudelitas? Principum saevitia, bellum est. Quum autem virtutibus inter se sit concordia, nec ulla altera melior aut honestior sit, quaedam tamen quibusdam personis aptior est. Decet magnanimitas quemlibet mortalem, etiam illum infra quem nihil est. Quid enim maius aut fortius, quam malam fortunam retundere? Haec tamen magnanimitas in bona fortuna latiorem locum habet, meliusque in tribunali quam in plano conspicitur. Clementia in quancunque domum pervenerit, eam* [pag. 39] *felicem tranquillamque praestabit. Sed in regia, quo rarior, eo mirabilior. Quid enim est memorabilius, quam eum, cuius irae nihil obstat, cuius graviori sententiae ipsi qui pereunt assentiuntur, quem nemo interrogaturus est, imo si vehementius excanduit, nec deprecaturus est quidem, ipsum sibi manum iniicere, et potestate sua in melius placidiusque uti? hoc ipsum cogitantem: Occidere contra legem nemo non potest, servare nemo praeter me. Magnam fortunam magnus animus decet, qui nisi se ad illam extulit, et altior stetit, illam quoque infra terram deducit. Magni autem animi est proprium, placidum esse tranquillumque, et iniurias atque offensiones semper despicere. Muliebre est furere in ira: ferarum vero, nec generosarum quidem, praemordere et urgere proiectos. Elephantes leonesque transeunt quem impulerunt. Ignobilis bestiae pertinacia est. Non decet regem saeva nec inexorabilis ira. Non multum enim supra eum eminet, cui se irascendo exaequat. At si dat vitam, si dat dignitatem periclitantibus, et meritis amittere, facit quod nulli nisi rerum potienti licet. Vita enim etiam superiori eripitur, nunquam nisi inferiori datur. Servare, proprium est excellentis fortunae, quae nunquam magis suspici debet, quam quum illi contingit idem posse quod diis, quorum beneficio in lucem edimur tam boni quam mali. Deorum itaque sibi animum asserens princeps, alios ex civibus suis quia utiles bonique sunt, libens videat, alios in numerum relinquat, quosdam esse gaudeat, quosdam patiatur.*

Videbatur exspatiari in digressionem oratio Senecae, et totum caput praecedens esse parergon, nihil ad rem propositam faciens, nisi quod principum caritatem subditis insinuabat. Nunc ostendit se alio spectasse, et collimasse ad alterum scopum, ut scilicet probaret clementiam nullum magis decere quam regem aut principem. Si enim populi, dum

1) *Amst.*: mehercule.

salutem sui principis obiectu corporum defendunt, [pag. 40] vitam eius suis mortibus redimunt, adversa vulneribus pectora ferunt, eum esse mentem reipublicae profitentur: agnoscat ille vicissim oportet rempublicam suum corpus esse, et vicem officii, quam suis membris debet, rependat. Proponat sibi apud animum, publicam esse caritatem, quae a suis sibi defertur, alio transferendam si desierit esse quod est.

Tibi enim parcis] Quisquis enim ille sit cui ignoscitur, pars tui est. Sic Alexander apud Curtium lib. VI.: Videbar mihi partem meorum viscerum abrumpere, si in quos tam magna contuleram, viliores mihi fecissem.

Parcendum improbandis civibus] Sensus est: Si qui sunt ex civium numero vitiosi, cogita esse membra tui corporis: quae quum etiam ulcerosa sunt, mollioribus remediis curantur, et quasi suspenso digito attrectantur; tantum abest ut abscindantur et urantur ad primum languorem. Vitia igitur tolle, non hominem. Quae tamen si ab homine revelli non possunt, consulendum potius universo corpori, quam particulae. Tunc valet illud Ovidii:

Immedicabile vulnus
Ense recidendum est, ne pars sincera trahatur.

Illud memoria ne excidat, quod est apud Senecam libro VII. de Beneficiis: Ut corporum, ita animorum vitia molliter tractanda sunt. Et illud Ciceronis II. ad Atticum: Non minus probandam medicinam quae sanet, quam quae urat et secet.

Et si quando misso sanguine] Alludit ad medicorum phlebotomias, quae semper ad mensuram exiguntur. Sic Lucanus Syllam post victoriam saevientem, nec modum poenis exigendis imponentem reprehendit eadem fere translatione:

Sylla quoque immensis accessit cladibus autor.
Ille, quod exiguum restabat sanguinis urbi,
Hausit, dumque nimis iam putrida membra resolvit,
Excessit medicina modum, nimiumque sequuta est,
Qua morbi duxere, manus.

Est ergo ut dicebam] Innuit Seneca in eum sensum accipiendam esse totam illam dissertationem, quae videbatur praeter Bacchum, ut est in proverbio, interposita: Nunc more suo per ἀνακεφαλαίωσιν summam dissertationis in compendium redigit. Quod dicit clementiam omnibus hominibus secundum naturam, ad illud referendum: nullam homini virtutem magis convenire, quam clementiam, quum nulla sit humanior, etc. Quod subiicit maxime decoram imperatoribus, alterum membrum respicit.

Secundum naturam] Philosophi vocant ea quae sunt de propriis naturae, κατὰ τὴν φύσιν. Proprium quarto modo accipiatur, quemadmodum est apud Porphyrium [pag. 41] cap. IV. libri de quinque vocibus.

Quantulum nocet privata crudelitas?] Cur potissimum decet clementia principem? Idem est ac si quaeras, cur liberalitas divitem in primis deceat. Ille enim materiam habet ignoscendi, huic suppetunt ad largiendum facultates. Maluit tamen ducere argumentum a contrariis, in hanc formam: Si parum nocet privata crudelitas, parum etiam prodest in homine privato clementia. Si principis saevitia bellum est et publica pernicies, eiusdem clementia publicam salutem complectitur. Seneca lib. III. de Ira: Illa plebeia ira et privata, inerme et sine viribus telum est.

Quum autem virtutibus] Ex dogmatibus Stoicorum. De hac virtutum connexione Cicero meminit Offic. I., in Paradoxis et in V. de Finibus et Seneca noster epist. lib. IX. ad Lucilium. Forte et haec verba in Peripateticos torqueri possunt, qui externa fortunae bona virtutibus opitulari tradunt, atque ideo inter bona numerant, quod sunt virtutum praesidia. His adversantur Stoici, virtutem se sola contentam esse, nec fortunae opibus indigere.

Decet magnanimitas] Argumentum a simili, virtutem parem et eandem in duobus, magis in altero elucere et eminere. Quod priusquam explicemus, videndum quid sit magnanimitas. Est autem virtus, qua utramque fortunam moderate ferre discimus, ut nec prosperitate efferamur, tollamusque animos, nec adversitate deiiciamur ac deprimamur, animumque despondeamus. Itaque extrema magnanimitatis sunt, inflatio animi et elatio ad excessum, abiectio et pusillanimitas ad defectum. Vide Aristotelem libro Ethic. IV. Cicero quoque Tusculan. IV.: Constantem volumus quendam sedatum, gravem, humana omnia prementem, illum esse quem magnanimum et fortem virum dicimus etc. Haec igitur magnanimitas decet hominem sortis humillimae et abiectissimae, seu, ut magis verbum verbo reddamus, postremae ignobilitatis. Quid enim fortius quam non coarctare animum ad fortunae angustias? quam animi magnitudinem et constantiam supra omnes casus exserere? quam divitiarum et paupertatis ex aequo esse contemptorem? At vero quia difficilius est prosperam, quam adversam ferre fortunam, quanto melius conspicuus erit, qui in bonis rebus, ut ait Horatius, mentem continebit ab insolenti temperatam laetitia: qui nec confidet praesentibus bonis, nec adversitatem fortunae perhorrescet? Ita clementia etc.

Malam fortunam retundere] Retundimus enim aciem telorum, quae fortuna in nos acuit, si nihili pendimus quidquid in nos machinatur. Lib. II. epist. dixit fortunae contumaciter resistere.

Clementia in quancumque domum] Habitat quidem privatos parietes; habitat, si vis, pauperes casas et rustica tuguriola: quum pater familias erga uxorem, liberos, servos, modeste [pag. 42] se gerit,

dat, praetermittit, indulget, ad opus illectat magis quam cogit. Quamobrem Petrus in sua canonica, non vult dominos esse dyscolos, hoc est morosos, et servis difficiles.[1])

Quid enim memorabilius] Alia ratio amplificationis. Imperant leges privatis hominibus. Statuunt leges quid marito liceat in uxorem, quid patri in liberos, quid domino in servos. Si transgreditur, praesentanea est ultio. Prohibent leges, ne civis civi damnum det. Quod si civis contra civem velit exsequi rabiem et saevitiam, non poterit, ne cum discrimine quidem capitis et fortunarum. Alia principis est licentia. Verba regis sunt imperia. Atque, ut ait Homerus in quodam hymno, *ἀμφ' ἔπος τε καὶ ἔργον*. Deinde opus suum omnibus approbat, nempe laudantibus quod corrigere non possunt. Non sunt tribuni, qui intercedant; non est superior, qui appelletur. Is igitur cui omnium consensu summa rerum sic est delata, quibus laudibus pro merito extolletur, si sibi ipse temperantiam imperaverit, si intercesserit sibi, si ad se ipsum, sed clementiorem, provocaverit?

Nemo interrogaturus est] Verbi huius elegantia non est vulgaris. Ponitur enim pro accusare et postulare apud iudicem. Quare saepius dicitur cum adiecto legibus interrogare. Cicero pro Domo sua: Quis me unquam ulla lege interrogavit? quis postulavit? quis diem dixit? Salustius in Catilina: P. Antronius[2]) et P. Sylla designati consules legibus ambitus interrogati, poenas dederant. Item: Et ipse Plautia lege interrogatus erat ab L. Paulo. Livius libro tricesimo octavo: Alii neminem unum tantum eminere civem debere, ut legibus interrogari non possit. Tacitus lib. XIII.: Sane pepigerat Pallas, ne cuiusquam facti in praeteritum interrogaretur. Et lib. XIV.: Damnatus iisdem consulibus Tarquinius[3]) Priscus repetundarum, Bithynis interrogantibus. Cicero Offic. I. dixit appellare, et Philippica II. appellatum de pecunia.

Ipsum sibi manum iniicere] Id est suos affectus in potestatem redigere, et intra modum continere. Vergilius Aeneidos X.:

Iniecere manum Parcae.

Traxerunt debitum sibi, inquit Servius, et sermone usus est iuris. Nam manus iniectio dicitur, quoties nulla iudicis autoritate exspectata, rem nobis debitam vindicamus. Hanc Servii interpretationem comprobat carmen Ovidii Elegiarum I.:

Et dicam, mea sunt: iniiciamque manus.

et libro secundo:

Iniiciam dominas in mea iura manus.

Gulielmus Budaeus, primum rei literariae decus et columen, cuius beneficio palmam eruditionis hodie sibi vendicat nostra Gallia, diligenter et copiose explicat huius loquutionis proprietatem. Sed quando addit recentiores nullo antiquo exemplo iniicere manum usurpare [pag. 43] pro eo quod latine dicitur afferre vel inferre manus, id vero an perpetuum sit, alii viderint. Ego apud Horatium iniicere manus interpretor inferre. Carmen est:

Ne male dispari
Incontinentes iniiciat manus,
Et scindat haerentem coronam
Crinibus immeritamque vestem.

Item apud Curtium lib. X.: Non contentus supplicio insontis spado, ipse morituro manum iniecit.

Occidere contra legem] Salva res est, ubi semel haec cogitatio subiit memoriam principis. Hoc est enim quod perdit tyrannos, quum licentiosa dominatione[1]) eximere se turbae volunt. Sic loquitur Atreus apud Senecam:

Pietas, sanctitas,[2]) fides
Privata bona sunt: qua iuvat, reges eant.

Quanto illud melius? Occidere immerentem, latronum et grassatorum laus est. Eripere vitam nemo non homini potest, vitam tribuere, regium est.

Magnam fortunam] Aliud est argumentum eiusdem rationis, quod sic in formam syllogismi colligi potest. Magna fortuna magnum animum desiderat. Magnus animus est placidus et moderatus, et qui ad quamlibet offensionem de gradu non deiicitur. Ergo princeps, ut personam principis sustineat, debet inoffensa animi aequitate offensiones contemnere et iniurias. Hic non admodum laboro ut per omnia serviam legibus dialecticorum, modo sensum fideliter assequar.

Magnam fortunam] Non tantum quia secundae res, ut ait Cato, a recte consulendo atque intelligendo transvorsum trudere solent hominem laetitia exsultantem et ferocientem: sed quod plerique, animi abiectioris, ad sordes nati, illustrem gerere personam non possunt. Succumbunt enim oneri, et suo splendore praestringuntur. Sic Curtius de Alexandro: Nondum fortuna se eius animo superfuderat. Hinc et illa emanarunt: Nec fortunam capit ipse suam. Item:

Ut tu fortunam, sic nos te, Celse, feremus.

Ovidius in consolatione ad Liviam:

Imposuit te alto fortuna, locumque tenere
Iussit honoratum, Livia, perfer onus.

---

1) *Videtur respicere ad Ephes. VI.* 9 *aut Col. IV.* 1. *Nam apud Petrum haec non leguntur. Verum nec δύσκολος paulinum est. Caeterum vides eum de Petri canonica dicere quasi unica.* 2) *Sic omnes praeter Amst. ubi* Antonius. 3) *Apud Tacitum hodie habetur* Tarquitius.

1) *Edd. recentiores inde ab a.* 1611: damnatione. 2) *In editionibus Tragoediarum scribitur:* Sanctitas, pietas. *Sic quoque ed. Amst.*

Magni autem animi] Definitio magnanimitatis, quam superius retulimus, a qua trahitur perpetuum argumentum: sicut e converso a definito ad definitionem.

Muliebre est furere] Nihil foeminae iracundia efferatius. Ait enim Iuvenalis:

Sic collige quod vindicta
Nemo magis gaudet, quam foemina.

Ubi vires ad nocendum deficiunt, tunc caeca rabies, et sui impotens, furit ac fremit.

Ferarum nec generosarum] Si ferarum est immanitas, monstrum in homine: si ferarum ignobilium, in rege monstro peius. Hoc enim valet amplificatio in sensu, tametsi verba non exprimunt. Ac si diceret, si oblivisceris te esse principem, memineris hominem. Sin minus, quod est [pag. 44] postremum, imiteris feras nobiliores. Quintilianus in Gladiatore: Ferae mehercule generosiores iacentes transeunt. Ovidius Tristium II.:

Quo quisque est maior, magis est placabilis irae:
Et faciles motus mens generosa capit.
Corpora magnanimo satis est prostrasse leoni,
Pugna suum finem, quum iacet hostis, habet.
At lupus, et turpes instant morientibus ursi,
Et quaecunque minor nobilitate fera est.

Elephantes] Hoc de elephantis testimonio Plinii comprobatur, qui libro VIII. scribit in hunc modum: Idem vestigio hominis animadverso prius quam homine, intremiscere insidiarum metu, subsistere, ac olfactu circumspectare, iras proflare, nec calcare, sed erutum proximo tradere, illum sequenti nuncio, usque ad extremum.

Leones] Verba Plinii de leonibus eodem libro cap. XVI.: Leoni tantum ex feris clementia in supplices, prostratis parcit; et ubi saevit, in viros prius quam in foeminas fremit: in infantes non nisi magna fame. Credit Libya intellectum pervenire ad eos precum.

Nec inexorabilis ira] Haec vero est immanis feritas, ira saeva, et inexorabilis. Nam si, secundum Horatium, ira furor brevis est: quid est aliud ira obstinata, quam plane furor? Cicero ad Atticum dicit irritabiles esse optimorum saepe hominum animos, et eosdem placabiles, et hanc esse agilitatem mollitiemque naturae bonitati. Idem ad Quintum fratrem: Si implacabiles sunt iracundiae, inquit, summa est acerbitas: si autem exorabiles, summa levitas: quae tamen, ut in malis, acerbitati anteponenda est.

Non multum enim supra] Ne quis sibi laudi futurum ducat, si hostem sua potentia contriverit, intelligat eum sibi exaequari, cui tantum tribuit, ut cum eo inimicitias exerceat. Id est quod dicit Seneca lib. de Ira II.: Cum pari contendere, anceps; cum superiore, furiosum; cum inferiore, sordidum. Id sibi volunt verba Caesaris apud Lucanum libro tertio:

Vanam spem mortis honestae
Concipis: haud, inquit, iugulo se polluet isto
Nostra, Metelle, manus: dignum te Caesaris ira
Nullus honor faciet.

Huc spectat problema Aristotelis quod legitur sectione XXIX.: Cur mulierem interfecisse iniquius sit, quam virum, quanquam naturae ratione mas foemina praestantior est? An quia mulier imbecillior est, minusque proinde facere iniuriam potest? Item, eniti adversus id quod longe infirmius est, nihil virile, imo stolidum atque iniquissimum est.

Vita superiori eripitur] Si magnum est occidere hominem, et [pag. 45] si hac una re metimur alicuius potentiam, cogitemus et latronem et hostem admovere posse iugulo nostro gladium, ut potestas maior absit. Neminem non servum habere in nos vitae necisque arbitrium. Recognoscamus eorum exempla, qui domesticis insidiis perierunt, aut aperta vi, aut dolo; et intelligemus non pauciores servorum ira cecidisse, quam regum. Neque vero si quis non est interfectus a latrone, vitam illi acceptam referre debet. Maius est vitae beneficium et nobilius, quam ut a latrone accipiatur. Ei vita datur, qui quum salvis legibus interfici possit, eximitur mortis periculo. Seneca in Medea:

Hoc reges habent
Magnificum et ingens, nulla quod rapiet dies,
Prodesse miseris, supplices fido lare
Protegere.

Non itaque frustra celebre est dictum Scipionis, quod postea Antonino Pio frequenter fuisse in ore legimus, se malle unum civem servare, quam mille hostes occidere. Tyrannica illa vox Neronis apud Senecam in Octavia:

Occidere hostem, maxima est virtus ducis.

Cui respondet Seneca:

Servare cives, maior est patriae patri.

Idem contingit quod diis] Crudelitas facit regem omnibus exsecrabilem, quin etiam ex principe tyrannum. Clementia amabilem omnibus reddit, omnibus superiorem, postremo et diis similem. Deorum est quod et boni et mali nascimur, quod communi coelo atque aere fruimur, quod iisdem alimentis sustinemur. Hanc deorum mansuetudinem cur non imitetur princeps? Cicero pro Ligario: Nulla re propius homines ad deos accedunt, quam salutem hominibus dando. Nihil habet nec fortuna tua maius, quam ut possis, nec natura tua melius, quam ut velis conservare quam plurimos. Claudianus ad Honorium:

Sola deos aequat clementia nobis.

In numerum relinquat] Id est, qui faciant numerum, ut sint scilicet, quibus imperet. Sic Lucanus libro II.:

In numerum pars magna perit,

id est, in hoc tantum ut magnus esset occisorum numerus.

CAPUT VI.

Cogitate, in hac civitate, in qua turba per latissima itinera sine intermissione defluens eliditur, quoties aliquid obstitit, quod cursum eius, velut torrentis rapidi, moraretur, in qua tribus eodem tempore theatris viae postulantur, in qua consumitur quidquid terris omnibus aratur: quanta solitudo et vastitas futura sit, si nihil relinquitur, [pag. 46] *nisi quod iudex severus absolverit. Quotusquisque ex quaestoribus est, qui non ea ipsa lege teneatur, qua quaeritur? Quotusquisque accusator vacat culpa? Et nescio an nemo ad dandam veniam difficilior est, quam qui illam petere saepius meruit. Peccavimus omnes, alii gravia, alii leviora, alii ex destinato, alii forte impulsi, aut aliena nequitia ablati: alii in bonis consiliis parum fortiter stetimus, et innocentiam inviti ac renitentes perdidimus. Nec delinquimus tantum, sed usque ad extremum aevi delinquimus. Etiam si quis tam bene purgavit animum, ut nihil obturbare eum amplius possit ac fallere, ad innocentiam tamen peccando pervenit.*

Nunc per descriptionem ostendit Seneca, quam sit principi necessarium quosdam in numerum relinquere, et ad tempus tolerare. Si quis enim ad vivum resecare velit strumas et vomicas civitatis, bonam partem exhauriat oportet. Quod ut facilius percipiat lector, proponat sibi argumentum in hanc formam: Hanc legem debent in primis servare magistratus, ut neminem laedant. Quod si laesus quispiam fuerit, secundum est ne plures laedantur: atque ideo tollitur e medio is qui laesit, quia pluris est universam multitudinem servare, quam unum aut alterum. Hunc finem et hunc scopum habent poenae publicae. Qui autem magistratus summo iure animadvertunt in noxios, tollunt maiorem numerum quam relinquunt. Non ergo statuunt poenis legitimum finem. Quod autem in hoc contextu dixi esse descriptionem, sic Cicero eam appellat libro Rhetoricorum quarto, quae graece dicitur *ἐνάργεια*, id est perspicuitas et evidentia, quae rerum imagines concipit, ut hic Seneca populosam civitatem quasi oculis repraesentat. Exempla sunt apud Quintilianum lib. VIII.

In qua turba] Si liberam adhuc et stantem rempublicam cum ea componamus, quae sub imperio Caesarum fuit, in immensum et paene extra fidem crevit numerus. Nam census quem stante libertate maximum fuisse lego, fuit C. Lentulo et L. Gellio Censoribus, in quo censa sunt civium capita CCCCL millia. Verum post Actiacum triumphum autor est Eusebius censu acto inventa esse quadragies semel centena et septuaginta millia civium, in altero vero censu quem Augustus egit cum Tiberio filio adoptivo, inventa esse ter et nonagies centena et septuaginta millia. Ultimo vero censu acto, qui Neronis imperio [pag. 47] proximus fuit, censa sunt civium LXIX. centena. c.[1]) quadraginta quatuor millia.

Quanta solitudo] Sensus est: vides urbem tanta multitudine affluentem, et suorum civium vix capacem? Si quis tamen iudex apud quem nec sordes valeant, nec gratia, nec aequi bonique ratio, denique qualis ille, qui scopulus reorum appellatus est, omnes in reos recipiat, vix millesimus quisque ultimi supplicii sententiam effugiet in tot hominum millibus. Aut igitur ignoscendum, aut non imperandum.

Quotusquisque ex quaestoribus] Unum est hominum genus quod omni vitio purgatum esse debeat, qui scilicet praesunt moribus, et aliorum vitia corrigunt. Hoc genus tamen homines iniquissimi sunt nobis iudices, aequi sibi: et hoc nescio quomodo accidit, ut quae aliis aegre aut nullo modo permittunt, sibi facile indulgeant. Seneca de Ira II.: Aliena vitia in oculis habemus: a tergo nostra sunt. Nihil alienae luxuriae ignoscit, qui suae nihil negavit. Et homicidae tyrannus irascitur, et punit furta sacrilegus. Magna pars hominum est, quae non peccatis irascitur, sed peccantibus. Ubi etiam alludit ad manticam Aesopi. Seneca Tragicus in Agamemnone:

> Ignota sunt tibi iura regnorum haud nova:
> Nobis maligni iudices, aequi sibi.
> Id esse regni maximum pignus putant,
> Si quidquid aliis non licet, solis licet.

Iuvenalis Satyra VIII.:

> Mitte ostia, Caesar,
> Mitte, sed in magna legatum quaere popina:
> Invenies aliquo cum percussore iacentem
> Permixtum nautis et furibus aut fugitivis
> Inter carnifices.

Et paulo post:

> At vos Troiugenae vobis ignoscitis, et quae
> Turpia Cerdoni, Volusos Brutosque decebunt.

Porro quum multa quaestorum genera fuerint apud Romanos, quaestores hic accipe rerum capitalium, qui et quaestores parricidii, praesunt exercendis quaestionibus criminalibus: ut Asconius testatur secundo commentario Verrinarum, et Servius in VI. Aeneidos. Sic confundunt scriptores quidam non contemnendae eruditionis: ego tamen existimo latum esse discrimen. Prius de quaestoribus parricidii videamus, quem magistratum fuisse antiquae originis tradunt Fenestella et Iurisconsultus Pomponius in L. II. ff. de origine iuris. Varro libro IV. De lingua latina de hisdem loquitur, in quorum locum successisse triumviros capitales affirmat. Addunt Fenestella et Pomponius solitos constitui a populo: quod iniussu populi non liceret in civem romanum animadvertere. Habemus ergo huiusmodi

---

1) *Lege:* et, *ut habet ed. Amst.*

magistratus fuisse ordinarios, et creatos a populo, quorum vices postea cesserunt triumviris. [pag. 48] At vero quaestor cuius Asconius meminit, qui et quaesitor, et iudex quaestionis appellatur a Cicerone, intelligitur Praetor urbanus, cui demandabatur eadem sorte cura publicorum iudiciorum, qua sortiebatur urbanam provinciam. Cicero in Praetura urbana: Ecce autem illis ipsis diebus quum praetores designati sortirentur, et Marcello obtigisset ut is de pecuniis repetundis quaereret, nunciatur mihi tantam grattulationem isti esse factam, ut is quoque domum pueros mitteret qui uxori suae renunciarent. Deinde subiicit: Duo igitur consules et quaesitor erunt ex illius voluntate. Autor est etiam Plutarchus Licinium Macrum reum peculatus actum esse apud Ciceronem praetorem, et omnibus iudicum sententiis damnatum. Hinc apud autores praetoris nomen pro quaesitore saepe ponitur. Cicero Verrina secunda: Quamobrem vero se confidat aliquid proficere posse hoc Glabrione praetore, et hoc consilio, intelligere non possum. Iuvenalis:

> Prima est haec ultio, quod se
> Iudice nemo nocens absolvitur, improba quamvis
> Gratia fallacis praetoris vicerit urnam.

Paedianus in Orationem pro Scauro: Postulatus apud Marcum Catonem praetorem repetundarum, ut in actis scriptum est. Idem in orationem pro Cornelio: Iudicium id exercuit Q. Gallus praetor. Illud etiam addendum, quum extra ordinem decernebatur quaestio, fuisse creatos ad id quaestores suffragio populi, quemadmodum Cn. Domitius Aenobarbus in causa Milonis comitiis creatus est, ubi extra ordinem de homicidio quaerebatur.

Eadem lege teneatur, qua quaeritur] Dicimus enim quaeri lege Iulia maiestatis, lege Iulia de adulteriis, lege Cornelia de sicariis, lege Pompeia de parricidiis, et similibus, eumque teneri legibus, qui sit convictus laesae maiestatis, adulter, aut parricida, aut uno ex capite legis Corneliae.

Quotusquisque accusator vacat culpa] Cicero actione quinta in Verrem: Omnes qui alterum, iudices, nullis impulsi inimicitiis, nulla privatim laesi iniuria, nullo praemio adducti in iudicium reipublicae causa vocant, providere debent non solum quid oneris in praesenti tollant, sed etiam quantum in omnem vitam negotium suscipere conentur. Legem enim sibi ipsi indicunt innocentiae, continentiae, virtutumque omnium, qui ab altero rationem vitae reposcunt. Ibidem: Omnia postremo quae vindicaris in alterum, tibi ipsi vehementer fugienda sunt. Etenim non modo accusator, sed ne obiurgator quidem ferendus est, is qui quod in altero vitium reprehendit, in eo ipse reprehenditur. Si igitur accusator et iudex in eadem scelera prolabuntur, quae alter [pag. 49] ad poenam defert, alter poena afficit, quid de aliis sperandum?

Peccavimus omnes] Iam non de iudicibus tantum aut accusatoribus pronunciat: sed ostendit irrogandas poenas esse omnibus si vindicanda sunt omnium peccata, nec finem poenis faciendum, donec se quoque iudex ultimo supplicio addixerit. Idem Seneca libro secundo de Ira: Hoc scito, tantundem esse vitiorum, quantum hominum. Et Horatius in epistolis:

> Nam vitiis nemo sine nascitur: optimus ille,
> Qui minimis urgetur.

Licet non omnium delicta paria sint aut similia, omnes tamen peccavimus. Alii destinata malitia, alii inconstantia, alii gravius, alii levius. Seneca libro quarto de Beneficiis: Omnia in omnibus vitia sunt, sed non omnia exstant in singulis. Idem in III. de Ira: Omnes inconsulti et improvidi sumus. Omnes incerti, queruli, ambitiosi. Quid levioribus verbis ulcus publicum abscondo? Omnes mali sumus. Quidquid itaque in alio reprehenditur, id unusquisque in suo sinu inveniet. Placidiores itaque invicem simus: mali inter malos vivimus. Una res potest facere quietos, mutuae facilitatis conventio.

Ex destinato] Id est de industria, de composito, data opera, dedita opera, sive, ut Plautus loquitur, ob industriam, quod vulgo dicitur de proposito deliberato. Suetonius in Caligula: Militiam neque semel attigit, neque ex destinato. Seneca lib. VI. de Beneficiis: Non enim profuisse te mihi oportet ut obliger: sed ex destinato profuisse. Tranquillus in Iulio praepositionem omisit: Praemia non tantum destinato, sed ex occasione sumebat. Adverbium est. Sic antiqui composito, quod dicimus: de composito. Vergilius Aeneidos II.:

> Composito rupit vocem, et me destinat arae.

Sic ex insperato, et insperato, sine praepositione, utrumque apud Livium, eiusdem rationis est, ut diximus dedita opera. Observavi tamen apud Ciceronem lib. II. ad Atticum, dedita opera positum pro expresse, ut vulgus loquitur. Quare ad illud, inquit, redeo. Cura ut eius rei causa, dedita opera mittas aliquem etc. Coelius libro sexto Epistolarum: Data opera paravi qui sic persequeretur omnia etc.

CAPUT VII.

Quoniam deorum feci mentionem, optime hoc exemplum principi constituam, ad quod formetur, ut se talem esse civibus, quales sibi deos, velit. Expedit ergo habere inexorabilia peccatis atque erroribus numina? expedit [pag. 50] *usque ad ultimam infesta perniciem? Et quis regum erit tutus, cuius non membra aruspices colligant? Quod si dii placabiles sunt, et aeque delicta potentium non statim fulminibus persequuntur, quanto aequius est hominem hominibus praepositum, miti animo exercere imperium? et cogi-*

tare, utrum mundi status gratior oculis pulchriorque sit sereno et puro die, an quum fragoribus crebris omnia quatiuntur, et ignes hinc atque illinc micant? Atqui non alia facies est quieti moderatique imperii quam sereni coeli et nitentis. Crudele regnum, turbidum, tenebrisque obscurum est, inter trementes, et ad repentinum sonitum expavescentes, nec eo quidem qui omnia conturbat inconcusso. Facilius privatis ignoscitur pertinaciter se vindicantibus. Possunt enim laedi, dolorque eorum ab iniuria venit. Timent praeterea contemptum: et non retulisse laedentibus gratiam, infirmitas videtur, non clementia. At cui ultio[1]) in facili est, is omissa ea, certam laudem mansuetudinis consequitur: humili loco positis exserere manum, litigare, in rixam procurrere, liberius est. Leves inter paria ictus sunt. Regi vociferatio quoque, verborumque intemperantia, non ex maiestate est.

Ne videatur ex abrupto transire ad hanc similitudinem, connectit cum prioribus. Quum enim dixisset nihil esse principi tam magnificum, quam quum deorum exemplo improbos tolerat, ac in numerum relinquit, ubi alterum est exsequutus de iis ad tempus tolerandis, qui civitatis supplent numerum, nunc ad deorum mentionem revertitur. Admonet igitur principem legis naturalis, ut sit subditis suis talis, quales sibi esse deos velit: qui sibi rursum dominantur, ut ipse hominibus imperat. Quod si deorum indulgentia vivit ac spirat, cur non homo potius hominibus propitius erit et exorabilis? Sic Ovidius ad Augustum lib. Tristium II.:

Si quoties peccant homines, sua fulmina mittat
 Iuppiter, exiguo tempore inermis erit.
Nunc ubi detonuit strepituque exterruit orbem,
 Purum discussis aera reddit aquis.
[pag. 51] Iure igitur genitorque deum, rectorque vocatur;
 Iure capax mundus nil Iove maius habet.
Tu quoque quum patriae rector dicare paterque,
 Utere more dei numen habentis idem.

Hoc tamen interest, quod ille Augusto adulatur, hic philosophice praecipit. Plutarchus quoque de sera numinis vindicta: Quum deum optimum maximum, qui neminem timet, nullius rei indiget, qui nulla poenitentia duci potest, vindictam tamen suspendere cernamus, debitumque sceleribus exspectare tempus, nos quoque illum imitari, ac placidos reddi oportet, mansuetudinemque ac tolerantiam, divinam virtutis censere particulam. Vide ut idem exemplum varie accommodant.

Quis regum erit tutus, cuius non membra aruspices] Si regum delicta dii severe persequantur, quis regum est qui non in horas identidem peccet? Quid igitur spei reliquum est, quam ut aruspices ad deos consulendos mittant in certissimum ac praesentissimum mortis nuncium? Eant nunc reges, et imperatores, suorum delicta crudeliter ulciscantur: sed agnoscant esse deos, qui sua scelera ad eandem amussim possint exigere. Loquitur autem Seneca iuxta ethnicorum principum superstitionem: qui in extis pecudum salutem suam repositam putabant, et aruspices cum diis in consilium mittebant de vita fortunisque suis: quum tamen nihil fuerit unquam vanius eo hominum genere: in quorum vanitatem lusit Cato salsissimo scommate. Mirari enim se aiebat, quod non rideret aruspex, aruspicem quum vidisset.

Quanto aequius est] Argumentum a minori. Dii in dandam hominibus veniam faciles, cur non magis homines hominibus? seu quia id debent communi naturae, seu quod eandem quoque facilitatem ulciscendis suis peccatis desiderant.

Et cogitare, utrum mundi status] Aliud ex alio derivatur. Poetae enim suo Iovi fulmina attribuunt, quasi tela iracundiae: quae aerem ex liquido puroque turbidum ac nubilum reddunt, motu ac terrore mundum concutiunt. Sic rex instar terreni Iovis, quum irascitur, fulgurat ac fulminat: nulla quies, nulla serenitas.

Fragoribus crebris] Id est strepitu tonitrui: qui unde oriatur, reperies apud Aristotelem libro Meteororum III. cap. 6., apud Ciceronem libro II. de Divinat., Senecam libro II. Quaest. natur., Plinium libro II. cap. 20., Plutarchum in Placitis philosoph.

Et ignes] Id est fulgurationes.

Atqui non alia facies] Cur enim frontem non exporrigat totum imperium, ubi sol ille oculus mundi pure renidet? Non enim privata est principis laetitia; secum omnia exhilarat. Bene ergo aequiparatur aeris serenitati ad quam hominum animi serenantur et explicantur.

Facies] Quod Graecis nunc schema, [pag. 52] nunc πρόσωπον dicitur. Synesius ἑαλωκυίας πόλεως σχῆμα. Cicero Epist. V.: Quanquam πρόσωπον πόλεως amisimus. Facies enim non solum in hominum corporibus, sed in re qualibet accipitur pro specie. Ovidius primo Tristium:

Haec facies Troiae, quum caperetur, erat.

Vergilius I. Georgicon:

Tam multae scelerum facies.

Vide Gellium, et Nonium Marcellum.

Crudele regnum, turbidum] Sunt enim densis tenebris obvoluti, quibus semper obversantur prae oculis flagella, cruces, secures, et mille tormentorum atque suppliciorum genera: ad omnes minas quasi stupidi et obstupefacti horrent, non aliter quam tonitru perculsi.

Facilius privatis ignoscitur] Si quis obiecerit, at vero regis quisque intra se animum habet, nec est aliquis qui se impune laedi velit, omnes se pertinaciter vindicant, non modo secundae sortis homines, sed humillimi quoque, ac despicatissimi: respondet

1) *Edd.* 1611 *sqq.* vitio.

quatuor esse causas, cur talibus ignoscatur acrius se vindicantibus, quae singulae suis locis observabuntur.

Possunt enim laedi] Prima causa est: non nisi morsi remordent; reddunt idem quod passi sunt. Patiuntur autem gravissimas offensas et contumelias, quas ob fortunae mediocritatem propulsare nequeunt.

Timent praeterea contemptum] Bene Terentius:

Omnes quibus res sunt minus secundae, sunt nescio quo modo magis
Suspiciosi: ad contumeliam omnia accipiunt magis:
Propter suam impotentiam se semper credunt negligi.

Est igitur secunda ratio, cur adeo sint animosi ad vindictam, quia se laedi putant quum tanguntur: et hoc quoque in contumeliam suam trahunt, non suppetere ad nocendum vires.

Qui nolunt occidere quenquam,
Posse volunt,

inquit Iuvenalis. Quintilianus lib. II.: Statura breves in digitos eriguntur, et plura infirmi minantur.

Non retulisse laedentibus gratiam] Non mirum est si iniurias suas non adeo facile condonant plebeii et contempti homines, quoniam id illis vitio datur, quod potentioribus laus est. Si enim quis eorum vindictam remiserit, in vulgus nihilominus rumor erit, voluit ulcisci, sed non potuit. Referre vero gratiam, ironice pro eo quod est iniuriam rependere, seu, ut dicit Curtius, vicem reddere. Terentius in Eunucho:

Inveniam pol hodie parem ubi ei referam gratiam.

Ibidem:

Quid? quid venire in mentem nunc mihi possit? [1])
Quidnam? qui referam huic sacrilego gratiam,
Qui hunc supposuit nobis?

Eadem ratione dixit Coelius deferre munusculum. Nemini hoc deferre munusculum maluit, quam suo accusatori. Item: Aperte cum quibusdam loquutum cum L. Domitio homine, ut nunc est, mihi inimicissimo deliberare, velle hoc munusculum deferre. Etsi Servius grates τῶν μέσων esse tradit in II. commentar. Aeneidos Vergilii:

[pag. 53] Di, si qua est coelo pietas quae talia curet,
Persolvant grates dignas, et praemia reddant
Debita, qui nati coram me cernere lethum
Fecisti, et patrios foedasti sanguine vultus.

At cui ultio in facili] Ii sunt qui vindicta debent abstinere, qui ex eo quod abstinent, certam laudem consequuntur, nec facilius ideo in posterum laedentur, quia semel impune laesi sunt. Ultio in facili, id est facilis, prompta, parata. Honesta est loquutio. Ovidius in I. de Arte:

Quod petis, ex facili, si volet illa, feres.

Seneca lib. III. de Beneficiis: Beneficium ex facili largitus est. Valerius lib. IV.: Proni studii certius indicium est supra vires niti, quam viribus ex facili uti. Livius lib. III.: Quum exitus haud in facili esset, compulsos in cavas valles circumveniunt. Quintilianus lib. IX.: Interim augemus crimina quae ex facili possumus aut diluere, aut negare.

Humili loco positis] Si obscuri et ignobiles inter se rixantur, ac se mutuo conviciis maledictisque proscindunt, nihil novum. Est enim eis solenne, rixari ac iurgari: post ubi se clamoribus satis ad ravim exercuerunt, tandem ad manus venire, et litem decidere pugnis et calcibus: estque vulgare proverbium, post verba verbera. Rex vero si in morem popularium vociferetur, ac depugnet unguibus et pugnis, nonne multum detrahet ex sua maiestate? Nota hanc esse tertium rationem.

1) *Lege:* possit mihi.

CAPUT VIII.

Grave putas, eripi loquendi arbitrium regibus, quod humillimi habent. Ista quidem servitus est, non imperium. Quid? tu non experiris istud nobis esse, non tibi, servitutem? Alia conditio est eorum qui in turba, quam non excedunt, latent: quorum et virtutes ut appareant, diu luctantur, et vitia tenebras habent. Vestra facta dictaque rumor excipit. Et ideo nullis magis curandum est qualem famam habeant, quam qui, qualemcunque meruerint, magnam habituri sunt. Quam multa tibi non licent, quae nobis beneficio tuo licent? Possum in qualibet parte urbis solus incedere sine timore, quamvis nullus sequatur comes, nullus sit domi, nullus ad latus gladius. Tibi in tua pace armato vivendum est. Aberrare a fortuna tua non potes. [pag. 54] *Obsidet te, et quocunque descendis, magno adparatu sequitur. Et haec summae magnitudini servitus est, non posse fieri minorem. Sed cum diis tibi ipsa necessitas est. Nam illos quoque coelum alligatos tenet: nec magis illis descendere datum est, quam tibi tutum. Fastigio tuo adfixus es. Nostros motus pauci sentiunt. Prodire nobis ac recedere, et mutare habitum, sine sensu publico licet. Tibi non magis quam soli latere contingit. Multa contra te lux est. Omnium in istum conversi oculi sunt. Prodire te putes, oriris. Loqui non potes, nisi ut vocem tuam quae ubique sunt gentes, excipiant. Irasci non potes, nisi ut omnia premantur. Sic neminem potes affligere, nisi ut quidquid circa fuerit, quatiatur. Ut fulmina paucorum periculo cadunt, omnium metu, sic animadversiones magnarum potestatum terrent latius quam nocent, non sine caussa. Non enim quantum fecerit, sed quantum facturus sit, cogitatur in eo qui omnia potest. Adiice nunc, quod privatos homines ad accipiendas iniurias opportuniores, acceptarum patientia facit. Regibus certior est ex mansuetudine securitas; quia frequens vindicta, paucorum odium reprimit, omnium irritat. Voluntas oportet ante sae-*

viendi, quam causa deficiat. Alioqui quemadmodum praecisae arbores plurimis ramis repullulant, et multa satorum genera, ut densiora surgant, reciduntur, ita regia crudelitas auget inimicorum numerum tollendo. Parentes enim liberique eorum qui interfecti sunt, et propinqui, et amici, in locum singulorum succedunt. Hoc quam verum sit, admonere te exemplo domestico volo.

Visus est Seneca duram imponere regibus conditionem, quum vociferationem verborumque intemperantiam in illis vituperaret. Si quid est enim liberum in homine, lingua est. Detruditur ergo in postremam servitutem, cui ademptum est loquendi arbitrium. Oportet, inquit Tiberius, in libera civitate liberas esse linguas. Solus is qui supra libertatem est, silentio serviet. Hic rem per se asperam mollit [pag. 55] Seneca, nunc verborum deflexione, nunc aptis comparationibus. Ostendit enim hoc maiestatis plenum esse, non contaminare scurrilibus verbis maiestatem: tantum abest ut aliquid dignitati detrahatur. Virtutes et vitia principum esse in aperto. A vitiis cavendum ut solae et purae virtutes emineant: vulgus autem suis tenebris immersum, inglorium latere. Sic principis magno comitum adparatu procedere, privatos nullum habere comitatum. Denique hanc esse deorum necessitatem, qui suo coelo avelli non possunt, quemadmodum nec princeps suo fastigio.

Ista quidem servitus est] Ex persona principis, qui nolit sibi eripi loquendi arbitrium. Quasi diceret, non esse id rationi consentaneum, ut qui imperare debet, serviat. In hanc sententiam est illud Publii Mimographi:

> Regibus est peius multo quam servientibus.

Et Salustius in Catilina: Qui magno imperio praediti in excelso aetatem agunt, eorum facta cuncti mortàles novere. Ita in maxima fortuna, minima licentia est. Quae apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas appellatur. Agamemnon etiam, ut refert Plutarchus in vita Niciae, hoc saepe usurpabat. Vitae nostrae praesidem turbam sortiti sumus, multitudinique procul dubio servire cogimur.

Alia conditio est eorum] Qui enim sibi vivunt obscuro loco positi, ignobilitatis suae beneficio loquuntur libere, et faciunt libere quidquid libet. Putas quot[1] pauperum praeclare dicta ac facta, non longa vetustate, sed unius aut alterius diei spatio obliterantur? Principum verba atque opera simul sunt edita, perpetuae consecrantur memoriae. Rursum, quae turpiter aut facta aut dicta fuerint a viris ignobilibus, eodem temporis articulo effluunt. Nam qua ratione celebrentur, ubi autor sibi tantum ac suis parietibus cognitus est? Sic aetas, ut ait ille, per tacitum fluit, et dies sine strepitu praetereunt.

Vestra facta dictaque] Nihil quod fit aut dicitur a viris principibus, excidit, quin in vulgus perferatur, et suos habeat interpretes. Quare, ut Herodianus ait, principum res nullo pacto latere possunt. Plinius in Panegyrico: Habet hoc primum magna fortuna, quod nihil tectum, nihil occultum esse patitur: Principum vero non modo domos, sed cubicula ipsa intimosque secessus recludit, omniaque arcana noscenda famae proponit atque explicat. Claudianus in Panegyrico Honorii:

> Hoc te praeterea crebro sermone monebo,
> Ut te totius medio telluris in orbe
> Vivere cognoscas, cunctis tua gentibus esse
> Facta palam, nec posse dari regalibus usquam
> Secretum vitiis. Nam lux altissima fati
> [pag.56] Occultum nil esse sinit, latebrasque per omnes
> Intrat, et angustos explorat fama recessus.

Iuvenalis:

> Omne animi vitium tanto conspectius in se
> Crimen habet, quanto qui peccat, maior habetur.

Salustius in Iugurtha: Maiorum gloria posteris quasi lumen est, neque bona eorum, neque mala in occulto patitur. Eadem est sententia Plutarchi in Politicis.

Et ideo nullis magis curandum est] Istis qui personam magnae dignitatis sustinent, non licet esse mediocribus. A privatis enim virtutes populares exiguntur: ab illis excellentes et heroicae: atque, ut ait ille, maiora semper populus a summo exigit. Cicero ad Quintum fratrem: Quod si in mediocri statu sermonis et praedicationis res nostrae essent, nihil abs te eximium, nihil praeter aliorum consuetudinem postularetur: nunc vero propter earum rerum in quibus versati sumus splendorem et magnitudinem, nisi summam laudem ex ista provincia assequimur, vix videmur summam vituperationem posse vitare. Hoc igitur illis necessitatis incumbit, quoniam velint nolint magnos esse oportet, ut boni sint iuxta ac magni nominis.

Quam multa tibi non licent] Argumentum a simili, ne putet aliquid ex sua magnitudine decedere princeps, si illi in iurgia et rixas non liceat prorumpere, quum multa non liceant, salva tamen maiestate. Malim autem interrogative legere, quanquam sine interrogatione legitur in plerisque exemplaribus: et loquutio est ab autoribus recepta, licet Valla improbet. Coelius libro VIII. Epistol. Ciceronis: At ille quam clementer. Item: Omnia intima conferre discupio, habeo autem quam multa. Cicero Tuscul. quarta: Atqui stirpes sunt aegritudinis quam multae, quam amarae, quae ipso trunco everso omnes elidendae sunt. Seneca ipse lib. X. Declamationum: Et quia ipsos pudet viros esse, id agunt ut quam pauci viri sint. Suetonius in

1) *Ed. Amst.* quod.

Claudio: Opera magna potius quam necessaria quam multa perfecit.

Aberrare a fortuna tua non potes] Est artificii rhetorici, quae contra nos faciunt, in rem nostram et causae commodum vertere. Est enim aliquid tyrannicum, inter cives suos corpus munire armorum praesidio. Cicero Philipp. II.: Nonne igitur millies perire est melius, quam in sua civitate sine armatorum praesidio non posse vivere? Seneca vero magis esse ornamenta et insignia imperii dicit, quam vitae praesidia. Mamertinus in Panegyrico Iuliani Caesaris: Arma igitur, et iuvenes cum gladiis atque pilis, non custodiae corporis sunt, sed imperatoriae maiestatis solennis ornatus. Quid enim istis opus est, quum firmissimo sis muro civici amoris obseptus?

Omnium in istam oculi conversi sunt] Ovidius in consolatione ad Liviam:

Ad te oculos auresque trahis, tua facta notamus,
[pag. 57] Nec vox missa potest principis ore tegi.

Et ille turpem esse in rege ebrietatem dicebat, quem aures oculique omnium sequerentur. Verum id, ut praeclarum, ita etiam difficile et arduum est: ut non immerito Cicero exclamaverit: O dii immortales, quam magnum est personam in republica tueri principis, qui non animis solum debet, sed oculis servire civium.

Irasci non potes] Verissima sententia. Omnes enim verentur quo efferatur animi impotentia, cui nihil clausum est. Et quum tandem, velut calamitas, in aliquem cecidit, alii idem in caput suum timent. Quantam enim putas futuram terris pestem, si principes legibus liberi, soluti omnibus, ut aiunt, frenis ac repagulis, velint exercere nocendo potentiam? Quis finis esset caedibus, latroniciis, direptionibus, ubi nihil non potest efferata rabies? Bene ergo quod principes legibus soluti, legibus tamen vivunt. Imo vero lex ipsa sunt.

Adiice nunc quod privatos] Redit nunc ex digressione ad orationis contextum, et filum argumenti, et tandem quartam rationem reddit, cur sit ignoscendum privatis hominibus ubi asperius suas offensas ulciscuntur: quia quum sint obnoxii iniuriae, veterem ferendo, novam invitant. Id est quod saepe eos cogit retaliare iniurias: non ut praeterita corrigant, sed ut in futurum provideant. Alia est regum ratio et conditio, qui quum iniurias remittunt, certam sibi securitatem comparant. Idque comprobat argumento a contrariis. Si enim frequens vindicta paucorum odium reprimit, multorum irritat: sequitur aptiorem esse coercendis iniuriis veniam.

Quemadmodum praecisae arbores] Comparatio sumpta ex disciplina rei rusticae. Solent enim agricolae, quo sint firmiores arbores et feraciores, teneros adhuc ramos praecidere. Ita et frondosi magis et densiores renascuntur. Et sunt satorum quaedam genera, quae nisi ferro amputantur, emoriuntur, et languescunt. Multa in hanc rem praecipiuntur ab autoribus rei rusticae.

Parentes liberique eorum] Unde illud celebre antiquitus proverbium: Stultus, qui patre interfecto filium relinquit superstitem.

Admonere te exemplo domestico] Haec enim plus habent energiae, quia melius in aures influunt, promptiores ad laudes familiae suae audiendas, et aculeum relinquunt, quum is qui admonetur, probrosum reputat maioribus suis cedere, et partum ab illis splendorem obscurare. Vergilius Aeneidos III. in persona Andromaches:

Ecquid in antiquam virtutem animosque viriles
Et pater Aeneas, et avunculus excitat Hector?

Quod sic lib. XII. repetitum est:

Tu facito mox quum matura adoleverit aetas,
[pag. 58] Sis memor, et te animo repetentem exempla tuorum
Et pater Aeneas, et avunculus excitat Hector.

CAPUT IX.

Divus Augustus fuit mitis princeps, si quis illum a principatu suo aestimare incipiat. In communem quidem rempublicam gladium movit, quum hoc aetatis esset, quod tu nunc es: duodevicesimum egressus annum iam pugiones in sinu amicorum absconderat. Iam insidiis Marci Antonii consulis latus petierat. Iam fuerat collega proscriptoris. Sed quum annum quadragesimum transisset, et in Gallia moraretur, delatum est ad eum indicium, Cinnam stolidi ingenii virum insidias ei struere. Dictum est et ubi, et quando, et quemadmodum aggredi vellet. Unus ex consciis deferebat. Constituit se ab eo vindicare. Consilium amicorum advocari iussit. Nox illi inquieta erat, quum cogitaret adolescentem nobilem hoc detracto integrum, Cn. Pompeii nepotem damnandum. Iam unum hominem occidere non poterat. Quum proscriptionis edictum inter coenam dictaret gemens, subinde voces emittebat varias, et inter se contrarias. Quid ergo? Ego percussorem meum securum ambulare patiar, me solicito? Ergo non dabit poenas, qui tot civilibus bellis frustra petitum caput, tot navalibus, tot pedestriis praeliis incolume, postquam terra marique pax parta est, non occidere constituat, sed immolare? Nam sacrificantem placuerat adoriri. Rursus silentio interposito, maiore multo voce sibi quam Cinnae irascebatur. Quid vivis, si perire te, tam multorum interest? Quis finis erit suppliciorum? Quis sanguinis? Ego sum nobilibus adolescentibus expositum caput, in quod mucrones acuant. Non est tanti vita, si ut ego non peream, tam multa perdenda sunt. Interpellavit tandem illum Livia uxor. Et admittis, inquit, muliebre consilium? Fac quod medici solent,

[pag. 59] *qui ubi usitata remedia non procedunt, tentant contraria. Severitate nihil adhuc profecisti. Salvidenum*[1]) *Lepidus sequutus est, Lepidum Murena, Murenam Coepio, Coepionem Egnatius, ut alios taceam: quos tantum ausos pudet. Nunc tenta quomodo tibi cedat clementia. Ignosce L. Cinnae: deprehensus est. Iam nocere tibi non potest, prodesse famae tuae potest. Gavisus sibi, quod advocatum invenerat, uxori quidem gratias egit: renunciari autem extemplo amicis, quos in consilium rogaverat, imperavit, et Cinnam unum ad se accersit, dimissisque omnibus egressus e cubiculo, quum alteram Cinnae cathedram poni iussisset, Hoc, inquit, primum a te peto, ne me loquentem interpelles, ne meo sermone medio proclames: dabitur tibi loquendi liberum tempus. Ego te Cinna, quum in hostium castris invenissem, non factum tantum mihi inimicum, sed natum, servavi: patrimonium tibi omne concessi. Hodie tam felix es, et tam dives, ut victo victores invideant. Sacerdotium tibi petenti, praeteritis compluribus, quorum parentes mecum militaverant, dedi. Quum sic de te meruerim, occidere me constituisti. Quum ad hanc vocem exclamasset, procul hanc a se abesse dementiam, Non praestas, inquit, fidem, Cinna: convenerat, ne interloquereris. Occidere inquam me paras. Adiecit locum, socios, diem, ordinem insidiarum, cui commissum esset ferrum. Et quum defixum videret, nec ex conventione iam, sed ex conscientia tacentem, Quo, inquit, hoc animo facis? Ut ipse sis princeps? Male mehercule cum republica agitur, si tibi ad imperandum nihil praeter me obstat. Domum tueri tuam non potes. Nuper libertini hominis gratia in privato iudicio superatus es. Adeo nihil facilius potes, quam contra Caesarem advocare. Cedo,*[2]) *si spes tuas solus impedio, Paulusne te et Fabius Maximus et Cossi et Servilii ferent, tantumque agmen nobilium non inania nomina praeferentium, sed eorum qui imaginibus suis decori sint?*[3]) *Ne totam eius* [pag. 60] *orationem repentendo, magnam partem voluminis occupem (diutius enim quam duabus horis loquutum esse constat) quum hanc poenam, qua sola erat contentus futurus, extenderet: Vitam tibi, inquit, Cinna, iterum do, prius hosti, nunc insidiatori ac parricidae. Ex hodierno die inter nos amicitia incipiat. Contendamus utrum ego meliore fide vitam tibi dederim, an tu debeas. Post haec detulit ultro consulatum, questus, quod non auderet petere. Amicissimum fidelissimumque habuit, haeres solus fuit illi. Nullis amplius insidiis ab ullo petitus est.*

Sic sunt distinguendae orationis partes ut uno spiritu hoc efferatur; *Divus Augustus fuit mitis princeps, si quis illum a principatu suo aestimare incipiat.* Deinde quod sequitur, seorsum pronuncietur: *In communem quidem rempublicam gladium movit quum id aetatis esset quod tu nunc es.* Qui enim eius temporis historiam prodiderunt, omnes uno ore Augusti clementiam celebrant, postquam solus sublatis Lepido et Antonio reipublicae administrationem suscepit. In triumviratu acri ferocique ingenio proscribendi saevitiam exercuit, et alia quaedam edidit crudelitatis plena opera, quae recensere longum est. Tranquillus in eius vita: Clementiae civilitatisque eius multa et magna documenta sunt. Vide Cornelium Tacitum lib. I., Ovidium in pluribus locis. Nolui enim hic haerere, quia quaedam ut se offerent, sparsim attingentur.

In communem rempublicam gladium movit] Erasmus in posteriori editione legit, in communi republica. Utraque lectio sustineri potest. Nam Caesar octodecim plus minus natus annos, in expeditionem missus adversus Antonium, qui tunc Brutum Mutinae obsidebat, negotium intra tres menses confecit. Paulo post fugato Antonio, consulum altero in acie interempto, altero ex vulnere mortuo, animum ad petitionem consulatus adiecit: quia et suspicio insederat hominum animis, occisum ab eo Hirtium in pugnae tumultu, et Pansae vulneri, eiusdem instinctu, venenum a Glicone medico illitum: quo fractis opibus Antonii, et republica ducibus orbata, dominatum ad se reciperet. Et senatui visum erat, eius potentiam revocato exercitu scindere. His inquam nunciis territus, operam intendit at petendum consulatum. Et quum de successu ambigeret, legiones urbi admovit, arma quae sibi pro republica data erant, in rempublicam convertens. Quo tempore sic ad eum Cicero scribit: Quo [pag. 61] te misimus? a quibus reverteris? contra quos armavimus? quibus arma cogitas inferre? a quibus exercitum abducis? et adversus quos aciem struis? cur hostis relinquitur, civis hostis loco ponitur? cur castra medio itinere longius adversariorum castris, et propius urbem moventur? Paulo post cum Antonio et Lepido sceleratam triumviratus societatem coepit coire. Ita circiter undevicesimum aetatis annum in rempublicam gladium movit, et in republica.

Id aetatis quod tu nunc es] Sic ineunda est supputatio ex Tranquillo: Quadrimus patrem amisit. Duodecimum annum agens, aviam Iuliam defunctam pro concione laudavit; quadriennio post, virili sumpta toga, militaribus donis triumpho Caesaris Africano donatus est. Quid temporis intercesserit inter id, et mortem Iulii dictatoris, alia supputatione colligendum. Siquidem primum cum M. Antonio atque Lepido, deinde tantum cum Antonio per duodecim fere annos, novissime per quatuor et quadraginta solus rempublicam tenuit. Mortuus est anno aetatis septuagesimo sexto, diebus quinque et triginta minus. Demantur anni sexdecim ad id tempus quo aviam laudavit in funere, deinde anni fere duodecim societatis cum Lepido et Antonio, post XLIV. qui assignantur monarchiae, supersunt anni quatuor.

1) *Ed. Amst.*: Salvidienum. 2) *Edd.* 1611 *sqq.*: Credo. 3) *Ed. Amst.*: sunt.

Quibus partim stetit a republica partim ad partes Antonii et Lepidi deflexit. Ex qua etiam observatione deprehenditur, conscriptum esse hunc librum a Seneca anno imperii Neronis II. qui septemdecim natus annos Claudio successit: ex quo fluxerat annus integer, et alter agebatur. Erat enim undevicesimum ingressus annum. Syntaxis qua hic usus est Seneca, licet non adeo trivialis, usurpatur a bonis autoribus. Cicero Epist. VII.: Et id aetatis iam sumus, ut omnia quae non nostra culpa accident, ferre fortiter debeamus. Libro I. de Oratore: Peto igitur, inquit Crassus, a te, quoniam id nobis, Antoni, hominibus id aetatis oneris imponitur. Idem in Verrem: Hominem id aetatis minime litigiosum quam tumultuosissime aggrediuntur. Philippica II.: Dixit P. Africanus et in fratre suo summam esse virtutem, summumque consilium, neque se ei legatum id aetatis, iisque rebus gestis defuturum. Plautus: Quid aetatis tibi videor? Apuleius in V. Metamorphoseon: Ut primum quidem tuae parentis, imo dominae praecepta calcares, nec sordidis amoribus inimicam me veram cruciares, verum etiam hoc aetatis puer, tuis licentiosis et immaturis iungeres amplexibus.

Iam M. Antonii consulis latus] Satis constat Antonium eo anno fuisse consulem, quo Caesar Iulius a coniuratis caesus est. Quamobrem et Caesaris commentaria penes se habuit (quia decretum erat a senatu, ne eius acta rescinderentur), et pecuniam, quam apud eum [pag. 62] Calphurnia deposuerat, quatuor millia talentorum. Eam quum Octavianus haeres ex dodrante scriptus, repeteret, contumeliose habitus est. Haec prima fuit causa dissidii: quod tamen temporarium fuit. Redierunt per communes amicos in gratiam, congressu in capitolio habito: ea nocte dormientem Antonium terribilis visio excitavit. Visum est ei dexteram de coelo feriri, nec multo post nunciatum est illi Caesarem insidias tendere. Quam ob causam rursus inter eos ardentissimae inimicitiae exortae sunt. Autor Plutarchus in Antonio. Meminit etiam Tranquillus his verbis: Hortantibus nonnullis percussores ei subornavit. Idem tradit Appianus.

Iam fuerat collega proscriptoris] Hostis consulis, proscriptoris collega. Non enim inter eos convenit, nisi initis de triumviratu et ultra ducentorum civium proscriptione, pactionibus.

Quum annum quadragesimum transisset, et in Gallia] Nempe anno imperii nono, quum Mediolani staret, ut ad primam quamque occasionem Druso adesset bellum gerenti adversus Germanos.

Delatum est ad eum indicium] Saepe huiusmodi delationes, merae sunt calumniae, quibus patent aures principum: huic vero indicio ita omnes circumstantiae loci, temporis, modi, apponuntur, ut pro re comperta esse possit.

Cinnam] Quis iste fuerit Lucius Cinna, apud alios autores non reperio. Primum in ea opinione fui, eundem esse Cinnam, qui graviter et aspere in Caesarem mortuum apud populum concionatus erat, quia videbatur verisimile, cum qui unus semel fuisset ex vindicibus libertatis, stetisse in proposito: eaque causa fuisse infensum Augusto. Sed postea animadverti Cornelium esse, non Lucium, et vocari a Seneca adolescentem, qui foret iustae senectutis. Forte is ipse est, cuius tacito nomine meminit Valerius libro nono cap. de dictis improbis aut factis sceleratis.

Unus ex consciis deferebat] Index proprie dicitur, ut autor est Paedianus in divinationem, qui facinoris cuius est conscius, latebras indicit, impunitate proposita. Cuius nominis proprietatem expressit Seneca per periphrasim. Videas tamen alicubi non observatam a probis autoribus. Curtius libro nono: Bessus, quanquam erat graeci sermonis ignarus, tamen stimulante conscientia, indicium Patronem detulisse credebat. Nam ut certum est, Patron nunquam consilium inierat cum coniuratis, nec erat proposita impunitas. Idem libro sexto: Ille Ceballino in armamentario abscondito, protinus regi corpus forte curanti, quid index detulisset, ostendit. Quum tamen Ceballinus non esset e numero coniuratorum, et detulisset non proposita impunitate.

Nox illi inquieta erat] Ex eorum more qui res magnas animo volvunt, et in magnis cogitationibus [pag. 63] suspensi haerent. Nam ut ait Ovidius:

Conscia curarum nox intempesta.

Unde illud apud poetam:

Et sub noctem cura recursat.

Item:

Nec placidam membris dat cura quietem.

In quem sensum Aristophanes eleganter vocavit δυσκολόκοιτον μερίμνην.

Quum cogitaret] Haec illi tum obversabantur, nobilitas viri, ob quam multo favore, multisque opibus polleret. Integritas vitae et morum, hac una proditionis exceptione. Probitas, quae iniuria damnatum argueret. Pompeii cognatio, quae omnium illi populorum gratiam conciliaret, ob hominis viventis celebritatem, et mortui gratam memoriam. Ita suspensus animi, Cinnam occideret necne, ambigebat.

Iam unum hominem] Epiphonema, seu rei narratae acclamatio. Cuius generis est illud Ciceronis: Facere enim fortis adolescens periculose, quam perpeti aliquid turpiter maluit. Et Vergilii:

Tantae molis erat romanam condere gentem.

Quum enarrasset Octavianum intendisse insidias vitae consulis, rempublicam armis pulsasse, fuisse civium proscriptorem, et nunc diu de morte homi-

nis deliberare, tandem exclamat: Iam unum hominem occidere non poterat.

Quum M. Antonius, proscriptionis edictum] Videri posset lapsus memoria Seneca, ut aliquando solet. Si enim supra quadraginta annos natus Augustus, ergo novem annis aut circiter post debellatum Antonium: quo tamen expugnato, ut testatur Plutarchus, publico edicto vetitum est, ne quis ex Antoniorum familia Marcus appellaretur. Ita nullus potuit esse id temporis M. Antonius, qui proscriptionis edictum dictaret. At vix credibile est adeo pueriliter hallucinatum esse Senecam in re praesertim suis temporibus gesta: quo fit ut malim omittere nomen M. Antonii.

Quid ergo] Dialogismos, schema rhetoricum, quum quis secum disputat et deliberat. Observat formam et decorum orationis patheticae, quae ab odio et indignatione proficiscitur, abruptum habens initium: ut ait Macrobius. Iuno apud Vergilium:

Mene incepto desistere victam?
Nec posse Italia Teucrorum avertere gentem?

Aiax XIII. Metamorphoseon:

Agimus proh Iuppiter, inquit,
Ante rates causam? et mecum confertur Ulysses?

Movet etiam indignationem, quum percussorem vocat, quasi iam perpetraverit quod statuerat. Securum eum, se sollicitum.

Tot civilibus bellis] Bella civilia quinque gessit Augustus, quemadmodum Tranquillus, exsequitur. Primum Mutinense, contra M. Antonium, quo Decimum Brutum consulem designatum obsidione liberavit. Secundum Philippense, adversus Brutum et Cassium, quo vindicavit mortem patris adoptivi, ubi prius inter Pompeium et Caesarem depugnatum [pag. 64] fuerat. Unde invidiose exclamat Vergilius:

Ergo inter sese paribus concurrere telis
Romanas acies iterum videre Philippi.
Nec fuit indignum superis, bis sanguine nostro
Aemathiam et latos Haemi pinguescere campos.

Perusinum, adversus L. Antonium, triumviri fratrem. Quartum Siculum, contra Sextum Pompeium piraticam exercentem. Quintum Actiacum, contra Antonium et Cleopatram. Haec Ovidius recensuit lib. XV. Metamorphoseon:

Illius auspiciis obsessae moenia pacem
Victa petent Mutinae, Pharsalia sentiet illum,
Aemathiique iterum remadescent caede Philippi,
Et magnum Siculis nomen superabitur undis,
Romanique ducis coniunx Aegyptia taedae
Non bene fixa cadet, frustraque erit illa minata,
Servitura suo Capitolia nostra Canopo.

Ex his quaedam pedestria fuerunt: ut Mutinense, Perusinum, Philippense: reliqua duo navalia, Siculum et Actiacum. Nec defuerunt externa bella, ut Dalmaticum et Cantabricum. Quod sua pericula commemorat Augustus, hunc habet sensum: qui tot bellorum pericula evasit, quem fortuna tot discriminibus servatum voluit, hic vult perdere. Ab hisdem locis movet adfectus Alexander apud Curtium lib. VI.: Quam feliciter in acie cecidissem, potius hostis praeda, quam civis victima? nunc servatus ex periculis, quae sola timui, in haec incidi, quae timere non debui.

Pedestriis praeliis] Frequentius et usitatius pedestre praelium dicitur, quam pedestrium. Hic tamen ea forma ponitur pedestrium, qua vulgarium Gellio, pro vulgari, et singularius pro singulari. Vide Nonium Marcellum de mutata declinatione.

Postquam terra marique pax parta est] Facit invidiam L. Cinnae, ex eo quod autor publicae pacis, parta omnibus populis quiete, unus ipse insidiis petitur. Significat autem id tempus, quo devictis Antonio et Cleopatra ad Actium promontorium, Iani templum clausit, quod observatum signum est pacis. Livius, Tranquillus, Plutarchus in vita Numae. Vergilius:

Claudentur belli portae, furor impius intus
Saeva sedens super arma, et centum vinctus ahenis
Post tergum nodis, fremet horridus ore cruento.

Ovidius I. Fastorum:

Frondibus Actiacis comptos redimita capillos,
Pax ades, et toto mitis in orbe mane.
Dum desunt hostes, desit quoque causa triumphi,
Tu ducibus, bello gloria maior eris.

[pag. 65] *Non occidere, sed immolare*] Occidere quidem et immolare, sed illud tanquam levius, quod tamen per se grave est, elevat: ut atrocitatem criminis exaggeret, quia et diis praesentibus testibus facinus perpetratur, et hostiae purae et sanctae humano sanguine resperguntur.

Adoriri] Iuxta verbi proprietatem. Est enim adoriri, ut admonet Donatus in Andriam, ex insidiis repente invadere, ex eo quod corpora ingrediuntium exsurgant subito, atque increscant. Idem in Adelphos: Aggredimur de longinquo, adorimur ex insidiis. Cicero in Milone: Qui erant cum Clodio, partim recurrere ad rhedam, ut a tergo Milonem adorirentur. Livius lib. VII.: Via patentiore ad hostem ducuntur, quem incautum improviso adortae etc. Idem lib. XXI.: Ut quum facto opus sit, adoriatur a tergo hostem. Curtius libro VIII.: Quem praetergressum sylvam, qui in ea consederant, ex improviso adorti, cum omnibus interemerunt. Nec tamen haec differentia ubique servatur.

Rursus silentio] Prius consilium capiebat in mortem hominis. Non aequum esse percussorem suum impunitum dimitti se sollicito. Esse irrogandam poenam insidiatori, qui in eius mortem conspiraverit, cui fortuna toties pepercerat. Nunc in se ipsum vertit accusationem, et vitam suam detestatur, quae tot hominum mortes secum trahat. Moriendum itaque sibi concludit, quia vivere non potest sine multorum malo.

Admittis muliebre consilium] Verba sunt Liviae Drusillae Augustum compellantis, et verecunde excusantis hac praefatiuncula, quod mulier seriis consiliis se immisceat. Ad hunc modum Porcia apud Plutarchum Brutum alloquitur: Scio muliebrem naturam fragilem esse ad arcana ferenda. Sed est, o Brute, vis quaedam et bonae educationis, et optimae consuetudinis, ad ingenium mihi, et Catonis esse filiam, et Bruto coniugem datam esse. Livius belli Macedonici lib. IV. in oratione Catonis: Maiores quidem nostri nullam, ne privatam quidem rem, agere foeminas sine autore voluerunt; in manu esse parentum, fratrum, virorum. Quamobrem vehementer obiurgatur Iuno a Iove quod se audacius in seria deorum consilia ingereret. Iliados lib. I.

Salvidenum Lepidus sequutus est] Is est Q. Salvidenus, cui classem Augustus commisit oppugnaturus terra marique Sextum Pompeium, in magnis honoribus habitus, et ad consulatum usque provectus liberalitate Augusti: quem nefaria contra Caesarem molitum, suo indicio detexit Antonius. Damnatus tandem mortem sibi conscivit. Autor Livius lib. CXXVII. ut indicat L. Flori Epitome et Eusebius in chronico. Hallucinantur Suetonii interpretes, qui Cornelium Gallum senatui damnandum traditum putant, Salvideno tantum provinciis interdictum. [pag. 66] Verba Tranquilli sunt: Quorum alterum res novas molientem damnandum senatui tradidit: alteri ob malevolum animum domo et provinciis suis interdixit. Sed Gallo quoque et accusatorum denunciationibus, et senatusconsultis ad necem compulso, laudavit quidem pietatem tantopere pro se indignantium. Caeterum et illacrymavit, et vicem suam conquestus est, quod sibi soli non liceret amicis, quatenus vellet, irasci. Lepidus, non ille Pontifex Maximus, et collega Augusti in triumviratu, sed eius filius, quem Lepidum iuvenem vocat Tranquillus. L. Florus in librum III. Decadis XIII.: Imposito fine civilibus bellis, altero et trigesimo anno, M. Lepidus, qui Lepidi Triumviri fuerat filius, coniuratione contra Caesarem facta, bellum moliens oppressus et occisus est. Muraena et Coepio Proculeii fratres, si Porphyrioni credimus. Muraenae proditio Castritio indice detecta est. Vide Tranquillum in eius vita. Idem etiam in vita Tiberii. Fannium Coepionem, qui cum Varrone Muraena in Augustum conspiraverat, reum maiestatis apud Iuvenes fecit, et condemnavit. Seneca in libro de brevitate vitae: Dum ultra Archenum, Euphratem, et Danubium terminos movet, in ipsa urbe, Muraenae, Coepionis, Lepidi, Egnatiorum, in eum mucrones acuebantur. Vult ergo dicere Livia, neque poena Salvideni Lepidum territum, neque Lepidi suppliciò Muraenam, nec Muraenae Coepionem. Nota schema rhetoricum, quod climax dicitur, quale illud,

Mars videt hanc, visamque cupit, potiturque cupita.

Ut alios taceam] Nempe Plautum Rufum, L. Audactium, L. Paulum, Varronem, Telephum, Aridasium, Epicadum.

Ignosce L. Cinnae: deprehensus est] Sensus est, si ignoscis L. Cinnae ad exemplum trahetur venia, et famae tuae proderit. Nempe magnum clementiae tuae documentum. Nec iam tibi timendum est ab eius insidiis. Semel deprehensus nocere amplius non potest. Deprehensus proprie est verbum nauticum, ut docet Servius. Statius primo Thebaidos:

Ac velut hyberno deprensus navita ponto.

Ovid. in Epist. Didonis:

Finge age te rapido, nullum sit in homine [1]) pondus,
Turbine deprendi, quid tibi mentis erit?

Caeterum ad alia transfertur, quum volumus significare aliquem ita angustiis constrictum, ut nulla pateat ad effugium via. Curtius lib. VII.: Tot montium latebris, inter quas deprehensus hostis ne fugae quidem, nedum resistendi occasionem fuerit habiturus. Quintilianus lib. XII.: Ut parva quaedam in angustiis mobilia, in campo deprehenduntur. Vere igitur deprehensus erat Cinna, quia index detulerat et ubi, et quando, et quomodo aggredi vellet.

Ego te Cinna] Oratio [pag. 67] Augusti ad Cinnam, plena artificii rhetorici, sic tamen ut ars lateat, et quasi fluat non adfectata. Proponit primum sua merita, quibus Cinnam sibi obligaverat, si ille parem referre gratiam, ut iustum erat, voluisset. Repertum hostem in hostium castris, quum iure belli occidere liceret, servasse. Nihil ex patrimonio ademisse, quum eodem iure in praedam cederet. Sacerdotium detulisse, quum plurimi peterent bene meriti. Nihil igitur habet suum: vita, fortunae, honores, Augusti beneficia sunt. Haec tamen quum ita habeant, ostendit ut sibi compertum sit, consilium iniisse de sua morte. Atque ita hominem illigat omnibus circumstantiis, ut tergiversari non possit. Iam probata est coniuratio. Addit spem inanem concipere, si regnandi cupiditate imperatorem tollere statuerit. Qui enim orbis imperium sustineret, qui praeesse familiae non potest? Quod si alio sit opus Augusto, non esse Cinnam tantum assequutum dignitatis, ut sit imperio destinatus. Esse plurimos Romae et gentis nobilitate non inferiores, et superiores omnibus ornamentis, qui non patiantur hunc sibi honoris gradum praeripi. Ergo quum facinus perpetraverit, fore illi inutile.

Praeteritis compluribus] Nomen in hac significatione elegans. Dicitur enim populus eos ex competitoribus in comitiis praeterire, quos suis suffragiis non adiuvat; et censores eum senatu mo-

1) *Sic libri nostri omnes. In Ovidii edd. hodie legitur* omine.

vent, quem in senatoribus recensendis praetereunt; et pater in iure dicitur filium praeterire haeredem, quem in loco haeredum non habet. Cicero in oratione pro Plancio subinde repetit, sed unum tantum exemplum subiicimus. Nunc tantum disputo de iure populi, qui potest et solet nonnunquam dignos praeterire: nec si a populo praeteritus est quem non oportuit, a iudicibus condemnandus est, qui praeteritus non est. Livius libro IV.: Principes plebis ea comitia malebant, quibus non haberetur ratio sui, quam ut indigni praeterirentur.

Non praestas fidem] Quod vulgo dicitur, acquitare se de suo promisso. Cicero Epist. lib. I.: Ut si rex amicis tuis qui per provinciam imperii tui pecunias ei credidissent, fidem suam praestitisset, auxiliis quum adiuvares. Idem libro V.: Quancunque fidem dederis, praestabo. Graeci dicunt ἐγγυᾶσθαι, ut docet Budaeus in annotationibus.

Et quum defixum videret] Vultu demisso terram spectantem, sive id verecundia faceret, sive timore poenae stupidus et attonitus. Eo enim compulsus erat, ut iam non posset dissimulare facinus. Nam, ut ait Iuvenalis satyra nona:

> Deprendas animi tormenta latentis in aegro
> Pectore, deprendas et gaudia, sumit utrumque
> Inde habitum facies.

[pag. 68] *Ex conscientia tacentem*] Non purgare se, non diluere obiecta, et accusationem silentio excipere, confitentis est. Unde illud inter iurisconsultos vulgare: Qui tacet, consentire videtur. Reo enim causam deserente, accusator obtinet.

Male cum republica agitur] Qui domi suae praeesse nequit, is ne ad publica munera adspiret. Oeconomica enim, umbra quaedam est et imago politicae, ut ait Aristoteles. In familia enim uxor, liberi, servi, liberti, faciunt parvam reipublicae speciem. Paterfamilias regis loco est: qui si est imperitus et minime idoneus, quorsum affectat maiora? Hoc volunt verba Aeschinis contra Ctesiphontem: Qui filios odit, et malus est pater, nunquam bonus gubernator populi esse potest: nec qui privatim est malus, unquam bonus publice esse potest.

Cedo, si spes tuas] Hoc dictum per rhetoricam permissionem accipio. Haec etiam sententia aliud rhetoricum schema complectitur, quod dicitur communicatio, habetque usum maxime in coniecturis quum adversarium consulimus.

Paulusne te, et Fabius Maximus] Antiquae et insignis apud Romanos nobilitatis familiae fuerunt. Nam Paulos satis superque illustravit L. Paulus, qui consul apud Cannas occidit, et Fabios non solum ille Maximus, sed trecenti quoque illi qui omnes ad unum animas reipublicae dependerunt; Cossos, Cossus ipse qui Larte Tolumnio occiso opima spolia Iovi Feretrio retulit; Servilios vero Servilius Hala, qui Sp. Melium regnum affectantem obtruncavit magister equitum. Qui ex unaquaque familia celebres fuerint tempore Augusti, nescio. Quintilianus lib. VI. Fabii meminit, qui incusans congiariorum Augusti quae amicis dabat, exiguitatem, heminaria esse dicebat. Et forte is ipse est ad quem sunt elegiae Ovidii in libris de Ponto.

Agmen nobilium non inania nomina praeferentium] Nomen inter alia significata hoc habet elegantissimum, quum accipitur pro nobilitate. Cicero Verrina II.: Proponit inania mihi nobilitatis, hoc est hominum arrogantium nomina. Pro Cn. Plancio: Est tuum nomen utraque familia consulare. Non dubitas igitur quin omnes qui favent nobilitati, qui id putant esse pulcherrimum, qui imaginibus, qui nominibus vestris ducuntur, te aedilem fecerint. Idem lib. III. Epistolarum: Quum ea nondum consequutus eram quae sunt hominum opinionibus amplissima, tamen ista vestra nomina nunquam sum admiratus. Viros eos qui ea vobis reliquerant, magnos arbitrabar. Saepius in oratione pro Ligario. Iuvenalis Satyr. VIII.:

> Et tamen ut longe repetas, longeque revolvas
> Nomen, ab infami gentem deducis asylo.

Ita Servius in secundo Georgicon interpretatur illud Vergilii

> Aliquod nomenque decusque
> Gessimus.

[pag. 69] Marcello quoque nomen decus ac dignitatem significat, qualiter etiam Vergilius usurpavit libro secundo Aeneidos:

> Non tamen indecorem tua te regina relinquet
> Extrema iam in morte, neque hoc sine nomine lethum.

Hinc forte manavit nomen pro gentilitia nobilitate accipi, quod commendatio a maiorum nobilitate ad posteros transmittitur. Unusquisque autem nomen a rebus gestis assumebat. Ovidius Fastorum I.:

> Respice dispositas generosa per atria ceras,
> Contigerant nulli nomina tanta viro.
> Africa victorem de se vocat, alter Isaurum
> Aut Cretum domitas testificatur opes.

Qua ratione etiam pro familia et cognatione legitur. Vergilius libro VI.:

> Nostrumque in nomen ituras.

Et iurisconsultus dicit fundum legari sub conditione, ut in nomine permaneat.

Sed qui imaginibus suis decori sunt] Exegesis. Qui enim imaginibus suis decori sunt, non inania nomina praeferunt, qui maiorum gloria, non suis rebus gestis turgescunt atque inflantur, dicuntur inania nomina praeferre, quasi maiorum suorum meritis tantum honoris debitum sit, ut redundaret quod posteris solveretur. De imaginibus dicerem quae nunc memoriae succurrunt, nisi omnia sufficeret Budaeus. Unum quod ille praetermisit, hic inseram, quum maxime ad rem faciat: Ius imagi-

nis dari solitum apud Romanos, quemadmodum senatoriam dignitatem, et alia publica ornamenta. Cicero Verrina VII.: Sententiae dicendae locum, togam praetextam, sellam curulem, ius imaginis ad memoriam posteritatemque prodendam.

Hanc poenam] Scilicet exprobrationem suorum beneficiorum et ingratitudinis Cinnae.

Vitam tibi iterum do] Peroratio, in qua Augustus Cinnam admonet, et pro quanto beneficio sibi tam male prius gratiam reposuerit, et quantum in posterum debiturus sit. Vitam semel Augusto debebat, quam hostis hosti concessisset: nunc bis debet, et ei quidem, cui mortem est machinatus.

Insidiatori ac parricidae] Quoniam ut apud Tranquillum legimus, parricidae vocati sunt qui Caesari manus attulerant in curia, quasi patris publici occisores, et idus martiae parricidium nominatae. Cicero lib. XII. Epistolarum Cassio: Auget tuus amicus furorem in dies: primum in statua quam posuit in rostris, inscripsit: Parenti optimo merito. Ut non modo sicarii, sed etiam parricidae iudicemini. Ad id etiam allusit Valerius lib. I. M. etiam Bruti dignus admisso parricidio eventus est omine designatus. Et in aliis aliquot locis.

Ex hodierno die] Sensus est: Sic mutuam ineamus benevolentiam, quasi nulla antehac fuerit: omnes iniurias oblivione conteramus, fingamus nunquam fuisse diremptum amorem, ne qua labecula incidat, [pag. 70] quae obscuret praesentem benevolentiam. Certemus ex hoc die officiis, modo intelligas te velut debitum persolvere, me ultro provocasse quum nihil deberem.

Utrum ego meliore fide] Sic a Curtio inducitur Alexander verba faciens ad milites: Eadem fide redite mecum in gratiam, qua vobiscum revertor. Bona fides hic, quae Graecis ἐπιείκεια καὶ χρηστότης, id est probitas et sinceritas in servandis promissis. Tranquillus in Augusto: Populo promissum congiarium reposcenti, respondit, se bonae fidei esse. Seneca Epist. 12: Nunquam bona fide vitia mansuescunt.

Nullis amplius insidiis] Clausula quae exemplum rei praesenti accommodat. Erat enim probandum, augeri a regibus inimicorum numerum tollendo, quia parentes et propinqui in demortuorum locum succedunt.

CAPUT X.

Ignovit abavus tuus victis. Nam si non ignovisset, quibus imperasset? Salustium, Cocceios, et Deillios, et totam cohortem primam interioris admissionis ex adversariorum castris conscripsit. Nam Domitios, Messalas, Asinios, Cicerones, et quidquid floris in civitate erat, clementiae suae debebat. Ipsum Lepidum quamdiu mori passus non est? Per multos annos tulit ornamenta principis retinentem. Eius pontificatum maximum non nisi mortuo illo transferri in se passus est. Maluit enim illum honorem vocari, quam spolium. Haec eum clementia ad salutem securitatemque perduxit. Haec gratum favorabilemque reddidit, quamvis nondum subactis reipublicae cervicibus manum imposuisset. Haec hodie praestat illi famam, quae vix vivis principibus servit. Deum esse, non tanquam iussi, credimus bonum principem Augustum, et bene illi convenisse parentis nomen fatemur, ob nullam aliam causam, quam quod contumelias quoque suas, quae acerbiores principibus solent esse quam iniuriae, nulla crudelitate exsequebatur: quod probrosis in se dictis arrisit: quod dare illum poenas apparebat, quum exigeret: quod quoscunque ob adulterium familiae suae damnaverat, adeo non occidit, ut dimissis, quo tutiores essent, diplomata daret. Hoc est [pag. 71] *ignoscere, quum scias multos futuros qui pro te irascantur: et tibi alieno sanguine gratificantem, non dare tantum salutem, sed praestare.*

Quod ad exempli similitudinem pertinebat, expeditum est, tantum profecisse Augustum sua erga Cinnam clementia, ut et illum sibi amicum redderet, et nullis amplius insidiis ab ullo peteretur. Est igitur alterum exemplum, victis ignovisse Augustum, idque illi feliciter cessisse, quo ad eandem facilitatem Neronem alliciat. Ovidius libro II. Tristium id ipsum testatur ad Augustum scribens:

Divitiis etiam multos et honoribus auctos
Vidi, qui tulerant in caput arma tuum.
Quaeque dies bellum, belli tibi sustulit iram:
Parsque simul templis utraque dona tulit.

Idem lib. I. de Ponto:

Sed piger ad poenas princeps, ad praemia velox:
Quique dolet quoties cogitur esse ferox.
Qui vincit semper, victis ut parcere possit:
Clausit et aeterna civica bella sera.
Multa metu poenae, poena qui pauca coercet,
Et iacit invita fulmina rara manu.

Abavus tuus] Non temere reperias qui assequatur, quomodo hoc gradu cognationis ad Augustum pertineret Nero. Nam ábavus eius stirpis paternae fuit Domitius is, qui praetor Caesarem abeuntem consulatu, quem contra leges auspiciaque gessisse existimabat, ad disquisitionem senatus vocavit. Mox consul imperatorem ab exercitibus gallicis retrahere tentavit: successorque ei per factionem nominatus, principio civilis belli ad Corphinium captus est, acieque demum Pharsalica occubuit, inquit Tranquillus. Qua ratione Augustus non abavus, sed proavunculus dicendus esset. Siquidem Octavius pater Augusti filiam habuit Octaviam, quae Antonio in matrimonium collocata, ex eo duas filias sustulit, quarum maior Antonia nomine, ex Domitio avo peperit Domitium patrem. Abavus mater-

nus Tiberius Nero Liviae Drusillae, quae postea Augusto nupsit, coniux. Nam ex ea Drusum genuit patrem Germanici: ex quo rursum Agrippina genita Neronis mater. Nec fuisse proprie abavum adoptivum facile percipitur. Est enim adoptatus a Claudio patruo suo magno, Drusi autem filio, qui privignus erat Augusti. Qua etiam ratione, ne per abusionem quidem, abnepos fuerit, sed pronepos. Uno tamen modo iure adoptionis sic vocari potest, quod Drusum privignum suum Neronis proavum [pag. 72] naturalem adoptavit. Tacitus lib. XIII.: Cum Nerone simul tertium iniit consulatum Valerius Messala, cuius proavum oratorem Corvinum divo Augusto abavo Neronis collegam in eo magistratu fuisse pauci iam senum meminerant. Hoc vero animadversione dignum, ab eodem Tacito lib. XIV. semel Augustum Neronis atavum dici in oratione Senecae ad Neronem, in oratione Neronis ad Senecam avum appellari, Alciato connivente, et minutias quasdam interdum consectante.

Cocceios] L. Cocceium intelligo, qui prius communis Octavio et Antonio amicus, autor fuerat conciliandi inter eos foederis.

Duellios] Lego Deillios, nullo exemplari suffragante, sed non levi coniectura. Eumque Deillium esse interpretor, quem Messala Corvinus desertorem bellorum civilium vocabat: quia (ut ipse Seneca lib. I. Suasor. scribit) a Dolabella ad Cassium transierat, inita pactione ut Dolabellam occideret. Deinde a Cassio ad Antonium, novissime ab Antonio ad Augustum transfugerat. In quo loco Deillius sine controversia legitur. Eius quoque meminit Plutarchus in Vita Antonii: ubi tamen corrupte legitur Delius in vulgaribus codicibus.

Totam cohortem primam interioris admissionis] Quod officium inter aulica munia non postremae fuit dignitatis, quantum ego intelligo. Sunt enim isti admissionales, qui aditu in cubiculum principis prohibent quos volunt, et quos volunt admittunt. Lampridius in Alexandro: Salutaretur vero quasi unus de senatoribus, patente velo, admissionalibus remotis, aut solis iis qui ministri ad fores fuerant. Suetonius in Vespasiano: Trepidum eum interdicta causa sub Nerone, quaerentemque quidnam ageret, aut quo abiret, quidam ex officio admissionis simul expellens, Morboniam abire iusserat. Iis praeest magister admissionum, cuius meminit Ammianus Marcellinus libro XV. Eiusmodi fere erant et regibus Macedonum. Curtius libro VI.: Ceballinus ante vestibulum regiae (neque enim propius aditus ei patebat) constitit opperiens aliquem ex prima cohorte amicorum, quo introduceretur ad regem. Et libro VIII. dicit nobilissimos iuvenes Macedonum solere describi in eam cohortem, qui seminarium erant ducum, praefectorumque. Quod autem addit, *interioris*, epitheton facit ad emphasin. Tranquillus in Caligula: Sed avum meum narrantem puer audiebam, causam operis ab interioribus aulicis proditam. Statius primo Thebaidos:

> Lectus concilio divum convenerat ordo
> Interiore polo.

Hinc et Vergilius: domus interior pro ipsis penetralibus.

Nam Domitios, Messalas, Asinios, Cicerones] Hi omnes partes Cassii et Bruti tuebantur: quibus profligatis, quidam etiam ad Sex. Pompeium [pag. 73] transierunt: Domitius quidem inter conscios Caesarianae necis, quamquam insons, lege Pedia damnatus, ad Brutum et Cassium se contulit: a quibus acceptam classem diu retinuit: quorum accisis opibus Antonio tradidit, et in patriam restitutus, amplissimos honores adeptus est. Postremo civili dissensione orta inter Octavianum et Antonium, ab Antonio descivit, navicula ad Octavianum transvectus. Autores Plutarchus in Antonio, et Tranquillus in Nerone. Verum alterum forte hic designat Seneca. Neque enim beneficentia Augusti in civitate floruit, quia non ab Augusto, sed ab Antonio in fidem acceptus, neque humilis aut supplex, sed ingentis meriti loco, ut qui reliquias belli magnis viribus repararet, et paulo post quam ad Augustum transfugit relicto Antonio, vita decessit. Nisi mavis arbitrari abusum Senecam historia ad Augusti laudem. De Messala narrat Plutarchus, quem ait Cassio fuisse perfamiliarem, ac pridie quam infeliciter pugnatum est in Philippis, cum eo coenasse, quum paucissimos ex domesticis in ea coena haberet. Huc certe argumento est, in magno pretio habitum, quod quum Brutus a Cassio exorasset sibi dexterum cornu, additus est illi Messala, partem militum bellicosissimam secum habens. Postea Augusto reconciliatus, consul factus est, et demandante senatu Augustum patrem patriae salutavit. Primus etiam urbis praefectus, autore Dionysio et Eusebio. Asinius vero, cuius mentio fit a Seneca, non ille est Pollio, qui Iulium in bellis civilibus sequutus, strenuam illi adversus Pompeium operam praestitit: quem Cicero in quadam Philippica inter portenta amicorum Caesaris numerat, et cum quo velut cum amico primario Iulium de traiiciendo Rubicone deliberasse affirmat Tranquillus, et qui postea Augusto opitulatus est in debellando Sex. Pompeio, ut scribit Plutarchus in vita Catonis Uticensis. Magis crediderim aut Asinium Gallum, aut alium quempiam ex eorum numero qui libertati studebant. Ciceronem hic filium intellige, qui vivo adhuc patre a Bruto accitus est in castra, ac inter primi nominis duces habitus. Multa gessit egregie, inquit Plutarchus in Vita Bruti. Caium etiam Antonium circa Byllidem praelio devicit. Militavit postea in castris Sex. Pompeii. Ubi victoria potitus est Augustus, eum, quo se a proditione Ciceronis excusaret, be-

nigne excepit. Pontificem statim declaravit: nec multo post consulem instituit, et Syriae praetorem. Antonio apud Actium posterius devicto, consul ius populo plerumque dixit, seditque pro rostris eo in loco, quo caput parentis eius manusque pependerant. Autor Appianus lib. IV. Addit Plutarchus in Vita Ciceronis, collegam esse adoptatum in consulatu ab Augusto, quo [pag. 74] anno senatus statuas Antonii deiecit, ac nonnulla ornamenta abolevit: ut divino quodam fato ultima ultio ad Ciceronis domum rediret. Non igitur abs re vocat eos Seneca florem civitatis, qui non mediocrem locum obtinebant.

Ipsum Lepidum] Primum post tumultus per Fulvium et L. Antonium excitatos divisum est inter eos imperium. Omnis ad orientem tractus Antonio concessus, Caesari attributae partes ad occidentem, ita ut terminum facerent Ionium mare. Lepido permissa Africa. Iam tum Caesaris potentia supra Lepidum efferebatur, quum tamen hactenus et dignitate et honore Lepidus superior fuisset. Sic tamen quieverunt, donec evocatus ab Octavio ad auxilium ferendum in expugnando Sex. Pompeio duarum et viginti, seu, ut alii volunt, viginti legionum fiducia superbiens, summas sibi partes vendicaret. Tum Octavius castra eius ingressus, quamvis capitis discrimine, rerum tamen potitus est, et exceptus salutatione militari. Lepidus rebus desperatis vitam impetravit abiecto magistratu, in Circeios relegatus, ubi reliquum vitae tempus finivit. Haec partim ex Appiano, partim ex Plutarcho, partim etiam ex Tranquillo.

Per multos annos tulit] Atque id inter Octavii laudes reponi non debet, qui ut primum potuit, Lepidum spoliavit omni dignitate.

Eius pontificatum maximum] Lepidus post mortem Iulii Caesaris pontificatum maximum invasit quo functus est ad mortem usque etiam quum exsularet. Eo mortuo Caesar ad se traxit. Creabatur primum a collegio pontificum, deinde Cn. Domitio consule ius suffragiorum ad populum translatum erat. Sacerdotium erat amplissimi honoris. Ita enim superstitione obstrinxerant populi animos pontifices, ut essent primae in urbe autoritatis publice et privatim. Ipse pontifex maximus inter omnes pontifices spectabilis et eminentissimus.

Maluit enim illum honorem] Epiphonema.

Gratum ac favorabilem] Hic passivam habet significationem, qui usus autoribus magis familiaris. Tranquillus: Sic vulgo favorabilis, ut plurimi tradant, quoties aliquo adveniret, vel sicunde discederet, prae turba occurrentium prosequentiumve nonnunquam eum discrimen vitae adisse. Quintilianus libro duodecimo: Et incipere quam maxime a facili ac favorabili causa velim. Reperitur tamen active, contra observationem Vallae et Beroaldi, apud Livium libro XXII. De Terentio enim Varrone loquens, iam, inquit, ad consulatus spem quum attolleret animos, haud parum callide auram favorabilis populi ex dictatoria invidia petit. Sic Vergilius in Georgicis: penetrabile frigus, et alibi: penetrabile telum. Sic Valerius, titulo de Observ. relig., senatum in deos venerabiliorem dicit. Et libro II.: Venerabilibus [pag. 75] erga deos obsequiis iuventus. [1]) Insatiabile, apud Ciceronem libro secundo de Nat. deorum, quod satiare non potest. Nulla enim est insatiabilior species, nulla pulchrior ad rationem solertiamque praestantior. Ammianus lib. XIV.: Qui enim adulabili sermone seriis admixto solus omnium proficisci pellexit vultu dissimulato.

Haec hodie praestat] Clementia viventi Augusto securitatem praestitit, mortuo famam praestat. Senatusconsulta quae in laudem principum viventium fiunt, aut metu expressa, aut temeritate praecipitata videri possunt. Obsequia servilia quae a populo exhibentur, acclamationes quoque, ut quidam vocat, ancillatrices, serviunt imperantis praesentiae. Homini mortuo quae dantur, spontanea sunt, eoque potiora. Deum ergo credit populus romanus Augustum, non quia iussus, sed quia bonum principem expertus est. Mos fuit ille solennis Romanorum, ut Caesares suos per apotheosin in numerum deorum referrent. Valerius: Deos alios accepimus, Caesares fecimus. Ritus ac caeremonias consecrandi imperatores exponit Herodianus libro IV. quem locum quoties relego, non possum a risu temperare. Adeo ridicula fuit illa Romanorum religio. Praeterea non tantum post mortem Augustus dei nomine donatus est; sed vivus vidensque divinos sibi honores exhiberi non aegre passus est. Horatius:

Praesenti tibi maturos largimur honores
Iurandasque tuum per nomen ponimus aras.

Et Carminum III.:

Coelo tonantem credidimus Iovem
Regnare: praesens divus habebitur
Augustus.

Publice tamen non fuit illi decreta religio nisi post mortem.

Bene illi convenisse parentis nomen] Tranquillus in eius vita: Patris patriae cognomen universi repentino maximoque consensu detulerunt. Salutatus est a Valerio Messala nomine universi senatus. Ovidius Fastorum II.:

Sancte pater patriae tibi plebs, tibi curia nomen
Hoc dedit, hoc dedimus nos tibi nomen eques,
Res tamen ante dedit: sero quoque vera tulisti
Nomina: iampridem tu pater orbis eras.

Et Tristium II.:

Parce pater patriae: nec nominis immemor huius
Olim placandi spem mihi redde tui.

---

1) *Edd.* 1597 *et seqq.* inventus, *vitio operarum. Caeterum in nostro Valerii Maximi textu L. II. c. 4. legitur:* Venerabilibus erga deos verbis iuventus gestus adiecit.

Hoc factum est Nonis Februarii. Errat tamen vir de studiis humanioribus bene meritus Baptista Egnatius in suis Caesaribus, quum affirmat Augusto primo attributum esse cognomen patris patriae: quum prius dictatori inditum fuerit, ut alibi videbitur.

Quod contumelias quoque suas] Animadvertendum hic quod dicit principes acerbius ferre contumeliam quam iniuriam. Iniuria namque, ut ait Ulpianus, seu re, seu verbis, nihil differt a contumelia. Quod dictum [pag. 76] parum convenit cum hoc loco Senecae. Itaque referendum ad illam Marcelli distinctionem, dicentis iniuriam a contumelia hoc distare, quod iniuria levior res est. Pacuvius in Peribea: Patior facile iniuriam, si est vacua a contumelia. Facile aerumnam ferre possum, si male abest iniuria. Etiam iniuriam, nisi contra constat contumelia. Contumelia enim a contemnendo dicitur, ut idem Ulpianus autor est. Nihil autem principes magis aegre patiuntur, quam contemni. Habet enim quendam aculeum contumelia, inquit Cicero Verrina V., quem boni viri ferre non possunt. Et Publius Mimographus: Contumeliam pati nec fortis, nec ingenuus potest. [1]) Aristoteles quoque Ethicorum lib. IV. servile esse opinatur, perferre contumelias. Hoc si in aliis verum est, in principe tamen verissimum. Nazarius in Panegyrico Constantini: O quam acres habes dolorum aculeos a contumelia, quam imponit inferior. Contumelias autem suas eadem forma qua Cicero loquitur Philipp. XIII.: Pergit porro in mea maledicta, quasi vero pulcherrime priora processerint. Sic etiam passive Coelius memoriam tuam dixit libro VIII. Epist. Ciceronis. Non quin mihi suavissimum sit tuae memoriae operam dare. Contumelia fuit, quod Labeo Antistius in senatus lectione legit M. Lepidum Circeiis exsulantem in opprobrium Augusti, quod sparsi famosi de eo in curia libelli, quod illi a quodam senatore dictum est: Contradicerem tibi, si locum haberem. Ab aliis: Licere senatoribus de republica loqui.

Probrosis in se dictis arrisit] Celebratur Alexandri apophthegma a Plutarcho: *βασιλικόν ἐστιν εὐποιοῦντα κακῶς ἀκούειν.* Regium est benefacientem male audire. Quod sequutus Augustus patienter audiit loedorias et scommata quae in se iactabantur: quemadmodum etiam recitat Macrobius libro II. Saturnalium. Nos pauca subiiciemus. Quum adulescentem provincialem sibi simillimum per iocum interrogasset, an mater sua aliquando Romae fuisset, negavit ille: nec contentus adiecit, pater meus saepe. Et Pollio quum in eum Fescenninos Augustus scripsisset, At ego, inquit, taceo. Non enim est facile in eum scribere, qui potest proscribere. Alia eiusdem generis vide apud Macrobium et Senecam in III. de Ira. Ipse Augustus epistola quadam ad Tiberium: Noli [1]) nimium indignari quenquam esse qui de me male loquatur. Satis est enim si hoc habemus, ne quis nobis malefacere possit.

Quoscunque ob adulterium familiae suae] Notum est Iulias filiam et neptem domum Augusti omnibus probris contaminasse, ob idque relegatas. Vide Tranquillum et Senecam lib. VI. de Beneficiis, et Plinium lib. XXI. De iis igitur nunc loquitur Seneca, qui consuetudinem haberent stupri cum filia et nepte, aut qui conscii essent adulteriorum: quibuscum mitius actum esse dicit, quod de damnatis non [pag. 77] est sumptum ultimum supplicium, sed exsilio tantum mulctati sunt: quin etiam acceptis diplomatibus dimissi sunt. Nec tamen verum est adeo clementer tractatos ab Augusto, quam hic affirmat Seneca. Siquidem nonnulli ultimo supplicio affecti: inter quos Iulius Antonius. Vide Tacit. lib. IV. Quod hic Erasmus divinat legendum *filiae*, nullius est momenti.

CAPUT XI.

Haec Augustus senex, aut iam in senectutem annis vergentibus. In adolescentia caluit, arsit ira, multa fecit, ad quae invitus oculos retorquebat. Comparare nemo mansuetudini tuae audebit divum Augustum, etiam si in certamen iuvenilium armorum deduxerit senectutem plusquam maturam. Fuerit moderatus et clemens. Nempe post Actiacum mare romano cruore infectum. Nempe post fractas in Sicilia classes, et suas, et alienas. Nempe post Perusinas aras, et proscriptiones. Ego vero clementiam non voco lassam crudelitatem. Haec est, Caesar, clementia vera, quam tu praestas, quae non saevitiae poenitentia coepit, nullam habere maculam, nunquam civilem sanguinem fudisse. Haec est in maxima potestate verissima animi temperantia, et humani generis comprehensibilis amor, non cupiditate aliqua, non temeritate incendi. Non priorum principum exemplis corruptis, quantum in cives suos liceat, experiendo tentare: sed hebetare aciem imperii sui. Praestitisti, Caesar, civitatem incruentam, et hoc, quod magno animo gloriatus es, nullam te toto orbe stillam cruoris humani misisse: quod eo maius est mirabiliusque, quod nulli unquam citius gladius commissus est. Clementia ergo non tantum honestiores, sed tutiores praestat. Ornamentum imperiorum est simul, et certissima lux. Quid enim est quum reges consenuerint, liberisque ac nepotibus tradiderint regna,

1) *Sententiam hanc hodie sic expressam legimus:* Contumeliam nec ingenuus fert nec fortis facit.

1) *Ed. Amst.:* Non.

quod tyrannorum exsecrabilis, ac brevis potestas est? Quid interest inter tyrannum [pag. 78] *et regem? Species enim ipsa fortunae, ac licentia par est: nisi quod tyranni in voluptate saeviunt: reges non nisi ex causa, ac necessitate.*

Ut dispositionem huius capitis intelligas] Operae pretium est superiora in compendium colligere. Admonendus fuit exemplo Nero, crudelitatem regibus esse perniciosam, quae uno sublato hoste multos excitet. Mansuetudine et clementia securitatem certiorem comparari. Augustus in exemplum propositus est, qui iuvenis adhuc, et aetatis vitio iracundus, potestate sua usus est in multorum perniciem. In eum ortae coniurationes, quas quum acerrime puniret, nihil poenis profectum est. Nullus exortus est post L. Cinnae impunitatem qui ei insidiaretur. Alia deinde subiiciuntur exempla clementiae, quae gratum favorabilemque suis reddidit, quae et viventi salutem, et mortuo gratiam conciliavit. Nunc ex comparatione auget Neronis mansuetudinem. Si enim Augusti vitia cum virtutibus pensantur, crudelitatis odium mansuetudinis tollit gratiam. Nero igitur longe gratiosissimus esse debet, qui nulla vitia admiscuit virtutibus.

Si in certamen iuvenilium] Si cum tua iuvenili mansuetudine componatur Augusti mansuetudo iam senis, et aetatis temperatura iam moderati. Amplificatio ab aetate. Senectutis propria est moderatio, iuventuti naturalis est intemperantia: quo mirabilius est, iuvenem seni moderatione praestare.

Fuerit moderatus] Confessio, quum rem aliquam concedimus, deinde inferimus quod id quod posuimus, infirmet.

Nempe post Actiacum mare] Multum romani sanguinis fusum videri potest ad Actium, promontorium Ambracii sinus, ubi Caesar expugnavit Antonium. Nam diu aequis viribus pugnatum est, partibus utrinque acerrime dimicantibus, donec sexaginta Cleopatrae naves, quae post magnas collocatae erant, fugam capessentes, aliis terrorem iniecerunt. Si tamen verum est quod scribit Plutarchus, ex Antonianis non supra quinque millia eo praelio occubuerunt. Quamobrem mirum est Senecam clade belli Philippensis praetermissa, in qua flos romanae nobilitatis interiit, hanc quasi insignem commemorasse.

Post fractas in Sicilia classes] Non temere ullo bello aut plura aut maiora pericula adiit Augustus, inquit Tranquillus, quam bello Siculo contra Pompeium. Bis enim classem tempestatibus obrutam amisit. Idque per aestatem, ut scribunt Plinius et Appianus. [pag. 79] Oppressus a Democrate et Apollophane Pompeii praefectis, aegre uno navigio effugit. His quidem difficultatibus superavit hostem non incruenta victoria. Ideo Seneca dicit post fractas classes et suas et alienas.

Post Perusinas aras] De bello Perusino alibi dictum est, quod adversus Lucium Antonium suscepit Augustus: rebellaverat is et instinctu Fulviae audacis mulieris, et fiducia consulatus, quem tunc gerebat. Accessit occasio: quia multitudo possessionibus suis deiecta a veteranis militibus, quibus agri assignati erant, undique ad eum confluxit et imperatorem salutavit. Collecta manu occupavit Hetruriae urbem opulentissimam Perusiam: quam vallo et fossa obsessam Augustus ad deditionem compulit. Haec omnia copiose apud Appianum. Cur autem Perusinas aras hic Seneca nominaverit, cognoscitur ex Tranquillo. Scribunt quidam, inquit, trecentos ex dedititiis electos utriusque ordinis ad aram divo Iulio exstructam, Idibus Martiis hostiarum more mactatos.

Et proscriptiones] Bene Iuvenalis Triumviros vocat discipulos Syllae ob proscriptiones. Nihil enim unquam horrendum magis Romae visum est, quam tres illas beluas in foro sedentes, omnes qui divitiis, honore, amicitiis pollerent, nominatim ad necem destinare, nec viros tantum, sed, quod dictu foedum est, etiam mulieres. Octavius vero quum aliquamdiu collegis restitisset ne qua proscriptio fieret, inceptam utroque acerbius exercuit. Aliis per gratiam et preces exorabilibus, solus magnopere contendit, ne cui parceretur. Proscripsit etiam C. Toranium tutorem suum. Marco Lepido in senatu praeterita excusante, et spem clementiae in posterum faciente, quoniam satis poenarum exactum esset, professus est ita modum se proscribendi statuisse, ut omnia relinqueret sibi libera.

Haec est Caesar clementia vera] Augusti clementia, poenitentia fuit crudelitatis et saevitiae. Ea vero quam praestas, nulla sanguinis macula aspersa est, provenit ex verissima animi temperantia, et caritate qua humanum genus complecteris.

Priorum principum corruptis exemplis] Ante Neronem imperabat Claudius, Claudium praecesserat C. Caligula, Caligulam Tiberius. Ex quibus C. Caligula ferocitate et impatientia ardebat. Tiberius quasi publico humani generis odio causas saevitiae sibi comminiscebatur. Claudius non tam consilio peccabat, quam stoliditate et ignavia qua liberti ad crudelitatem abutebantur, quamvis esset suopte ingenio sanguinarius. Omnes id atrocitatis ausi, quod referre non est opus, ubi in promptu sunt Tranquillus et Tacitus, ex quibus petet lector quae ad hunc [pag. 80] locum pertinent.

Praestitisti Caesar] In hunc sensum accipe: praestitisti, Caesar, civitatem incruentam. Neque id solum, sed etiam praestitisti, quod magno animo gloriatus es nullam scilicet te stillam humani sanguinis misisse. Id enim forte gloriatus fuerat Nero aut in senatu, aut in concione ad populum.

Quod eo maius est] Rursum amplificatio ab ae-

tate. Si enim istae imperiorum mutationes magnam rerum omnium vicissitudinem sua natura parturiunt, magnum est per se, quod Nero ne stillam quidem sanguinis humani fudit, quum adeptus est imperium. Verum hoc auget magnitudinem, quod paene adhuc puer aetatem prudentia temperavit. Nam septemdecim natus annos defuncto Claudio imperium suscepit.

Clementia ergo non tantum honestiores] Assumptum seu intentio. Erat enim propositio iam posita, certiorem esse regibus securitatem ex mansuetudine. Argumentum autem in suasoriis ab utili valet plurimum. Quintilianus libro tertio: In suadendo consideratur honestas, deinde utilitas. Sunt qui utilitatis considerationem in deliberationem venire solam putant.

Ornamentum imperiorum] Interpretatio.

Quum reges consenuerint, liberisque] Qui legitimum imperium obtinent et bono publico accommodant, illi morte sua occidunt, nec ante diem, sed saepe in otio et pace consenescunt. Tandem quum naturae legibus cedendum est, regnum relinquunt familiae suae haereditarium. Devolvitur in filios, a filiis nepotes accipiunt. Tyranni quamdiu vivunt, exsecrabiles, gladio saepius absumuntur quam morbo. Sic exercent violentam potestatem, ut non perpetua sit. Est ergo locus ex contrariis: primum ponitur propositio, reges consenescere, tyrannorum brevem esse potestatem, qua contraria inter se conferuntur. Sequitur differentia inter regem et tyrannum. Tum subiicitur eius differentiae illustratio. Quod autem hic Seneca dicit reges liberis ac nepotibus regna quasi per manus tradere, ex iure gentium trahitur. Quod Homerus eleganter significat hoc carmine Illiados β.:

Εἵλετο δὲ σκῆπτρον πατρώϊον ἄλφιτον αἰεί.

Ubi et patrium, et incorruptum sceptrum vocat.

Tyrannorum brevis] Hoc voluit Iuvenalis:

Ad generum Cereris sine caede et sanguine pauci
Descendunt reges, et saeva morte tyranni.

Et Seneca Tragicus in Medea:

Iniqua nunquam regna perpetuo manent.

Et in Nerone: [1])

Ubi non est pudor,
Nec cura iuris, pietas, sanctitas, fides,
Instabile regnum est.

Subiit memoriam nobile illud dictum Theopompi Lacedaemoniorum regis: cui quum ab uxore probro obiiceretur, quod esset humilius regnum filiis traditurus, quam ipse accepisset: respondit, eo igitur maius, quo diuturnius. Erant enim eo regnante constituti Ephori, [pag. 81] qui non permitterent vagari regiam libidinem. Vide Ciceronem in Officiis.

Quod interest inter tyrannum et regem] Quidquid est differentiae, usus potius quam verbi etymon aut proprietas constituit. Tyrannus enim graecum est, derivatum a verbo neutro τυραννέω, quod illis imperare significat. Unde Isocrates in Εὐαγόρᾳ, τυραννικὸν dixit pro dominandi perito. Et Aristophanes in nubibus vocat ὑψιμέδοντα τῶν θεῶν Ζῆνα τύραννον. Sophocles:

Σοφοὶ τύραννοι τῶν σοφῶν συνουσίᾳ.

Hoc et Servius testatur in septimo commentario Aeneidos cuius verba sunt: Apud Graecos tyranni et regis nulla discretio est, licet apud nos incubator, imperii tyrannus dicatur. His satis confutatus est error Verrii Flacci, qui scripsit tyrannos ab Hetruscis appellatos, qui et Tyrrheni a Tyrrheno Lydorum duce dicti sunt, quia gens illa crudelitatis nomine famata fuit. Itaque et autores latini hac dictione frequenter usi sunt in bonam partem. Vergelius Aeneidos quarto:

Te propter Libycae gentes, Nomadumque tyranni
Odere.

Et in septimo:

Pars mihi pacis erit, dextram tetigisse tyranni.

Horatius III. Carminum:

Qui Formiarum moenia dicitur
Princeps, et innantem Maricae
Littoribus tenuisse Lyrim
Late tyrannus.

Statius II. Thebaidos:

Ne toties incerta ferant, nutentque gementes
Imperia, et dubio pigeat parere tyranno.

Vide Augustinum lib. II. et libro V. de Civitate Dei. Iam vero usus obtinuit tyrannum dici, qui contra suorum voluntatem dominatur, aut intemperanter exercet potestatem, ut sit nomen vitii. Et sic Graecis distinguuntur τύραννος καὶ βασιλεὺς, ut nobis rex et tyrannus. Ideo Solon scribit quodam carmine se horruisse nominis infamiam, quum tyrannidem ultro a civibus suis oblatam respueret. Aristoteles VIII. Ethicorum ponit tyrannidem regni transgressionem. Et Politicorum III.: Vocare consuevimus, quum unus ad communem utilitatem gubernat, regiam potestatem. Quum vero pauci gubernant, plures tamen uno, optimatium gubernationem. Quum autem multitudo ad communem utilitatem gubernat, fit respublica. Labuntur vero et transgrediuntur huiusmodi species, ex regia quidem gubernatione in tyrannidem, ex optimatibus in paucorum potentiam, ex republica in popularem statum. Sunt autem multae species tyrannidis, de quibus idem libro quinto disserit. Cicero in Topicis: Ex altero genere quod erat bipertitum, unum est de eodem, et de alio: ut si quaeratur quid intersit inter amicum et assentatorem, regem et tyrannum? Seneca in Agamemnone:

1) *Ed. Amst.:* in Thyeste, *quod omnino probandum. Versus illi enim leguntur ibi v.* 215 *ss. Neronis nomen procul dubio calami lapsui debetur. Caeterum eadem Amstelodamensis emendat:* sanctitas, pietas, *jubente lege prosodica.*

Rex Mycenarum fuit.
Veniet tyrannus.

Hic quoties a Seneca usurpatur, accipiendum in malam partem.

CAPUT XII.

[pag. 82] *Quid ergo? Non reges quoque occidere solent? Sed quoties id fieri publica utilitas persuadet: tyrannis saevitia cordi est. Tyrannus autem a rege distat factis, non nomine. Nam et Dionysius maior iure meritoque praeferri multis regibus potest. Et L. Syllam appellari tyrannum quid prohibet? cui occidendi finem fecit inopia hostium, descenderit licet e dictatura sua, et se togae reddiderit. Quis tamen unquam tyrannus tam avide humanum sanguinem bibit, quam ille, qui septem millia civium romanorum contrucidari iussit? et quum in vicino* [1]) *ad aedem Bellonae sedens exaudisset exclamationem tot millium sub gladio gementium, exterrito senatu, Hoc agamus, inquit P. C. seditiosi pauculi meo iussu occiduntur. Hic non est mentitus, pauci Syllae videbantur. Sed mox de Sylla consequemur quomodo hostibus irascendum sit. Utique si in hostile nomen cives, et ex eodem corpore abrupti transierint. Interim hoc quod dicebam, clementia efficit, ut magnum inter regem tyrannumque discrimen sit, uterque licet non minus armis valletur: sed alter arma habet, quibus in munimentum pacis utitur, alter ut magno timore magna odia compescat. Nec illas ipsas manus quibus se commisit securus aspicit. Contrariis in contraria agitur. Nam ut invisus sit quia timetur, timeri vult quia invisus est. Et illo exsecrabili versu, qui multos dedit praecipites, utitur: Oderint, dum metuant. Ignarus quanta rabies oriatur, ubi supra modum odia creverunt. Temperatus enim timor cohibet animos, assiduus vero et acer, et extrema admovens, in audaciam iacentes excitat, et omnia experiri suadet. Sic feras lineis et pinna conclusas contine, easdem a tergo eques telis incessat, tentabunt fugam per ipsa quae fugerant, proculcabuntque formidinem. Acerrima virtus est quam ultima necessitas extundit. Relinquat oportet securi aliquid metus, multoque plus spei quam periculorum ostentet. Alioqui ubi quiescenti paria metuuntur, incurrere* [pag. 83] *in pericula iuvat, et aliena anima abuti. Placido tranquilloque regi fida sunt auxilia sua, quibus ad communem salutem utatur. Gloriosusque miles (publicae enim securitati dare operam videtur) omnem laborem libens patitur, ut parentis custos. At illum acerbum et sanguinarium necesse est graventur stipatores sui.*

Quid ergo?] Interrogatio, quae dispositionem adiuvat et excitat auditorem. Quum enim ea quae de differentia inter regem et tyrannum breviter complexus est, longa verborum serie postea sit enarraturus, minus haec haberent gratiae, si aequali tractu pronunciata essent, in hunc modum: Nam et reges occidere solent, sed quoties etc.

Nam et Dionysius maior] Dionysius maior non rex, sed tyrannus Syracusarum vulgo dicitur: et tamen multi qui reges appellati sunt, multo acerbius exercuerunt regnum, quam ipse tyrannidem. Hic igitur rex, illi verius tyranni, si ex suis operibus aestimentur. Neque tamen Dionysius ipse mansuetus per se aut moderatus fuit: quem etiam dirum atque exitialem terris futurum somnia portenderunt antequam nasceretur, ut refert Valerius. Et Macrobius inclementissimum aulae Siculae incubatorem vocat: qui submotis amicis, homines barbaros et ferocissimos in eorum locum substituit, quibus latera sua committeret. Verum quorundam saevitiae comparata eius crudelitas, paene speciem habet clementiae. Quo factum est ut duodequadraginta annorum dominationem peregerit, quum plerique reges fastigio [1]) depulsi, aut exsilio aut morte male mulctati sint. Eo tempore floruit, quo Atheniensibus triginta tyranni impositi sunt: quo eodem fere tempore Romae creati sunt tribuni militum consulari potestate, anno post conditam urbem 347 ut censet Gellius. Nam Livius tradit fuisse annum [2]) 310. Dionysium maiorem dicit propter filium, qui tyrannidem velut haereditariam a patre accepit. Postea per factionem expulsus, ludum literarium Corinthi pueris aperuit. Quoddam scilicet fortunae ludibrium, utramque expertus, adversam moderatius tulit, prospera intemperanter abusus est. Loquitur autem contra Vallae observationem, quum maiorem dicit potius quam superiorem: sicut Valerius lib. III.: Felicior progenie sua superior Cato, a quo Porciae familiae principia manarunt. Idem: Cato vero superior saepenumero ab inimicis ad causae dictionem vocatus, nec ullo unquam crimine convictus etc.

Et L. Syllam] Sylla quum plus quam tyrannice in caedes et latrocinia rueret, nunquam tyrannus [pag. 84] vocatus est. Dictatoris nomen retinuit, quem magistratum liberi populi sibi imponebant. Et tamen quis neget vere tyrannum fuisse, si tyrannus is est qui impotenter dominatur, qui caedibus suorum pascitur, qui praeter aequum et bonum violenter imperium exercet?

Cui occidendi finem] Imo vero ne ipsa quidem modum imposuit. Multi enim quibus nihil erat cum Sylla rei, et qui civilibus factionibus abstinuerant, privatis inimicitiis sunt interempti, sub hoc praetextu, quod Mariani essent, quanquam se nunquam

1) *Ed.* 1597: in vicinio, *quod vitium sequentes ita correxerunt ut* in vicinia *scriberent.*

1) *Recentiores omnes male:* fastidio. 2) *Edd.* 1597 *ss.:* anno.

admiscuerant Mario. Postea Sylla a quodam senatore rogatus, ut declararet quos esset poenis affecturus, ne tot immerentes iugularentur, octoginta cives proscripsit. Id aegre ferente senatu, addidit ducentos ac viginti. Tertio etiam non pauciores adiecit. Super hoc in concione se proscripsisse dixit, qui tunc memoriae succurrissent: alios proscripturum, qui oblivione essent praeteriti. Si quis proscriptum recepisset, opibus adiuvisset, morte liberasset, mortem irrogari praecepit, ut pietatis poenas lueret. Non fratrem, non filium, non parentem excepit. Neque deorum templa, neque hospitales penates, nec paternas domos a caedibus puras esse voluit. Nec Romae solum, sed in omnibus Italiae oppidis proscriptiones exercuit. Praeneste illati primum viritim cruciatus, iudiciario more. Deinde duodecim millia trucidata: soli Syllae hospiti concessa impunitate; quam tamen fortiter abnuit, respondens nullam se habere salutis gratiam, si exstinctori patriae permisceretur. Mille alia id genus leges apud Appianum et Plutarchum.

Descenderit licet e dictatura sua] Quum ita se in republica gereret, dictaturam assumpsit, magistratum scilicet populo romano antea usitatum, cui tamen rerum summa permitteretur. Libere enim in capita civium dictatores animadvertebant, non parebant tribunorum intercessionibus, et paene supra leges erant, non secus ac regia potestate praediti. Quamobrem cautum erat, ut se abdicarent magistratu sexto mense, ex quo adepti essent, ne magnum imperium, quod periculosum creditur, foret diuturnum. Sylla vero in annos centum et viginti sibi desumpsit. Cuius exemplum sequutus est Iulius Caesar. Verum hic semel acceptam potestatem nunquam dimisit, ille vero sibi abrogavit in coetu populi, ausus se exponere rationem gestae dictaturae redditurum, si quis inquireret. Ideo cavillatus in eum Caesar, dixit nescisse literas, qui dictaturam deposuerit. Et rhetores inter declamandi exercitationes, deliberationem Syllae agitabant dictaturam in concione deponentis: ut ait Quintilianus libro VIII. Quo allusit Iuvenalis Satyra prima:

> Et nos
> Consilium dedimus Syllae, privatus ut altum
> Dormiret.

Quum ad hunc modum [pag. 85] abuterentur eius potestatis licentia, qui imperium affectabant, nomen senatusconsulto abrogatum est in perpetuum Antonio consule. Quae causa fuit ut postea Augustus magna vi offerente populo, genu nixus, deiecta ab humeris toga, nudo pectore, eam deprecatus sit. Verba igitur Senecae hunc habent sensum, licet praeter morem tyrannorum aliquando tyrannide excesserit, et in privatorum ordinem se composuerit, nullus tamen tyrannus etiam qui ad mortem perseveraverit, avidior fuit hauriendi sanguinis.

Et se togae reddiderit] Eadem loquutione utitur Lucanus lib. VII. in persona Caesaris:

> Ipse ego privatae cupidus me reddere vitae,
> Plebeiaque toga modicum componere civem.

Ut per togam significetur privatus habitus: quia praetexta insigne erat magistratuum. Paedianus in divinationem: Toga communis habitus marium et foeminarum, sed praetexta honestorum, toga viliorum. Quod tamen non satis est. Nam Sylla post depositam dictaturam senatoriam dignitatem retinebat. Quid sentiam, breviter perstringere visum est. In primis praetextati erant magistratus, ut dictum est, et ostendit Plinius in Panegyrico. Gestum, inquit, consulatum mirer, an non receptum? Gestus non in hoc urbis otio et intimo sinu pacis, sed iuxta barbaras gentes, ut illi solebant, quibus moris erat paludamento mutare praetextam. Item: Modo praetextas exuerant, resumant: modo lictores abire iusserant, revocent etc. Et Livius lib. X. tertiae decadis enumerat insignia triumphantium, et magistratuum, sellas curules, togam praetextam, tunicam palmatam, togam pictam, coronam triumphalem, lauream. Nonnulli alii etiam praetexta utebantur, consulares scilicet viri et praetorii, ac similes functi honoratis magistratibus, vel suis in rempublicam meritis eum honorem consequuti. Cicero quum de aedilitate sua loquitur: Sententiae dicendae locum, togam praetextam, sellam curulem, ius imaginis ad memoriam posteritatemque prodendam. Idem pro Cornelio Balbo: Qui praetoriam sententiam, ac togam praetextam legum praemiis consequuntur. Ne illi quidem semper praetexta toga induti in publicum procedebant, sed celebrandis supplicationibus, aut aliis feriis solennibus, et aliis quibusdam publicis festivitatibus. Cicero Philipp. II.: Cur non sumus praetextati? Cur honorem Caesaris tua lege datum deseri patimur? Bene ergo per togatos, privatos homines intelligimus, sive senatores, sive plebeios.

Tam avide sanguinem bibit] Usus est loquendi frequens, quum volunt scriptores quempiam exprimere suppliciis gaudentem, ut dicant eum sanguinem sitire et bibere. Plinius: Volumen evomuit, quo facile intelligatur ebrius [pag. 86] iam sanguine civium, et tanto magis eum sitiens. Unde illud carmen in Tiberium iactatum:

> Fastidit vinum, quia iam sitit iste cruorem:
> Tam bibit hunc avide, quam bibit ante merum.

Caesar apud Lucanum:

> Sic et Syllanum solito tibi lambere ferrum,
> Durat, Magne, sitis.[1]

Qui septem millia civium] Hanc eandem histo-

---

1) *Ed. Amst. habet:* magna sitis, *qui ridiculus error inde manasse videtur quod antiquiores omnes adeoque ipsa princeps* magne *exhibent, ac si adverbium esset, non Pompeii cognomen* (Lucan. I. 331).

riam recitat Augustinus libro III. de Civitate et Plutarchus in Vita Syllae. Hic tamen in numero a Seneca discrepat. Scribit enim interfectos ad sex millia: nec responsum Syllae ponit superbum adeo atque atrox. Illic enim legitur quosdam flagitiosos castigari, non pauculos. Sed hoc addidit Seneca ad auxesin, quo maiorem faceret Syllae invidiam. Augustinus de numero cum Seneca convenit.

Ad aedem Bellonae] In ea aede saepe habebatur senatus, praesertim quum aut externarum gentium legatis dabatur, quibus urbem ingredi non liceret, aut imperatoribus triumphum petituris, qui ex more urbem non ingrediebantur, nisi triumphantes. Utriusque rei exempla sunt apud Livium, tertiae decadis libro X. de legatis Carthaginiensium, quibus vetitis ingredi urbem, hospitium in via publica, senatus ad aedem Bellonae datus est. Lib. VIII.: Senatu extra urbem in aede Bellonae dato, quas res gessisset in Hispania, disseruit. Erat enim iuxta circum maximum extra urbem sita, ab Appio Pulchro consecrata, autore Ovidio VI. Fastorum:

> Hac sacrata die Thusco Bellona duello
> Dicitur, et Latio prospera semper adest.
> Appius est autor, Pyrrho qui pace negata,
> Multum animo vidit, lumine captus erat.
> Prospicit a tergo summum brevis area circum.

et caett. Eam autem diem intellige pridie Nonas Iunias, seu quartum diem mensis Iunii. Vovisse Appium Pulchrum autor est Livius libro X., verum a quo sit consecrata, aut quo tempore, non meminit. Primum tamen senatusconsultum apud Livium ibi factum legitur, quum victor Marcellus reversus ex Syracusis triumphum ob res a se gestas postulavit. Senatum habebat C. Calphurnius praetor, libro VI. tertiae decadis. De ipsa dea lege Ciceronem libro secundo de Natura deorum, Lactantium libro primo. Ut ad Syllam redeamus, potuit facile clamorem exaudire. Illa enim hominum septem millia quae se illi dediderant, ac in fidem permiserant, convenerant in circum maximum non longe a Bellonae templo.

Pauci Syllae videbantur] Sic respondisse Syllam alii non tradunt, quemadmodum diximus: sed hoc addidit Seneca, ut acciperet occasionem schematis quod Graecis [pag. 87] ἀνάκλασις dicitur, quum id quod ab altero dictum est, in aliam sententiam retorquemus. Huiusmodi est vulgare illud Proculeii: cui quum filius dixisset se non mortem patris exspectare, scilicet intelligens se non inhiare haereditati, excepit ille: Imo vero exspectes, nec piroperes moliri ut velocius moriar. Sylla pauculos dixerat occidi, ut terrorem minueret quem senatus ex tanto clamore conceperat: Seneca ad sanguinis aviditatem refert.

Ex eodem corpore abrupti] Argute colligit eos non esse cives, qui in commune non vivunt. Quid enim est civitas? Nempe concilium coetusve hominum iure sociatus, inquit Cicero in somnio Scipionis. Quam definitionem sumpsit ex Aristotele in Politicis. Si igitur non omnis societas est civitas, sed ea tantum quae probis moribus et aequis legibus vivat: nimirum qui legibus non obtemperant, cives non sunt, sed ex corpore legitimae civitatis abrupti. In hostile nomen transeunt. In eandem sententiam alibi Cicero: Ut corpora nostra sine mente, ita civitas sine lege, suis partibus ut nervis ac sanguine et membris, uti non potest.

Interim hoc quod dicebamus] Quasi diceret: Illud obiter dictum sit, admoneri nos exemplo Syllae quos hostes persequi debeamus. Interim quod est instituti nostri proprium, facile tyrannum a rege discernit clementia.

Uterque licet non minus armis valletur] Παραδιαστολή, quam Fabius lib. IX. distinctionem vocat, quae duas res aut plures, quae videntur eandem vim et rationem habere, disiungit, et quantum distent docet, suam cuique propriam sententiam subiungendo. Sic Ovidius in re simili:

> Et latro, et cautus praecingitur ense viator,
> Ille sed insidias, hic sibi portat opem.

Eiusdem generis est etiam quod sequitur: Nolo te saepius parcum appellare, quum sis avarus. Nam qui parcus est, utitur eo quod satis est; tu contra propter avaritiam, quo plus habes, magis eges. Ita non tam diligentiae fructus, quam copiae miseria consequitur.

Alter arma habet quibus] Rex scilicet, cuius officium est vim quae subditis inferatur, armis propulsare, quibus utitur tanquam pacis praesidio.

Alter ut magno timore] Scilicet tyrannus, qui quum omnibus invisus sit, odia terrore cohibet. Quod significavit Tranquillus de Domitiano loquens: Inopia rapax, metu saevus. Et Claudianus:

> Cuncta ferit, dum cuncta timet.

Nec illas ipsas manus] Qui omnes timet, qui ad omnem motum trepidat, suos etiam satellites cur non timeat? armatos videt, nec satis securus est, an pro se, an contra se ferro accingantur. In hanc sententiam introducitur Thyestes a Seneca tragico:

> Dum excelsus steti
> Nunquam pavere destiti, atque ipsum mei
> Ferrum timere lateris.

Ut invisus sit quia timetur] Contrariis in contraria agitur tyrannus. Nam timeri vult quia invisus [pag. 88] est. Et tamen ideo invisus est, quia timetur. Atqui nihil opus esset timore, si nullum esset odium. Hoc igitur unum illi malum est, quod putat mali remedium.

Et timetur] Ut enim ait Ennius, quem metuunt, oderunt: quem quisque odit, perisse expetit. Seneca lib. II. de Ira: Quid? quod semper in auctores redundat timor, nec quisquam metuitur, ipse securus?

Occurrat hoc loco tibi Laberianus ille versus, qui medio civili bello in theatro dictus, totum in se populum non aliter convertit, quam si missa vox esset publici affectus:

Necesse est multos timeat, quem multi timent.

Ita natura constituit, ut quod alieno metu magnum est, suo non vacet.

Timeri vult] Quid enim aliud faciunt, quam terrorem omnibus incutiunt, qui omnes sibi gladios impendere, suaeque vitae imminere arbitrantur? Lege tragoediam Senecae quae inscribitur Octavia: in quam sententias paene ad verbum ex hoc opere transtulit. Vere ergo tyrannica vox Dionysii, qua iactabat vincula adamantina esse metum, violentiam, classem et decem millia armatorum.

Et illo exsecrabili versu] Versus hic Atreo attribuitur in tragoedia quadam veteri, sive Accii, sive alterius cuiuspiam: quemadmodum Cicero duobus locis meminit: Offic. I.: Si Acacus aut Minos dixerit, Oderint, dum metuant, aut: Natis ipse sit sepulcrum parens: indecorum videretur, quod eos fuisse iustos accepimus; at Atreo dicente, plausus excitantur. Et Philipp. I.: Videmus quoque in fabulis, ipsis qui Oderint dum metuant, dixerint, perniciosum fuisse.

Oderint dum metuant] Suetonius in Caligula: Tragicum illud subinde iactabat: Oderint dum metuant. Item in Tiberio: Tragicum illud identidem iactabat: Oderint dum probent. Seneca lib. I. de Ira: Diram illam et abominandam vocem Syllano scias tempore esse scriptam: Oderint dum metuant. Hoc nomine Caesarem onerat invidia Lucanus, his verbis:

Gaudet tamen esse timori
Tam magno populis: et se non mallet amari.

Ubi supra modum odia creverunt] Tyrannus quidem satis prospere actum putat, si a suis metuatur, nihil ad se pertinere odium existimans, quod terrori succumbat. Interim crescunt odia, et tandem in rabiem vertuntur, quae nullo timore qualibet ruit. Hic nihil agunt gladii, nihil satellites, hic miser a suis praesidiis deseritur, quae sibi in eam fortunam comparaverat.

Temperatus enim timor] Nam et boni principes necesse habent metu continere facinorosos homines, ut appetitus noxii sub iuris regula limitentur: et poenas exsequi quae irrogantur a legibus, ne impunitas augeat confidentiam. Sed adhibent temperaturam: quoniam multis exorabiles [1]) se praestant, [pag. 89] pluribus etiam amabiles. Terror ille tyrannicus, qui nec mediocritatem habet, nec intervallum, nec discrimen, ita ad vivum pungit, ut magis irritet quam coerceat.

1) *Sic omnes recentiores. Princeps male:* execrabiles, *quod tamen corrigit in erratis.*

Sic feras lineis] Similitudo est appositissima, qua idem ipse Seneca utitur libro nono Declamationum: Quaedam, inquit, ferae tela commordent, et in mortis autorem per vulnera ruunt. Sed haec expressior et accommodatior ad id quod dixerat. Ut enim terror ille, quem posuit, acer et assiduus, et extrema admovens, sic feras indagine cinctas, venatore ferrum admovente, undique urget desperatio.

Lineis et pinna] Periphrastice designat indaginem, hoc est plagarum seriem in varros arrectarum.

Tentabunt fugam per ipsa quae fugerant] Dum enim ferrum fugiunt venatoris, se lineis plagis implicant: quibus rursum dum se explicare contendunt, cursum in venatorem retorquent, venabulum dentibus arripiunt. Idque contingit in ultima desperatione. Est enim artis venatoriae, facere aliquam spem evadendi, si aufugiant; quo se facilius coniiciant in plagas.

Acerrima virtus est] Γνώμη seu sententia, quae frequenter in clausulis ponitur. Hic simplex, et ad rem relata. Est autem non minus vera sententia, quam celebris et vulgata. Porcius Latro in Declamat.: Gravissimi sunt morsus irritatae necessitatis. Q. Curtius lib. V.: Ignaviam quoque necessitas acuit: et saepe desperatio spei causa est. Idem alibi: Efficacior omni arte necessitas, non usitata modo praesidia, sed etiam nova admovit. Hinc illud hortamentum Hannibalis ad milites, quo nihil efficacius dici potuit: Aut vincendum, aut moriendum, milites, libro X. [1]) Livii et tertiae decadis libro I.: Vobis necesse est fortibus viris esse, omnibus inter victoriam, mortemve certam, desperatione abruptis, aut vincere, aut si fortuna dubitabit, in praelio potius, quam in fuga mortem oppetere. Nullum incitamentum ad vincendum homini a diis immortalibus acrius datum est. Simile quiddam est apud Salustium in persona Catilinae.

Extundit] Verbum in hac significatione elegans, ut studii contentionem designet. Est enim quasi tundendo elicere, ut ait Nonius: qui etiam Vergilii carmen Georg. I. sic legit:

Ut varias usus meditando extunderet artes.

Quamvis Servio et Festo placeat, *excuderet.* Suetonius in Vespasiano: Latum clavum quamvis fratre adepto, diu aversatus est, nec tandem ut appeteret compelli nisi a matre potuit: ea demum extudit magis convicio, quam precibus. Ipse Seneca alibi: Qui etiam ex duro et immemori pectore gratiam extundit.

Relinquat oportet securi] Bonus princeps timetur ut praeses legum, et custos: quae non omnibus poenas irrogant, sed iis [pag. 90] qui non aliter cor-

1) *Hic nescio quis latet error. Quae praecedunt verba Hannibalis et quae sequuntur in eadem oratione leguntur apud Livium l. XXI. c. 43 seq.*

rigi possunt. Hunc improbi et facinorosi formidant, boni amant et reverentur.

Ubi quiescenti] Sensus est, tyrannus non modo de iis sumit supplicium, qui in necem suam conspirarint: sed etiam accusatores submittit, qui fictis criminibus opprimant innocentes. Sive igitur magnum aliquid cogites, sive quiescas, versaris semper in eodem capitis discrimine. Satius est autem a vero accusatore, quam a calumniatore trahi in iudicium.

Aliena anima abuti] Secundum eam differentiam, quam Donatus observavit in Phormione. Abutimur, ait, cum iniuria et contumelia. Quemadmodum etiam accepit Curtius lib. VIII.: Haec ergo sunt Macédonum praemia, quorum ut supervacuo et vilissimo abuteris sanguine.

Placido tranquilloque regi] Hactenus argumentabatur in hunc modum: etiam si tyrannus aliquod praesidium habeat in satellitibus armatis, non satis firmum esse et validum, tamen quod odio publico vinceretur. Nunc arguit nullum etiam in iis esse praesidium, nempe qui custodia eius graventur.

Sanguinarium] Id est crudelem, et sanguinis appetentem. Tranquillus in Claudio: Saevum et sanguinarium natura fuisse, magnis minimisque apparuit rebus. Plinius Epist. IV.: De huius nequitia sanguinariisque sententiis in commune omnes super coenam loquebantur. Sic Plinius maior vocat sanguinarium Tarquinii responsum, et idem Seneca libro III. de Ira, feram sanguinariam. Eadem forma Graecis αἱματόεις, καὶ αἱματώδης, καὶ αἱματηρός. Pro quibus nominibus Politianus in Herodiano sanguinarium vertit.

CAPUT XIII.

Non potest habere quisquam fidae ac bonae voluntatis ministros, quibus in tormentis et equuleo et ferramentis ad mortem paratis utitur, quibus non aliter quam bestiis homines obiectat, omnibus reis noxior ac sollicitior, ut qui homines deosque testes ac vindices facinorum timeat, eo perductus, ut non liceat illi mutare mores. Hoc enim inter caetera vel pessimum habet crudelitas. Perseverandum est, nec ad meliora patet regressus. Scelera enim sceleribus tuenda sunt. Quid autem eo infelicius, cui iam esse malum necesse est? O miserabilem illum, sibi certe: nam [pag. 91] *caeteris misereri eius nefas sit, qui caedibus ac rapinis potentiam exercuit, qui suspecta sibi cuncta reddidit tam externa quam domestica: quum arma metuat, ad arma confugiens: non amicorum fidei credens, non liberorum pietati. Qui ubi circumspexit quaeque fecit, quaeque facturus est, et conscientiam suam plenam sceleribus ac tormentis adaperuit, saepe mortem timet, saepius optat, invisior sibi quam servientibus. E contrario is cui curae sunt universa, qui non alia magis, alia minus tuetur, nullam non reipublicae partem tanquam sui nutrit, inclinatus ad mitiora, etiam si ex usu est animadvertere: ostendens quam invitus aspero remedio manus admoveat. In cuius animo nihil hostile, nihil efferum est. Qui potentiam suam placide ac salutariter exercet, approbare imperia sua civibus cupiens. Felix abunde sibi visus, si fortunam suam publicaverit; sermone affabilis accessuque facilis, vultu, qui maxime populos demeretur, amabilis; aequis desideriis propensus, et iniquis acerbus: qui a tota civitate amatur, defenditur, colitur. Eadem de illo homines secreto loquuntur, quae palam. Tollere filios cupiunt, et publicis malis sterilitas indicta recluditur. Bene se meriturum de liberis suis quisque non dubitat, quibus tale saeculum ostenderit. Hic princeps suo beneficio tutus, nihil praesidiis eget: arma ornamenti causa habet.*

Hoc caput est annexum superiori. Reddit enim rationem eius quod dixerat, non posse fieri quin graventur stipatores acerbo et sanguinario principe. Subdit nunc, quia nulla potest esse eorum fides aut benevolentia, quos assiduis caedibus, bestiarum more, exercet. Alludit autem Seneca ad morem antiquum Romanorum, qui supplicio addictos aut feris obiiciebant, ut protinus laniarentur, aut cogebant cum feris depugnare. Hique postremi ad bestias condemnati dicebantur. Illi priores, qui in mortem praesentaneam tradebantur, peiori erant conditione.

Omnibus reis noxior] Qui reus est et noxius, eum quoque sollicitum esse oportet. Nâm quum per se meticulosa res sit ire ad iudicem, [pag. 92] ut ait Plautus, meticulosissima est causam capitalem et malam sustinere, in qua de capite tuo sententiam secundum adversarium ferendam exspectes. Comparativum nomen quo usus est Seneca, non potest exigi ad communem aliorum formam: nec tamen caret exemplo. Plautus in Mostellaria:

> Quo neque industrior de iuventute erat
> Arte gymnastica.

Iuvenalis:

> Ergegius coenat, meliusque miserrimus horum.

Cicero in oratione pro Domo sua ad Pontifices: Quis apud populum romanum de illius dignitate industrius? quis senatui saepius dixit?

Ut non liceat illi mutare mores] Putat enim paratam sibi esse ultimam perniciem tyrannus, si solito faciliorem se exhibeat. Semper enim mortem habet prae oculis, quam non credit posse evitari, nisi vi armisque propulsetur. Sic animatus, etiam si volit, non tamen audet quidquam de solita crudelitate remittere. Ideo Phalaris, in quadam epistola, periculosius ait deponere principatum, quam occupare. Et Dionysius dicebat non equo insiden-

tem, sed pedibus tractum debere deponere tyrannidem: ut meminit Livius lib. IV. tertiae Decadis. Memorat et Plutarchus Solonis responsum, qui aiebat, pulchrum quidem tyrannidem esse locum, sed exitum non habere.

Scelera sceleribus tuenda] Hic mos eorum est, qui quum defendere admissa flagitia non possint, de novis sceleribus remedia quaerunt. Iam hoc scelus est, quod tyrannus irrumpit in publicam libertatem, ac pacem civitatis tumultuose perturbat; deinde ut possessionem semel acceptam retineat, cogitur omnes de medio tollere, qui sunt alicuius in urbe dignitatis, qui possunt ad recuperandam libertatem populum concitare. Haec ubi perpetravit, prospicit ne qui exsistant ultores ac vindices. Itaque omnem generosum sanguinem effundit. Demum agnoscit se omnibus exsecrabilem ac detestandum: quas exsecrationes dum vult a suo capite amoliri, scelera sceleribus tuetur. Ita nec modus nec finis scelerum. Seneca in Agamemnone:

Per scelera semper sceleribus tutum est iter.

Hinc eleganter Persius:

Virtutem ut videant, intabescantque relicta.

Non amicorum fidei] Sic de Dionysio legimus, qui submotis amicis, in eorum locum ferocissimarum gentium homines, et a familiis locupletum electos praevalidos servos, quibus latera sua committeret, substituit. Valerius autor libro IX. Cicero quoque Tusculanarum V. de eodem loquens: Qui quum esset bonis parentibus atque honesto loco natus, etsi id quidem alius alio modo tradit, abundaretque et aequalium familiaritatibus, et consuetudine propinquorum; haberet etiam more Graeciae quosdam adulescentes amore coniunctos, credebat se eorum nemini: sed iis [pag. 93] quos ex familiis locupletum servos delegerat, quibus nomen servitutis ipse detraxerat, et quibusdam convenis, et feris barbaris corporis custodiam committebat. Lege apud eundem Ciceronem Offic. II. de Alexandro Phereo.

Non liberorum pietati] Hoc etiam ad Dionysium refertur, qui quum se tonsorum manibus nollet permittere, tondere filias docuit, quarum etiam postea suspectam habens fraudem, instituit ut candentibus iuglandium putaminibus barbam sibi et capillum adurerent. Non est autem oscitanter praetereundum, quod Seneca fidem amicorum dixit, et pietatem liberorum. Sic enim eorum officia distinguuntur. Plinius in Panegyrico: Reddita est amicis fides, liberis pietas, obsequium servis. Cicero in oratione pro Quintio: Veritate amicitia, fide societas, pietate propinquitas colitur. Neque mireris alibi veritatem, alibi fidem legi. Sunt enim eiusdem prope significationis, pro ea quam Graeci χρηστότητα [1]) vocant. Idem Cicero pro Plancio: Quid pietas, nisi voluntas grata in parentes? Quintilianus libro V.: Ut ea in quae communi opinione consensum est, deos esse, praestandam pietatem parentibus. Ut tamen intelligant lectores quid vere sit pietas, subiiciam verba Ciceronis ex Topicis: Atque etiam, inquit, rursus aequitas tripertita dicitur esse; una ad superos, altera ad manes, tertia ad homines dicitur pertinere. Prima pietas, secunda sanctitas, tertia iustitia seu aequitas. Hactenus Cicero. Verum quoniam parentes nobis quasi deorum vice sunt, ad eos derivatur: quod innuit Augustinus libro X. de Civitate. Pietas proprie Dei cultus intelligi solet, quam Graeci εὐσέβειαν vocant. Haec tamen et erga parentes officiose haberi dicitur. Quin et hoc nomine utimur, quum volumus praecipuam amoris vim exprimere. Cicero lib. I. Epistolarum: Periucundae mihi fuerunt literae tuae, quibus intellexi te perspicere meam in te pietatem. Quid enim dicam benevolentiam, quum illud ipsum gravissimum et sanctissimum nomen pietatis levius mihi meritis erga me tuis videatur?

Qui ubi circumspexit] Hactenus exsequutus est tyrannum esse miserrimum, qui sic deos horreret et homines, testes ac vindices facinorum, ut nec amicorum fidei se permitteret, nec liberorum pietati fideret, qui necesse haberet ad armorum praesidia confugere, ne ipsis quidem satis securus. Nunc addit, quod est gravius, eum habere testem conscientiam, quae instar vermis eum intus corrodit ac lacerat. Est enim conscientia mille testes, ut proverbio fertur. Iuvenalis Satyra XIII.:

Quos diri conscia facti
Mens habet attonitos, et surdo verbere caedit,
[pag. 94] Occultum patiente animo tortore flagellum.
Poena autem vehemens, et multo saevior illis,
Quas et Caeditius gravis invenit, et Rhadamantus,
Nocte dieque suum gestare in pectore testem.

Pacatus in Panegyrico: Habet nescio quos internos mens scelerata carnifices, imo ipsa sibi carnifex conscientia est, etc. Cicero pro Roscio: Nolite putare, quemadmodum saepe in fabulis videtis, eos qui aliquid impie sceleprateque commiserint, agitari et perterreri furiarum taedis ardentibus: sua quemque fraus, et suus terror maxime vexat: suum quemque scelus agitat, amentiaque afficit: suae malae cogitationes conscientiaeque animi terrent. Hae sunt impiis assiduae domesticaeque furiae. Secundum haec Ciceronis verba intelligendum illud Statii I. Thebaidos:

Scelerumque in pectore dirae.

Idem Cicero pro Milone: Magna est vis conscientiae, et magna in utramque partem: ut neque timeant qui nihil commiserint, et semper ante oculos poenam versari putent, qui peccarint. Plura Seneca in eandem sententiam Epistola XCVIII.

1) *Ed. princeps male:* χρηστότην.

Fortunam suam publicaverit] Hoc enim inter regnum et tyrannidem interest, quod illud ad publicam utilitatem pertinet, haec privatis commodis continetur. Pro eo quod hic Seneca publicare dicit, Curtius vulgare. Verba sunt libro IX.: Ad hoc, itineris labor et aegritudo animi vulgaverat morbos. Item: Et contagium morbi etiam in alios vulgatum est.

Sermone affabilis, accessuque facilis] Vere regiae virtutes, prae se ferre quandam sermonis suavitatem, quae alliciat potius quam deterreat, omnibus se facilem et expositum exhibere, etc.

Aequis desideriis propensus] Utrumque principi observandum, ut quod aequum est, non aegre impetrari a se permittat, et ne tantam suis licentiam indulgeat, ut possint in alios plus quam aequum est usurpare.

Eadem de illo homines secreto] A malis principibus laudes vi et metu exprimuntur, senatusconsulta honorifica, panegyrici solennes, theatricae acclamationes. Sed quod non audent homines palam praedicare, alter in alterius aures mussant. Bonum principem quem laudant, amant. Laudant enim ex affectu, nec secreto exsecrantur, ut tyrannum. Eadem fere est sententia in Panegyrico Plinii: Nec eadem de principe praedicemus, quae prius. Neque enim eadem secreto loquitur, quae prius.

Tollere filios cupiunt] Ad rempublicam pertinet liberis dare operam: quippe quae hominis tantum aetatem duratura sit, nisi novam prolem parentes subinde sufficiant. Unde lex Metelli, cuius meminit Gellius, quam eandem Augustus suasit. Et iura liberorum apud Romanos. Et apud Platonem [pag. 95] libro sexto de Republica punitur caelibatus. Igitur laus imperatoris est, quod sub eius imperio cives tollere filios cupiunt. Id ipsum inter laudes Traiani ponit Plinius. Foeminas, inquit, tunc foecunditatis suae maxima voluptas subiit, quum cernerent cui principi cives, cui imperatori milites peperissent. Quod hic tollere filios dicit Seneca, nos etiam vernacula lingua elevare dicimus. Terentius in Heautontimorumeno:

> Meministin' me esse gravidam, et mihi te maximopere interminatum,[1])
> Si puellam parerem, nolle tolli?

Curtius libro nono: Genitos liberos non parentum arbitrio tollunt, aluntque: sed eorum quibus spectandi infantum habitum cura mandata est. Plinius iunior: Locupletes ad tollendos liberos ingentia praemia, et pares poenae cohortantur: pauperibus educandis una ratio est, bonus princeps. Tolli et educari pro eodem posuit.

Nihil praesidii eget] Nam, ut ait Horatius,

> Integer vitae, scelerisque purus,
> Non eget Mauri iaculis, nec arcu,
> Nec venenatis gravida sagittis,
> Fusce, pharetra.

Arma ornamenti causa habet] Imperii insignia quibus[1]) se faciat populo venerabilem, et plenum maiestatis.

CAPUT XIV.

Quod ergo officium eius est? Quod bonorum parentum, qui obiurgare liberos nonnunquam blande, nonnunquam minaciter solent, aliquando admonere etiam verberibus. Numquid aliquis sanus filium a prima offensa exhaeredat? Nisi magnae et multae iniuriae patientiam vicerint, nisi plus est quod timet, quam quod damnat, non accedit ad decretorium stylum. Multa ante tentat, quibus dubiam indolem et peiore loco iam positam, revocet: simul deplorata est, ultima experitur. Nemo ad supplicia exigenda pervenit, nisi qui remedia consumpsit. Hoc quod parenti, etiam principi faciendum est, quem appellavimus patrem patriae, non adulatione vana adducti. Caetera enim cognomina honori data sunt. Magnos et felices et augustos diximus, et ambitiosae maiestati quidquid potuimus titulorum congessimus, illis hoc tribuentes. Patrem quidem patriae appellavimus, ut sciret datam sibi potestatem patriam, [pag. 96] *quae est temperatissima, liberis consulens, suaque post illos reponens. Tarde sibi pater membra sua abscindat: etiam quum absciderit, reponere cupiat, et in abscindendo gemat, cunctatus multum diuque. Prope enim est ut libenter damnet, qui cito. Prope ut inique puniat, qui nimis. Erixonem equitem romanum, memoria nostra, quia filium suum flagellis ceciderat, populus in foro graphiis confodit. Vix illum Augusti Caesaris autoritas infestis tam patrum quam filiorum manibus eripuit.*

Post longam illam contentionem, qua tyrannum et regem inter se componebat, nunc optimum documentum dat principi, quo et modum clementiae discat, et poenarum irrogandarum temperaturam. Pendet autem haec interrogatio ab ea, quae contentionem praecessit: Num reges quoque occidere solerent? Responderat regem quoque occidere, sed quum publica utilitas persuaderet. Sed quum id etiam non satis apertum esset, nunc exemplo prosequitur. Pater enim filium blande primum admonet. Si verba non prosunt, comminatur. Si nihil minis proficit, tum demum addit verbera. Sic princeps, qui pater est patriae, cives suos filios reputet, hortetur primum et verbis, et edictis, antequam deveniat ad poenas. In hanc sententiam apud Xenophontem Chry-

1) *Hodie sic legitur:* Meministin' me gravidam et mihi te maxumo opere dicere.

1) *Ed.* 1597 *et* 1611: qui. *Amst.:* quo.

santas loquitur lib. VIII. τῆς Παιδείας: Ego saepenumero cogitavi bonum principem nihil differre a bono patre, etc. Plinius in Panegyrico Traiani: Quod quidem nomen qua benignitate, qua indulgentia exerces? Ut cum civibus tuis quasi cum liberis parens vivis.

Numquid aliquis] Quatuordecim causae in Iure scribuntur, quas pater in filii exhaeredationem allegare potest. Auth. Ut quum de appellatione cognoscitur. Collat. VIII. §. Aliud quoque capit. Ius etiam abdicationis, quam Fabius ultimum patriae potestatis fulmen appellat, abrogatum est per constitutionem Iustiniani, quae est tit. de patria potestate, l. abdicatio.

Iniuriae patientiam evicerint] Non sic prima offensa irritetur pater, ut filium exhaeredet. Multa praetermittat, ad multa conniveat donec eo emerserint vitia, ut iam tolerari non possint. Hac loquutione usus est etiam Ovidius Elegia II.:

Multa diuque tuli, vitiis patientia victa est.

Et Mamertinus in Panegyrico Iuliani: Quae omnia obstinatam et immobilem principis [pag. 97] tandem vicere patientiam.

Nisi plus est quod timet] Aut ad illud Platonis respicit, neminem prudentem ideo punire, quia peccatum est, sed ne in posterum peccetur: aut simpliciter dicit, patrem timere plus quam damnat, qui non credit se tutum, filio iisdem secum parietibus incluso, qui parricidium cogitaverit, aut simile aliquod facinus.

Non accedit ad decretorium stylum] Per decretorium stylum asperam significat censuram, et quam pater gravissimam in filium habet. Nam et stylus quum metaphorice accipitur, id per se significat: et decretum Latinis dicitur, quod Graecis ἀρεστὸν, hoc est stata constitutaque sententia: unde decretorium, quod illis κριτικόν. Qua ratione Canicula sidus uvis decretorium Plinio, et dies florentibus oleis decretorius, quo Aquila oritur. De stylo Cicero in oratione pro Cluentio: Ne censorium stylum, cuius mucronem multis remediis maiores nostri retuderunt, aeque posthac atque dictatorium gladium pertimescamus. Latinus Pacatus in Panegyrico Theodosii: Sic quum immitis tyranni stylus timeretur et gladius, transierat in vota paupertas. Et in l. si quis C. de bonis proscriptorum, seu damnatorum: Si quis intra provinciam pro qualitate delicti stylum proscriptionis incurrerit, per ordinarii officii sollicitudinem etc. Deducta hinc metaphora, quod sententiae antiquitus stylo scriberentur in ceratis tabulis.

Multa ante tentat quibus dubiam etc.] Donec spes est levibus remediis posse revocari ad bonam frugem, nihil admovet asperum, nec desinit antequam de sanitate desperatum est.

Ultima experitur] Haec loquutio proprie in desperatione usurpatur. Curtius lib. V.: Madathes erat huius regionis praefectus, haud sane multorum temporum homo, quippe ultima pro fide experiri decreverat. Salustius in Catilina: Postquam dies comitiorum venit, et Catilinae neque petitio, neque insidiae quas consuli fecerát, prospere cesserunt, constituit bellum facere, et extrema omnia experiri.

Hoc quod parenti, etiam principi] Nunc exemplum argumento subiecto accommodat.

Quem appellavimus patrem patriae] Omnes fere Caesares patres patriae a senatu consalutabantur, ut paene solenne hoc fuerit imperatorum cognomen, ex quo Iulio delatum fuerat: et Tacitus promiscuum hoc cognomentum libro XI. appellet. Vide Tranquillum. Habuit hoc nomen originem a Cicerone, qui post suppressam Catilinae coniurationem pater patriae est appellatus, ut testatur Appianus libro secundo. Et alibi loquens de Caesare dictatore: Appellatus est pater patriae; quod cognomen primus Cicero meruit. Iuvenalis Satyra VIII.:

[pag. 98] Sed Roma parentem,
Roma patrem patriae Ciceronem libera dixit.

Plinius libro VII.: Salve primus omnium parens patriae appellate. Plutarchus in eius vita Catonem fuisse autorem huius cognominis tradit: quod an verum sit, in medium relinquo. subiiciam tamen ipsius Plutarchi verba, et Ciceronis locum, quo facilius possint aestimare lectores. Nonnihil, inquit, Ciceroni ac universae reipublicae Cato conduxit: qui tribunatus viribus fultus, aequa licet potestatis licentia, ampliori tamen dignitate institit. Facile enim cuncta solvit, et Ciceronis consulatum adeo pro rostris extulit, ut Ciceronem honoribus omnium maximis dignatus sit, illum patrem patriae appellans: quod cognomen primum ex Catonis oratione Ciceroni inditum, ad caeteros emanasse existimatur. Cicero ipse in oratione pro Sextio sic loquitur: Quid fuit illud, quod summus artifex flens et recenti laetitia, et moesto dolore, ac desiderio mei, egit aperte multo gravioribus verbis meam causam, quam egomet de me agere potuissem? Summi enim poetae ingenium non solum arte sua, sed etiam dolore exprimebat. Tum illa quanto cum gemitu acta sunt? O pater! Me me ille absentem ut patrem deplorandum putarat, quem Q. Catulus, quem multi alii saepe in senatu patrem patriae nominarant. Quanto cum fletu, quum [1]) patrem pulsum, patriam afflictam deploraret, domum incensam, eversamque? Sic egit, ut demonstrata pristina fortuna, fletum etiam inimicis atque invidis excitaret. Nominatim sum appellatus, in Bruto. Hic nominatim Q. Catulum memorat, nulla mentio Catonis: et in senatu,

1) *Edd. recc.:* eum.

non in concione appellatum se praedicat. Sane qui adeo iactat histriones, non fuit praetermissurus Catonem, alioqui rerum suarum laudator magnificus. Similia quaedam videre est apud Plutarchum, quae hominis autoritate magis quam historiae veritate fulciantur, ut quum scribit Ciceronem se usque adeo adulescenti Octavio subiecisse, ut eum aliquando patrem appellaverit: et continuo subiicit: Ex quo stomachans Brutus in Epistolis ad Atticum Ciceronem increpat, quod Antonii metu Caesari blandiens non libertati studere, sed domesticum sibi dominum facere videretur. At vero longe aliud sonant verba Bruti in epistola ad Atticum. Appellet, inquit, ergo patrem licet Octavius Ciceronem, referat omnia, laudet, gratias agat, tamen illud apparebit, verba rebus esse contraria. Eiusdem rationis est, quod affirmat Ciceronem quum senatus sibi triumphum ex provincia redeunti decerneret, respondisse, sibi gratius fore triumphum Caesaris sequi. Apparet autem ex verbis Ciceronis, ipsum et cupide [pag. 99] appetisse, et oblatum non respuisse, sed distulisse suam spem, quo maiori apparatu triumpharet, rebus urbanis compositis et sedata seditione. Nec ante voluntatem abiecit, quam transfugit ad Pompeium: quippe de sumptibus magnopere sollicitus, et ornatus lictoribus laureatis. Nolim mihi credatur: audi ipsum Ciceronem. Primum libro VI. Epistolarum delibcrat cum Attico: Videris, inquit, quid nobis de triumpho cogitandum putes: ad quem amici me vocant. Ego, nisi Bibulus, qui dum unus hospes [1]) in Syria fuit, pedem porta non plus extulit, quam domo sua, admiraretur,[2]) de triumpho aequo animo essem, nunc vero αἰσχρὸν σιωπᾶν. Libro VII.: Tu autem de nostro statu cogitabis, primum quo artificio tueamur benevolentiam Caesaris, deinde de ipso triumpho, quem video, nisi reipublicae tempora impedient, εὐπόριστον. Item: Scripsi ad Terentiam, scripsi etiam ad ipsum me, quidquid posset [3]) nummorum ad apparatum sperati triumphi ad me redacturum. Item: De triumpho autem nulla me cupiditas unquam tenuit ante Bibuli impudentissimas literas: quas amplissime supplicatio consequuta est: a quo si ea gesta sunt, quae scripsit, gauderem, et honori faverem. Nunc illum, qui pedem porta, quoad hostis cis Euphratem fuit, non extulerit, honore augeri: me in cuius exercitu spem illius exercitus habuit, idem non assequi, dedecus est nostrum: nostrum inquam, te coniungens. Itaque omnia experiar, et, ut spero, assequar. Perpendat nunc secum lector, num haec, et his similia, quae in eius epistolis sparsim leguntur, sint triumphum abnuentis. Redeamus ad Senecam. Dicit igitur nomen patris patriae non esse impositum Caesaribus ab assentatoribus, sed ut populus ostenderet nihil plus in se licere principibus, quam parentibus in liberos.

Magnos et felices et augustos] Augusti cognomen quasi haereditarium ab Octavio ad posteros imperatores derivatum est. Tranquillus in eius vita: Postea C. Caesaris, deinde Augusti nomen assumpsit, alterum testamento maioris avunculi, alterum Numatii Planci sententia, quum quibusdam censentibus Romulum appellari oportere, quasi et ipsum conditorem urbis, praevaluisset, ut Augustus potius vocaretur, etc. Verbi etymon pete ex Ovidio, primo Fastorum, et Servio in IV. comment. Georgicon. Felicis nomen, quod legerim, primus sibi adscripsit L. Sylla, publicis miseriis quaesitum. Hinc illud probrose iactatum:

Aspice felicem sibi, non tibi, Romule, Syllam.

Prope est ut libenter damnet, qui cito] Si enim in iudicando criminosa est celeritas, atque ut ait Iuvenalis Satyra VI.:

Nulla unquam de morte hominis cunctatio longa est,

[pag. 100] qui cito damnat, libenter damnat. Celebratur apophthegma Alexandri, dignum longe alio rege, quam se postea praestiterit: qui a matre rogatus, ut hominis innocentis mortem sibi concederet, aliam, inquit, posce mercedem. Hominis enim vita nullo beneficio pensatur.

Erixonem] Historia adeo non vulgo cognita est, ut alia exemplaria Trixonem habeant, alia Buxonem.[1])

Flagellis ceciderat] Tametsi enim patria potestas magna erat apud Romanos, hoc tamen putabatur libertati contrarium, liberum adulescentem affici servilibus opprobriis. Erat autem servile, flagellis caedi: quod respexit Seneca in ludo Claudii, quum inquit: Apparuit subito C. Caesar, et petere illum in servitutem coepit: producit testes, qui illum viderent ab illo flagris, ferulis, colaphis vapulantem. Adiudicatur C. Caesari. Et in Iure: quibus ex causis liberi fustibus, servi flagellis caeduntur. Ideo servi flagriones peculiariter vocabantur.

Graphiis confodit] Graphium stylus est ferreus peracutus, quo in pugillaribus scribitur. Ovidius in Amoribus:

Quid digitos opus est graphium lassare tenendo?

Tranquillus in Caligula: Subornavit qui curiam ingredientem, hostem publicum appellantes invaderent, graphiisque confossum reliquis traderent. Dicitur ἀπὸ τοῦ γράφειν.

Tam patrum quam filiorum manibus] Patrum quidem, quia sua crudelitate invisos filiis parentes

1) *Hodie legitur:* hostis. 2) *Apud Ciceronem est:* adniteretur. 3) *Editiones Ciceronis nunc habent:* possem . . . . ad te redacturum.

1) *Imo multo plures hoc loco occurrunt variantes in libris manu scriptis et impressis.*

reddiderat: filiorum, quia exemplum prodiderat, quo parentes in filios crudeliter saevirent. Simile est illud Livii, quantum ad filios pertinet: Tito Manlio venienti seniores tantum isse obviam constat, iuventutem et tunc, et omni vita deinde, aversatam eum, exsecratamque.

CAPUT XV.

Tarium, qui filium deprehensum in parricidio, exsilio damnavit, causa cognita, nemo non suspexit, quod contentus exsilio, et exsilio delegato, Massiliae parricidam continuit, et annua illi praestitit, quanta praestare integro solebat. Haec liberalitas effecit, ut in qua civitate nunquam deest patronus peioribus, nemo dubitaret, quin reus merito damnatus esset, quem is pater damnare potuisset, qui odisse non poterat. Hoc ipso exemplo dabo, quem compares bono patri bonum principem. Cogniturus de filio Tarius, advocavit in consilium Caesarem Augustum. [pag. 101] *Venit in privatos penates, assedit, pars alieni consilii fuit. Non dixit, imo in domum meam veniat. Quod si factum esset, Caesaris futura erat cognitio, non patris. Audita causa, excussisque omnibus, et iis quae adulescens pro se dixerat, et iis quibus arguebatur, petit ut sententiam suam quisque scriberet: ne ea omnium fieret, quae Caesaris fuisset. Deinde prius quam aperirentur codicilli, iuravit se Tarii hominis locupletis haereditatem non aditurum. Dicet aliquis pusillo animo: Timuit ne videretur locum spei suae aperire velle, filii damnatione, ego contra sentio. Quilibet nostrum debuisset adversus opiniones malignas satis fiduciae habere in bona conscientia. Principes multa debent etiam famae dare. Iuravit se non aditurum haereditatem. Tarius quidem eodem die et alterum haeredem perdidit, sed Caesar libertatem sententiae suae redemit: et postquam approbavit gratuitam esse severitatem suam, quod principi semper curandum est, dixit relegandum quo patri videretur. Non culleum, non serpentes, non carcerem decrevit, memor non de quo censeret, sed cui in consilio esset. Mollissimo genere poenae contentum esse debere patrem dixit in filio adulescentulo impulso in id scelus, in quo se, quod proximum erat ab innocentia, timide gessisset: debere illum ab urbe et a parentis oculis submoveri.*

Prius exemplum proposuit, quo malum patrem nobis describeret. Nunc exemplum proponit boni patris: utrumque ad confirmandum id quod dixerat, bonum patrem esse qui nonnunquam blande, nonnunquam minaciter obiurgaret filium, multa tolleraret, ad multa conniveret, tentaret omnia antequam ultima experiretur. Attendat autem lector ad seriem argumentationis. Argumentatur Seneca ab autoritate. Facit enim ex hominum opinione quoddam quasi praeiudicium. Erixonem, quia aspere nimis et praecise in filium animadverterat, populus graphiis confodit. Ergo patris saevitia hominum opinione improbata est. Rursum, si Tarium omnes laudaverunt, quia filii nefarium facinus modice ac etiam intra modum [pag. 102] punivit: igitur publico decreto patris mansuetudo approbata est. Quod si bonum principem decet ad exemplar boni patris formari, nimirum mansuetudine opus est. Tarius hic de quo loquitur Seneca, is est cuius meminit Plinius Hist. natur. lib. XVIII. qui humili loco natus, ab extrema paupertate provectus ad summum fortunae fastigium beneficentia Augusti etiam consulatum adeptus est.

Contentus exsilio, et exsilio delegato] In hoc fuit temperatus pater, quod exsilio contentus, mortis poenam remisit, multo etiam magis, quod tale exsilium delegavit ac definivit, nempe Massiliam, quae urbs antiqua dignitate, eximiisque opibus atque ornamentis pollebat: ut videri potuerit non exsulare, qui in eum locum relegatus sit. Massilia urbs est Galliae in petroso loco sita, Phocaensium aedificium, de qua lege Strabonem libro IV., Iustinum libro XLIII., Pomponium Melam libro II. Nam de eius laudibus Cicero pluribus locis, et alii. In ea exsulavit Milo. Unde apparet eos qui solum exsilii causa verterent, eam sedem quasi aptissimam delegisse, si tamen non essent loco circumscripti.

Et annua] Id est, sumptus annuos, seu annuam pensionem. Sic enim annua absolute dicuntur alimenta in singulos annos. Tranquillus in Tiberio: Sed et peculio concesso a patre, praebitisque annuis fraudavit per speciem publici iuris, quod nihil de iis Augustus testamento cavisset.

Quem compares bono principi] Bono principi Augusto, bonum patrem Tarium: quorum in eadem causa alter bonum se patrem praestitit, alter instar boni patris bonum principem.

Cogniturus de filio Tarius] Benignitas Augusti, et quod de filio cognitionem patri permisit, quum posset ad se trahere: quod praevidebat patrem mitius acturum: extraneum quemvis iudicem summo iure posse animadvertere. Deinde, quod patri affuit in consilio, et quum sententiam rogaretur, meminit cui in consilio adesset. Itaque non tantum quasi in parricidam, sed quasi in filium sententiam tulit.

Caesaris futura erat cognitio] Id est inquisitio, examen. Livius lib. I.: Cognitiones capitalium rerum per se solus sine consiliis exercebat. Iuvenalis Satyra XVI.:

Iustissima centurionum
Cognitio est igitur de milite.

Alias cognitor est familiarissimus defensor, qui praesentis causam novit, et sic tuetur ut suam, ut interpretatur Asconius in Divinationem. In qua significatione saepius accipit Cicero.

Ut sententiam suam quisque scriberet] Hic ritus ut plurimum in iudiciis publicis observabatur, ut iudices audita causa, sententiam suam scriberent, et in urnam coniicerent, sic ut alter alterius sententiam ignoraret, et omnes omnium. Tum praetor qui quaestioni praeerat, ex eorum sententia qui numero vincebant, [pag. 103] pronunciabat. Id tamen perpetuum non erat: quod certum est ex loco Ciceronis in oratione pro Cluentio. Quaesivit, inquit, a reo C. Iunius quaesitor ex lege illa Cornelia quae tum erat, clam, an palam de se sententiam ferri vellet. De Oppianici sententia responsum est, quod is Habiti[1]) familiarem esse Iunium dicebat, clam ferri velle. Itum est in consilium: omnibus sententiis praeter unam, quam suam Stalenus esse dicebat, Scamander prima actione condemnatus est. Falluntur ergo qui semper tabellares fuisse sententias existimant.

Ne ea omnium fieret, quae Caesaris] Hoc est, ne si palam protulisset Augustus sententiam, omnes eius autoritatem instar praeiudicii sequerentur. Ita erant liberiores quae scribebantur sententiae. Quare Cicero de lege agraria, tabellam qua ferebantur suffragia, vocat indicem tacitae libertatis; et alibi tabellae latebram.

Iuravit se Tarii locupletis hominis] Cur iuraverit Augustus, postea aperit Seneca, ne scilicet videretur spolii (ut dicitur) cupiditate conficere beluam: et ideo filium ab haereditate paterna deiicere, ut ipse haeres institutus in locum succederet. Quod hic Tarium hominem locupletem appellat Seneca, homo ipse praedives, non abs re est. Siquidem Tarius, ut scribit Plinius in eo quem citavimus loco, millies sestertium liberalitate Augusti congestum agris coemundis exhausit: quae summa facit aeris nostri vicies quinquies centena millia, seu duos milliones et quingenta millia coronatorum: ut colligitur ex supputatione Budaei. Neque enim mihi curae est quid garriat Porcius Latro Vicentinus. Quid sit adire haereditatem, quod et cernere dicitur, nulli ferme iurisconsulto non cognitum est. Significat enim haeredem profiteri, et se pro haerede gerere. Unde et metaphorice cernere haereditatem alienae laudis, Ciceroni ad Dolabellam, et libro VI. ad Atticum: cernere amorem. Non contemnendus est error Marcelli, cuius verba sunt: Cernere, cedere significat; unde et cernere haereditatem filii patribus, id est cedere dicti sunt. Imo vero filii patrum haereditatem cernunt, id est adeunt.

Satis habere fiduciae in bona conscientia] Non enim sapientis est se extra quaerere, et pendere a rumoribus, sed conscientiae suae fiducia niti, ut philosophi praedicant. Cicero ad Atticum libro XII.: Mea conscientia pluris est, quam hominum sermo. Item libro XIII.: De fama nihil sane laboro, etsi scripseram ad te tunc stulte. Nihil enim melius curandum est, atque hoc in omni vita sua, quemque a recta conscientia transversum unguem non oportet discedere. Haec apud philosophos valeant, nobis vero longe aliud praescribit nostra religio. Nam, ut ait Augustinus de communi vita clericorum: [pag. 104] Duae res sunt conscientia, et fama: conscientia necessaria est tibi, fama proximo tuo. Qui confidens conscientiae negligit famam, crudelis est.

Princeps multa debet etiam famae] Nam ut loquitur Quintilianus in milite Mariano: Quo ad altiorem quisque honorum gradum extenditur, magis in exemplum spectantibus patet. Et haec est conditio superiorum, ut quidquid faciunt, praecipere videantur. Quare nil mirum, si habere debeant famae rationem.

Iuravit se non aditurum] Hoc schema rhetoricum, quod alii πλόκην, alii ἀναδίπλωσιν vocant, repetitio, seu replicatio latine dici potest.

Gratuitam esse severitatem] Non excogitatam ad confiscandam haereditatem, etc.

Non culleum, non serpentes] Significat poenam parricidarum, qui virgis sanguineis verberati, atque insuti culleo cum cane, simia, angue et gallinaceo, in profluentem deiiciebantur, aut, si mare longius dissitum esset, feris subiiciebantur. Autor Modestinus in l. poena parricidii ff. ad l. Pomp. de parricid. Id constitutum erat lege Cornelia, quam nonnulli latam a Sylla existimant. Ego contra sentio. Nam Cicero in oratione pro Roscio, Quanto inquit, maiores nostri sapientius, qui quum intelligerent nihil esse tam sanctum, quod non aliquando violaret audacia, supplicium in parricidas singulare excogitaverunt: ut quos ipsa natura retinere in officio non potuisset, magnitudine poenae maleficio submoverentur, insui voluerunt in culleum vivos, atque ita in flumen deiici. Hic a maioribus latam legem testatur, quum tamen causam[1]) Sylla vivente ageret, autore Plutarcho. Quisquis tamen ille fuerit Cornelius primus legislator, legem paene obsoletam in usum revocavit Pompeius Magnus, nihil ad poenam adiiciens, quemadmodum scribit Marcellus iuriscons. in l. I. ff. ad l. Pompeiam etc. in cuius verbis duo verba expungenda scitissime docuit Zasius iurisconsultus. Adde etiam hoc supplicium non primum excogitatum esse in parricidas, sed quum M. Tullius duumvir, quia librum secreta civilium sacrorum continentem Petronio Sabino transscribendum dederat, iussu Tarquinii regis culleo

1) *Hodie legitur:* Aviti.

1) *Ed.* 1597 *vitio operarum scribit* causa, *inde posteriores ex conjectura* causas.

insutus, et in flumen proiectus esset, hoc genus supplicii ad parricidas traductum est. Siquidem deorum ac parentum violationem aeque expiari aequum est, ait Valerius. In codicibus Dionysii Halicarnassei legitur M. Attilium. Ego M. Tullium reponendum censeo ex Valerio. Lege multa in hanc sententiam in oratione Ciceronis pro Roscio, quam supra citavimus. Ad hoc alludit Iuvenalis de Nerone loquens parricida et matricida:

Cuius supplicio non debuit una parari
Simia, nec serpens unus, nec culleus unus.

Et alibi:

[pag. 105] Et deducendum corio bovis in mare, cum quo
Clauditur adversis innoxia simia fatis.

Mollissimo genere poenae] Pro peccato magno paululum supplicii satis est patri, inquit Terentius. Quamobrem divus Adrianus fertur eum qui in venatione filium suum necaverat, quod novercam adulteraret, in insulam deportasse, quod latronis magis iure quam patris eum interfecisset. Nam patria potestas in pietate debet, non in atrocitate consistere. Id refert Martianus iurisconsultus.

In filio adulescentulo] Argumenta a circumstantiis, primum quod adulescens aetate lubrica in scelus lapsus sit, deinde quod non audax ac praeceps fuerit in facinore perpetrando.

CAPUT XVI.

O dignum quem in consilium patres advocarent. O dignum quem cohaeredem innocentibus liberis scriberent. Haec clementia principem decet, ut quocunque venerit, mansuetiora omnia faciat. Nemo regi tam vilis sit, ut illum perire non sentiat, qui qualiscunque pars imperii est. In magna imperia ex minoribus petamus exemplum. Non est unum imperandi genus. Imperat princeps civibus suis, pater liberis, praeceptor discentibus, tribunus vel centurio militibus. Nonne pessimus pater videbitur, qui assiduis plagis liberos etiam ex levissimis causis compesceret? Uter autem praeceptor liberalibus studiis dignior, qui excarnificat discipulos si memoria illis non constiterit, aut si parum agilis in legendo oculus haeserit: an qui monitionibus et verecundia emendare ac docere malit? Tribunum centurionemque da saevum, desertores faciet: quibus tamen ignoscitur. Num quidnam aequum est, gravius homini, et durius imperari, quam imperatur animalibus mutis? Atqui equum non crebris verberibus exterret domandi peritus magister. Fiet enim formidolosus et contumax, nisi eum tactu blandiente permulseris. Idem facit venator, qui instituit catulos vestigia sequi, quique iam exercitatis utitur ad excitandas vel persequendas feras, nec crebro illis minatur: contundet enim animos, et quidquid est indolis, comminuetur trepidatione degeneri. Nec licentiam vagandi errandique passim concedit. Adiicias his licet, tardiora agentes iumenta: quae quum ad contumelias et miserias nata sint, nimia saevitia coguntur iugum detrectare.

[pag. 106] *Quem patres in consilium*] Qui tam fidele consilium daret parentibus, et consentaneum paternae mansuetudini.

Cohaeredem innocentibus liberis] Qui non consectaretur haereditates ex crimine liberorum, nec deiiceret e gradu legitimos haeredes ut se ingereret.

Scriberent] Scribere haeredem dixit iuxta differentiam in iure observatam, ut haeres scriptus opponatur haeredi nuncupato. Iulianus in l. si ita scriptum ff. de bonorum possess. secundum tabul.: Nam quemadmodum filio scripto haeredi separatim ab haeredibus patris, ita nuncupato potest videri separatim a scriptis patris haeredibus bonorum possessionem dari. Et ibidem substitutio per nuncupationem. Ulpianus in l. haeredes ff. de test.: Haeredes palam, ut exaudiri possint, nuncupandi sunt. Licebit ergo testanti vel haeredes nuncupare, vel scribere. Sed si nuncupat, palam debet. Idem §. quod vero: Quod vero quis obscurius in testamento vel nuncupat, vel scribit, an post solennia explicari possit, quaeritur. Ergo scriptus haeres quem testator manu sua scripserit, nuncupatus, cuius nomen dictaverit testator scriba excipiente. Quod ostendit Tranquillus in Augusto his verbis: Testamentum quod is Romae etiam de Cleopatrae liberis inter haeredes nuncupatis reliquerat, aperiendum recitandumque pro concione curavit. Erant enim liberi Cleopatrae in testamento scripti haeredes, sed ab amanuensi, Antonio nuncupante, seu dictante. Iuvenalis Satyra III.:

Quis pauper scribitur haeres?

Idem Satyra V.:

Non unus tibi rivalis dictabitur haeres.

Dictabitur, id est nuncupabitur. Qua ratione Plinius libro VIII. Epist. dixit nuncupatum testamentum.

In magna imperia ex minoribus] Arguit a similibus. Quemadmodum, inquit, princeps suis civibus imperat, ita pater filiis, praeceptor discipulis, tribunus seu centurio militibus. Atqui non bonus est pater, qui aspere filium tractat, nec bonus praeceptor, qui discipulum, nec bonus centurio, qui militem. Ergo nec bonus princeps acerbum et crudelem gerere se erga suos debet. Neque supervacuum est quod Seneca rursum similitudinem a patre trahit. Sunt enim variae similitudines. Prius conferebat principem cum patre, quia princeps est pater patriae, et dominari suis debet quasi liberis. Nunc componit patrem cum principe, quia pater inter filios est quasi regulus.

Nonne pessimus pater] Est enim pater naturae prodigium, qui affectum illum amoris non gerit erga

filios, quem natura etiam omnibus animantibus indidit, atque ut Graeci proverbio dicunt *στοργὴν φυσικὴν πρὸς τὰ τέκνα.*

Utrum autem praeceptor] Notum est Fabii Quintiliani consilium, ne in pueros ingenuos nimium aspere saeviatur. Quod tamen [1]) minime exauditur a plagosis istis carnificibus. Non enim audeo paedagogos appellare, quum id nomen probro vertant.

Si parum agilis in legendo oculus] Quod [pag. 107] tamen a puero exigi non debet. Nam Quintilianus de emendata lectione praecipiens, ad hunc modum scribit: Certa sit ergo in primis lectio, deinde coniuncta, et diu lentior, donec exercitatione contingat emendata velocitas. Nam prospicere in dextrum, quod omnes praecipiunt, et providere, non rationis modo, sed usus quoque est: quoniam sequentia intuenti, priora dicenda sunt: et quod difficillimum est, dividenda intentio animi, ut aliud voce, aliud oculis agatur. Idem libro X.: Est igitur usus irrationabilis quem Graeci *ἄλογον τριβὴν* [2]) vocant, quo manus in scribendo decurrit, quo oculis totos simul in lectione versus flexusque eorum et transitus intuentur, et ante sequentia vident, quam priora dixerunt. Galli lingua vernacula rusam dicunt.

Tribunum centurionemque da saevum] Hic ordo est disciplinae militaris, ut centuriones tribunorum imperio pareant, tribuni legatorum, legati consulum potestati obnoxii sint. Centuriones enim centum militibus praeerant, tribuni millenis, ob id a Graecis *χιλίαρχοι* dicti, quo nomine utitur etiam Curtius libro V. Si ergo aut centuriones suis centuriis, aut tribuni suis chiliadibus ita imperiose praesint, ut minima etiam delicta severissime excipiant, desertores faciunt. Quibus tamen ignoscitur, quia culpa omnis in eos confertur, quorum saevitia causam dedit cur desererent. Sic legitur apud Livium de Appio illo viro aspero et intractabili, libro II. Haec ira, inquit, indignatioque ad vexandum saevo imperio exercitum stimulabat: nec ulla vi domari poterat, tantumque certamen animis imbiberat, segniter, otiose, negligenter, contumaciter omnia agere: nec pudor, nec metus coercebat. Si citius vellet agi agmen, tardius sedulo incedere. Si adhortator operis adesset, omnes sua sponte motam remittere industriam, praesenti vultus demittere, tacite praetereuntem exsecrari.

Desertores] Desertor est qui per prolixum tempus evagatus, ad castra reducitur: ut tradit Modestinus iurisc. in l. desertorem ff. de re militari. Est tamen et alia significatio huius verbi. Sunt enim qui militiam deserunt, alii locum et stationem.

1) *Sic princeps per compendium* (tn). *Caeterae omnes:* tum.

2) *Restituimus hoc vocabulum ex conjectura. Libri nostri omnes habent:* *πριβήν*.

Salustius in Iugurtha: Centuriones ducesque turmarum partim uti transfugerent, corrumpere, alii signo dato locum uti desererent. Qui militiam deserunt, dicuntur simpliciter deserere, sine adiecto. Quintilianus libro IX.: Qui aliquando fortiter fecerat, et alio bello petierat ut militia vacaret ex lege, quod quinquagenarius esset, adversante filio ire in aciem coactus, deseruit. In hunc sensum Turnus Aeneidos XII. vocat Aeneam desertorem Asiae, quasi patriae proditorem, quod Servius non bene pro exsule interpretatus est.

Numquid aequum est] Quae praecesserunt argumenta, a similibus ducebantur. Nunc ducitur a maiori. Si enim omnia impune licent domino in animal brutum et mutum, nec tamen grave ac durum imperium exercet, a maiori sequitur hominis in hominem moderatum esse debere [pag. 108] imperium. Post descendit ad species, exempla proponens in equis, in catulis venaticis, in asinis etiam et bobus: quae si aspere tractentur et praefracte, ad verbera [1]) indurescunt potius quam flectuntur.

Atqui equum] Vergilius Georgicon III. de equis loquens:

Namque ante domandum
Ingentes tollent animos prensique negabunt
Verbera lenta pati, et duris parere lupatis.

Statius I. Achilleidos:

Effrenae tumidum velut igne iuventae
Si quis equum primis submittere tentet habenis,
Ille diu campis, fluviisque, et honore superbo
Gavisus, non colla iugo, non aspera praebet
Ora lupis, dominique negat captivus inire
Imperia, atque alios miratur discere cursus.

Domandi peritus magister] Id est mansuetarius. Observavit proprietatem verbi, quum de equis loqueretur, quos domari proprie dicimus, autore Servio. Cicero Offic. I.: Ut equos propter crebras contentiones praeliorum ferocitate exsultantes, domitoribus tradere solent, ut iis facilius uti possint, etc.

Contundet animos] Hebetabit. Sumpta, ut ait Donatus, a fabris translatio, qui saepe repetendo tundunt aliquid malleo et hebetant. Plinius in Panegyrico: Amas constantiam civium, rectosque ac vividos animos: non, ut alii, contundis ac deprimis, sed foves et attollis. Latinus Pacatus in Panegyrico: Illa, illa, tyranni consilia caecavit. Illa et animum eius obtudit, et gladium. Quintilianus libro X. Nam si nobis sola materia fuerit ex litibus, necesse est deteratur fulgor, et durescat articulus, et ipse ingenii mucro quasi quotidiana pugna retundatur. Aliter accepit Ovidius contundere animos, pro eo quod est ferocitatem nimiam mansuefacere et emollire, libro I. de Arte:

Phillyrides Chiron citharae praefecit Achillem,
Atque animos molli contudit arte feros.

1) *Edd.* 1611 *ss.:* verba.

Tardiora agentes iumenta] Nempe asinos et boves: quamvis hos sub iumentorum nomine contineri non putaverit Ulpianus iurisconsultus. Sed si etymologiam respicias, nihil prohibet quin iumenta recte dici possint, sive a iugando, ut voluit Varro, seu a iuvando, ut alii grammatici docent, nomen deductum sit.

Detrectare] In aliis exemplaribus legitur detractare. Utraque lectio recipi potest. Nam quamvis detrectare frequentius sit in ista significatione, hoc tamen etiam reperitur. Vergilius Georg. III.:

Aut iuga detractans interdum quae optima cornu.

Curtius libro IX.: Nihil quod imperaret detractans, biduum apud eum substitit.

[pag. 109]

CAPUT XVII.

Nullum animal morosius est, nullum maiore arte tractandum, quam homo, nulli magis parcendum. Quid enim stultius, quam in iumentis quidem et canibus erubescere, iram exercere, pessima autem conditione hominem esse? Morbis medemur, nec irascimur. Atqui et hic morbus est animi, mollem medicinam desiderat, ipsumque medentem minime infestum aegro. Mali medici est desperare ne curet. Idem in his quorum animus affectus est, facere debebit cui tradita salus omnium est: non cito spem proiicere, nec mortifera signa pronunciare. Luctetur cum vitiis, resistat, aliis morbum suum exprobret, quosdam morbi curatione decipiat, citius meliusque sanaturus remediis fallentibus. Agat princeps curam non tantum salutis, sed etiam honestae cicatricis. Nulli regi gloria est ex saeva animadversione. Quis enim dubitat posse? At contra maxima, si vim suam continet, si multos irae alienae eripit, neminem suae impendit.

Nullum animal] Clausula, qua apte superiora clauderentur, si mox sequerentur ea quae de servis paulo post subiiciet. Quum enim in comparatione animalium diversi generis illud conveniret, nulli magis parcendum quam homini, erat et illud addendum, etiam inter homines nulli magis quam libero. Nunc quaedam admiscet minime loco posita: quae si in alium locum distulisset, optime quadrarent. Haec ergo accipiamus quasi dicta sint per digressionem.

Morbis medemur] Quasi diceret, quum princeps alicui poenam infligit, non aliam causam praetendit nisi quod sic corrigitur hominum pravitas, qui aliter cohiberi non possunt: quod curatur ulcus publicum, quod membra morbosa abscinduntur, ne malum in totum corpus serpat. Atqui et eam rationem sequuntur medici. Imo verius princeps quidam est animi medicus: quum morbus animi sit vitium. Imitentur ergo principes bonos medicos, qui non intemperanter aegros affligunt, qui faciles curationes primum admovent, et fallentia remedia, nec desperant quamdiu aliquid tentare possunt. Morbis medentur, non irascuntur.

Quorum animus affectus est] Id est male habitus et male dispositus, ut vulgo loquuntur. Sic enim affectus fere accipitur [pag. 110] in malam partem, quum est sine adiecto. Livius libro IX.: In corpore tamen affecto vigebat vis animi consiliique.

Nec mortifera signa] Alludit ad praesagia medicorum, quibus certam mortem praenunciari scribunt.

CAPUT XVIII.

Servis imperare moderate, laus est: et in mancipio cogitandum est, non quantum illud impune pati possit, sed quantum tibi permittat aequi bonique natura, quae parcere etiam captivis et pretio paratis iubet. Quanto iustius his iubet, tanto iustius hominibus liberis, ingenuis, honestis, non ut mancipiis abuti, sed his quos gradu antecedas, quorumque tibi non tradita servitus, sed tutela. Servis ad statuam licet confugere, quum in servum omnia liceant. Est aliquid quod homini in hominem licere, commune ius animantium vetet. Quis non Vedium Pollionem peius oderat, quam servi sui, quod muraenas sanguine humano saginabat, et eos qui se aliquid offenderant, in vivarium, quid aliud quam serpentibus, obiici iubebat? O hominem mille mortibus dignum, sive devorandos servos obiiciebat muraenis, quas esurus erat: sive in hoc tantum illas alebat, ut sic aleret. Quemadmodum domini crudeles tota civitate commonstrantur invisique et detestabiles sunt, ita regum et iniuria latius patet, et infamia atque odium saeculis traditur. Quanto autem non nasci melius fuit, quam numerari inter publico malo natos?

A maiori ad minus: Si non omnia licent domino in servum, ergo nec principi in subditum. Sic enim debet dominus servo imperare, ut interim agnoscat hominem. Sic princeps dominari subdito, ut hominem agnoscat et liberum. A minori: Si domini crudeles, quorum crudelitas privatis parietibus continetur, tota civitate commonstrantur: regum saevitia, quae in populos exercetur, in vulgus infamis est, et ad posteritatis quoque memoriam dimanat.

Servis imperare moderate] Est etiam erga infimum hominum genus servanda iustitia, inquit Cicero. Hi sunt servi, quibus uti bene quidam praecipiunt ut mercenariis, ad exigendas operas, et iusta praestanda. Plato quoque in VI. de Republica: Est, inquit, recta servorum educatio, ut nulla illis contumelia inferatur, iniuriaque iis multo minus, si fieri possit, quam aequalibus inferenda. Modus tamen ad-

hibendus est. Nam, ut statim idem subdit, castigandi caedendique [pag. 111] semper iure sunt servi: neque ita monendi ut liberi, ne molliores fiant; alloquutio omnis ad servos, quodammodo imperium sit, etc.

Aequi bonique natura] Satis ostendit Budaeus in suis annotationibus, quid esset aequum et bonum, quod iuri summo seu rigori iuris opponitur. Nam quum ius omnia recta et inflexibilia exigat, aequitas de iure aliquid remittit. Haec Graecis ἐπιείκεια, illud τὸ κατὰ τὸν νόμον δίκαιον dicitur. Sensus est igitur, dominos non respicere quantum suo iure in servos possint, sed quadam aequitatis norma temperare imperium.

Quae parcere etiam captivis] Eadem etiam aequitas bello devictos et captivos conservari iubet. Nam si iure summo agatur, praesertim in medio belli tumultu, non est nec misericordiae nec mansuetudini locus: atque ut loquitur Pyrrhus apud Senecam in Troade:

Lex nulla capto parcit, aut poenam impedit.

Aequius respondet Agamemnon:

Quod non vetat lex, hoc vetat fieri pudor.

Cicero Offic. I.: Parta autem victoria conservandi sunt ii, qui non crudeles in bello nec immanes fuerunt. Horatius I. Epistolarum:

Vendere quum possis captivum, occidere noli:
Serviet utiliter, seu pascat durus, aretque.

Hinc Vergilius Aeneidos VI.:

Tu regere imperio populos, Romane, memento.
Hae tibi erunt artes, pacisque imponere morem,
Parcere subiectis et debellare superbos.

Et Alexander libro IV. Curtii: Et vincere, et consulere victis scio.

Liberis, ingenuis, honestis] Qui serviles contumelias, et sordida obsequia pati non possunt. Unde Hermolaus ad Alexandrum libro VI. Curtii: Occidendi te consilium inivimus, quia non ut ingenuis imperare coepisti, sed quasi in mancipia dominaris. Liberis dixit, et ingenuis, quia haec inter se differunt. Liberi enim aliquando fiunt, ingenui semper nascuntur. Vide Iurisconsultos.

Servis ad statuam] Servi enim, si premerentur intolerabili dominorum saevitia, ad Caesarum statuas confugiebant: et si quidem iusta causa implorabant opem, eximebantur prioris domini potestati. §. sed et maior. de iis qui sunt sui vel alieni iuris. lib. I. Instit. Antoninus consultus a quibusdam praesidibus provinciarum, de iis servis qui ad aedem sacram, vel ad statuas principum confugiunt, praecepit ut si videatur intolerabilis saevitia dominorum, cogantur servos suos bonis conditionibus vendere. In eandem sententiam est constitutio Valer. Theod. et Arcad. aaa. lib. I. C. Tranquillus in Tiberio: Paulatim hoc genus calumniae eo processit, ut haec quoque capitalia essent, circa Augusti simulacrum servum cecidisse, vestem mutasse etc. Hoc ius asyliae postea transiit ad basilicas Apostolorum et Martyrum, ut legitur in multis Iuris locis. Vide [pag. 112] Augustinum libro I. de Civit. Dei.

Quum in servum omnia liceant] Utpote in quem vitae necisque potestas domino permissa est.

Est aliquid quod homini in hominem licere] Natura enim indidit animalibus societatem in suo cuique genere, ut homo hominem non violet, nec canis canem, nec equus equum etc. Qui sensus ut elici posset, mutavi veterem lectionem. [1])

Quis non Vedium Pollionem] Locus a contrariis. Si enim passim odio habitus est Vedius Pollio, quod servos muraenis devorandos in vivarium coniiciebat, est igitur aliquid quod commune ius animantium homini non permittit in hominem. Quod autem legendum sit Vedius Pollio, constat ex autoritate Plinii, cuius verba sunt libro IX. c. 23: Invenit in hoc animali documenta saevitiae Vedius Pollio eques romanus ex amicis divi Augusti, vivariis earum immergens damnata mancipia, non tanquam ad hoc feris terrarum non sufficientibus, sed quia in alio genere totum pariter hominem distrahi spectare non poterat. Ob eam causam libro I. Taciti, inter probra Augusti ab obtrectatoribus recensetur Vedii Pollionis luxus, quod eius amicus esset. Hunc etiam Vedium Tacitus libro XII. numerat inter praevalida equitum romanorum nomina, quorum potentia Augusto imperante pollebat. Miror quid in mentem venerit Erasmo, ut in secunda editione Atedium pro Vedio reponeret libro III. de Ira, ubi eiusdem historiae Seneca meminit, quum veram lectionem asseruerit Coelius Rhodiginus in lectionibus antiquis, verba ipsius Senecae licet suppresso autore referens. Senecae verba sunt: Quum Augustus coenaret apud Vedium Pollionem, fregerat unus crystallinum ex servis. Ad mortem rapi eum Vedius iussit, nec vulgari quidem periturum morte. Muraenis obiici iubebatur, quas ingens piscina continebat. Quis non hoc putaret luxuriae causa facere? saevitia erat. Evasit e manibus puer, et confugit ad Caesaris pedes, nihil aliud petiturus, quam ut aliter periret, nec esca fieret. Motus est novitate crudelitatis Caesar, et illum quidem dimitti, et crystallina omnia coram se frangi iussit, complerique piscinam.

Quod muraenas] Muraena quae Graecis μύραινα, ut autor est Varro, piscis in primis deliciis quondam habitus, et qui nunc quoque in magno pretio suo tempore habetur, quantum ex descriptione Plinii et aliorum agnoscere possum. Is est quem lampretam vulgo dicunt, non multum absimilis anguil-

1) *Edd. Senecae habent:* est aliquid quod in hominem licere commune ius animantium vetet.

lae. Quanti aestimatae fuerint muraenae Romanis, vel illud argumento est, quod Antonia Drusi, muraenae quam diligebat, inaures addidit, et Crassus vir censorius amissam, quasi filiam, atratus flevit; quod Muraenae cognomen assumpserint a muraenis, quibus effuse delectabantur. Insignis est error Perotti, qui a maculis corporis appellatos Muraenas autumat, refragantibus Varrone, Macrobio, Columella. Hallucinatur etiam quum scribit Chirrum earum [pag. 113] vivaria excogitasse. Atqui Plinius, Varro, Columella, Macrobius, C. Hirrium tradunt: a quo dictator Caesar sex millia ad pondus accepit, quum triumphales coenas populo daret. Lege plura apud Plinium libro IX. c. 55., Macrobium libro III. Saturn., Varronem libro III. de Re rustica, Columellam libro VIII.

In vivarium] Vivarium hic usurpatum pro piscina, contra quam docuerit Gellius libro II. qui vult accipi pro loco in quo ferae vivae pascantur, quod alias leporarium, alias roborarium dicitur. In hac tamen significatione non semel in autoribus legitur. Iuvenalis Satyra IV.:

Non dubitaturi fugitivum dicere piscem,
Depastumque diu vivaria Caesaris.

Seneca lib. XIV. Epist.: Ego vero philosophiam iudico non magis excogitasse has machinationes tectorum supra tecta surgentium, et urbes urbium prementium, quam vivaria piscium in hoc clausa, ut tempestatum pericula non adiret gula.

Quas esurus erat] Id est luxuriae causa faciebat.

In hoc alebat, ut sic aleret] Ad exercendam crudelitatem.

Quam numerari inter publica mala] Alii codices habent, inter publico malo natos, nihilo peiore sensu. Idem est enim, natos numerari inter publica mala, et numerari inter natos malo publico. Tranquillus in Nerone: Domitii patris vox inter gratulationes amicorum, negantis quidquam ex se et Agrippina, nisi detestabile, et malo publico nasci potuisse. Ovidius:

O mihi perpetuum nata puella malum.

CAPUT XIX.

Excogitare nemo quidquam poterit, quod magis decorum regenti sit, quam clementia, quocunque modo is, et quocunque iure praepositus caeteris erit. Eo scilicet formosius id esse magnificentiusque fatebimur, quo in maiori praestabitur potestate: quam non oportet noxiam esse, si ad naturae legem componitur. Natura enim commenta est regem, quod et ex aliis animalibus licet cognoscere, et ex apibus, quarum regi amplissimum cubile est, medioque ac tutissimo loco. Praeterea onere vacat, exactor alienorum operum: et amisso rege totum dilabitur examen. Nec unquam plus uno patiuntur, melioremque pugna quaerunt. Praeterea insignis regi forma est, dissimilisque caeteris, tum magnitudine, tum nitore. Hoc tamen maxime distinguitur. Iracundissimae, ac pro corporis captu pugnacissimae [pag. 114] *sunt apes, et aculeos in vulnere relinquunt. Rex ipse sine aculeo est. Noluit illum natura nec saevum esse, nec ultionem magno constaturam petere, telumque detraxit, et iram eius inermem reliquit. Exemplar hoc magnis regibus ingens. Est enim illi mos exserere se in parvis, et ingentium rerum documenta minima agere. Pudeat ab exiguis animalibus non trahere mores, quum tanto hominum moderatior esse animus debeat, quanto vehementius nocet. Utinam quidem eadem homini lex esset, et ira cum telo suo frangeretur, nec saepius liceret nocere quam semel, nec alienis viribus exercere odia. Facile enim lassaretur furor, si per se sibi satisfaceret, et si mortis periculo vim suam effunderet. Sed ne nunc quidem illi cursus tutus est. Tantum enim necesse est timeat, quantum timeri vult, et manus omnium observet, et eo quoque tempore quo non captatur, peti se iudicet, nullumque momentum immune habeat. Hanc aliquis aegram vitam sustinet, quum liceat innoxium aliis, ob hoc securum, salutarem potentiam eius laetis omnibus tractare. Errat enim si quis existimat tutum esse ibi regem, ubi nihil a rege tutum est. Sed securitas securitate mutua paciscenda est. Non opus est instruere in altum editas arces, nec in ascensum arduos colles emunire, nec latera montium abscindere, multiplicibus se muris turribusque sepire. Salvum regem in aperto clementia praestabit. Unum est inexpugnabile munimentum, amor civium. Quid pulchrius est, quam vivere optantibus cunctis, et vota non sub custode nuncupantibus? Si paulum valitudo titubavit, non spem hominum excitari, sed metum? Nihil esse cuiquam tam pretiosum, quod non pro salute praesidis sui commutatum velit? Omne illi quod contingit, sibi quoque evenire deputet. In hoc assiduis bonitatis argumentis probavit non rempublicam suam esse, sed se reipublicae. Quis huic audeat struere aliquod periculum? Quis ab hoc non, si possit, fortunam quoque avertere velit? sub quo iustitia, pax, pudicitia, securitas,* [pag. 115] *dignitas, florent: sub quo opulenta civitas copia bonorum omnium abundat. Nec alio animo rectorem suum intuentur, quam si dii immortales potestatem visendi sui faciant: intueamur venerantes colentesque. Quid autem? non proximum illis locum tenet is, qui se ex deorum natura gerit beneficus, ac largus, et in melius potens? Hoc affectare, hoc imitari decet, maximum ita haberi, ut optimus simul habeatur.*

Postquam enumeravit per species eos qui aliis praesunt, ostenditque debere se praestare indulgentes erga eos quibus praefecti sunt, nunc generali sententia colligit eorum omnium praecipuam dotem esse clementiam, sive sit pater, qui filio imperet, seu praeceptor discipulo, tribunus militi, aut domi-

nus servo. Praecipue vero hoc ad regem spectare, quod natura illi exemplar in apibus proposuit, ad quod se componat.

Si ad naturae legem componitur] Ex disciplina Stoicorum, qui naturam tanquam optimam ducem sequi iubent.

Ex aliis animalibus] Ut in gruibus, quae unam semper sequuntur ordine literario.

Quarum regi amplissimum cubile] Mirum videri possit, cur Seneca poeticam hanc descriptionem ita per partes exsequatur, quum nihil paene ad rem faciat. Verum id data opera fecit, ut quandam regis maiestatem repraesentaret, ne videretur inepta comparatio. Quod dicit esse cubile medio ac tutissimo loco, id significat Vergilius eo carmine libro quarto Georgicon:

Praeterea regem non sic Aegyptus, et ingens
Lydia, nec populi Parthorum, aut Medus Hydaspes
Observat.

Et Plinius libro XI. cap. 17: Mira plebei circa eum obedientia. Quum procedit, una est examen: circa eum conglobatur, cingit, protegit, cerni non patitur. Quum processere, se quaeque proximam illi esse cupit, et in officio conspici gaudet.

Onere vacat exactor] Vergilius:

Ille operum custos, illum admirantur, et omnes
Circumstant fremitu denso, stipantque frequentes:
Et saepe attollunt humeris, et corpora bello
Obiectant, pulchramque petunt per vulnera mortem.

Varro lib. III. de Re rustica: Regem suum sequuntur quocunque it, et fessum sublevant, et si nequit volare, subvolant, etc.

Et amisso rege totum dilabitur] Vergilius:

Rege incolumi mens omnibus una est:
Amisso rupere fidem.

Plinius: Duce prehenso totum tenetur agmen, migrantque ad alios. Esse [pag. 116] utique sine rege non possunt.

Nec unquam plus uno] In apibus princeps unus est, inquit Hieronymus ad Rusticum. Quod si propius contemplemur, hoc animal documento est, infidam esse regni societatem, nec regnum duos capere: siquidem duo reges ita factionibus multitudinem distrahunt, ut ad totius sobolis internecionem depugnare paratae sint, nisi praelium dirimatur altero ex regibus interempto.

Praeterea insignis regi forma est] Columella libro IX.: Sunt autem ii reges maiores paulo, et oblongi magis quam caeterae apes, rectioribus cruribus, sed minus amplis pinnis, pulchri coloris, et nitidi, levesque, etc. Vergilius:

Hic melior insignis et ore,
Et rutilis clarus squammis etc.

Iracundissima, et pro corporis captu] Vergilius:

Illis ira modum supra est, laesaeque venenum
Morsibus inspirant, et spicula caeca relinquunt
Affixa in venis, animasque in vulnere ponunt.

Huc allusit Curtius in Alexandro. Temeritas est, inquit, quam adhuc pro virtute timuistis: quae ubi primum impetum effudit, velut quaedam animalia, amisso aculeo torpet. Et Cicero pro Flacco: Mortuus est aculeo iam dimisso, ac dicto testimonio. Illud vero inter scriptores non convenit, statimne infixo aculeo emoriantur, an tantum degenerent in fucos. Plinius libro XVIII.: Aculeum apibus natura dedit ventri consertum; ad unum ictum hoc infixo, quidam eas statim emori putant, aliqui, non nisi intantum adacto, ut intestinum saepe assequatur: sed fucos postea esse, nec mella facere. Vides magna illa ingenia, quum se tantopere in rebus minutulis torserint, ne de apum quidem spiculis consentire. At illud nostratibus rusticis vulgare est, spiculum infixum non afferre mortem apibus, sed ad mel faciendum inutiles reddere.

Rex ipse sine aculeo est] Neque hoc citra controversiam est, an rêx apum careat aculeo. Plinius: Non constat inter autores, rex nullumne solus non habeat aculeum, maiestate tantum armatus, an dederit eum quidem natura, sed usum illi tantum negaverit. Illud constat, imperatorem aculeo non uti. Aristotelis et Columellae eadem sententia est, nisi quod verbis paulum discrepant. Aristoteles enim in libro de animalibus affirmat habere, sed exarmatum, nec pugnae idoneum. Columella non spiculum, sed pleniorem quasi capillum vocat. Utcunque res habeat, hoc est quod vult Seneca, non esse datum regi a natura aculeum ad nocendum efficacem, ne saevus esset, aut ultionis appetens: quo exemplum regibus proponeret, ne essent aculeati, hoc est in iracundiam et vindictam proclives.

Pudeat a parvis animalibus] Quintilianus in Apibus pauperis: [pag. 117] Dicam animal quodammodo parvum hominis exemplar?

Utinam eadem homini] Id est, homines quum nocere alteri volunt, animam in vulnere ponerent, et damnum alienum simul suo malo compensarent. Non ita essent ad nocendum protervi, si cogitarent se vitae suae dispendio iram effundere.

Sed ne nunc quidem illi cursus] Nunc per rhetoricam correctionem subiicit, non magis tutum hominibus quam apibus, vim suam saeviendo exercere. Idque probat sententia illa vulgo usurpata. Necesse est multos timeat, quem multi timent. Itaque oportet ut qui assiduum terrorem incutit, singulis temporis articulis sit de vita sollicitus, et nova pericula in horas sibi impendere cogitet. Cyprianus ad Donatum de tyranno: Tam ille timere cogitur, quam timetur. Exigit poenas pariter de potentiore sublimitas, sit licet satellitum manu septus, et clausum ac protectum latus numeroso stipatore tueatur: quam securos non sinit esse subiectos, tam necesse est ut non sit ipse securus.

Hanc aliquis aegram vitam sustinet] Exprobrat

tyrannis suam miseriam, quum possint sibi facili ratione conciliare hominum animos, si volentibus, non invitis imperent.

Errat enim si quis existimat] Pendet ab altera sententia: Necesse est multos timeat, quem multi timent. Timet enim omnes, qui omnibus est causa timoris. Et illi est ab omnibus periculum, qui omnium ipse periculum est. Idem est quod dicit Curtius libro X.: Nullum ei satis fidum esse, quem metuat.

Securitas securitate mutua] Hac lege poterit sibi princeps ab omnibus securitatem polliceri, si omnes securos reddat. Plinius in Panegyrico: Habes amicos, quia amicus ipse es. Neque enim ut alia subiectis, ita amor imperatur. Neque est ullus affectus tam erectus, et liber, et dominationis impatiens, nec qui magis vices exigat.

Non opus est instruere] Quod tyranni faciunt, qui quum inter cives suos versantur, quasi ab hostibus obsideantur, vallo et castris se muniunt. Plutarchus in vita Arati eius verba refert ad Philippum, in hunc modum: Latrones saxa incolunt, et rupes, et praecipitiis se tutantur: regi autem nihil fide ac benevolentia firmius aut munitius esse potest. Et Plinius de Domitiano loquens: Ille tamen quibus sibi parietibus et muris salutem suam tueri videbatur, dolum secum, et insidias, et ultorem scelerum deum inclusit.

Arces] Non negligenda est verbi proprietas. Arx enim saepe dicitur sedes tyranni, quemadmodum adnotavit Paedianus in Divinationem.

Salvum regem in aperto] Hoc significat Mimus Publianus:

Bona comparat praesidia misericordia.

Inexpugnabile munimentum, amor civium] Pulchra acclamatio, quae omnia complectitur. In hanc sententiam Plinius in Panegyrico: Quanto nunc tutior, quanto securior eadem domus, [pag. 118] postquam non crudelitatis, sed amoris excubiis, non solitudine et claustris defenditur. Ecquid ergo non discimus experimento, fidissimam esse custodiam principis, ipsius innocentiam? Salustius in Iugurtha: Non exercitus, neque thesauri praesidia regni sunt, sed amici, quos neque armis, neque auro parare queas: officio et fide parantur. Haec arx inaccessa, hoc inexpugnabile munimentum, non egere munimento. Frustra se terrore succinxerit, qui septus caritate non fuerit. Armis enim arma irritantur. Plutarchus in vita Arati: Vera ac stabilis civium benevolentia, optima principis custodia est. Antigonus etiam, Demetrii pater, dicebat benevolentiam sibi semper visam optimum regni fundamentum, verissimumque praesidium.

Quid pulchrius quam vivere optantibus cunctis] Hoc me hercule unum satis esse debeat principi, quo se omnibus amabilem reddat: quod ita et vitae eius omnes uno consensu favent, et mors non caret publicis lacrymis.

Et vota nuncupantibus] Pro eius salute et prosperitate. Solebant enim statis diebus solennia vota pro romanis imperatoribus nuncupare magistratus et sacerdotes, quae in certam verborum formulam concipiebantur. Interdum etiam quum res postulabat, sive imperator ad bellum proficisceretur, sive eius vita gravi morbo periclitaretur, quemadmodum ante Caesarum monarchiam consules magistratum inituri, aut ad bellum exeuntes, vota pro republica nuncupabant. De votis solennibus, quae calendis Ianuariis nuncupabantur, Tranquillus in Augusto: Quo animadverso vota quae in proximum lustrum suscipi mos est, collegam suum Tiberium nuncupare iussit. Idem in Nerone: Votorum nuncupatione, magna iam ordinum frequentia, vix repertae Capitolii claves. De extraordinariis Livius libro X.: Quem poenitere votorum, quae pro republica nuncupaverint tot consules plebeii, tot dictatores, aut ad exercitus euntes, aut inter ipsa bella? Tacitus libro XII.: Vocabatur interim senatus, votaque pro incolumitate principis consules et sacerdotes nuncupabant. Nuncupare vota est promittere, quod nos lingua vernacula dicimus facere votum. Cicero Philippica III.: Ea vota quae nunquam solveret, nuncupavit. Latinus Pacatus: Ego vota verborum, quae ego nuncupaveram, soluturus, id oratione tempus afficiam, quo romana lux coepit. Iam et illud observandum, ut hunc locum intelligamus, postquam consules et sacerdotes votorum nuncupationem certa verborum formula conceperant, populus eadem vota nuncupabat: quod voluit Ovidius hoc carmine Tristium II.:

Optavi peteres coelestia sidera tarde
Parsque fui turbae parva precantis idem.
Et pia thura dedi pro te, cumque omnibus unus
Ipse quoque adiuvi publica vota meis.

Non sub custode] Ergo libera, et benevolo animo concepta. Hinc [pag. 119] coniicio Nerones et Domitianos, et eiusdem notae imperatores, solitos apponere custodes civibus, ne vota in exsecrationem verterent. Huiusmodi vota servitutis magis et obsequii causa nuncupabantur, quam amoris et benevolentiae. At qui ex animo bene volunt, et bene precantur suo principi, non indigent custode. Custos pro observatore ponitur, quemadmodum apud Senecam libro II. de Ira: Propinavit illi Caesar heminam vini, et posuit illi custodem, unguentum et coronas misit, et observare iussit, an sumeret. Et Suetonius in Tiberio: Non cessavit flagitare aliquem cuiuslibet ordinis custodem factis atque dictis suis. Vulgus nostrum speculatorem dicit. Custodem antiqui vocabant subscriptorem causae, seu causidicum, qui adiuvabat oratorem submissiori voce, illum admonens, ne laberetur. Cicero in Divinatione: Custodem, inquit, Tullio me apponite. Quid? mihi quam

multis custodibus opus erit, ubi te semel ad meas capsas admisero? qui non solum ne quid enuncies, sed etiam ne quid auferas, custodiendus sis? Erant et custodes, qui iudicibus et quaestori apponebantur, quum sententiae tabellares in urnam coniiciebantur, quantum possum colligere ex loco Paediani. Singuli, inquit, iudices sententiam de tabula pronunciabant in levioribus causis, et ob id ipsum neque nota, neque custode opus fuit. Possumus et custodes appellare autore Budaeo, quos Graeci ἀντιγραφεῖς vocant, id est, antigrapharios, seu contrarotulatores. Quae omnia significata in idem recidunt.

Maximum ita haberi] His etiam cognominibus adulabantur suis Caesaribus Romani, in exemplum sui Iovis, cui antiquitus indiderant haec cognomina. Cicero libro II. de Natura deorum, Iovem a maioribus optimum maximum dictum tradit, quia maius est et gratius prodesse omnibus, quam opes maximas habere. Idem in oratione pro Domo sua: Quocirca te, Capitoline, quem propter beneficia populus romanus optimum, propter vim maximum nominavit. Plinius in Panegyrico: Iam quid tam civile, tam senatorium quam illud additum a nobis optimi cognomen? iustisne de causis senatus populusque romanus optimi tibi cognomen adiecit? Paratum id quidem, et in medio positum, novum tamen. Scias neminem ante meruisse, quod non erat excogitandum, si quis meruisset. An satius fuit felicem vocare? quod non moribus, sed fortunae datum est? Satius magnum, cui plus invidiae, quam pulchritudinis inest? Ille parens hominum deorumque, optimi prius, deinde maximi nomine colitur. Quo praeclarior laus tua, quem non minus constat optimum esse, quam maximum. Suetonius in Caligula: Compluribus cognominibus assumptis. Nam et pius, et castrorum filius, et pater exercituum, et optimus maximus Caesar vocabatur. Vide ut inter se dissideant Tranquillus et Plinius quorum alter primo Traiano attributum optimi cognomen affirmat, alter etiam Caligulae delatum tradit, qui multo ante Traianum imperavit.

[pag. 120]

CAPUT XX.

Duabus de causis punire princeps solet, si aut se vindicat, aut alium. Prius de ipsa parte disseram, quae ipsum contingit. Difficilius est enim moderari ubi dolori debetur ultio, quam ubi exemplo. Supervacuum est hoc loco admonere, ne facile credat, ut verum excutiat, ut innocentiae faveat, ut appareat non minus rem agi rei periclitantis, quam iudicis. Hoc autem ad iustitiam, non ad clementiam pertinet. Nunc illum hortamur, ut manifeste laesus animum in potestate habeat, et poenam, si tuo poterit, donet: sin minus, temperet, longeque sit in suis, quam in alienis exorabilior iniuriis. Nam quemadmodum non est magni animi qui de alieno liberalis est, sed ille qui, quod alteri donat, sibi detrahit: ita clementem vocabo non in alieno dolore facilem, sed eum qui quum suis stimulis exagitetur, non prosilit, qui intelligit magni animi esse, iniurias in summa potentia pati, nec quidquam esse, gloriosius principe impune laeso.

Partitio haec multam addit perspicuitatem orationi, et maiorem adderet, si totius operis summam complecteretur. Poterant enim sub hacc membra convenire quae toto opere disputata sunt. Quanquam non improbanda est Senecae dispositio: qui primum de re in genere disseruit, nunc in formam partitionis, quae sparsim dicta sunt, digerit et colligit. Nunc compendio explicemus partitionem. Sic dilemmate colligit: his duabus causis princeps punit, aut ut iniuriam suam ulciscatur, aut alienam. Quantum ad primum membrum attinet, hoc illi praestare potest vindicta: aut solatium illi affert acceptae iniuriae, aut in reliquum securitatem. Neutrum in principem cadere debet. Non igitur licite punit, ut se vindicet. Minor probatur his rationibus, quod principis fortuna maior est, quam ut tali solatio egeat, vis manifestior, quam ut inde opinionem sibi virium quaerat, et similibus. De altero membro: vindicantur aliorum offensae, aut ut qui intulit iniuriam poena emendetur, aut ut alii exemplo deterreantur, aut sublatis malis securiores boni vivant. Haec tria melius praestantur leviori poena, quam graviori, [pag. 121] igitur est summo iure decedendum. Deinde singula per partes exsequitur.

Difficilius est moderari] Quia tunc princeps non se principem reputat, sed quasi res sit cum hoste capitali, quidquid potest excogitare dolor, machinatur.

Supervacuum est hoc loco] Παράληψις, seu praeteritio, ubi quasi praetermittentes quaedam, nihilominus dicimus, ut hic se reticere fingit officia iustitiae, quod ad rem praesentem non faciant: sed tamen interim iudicem admonet, ut eorum rationem habeat.

Ne facile credat] Quod fere ita comparatum est, ut aures quae sunt delatoribus patulae, clausae sint veritati. Cur autem princeps accusatori credat, cuius non conscientia, quemadmodum ait Celsus, sed victoria est praemium? Praeclare ergo Iulianus, qui Cephidio accusatori dicenti, Non poterit nocens quis esse usquam, si negare suffecerit, respondit: Et quis innocens esse poterit, si accusasse sufficiet? autor Ammianus Marcellinus lib. XVIII. Et Mimus Publii:

Difficilem oportet aurem habere ad crimina.

Ut verum excutiat] Nihil coniecturis aut suspicionibus tribuat, non litigantium verbis fidem arroget, sed manifestis probationibus veritatem eliciat. Hanc sententiam eleganti carmine complexus est Phocylides poeta graecus:

Μηδὲ δίκην δικάσῃς πρὶν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσῃς.

Innocentiae faveat] Semper innocentem habeat, quem manifeste nocentem non deprehenderit, promp-

tior ad absolvendum, quam ad damnandum. Quod etiam legibus constitutum est: quod sanctius credatur impunitum relinqui facinus nocentis, quam innocentem damnari.

Ut manifeste laesus animum in potestate habeat] Haec clementiae sunt, ut princeps quas offensas potest iuste vindicare, ultro condonet, et dolori suo imperet, ne ultionem concupiscat. Dicimur animum in potestate habere, quum nullo affectu rapimur, et passionibus animi non sumus obnoxii, propterea quod huiusmodi perturbationes arbitrium nobis et voluntatis libertatem adimunt. Cato in oratione pro Rhodiensibus: Quo maiore opere dico suadeoque, uti haec res aliquot dies proferatur, dum ex tanto gaudio in potestatem nostram redeamus.

Quemadmodum non est magni animi] Aptissima comparatio. Quemadmodum, inquit, haec praepostera liberalitas, quae aufert aliis, quod aliis largiatur, non est magno animo digna: ita haec veniae facilitas quae alienas offensas condonat, non est digna clementiae titulo. Quum autem qui alieno dispendio benefici videri volunt, in eadem sint iniustitia, ac si in rem suam, alienam convertant, nihil faciunt laude dignum. Vide Ciceronem Offic. I.

De alieno liberalis] Hunc locum citat Erasmus in Chiliadibus inter proverbiales sententias: cui simile est carmen Homeri [pag. 122] Odyss. ϱ:

'Επεὶ οὔτις ἐπίσχεσις οὐδ' ἐλεητὺς
'Αλλοτρίων χαρίσασθαι.

Nam res largiri alienas nulla res vetat, neque vero viget. Eadem verba repetit Seneca libro II. Epist.: Non est quod mireris animum meum, adhuc de alieno liberalis sum. Pro eodem Apuleius libro VII. Metamorph. dixit ludere de alieno corio. Contra Cicero lib. III. Epist.: Quum et natura semper ad largiendum ex alieno fuerim restrictior.

In alieno dolore facilem] Id est indulgentem et exorabilem, et ad ignoscendum paratum, ut Servius interpretatur II. Bucol. Vergilii:

Et quo, sed faciles Nymphae risere, sacello.

Idem IV. Georgicon:

Tende petens pacem, et faciles venerare Napaeas.

Tranquillus in Tiberio: Is forte tunc M. Lolio offensior, facilis exorabilisque in vitricum fuit. Donatus in Adelphos: Facilis, cuius ira cito solvitur; clemens, qui non cito irascitur.

CAPUT XXI.

Ultio duas res praestare solet: aut solatium affert ei qui accepit iniuriam, aut in reliquum securitatem. Principis maior est fortuna, quam ut tali solatio egeat: manifestiorque vis, quam ut alieno malo opinionem sibi virium quaerat. Hoc dico, quum ab inferioribus petitus violatusque est. Nam si, quos pares aliquando habuit, infra se videt, satis vindicatus est. Regem et servus occidit, et serpens, et sagitta. Servavit quidem nemo, nisi maior eo quem servavit. Uti itaque animose debet tanto munere deorum, dandi auferendique vitam potens, in his praesertim quos scit aliquando suo fastigio obstitisse. Hoc arbitrium adeptus, ultionem implevit, perfecitque quantum verae poenae satis erat. Perdidit enim vitam qui debet, et quisquis ex alto ad inimici pedes abiectus, alienam de capite suo regiamque sententiam exspectavit, in servatoris sui gloriam vivet, plusque nomini eius conferet incolumis, quam si ex oculis ablatus esset. Assiduum enim spectaculum alienae virtutis est: in triumpho cito transisset. Si vero regnum quoque suum tuto relinqui apud eum potuit, reponique eo unde deciderat, ingenti incremento surgit laus eius, qui contentus fuit, ex rege victo nihil praeter gloriam sumere. Hoc est etiam ex victoria sua triumphare, testarique nihil se quod dignum esset victoria apud victos invenisse. Cum civibus, et ignotis, atque humilibus eo moderatius agendum est, quo minoris est afflixisse [pag. 123] *eos. Quibusdam libenter parcas, a quibusdam te vindicare fastidias, et non aliter quam ab animalibus parvis, et obterentem inquinantibus, reducenda manus est. At in his qui in ore civitatis servati punitique erunt, occasione notae clementiae utendum est.*

Partitio haec, ut diximus, ad primum membrum primae ac praecipuae partitionis referenda est, ubi rex vult iniurias suas vindicare. Vulgo subdivisionem vocant. Argumentum est quod rhetores vocant ex remotione, in quo tolluntur partes, ut totum quoque tollatur; ut hic: appetitur ultio aut ad solatium, aut ad securitatem; neutrum principi convenit, ergo nec vindicta.

Solatium affert illi] Eadem partitione usus est Cicero in oratione pro Cluentio: Homines inimicos suos morte affici volunt, vel quod metuunt, vel quod oderunt. Priorem partem attigit Callistr. l. capitalium §. famosos ff. de poenis. Ut solatio, inquit, sit cognatis et affinibus interemptorum, eodem loco poena reddita, quo latrones homicidia fecerunt. Et Ovidius Eleg. I.:

At tu ne dubita, minuet vindicta dolorem:
Unguibus in vultus protinus ire licet.

Aut in reliquum securitatem] Ad hanc partem eleganter allusit Statius, quum metum odii parentem appellavit.

Principis maior est] Refellit, quod minime regium sit hoc solatii genus, quod humiles appetunt, ne adversarii sibi impune insultent: regis vero maiestas extra controversiam posita sit.

Opinionem] Existimationem, passive, id est ut fidem suarum virium populo faciat. Cicero in Topicis: In homine virtutis opinio valet plurimum.

Idem Caecinnae: Tibi hanc ipsam opinionem ingenii apud ipsum plurimum profuturam. Idem in Salustium: Velim mihi respondeat, numquid hi quos protulit Scipiones et Metelli ante fuerunt aut opinionis, aut gloriae, quam eos res gestae suae, et vita innocentissime acta commendavit.

Hoc dico, quum ab inferioribus] Rursus hoc membrum dividitur. Aut vult princeps iniuriam vindicare, quam intulit inferior. Atqui tali solatio minime eget, ut dictum est. Aut vult offensam ulcisci, qua a pari laesus est: ut si cum extraneo principe bellum gesserit, qui postea bello subiugatus, venerit in suam potestatem: et hic satis vindicatus est fortunae ac victoriae suae beneficio: quia qui par erat quum laederet, nunc illi subiectus est. Subdit et alia in eandem rationem argumenta.

Regem et servus] Eadem est sententia, quam supra exsequutus est. Quum regis potentia sit sita in perdendo et servando, perdere, quod sibi cum multis commune est, non magni aestimet; servare, quod vere regium opus est et gloriosum, sibi asserat. Exerceat ergo vim suam servando potius quam perdendo.

Perdidit enim vitam qui debet] Tangit locum illum communem, melius esse libero homini millies mori, quam obtinere vitam precariam; ut alterius arbitrio vivat, cui parcitum est.

[pag. 124] *In triumpho cito transisset*] Alludit ad antiquum morem Romanorum triumphantibus solennem. Praecedebant enim currum victoris captivi hostes, et quum per viam publicam in pompa ducti essent, poenas pensuri in carcerem coniiciebantur. Cicero Verrina VII.: Quum de foro in Capitolium flectere currum incipiunt, captivos duci iubent in carcerem: idemque dies et victoribus imperii, et victis vitae finis fuit. Dicit igitur Seneca maiorem laudem relaturum qui victis hostibus vitam indulgeat, quam si occidat: quod quamdiu vivent, testes erunt tuae clementiae. Pompa triumphi praeterit, et statim evanescit ex oculis hominum: nempe quae ad horam spectetur.

Hoc est etiam ex victoria] Modus loquendi venustissimus, victoriam ipsam vincere, seu de victoria triumphare. Sunt enim plerique qui vincere sciunt, sed parta victoria uti non possunt. Abutuntur itaque suo bono, dum intemperanter exsultant, et se supra modum efferunt, atque ut in summa dicam, vincuntur ipsi a sua victoria. Qui se modeste gerunt, ii vere sunt victoria sua maiores.

CAPUT XXII.

Transeamus ad alienas iniurias, in quibus vindicandis haec tria lex sequuta est, quae princeps quoque sequi debet: aut ut eum quem punit, emendet; aut ut poena eius caeteros meliores reddat; aut sublatis malis, securiores caeteri vivant. Ipsos facilius emendabis minore poena. Diligentius enim vivit, cui aliquid integri superest. Nemo dignitati perditae parcit. Impunitatis genus est, iam non habere poenae locum. Civitatis autem mores magis corrigit parcitas animadversionum. Facit enim consuetudinem peccandi multitudo peccantium: et minus gravis nota est quam turba damnatorum levat: et severitas quod maximum remedium habet, assiduitate amittit autoritatem. Constituit bonos mores civitati princeps, et vitia eius compescit, si patiens eorum est, non tanquam probet, sed tanquam invitus cum magno tormento ad castigandum veniat. Verecundiam peccandi facit ipsa clementia regentis. Gravior multo poena videtur, quae a miti viro constituitur. Praeterea videbis ea saepe committi, quae saepe vindicantnr.

[pag. 125] Hoc alterum membrum primariae partitionis, quod ipsum in tres partes distribuitur, ut in his etiam particulatim severitatem tollat, et insinuet clementiam. Dicit igitur tria esse legibus observata in vindicandis alienis iniuriis: quae principi esse proposita debent, qui lex animata est, et quem hic ne tantillum quidem oportet dare affectibus, sed omnia ex legis praescripto agere. Quae autem illa sint, et cuiusmodi, breviter explicemus.

Ut eum quem punit, emendet] Illud enim vulgatum est, illecebram peccandi esse impunitatem, atque, ut ait apud Salustium Memmius, Multo praestat in republica beneficii, quam maleficii immemorem fore. Bonus tantummodo segnior fit ubi negligas, malus improbior. Corrigendi sunt itaque poena, qui alia ratione in viam reduci nequeunt, ne fiant effrenatiores licentia et corruptiores. Ideo Solon dicebat rempublicam duobus contineri, praemio et poena. In quam sententiam Plinius, Praemia, inquit, bonorum et malorum, bonos et malos faciunt. Hoc genus poenae Graecis νουθεσία, καὶ κόλασις, καὶ παραίνεσις dicitur, quasi latine monitionem dicas, et animadversionem. Sic scribit Gellius libro VI. quum de his tribus puniendi causis loquitur eodem sensu quo Seneca: nisi quod in tertia discrepat. Vocat enim τιμωρίαν inductam ad tuendam eius dignitatem autoritatemque, in quem peccatum est, ne praetermissa contemptum eius pariat. Quod tamen si propius animadvertamus, ad eundem finem accedit. Plato duas omnino causas refert, tertiae non meminit: quam tamen non debuit negligere. Scribit enim in Gorgia esse conveniens, ut qui plectitur, ab eo a quo punitur, melior fiat, aut ut exemplo caeteris sit, qui videntes male affectum, prae metu contineantur. Et alibi: Supplicia et iis qui perferunt, et spectatoribus utilia esse oportet.

Aut eius poena caeteros] Haec species punitionis Graecis παράδειγμα, Latinis exemplum nomina-

tur, quum poena unius metus est multorum, ut loquuntur Gratian. et Valen. aa. in l. I. C. ad l. Iul. repe. quam ob causam et poenae interdum plus solito exacerbantur, ait Claud. l. aut facta ff. de poenis. Plutarchus de sera numinis vindicta: Scelestorum supplicia ideo manifeste cunctis ostenduntur, quoniam vindictae cum ratione inflictae officium est, alios per aliorum animadversiones compescere et cohibere. Cicero ad Brutum: Neque tam ulciscendi causa, quam ut et in praesens sceleratos cives timore ab impugnanda patria deterrerem, et in posterum documentum statuerem, ne quis talem amentiam vellet imitari. Cicero Offic. I.: Ac nescio an satis sit eum qui deliquit, facti sui poenitere, ut caeteri sint ad peccandum tardiores.

Aut sublatis malis securiores] Haec pars praetermissa a Platone, ad quam tamen respexit Ulp. iurisc. tit. de offic. praesid. Congruit, inquit, bono et gravi praesidi curare ut pacata et quieta provincia sit quam regit: quod non difficile obtinebit, si sollicite agat [pag 126] ut malis hominibus provincia careat, eosque conquirat.

Ipsos facilius emendabis] Quantum ad castigationem eius in quem animadvertitur, ostendit plus profici mansuetudine et clementia, quam extrema severitate.

Impunitatis genus est] Istud innuit Q. Curtius libro V.: Nec mirari hominem mercede conductum omnia habere venalia, sine pignore, sine lare, terrarum orbis exsulem, ancipitem hostem, ad nutum licentium circumferri.

Civitatis autem mores] Quantum ad exemplum.

Facit enim consuetudinem] Sententia est quae potest in utramque partem usurpari. Quomodo enim multitudo peccantium consuetudinem peccandi facit, nisi quod, ut ait Cicero Epist. IV.: Quod exemplo fit, id etiam fieri iure putant? Quod si in aliquem prius animadversum foret, minime exemplorum usu culpam tuerentur, inquit Demosthenes. In eundem sensum Cyprianus in epistola ad Donatum: Nullus de legibus metus est, de quaestore, de iudice, pavor nullus. Quod potest redimi, non timetur. Esse iam inter nocentes innoxium, crimen est. Malos quisquis non imitatur, offendit. Consensere iura peccatis, et coepit esse licitum, quod publicum est. Lucanus libro V.:

Quidquid multis peccatur, inultum est.

Et Iuvenalis Satyra II.:

Faciunt hi plura: sed illos
Defendit numerus.

Trahit autem argumentum in aliam partem Seneca, quod tum demum appareat quantus sit delinquentium numerus, quum tam multi delinquentes puniuntur.

Constituit bonos mores] Quippe infidelis recti magister est metus, inquit Plinius in Panegyrico, quod ex Cicerone accepit. Ille enim in Antonium sic: Quippe te bonum faciebat timor, non diuturni magister officii. Simile est illud Latini Pacati in Panegyrico: Quiescentibus legum minis subiit quemque privatim sui poenitentia. Sic est enim, sic est, exasperat homines imperata correctio, blandissime monetur exemplo.

CAPUT XXIII.

Pater tuus plures intra quinquennium culleo insuit, quam omnibus saeculis insutos accepimus. Multo minus audebant liberi nefas ultimum admittere, quamdiu sine lege crimen fuit. Summa enim prudentia altissimi viri, et rerum naturae peritissimi, maluerunt velut incredibile scelus, et ultra audaciam positum praeterire, quam, dum vindicant, ostendere posse fieri. Itaque parricidae cum lege coeperunt, et illis facinus poena monstravit. Pessimo loco pietas fuit, postquam saepius culleos vidimus, quam cruces. In qua civitate raro homines puniuntur, in ea consensus fit innocentiae, et indulgetur velut publico bono. Putet se innocentem esse civitas, erit. Magis irascitur a communi [pag. 127] *frugalitate desciscentibus, si paucos eos esse viderit. Periculosum est, mihi crede, ostendere civitati quanto plures mali sint.*

Probat ab exemplo quod dixerat, poenarum immodica frequentia non tam corrigi saepe civitatis mores, quam in deterius prolabi.

Pater tuus] Claudius Caesar pater adoptivus, a quo Nero instigante Agrippina adoptatus fuerat undecimo aetatis suae anno. Autores Tranquillus et Tacitus. Tranquillus in eius vita: Tormenta quaestionum poenasque parricidarum repraesentabat exigebatque coram.

Nefas ultimum] Id est, deterrimum et scelerosissimum. Curtius libro V.: Onustique praeda per scelus ultimum parta, fugam intendunt. Idem libro VI.: Subest silentio facinus, et avida spes regni praecipitem animum ad ultimum nefas impulit. Ammianus Marcellinus: Nec visum hominem nec auditum damnare, nefas ultimum saepe exclamans. Sic Fabius vocat nefas ultimum, praeposteram venerem.

Summa enim prudentia altissimi viri] Solonem intelligit, qui quum leges Atheniensibus tulisset, interrogatus cur nullum supplicium constituisset in eum qui parentem necasset, respondit se id neminem facturum putasse. Sapienter fecisse dicitur, inquit Cicero, qui de eo nihil sanxerit, quod antea commissum non erat, ne non tam prohibere, quam admonere videretur. Cuius imitatione Romulus, autore Plutarcho, quum et ipse leges conderet, nullam parricidii poenam definire voluit, sed omne homicidium vocavit parricidium: quod hoc impium ac ne-

farium, illud autem impossibile duceret. Ac multa saecula visus est recte huiusmodi facinus desperasse. Nemo enim sexcentis post annis tale scelus perpetravit. Sed post Annibalis bellum L. Hostius fertur primus patrem occidisse. Haec Plutarchus in vita Romuli. Cui adversatur Livius, quemadmodum indicat L. Flori Epitome, in lib. LXVIII. ubi scribitur P. Malleolum primum omnium insutum culleo matre interempta, in mare praecipitatum esse, C. Mario, nisi fallor, quintum consule.

CAPUT XXIV.

Indicta est aliquando a senatu sententia, ut servos a liberis cultus distingueret. Deinde apparuit quantum periculum immineret, si servi nostri numerare nos coepissent. Idem scito metuendum esse, si nulli ignoscitur. Cito apparebit, pars civitatis deterior quanto praegravet. Non minus principi turpia sunt multa supplicia, quam medico multa funera. Remissius imperanti melius paretur. Natura contumax est humanus animus, et in contrarium atque arduum nitens: sequiturque facilius quam ducatur. Et ut generosi atque nobiles equi melius facili freno reguntur, [pag. 128] *ita clementiam voluntaria innocentia impetu suo sequitur, et dignam putat civitas, quam servet sibi. Plus itaque hac via proficitur. Crudelitas minime humanum malum est, indignumque tam miti animo. Ferina ista rabies est, sanguine gaudere ac vulneribus, et abiecto homine, in sylvestre animal transire.*

Et hic exemplo probat, quam non semper bonis securitatem comparent malorum poenae.

Indicta est] Quemadmodum senatores ab equitibus discernebat latus clavus, et calceus lunatus, et rursum equites a plebe differebant annulo aureo. Sed quo tempore, aut quibus consulibus factum sit hoc senatusconsultum, nusquam me legere memini, nec temere reperiri posse affirmare ausim. Indicere pro denunciare verbum iuris est, ut observavit Servius in V. Aeneidos Vergilii:

> Indicitque forum, et patribus dat iura vocatis.

Propertius libro IV.:

> Indixit leges, respondi ego, legibus utar.

Quamvis alibi Servius bellicum esse vocabulum tradat, in illud carmen Vergilii Aeneidos VII.:

> Ergo iter ad regem, polluta pace, latinum
> Indicit primis iuvenum.

Apparuit quantum periculum] Ad id respexit quod proverbio fertur, tot domi hostes esse, quot servos.

Si servi nostri nos numerare] Nemo mirabitur hoc dixisse Senecam, qui animadverterit ad verba Plinii lib. XXXIII.: At nunc cibi quoque, inquit, et potus vindicantur annulo a rapina. Hoc profecere mancipiorum legiones, et in domo turba externa acta. Servorum quoque causa nomenclator adhibendus. Sed aliter apud antiquos. Singuli marcipores, luciporesque, dominorum gentiles, in promiscuo victum habebant. Iuvenalis Satyra III.:

> Protinus ad censum, de moribus ultima fiet
> Quaestio, quot pascit servos, quot possidet agri
> Iugera.

Item:

> Magno hospitium mirabile, magno
> Servorum ventres constant.

Et VII.:

> Respicit hoc primum qui litigat, an tibi servi
> Octo, decem comites post te, an sit sella, togati
> Ante pedes.

Tacitus libro IV.: Iam trepida ob multitudinem familiarum, quae gliscebat immensum, plebe ingenua. Et eiusdem libro III. in literis Tiberii ad senatum: Quid enim primum prohibere, et priscum ad morem recidere aggrediar? Villarumne infinita spatia? familiarum numerum et nationes? Et ne hic longius immoremur, unius hominis familia nos docebit, quam fuerit periculosum civibus a servis suis numerari. Scribit enim Plinius libro XXXI. in hunc modum: Claudius [pag. 129] Isidorus testamento dixit: quamvis multa civili bello amisisset, relinquere tamen servorum quatuor millia, iuga boum tria millia sexcenta, reliqui pecoris ducenta quinquaginta millia. Hinc collige quantos servorum greges possederint illi gurgites, Crassi, Pompeii, Luculli, quum iste nec celeberrimus nomine divitiarum, et bellorum cladibus exhaustus, quatuor millia servorum reliquerit. Haec eo libentius commemoravi, quod passim occurrant in autoribus serviles tumultus, qui ne ipsi quidem Capitolio interdum pepercerunt.

Remissius imperanti]

> Qui vult amari, languida regnet manu,

inquit Seneca in Thebaide.

In contrarium atque arduum]

> Nitimur in vetitum semper, cupimusque negata,

ait Ovidius. Et Augustinus in libro de spiritu et litera: Ea quae concupiscimus, nescio quomodo ardentius expetuntur, si vetantur.

Abiecto homine, in sylvestre] Hac loquutione solemus uti, quum volumus designare facinus homine indignum, et in quo se hominem non gesserit qui perpetravit. Quid enim interest, inquit Cicero, utrum ex homine convertat se quis in beluam, an in figura hominis immanitatem gerat beluae? Quintilianus in Pasto cadavere: Si quis adeo hominem exuit, ut ibi poenam quaerat ubi sensus doloris non est, nempe cadavera feris obiiciet.

CAPUT XXV.

Quid enim interest, oro te Alexander, leoni Lysimachum obiicias, an ipse laceres dentibus tuis? Tuum illud os est, tua illa feritas. O quam cuperes tibi po-

tius ungues esse? tibi rictum illum edendorum hominum capacem? Non exigimus a te, ut manus ista, exitium familiarium certissimum, ulli salutaris sit: ut iste animus ferox, insatiabile gentium malum, citra sanguinem caedemque satietur. Clementia vocatur, si ad occidendum amicum carnifex inter homines eligitur. Hoc est quare vel abominanda sit saevitia, quod excedit fines, primum solitos, deinde humanos. Nova supplicia conquirit, ingenium advocat, instrumenta excogitat; per quae varietur atque extendatur dolor, et delectetur malis hominum. Tunc ille diri animi morbus ad insaniam pervenit ultimam, quum [pag. 130] *crudelitas versa est in voluptatem, et iam occidere hominem iuvat. Nam talem virum a tergo sequitur eversio. Odio, veneno, gladiis, tam multis periculis petitur, quam multorum ipse periculum est: privatisque nonnunquam consiliis, alias vero consternatione publica circumvenitur. Levis enim et privata pernicies non totas urbes movet. Quod late furere coepit, et omnes appetit, undique configitur. Serpentes parvulae fallunt, nec publice consequuntur. Ubi aliqua solitam mensuram transiit, et in monstrum excrevit, ubi fontes potu infecit, et si afflavit, deurit, obteritque, quacumque incessit, ballistis petitur. Possunt verba dare, et evadere pusilla mala; ingentibus obviam itur. Sic unus aeger nec domum quidem perturbat. At ubi crebris mortibus pestilentiam esse apparuit, conclamatio civitatis ac fuga est, et diis ipsis manus intenduntur. Sub uno aliquo tecto flamma apparuit, familia vicinique aquam ingerunt. At incendium vastum, et multas iam domos depastum, parte urbis obruitur.*

Quid enim interest] Ad illud referendum, quod in superiori capite dixerat, abiecto homine in sylvestre animal transire, qui sanguine gauderet et vulneribus: nunc per apostrophen seu aversionem ad Alexandrum, Quid interest, inquit, tuam ipse crudelitatem exsequaris, an dentibus leonis saevias? etc. Haec figura μετάβασις dicitur Rutilio Lupo.

Lysimachum] Hic inter scriptores non convenit, quod multi affirmant Lysimachum leoni obiectum ab Alexandro: unus Q. Curtius eam opinionem refellit. Nam et ipse Seneca alibi, et Valerius libro IX. cap. de ira et odio, et Iustinus libro XV. consentiunt obiectum fuisse, sed quum ad conspectum eius concitus leo impetum fecisset, manum manipulo involutam in os eius immersisse, arreptaque lingua feram exanimasse. Curtii autem verba sunt libro VIII.: Inter quas quum leo magnitudinis rarae ipsum regem invasurus incurreret, forte Lysimachus, qui postea regnavit, proximus Alexandro, venabulum obiicere ferae coeperat. Quo rex repulso, et abire iusso, adiecit, tam a semet quam a Lysimacho leonem interfici posse. Lysimachus enim quondam quum venaretur in Syria, [pag. 131] occiderat eximiae magnitudinis feram solus: sed laevo humero usque ad ossa laceratus, ad ultimum periculi pervenerat. Id ipsum exprobrans illi rex, fortius quam loquutus est fecit. Nam feram non excepit modo, sed etiam uno vulnere occidit. Fabulam quae obiectum a rege Lysimachum temere vulgavit, ex eo casu ortam crediderim. Apud Plutarchum nulla mentio. At vero hoc philosophis et oratoribus, quibus non est propositum perpetuam historiam texere, permittitur res dubiae fidei prout locus postulat, in usum suum accommodare. Quod tamen non semper observat Seneca. Libro enim II. de Ira, rem a nullo, quod sciam, memoriae proditam, de Alexandro confinxit, admonitum matris epistola ut a veneno Philippi medici caveret, acceptam ab eo potionem nihilo minus interritum bibisse: quum hanc epistolam non matris, sed Parmenionis fuisse testentur Plutarchus et Arrianus inter Graecos, ex Latinis Curtius et Iustinus.

Non exigimus a te] Per modum concessionis gradatim procedit, donec ad id quod est maximum perveniat, quo maiorem faciat invidiam. Estque amplificatio per ratiocinationem, ut docet Fabius libro VIII.: Non petimus ut alicui prosis, familiaribus tuis exitium afferre solitus, nedum extraneis. Non exigimus ne noceas, qui in omnium gentium clades natus es: verum ut modum aliquem adhibeas saevitiae, et usitato more crudelis sis. Tale est illud Veneris apud Vergilium lib. X. Aeneidos, quantum ad concessionem:

> Nil super imperio moveor: speravimus ista
> Dum fortuna fuit: vincant quos vincere mavis.
> Si nulla est regio Teucris, quam det tua coniux
> Dura, per eversae genitor fumantia Troiae
> Excidia obtestor, liceat dimittere ab armis
> Incolumem Ascanium liceat superesse nepotem.
> Aeneas sane ignotis iactetur in undis,
> Et quacunque viam dederit fortuna, sequatur:
> Hunc tegere, et dirae valeam subducere pugnae.

Nam Iupiter et imperium et victoriam et salutem Aeneae promiserat.

Exitium familiarium] Nempe quae Clytum inter epulas transfoderit, ex Macedone et libero pigre in persicam servitutem transeuntem. Nam Parmenionem, et eius filium Philotam, purpuratorum praecipuos et duces primarios exercitus non sua manu interfecit Alexander, sed occidendos suis tortoribus dedit. Trogus libro IX. de eo et Philippo patre: Iram pater dissimulare, plerumque et vincere. Hic ut exarsisset, nec dilatio ultionis, nec modus erat. Regnare ille cum amicis volebat, hic in amicos regna exercere; amari pater, [pag. 132] hic male metui.

Clementia vocatur] Scite hunc locum reposuit Erasmus, ut cum Vergiliano carmine conveniat:

> Si pereo, manibus hominum periisse iuvabit.

Instrumenta excogitat per quae varietur] Non enim tyrannis satis est mortem infligere, sed novas artes excogitant, quibus diu misere langueant, quos tandem volunt perire: quo scilicet se mori sentiant, ut

solebat iactare Caligula. Lycus apud Senecam in Hercule furente:

> Qui morte cunctos luere supplicium iubet,
> Nescit tyrannus esse: diversa irroga,
> Miserum veta perire, felicem iube.

Apud eundem Atreus[1]) in Agamemnone:

> Rudis est tyrannus morte qui poenam exigit.

Hinc taurus Phalaridis, et Neronis ludibria in Christianos, ut ferarum tergis contecti laniatu canum interirent.

Quum crudelitas versa in voluptatem] Quanquam enim philosophi non putant quenquam a naturali lege ita desciscere, ut animi causa malus sit, nescio tamen quomodo id usu venit, ut gratuito sint quidam mali tanta peccandi libidine insanientes, ut hoc ipsum peccare delectet, etiam si causa non sit.

Serpentes parvulae fallunt] Ludit suo more aliquot similibus, quae omnia in eam sententiam tendunt, quo latius grassatur tyranni saevitia, eo illi a pluribus metuendum esse.

Ubi aliqua mensuram] Qualis illa quae Romam missa est a Regulo, portentosae magnitudinis, et fidem excessurae, nisi tot scriptores uno ore constanter affirmarent.

Ballistis] Ballistarum variae formae erant antiquis, quemadmodum apparet ex libro VI. tertiae decadis Livii ubi ballistae maiores et minores, sicut scorpiones maiores et minores, et item catapultae. Haec autem tria sic inter se differunt, quod ballista evibrantur lapides, quamvis interdum etiam spicula, ut docet Vegetius libro IV. Catapultae, quantum possum intelligere ex Vitruvio, Vegetio et Marcellino machinae fuerunt multi artificii, quibus sagittae eiaculabantur, quae tamen abierunt in desuetudinem. Scorpiones latino nomine, neque forte improprio, appellare liceat aetatis nostrae arcuballistas. Dicitur ballista a verbo graeco βάλλω, quod est iacio.

Possunt verba dare] Quae scilicet prius nocent, quam praevideri praecaverive possint. Verba dare, decipere est etiam sine verbis, ut docet Gellius libro XVII. Ex eo tractum, quod qui multa et magnifica pollicentur, nihil fere praestant. Cicero Philipp. XIII.: Scilicet verba dedimus, decepimus, ubi explicat quid sit verba dare. Quadrigarius: Ea Lucani ubi resciverunt per fallacias sibi verba data esse. Seneca lib. VI. Epist.: Ne verba nobis dentur, et esse in illis aliquid magni ac secreti iudicemus.

[pag. 133]

CAPUT XXVI.

Crudelitatem privatorum quoque serviles manus sub certo crucis periculo ultae sunt: tyrannorum, gentes populique, et quorum erat malum, et ii quibus imminebat, exscindere aggressi sunt. Aliquando sua praesidia in ipsos consurrexerunt, perfidiamque, et impietatem, et feritatem, et quidquid ab illis didicerant, in ipsos exercuerunt. Quid enim potest ab eo quisquam sperare, quem malum docuit? Non diu apparet nequitia, nec quantum videtur peccat. Sed puta tutam esse crudelitatem, quale eius regnum est? Non aliud quam captarum urbium forma, et terribiles facies publici metus. Omnia moesta, trepida, et confusa. Voluptates ipsae timentur, non convivia secura ineunt, in quibus lingua sollicite etiam ebriis custodienda est. Non spectacula, ex quibus materia criminis ac periculi quaeritur. Apparentur licet, inquit, magna impensa, et regiis opibus, et artificum exquisitis nominibus: quem tamen e ludo in carcerem ire iuvet? Quod istud, dii boni, malum est? occidere, saevire, delectari sono catenarum, et civium capita decidere? quocunque ventum est, multum sanguinis fundere? aspectu suo terrere ac fugare? Quae alia vita esset, si leones ursique regnarent? si serpentibus in nos, ac noxiosissimo cuique animali daretur potestas? Illa rationis expertia, et a nobis immanitatis crimine damnata, abstinent suis, et tuta est inter feras similitudo morum. Apud homines tamen nec a necessariis quidem rabies temperat sibi: sed externa suaque in aequo habet, quo possit exercitatior a singulorum deinde caedibus, in exitia gentium serpere: et iniicere tectis ignem, aratrumque vetustis urbibus inducere, potentiam putat: et unum occidi aut alterum, parum imperatorium credit. Nisi eodem tempore grex miserorum subiectus stetit, crudelitatem suam in ordinem coactam putat. Felicitas illa, multis salutem dare, et ad vitam ab [pag. 134] *ipsa morte revocare, et mereri clementia civicam. Nullum ornamentum principis fastigio dignius pulchriusque est, quam illa corona ob cives servatos. Non hostilia arma detracta victis, non currus barbarorum sanguine cruenti, non parta bello spolia. Haec divina potentia est, gregatim ac publice servare: multos autem occidere, et indiscrete, incendii ac ruinae potentia est.*

Hoc totō capite partim colligit quam sit periculosum exercere crudelitatem et saevitiam, cuius tot exsistant vindices, partim etiam si maxime tutum sit, ostendit ita foedam et horribilem per se crudelitatis faciem, ut hac sola ratione exsecrabilis esse possit. Demum explicat quam longe abesse debeat a principe immanis hic affectus: ruinae et incendii potentiam esse, perdere: principis maiestatem constare salutem gregatim ac publice dando.

Crudelitatem privatorum] Argumentum a minori. Si enim servi, qui ita proiecto sunt animo, ut nihil egregium audeant, ulti sunt privatorum crudelitatem, qui non tam longe lateque saeviunt quam principes, idque sub certo mortis periculo: cur non magis liberi, qui ad animosa facinora nati sunt, ulcis-

1) *Ed. Amst.*: Aegisthus, *quod unice rectum. Atreum scripsit autor memoriae lapsu deceptus.*

cantur tyrannorum saevitiam, quae tot populos et tot terras premit, quum id magna spe impunitatis facere possint? Memmius apud Salustium: Servi aere parati iniusta imperia dominorum non perferunt: vos, Quirites, in imperio nati, servitutem toleratis?

Sed puta tutam esse] Concessio seu permissio rhetorica.

Voluptates ipsae timentur] Haec omnia tametsi in tyrannos conveniunt, ut in eos qui tyrannide premuntur, locus tamen postulat ut de iis intelligamus dici, qui sub tyranno vivunt: quod ex sequentibus facile perspicitur.

Non convivia secura ineunt, in quibus lingua] Nam, ut ait Horat. in Arte:

Reges dicuntur multis urgere culullis,
Et torquere mero, quem perspexisse laborant
An sit amicitia dignus.

Notum est et illud Plinii: Alii mortifera loquuntur, rediturasque per iugulum voces non continent.

Non spectacula ex quibus] Bene dixit materiam criminis ac periculi peti ex spectaculis. Vix enim abstinebant histriones, quin locos insignes ex tragoediis aut attellanis torquerent in malos principes, si in mores eorum cadere viderentur. Quae si exciperentur consensu et applausu populi, et actores et spectatores rapiebantur ad poenam. Pauca quaedam exempli [pag. 135] causa subiiciemus. Tiberio imperante, quum in attellanico exodio hircus vetulus capreis naturam liguriret, visus est designari liguritor Tiberius. Et spectante imperatore Maximino, qui se ob vastitatem et robur corporis immortalem credebat, pronunciati sunt versus:[1])

Et qui ab uno non potest occidi, a multis occiditur.
Elephas grandis est, et occiditur.
Leo fortis est, et occiditur.
Tigris fortis est, et occiditur.
Cave multos, si singulos non times.

Hinc factum est ut principes mala conscientia perculsi, quaedam ad se pertinentia, quasi de se dicta essent, prava suspicione vindicarent.

Apparentur, inquit, licet] Haec in persona cuiuslibet civis, qui satius ducat omnino abstinere a spectaculis, quam tanti redimere brevem laetitiam, ut de ludo in carcerem trahatur.

Quae alia vita esset] Exaggeratio a comparatione.

Illa rationis expertia] Alia exaggeratio per contentionem. Haec enim inter se componuntur, animalia rationis expertia, homo rationis particeps. Illa immanitatis crimine damnata, homo ipse qui damnat: illa abstinere sui generis animalibus, hominem non solum hominibus non parcere, sed ne consanguineis quidem. In eandem sententiam Plinius libro VII.: Denique caetera animalia in suo genere probe degunt: congregari videmus, et stare contra dissimilia. Leonum feritas inter se non dimicat, serpentium morsus non petit serpentes: ne maris quidem beluae ac pisces, nisi in diversa genera saeviunt. At hercule homini ex homine plurima sunt mala. Quintilianus in Pasto cadavere: Hoc non omnes ferae faciunt: et quamvis sensu careant muta animalia, pleraque tamen innocentibus cibis pascuntur (uti quoque consuerunt inter homines): etiam si qua alienis membris imprimunt dentem, mutuo tamen laniatu abstinent: nec est ulla supra terras adeo rabiosa belua, cui non imago sua sancta sit. Iuvenalis Satyra XV.:

Sed iam serpentum maior concordia, parcit
Cognatis maculis similis fera. Quando leoni
Fortior eripuit vitam leo? quo nemore unquam
Exspiravit aper maioris dentibus apri?
Indica tigris agit rapida cum tigride pacem;
Perpetuum saevis inter se convenit ursis.

Horatius in Epodis:

Non hic lupis mos, nec fuit rapacibus
Unquam nisi in dispar feris.

Augustinus, quoque libro XII. de Civitate: Neque enim unquam inter se leones, aut inter se dracones, qualia inter se homines, bella gesserunt.

Abstinent suis] Varia est huius verbi syntaxis in hac significatione. Livius libro I.: Duobus Aenea Antenoreque omne ius belli Achivos abstinuisse. Horatius Carminum III.:

Abstineto,
Dixit, irarum calidaeque [pag. 136] rixae.

Livius libro XXI.: Et Annibali denunciarent, ut a Saguntinis populi romani sociis abstineret. In quibus singulis exemplis syntaxis variat. Qua autem forma hic Seneca dixit abstinere suis, Livius dixit temperare: Templis, inquit, tantum deum (ita enim ab rege edictum fuerat) temperatum est.

Immanitatis crimine damnata] Plena est loquutio, sicut apud Ovidium Fastorum VI.:

Vixit, ut occideret damnatus crimine regni.

Et Cicero Verrina VII.: Nomine sceleris coniurationisque damnati, ad palum alligati, ad supplicium traditi. Quum enim dicimus iudico, damno, arguo, accuso te caedis, subauditur crimine vel causa, vel aliquid simile. Quod ad imitationem Graecorum dici autor est Servius comment. XI. Aeneidos: Illi enim quum dicunt κατηγορῶ σε φόνου, subaudiunt ἕνεκα. Quod vero dixit Cicero Philipp. II., minus usitatum est. Licinium, inquit, Lenticulam de alea condemnatum collusorem suum restituit. Quasi dicas condemnari de crimine.

In aequo habet] Aeque existimat, nihilo se humanius gerens erga necessarios, quam extraneos. Habere enim, aestimare interdum significat. Salustius in Catilina: Neque cuiquam mortalium iniuriae

1) *Graeci scilicet, quorum hanc latinam sententiam refert Julius Capitolinus in Maximino.*

suae parvae videntur; multi eas gravius aequo habuere.

Aratrum vetustis urbibus inducere] Periphrastice designat urbium subversionem, quibus condendis et evertendis consuetudo fuit adhibere aratrum. Vergilius Aeneidos V.:

Interea Aeneas urbem designat aratro.

Horatius Carminum I.:

Irae Thyesten exitio gravi
Stravere, et altis urbibus ultimae
Stetere causae, cur perirent
Funditus, imprimeretque muris
Hostile aratrum exercitus insolens.

In ordinem coactam] Id est in privatum modum, et quasi unius e populo, tracta, ut quidam volunt, metaphora a disciplina militari, qua milites gregarii in suum quisque locum et ordinem coguntur. Priscianus libro XVIII.: In ordinem coactus, inquit, inter viles et abiectos numeratus. Livius libro VI.: Aut huic rogationi qua se in ordinem cogi videbat, obsistere potuit: aut ne illas quidem, propter quas et haec lata erat, impedire.

Mereri clementia civicam] Quo facilius huius loci sensum assequatur lector, sic paucis accipiat, civicam coronam donari antiquitus solitam ei qui civem in praelio servasset, quasi testem vitae salutisque receptae. Ideo e fronde querna componebatur, quod cibus vetustissimus querceus fuerit, inquit Gellius. Addit Plutarchus alias rationes tum in Problematis, tum in vita M. Coriolani: seu quia Iovi sacrata est quercus, seu quod facilem [pag. 137] militi cibum tum passim, tum promptius exhibet: seu quia inter omnes sylvestres arbores fertilissima, ex qua cibus glandes, potus mulsum, obsonium ferae atque altes glandibus pastae. Fiebat et ex ilice, quod genus superiori proximum est. Ius autem civicae non temere permittebatur, nisi is qui servatus erat, agnosceret suum servatorem. Qui tamen si non ingenue fatebatur, legibus cogebatur ad hanc confessionem, ut testatur Cicero in oratione pro Plancio. Lucanus libro I.:

Servati civis referentem praemia quercum.

Ad hanc similitudinem Caesaribus etiam deferebatur nomine civitatis, quasi generis humani servatoribus, eratque in postibus palatii suspensa quasi insigne clementiae. Quod hic obiter designare voluit Seneca. Valerius libro II.: Caeterum ad quercum pronae manus porriguntur, ubi ob cives servatos corona danda est, qua postes augustae domus sempiterna gloria triumphant. Ovidius Tristium III.:

En domus haec, dixi, Iovis est: quod ut esse putarem,
Augurium menti quernâ corona dabat.

Paulo post:

Causaque suppositae scripto testante coronae
Servatos cives indicat huius ope.

Quod autem hic Seneca civicam dixit sine adiecto, loquutio est autoribus familiaris, cuius multa exempla apud Plinium et Suetonium. Vergilius praeter aliorum morem civilem dixit Aeneidos VI.:

At qui umbrata gerunt civili tempora quercu.

Non hostilia arma detracta] Quasi diceret nullum triumphum aequiparandum huius coronae decori: quemadmodum Scipio dictabat se malle unum servare civem, quam mille hostes occidere.

Haec divina potentia] Hoc schema rhetoribus παραδιαστολὴ vocatur, duas res aut plures quae videntur unam vim habere, disiungens.

FINIS LIBRI PRIMI.

[pag. 138]

L. ANNAEI SENECAE
DE CLEMENTIA
AD NERONEM CAESAREM

LIBER SECUNDUS.

CAPUT I.

Ut de clementia scriberem, Nero Caesar, una me vox tua maxime compulit: quam ego non sine admiratione et quum diceretur audisse memini, et deinde aliis narrasse. Vocem generosam, magni animi, magnae lenitatis, quae non composita, nec alienis auribus data subito crepuit, et bonitatem tuam cum fortuna tua litigantem in medium adduxit. Animadversurus in latrones duos Burrus praefectus tuus, vir egregius, et tibi principi notus, exigebat a te, scriberes in quos, et ex qua causa animadverti velles. Hoc saepe dilatum ut

aliquando fieret instabat. Invitus invito quum chartam protulisset, traderetque, exclamasti, Vellem nescirem literas. O dignam vocem quam audirent omnes gentes quae romanum imperium colunt, quaeque iuxta iacent dubiae libertatis, quaeque se contra viribus aut animis attollunt. O vocem in concionem omnium mortalium mittendam, in cuius verba principes regesque iuramentum faciant. O vocem publica generis humani innocentia dignam, cui redderetur antiquum illud saeculum. Nunc profecto consentire decebat ad aequum bonumque expulsa alieni cupiditate, ex qua omne animi malum oritur: pietatem, integritatem cum fide ac modestia surgere, et vitia diuturno abusa regno, tandem felici ac puro saeculo dare locum.

Prooemium est non longe discrepans a prooemio libri superioris, non quo adhortetur Neronem ut clementiam discat, sed ut sui similis esse pergat. Idque laudantis specie magis quam praecipientis: qua ratione demulcendi sunt principes, quorum aures veritati delicatae, acriorem diciplinam non ferunt. Est autem hic liber, quod Erasmo quoque visum [pag. 139] est, partim concisus, partim mutilus: ut non facile quis credat sic compositum a Seneca, ut nunc in manibus habetur. Neque tamen pessime nobiscum actum est, quod saltem ad nos qualiscunque pervenit. Videtur autem longe aliud fuisse propositum Senecae in hoc libro quam in priori. Nam quum illum accommodaret ad sensum popularem, hunc Stoicorum paradoxis et scholasticis argutiis totum aspersit.

Una me vox tua] Huius rei autor est Tranquillus, hoc tantum a Seneca differens, quod admonitum scribit, ut de supplicio cuiusdam capite damnati ex more subscriberet.

Quae non composita] Id est ad ostentationem aut simulationem artificio conficta: quod orationes arte compositae, fere captiosae sint et ad fallendum praeparatae, sicut contra veritatis simplex oratio dicitur. Salustius in Iugurtha: Non sunt composita verba mea, parum id facio.

Alienis auribus data subito] Id est in gratiam audientium prolata, sic ut nil aliud quam aures deleniret. C. Trebonius Epist. Ciceronis libro XII.: Noli putare, mi Cicero, me hoc auribus tuis dare. Quasi diceret vocem hanc Neronis ex alto animo profectam, et intimo affectu.

Burrus praefectus tuus] Hic est Afranius Burrus, cuius Tacitus et Tranquillus meminerunt, imperatoriae iuventae cum Seneca moderator primo illo quinquennio, quo adeo egregium principem Nero praestitit. Cui postea Nero remedium ad fauces pollicitus, toxicum misit, quo scilicet facilius sine tali teste et arbitro insaniret. Vir prorsus et militaribus factis, et iustitia insignis.

Praefectus tuus] Praefectum praetorio intelligit: quae dignitas Romae sub Caesaribus erat primaria: quod ipsum comprobant iurisconsulti Aurelius et Pomponius: quorum ille instar magistri equitum praefectum praetorio esse scribit, hic officium eius tale fere esse tradit, quale tribuni Celerum apud reges, apud dictatores magistri equitum. Erat autem magister equitum secundae potestatis, si dictator adesset: illo absente, primae: ut docet Plutarchus in Antonio. Haec sententia Andreae Alciato Mediolanensi non placet, quia refragatur constitutioni quae est sub tit. de praefect. praetorio sive urbis, lib. XII. C. quae praefectum praetorio aequat dignitate magistris equitum ac peditum: quo argumento colligit discretos fuisse magistratus. Id vero quale sit, dispiciamus. Primum putat, regnante Romulo, eum qui praeerat praetorio, solitum etiam in bella prodire, dictumque magistrum equitum. Hic velim edisserat nobis quis ille fuerit magister equitum, qui praeerat cohortibus praetorianis circa palatium Romuli: quem ne ipse quidem Romulus, ut arbitror, noverat. Omnes enim consentiunt vocatum fuisse, non magistrum equitum, sed tribunum Celerum: et eos ipsos Celeres, [pag. 140] prout res postularet, nunc equis, nunc pedibus bellare solitos. Subiicit paulopost, ubi Romanorum opes creverunt, distincta fuisse officia: ut praefectus praetorio excubias ageret ad tuendam principis salutem, magister equitum contra hostes imperium tueretur. Hic bis terque lapsus est Alciatus. Nam fingit fuisse magisterium equitum, singularem aliquem magistratum: quum illo saeculo magistri equitum promiscue vocarentur, qui provincias cum exercitu regerent. Qua ratione dixit Ammianus Marcellinus libro XXI. magistrum peditum, et Aelius Spartianus magistrantem exercitum, pro regentem. Et si constitutionem illam errori suo praetendit, animadvertat in rubrica, ad quam constitutio referenda est, non magistrum equitum, sed magistros militum et peditum legi, ac si dicas praefectos exercituum, sive illi proconsules sint, sive praetores, seu quocunque alio nomine vocentur. Ad haec respondeat quae volet Alciatus, modo ne sub Albutii persona scurriliter ludat. Nunc quae de praefecto praetorii ad hunc locum pertinent, expediamus. Magistratus fuit summus, ut dictum est, sed a parvis initiis ad tantum fastigium productus. Tradit Suetonius Augustum certum numerum ex copiis militaribus partim in urbis, partim in sui custodiam allegisse. Et illos quidem in scriptoribus observavi vocari urbanos milites, hos praetorianos. Tacitus libro XVIII.: [1]) Sedecim praetoriae, quatuor urbanae cohortes scribebantur, queis singula millia inessent. Libro XVII.: Addit epistolas Fabius Valens nomine germanici exercitus ad praetorias et urbanas cohortes, de viribus partium magnificas et concordiam offerentes. Eodem

1) *Id est Historiarum secundo.*

libro: Tum legiones classesque, et quod raro, praetorianus urbanusque miles in aciem deducti. Tranquillus in Augusto: Legavit praetorianis militibus singula millia nummorum, cohortibus urbanis quingenos, legionariis trecenos nummos. Quamobrem nescio an probe verterit Politianus praefecti cohortibus urbanis, pro eo quod Herodianus dixit *ἐπάρχοντος τῶν στρατοπεδῶν*, quum de Plautiano loqueretur; et alibi, urbanas cohortes, quod Herodianus dixerat *τοὺς ἐν τῇ Ῥώμῃ στρατιώτας*, quum satis constet de praetorianis dictum. Iam praetorianae cohortes dispersae per hospitia vagabantur, donec castra quibus continerentur, ad urbem Tiberius constituit: quae castra praetoria vocantur ab Herodiano libro IV. simpliciter *τὰ βασίλεια*. In iis castris signa habebant, sed singulae cohortes per vices excubabant, ac stationem habebant in palatio. Tranquillus in Othone: Tulerat animus, post adoptionem statim castra occupare, coenantemque in palatio Galbam aggredi: sed obstitit respectus cohortis quae tunc excubabat, ne oneraretur invidia, quod eiusdem statione et Caius [pag. 141] fuerat occisus, et desertus Nero. Libro III. Herodiani Plautianus praefectus praetorio tribunum sic alloquitur: Intrare tibi in cubiculum ubi somnum capiunt soli nempe licet, redeunte vice nocturnae custodiae etc. Libro IV.: Simul imperat militibus palatii custodibus, ut se in castra deducerent. Libro V.: At illi animis rumore illo exulceratis indignabundi, neque solitam custodiam miserunt Antonino, et inclusi castris videre Alexandrum velle in templo ipso dictitabant. Cohortibus duos praefectos creavit Augustus. Sic enim interpretor apud Dionem *δύω ἐπάρχους τῶν δορυφόρων*: quoniam Suidas pro eodem nunc *ἔπαρχον τῶν δορυφόρων*, nunc *ἔπαρχον τῶν πραιτωριάνων* ponit. Herodianus libro V.: *σωματοφύλακες καὶ δορυφόροι οὓς δὴ πραιτωριανοὺς καλοῦσιν*, id est corporis custodes et hastati, quos praetorianos vocant. Hoc tamen perpetuum non fuit: quia pro temporis ac rerum varietate, nunc unum fuisse, nunc duos praefectos legimus. Nam et Commodus post caedem Perennii duobus commisit praefecturam, quo in partes dissectam, imbecilliorem contra principem redderet. Et multi imperatores quum exercitum in hostem educerent, alterum ex praefectis praetorio secum habebant, alterum in urbe relinquebant: quum in urbe starent, uno contenti. Hoc etiam silentio transmittendum non est, equites romanos assumptos ex more fuisse in eam dignitatem, nec ante senatori delatam, quam Titus in se reciperet, patre Vespasiano imperante. Autor Plinius maior, et Tranquillus. Verum si Cornelio Tacito credimus, Arretinus Clemens ante eo officio functus fuerat, favore Mutiani, senatorii vir ordinis, et domui Vespasiani per affinitatem innexus. Histor. libro XX. Quin et id quod de Tito scribunt Plinius et Tranquillus videtur Aelius Spartianus ignorasse, qui in Alexandro ad hunc modum tradit: Praefectis praetorio senatoriam addidit dignitatem, ut viri clarissimi et essent et dicerentur: quod antea vel rarum fuerat, vel omnino non fuerat, eousque ut si quis imperatorem successorem praefectum praetorio dare vellet, laticlaviam eidem per libertum submitteret. Alexander autem ideo senatores esse voluit praefectos praetorio, ne quis non senator de romano senatore iudicaret. Addendum postremo et illud ex Iulio Capitolino, Caesares praefectis suis osculum dare solitos honoris causa. Eo paulatim pervenerat potestas, militaris primum, deinde res civiles amplexa, quas libera iurisdictione et sine provocatione administrabat, ut non dubitaverint plerique ex eo gradu adspirare ad imperium, et Philippo etiam successerit. Hoc etiam argumento eius officii magnitudinem coniicere possumus, quod quum Gordianus nepos summa omnia in Misitheum socerum deferre vellet, tantum non imperii participem, nihil [pag. 142] habuit praefectura maius. Nostris hominibus non aliter possum repraesentare, quam si quis Constabularii officium cum Cancellariatu iungat. Haec pluribus quam statueram.

In cuius verba principes iuramentum faciant] Id est, in cuius verba consentiant, et quasi iureiurando conspirent, Nerone scilicet verba praeeunte, ipsis autem in verba concepta iurantibus. Sic Acron et Porphyrio accipiunt illud Horatii in Epodis:

> Quum tu magnorum numen laesura deorum,
> In verba iurabas mea.

Huius etiam loquutionis significationem evidenter ostendit Livius libro VII.: Et super lectum stans ferro intento, nisi in quae ipse concepisset verba, iuraret, se patris eius accusandi causa concilium plebis nunquam habiturum, se eum extemplo transfixurum minatur. Is autem qui alteri verba concipit, dicitur in verba adigere. Ibidem Livius, Pavidus, inquit, tribunus adiurat in quae adactus est verba. Gellius libro XVI.: Quum delectus antiquitus fieret, et milites scriberentur, in iusiurandum eos tribunus militaris adigebat in haec verba. Tacitus: Imminere Narbonensi provinciae in verba Vitellii adactae etc. Eadem ratione dicitur iurare in nomen principis, et iurare in leges.

Cui redderetur antiquum illud saeculum] Quod illo saeculo aureo, suopte ingenio adeo probe viverent homines, ut nihil legibus opus haberent, ut post Hesiodum omnes fere poetae canunt. Hinc pro moribus principum nunc aurea vocant saecula, nunc ferrea. Vergilius:

> Redeunt Saturnia regna.

Item:

> Et toto surget gens aurea mundo.

Et libro VI. Aeneidos:

> Augustus Caesar divum genus aurea condet
> Saecula.

Carmen refertur a Suetonio in Tiberium iactatum:

Aurea mutasti Saturni saecula Caesar:
Incolumi nam te ferrea semper erunt.

CAPUT II.

Futurum hoc, Caesar, ex magna parte sperare et confiteri libet. Tradetur ista animi tui mansuetudo, diffundeturque paulatim per omne imperii corpus, et cuncta in similitudinem tui formabuntur. A capite bona valetudo: inde omnia vegeta sunt atque erecta, aut languore, demissa, prout animus eorum viget, aut marcescit. Et erunt cives, erunt [pag. 143] *socii digni hac bonitate, et in totum orbem recti mores revertentur. Parcetur ubique manibus tuis. Diutius me morari hic patere: non ut blandiar auribus tuis: nec enim mihi hic mos est. Maluerim veris offendere quam placere adulando. Quid ergo est propter quod bene factis dictisque tuis quam familiarissimum esse te cupio? ut quod nunc natura et impetus est, fiat iudicium. Illud mecum considero multas voces magnas, sed detestabiles, in vitam humanam pervenisse, celebresque vulgo ferri, ut illam: Oderint, dum metuant. Cui graecus versus similis est, qui se mortuo terram misceri ignibus iubet: et alia huius notae. At nescio quomodo ingenia immania et invisa, materia foecundiori expresserunt sensus vehementes et concitatos. Nullam adhuc vocem audivi ex bono lenique animosam. Quid ergo est? ut raro, invitus, et cum magna cunctatione, cum multis dilationibus.*

Quod prius dixerat dignam esse vocem cui redderetur aureum illud saeculum, ne populi qui sub romano imperio degebant, indigni essent tam bono principe, id futurum promittit: ne putet sua tantum interesse Nero, pietatem colere et mansuetudinem, sed publicis quoque moribus plurimum conferre ac conducere: nempe quod solent homines vitam principis aemulari, inquit Herodianus. Cicero libro tertio de Legibus: Ut enim cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas, sic emendari et corrigi continentia. Neque tantum mali est peccare principes, quanquam est magnum hoc per se ipsum malum, quantum illud, quod permulti etiam imitatores principum exsistunt. Quo perniciosius de republica merentur vitiosi principes: quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem, neque solum obsunt, quod illi ipsi corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo quam peccato nocent. Scribit etiam Plato, quales sint in republica principes, tales solere et reliquos esse cives. Id ipsum proverbio graeco significatur: ὁποῖα ἡ δέσποινα, τοῖαι καὶ θεραπαινίδες. Vita enim principis, ut verissime scribit Plinius, censura est eaque perpetua. Ad hanc dirigimur, ad hanc convertimur: nec tam imperio nobis opus est, quam exemplo. Cui simile est illud Ovidii Fastorum V.:

[pag. 144] Sic agitur censura, et sic exempla parantur,
Quum iudex alios quod monet, ipse facit.

A capite bona valetudo] Sumptum a medicis, qui quum omnibus membris mutuam inesse sympathiam consentiant, caput tamen praecipuam vitae sedem tradunt: utpote a quo omnes nervi originem trahant: ut non immerito illud dictum sit, caput in homine perinde esse atque radicem in arbore.

Parcetur ubique manibus tuis] Hoc vero in primis curae debet esse principibus, qualem famam ac quale nomen habituri sint ad posteros. Nam ut maxime possint dum vivunt linguas omnium continere, mortui certe linguis non imperant. Imo vero in eos sub quibus minime licet, tum demum avidius effunditur quidquid usquam est conviciorum, quum eorum morte parta libertas. Nullum, inquit Plinius in Panegyrico, est tempus, quo funestorum principum manes a posterorum exsecrationibus conquiescant.

Magnas voces] Quae in speciem magnae sint et animosae, licet re vera indignae magno animo. Nihil est magnum Stoicis, quod non idem sit bonum, et introrsus solidum. Vide Senecam libro I. de Ira.

Oderint, dum metuant] Verba sunt Atrei ex veteri tragoedia, ut dictum est libro I.

Cui graecus versus]

Ἐμοῦ θανόντος γαῖα μιχθείτω πυρί.

Trimeter est iambicus, quem sic latine vertere possis:

Me, misceatur igne terra, mortuo,

ab Erasmo relatus inter paroemias, et quem proverbialem fuisse significat. Tranquillus in Nerone, quem refert, quodam in sermone communi versum illum dicente, respondisse, ἐμοῦ ζῶντος. Ad hunc senarium allusit Claudianus Ruffinum faciens sic loquentem:

Everso iuvat orbe mori, solatia lethi
Exitium [1]) commune dabit.

Nec absimilem sententiam laudat ipse Seneca Naturalium quaestionum libro VI.: Egregie inquit, Vagellus meus in illo inclyto carmine:

Si cadendum est mihi, coelo cecidisse iuvat.

Idem licet dicere, Si cadendum est, cadam orbe concusso. Non quia fas est optare publicam cladem, sed quia ingens mortis solatium est, terram quandoque videre mortalem.

Et alia huius notae] Eiusdem generis, et rationis, ducta translatione a forma publica, qua nummi percutiuntur. Seneca Epistol. libro V.: quum vellet demonstrare facta ac dicta sapientis eiusdem rationis esse, Respondeant, inquit, sibi, et una forma

---

1) *Sic emendat prima Stoerii ed.* 1611 *et sequentes. Antea male legebatur:* exitum.

percussa sint. Idque quia, ut ait Paulus Iurisconsultus l. I. ff. de contrahend. empt.: Forma publica qua signantur pecuniae, facit perpetuam aestimationem. Seneca in Medea:

Quam levia fuerint, quamque vulgaris notae,
Quae commodavi scelera.

Seneca libro XIX. Epistol.: Unicuique nostrum paedagogum dari deum, [pag. 145] non quidem ordinarium, sed hunc inferioris notae.

Ut raro, invitus] Hunc locum aliter legi in vetustissimo codice adnotavit Erasmus, non tamen sine mendo, ut ipse arbitratur, et ego quoque existimo. Debet enim esse oratio defectiva, in qua subaudiatur verbum principale: hoc sensu, ut raro, invitus, cum magna cunctatione, cum magnis dilationibus subscribas in poenas et supplicia. Sic enim fiet iudicium, quod nunc est natura et impetus.

CAPUT III.

Et ne forte decipiat nos speciosum clementiae nomen aliquando, et in contrarium aliquando abducat, videamus quid sit clementia, qualisque sit, et quos fines habeat. Clementia est temperantia animi in potestate ulciscendi: vel lenitas superioris adversus inferiorem, in constituendis poenis. Plura proponere est tutius, ne una definitio parum rem comprehendat, et, ut ita dicam, formula excidat. Itaque dici potest et inclinatio animi ad lenitatem in poena exigenda. Illa finitio contradictiones inveniet, quamvis maxime ad verum accedat. Si dixerimus clementiam esse moderationem, aliquid ex merita ac debita poena remittentem: reclamabitur, nullam virtutem cuiquam minus debito facere. Atqui hoc omnes intelligunt, clementiam esse, quae se flectit citra id quod merito constitui potest. Huic contrariam imperiti putant severitatem: sed nulla virtus virtuti contraria est.

Hoc capite nihil aliud agit, quam ut ponat certam definitionem clementiae: quod se facturum secundo loco promiserat in divisione totius operis, ubi admonuimus alio eum prosequi ordine, quam proponeret. Id quam verum sit, nunc lectoribus aestimare promptum fuerit. Quanquam hoc etiam magis usu receptum est, non ut secundo loco res definiatur, sed ut omnis disputatio habeat a definitione exordium. Cur aliter Senecae visum fuerit, mihi non constat.

Speciosum clementiae nomen] Quod scilicet praetenditur in vitiis virtutes imitantibus, ut in misericordia. Speciosum autem nomen eleganter dixit, pro colorato et fallaci praetextu. Ovidius Metamorphoseon VII.:

Speciosaque nomina culpae
Imponis Medea tuae.

Cornelius Tacitus libro XX.: Caeterum libertas, et speciosa nomina praetexuntur: nec quisquam alienum servitium [pag. 146] et dominationem concupivit, ut non eadem ista vocabula usurparet. Curtius libro VII.: Titulus facinoris speciosus praeferebatur, vindicta Darii. Quintilianus: Et dum ostentare discipulos circa speciosiora malunt, compendio morantur.

Clementia est temperantia animi] Prima finitio, quae non cohaeret: quia non desinit protinus clemens esse, qui non habet praesentem ulciscendi potestatem: quem sufficit ita animatum esse, ut ne accepturus sit quidem vindictae occasionem, etiam si se maxime offerat. Neque secunda multo melior: quum et par erga parem clementer se gerere possit, et inferior erga superiorem: quum non de effectu, sed de animi affectu quaeratur.

Plura proponere] Non verbis, sed ut differentia latius pateat, et ad nomen clementiae limitetur.

Formula excidat] Id est, lege illa formali, quam dialectici in definitione exigunt, ut ad omnia pertineat in quae cadere potest definitum, nec ad alia transferri possit.

Inclinatio animi ad lenitatem] Haec sola definitio omnibus numeris constat.

Huic imperiti contrariam severitatem putant] Nam quum omnis virtus sit quaedam mediocritas inter extrema, quorum alterum in defectum tendit, alterum in excessum, defectus quasi ex diametro opponitur virtuti ad quam refertur, excessus virtutem magis imitatur. Hic ergo quaeritur de extremo in defectum: quod putant quidam esse severitatem. Quos falli opinione ostendit Seneca: quia severitas est virtus, et pugnare inter se virtutes non possunt. Possunt enim esse diversae virtutes, non contrariae: ut clementia et severitas variam quidem habent rationem, sed tamen simul stare possunt: unde et eadem habent extrema, variis rationibus. Crudelitas enim clementiae est defectus, et excessus severitatis: misericordia vero defectus severitatis, excessus clementiae.

CAPUT IV.

Quid ergo opponitur clementiae? Crudelitas, quae nihil aliud est, quam atrocitas animi in exigendis poenis. Sed quidam non exigunt poenas, crudeles tamen sunt: tanquam qui ignotos homines et obvios, non in compendium, sed occidendi causa occidunt: nec interficere contenti, saeviunt: ut Busiris ille, et Procrustes, et Piratae, [pag. 147] *qui captos verberant, et in ignem vivos imponunt. Haec crudelitas quidem: sed quia nec ultionem sequitur, (non enim laesa est: nec peccato alicui irascitur, nullum enim antecessit crimen) extra definitionem nostram cadit, quae finitio continebat, in exigendis poenis intemperantiam animi. Possumus dicere non esse hanc crudelitatem, sed feritatem,*

cui voluptati saevitia est. Possumus insaniam vocare; nam varia sunt genera eius, et nullum certius quam quod in caedes hominum et laniationes pervenit. Illos ergo crudeles vocabo, qui puniendi causam habent, modum non habent: sicut in Phalari, quem aiunt non quidem in homines innocentes, sed super humanum ac probabilem modum saevisse. Possumus effugere cavillationem, et ita finire, ut sit crudelitas inclinatio animi ad asperiora. Hanc clementia repellit longius a se: nam severitatem illi convenire certum est. Ad rem pertinet quaerere hoc loco, quid sit misericordia. Plerique enim ut virtutem eam laudant, et bonum hominem vocant misericordem. Haec autem vitium animi est. Utraque circa severitatem circaque clementiam posita sunt, quae vitare debemus, ne per speciem clementiae in misericordiam incidamus. In hoc leviore periculo erratur: sed par error est a vero recedentium.

Quoniam illud iam positum est, severitatem opponi clementiae non posse, ne virtutes inter se pugnent: habendum est vitium, quod sit contrarium clementiae. Erit autem crudelitas, ut sit inclinatio animi ad asperiora. Nam si dicatur atrocitas in poenis exigendis, dabitur aliquid contrarium clementiae, quod isto nomine non contineatur. Qui enim sine causa saeviunt, crudeles quidem sunt, nec tamen sunt atroces in exigendis poenis: quia qui poenas exigunt, causam habent sed modum non servant.

Busiris ille] Rex Aegyptiorum, Neptuni et Libyae filius, qui Thrasii consilio hospites immolabat [pag. 148] incognitos, et nullius criminis reos, ut eorum sanguine pluviam eliceret, cuius penuria Aegyptus novem annis laboraverat. Tandem ab Hercule interemptus, ut quidam tradunt. Nam Strabo libro XVII. fabulam esse putat quod de eo memoriae proditum est.

Procrustes] Atticae regionis latro, affectus a Theseo eodem genere supplicii, quo multos prius affecerat. Supposito enim lecto intendebantur corpora: quae mutilabantur si maiora erant lecto: aut vi trahebantur in parem magnitudinem si minora erant: nomen a προκρούω, id est impello. Meminit Ovidius pluribus locis.

Insaniam vocare possumus] Videtur accepisse nomen insaniae pro furore, quemadmodum frequenter usurpant scriptores: quamvis Cicero distinguat Tusculanarum III. ut sit Latinis insania, quae Graecis μανία: et nobis furor, quae illis melancholia. Sed Celsus libro III. phrenesin vocat insaniam, et tria facit phreneticorum genera.

Crudeles vocabo, qui causam habent] Ne putes hoc esse frigidum Senecae commentum, sic Servius interpretatur crudeles poenas, nimias et saevas, non tamen indignas, in VI. Aeneidos, ubi ait Vergilius:

Vidi et crudeles dantem Salmonea poenas.

Sicut in Phalari] Hic Agrigentinorum tyrannus, cui Perillus taurum aeneum fabricavit: quo impositi noxii dum torrerentur, tauri mugitum reddebant. Tandem universa Agrigentinorum multitudo in eum impetum fecit, quod nesciret modum poenis statuere. Hunc Seneca libro de Ira II. inter eos ponit qui animi causa feritatem exercent in eos a quibus iniuriam non acceperunt. Sed fallitur, quia aliter omnes scriptores prodiderunt, et ipse secum pugnat, ut indicat hic locus.

Quid sit misericordia] Hic de extremo in excessum agitur, nempe de misericordia, quae licet in speciem conformis clementiae appareat, quia tamen animi perturbationem secum fert, perdit nomen virtutis, secundum Stoicos. Longe alia extrema ponit Aristoteles Ethicorum IV. sed ex opinione Peripateticorum, qui passiones in sapientem cadere volunt. Verum haec melius proximo capite.

Bonum hominem vocant misericordem] Illud sane nobis persuasum esse debet, et virtutem esse misericordiam, nec bonum hominem esse posse, qui non sit misericors, quidquid in suis umbris disputent otiosi isti sapientes: qui an sapientes sint nescio, ut verbis Plinii utar: homines certe non sunt. Hominis est enim affici dolore, sentire, resistere tamen, et solatia admittere, non solatiis non egere. Non immerito igitur aram Misericordiae antiquitus consecrarant Athenienses. Cicero pro Ligario: Nihil est tam populare quam bonitas, nulla de virtutibus tuis plurimis nec gratior nec admirabilior misericordia [pag. 149] est. Iuvenalis Satyra XV.:

Mollissima corda
Humano generi dare se natura fatetur
Quae lacrymas dedit: haec nostri pars optima sensus, etc.

Unde et illacrymabilis, nomen est vitii apud autores. Horatius in Epodis:

Non si trecenis, quotquot eunt dies,
Amice, places illacrymabilem
Plutona tauris.

Vergilius Aeneidos IV.:

Num fletu ingemuit nostro? num lumina flexit?
Num lacrymas victus dedit? aut miseratus amantem est?

Pro misericordia contra Stoicos lege Augustinum libro IX. et libro XIV. de Civitate.

In hoc leviore] Utpote in excessu, qui maiorem habet similitudinem virtutis, quam defectus. Deinde quia melius est nocentem relinqui impunitum, quam innocentem puniri.

Sed par error] Paradoxum Stoicorum, Peccare, est transire lineas: quod quum semel feceris, culpa commissa est. Quam longe progrediare quum semel transieris, ad augendam transeundi culpam nihil pertinet.

CAPUT V.

Ergo quemadmodum religio deos colit, superstitio violat: ita clementiam mansuetudinemque omnes boni

praestabunt: misericordiam autem vitabunt. Est enim vitium pusilli animi, ad speciem alienorum malorum succidentis. Itaque pessimo cuique familiarissima est. Anus et mulierculae sunt quae lacrymis nocentissimorum moventur: quae, si liceret, carcerem effringerent. Misericordia non causam sed fortunam spectat, clementia rationi accedit. Scio male audire apud imperitos sectam Stoicorum, tanquam nimis duram, et minime principibus regibusque bonum daturam consilium. Obiicitur enim illi quod sapientem negat misereri, negat ignoscere. Haec si per se ponantur, invisa sunt. Videntur enim nullam spem relinquere humanis erroribus, sed omnia delicta ad poenam deducere. Quod si est, quid in hac scientia, quae dediscere humanitatem iubet, portumque adversus fortunam certissimum mutuo auxilio cludit? [1]) *Sed nulla secta benignior leniorque est, nulla amantior* [pag. 150] *hominum, et communibus bonis attentior: ut propositum sit usui esse aut auxilio, nec sibi tantum, sed universis singulisque consulere. Misericordia est aegritudo animi ob alienarum miseriarum speciem: aut tristitia ex alienis malis concepta, quae accidere immerentibus credit. Aegritudo autem in sapientem virum non cadit. Serena enim eius mens est, nec quidquam incidere potest quod illam obducat. Nihil aeque hominem quam magnus animus decet. Non potest autem magnus esse idem si metus et moeror contundit, si mentem obducit et contrahit. Hoc sapienti ne in suis quidem accidet calamitatibus, sed omnem fortunae iram reverberabit, et ante se franget: eandem semper faciem servabit placidam, et inconcussam, quod facere non posset si tristitiam reciperet. Adiice quod sapiens providus est, et in expedito consilium habet. Nunquam autem liquidum sincerumque ex turbido venit. Tristitia enim inhabilis est ad dispiciendas* [2]) *res, utilia excogitanda, periculosa vitanda, aequa* [3]) *aestimanda. Ergo non miseretur, quia et sine miseria animi facit caetera omnia quae qui miserentur.*

Religio deos colit] Quam habet proportionem superstitio ad religionem, eandem habet misericordia ad clementiam: quemadmodum crudelitas in eadem est proportione ad clementiam, qua impietas ad religionem. Superstitio autem vituperatur: ergo et misericordia. Quintilianus: Ut a diligenti curiosus, ita a religione superstitio distat. Cicero libro II. de Natura deorum: Non philosophi tantum, verum etiam maiores nostri superstitionem a religione separaverunt. Nam qui totos dies precabantur et immolabant ut sibi sui liberi superstites essent, superstitiosi sunt appellati, quod nomen patuit postea latius. Qui autem omnia quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent, et tanquam relegerent, sunt dicti religiosi. Ita factum est alterum vitii nomen, alterum laudis. Non tamen omnibus recepta est etymologia quam verbo superstitionis dedit Cicero. Nam Servius octavo commentar. Aeneidos et Donatus in Andriam, superstitionem dictam putant, quod plerumque cadat hoc vitium in aniculas, quae multis aetate sunt superstites: Lucretius quasi rerum nobis superstantium, hoc est coelestium inanem religionem. [pag. 151] Idem etiam Servius in XII. Aeneidos: quia superstet capiti omnis religio. Quemadmodum de ipso nomine religionis non consentiunt cum Cicerone Lactantius et Macrobius: quorum alter a relegendo, [1]) alter a relinquendo derivat. Vide etiam quaedam apud Augustinum libro VI. de Civitate.

Scio male audire] Priusquam reddat rationem cur misericordiam improbent Stoici, per modum προλήψεως refellit eorum opinionem, qui id vitio vertunt Stoicis, quod sunt sine affectu, et malorum alienorum sympathia. Et sane ut male loquantur, qui ita praecise accipiunt Stoicorum dogma, quasi nulli ignoscant: ita ipsi invexerunt commentum argutum magis quam verum. Cicero multum effuse in eos ludit in oratione pro Muraena. Fuit quidam, inquit, summo ingenio vir Zeno, cuius inventorum aemuli Stoici nuncupantur. Huius sententiae sunt, et praecepta huiusmodi: sapientem gratia nunquam moveri, nunquam cuiusquam delicto ignoscere: neminem misericordem esse, nisi stultum et levem: viri non esse neque exorari, neque placari; solos sapientes esse, si distortissimi sunt, etc. et multa in hanc sententiam. Et Horatius Sermonum I.: Bene audire, et male audire dicimus ex imitatione Graecorum, pro laudari, et vituperari. Cicero libro VI. ad Atticum: Qui me idcirco putent bene audire velle, ut ille male audiat, et recte facere non meae laudis, sed illius contumeliae causa. Et libro X.: Qui nos recte facere, et bene audire vult. Terentius in prologo Phormionis:

Bene dictis si certasset, audisset bene.

Et in Phormione:

Si herum insimulabis avaritiae, [2]) male audies.

Quintilianus in Corpore proiecto: Ubi virtus? ubi? peristi miser, et male audis.

Misericordia est aegritudo animi] Hic totius rei cardo vertitur. Misericordiam Stoici reiiciunt, quia est animi aegritudo. Passiones vero, quia animi statum et tranquillitatem obturbant, semper vitiosae sunt. Igitur vitium est misericordia. Salustius in oratione Caesaris: Omnes homines qui de rebus dubiis consultant, ab odio, amicitia, ira atque misericordia vacuos esse decet. Haud facile animus verum providet, ubi illa officiunt. Quintilianus libro VI.: Nam quum irasci, favere, odisse, mise-

1) *Editiones recentiores omnes habent:* claudit. 2) *Ed. 1597 et seqq.:* despiciendas. 3) 1532: aeque.

1) *Fallitur h. l. vir summus, et sibi ipse contradicit. Lactantium enim* religionem *a* religando *derivasse notissimum est.* 2) *Hodie legitur:* malitiae.

reri coeperunt, agi iam rem suam existimant, et sicut amantes de forma iudicare non possunt, quia sensum oculorum premit amor: ita omnem inquirendae veritatis rationem iudex amittit occupatus affectibus: aestu fertur, et velut rapido flumini obsequitur. Ideoque ut idem Quintilianus recitat libro V.: Fuerunt et clari quidam autores quibus videretur solum oratoris officium, docere. Namque affectus duplici ratione excludendos putabant. Primum, quia vitium esset omnis animi perturbatio. Deinde, quia iudicem a veritate depelli misericordia, vel ira, similibusque non oportet. In eundem [pag. 152] sensum misericordiam definit Augustinus libro IX. de Civitate, licet aliis verbis. Quid autem est, inquit, misericordia, nisi alienae miseriae in nostro corde compassio, qua utique si possumus, subvenire cogimur?

Aegritudo in sapientem] Aegritudo, ut definit Cicero libro IV. Tusculanarum, est opinio recens praesentis mali, in quo demitti, contrahique animo, rectum esse videatur. Atque ut aegrotatio in corpore, inquit idem libro III., ita aegritudo in animo, nomen habet non semotum a dolore. Reperias tamen haec duo verba saepe confusa in autoribus, ut animi aegrotatio, et corporis aegritudo dicatur. Terentius in Phormione:

Matrem ipsam ex aegritudine miseram mors consequuta est.

Cicero: Definiunt animi aegrotationem, opinionem vehementem de re non expetenda, tanquam valde expetenda sit. Huic autem aegritudini, ut est animi contractio, opponitur εὐγνωμοσύνη, id est, aequanimitas.

Serena enim eius mens est] Hic etiam statuit apathian et ἀναλγησίαν, ut nullus prorsus affectus sapientem tangat. Quod an verum sit, non est huius propositi disputare. Lege rationes quibus nituntur III. et IV. Tusculanarum Ciceronis et librum Senecae de Ira.

Mentem obducit et contrahit] Hominum enim animi ut diffunduntur laetitia, ita contrahuntur aegritudine. Cicero Tusculanarum IV.: Eodem enim vitio est effusio animi in laetitia, quo in dolore contractio. Idem in Laelio: Ut bonis amici quasi diffundatur, et incommodis contrahatur. Libro I. Epistolarum ad Quintum fratrem: Ne contrahas aut demittas animum, neve te obrui tanquam fluctu, sic magnitudine negotii patiaris. Gellius libro XIX.: Sapientis animum paulisper moveri, et contrahi, et pallescere necessum est. Obducere dixit, quasi nebulis obtenebrare.

In expedito consilium habet] Seneca ad Lucilium libro X.: Consilium sub die nasci debet, imo sub hora. Hoc quoque nimis tardum est: sub manu, ut aiunt, consilium nascatur. Pugnat autem consilium promptum et expeditum habere, et passioninibus transversum agi. Illud enim rationem desiderat bene compositam, hae cum ratione stare non possunt.

CAPUT VI.

Volo facere libens, quae alius animo faciet. Succurret alienis lacrymis, non accedet. Dabit manum naufrago, exsuli hospitium, egenti stipem, non hanc contumeliosam, qua pars maior horum qui se misericordes videri volunt, abiicit et fastidit quos adiuvat, contingique ab his timet: sed ut homo homini ex communi dabit. Donabit [pag. 153] *lacrymis maternis filium, et catenas solvi iubebit, et ludo eximet, et cadaver etiam noxium sepeliet. At faciet ista tranquilla mente, vultu suo. Ergo non miserebitur sapiens, sed succurret, sed proderit, in commune auxilium natus, ac publicum bonum, ex quo dabit cuique partem: etiam ad calamitosos pro portione improbandos, et emendandos bonitatem suam permittet. Afflictis vero et fortius laborantibus multo libentius subveniet.* [1]) *Quotiens poterit, fortunae intercedet. Ubi enim opibus potius utatur aut viribus, quam ad restituenda quae casus impulit? Vultum quidem non deiiciet, nec animum. Caeterum omnibus dignis proderit, et deorum more calamitosos propitius respiciet. Misericordia vicina est miseriae, habet enim aliquid trahitque ex ea. Imbecilles oculos esse scias, qui ad alienam lippitudinem et ipsi suffunduntur, tam mehercule quam morbum esse, non hilaritatem, semper arridere ridentibus, et ad omnium oscitationem ipsum quoque os diducere. Misericordia, vitium est animorum nimis miseriae faventium: quam si quis a sapiente exigit, prope est ut lamentationem exigat, et in alienis funeribus gemitus. At quare non ignoscet vacuus? Constituamus nunc quoque quid sit venia, ut sciamus dari illam a sapiente non debere. Venia est poenae meritae remissio. Hanc sapiens quare non debeat dare, reddunt rationem diutius, quibus hoc propositum est.*

Succurret alienis lacrymis, non accedet] Hac re potissimum sapientem suum censeri volunt Stoici, si velut ex editissima arce fortunam spectet in rebus humanis ludentem, et nihil ad se pertinere casus suos aut alienos reputet: non doleat si quid sibi parum laetum acciderit: nec aliorum lacrymis compatiatur: sed quia in commune bonum genitus est, quibus potest opem afferat, et quos potest opera et industria sua sublevet.

Dabit manum naufrago] Id est manum porriget, ut illi auxilietur, quod frequentius dicitur porrigere. Quintilianus in Aegro redempto: Si duos pariter naufragia raperent, illi porrigerem manum,

---

1) *Edd. recentiores omnes:* subvenit.

quem iam membrorum contentione lassatum [pag. 154] fluctus hauriret. Vergilius Aeneidos VI.:

Da dextram misero, et tecum me tolle per undas.

Quanquam et hoc reperitur. Quintilianus libro II.: Ut velocissimus quisque si forte iter cum parvulo faciat, det manum, et gradum suum minuat, nec procedat ultra quam comes possit. Alioqui dare manum est cedere.

Non hanc contumeliosam] Advertant hic nostri homines, quorum permulti longe absunt ab hac ethnicorum philosophorum mansuetudine: quos si quando contingat stipem pauperi erogare, quasi parum sit ex eorum dignitate in manum dare, contumeliae causa abiiciunt.

Catenas solvi iubebit] Ut si a piratis captus sit, redimet, et asseret in libertatem.

Ludo eximet] Aut gladiatorio, aut venatorio. Instituebantur enim servi, alii ad venationem, qui ad populi voluptatem cum feris in arena depugnarent: alii ad gladiaturam, qui per paria simul committerentur. Dicuntur autem gladiatores ac venatores ludo eximi, qui ex illa necessitate liberantur. Quod etiam a ludo redimere dicitur. Quintilianus libro VIII.: Ut in eum quem saepius a ludo redemerat soror, agentem cum ea talionis, quod dormienti pollicem recidisset. Eras dignus ut haberes integram manum. Sic enim auditur, ut depugnares.

Fortunae intercedet] Honesta translatio. Ut enim consulibus et senatoribus intercedebant tribuni, quum obsistebant illis, si plebem insolenti imperio premerent: ita fortunae intercedit, qui, ut vulgo loquimur, se opponit, et obviam it casui, ut alterum tueatur a fortunae iniuria. Plinius iunior: Intercedere casibus, occursare fortunae. Exempla passim occurrunt apud Livium, et alios. Non video cur Erasmus maluerit *interdicere* apud Tranquillum in vita Tiberii ubi prius *intercedere* legebatur, in his verbis: Etiam virgo Vestalis fratrem iniussu populi triumphantem, ascenso simul curru, usque in Capitolium prosequuta est: ne vetare aut intercedere fas cuiquam tribunorum esset.

Vultum non deiiciet, nec animum] Quod Cicero nunc abiicere, nunc demittere dicit, Livius defigere. Libro primo: Silentium triste ac tacita moestitia ita defixit animos, ut prae metu obliti quid relinquerent, quid secum ferrent, deficiente consilio, etc.

Imbecilles oculos] Facit similitudinem a corpore ad animum. Si sunt imbecilles oculi, qui ad alienam lippitudinem suffunduntur, ergo est imbecillis animus, qui ad alienam miseriam movetur misericordia. Hoc tamen naturaliter evenire tradit Alexander Aphrodiseus in Problemat. quia oculi humecti sunt et molles, atque affectibus expositi. Tum quia sanitas ex habitudine modica, vitium ex immodica accidit. Quod igitur modicum, facilius ab immodico mutatur ac vertitur, quam contra. Ergo lippitudo quae immodica quaedam habitudo [pag. 155] est, facile sanitatem utpote modicam demutat. Fit autem mutatio naturali corporum inter se consensu.

Ad omnium oscitationem ipsum os diducere] Oscitatio ab ore ciendo, id est commovendo dicta, ut docet Donatus in Andriam; provenit plerumque ex supina securitate et ignavia. Interdum tamen naturae vitium magis quam hominis: unde oscedo appellatur, ut meminit Gellius libro IV. capite ultimo. Et hoc naturale esse putat Alexander, ut qui oscitantem videant, et ipsi oscitent: quia natura animantium, maximeque ratione carentium, similitudinum quendam consensum, itemque affectuum habet: atque ita fit ut meiente asello, caeteri item meiant, quum sint urina repleti.

Vacuus] Id est, omni affectione et passione animi vel misericordia vel aegritudine solutus ac liber. Quum enim sine adiecto ponitur, id significat. Ovidius Tristium II.:

Aut si, quod mallem, vacuus fortasse fuisses.

Et in epistola Sapphus:

Proveniunt vacuae carmina mentis opus.

Cicero Verrina II.: Animo coepi multo magis vacuo ac soluto nihil aliud nisi de iudiciis agere et cogitare.

Poenae meritae remissio] Controversia in verbis est: de re quidem convenit. Cur enim qui veniam largitur, potius poenam meritam remittere dicitur, quam ignoscere, et quadam facilitate poenam temperare? Deinde nihil obstat quo minus clementia aliquid remittat quod severitas iure et merito puniret. Potest igitur clementia meritam poenam remittere, si id ex causa faciat.

CAPUT VII.

Ego ut breviter tanquam in alieno iudicio dicam, ei ignoscitur, qui puniri debuit. Sapiens autem nihil facit quod non debet, nihil praetermittit quod debet. Itaque poenam quam exigere debet, non donat: sed illud quod ex venia consequi vis, honestiore tibi via tribuit. Parcit enim sapiens, consulit et corrigit. Idem facit quod si ignosceret, nec ignoscit: quoniam qui ignoscit, fatetur aliquid se, quod fieri debuit, omisisse. Aliquem verbis tantum admonebit, poena non afficiet, aetatem eius emendabilem intuens. Aliquem invidia criminis manifeste laborantem, iubebit incolumem esse: quia deceptus est: [pag. 156] ***quia per vinum lapsus. Hostes dimittet salvos, aliquando etiam laudatos, si honestis causis, pro fide, pro foedere, pro libertate in bellum accincti sunt. Haec omnia non veniae, sed clementiae opera sunt. Clementia liberum arbitrium habet: non sub formula, sed ex aequo et bono iudicat: et absolvere illi licet, et quanti vult aestimare litem. Nihil ex his facit tanquam iusto minus fecerit: sed***

tanquam id quod constituit, iustissimum sit. Ignoscere autem est, quae iudicas punienda, non punire. Venia, debitae poenae remissio est. Clementia hoc primum praestat, ut quos dimittit, nihil aliud illos pati debuisse pronuntiet. Plenior est ergo quam venia, et honestior. De verbo (ut mea fert opinio) controversia est, de re quidem convenit. Sapiens multa remittet: multos parum sani, sed sanabilis ingenii, servabit. Agricolas bonos imitabitur, qui non tantum rectas procerasque arbores colunt, sed illis quoque quas aliqua depravavit causa, adminicula quibus regantur, applicant. Alias circumcidunt, ne proceritatem rami premant. Quasdam infirmas vitio loci, nutriunt. Quibusdam aliena umbra laborantibus, coelum aperiunt. Secundum haec videbit perfectus sapiens quod ingenium qua ratione tractandum sit, donec in rectum prava flectantur.

Quidquid hic disputat Seneca, uno verbo subverti potest. Non enim procedit argumentum: remisit poenam meritam, ergo praetermisit quod facere debuit. Poenam enim condonavit cum laude clementiae, quam cum laude severitatis irrogare potuit: et qui talionem exigit ab autore iniuriae, nihil agit quod ille non meruerit: nec tamen praetermittit quod facere debuit, si iniuriam inultam esse patitur.

Parcit enim sapiens] Haec omnia eo spectant, ut ostendat sapientem clementiae suae causam posse reddere.

Non sub formula iudicat] Id est ad praescriptum summi iuris, quemadmodum iudices, qui ex legum praescripto pronunciant. Marcel. tit. de poenis, lib. XLVIII. ff.: Respiciendum est iudicanti ne quid aut durius aut remissius constituatur, quam causa deposcit. Nec enim aut severitatis aut clementiae gloria affectanda est, sed perpenso iudicio, prout quaeque res expostulat, statuendum est. Quintilianus libro V.: Deprecatio rara admodum, et apud eos solos iudices, qui nulla certa forma pronunciandi tenentur.

Quanti vult aestimare litem] Aestimare enim litem, non solum est concipere conclusiones ad damna et interesse, ut loquuntur Pragmatici, sed etiam criminaliter intendere: qua ratione dixit Cicero in oratione pro Cluentio, aestimare litem capitis. Dicitur autem tam ipse iudex quam actor litem aestimare. Plutarchus dicit Ciceronem accusatorem in causa Verris litem aestimasse septingentis quinquaginta millibus sestertiis. Gellius libro XX.: Aestimata lite iudex hominem pecuniae damnabat. Clementia ergo aestimat litem quanti vult: quia eius sententia non debet limitari ad actionis formulam.

FINIS.

PSYCHOPANNYCHIA

M D XXXIV.

VIVERE APUD CHRISTUM

NON DORMIRE ANIMIS SANCTOS

QUI IN FIDE CHRISTI DECEDUNT.

ASSERTIO

IOANNIS CALVINI.

ARGENTORATI PER WENDELINUM RIHELIUM

ANNO M D XLII.

PRAEFATIO IOANNIS CALVINI
AD AMICUM QUENDAM.

Quum mecum pridem nonnulli pii viri agerent, et subinde etiam instarent ut publice aliquid ederem, ad eorum intemperiem compescendam, qui de animarum vel dormitione, vel interitu, imperite simul ac tumultuose hodie disputant: nullis tamen hactenus nec precibus, nec flagitationibus cesseram. Adeo mihi ab omni contentionis genere abhorrebat animus. Et erat tum sane quod excusarem: partim, quia sperabam fore ut ineptum istud dogma statim, nullo subscriptore, evanesceret: aut certe inter pauculos nugatores delitesceret: partim, quod mihi minime expeditum erat cum iis manum conserere, qui starent ab adversis partibus: quorum nec castra, nec tela, nec subterfugia noveram. Nondum enim quidquam ad me perlatum erat, praeter murmura et raucos strepitus: ut congredi cum iis qui in arenam nondum prodierant, nihil prorsus aliud videretur, quam aerem clausis oculis verberare. At de successu longe aliter accidit quam speraveram. Siquidem blaterones illi tanta strenuitate in partes suas incubuerunt, ut aliquot iam hominum millia in eandem secum insaniam traxerint. Et ipsum etiam malum (ut video) incruduit. Quidam enim principio confuse garriebant, mortuorum animas dormire: neque definiebant quid per somnum vellent intelligi. Emerserunt postea ψυχοκτόνοι isti, qui prorsus eas iugulant, sed sine vulnere. Illorum quidem errorem non ferendum, horum vero insaniam graviter coercendam existimo. Utrosque nec ratione nec iudicio niti. Verum id aliis persuadere non ita facile est: nisi vanitatem palam, et (quod dicitur) in os refellam: quae non nisi in eorum scriptis deprehenditur. Dicuntur autem suas nugas nescio quibus schedulis ventilare, quas mihi necdum videre contigit. Tantum ab amico notulas quasdam accepi: quibus perscripserat quae vel ex ore loquentium excipere illi cursim licuerat, vel undecunque colligere. Altera igitur excusatio quanquam ex dimidia parte sublata est, ob notulas: ex altera tamen mihi nunc quoque superest. Verum quum illis susurris et qua maxime pollent garrulitate clanculum se insinuantes non pauciores suo errore illaqueent, quam si excusis libris publice cursitarent: causam mihi habere non videor quin veritatis proditor dicar, si in tanta necessitate taceam ac dissimulem. Certe quando permagnum operae meae usum imperitioribus et minus exercitatis fore confido, nonnullum etiam et mediocriter eruditis, qui hoc argumentum levius attigerint: non dubitabo apud bonos omnes deponere fidei meae rationem: non illam quidem fortassis satis instructam omnibus et machinis quibus impetum in hostem faciat, et praesidiis, quibus arceat: sed non penitus exarmatam. Quod si per eorum importunitatem licuisset, qui haec somnia in vulgus spargunt, libens abstinuissem me ab hoc genere certaminis: quod non tantum fructus refert, quantum insumit operae: quum praesertim hac in parte valere existimarem apostoli exhortationem, si quando usui foret, ut ad sobrietatem sapiamus. Et quanquam isti quam optamus sobrietatem nobis non permittunt, modice tamen, aut etiam intra modum disseram. Atque utinam inventa esset alia ratio, quae malum hoc plus nimio pullulascens mature recideret: ne, velut cancer, magis ac magis in dies serpat. Neque tamen nunc primum nascitur. Siquidem legimus Arabicos fuisse quosdam huius dogmatis autores: qui iactarent animam cum cor-

pore una emori, in die iudicii utrumque resurgere.[1]) Et aliquanto post tempore, Ioannem episcopum romanum, quem schola parisiensis ad palinodiam adegerit.[2]) Verum saeculis aliquot sopitum, nuper per aliquot ex Anabaptistarum faece excitatum, scintillas emisit. Hae vero longe lateque pervagatae, iustas faces accenderunt: quae utinam pluvia illa voluntaria, quam Dominus haereditati suae segregavit, primo quoque die exstinguantur. Agam autem citra ullius odium, citra privatam cuiusquam contumeliam, denique citra conviciandi procacitatem, ut iure nullus queri debeat se laesum aut leviter etiam offensum esse. Quanquam spectare hodie aliquos licet, insana carpendi, mordendi, sugillandi libidine aestuantes, quos si summo digito attingas, flebiliter deplorant scindi unitatem ecclesiae, violari caritatem. His responsum sit, primum, nullam nos agnoscere unitatem, nisi in Christo: nullam caritatem, nisi cuius ipse sit vinculum. Esse ergo hoc caput conservandae caritatis, ut fides nobis sancta atque integra maneat. Deinde, nulla caritatis offensione hanc disputationem transigi posse: modo tales aures afferant, qualem ego linguam afferre statui. Tibi autem, ornatissime vir, hanc lucubratiunculam nuncupare, quum multis nominibus visum est: tum hoc praesertim uno, quod inter istos vanarum opinionum tumultus, quibus spiritus vertiginis ecclesiae quietem exagitant, firmum te ac integrum summa prudentia ac moderatione consistere perspicio.

Aureliae, M. D. XXXIV.

---

1) Euseb. Eccl. hist. l. 6. c. 26. (37). Aug. lib. de Haeres. c. 83. 2) Ioann. II. de quo Gerson in sermone pasch. priore.

LECTORIBUS.

Quum disputationem hanc relegerem, animadverti, quaedam inter disserendi contentionem, paulo acrius atque etiam asperius esse dicta: quae aures quorundam delicatulas radere fortasse possent. Et quando scio nonnullos esse bonos viros, quibus de hoc somno aliquid in animum instillatum fuerit, vel nimia credendi facilitate, vel ignorantia scripturae, qua ad resistendum, pro tempore, non fuerint satis armati: in eorum offensionem (quoniam non pervicaciter peccant, nec malitiose) quoad per eos liceat, nolim incurrere. Volui igitur hic commodum eos praemonere, qui tales sunt, ne quidquam in contumeliam suam trahant; sed quoties aliqua dicendi libertate evehor, sciant me agere cum nequissimo illo Anabaptistarum grege (e quorum scatebris haec primum, ut dixi, aqua profluxit) qui nec sic quidem pro meritis suis tractantur. Cum quibus sic pugnam institui, ut si in posterum obluctentur, sensuri sint, si non valde peritum, certe constantem veritatis defensorem, et, ut mihi audeo de gratia Dei promittere, invictum. Quanquam nec contra eos, nisi modice, bilem effudi: ut qui ab omni procacitate et loquendi petulantia perpetuo abstinuerim: sicque fere ubique stylum temperaverim, ut docendo esset aptior, quam cogendo: trahere tamen posset eos qui duci nolint. Omnes certe in viam reducere magis quam incessere, animus fuit. Lectores autem, si qui futuri sunt, hortor et obtestor per nomen Dei et Domini nostri Iesu Christi, ut integrum iudicium ad legendum adferant, et animum, quasi paratam veritati sedem. Scio quantum gratiae habeat novitas ad demulcendas quorundam aures. Sed debemus cogitare, unam esse vocem vitae: quae est ex ore Domini. Huic uni patere debere aures nostras, quum de doctrina salutis agitur: caeteris omnibus clausas esse. Illius, inquam, verbum non novum est: sed quod fuit a principio, est, et semper erit. Et quam errant, qui verbum Dei, perverso usu et ignavia desitum, quum in lucem redit, novitatis nomine infamant: tam peccant in alteram partem qui, velut arundines, quovis vento impelluntur: imo ad quamlibet levem auram nutant et inflectuntur. An hoc est Christum discere, quibusvis doctrinis, etiam veris, sine verbo Dei aurem accommodare? Si accipis ut ab homine: nonne et mendacia eadem facilitate hauries? Quid enim homo suum habet, nisi vanitatem? At non sic illi, qui quum recepissent verbum, scrutabantur scripturas, an haec ita se haberent (Act. 17, 11)? Praeclarum exemplum, si quidem imitaremur: verum nos nescio qua desidia, seu potius contemptu, verbum Dei recipimus: ut quum tres syllabas didicerimus, statim opinione sapientiae turgeamus, et tamen [1]) non crepemus, nobis divites ac reges. Hinc tam multos videas, qui in omnium saeculorum ignorantiam tragice vociferantur, non minus ipsi indocti. Sed quid facias? Christiani videri volunt, et dicuntur: quia aliquot capita locorum communium delibarunt. Et quum nescire aliquid pudeat, de omnibus confidentissime, quasi ex tripode, respondent. Hinc rursum tot schismata, tot errores, tot fidei nostrae scandala. Qua occasione nomen ac verbum Dei blasphematur inter impios. Tandem (quod est caput mali) dum obstinate tueri

1) *Sic* 1542, *et versio gallica:* et toutesfois sans crever. *Caeterae omnes habent:* tantum. *Quae si emendatio fuerit ex coniectura nata, optimam sane dixeris. Alluditur ad* 1 *Cor.* 4, 8.

pergunt quod semel temere effutiverunt: tum oracula Dei consulunt, ex quibus errorum suorum patrocinia quaerant. Ibi, Deus bone, quid non invertunt? quid non depravant atque corrumpunt? ut ad sensum suum, non dico inflectant, sed vi incurvent. Scilicet vere dixit poeta, Furor arma ministrat.[1]) Haeccine est discendi via? versare ac volutare scripturas, ut libidini nostrae serviant? ut sensui nostro subiiciantur? quo nihil est stolidius. O sonticam pestem, et certissima zizania inimici hominis: quibus vult occaecare verum semen. Et adhuc miramur unde tot sectae inter eos qui primum nomen evangelio dederant, ac renascenti verbo? Equidem terret me dira illo denunciatio: Auferetur a vobis regnum Dei, et dabitur genti facienti fructum eius (Matth. 21, 43). Finem hic conquerendi faciam. Nam longum volumen conscribendum sit, si in hanc temporum perversitatem ad iustum modum declamare libeat. Nos vero, fratres, tot exemplis moniti, vel sero tandem sapiamus. Pendeamus semper ex ore Domini: et ne quid ad eius sapientiam addamus aut admisceamus de nostro, ne, velut fermentum, totam massam corrumpat, et salem etiam ipsum, qui in nobis est, infatuet. Praestemus nos Domino quales vult habere discipulos: pauperes, sapientiae nostrae inanes et vacuos, discendi avidos, sed nihil scientes, aut etiam scire volentes, nisi quod ille docuerit: quidquid est exoticum, non secus ac praesentissimum venenum fugientes. Volo autem et iis occurrere, qui consilium meum reprehendent: quod de re nihili concitem ingentes pugnas, atque istaec leptologemata cruentis dissidiis decidam. Non enim desunt qui sic me accipiant. His responsum sit: quum ex professo tentatur Dei veritas, nullo modo ferendum esse, ne tantillum quidem ex ea delibari. Nec rem esse nihili aut contemnendam, videre tenebris diaboli exstingui Dei lucem. Deinde, maioris momenti esse hanc causam, quam a multis credatur. Neque tamen (ut falso interpretantur) ad cruorem usque dissidet, qui aliorum erroribus non acquiescit. Reprehendi eorum curiositatem, qui has quaestiones, revera nihil aliud quam ingenii tormenta, exagitarent. Postquam autem moverunt hanc camarinam, reprimenda est eorum temeritas, ne supra veritatem invalescat. Id an effecerim, nescio, volui certe: et quod optimum habui, dedi. Alii, si quid melius habeant, in commune bonum conferant.

Basileae, M. D. XXXVI.

1) Vergil. Aeneid. 1, 150.

QUAE CONDITIO ET VITA ANIMARUM POST HANC VITAM.[1])

[fol. 1] In hac disputatione expolienda, ut non multum a me studii ponetur, ita dabitur opera, quo sensum meum, quam simplicissima perspicuitate, explicatum habeant lectores. Et sane quacunque de re instituatur disputatio, quum ubique plurimum refert, rem ipsam quae agitatur et scriptori probe perspectam esse et lectori perspicue definitam: ne aut ille suos fines transsiliat ac longius oratione evagetur, aut hic in ipso disputationis campo sine certa via aberret: tum id vero praesertim in omni controversia diligenter observandum: quando hic non docendi solum habenda cura, sed cum adversario negotium est, qui certe (ut fere sunt hominum ingenia) nec vinci se unquam patietur nisi invitus, nec victum se fatebitur quam diu cavillando, restitando, tergiversando, ludere ac delicias facere poterit. Haec autem optima premendi, stringendique adversarii, ne qua elabatur, ratio est: si controversiae caput ita designate dilucideque explices, ac in medium proponas, ut, quasi in rem praesentem, manu consertum vocare possis.

De hominis ergo anima nobis certamen est, quam alii fatentur quidem esse aliquid: sed a morte, ad iudicii usque diem, quo e somno suo expergefiet, sine memoria, sine intelligentia, sine sensu dormire putant. Alii nihil minus quam substantiam esse concedunt: sed vim duntaxat vitae esse aiunt, quae ex spiritu arteriae, aut pulmonum agitatione ducitur: et quia sine corpore subiecto subsistere nequit, ideo una cum corpore interit et evanescit,[2]) donec totus homo suscitetur. Nos vero et substantiam esse ipsam contendimus, et vere post corporis interitum vivere, sensu videlicet et intelligentia praeditam: ac utrumque evidentibus scripturae testimoniis nos probaturos recipimus. Valeat hic quidquid est humanae prudentiae: quae multa quidem de anima cogitat, nihil tamen rectum[1]) percipit. Valeant philosophi: quibus, quum in omnibus paene rebus solenne sit, nec finem, nec modum facere dissensionibus, hic ita inter se rixantur, ut vix duos testes habiturus sis, in quacunque tandem opinione acquiescas. De animae facultatibus praeclare aliquot locis Plato: argutissime autem omnium Aristoteles disseruit. Verum quid sit anima, et unde sit, frustra ab iis et universa omnino sapientum natione quaeras, quanquam multo certe et prudentius et sincerius senserunt, quam isti nostri, qui se Christi discipulos esse gloriantur.

Prius tamen quam longius progrediamur, ansa logomachiae praecidenda: quam arripere ex eo possent, quod nunc spiritum et animam promiscue vocabimus id de quo nunc nobis controversia est: interdum, ut diversa, distincte enunciabimus. [fol. 2] Nam hic est usus scripturae, dare his verbis varias acceptiones: quarum plerique dum nullam habent rationem, ut quaeque prima sibi occurrit, eam mordicus tenent et pervicaciter defendunt. Aliquoties legerunt animam pro vita: id perpetuum putant et acerbe confirmant. At si quis contra obiiciat versum Davidis (Psal. 49, 19): Anima eorum in vita benedicetur: interpretabuntur vitam in vita benedici? Similiter si locus ille ex Samuele proferatur: Per vitam tuam, et per vitam animae tuae (2 Sam. 11, 11): an istis verbis nihil significari dicent? Nos itaque scimus, animam saepissime pro vita poni, ut in istis locis: Anima mea in manibus meis (Psal. 119, 109); item: Quare lacero carnes meas dentibus meis, et animam meam porto in manibus meis (Iob. 13, 14)? item: Nonne, anima pluris est quam esca (Matth. 6, 25)? item: Stulte, anima tua hac nocte repetetur abs te (Luc. 12, 20); et similibus, quos isti animicidae semper in ore habent. Non tamen est, quod

1) *Inscriptio haec legitur in editionibus antiquioribus* 1542—1563. *Abest a sequentibus* 1576—1611. *Amstelodamensis denique hoc loco utrumque titulum iunctim exhibet:* Psychopannychia qua refellitur quorundam imperitorum error qui animas post mortem usque ad ultimum iudicium dormire putant, simulque docetur quae sit conditio *etc.* 2) *Sic* 1542 *et versio gallica. Recentiores omnes inde a* 1545 *scribunt:* interire et evanescere fingunt.

1) *Sic sola* 1542, *quacum consentit Gallus qui habet:* pur et droit. *Caeterae legunt:* certum.

sibi inde tantopere placeant: siquidem animadvertere debebant, illic metonymicῶs [1]) animae nomen, pro vita usurpari: quod anima causa sit vitae, quodque vita constet anima: quam figuram inter elementa pueri quoque perdiscunt. Quis vero non miretur tantam hominum confidentiam, qui et sibi de se magnum aliquid persuadeant, atque aliis etiam videri velint, qui tamen docendi sunt tropos et loquendi schemata? Scimus et pro voluntate seu [2]) desiderio accipi, non absimili ratione: nempe quia voluntatis et desiderii sedes est. Quo sensu dicta est anima Ionathae conglutinata animae Davidis (1 Sam. 18, 1); et anima Sichem adhaesisse cum Dina, filia Iacob (Gen. 34, 3): et Lucas dicit (Act. 4, 32), multitudinis credentium fuisse cor unum et animam unam. Quis vero non videat istis hebraismis multam vim inesse? Benedic anima mea Domino (Psal. 103, 1; 104, 1). Magnificat anima mea Dominum (Luc. 1, 46). Dic animae meae, salus tua ego sum (Psal. 35, 3): plusque nescio quid exprimi, quam si dictum esset, sine adiecto: Benedic Dominum; Magnifico Dominum; Dic mihi, salus tua ego sum. Aliquando simpliciter pro homine animato. Ut, quum dicuntur septuaginta sex [3]) animae (Act. 7, 14) descendisse cum Iacob in Aegyptum. Item: Anima quae peccaverit, ipsa morietur (Iezech. 18, 4). Anima quae declinaverit ad magos et ariolos, morte morietur (Lev. 20, 6), etc. Nonnunquam et flatum vocari, quo spirant ac respirant homines: in quo vitalis corporis motus residet. Quo modo hos locos accipio: Anxietas apprehendit me, etiamsi tota anima mea adhuc in me est (2 Sam. 1, 9). Et: Anima eius in ipso est (Act. 20, 10). Et: Revertatur anima pueri intra viscera eius (1 Reg. 17, 21). Quin et eadem loquendi forma, qua vulgo dicimus animam efflari et exspirari, scriptura animam egredi dicit. Ut de Rachel (Gen. 35, 18): Egrediente autem anima (nam ipsa moriebatur) vocavit nomen pueri, Bin oni. [4]) Scimus, spiritum esse flatum ac ventum, et hac ratione vocari a Graecis frequentius πνοήν. Scimus, pro re vana et nihili usurpari [fol. 3] apud Iesaiam: Concepimus et parturivimus, et peperimus spiritum (Ies. 26, 18): saepissime vero, quod ex spiritu Dei regeneratum est in nobis. Nam quum Paulus scribit, spiritum concupiscere adversus carnem (Gal. 5, 17): non intelligit, animam pugnare cum carne, aut rationem cum cupidine: sed animam ipsam, quatenus a spiritu Dei regitur, secum luctari, quatenus adhuc spiritu Dei vacua est, suisque cupiditatibus addicta. Scimus, dum simul iunguntur, per animam, voluntatem designari: per spiritum vero, intellectum. Sic loquitur Iesaias, Anima mea desideravit ad te in nocte: sed et in spiritu meo intra me vigilabo ad te (Ies. 26, 9). Et Paulus, quum precatur ut Thessalonicenses integro sint spiritu, et anima et corpore, ita ut in nullo possint culpari in adventu Domini nostri Iesu Christi (1 Thess. 5, 23): hoc enim vult, ut recta omnia cogitent et velint, nec membra sua exhibeant arma iniquitatis peccato. Eodem pertinet, quod scribit alibi apostolus ipse: [1]) sermonem Dei vivum esse, et penetrantiorem omni gladio ancipiti, pertingentem usque ad divisionem animae et spiritus compagumque et medullarum, discretorem cogitationum cordis (Hebr. 4, 12). Quanquam in hoc postremo loco nonnulli per spiritum malunt intelligere essentiam illam cui inest ratio ac voluntas, de qua nunc disceptamus: per animam autem, vitalem motum, et sensus quos philosophi superiores et inferiores vocant, id est, ὁρμὰς καὶ αἰσθήσεις. Verum quum utrumque plurimis locis essentiam immortalem, quae in homine vitae causa est, significet, non rixandi causas captent ex nominibus, sed rem ipsam percipiant, quocunque significetur nomine. Id vero quam verum sit, nunc doceamus.

Incipiemus autem ab ipsa hominis creatione, in qua perspiciemus, qualis ab initio factus fuerit. Sacra historia nobis, ante creatum hominem, commemorat Dei consilium de faciendo ipso ad imaginem et similitudinem suam (Gen. 1, 26). Quae verba de corpore nullo modo accipi possunt. In quo, tametsi mirabile opus Dei, prae caeteris corporibus creatis, apparet, nulla tamen eius imago effulget. [2]) Quis enim haec loquitur: Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram? nempe, Deus, qui spiritus est, qui nulla corporis effigie repraesentari potest. Atqui, ut imago corporea, quae faciem externam nobis refert, debet ad vivum exprimere omnia lineamenta et omnes ductus, ut ex pictura vel sculptura concipiamus, quaecunque in exemplari conspici possunt: ita haec imago Dei debet, sua similitudine, aliquam Dei cognitionem in animis nostris informare. Audio quosdam eorum sic nugari, ut dicant imaginem Dei referri ad imperium quod traditum [fol. 4] est homini in beluas: quod homo ea in parte simile aliquid cum Deo habeat: cuius imperium est in omnia. In quem lapsum Chrysosto-

1) *Sic* 1542 *et* 1545. *Caeterae:* metonymice. 2) 1542 *et* 1545 *habent* ceu, *Gallus:* et. 3) *Sic scribendum testibus libris antiquioribus* 1542. 1545. 1552 *et versione gallica. In numero autorem memoria fefellit qui Act.* 7, 14 *et apud LXX Gen.* 46, 27; *Exod.* 1, 5 *septuaginta quinque animarum dicitur.* Sexaginta sex *habent recentiores inde a* 1563. *Quem numerum corrector ex Gen.* 46, 26 *desumpsit, ipso hoc loco in margine laudato. Antea omnes adscripserant* Gen. 49, *postea* 1576 *ss. Exod.* 1, 5. 4) Bin oni 1542. 1545. *Caeterae:* Ben-oni. *Sic quoque* G.

1) *Sic* 1542 *et* 1545. Ipse *omittunt caeterae omnes. Gallus habet:* l'Apostre aux Hebrieux. 2) Ambrosius libro VI. hexaem. Augustinus c. 4. de trinitate et alibi.

mus quoque incidit, dum nimia contentione provehitur contra insanos anthropomorphitas. Sed scriptura non patitur sic se eludi. Nam Moses, ne quis in hominis carne hanc imaginem constitueret, prius e limo terrae corpus formatum narrat, sed nullam imaginem Dei referens. Deinde ait inditum luteo corpori vitae spiraculum: ut tum demum eluceret in homine Dei imago, quum omnibus suis partibus constaret. Quid igitur? dixerit aliquis, an spiraculum illud vitae, imaginem esse Dei putas? Non sane. Quanquam id cum multis, nec fortasse improbe, dicere poteram. [1]) Quid enim, si contendam verbo Dei constitutum discrimen, quo istud vitae spiraculum a beluarum animis distinguatur? Unde enim habent ortum aliorum animalium animae? Producat (inquit Deus) terra animam viventem, et caetera. Ita in terram resolvantur, quae de terra emerserunt. Anima vero hominis non de terra est, sed ex ore Domini: hoc est ex virtute secreta. Sed hic, inquam, non haereo, ne pugnam mihi faciant: sed unum tantum obtinere volo: imaginem ipsam esse extra carnem; alioqui, non admodum praeclarum foret elogium hominis, quod ad imaginem Dei factus sit: quod tamen nobis tantopere scripturis commendatur, ac subinde repetitur. Quid enim opus erat, Deum deliberantem inducere, et quasi in consilium mittere, si vulgare aliquid facturus erat? Nam reliqua omnia ut essent, dixit, et facta sunt. Quum ad hanc imaginem ventum est, velut singulare specimen editurus, sapientiam suam et virtutem advocat, et secum cogitat, antequam manum admoveat operi. Hos ergo loquendi tropos, qui ἀνθρωποπαθῶς, ad balbutiei nostrae modulos, Dominum ἀνεξερεύνητον nobis figurant, an de nihilo tam anxie Moses affectavit? ac non potius imaginem Dei, quae in homine relucet, magnifice commendavit? nec semel dixisse contentus, saepius reperit. Quidquid nugentur vel philosophi, vel isti somniatores, habemus nihil esse quod imaginem Dei ferat, nisi spiritum, ut Deus spiritus est. Hic non est agendum coniecturis, ut inquiramus, quae sit huius imaginis similitudo ad suum archetypum: quando id facile ex apostolo (Col. 3, 10) discere licet: qui dum praecipit ut induamus novum hominem, qui renovatur in agnitione, secundum imaginem eius qui creavit illum, liquido ostendit, quae sit haec imago, aut in quo consistat. Et alibi (Ephes. 4, 24) dum scribit: Induite novum hominem, qui secundum Deum creatus est, in iustitia et sanctitate veritatis. Quae omnia quum uno verbo comprehendere volumus, dicimus hominem, secundum spiritum, factum esse participem sapientiae, iustitiae [fol. 5] et bonitatis Dei. Hoc sequuti sunt duo sacri scriptores: quorum alter (Eccles. 17, 1), quum hominem distribuat in duas partes, corpus de terra sumptum, et animam, ad quam refert Dei imaginem, breviter complexus est quod Moses longius prosequutus fuerat. Creavit, inquit, Deus hominem, et secundum imaginem suam fecit illum. Alter vero (Sap. 2, 23), quum exegetice vellet designare, quo pertineret Dei imago, vocavit hominem inexterminabilem, qui creatus esset ad imaginem Dei. Quorum scriptorum autoritate adversarios nostros non valde premerem, nisi eos ipsos nobis opponerent. Qui tamen utcunque aliquo loco nobis esse debent: si non ut canonici, certe ut veteres, ut pii, ut multorum suffragiis recepti. Verum eos omittamus, illam imaginem Dei in homine retineamus, quae, nisi in spiritu, sedem habere non potest.

Sed iam, quae apertius de anima scriptura loquitur, audiamus. Quum de animarum salute Petrus loquitur, et quum carnalia desideria militare adversus animam dicit, et quum castificare animas nostras praecipit, et Christum vocat episcopum animarum nostrarum (1 Petr. 1, 9. 22 et 2, 11. 25), quid sibi vellet, nisi animae essent quae salvarentur, quae oppugnarentur a pravis desideriis, quae castificarentur, quae ab episcopo suo Christo regerentur? Et in historia Iob legimus: Quanto magis qui habitant domos luteas, et terrenum habent fundamentum (Iob. 4, 19)? Quod sane de anima intelligemus dici, si propius animadvertamus [1]), quae in corpore luteo habitat. Non enim hominem vas luteum appellavit, sed dixit [2]) vas luteum incolere: quasi bona pars hominis (quae est anima) domicilio illo terreno contineatur. Sic Petrus: Iustum, inquit, arbitror, quamdiu sum in hoc tabernaculo, excitare vos per commonitionem: quum sciam brevi futurum, ut deponam hoc meum tabernaculum (2 Petr. 1, 13). Qua loquendi forma, nisi valde stupidi sumus, possumus intelligere et aliquid esse in tabernaculo et aliquid quod exuatur tabernaculo: vel (ut ait ipse) tabernaculum deponat. Eandem distinctionem carnis a spiritu manifestam statuit autor epistolae ad Hebraeos: quum parentes carnis nostrae, a quibus geniti sumus, nominat: unum autem Deum, patrem spirituum (Hebr. 12, 9). Et paulo post (ibid. 12, 22), quum regem coelestis Ierusalem Deum nominasset, subiicit cives, angelos, et spiritus iustorum perfectorum. Nec video quomodo aliter intelligi possit illud Pauli (2 Cor. 7, 1): Has igitur habentes promissiones, mundemus nos ab omni inquinamento carnis et spiritus. Nam satis constat, illic non esse collationem, qua alibi uti solet: quum

1) Hilarius in Psal. 63. Augustinus libro de spiritu et anima c. 39. Basilius Hexaem. hom. 8.

1) *Sic sola Ed.* 1542, *adstipulante versione gallica:* Si nous considerons cela de bien pres, il le faut entendre de l'ame. *Caeterae legunt:* Quod sane de anima, si proprius animadvertas, dici intelliges. 2) dicit 1552 *seqq.* (il a dit).

spiritui inquinamentum tribuat, quo nomine aliis locis significat meram puritatem. Addam et locum alterum, quanquam video eos, qui calumniari volent, protinus ad suas glossas delapsuros. Dum enim ait (1 Cor. 2, 11): [fol. 6] Quis est hominum, qui sciat quae sunt hominis, nisi spiritus hominis qui in ipso est? ita, et quae sunt Dei nemo cognovit, nisi spiritus Dei: poterat dicere hominem scire quae sua sunt: sed partem illam verbo appellavit, in qua residet vis cogitandi et intelligendi. Atque etiam, quum dicit, spiritum Dei testimonium reddere spiritui nostro, quod filii Dei sumus (Rom. 8, 16), nonne eadem loquendi proprietate usus est? Quid, quod uno verbo convincere eos potui? [1]) Scimus enim, quam saepe Christi voce damnatus sit error Sadducaeorum, cuius partem esse Lucas in Actis (23, 8) scripsit, quod spiritum non esse dicerent. Verba sunt: Sadducaei autem dicunt, non esse resurrectionem, neque angelum, neque spiritum: Pharisaei vero haec omnia confitentur. Vereor ne de spiritu sancto cavillentur haec intelligi, aut de angelis. Cui obiecto facile est occurrere. Nam et angelos seorsum posuit: et certum est Pharisaeis illis nullam fere fuisse spiritus sancti notitiam. Atque etiam id melius assequentur, qui graece norunt: Lucas enim sine adiectione articuli, dixit πνεῦμα, adiecturus indubie, si de spiritu sancto loquutus esset. Hoc si non illis os obstruit, non video qua ratione vel trahi, vel duci possint: nisi forte dicant, neque damnatam fuisse ex eo Sadducaeorum opinionem, quod spiritum negarent: neque probatam Pharisaeorum, quod assererent. Cui cavillo ipsa evangelistae verba obviant. Ubi enim Pauli confessionem posuit, Pharisaeum se esse: subdit eam Pharisaeorum sententiam. Aut igitur oportet callidam et malitiosam fuisse Pauli simulationem: (quod recipi non debet in confessione fidei) aut cum Pharisaeis de spiritu sensisse. Quod si nobis fidem faciunt historiae, hoc perinde inter apostolos certum erat ac constitutum, atque mortuorum resurrectio, aut aliquod simile fidei nostrae caput. Non pigebit huc adscribere verba Polycarpi, viri omnibus et dictis et factis spirantis martyrium: qui et discipulus apostolorum fuit, et ita sincere quod ab illis acceperat, posteris tradidit, ut nihil unquam immisceri fermenti passus fuerit. [2]) Is igitur inter multas praeclaras voces, quas flammae admotus edidit, eo die repraesentandum se dixit coram Deo in spiritu. Quo eodem tempore Melito episcopus Sardensis, [3]) vir paris sinceritatis, librum scripsit de corpore et anima: qui si hodie exstaret, superfluus esset hic labor. Adeo autem haec sententia meliore illo saeculo valuit, ut Tertullianus [4]) reponat eam

1) potuit, 1576 *seqq.* 2) Euseb. H. e. IV, 15. 3) Ibid. c. 26. 4) Lib. de resurr. carnis.

inter communes et primas animi conceptiones, quae a natura [1]) communiter apprehenduntur. Tametsi iam multis rationibus pugnatum est, quae evincere, nisi fallor, debuerunt quod contendebant: nempe, animam aut spiritum hominis, substantiam esse a [fol. 7] corpore distinctam: quae tamen nunc subiicientur, certiorem adhuc eius rei fidem facient. Venio enim ad id, quod secundo loco a me propositum erat: Eam ipsam animam ab interitu corporis superstitem manere, sensu ac intelligentia praeditam. Fallitur autem qui existimat me hic aliud quidpiam affirmare, quam animae immortalitatem. Si quidem qui animam vivere fatentur, illamque simul omni sensu spoliant, prorsus animam fingunt, quae nihil animae habeat: aut animam ipsam a se ipsa avellunt: quum eius natura, sine qua consistere ullo modo nequit, sit moveri, sentire, vigere, intelligere: atque (ut ait Tertullianus) [2]) animae anima, sensus sit. Istam ergo immortalitatem ex scriptura discamus.

Quum Christus suos hortatur, ne timeant eos qui occidunt corpus, animam autem occidere non possunt; sed eum timeant, qui quum occiderit corpus, animam potest mittere in gehennam ignis (Matth. 10, 28; Luc. 12, 5): an non innuit animam superesse post mortem? Benigne vero in eo nobiscum egit Deus, quod animas nostras istorum arbitrio non permisit, qui adeo ex facili eas trucidant: aut certe, quia non possunt, conantur. Tyranni torquent, secant, urunt, verberant, suspendunt, sed corpus: solus est Deus, qui ius habet in animam, ut eam mittat in gehennam ignis. Aut igitur anima reliqua est post mortem: aut falsum est, tyrannis potestatem non esse in animam. Hic (ut audio) respondent, animam quidem ad praesens occidi, dum mors infligitur: sed non perire, quia futurum est, ut suscitetur. Qua via si [3]) evadere volunt, concedant oportet neque corpus occidi, quod etiam suscitabitur. Et quia utrumque conservatur in diem iudicii, neutrum perit. Verbum autem Christi fatetur corpus occidi, animam esse salvam testatur. Hac dicendi forma Christus utitur de sua ipsius morte, quum ait: Solvite templum hoc, et in triduo suscitabo illud (Ioann. 2, 19). Dicebat autem de templo corporis sui: qua ratione animam ab eorum potestate eximit, quam etiam moriens in manus patris commendat, ut Lucas scribit et David praedixerat (Luc. 23, 46; Psal. 31, 6). Et Stephanus (Act. 7, 59) eius exemplo: Do-

1) *Sic* 1545—1563. *Princeps nostra mendose scribit:* natura a. *Recentiores* 1576 *seqq. omittunt praepositionem. Quibuscum consentire videtur Gallus qui habet:* lesquelles on apprehende communement de nature. 2) Lib. de carne Christi. 3) Si, *omittunt* 1552 *seqq. Versio gallica exprimit:* S'ils veulent eschapper.

mine Iesu, suscipe spiritum meum. Habent hic quod garriant, Christum patri, et Stephanum Christo vitam commendare, in diem resurrectionis custodiendam. Sed verba aliter sonant, praesertim illa Stephani. Et evangelista addit (Ioann. 19, 30) de Christo, quod inclinato capite tradidit spiritum: quae verba ad anhelitum aut pulmonum agitationem respicere non possunt.

Nec minus evidenter apostolus Petrus, animas a morte et esse, et vivere ostendit: quum tradit, Christum his, qui in carcere erant, spiritibus praedicasse: nec spiritibus modo piorum, remissionem ad salutem, sed impiorum quoque spiritibus [fol. 8] confusionem (1 Petr. 3, 19). Sic enim illum locum interpretor, qui multa ingenia torsit, et persuasurum me bonis omnibus confido. Nam quum de humilitate crucis Christi loquutus esset, ostendissetque pios omnes oportere ad eius imaginem conformari, ne desperatione conciderent, continuo attexit resurrectionis mentionem, ut doceat quibus tribulationibus futurus sit finis. Commemorat enim, Christum non succubuisse morti: sed ea subacta victorem emersisse. Id suis verbis dicit mortificatum quidem carne, vivificatum tamen spiritu: eodem scilicet sensu, quo Paulus scribit,[1]) passum fuisse in humilitate carnis, excitatum autem virtute spiritus. Iam ut virtutem ipsam ad se quoque pertinere fideles intelligerent, subiungit Christum hanc virtutem erga alios exseruisse: neque erga vivos modo, sed etiam mortuos: deinde non tantum erga servos suos, sed incredulos quoque ac[2]) gratiae suae contemptores. Porro intelligamus defectivam esse orationem, deesseque ex duobus membris alterum: cuius generis multa sunt in scripturis exempla, praesertim ubi multae sententiae una clausula colliguntur, quemadmodum hic factum est. Nec vero miretur quisquam includi carcere sanctos patres, qui redemptionem Christi exspectabant. Quia enim, veluti sub nube et umbra, eminus lucem prospiciebant (veluti qui reliquias diei vident sub serum crepusculum, aut diem venientem sentiunt ante auroram) nec adhuc habebant exhibitam sibi Dei benedictionem, in qua requiescerent: eorum exspectationem vocavit carcerem. Erit igitur sensus apostoli: Christum in spiritu iis qui in carcere erant spiritibus praedicasse, hoc est, virtutem redemptionis per Christum partae, mortuorum spiritibus apparuisse, ac exhibitam esse. Hic deest alterum membrum, quod ad pios pertinebat, qui hunc fructum agnoverunt et perceperunt. Exprimit autem de incredulis qui eundem ipsi hunc nuncium

1) *Quemnam Pauli locum autor laudare voluerit iam veteres editores ignorarunt, neque ullum margini adscribunt. Fortasse de* 1 *Tim.* 3, 16 *cogitavit.* 2) *Ed.* 1542 *mendose:* Sed incredulosque gratiae.

receperunt in confusionem. Viderunt enim unam esse redemptionem: a qua exclusi, quid aliud possent quam desperare? Video istos iam fremere ac mutire, glossam hanc esse e capite meo effictam: his legibus se non subiici. Non addicam ergo eos meis legibus, sed hoc tantum rogabo, annon spiritus carcere clausi, spiritus sint? Clarius est quod apud eundem scriptorem legitur: In hoc mortuis praedicatum esse evangelium, ut iudicentur secundum homines carne, vivant autem secundum Deum spiritu (1 Petr. 4, 6). Videtis, ut carne in mortem tradita spiritum asserat in vitam? Quum enim relatio sit vitae ac mortis, *κατ' ἀντίθεσιν*,[1]) alterum mori clarum est, alterum vivere.

[fol. 9] Id ipsum ex Solomone discimus: qui mortem hominis describens, longo discrimine animam a corpore separat (Eccles. 12, 7). Donec, inquit, revertatur pulvis in terram unde erat, et spiritus redeat ad Deum, qui dedit illum. Scio eos parum affici hoc argumento: quod dicunt vitam redire ad Deum, qui est fons vitae: itaque nihil amplius esse. Sed verba ipsa clamant, sibi vim inferri,[2]) ut nullum sit operae pretium refellere hanc argutiolam, indignam et lectu et auditu. Iam hoc significet illis restet,[3]) animas redire ad fontem vitae suae per somnium. Atque huic sententiae respondet quod est apud Esdram, quem equidem scriptorem eis non opponerem, nisi ipso valde niterentur. Audiant igitur suum Esdram: Terra reddet quae in ea dormiunt, et in silentio habitant: et promptuaria reddent quae illis commendatae sunt animae (4 Esd. 7, 32). Nugantur, promptuaria esse providentiam Dei: animas vero, cogitationes: ut liber vitae offerat cogitationes in conspectum Dei. Quae in hoc tantum ab eis dici constat, quia, quum tacere pudeat, nihil habent melius quod dicant. Quod si ad hunc modum liberet scripturas circumvolvere, pervertere omnia promptum esset. Nihil tamen hic (quanquam alia multa suppetunt) de meo contra proferam, quando se ipse scriptor a calumnia tuetur. Paulo enim ante dixerat: Nonne de his interrogaverunt animae istorum in promptuariis suis dicentes: Usque quo Domine speramus sic? quando veniet fructus areae mercedis nostrae? etc. (4 Esd. 4, 35). Quae sunt istae animae, quae interrogant

1) *Inde a* 1552 *latine scribitur:* per antithesin. *Versio gallica haec verba silentio praeterit.* 2) Sibi hoc modo vim inferri, *legitur in ed.* 1545 *et seqq. omnibus. Gallus facit cum textu antiquiore.* 3) *Locus corruptus iam veteribus visus est:* 1542 *habet virgulam post:* restet, *et inde Gallus vertit:* il reste que ceci selon eux signifie. — 1545 *virgulam ponit post:* illis. *Quae omnia quum satis inconcinne dicta viderentur Gallasius* 1552 *pro:* restet, *scripsit:* oportet, *quod recentiores omnes servarunt.*

et sperant? Hic cuniculum alium effodere eos oportet, si subterfugere volunt.

Veniamus nunc ad historiam divitis et Lazari (Luc. 16, 22): quorum alter praeteritis huius mortalitatis laboribus et aerumnis, tandem in sinum Abrahae delatus est; alter in tormenta delapsus: ille tormenta patitur,[1]) hic recipit consolationem. Magnum chaos interpositum inter huius gaudia, et illius afflictionem. Suntne haec somnia portae corneae, de qua poetae fabulantur? Verum, ut habeant effugium quo elabantur, faciunt ex historia parabolam: aiuntque fictionem esse, quidquid de Abraham, divite, paupere, veritas loquitur. Tantum reverentiae et Deo et verbo eius deferunt. Cedo, proferant unum duntaxat in scriptura exemplum, ubi in parabola nomine aliquis vocetur. Quid sibi haec verba volunt? Erat quidam mendicus nomine Lazarus. Aut verbum Dei mentiri oportet, aut veram esse narrationem. Id etiam animadverterunt veteres scripturae interpretes. Nam Ambrosius: Narratio est, inquit, magis quam parabola, quia nomen additur. Id ipsum sentit Gregorius. Certe Tertullianus, Irenaeus, Origenes, Cyprianus, Hieronymus, quasi historiam referunt. Ex quibus Tertullianus arbitratur in divitis persona, Herodem signari; [fol. 10] in Lazaro, Ioannem Baptistam. Verba autem Irenaei sunt: Non fabulam narravit nobis Dominus, Lazari et divitis, etc. Et Cyrillus quum[2]) respondet Arrianis, qui ex eo loco machinam struebant adversus Christi divinitatem, non refellit ut parabolam, sed ut historiam interpretatur.[3]) Hoc magis ridiculum, quod errori suo praetendunt Augustini nomen, quem cavillantur in hanc opinionem consensisse: opinor, quia quodam loco[4]) dixerit: in parabola per Lazarum Christum intelligendum: per divitem Pharisaeos: quum nihil aliud significet quam narrationem transferri ad parabolam, si Lazari persona Christo, divitis, Pharisaeis attribuatur. Hic mos est eorum, qui in praeiudicatam opinionem toto impetu feruntur: quum vident nihil sibi esse stabile, quo innitantur, non syllabarum decipulas, sed ipsos literarum apices in suum commodum rapiunt. Ne quid tamen adhuc obstrepant, alibi ipse scriptor profitetur, se pro historia recipere. Eant nunc et vendant suos fumos in media luce. Neque tamen effugere possunt, quin semper in eosdem incidant laqueos. Ut enim concedamus esse parabolam (quod minime obtinere possunt) quid aliud evincent, quam esse collationem, quae sine veritate stare non potest? Id si nesciunt magni isti theologi, discant ex elementis grammaticorum: et parabolam invenient esse similitudinem, sumptam ex veritate. Sic, quum dicitur, hominem quendam habuisse duos filios, quibus divisit suas portiones, oportet esse in rerum natura et hominem, et filios, et haereditatem, et divisionem portionum. Denique, haec est perpetua lex parabolae, ut primum concipiamus rem nudam, ut proponitur: deinde, ex ea conceptione deducamur ad finem parabolae: hoc est, ad rem ipsam, cui accommodatur similitudo. Imitentur Chrysostomum, hac in re suum Achillem. Existimavit quidem ille esse parabolam, ex qua tamen veritatem saepe elicit.[1]) Ut quum inde probat, mortuorum animas in certis esse locis, ostendit gehennae gravitatem et delitiarum perniciem. Ne hic mihi multum verborum perdendum sit, consulant sensum communem, si quem habent: et facile assequentur vim atque rationem parabolae.

1) *In hoc commate plura* 1576 *seqq. vitio operarum interciderunt.* 2) dum, 1552 *seqq.* 3) Tertull. lib. adversus Marcion.; Irenaeus libro IV. contra haeres. cap. 4; Origen. hom. 5. in Ezech.; Cypr. epist. 3; Hieron. in Esa. cap. 49. et 65; Hilarius in Psalm. 3; Cyrill. in 1. cap. Ioann. cap. 22. 4) Lib. VIII. de Genesi ad lit.

Et quando satisfieri, quantum in nobis est, omnibus volumus: nonnihil disseremus hoc loco de animarum quiete, quae in certa fide promissionum Dei, a corporibus solvuntur. Siquidem per sinum Abrahae, nihil aliud quam quietem illam scripturae nobis designare volunt. Primum nos quietem vocamus, quam illi somnum. Neque sane abhorreremus[2]) a somni nomine, nisi iam eorum mendaciis corruptum, et paene pollutum esset. Deinde per quietem, non desidiam, aut veternum, aut aliquid simile ebrietatis, quale animae affingunt, intelligimus: sed conscientiae tranquillitatem et securitatem: quae quum semper fidei adiuncta sit, nunquam tamen perficitur, aut suis numeris constat, nisi post mortem. Audit [fol. 11] quidem ex ore Dei benedictiones fidelium ecclesia, quae hanc terram adhuc, velut advena, incolit. Ambulavit populus meus in pulchritudine pacis, et in tabernaculis fiduciae, et in requie opulenta (Ies. 32, 18). Quae et ipsa rursum gratias agens occinit benedicenti Domino: Domine, dabis nobis pacem (ib. 26, 3). Omnia enim opera nostra operatus es nobis. Hanc pacem habent accepto evangelio fideles, quum Deum, quem prius iudicem cogitabant, sibi patrem esse vident: se pro filiis irae, filios gratiae: effusa in se viscera misericordiae Dei; ut iam nihil aliud a Deo exspectent, quam bonitatem et mansuetudinem. Verum, quoniam militia est, vita hominis super terram (Iob. 7, 1), necesse est eos, qui sentiunt et aculeos peccati et carnis reliquias, in mundo pressuram habere, in Deo autem consolationem: atque ita non plane animo esse composito et imperturbato. Verum, quum carnem et concupiscentiam (quae, ceu[3])

1) Hom. 25. in Matth.; Homil. 57. in eundem. In paraenesi ad Theod. lapsum. Quanquam homil. 4. in Matth. videtur narrare ut historiam. 2) abhorremus, 1576 *seqq. quibus hic adstipulatur versio gallica.* 3) 1542 *et* 1545: seu.

hostes domestici, eorum pacem infestant) exuerint: tunc vero demum acquiescunt, et apud Deum resident. Sic enim loquitur propheta (Ies. 57, 1): Iustus perit, et non est qui recogitet in corde suo: et viri misericordiae colliguntur: a facie enim malitiae collectus est iustus. Veniat pax: requiescat in cubili suo, qui ambulavit in directione sua. Annon eos ad pacem vocat, quibus pax fuerat domestica? Sed quia illis pax fuerat apud Deum, pugna cum mundo: eos ducit in altiorem gradum pacis. Ideo Ezechiel (1, 28) et Ioannes (Apoc. 4, 3), quum vellent describere thronum gloriae Dei, circumdant eum iride, quam scimus esse signum foederis inter Deum et homines (Gen. 9, 13). Quod alio loco clarius idem Ioannes docuit: Beati, inquit (Apoc. 14, 13), mortui, qui in Domino moriuntur. A modo iam dicit spiritus, requiescant [1]) a laboribus suis, etc. Hic igitur ipse est sinus Abrahae. Ipse enim est qui promissam sibi in suo semine benedictionem, ita prompto animo complexus est, ut nihil dubitaverit, quin verbum Dei virtus esset ac veritas. Et quasi iam opere Deus implevisset quod promiserat, semen illud benedictum, non minus certa fide exspectavit, quam si manibus contrectasset, ac omnibus animi corporisque sensibus percepisset. Itaque testimonium reddit illi Dominus noster, quod viderit diem suum et gavisus sit (Ioann. 8, 56). En pax Abrahae, en quies, en somnus: modo non polluatur foedo istorum dormitantium ore honestum nomen. Quid enim suavius potest habere conscientia in quo secure acquiescat, hac pace: quae illi coelestis gratiae thesauros aperit, quae dulcedine calicis Domini inebriat? Quid, o dormitabundi, quum auditis ebrietatem, annon vertiginem capitis, gravedinem, crassum carnalemque somnum vestrum cogitatis? Haec enim ebrietatem sequuntur incommoda. Haec vos quidem, pro vestra crassitie: at intelligunt theodidacti, eodem dicendi usu somnum vocari, tranquillitatem conscientiae, quam Dominus suis largitur in domo pacis: quo [fol. 12] ebrietas affluentia dicitur, qua Dominus suos satiat in domo opulentiae. Si Abraham pacem hanc possedit, medius adhuc inter hostium incursus, labores, discrimina, imo ferens secum suam carnem, hostem domesticum quo nihil est perniciosius: quantam putamus eius pacem, ubi extra hostium ictus, telorumque iactus evolavit? Miretur nunc aliquis, cur requiescere in sinu Abrahae dicantur electi Dei, qui ex hac vita ad Deum suum transierunt: nempe, quod in sede pacis recipiuntur cum Abraham patre fidelium, ubi Deo fruuntur ad satietatem, citra fastidium. Quamobrem, non abs re Augustinus quodam loco: [2]) Quemadmodum, inquit, finem beatorum appellamus vitam aeternam, ita possumus vocare pacem. Nihil enim melius dare potest, qui nihil aut maius aut melius se ipso dare potest, qui Deus est pacis. Posthac ergo, quum de sinu Abrahae sermo fiet, non rapiant ad suum somnum: [1]) quoniam eorum vanitatem arguit ac convincit scripturae veritas. Est, inquam, requies illa, coelestis Ierusalem, hoc est visio pacis: in qua Deus pacis dat se videndum suis pacificis, iuxta Christi promissum (Matth. 5, 8 ss.). Quoties autem huius pacis meminit in sacris literis spiritus, adeo familiariter utitur dormiendi et quiescendi tropo, ut nihil sit magis obvium. Exsultabunt, inquit David (Psal. 149, 5), sancti tui, laetabuntur in cubilibus suis. Alter vero (Ies. 26, 19 ss.): Vivent mortui tui, interfecti tui resurgent. Expergiscimini, et laudate habitatores pulveris: quia ros pratorum ros tuus, et terram gigantum detrahes in ruinam. Vade popule mi, intra in tabernacula tua, claude ostia tua super te, abscondere ad modicum, donec pertranseat indignatio. Quin hebraica lingua hoc verbum usurpat ad significationem cuiusvis securitatis ac fiduciae. David rursum: In pace in id ipsum dormiam et requiescam (Psal. 4, 9). Et propheta (Osee 2, 20): Percutiam foedus in die illa cum bestia agri et cum volucre coeli, et cum reptili terrae: arcum, et gladium, et bellum conteram de terra: et dormire eos faciam absque terrore. Moses vero (Levit. 26, 6): Dabo pacem in finibus vestris, et non erit qui exterreat. In libro vero Iob: Et habebis fiduciam proposita tibi spe, et defossus securus dormies. Requiesces, et non erit qui exterreat, et deprecabuntur faciem tuam plurimi (Iob. 11, 18). Cuius rei nos latinum quoque proverbium admonet: Dormire in utramque aurem, pro secure agere. Dormiunt igitur et pacem habent viventium animae, quae verbo Domini acquiescunt, nec praeire Dei sui voluntati cupiunt: sed quo ille vocaverit, sequi paratae, sub eius manu se continent. Quod illis praeceptum est: Si moram fecerit eius veritas, exspecta illam (Hab. 2, 3). Item, In spe et silentio erit fortitudo vestra (Ies. 30, 15). Quum autem exspectent aliquid quod non vident, et desiderent quod non habent: constat pacem eorum esse imperfectam. Rursum, quum certo [fol. 13] exspectent quod exspectant, et fide desiderent quod desiderant: clarum est, quietum esse desiderium. Hanc pacem auget et in melius provehit mors, quae huius mundi militia solutos, et quasi exautoratos, ducit in locum pacis: ubi dum toti animo et aspectu in Deo haerent, nihil habent melius, quo avertant oculos, aut desiderium retrahant. Deest tamen adhuc quiddam, quod videre cupiant: nempe summa et perfecta Dei gloria, ad quam semper aspirant. Ut nulla sit illis impatientia desiderii, non-

---

1) ut requiescant, 1552 *seqq.* 2) De civit. Dei lib. XIX.

1) somnium, *mendose* 1576 *seqq.*

dum tamen plena et perfecta quies. Si quidem requiescere dicitur, qui est ubi esse appetit: nec modus desiderii finem habet, nisi eo pervenerit quo tendebat. Si autem oculi electorum ad supremam Dei gloriam, velut ad scopum, collimant, semper in cursu est eorum desiderium, donec impleta fuerit Dei gloria: cui implementum affert dies iudicii. Tunc verum erit illud: Satiabor, quum evigilavero, aspectu vultus tui (Psal. 17, 15).

Ut autem reprobos omittamus, quibus quid accidat non magnae curae nobis esse debet, velim mihi bona fide respondeant, unde illis spes resurrectionis, nisi quia Christus resurrexit? Ipse est enim primogenitus mortuorum, et primitiae resurgentium (Col. 1, 18; Apoc. 1, 5). Quemadmodum ille mortuus est et resurrexit, ita nos in eo morimur ac resurgimus. Si enim mors, cui obnoxii eramus, vincenda illi fuit per mortem, haud dubie mortem eandem subiit quam et nos, atque idem in morte passus est quod nos patimur. Id planum facit veritas, quum vocat primogenitum mortuorum et primitias resurgentium. Atque ita docuit, ut fideles in media morte ipsum sibi ducem agnoscant: et dum mortem suam ipsius morte sanctificatam aspiciunt, nullam eius maledictionem formident. Quod significat Paulus, dum ait, conformem se fieri morti eius, donec perveniat ad resurrectionem mortuorum (Phil. 3, 11). Hanc enim conformitatem hic per crucem inchoatam prosequebatur, donec eam morte adimpleret. Nunc paulisper, o somniatores, redeatis ad cor et vobiscum cogitetis, quemadmodum Christus mortuus est. Num tunc etiam dormiebat, quum vigilaret in salutem vestram? Non sic ipse de se loquitur: Sicut, inquit, pater habet vitam in semetipso, sic dedit filio habere vitam in semetipso (Ioann. 5, 26). Qui in se vim vitae habet, quomodo eam perderet? Neque mihi respondeant, haec ad divinitatem spectare.[1] Si enim ei datur qui non habet, homini igitur, non Deo, datum est in se habere vitam. Quum enim Iesus Christus Dei sit filius, et hominis: quod est natura ut Deus, id est gratia ut homo. Ut sic de plenitudine eius omnes accipiamus, et gratiam pro gratia. Apud Deum vitam esse si audiant homines, quantum inde spei concipiant: quum simul sciant, [fol. 14] peccatis suis nubem inter se et Deum oppositam? At haec demum vere magna consolatio est, quod Deus pater Christum unxerit oleo laetitiae prae consortibus suis[2] (Psal. 45, 8): quod ipse Christus homo acceperit a patre dona in hominibus (Psal. 68, 19), ut in natura nostra vitam reperire possimus. Qua ratione legimus turbam post suscitatum puerum glorificasse Deum, qui dedisset talem potestatem hominibus.[1] Hoc profecto vidit Cyrillus, qui nobiscum in huius loci explicatione consentit. Quum autem dicimus Christum, quatenus homo est, habere vitam in semetipso, non ipsum sibi causam esse vitae dicimus: sed hoc tantum, omnem vitae plenitudinem a Deo patre effusam esse in Christum hominem. Quod familiari similitudine planum fieri potest. Fons, ex quo omnes hauriunt, ex quo rivuli defluunt et derivantur, aquam in semetipso habere dicitur: nec tamen ex semetipso, sed ex scaturigine, quae illi assidue subministrat quod et rivis labentibus, et haurientibus hominibus sufficere possit. Ergo Christus habet vitam in semetipso, hoc est, vitae plenitudinem, qua et ipse vivat, et suos vivificet: non tamen habet ex semetipso, quemadmodum ipse alibi testatur, quod vivit propter patrem (Ioann. 6, 57). Et quum in se, ut Deus, vitam haberet, ubi hominem assumpsit, donum accepit hoc a patre, ut vitam ea etiam parte haberet in semetipso. Haec nobis certissimam fidem faciunt, Christum exstingui morte non potuisse, etiam secundum hominem, et quanquam vere ac naturaliter in mortem traditus est, quam omnes subimus, donum tamen illud patris semper retinuisse. Vera mors fuit, corporis et animae solutio. Caeterum, anima vitam suam nunquam perdidit, quae patri commendata non poterat non salva esse. Id volunt verba ex concione Petri, quibus affirmat impossibile fuisse teneri ipsum a morte, ut scriptura impleretur: Quoniam non derelinques animam meam in inferno, nec dabis sanctum tuum videre corruptionem (Act. 2, 27). In qua prophetia, ut concedamus animam vitam esse, duo petit et exspectat a patre Christus: ne aut vitam suam in perditionem deserat, aut se in corruptionem venire sinat: quod impletum est. Nam anima eius divina virtute suffulta est, ne in perditionem rueret: et corpus eius in sepulcro servatum est ad resurrectionem. Haec omnia uno verbo complexus est Petrus, quum dixit, non potuisse teneri a morte Christum, κρατεῖσθαι, hoc est, mortis imperio succumbere, et in mortis potestatem venire, aut a morte comprehendi. Quod autem Petrus in illa concione, omissa disputatione de anima, corporis duntaxat incorruptionem prosequitur: id facit, ut suo ipsorum testimonio Iudaeos convincat, hanc prophetiam non pertinere ad Davidem, cuius sepulcrum apud eos exstabat, cuius cadaver noverant in putredinem collapsum, quum Domini nostri resurrectionem [fol. 15] abnegare non possent. Praebuit et nobis aliud argumentum immortalitatis animae suae, quum Ionam triduo immersum in ventre ceti mortis suae typum constituit: sic enim se futurum in ventre terrae, tri-

1) Augustinus sic accipit, sed nimis dure. 2) suis, *om.* 1552 *seqq., non autem* G.

1) *Iunxisse videtur Matth.* 9, 8 *et Luc.* 7, 16.

bus diebus et tribus noctibus (Ion. 2, 2; Matth. 12, 40). Atqui Ionas de ventre piscis clamavit ad Dominum, et exauditus est. Venter ille mors est. Animam igitur salvam in morte habuit: secundum quam clamaret ad Dominum. Isaac quoque, qui figuram Christi gessit, et a morte patri redditus est, quodam, ut ait apostolus, resurrectionis typo, nobis veritatem in figura aperit (Gen. 22, 10; Hebr. 11, 19): quum enim impositus esset altari parata victima et alligatus esset, postea iussu Domini solutus est. Sed aries, qui inter vepres haeserat, in vicem Isaac suppositus est. Quid est autem quod Isaac non moritur, nisi quia quod proprium est hominis, immortale Christus praestitit, hoc est, animam? Aries vero, animal irrationale, qui in eius locum ad mortem substituitur, corpus est. Quod autem alligatur Isaac, animam repraesentat; quae in morte Christi speciem morientis dedit: et dat etiam quotidie in vulgari morte hominum; ubi omnia, humana opinione, creduntur exstincta: quum tamen ex vinculis soluta sit Christi anima, et nostrae quoque solvantur, antequam pereant. Perfricet frontem nunc quispiam ex vobis, et iactet mortem Christi somnium [1]) fuisse: vel omnino in castra Apollinaris transfugiat. Ille quidem vigilavit, dum incumberet in salutem vestram: vos autem dormitis somnum vestrum, et tenebris caecitatis obruti vigilias non exauditis.

Praeterea non hoc tantum nos consolatur, quod Christus, caput nostrum, in medio umbrae mortis non periit: sed ad hanc securitatem accedit eius resurrectio, qua mortis Dominum se constituit, ac nos supra mortem extulit, quicunque partem in ipso habemus. Ut non dubitaverit Paulus dicere, vitam nostram absconditam esse cum Christo in Deo (Col. 3, 3). Et alibi: Vivo ego, iam non ego, sed vivit in me Christus (Gal. 2, 20). Quid superest, nisi ut aperto ore Christum in animis dormientibus dormire et desidere clament? Si enim Christus est qui in illis vixit, idem est qui in illis moritur. Si vita Christi nostra est, qui vitam nostram finire vult morte, detrahat Christum e dextra patris, et in secundam mortem deturbet. Si mori ille potest, certa mors nos sequitur: si nullum habet vitae finem, neque animae nostrae, quae illi insitae sunt, finiri ulla morte possunt. Et quid adhuc laboramus? An vero sunt obscura eius verba: Quia ego vivo, et vos vivetis (Ioann. 14, 19). Si vivimus, quia vivit: ergo si morimur, ipse iam non vivet. An obscurum est quod promisit, eum in se mansurum, et se in eo, qui per fidem sibi iunctus fuerit (Ioann. 6, 56)? Avellamus ergo a Christo membra sua, si volumus ipsis vitam adimere. Nostra haec confessio est, [fol. 16] quam suis armis satis instruximus: In Adam quidem omnes nos esse mortuos: sed in Christo vivere (1 Cor. 15, 22). Haec splendide et magnifice a Paulo tractantur: nempe, quod si Christi spiritus habitat in nobis, corpus quidem mortuum est propter peccatum, at spiritus vita est propter iustitiam (Rom. 8, 10). Corpus scilicet vocat massam peccati, quae ex carnis nativitate in homine residet: spiritum vero, partem hominis spiritualiter regeneratam. Quare, quum paulo ante (Rom. 7, 24), ob peccati reliquias in se haerentes, miseriam suam deploraret, non simpliciter optabat tolli, et nihil esse, ut ex illa miseria evaderet: sed liberari a corpore mortis, hoc est, massam peccati in se interire: ut spiritus purgatus, et quasi defaecatus, pacem cum Deo haberet: hoc ipso declarans, meliorem sui partem corporis vinculis captivam teneri, ac per mortem liberatum iri.

Utinam recta fide percipere possemus quale sit regnum Dei, quod est intra fideles, etiam dum hanc vitam vivunt. Nam simul facile esset intelligere, inchoatam vitam aeternam. Promisit hoc nobis qui fallere non potest. Qui verba, inquit, mea audit, habet vitam aeternam, et in condemnationem non venit: sed transivit a morte in vitam (Ioann. 5, 24). Si transitus factus est in vitam aeternam, cur eam morte interrumpunt? Alibi: Haec, inquit, est voluntas patris, ut omnis qui credit in filium, non pereat, sed habeat vitam aeternam: et ego suscitabo eum in novissimo die (Ioann. 6, 40). Rursum: Qui edit carnem meam, et bibit meum sanguinem, habet vitam aeternam, et ego suscitabo eum in novissimo die (Ioann. 6, 54). Non sicut comederunt patres vestri manna, et mortui sunt. Qui ederit panem hunc, vivet in aeternum. Nolite huc vestra commenta ingerere, de die novissimo. Duo nobis pollicetur, vitam aeternam, et illam resurrectionem. Duo quum audiatis, alterum tantum amplectimini. Magis etiam vos convincit altera Christi vox. Ego sum, inquit, resurrectio et vita. Qui credit in me, etiamsi mortuus fuerit, vivet. Et omnis qui vivit et credit in me, non morietur in aeternum (Ioann. 11, 25). Nec evadent si dixerint, non mori eum in aeternum, qui suscitatur: quoniam non id tantum voluit Dominus, sed nunquam accidere posse, ut moriantur. Quem sensum melius exprimit graeca phrasis, ubi legitur, εἰς τὸν αἰῶνα: quod Latinis in saeculum significat. Qua loquendi forma significamus nunquam fore, id quod in saeculum futurum negamus. Sic alibi: Qui sermonem meum servaverit, mortem non videbit in aeternum (Ioann. 8, 51). Hoc invictum stat argumentum contra eos, non visurum mortem eum, qui sermonem Domini servaverit. Quod unum satis esse possit Christianis ad

1) *Sic* 1542 *et* 1545, *quas sequitur Gallus* (un songe). *Gallasius bene emendavit* somnum, *quem sequuti sunt reliqui. Facile ex hoc loco effeceris versionem non ab ipso Calvino factam esse.*

armandam suam fidem, contra eorum pravitatem. Hoc credimus, hoc exspectamus. Illis autem quid reliquum, nisi ut fortiter dormiant somnum suum, donec eos expergefaciat [fol. 17] clangor tubae, qui, ut fur, deprehendet in tenebris dormientes?

Et si fidelis animae vita, Deus est, perinde atque ipsa, vita est corporis: quid est quod anima, quamdiu in corpore est, ipsum agitat, nec unquam ita otiosa est, intentionemque suam remittit, ut non aliqua officii parte fungatur, Deus autem velut agendo fatigatus cessat? Si tanta est vis animae, in massa terrae sustinenda, movenda, impellenda: quanta vis erit Dei in anima, quae natura agilis est, movenda et agenda? Et audent alii dicere, animam evanescere: alii, vi sua non exerceri post dissolutam compagem corporis? Quid ergo respondebunt ad carmen Davidis (Ps. 84, 8), quo principium, medium, et finem viae beatorum describit? Ibunt, inquit, de virtute in virtutem, videbitur Deus deorum in Sion: vel (ut habent hebraica) de abundantia in abundantiam. Si crescunt semper donec Deum videant, et ab illo incremento transeunt ad Dei visionem, quomodo eos sepeliunt isti in ebrietate et alta socordia?

Id ipsum testatur apostolus (2 Cor. 5, 1 ss.), et multo apertius: ut si rumpantur, spiritui Dei amplius resistere non possint. Scimus quod si terrenum domicilium huius tabernaculi destructum fuerit, aedificationem habemus ex Deo, domicilium non manu factum, aeternum in coelis. Nam in hoc gemimus, domicilio nostro, quod est e coelo, superindui cupientes: si tamen induti, non nudi reperiemur. Etenim, qui sumus in hoc tabernaculo, gemimus onerati, propterea quod nolumus exui, sed superindui, ut absorbeatur mortalitas a vita. Post paulo: Itaque bono animo sumus semper, et scimus quod quum domi sumus, in corpore, peregrinamur a Domino (per fidem enim ambulamus, et non per speciem); confidimus autem et magis probamus, peregre abesse a corpore, et praesentes esse apud Dominum. Hic rimam inveniunt: in diem iudicii conferenda apostoli verba, quo et superinduimur, et absorbetur mortalitas a vita. Proinde haec, inquiunt, [1]) una clausula comprehendit apostolus: Manifestari omnes oportere coram tribunali Christi. Verum, cur illud superindui magis ad corpus referunt, quam ad Dei benedictiones, quibus a morte luculenter abundamus? Quis cogit vitam illam accipere de resurrectione? Quum simplex et promptus sit sensus apostoli, nos quidem cupere egredi ex hoc corporis ergastulo, sed non ut [2]) vagemur incerti sine hospitio. Esse enim meliorem domum, quam nobis Dominus praeparavit: si tamen induti, et non nudi reperiemur. Indumentum si quidem nostrum Christus est, et armatura illa, qua nos induit apostolus (Ephes. 6, 11 ss.). Et scriptum est (Psal. 45, 12), quod rex concupiscet decorem coniugis suae, quae fortis erit in muneribus, cuius omnis gloria intrinsecus. Denique signavit suos Dominus, quos et in morte, et in resurrectione agniturus est (Apoc. 7, 3). Cur non potius respiciunt ad id quod [fol. 18] proxime dixerat, et cui hanc ipsam sententiam connectit? Licet is qui foris est homo noster corrumpatur, eum tamen, qui intus est, renovari de die in diem (2 Cor. 4, 16). Quod autem apostolus clausulam illam subdidit, de manifestatione coram tribunali Christi, magis eos stringit: quum prius dixisset nos et domi et peregre agentes contendere ut illi placeamus. Quum per domum, corpus intelligat, quid est illud peregre? Ut ergo nihil addamus, verba sine interprete hoc loquuntur: nos, et in corpore, et extra corpus, contendere ut placeamus Domino: deinde, nos sensuros Dei praesentiam, quum ab hoc corpore separabimur. Iam non per fidem ambulaturos, sed per speciem: quoniam hoc terrae pondus, quo premimur, nos a Deo, quasi maceries, longo intervallo separat. Isti nugatores contra, nos per mortem longius a Deo discessuros garriunt, quam dum sumus in hac vita. De quibus enim scriptum est: Domine, in lumine vultus tui ambulabunt (Psal. 89, 16); item: Ipse spiritus testimonium reddit spiritui nostro, quod filii Dei sumus (Rom. 8, 16), et multa eius generis: his et lumen vultus Dei, et spiritus testimonium adimunt. Quod si verum est, feliciores nunc sumus, quam post mortem. Etsi enim sub elementis huius mundi vivimus, habemus tamen habitationem et politiam in coelis, ut ait Paulus (Phil. 3, 20). Ubi autem veternus ille, et rerum omnium oblivio animas a morte exceperit, perdunt quamcunque habent suavitatem gustus spiritualis. Melius nos docent sacrae literae. Corpus, quod corrumpitur, aggravat animam, et terrena habitatio deprimit sensum multa cogitantem (Sap. 9, 15). Si corpus animae est carcer, si terrena habitatio, compedes sunt: quid anima soluta hoc carcere, exuta his vinculis? nonne sibi redditur, et quasi se colligit? Ut dicere liceat, tantum illi accrescere, quantum decrescit corpori. Velint nolint, hoc semper in confesso est. Ubi molem hanc corporis abiicimus, cessare pugnam illam spiritus adversus carnem, et carnis adversus spiritum. Denique mortificationem carnis, esse vivificationem spiritus. Tum igitur anima, excussis sordibus, vere est spiritualis, ut consentiat voluntati Dei, nec sentiat carnis tyrannidem sibi repugnantem: ut in hac tranquillitate resideat, nihil aliud quam Deum cogitans. Et tunc scilicet dormit, quum elevare se, nullo pondere aggravante, potest? Tunc stertit, quum multa percipere sensu et cogitatione potest, nullo impedimento interpellante?

1) inquiunt, *om.* 1542. 2) ut, *omittunt* 1576 *seqq.*

Haec non solum errorem istorum produnt, sed etiam malignitatem contra Dei opera et virtutes, quas eum in sanctis suis operari scripturae praedicant. Nos agnoscimus Deum velut nascentem in electis suis, et de die in diem crescentem: quod nos docet sapiens (Prov. 4, 18): Iustorum, inquit, semita, quasi lux crescens in perfectum diem. Et affirmat apostolus (Phil. 1, 6): Quia qui coepit in vobis opus bonum, perficiet usque in diem Domini Iesu. Isti non solum opus Dei ad tempus intermittunt, sed etiam exstinguunt. [fol. 19] Qui prius ibant de fide in fidem, de virtute in virtutem, et beatitudinis gustu fruebantur, quum se in Dei cogitatione exercerent, eos et fide, et virtute, et omni Dei cogitatione exuunt: desides tantum et veternosos in stratis collocant. Quomodo enim profectum illum interpretantur? An existimant animas perfici, quum dormiendo saginantur: ut pingues et nitidae offerantur in conspectum Dei, quum ad iudicium sederit? Si micam salis haberent, non ita crasse balbutirent de anima: sed quantum distant coeli terra, coelestem animam a terreno corpore discernerent. Ergo, quum desiderat apostolus dissolvi, et esse cum Christo (Phil. 1, 23), an illis videtur velle dormire, ut nullo amplius Christi desiderio teneatur? Nempe, hoc fuit eius desiderium, qui sciebat se aliam aedificationem habere ex Deo, domum non manu factam, si terrestris domus sui habitaculi dissolveretur. Pulchre vero esset cum Christo, qui desineret vivere vitam suam.

Quid? an non horrent ad vocem Domini, qui vocans se Deum Abraham, Isaac et Iacob, simul respondet, se Deum esse viventium non mortuorum (Marc. 12, 27)? Neque igitur ille est eis in Deum, neque illi sunt in populum. Sed aiunt haec tum demum vera fore, quum mortui suscitabuntur ad vitam, quum etiam verba sic habeant: De resurrectione mortuorum non legistis quod dictum est? Non tamen sic se explicant. Quum enim Christo negotium esset cum Sadducaeis, qui non resurrectionem modo negabant, sed animarum quoque immortalitatem: hoc uno verbo duos errores convicit. Nam si Deus viventium est Deus, non mortuorum: Abraham autem, Isaac et Iacob, defuncti erant hac vita, quum Mosi Deus loqueretur, dicens se eorum esse Deum, colligitur ergo eos aliam vitam vivere. Esse enim eos oportet, quorum Deus se Deum facit. Unde et Lucas addit: Omnia enim illi vivunt: non intelligens omnia vivere Dei praesentiae, [1]) sed eius virtute. Hoc ergo relinquitur, Abraham, Isaac, et Iacob, vivere. Cui sententiae accedit illud apostoli (Rom. 14, 8): Sive vivimus, Domino vivimus: sive morimur, Domino morimur: sive vivimus, sive morimur, Domini sumus. In hoc enim Christus mortuus est et resurrexit, ut vivis dominetur et mortuis. Quid poterat solidius erigi ad fulciendam fidem nostram, quam dicere, Christum mortuis dominari? Non enim dominari potest nisi his qui sunt: quum subiectos esse oporteat, ubi sit imperium.

Ecce etiam testimonium contra eos ferunt in coelo, coram Deo et angelis eius, animae martyrum, quae clament voce magna sub altari: Usquequo Domine, non vindicas sanguinem nostrum de his qui habitant in terra (Apoc. 6, 10)? Et datae sunt illis stolae albae, et dictum est illis ut requiescerent adhuc tempus [fol. 20] modicum, donec compleantur conservi eorum et fratres eorum qui interficiendi sunt sicut et illi. Clamant mortuorum animae, dantur illis stolae albae. Quid o spiritus dormitorii vobis sunt stolae albae? pulvinaria scilicet, in quibus ad somnum decubent. Videtis iam stolas albas somno non convenire. Vigilent oportet, quae sic induuntur. Quod si verum est, haud dubie stolae albae principium gloriae designant, quod divina liberalitas martyribus impertit, donec exspectatur dies iudicii. Non enim novum est in scripturis stolam albam, gloriam et festivitatem figurare et gaudium. Nam in veste candida Dominus in visione conspectus est Danieli (Dan. 7, 9). Apparuit hoc habitu Dominus in monte Thabor (Matth. 17, 2). Apparet angelus Domini ad sepulcrum mulieribus in veste alba (Matth. 28, 3). Apparent eadem specie angeli discipulis in coelum respicientibus, post Domini ascensionem (Act. 1, 10). Eadem fuit species angeli apparentis Cornelio (Act. 10, 30). Et quum filio, qui dissipata substantia ad patrem reversus erat, reddita est prima stola, symbolum fuit gaudii et festivitatis (Luc. 15, 22). Deinde, si clamabant mortuorum animae, non dormiebant. Quando igitur isto sopore perfundi coeperunt? Neque mihi obtrudat quispiam, quod sanguis Abel clamabat ad Deum. Vulgaris tropus est, fateor, rem ipsam loqui: sanguinis effusionem, vindictam postulare. Hoc vero in loco, affectum martyrum per clamorem nobis repraesentari certum est, quod eorum desiderium sine ulla figura exprimitur et petitio describitur. Usquequo Domine non vindicas, etc. Quare in eodem libro Ioannes duplicem resurrectionem prodidit, quemadmodum mortem duplicem (Apoc. 20, 5 ss.). Nimirum priorem animae, ante iudicium: alteram, quum corpus suscitabitur, et quum anima quoque suscitabitur in gloriam. Beati, inquit, qui habent partem in resurrectione prima: in his, secunda mors non habet locum. Itaque vobis horrendum est, qui primam illam resurrectionem agnoscere non vultis, quae tamen unus ingressus est ad beatam gloriam.

1) praesentiae, *habent* 1542—1563 *assentiente Gallo* (à la présence). *Recentiores mentem autoris minus bene attingentes emendarunt:* praesentia.

Hoc etiam acerrimum telum est contra eos, quod responsum est latroni imploranti misericordiam (Luc. 23, 42 ss.). Rogaverat ille, Memento mei Domine, dum veneris in regnum tuum. Audit, Hodie mecum eris in paradiso. Ille se affuturum latroni promittit, qui ubique est. Et paradisum promittit, quia satis delitiarum habet, qui Deo fruitur. Neque illum reiicit in longam dierum seriem, sed eo ipso die vocat ad delitias regni sui. Iactatur istorum cavillum, quo Christi verbum eludunt. Unus, inquiunt, dies sicut mille anni, in conspectu eius (2 Petr. 3, 8). Sed non meminerunt Deum humanis sensibus se accommodare, quoties hominibus loquitur. Neque legunt diem [fol. 21] unum in scripturis positum, pro mille annis. Quis ferat hunc interpretem, qui quum audierit ex Deo, aliquid hodie futurum, cogitet annorum millia? An vero, quum Ninivitis Ionas denunciaret, Adhuc quadraginta dies, et Ninive subvertetur: poterant illi exspectare Dei iudicium secure, donec quadragies mille anni effluerent? Neque hoc sensu dixit Petrus mille annos in conspectu Dei sicut diem unum. Sed quum pseudoprophetae aliqui dies et horas supputarent, ut Deum mendacii arguerent, qui non ad primum eorum votum promissa solveret: admonet apud Deum esse aeternitatem, cui mille anni vix sunt unum momentum. Quoniam vero sentiunt se teneri adhuc implicitos, contendunt, hodie, in scripturis significare tempus novi testamenti, sicut heri, veteris. Huc torquent quod in epistola ad Hebraeos legitur: Iesus Christus heri, et hodie, ipse in saecula (Hebr. 13, 8). Hic vero toto coelo errant. Nam si heri tantum fuit, aliquando coepit esse qui non erat ante initium veteris testamenti. Ubi erit Iesus ille Deus aeternus, iuxta humanitatem etiam primogenitus omnis creaturae, et agnus ab origine mundi occisus (Coloss. 1, 15; Apoc. 13, 3. 8)? Deinde, si hodie id temporis designat, quod intercedit inter diem iudicii et Christi humanitatem, habemus paradisum obventurum latroni ante eum diem, quo surgere animas a somno suo docent. Atque ita, eorum confessione, extorquebitur, impletam promissionem latroni datam, ante iudicium: quam, nisi post iudicium, implendam negant. Quod si verbum illud ad tempus trahunt, quod iudicium sequitur: cur addit autor epistolae, Et in saecula? Atque, ut palpare possint suas tenebras: si respiciebat Christus in ea promissione tempus iudicii, non debuit dicere hodie, sed futuro saeculo. Quemadmodum Iesaias, quum vellet significare resurrectionis mysterium, vocavit Christum, patrem futuri saeculi (Ies. 9, 6). Quum autem heri et hodie et in saecula dixerit apostolus, pro eo quod dicimus, fuit, est, et erit (quae tria tempora nobis aeternitatem designant) quid aliud agunt suis argutiolis, quam sensum apostoli pervertunt? Hanc esse proprietatem primi vocabuli, ut tempus aeternum contineat, licet ex propheta discere, qui scribit praeparatam ab hesterno impiis gehennam (Ies. 30, 33): quum sciamus, ex Christi verbis, praeparatum ab aeterno ignem diabolo et angelis eius (Matth. 25, 41). Vident hic, quibus est aliquid iudicii aut sanae mentis, nihil futurum illis reliquum, quo eludant manifestam adeo veritatem. Est tamen adhuc quiddam quod obstrepunt: sic promissum fuisse paradisum latroni eo die, quemadmodum indicta mors primis parentibus, quo die gustarent de arbore scientiae boni et mali. Quod ut illis concedamus, hoc tamen extorquebimus, latronem eo die restitutum a miseria, in quam [fol. 22] inciderat Adam, quo die legem sibi dictam praevaricatus fuerat: fuisse igitur redditam latroni immortalitatem. Deinde quum de morte statim disseram, satis (ni fallor) explicabo, quomodo eo die mortui fuerint primi parentes, quo die se a Deo abalienaverunt.

Nunc mihi ad eos sermo convertatur, qui bona pace conscientiae, promissorum Dei memores, in illis acquiescunt. Haec inquam, fratres, haec vobis fides non excutiatur, etiamsi omnes inferorum portae insultent, ubi Deum habetis sponsorem, qui veritatem suam abnegare non potest. Vox eius est minime obscura, ad ecclesiam adhuc in terris peregrinantem: Non erit tibi amplius sol ad lucendum per diem, neque splendor lunae illuminabit te, quia erit tibi Dominus in lucem sempiternam (Ies. 60, 19). Quod si suo more ad ultimam resurrectionem nos trahunt, promptum erit refellere vanitatem[1]) ex singulis verbis capitis: quibus nunc Dominus promittit suum Christum, nunc gentes in fidem cooptandas, etc. Semper in memoriam nobis redeat quod spiritus docuit per os Davidis: Iustus ut palma florebit, sicut cedrus in Libano multiplicabitur. Plantati in domo Domini, in atriis Dei nostri florebunt, adhuc germinabunt, in senectute pingues et virides erunt (Psal. 92, 13 ss.). Ne vos terreat quod omnes naturae virtutes deficere creduntur: quum auditis senectutem viridem, pinguem et germinantem. Haec vobiscum reputantes exemplo Davidis occinite animae vestrae: Benedic anima mea Domino, qui satiat bono os tuum: renovabitur, ut aquilae, iuventus tua (Psal. 103, 5). Caetera Domino permittite, qui custodit introitum nostrum, et exitum nostrum, ex hoc nunc, et usque in saeculum (Psal. 121, 8). Hic est qui pluit imbrem matutinum et serotinum, super electos suos (Iocl. 2, 23). De quo nobis dictum est: Deus noster, Deus salutis est: et Domini Dei egressus mortis (Psal. 68, 21). Hanc patris bonitatem exposuit nobis Christus, quum dixit: Pater, quos dedisti mihi, volo ut ubi ego sum, et

1) *Edd.* 1576—1611 *mendose:* unitatem.

illi mecum sint, ut videant claritatem meam, quam dedisti mihi (Ioann. 17, 24).

Hanc igitur fidem, omnibus prophetiis, evangelica veritate, Christo ipso subnixam, teneamus. Spiritum imaginem esse Dei, instar cuius vigeat, intelligat, aeternus sit. Quamdiu in corpore est, virtutes suas exserere: quum ex illo ergastulo egreditur, ad Deum migrare, cuius sensu interim fruitur, dum in spe beatae resurrectionis requiescit. Hanc requiem, illi esse paradisum. Spiritum vero reprobi hominis, dum terribile iudicium in se exspectat, torqueri illa exspectatione, quam Paulus [1]) ob id φοβερὰν, id est, formidabilem vocavit (Hebr. 10, 27). Ultra inquirere, se immergere est in abyssum mysteriorum Dei: quum satis sit didicisse, quod satis habuit docuisse spiritus optimus magister. Cuius verbum est: Audite me, et vivet anima vestra. [fol. 23] Quam ille sapienter, prae istorum vaniloquentissima arrogantia: Iustorum animae in manu Dei sunt, et non tanget illos tormentum mortis. Visi sunt oculis insipientum mori, illi autem sunt in pace, etc. Hic finis est nostrae sapientiae, quae, ut sobria est, et Deo subiecta, ita novit eos qui supra se nituntur, semper corruere.

Nunc cunas excutiemus, in quibus sopitas animas componunt: et papaver diluemus, quod illis ad conciliandum somnum propinant. Circumferunt enim aliquot scripturae locos, qui videntur isti somno suffragari: tum, quasi ad liquidum dormitio probata sit, fulminant in eos, qui non statim errori suo consentiunt. Obiiciunt primum non aliam homini infusam animam a Deo, quam quae sit illi cum bestiis omnibus communis. Omnibus enim ex aequo scriptura attribuit animam viventem. Ut quum dicitur: Creavit Deus cete grandia, et omnem animam viventem (Gen. 1, 21). Item, Bina ex omni carne, in qua erat spiritus vita (Gen. 7, 15): et alia eiusdem generis. Et si nusquam sacrae literae meminissent, nos tamen liquide admoneri ab apostolo, animam illam viventem nihil differre a praesenti vita, qua corpus hoc vegetatur. Verba sunt: Seminatur in corruptione, surget in incorruptione: seminatur in infirmitate, surget in virtute: seminatur corpus animale, surget spirituale. Quemadmodum scriptum est, Factus est primus Adam in animam viventem, novissimus in spiritum vivificantem (1 Cor. 15, 42 ss.). Fateor animam viventem non semel attributam bestiis, quia et ipsae vitam suam degunt: verum aliter illae vivunt, aliter vivit homo. Anima vivens est homini, qua sapit et intelligit: anima illis vivens est, quae motum et sensum dat corpori. Quum igitur animae hominis insit ratio, intellectus, voluntas, quae virtutes non sunt corpori adnexae: nihil mirum, si sine corpore subsistat, nec pereat instar brutarum, quae nihil aliud habent, quam sensus corporeos. Qua ratione non erubuit Paulus, post ethnicum illum poetam, genus nos Dei appellare (Act. 17, 28). Itaque iam, ut volent, communicent beluis animam viventem cum homine, quum eadem prorsus vita sit omnibus, quantum ad corpus attinet: verum ex eo gradum sibi facere non possunt ad confundendam cum beluis hominis animam. Neque mihi obtrudant apostoli verbum, quod magis nobiscum, quam contra nos pugnat. Factus est primus Adam in animam viventem, novissimus in spiritum vivificantem. Est enim antypophora [1]) ad eorum quaestionem, qui de resurrectione persuaderi non poterant. Sic enim obiiciebant: Quomodo resurgunt mortui? Quali corpore venient? Cui obiectioni ut occurrat apostolus, sic eos aggreditur: Si usu discimus, semen quod vivit, quod crescit, quod fructum reddit, prius mortuum esse: cur non instar seminis corpus quod mortuum fuerit resurgere potest? Et, si nudum ac siccum granum sementem [fol. 24] refert uberiorem, postquam mortuum fuerit, virtute mirabili quam illi Deus indidit: cur non eadem Dei virtute corpus suscitabitur melius quam mortuum fuerat? Et ne adhuc mireris: unde vivit homo, nisi quia formatus est in animam viventem? Haec tamen anima, tametsi ad tempus molem corporis agitat ac sustinet, non tamen dat illi immortalitatem aut incorruptionem: et quamdiu etiam suam vim exserit, non tamen per se ipsa sufficit, sine adminiculis cibi, potus, somni, quae signa sunt corruptionis: nec constantem illi ac continentem dat statum, quin aliis atque aliis inclinationibus subiectum sit. Ubi autem Christus nos secum assumpserit in gloriam, non solum erit animale corpus, ab anima vivificatum: sed spirituale, quale nec mens nostra cogitare, nec lingua exprimere potest. Vides igitur nos non aliud futuros in resurrectione, sed tamen alios: detur verbo venia.[2]) Atque haec quidem de corpore dicta sunt, cui anima sub elementis huius mundi vitam administrat: ubi autem figura huius mundi praeterierit, participatio gloriae Dei id supra naturam evehet. Habemus verum ac germanum apostoli sensum. In quo explicando quum lapsus esset Augustinus (ut nunc isti), errorem postea agnovit, ac correxit inter suas retractationes:[3]) et alibi etiam multo apertius id ipsum tractat. Ex quo loco pauca transscribemus. Anima in corpore animali vivit quidem: sed non vivificat usque ad auferendam corruptionem. In corpore vero spiritali, quando adhaerens perfecte Do-

1) *Sic sola princeps. Caeterae:* apostolus.

1) *Recentiores* (1576 *seqq.*) *hoc vocabulum rarius obvium ignorantes scripserunt:* antipophora, *quum emendare debuissent:* anthypophora. *Gallus bene vertit:* C'est une response à l'obiection. 2) Sic loquitur Tertullianus et Augustinus epist. 3. ad Fortunat. 3) Cap. 10. Epist. 146. Consentio.

mino vivus [1]) spiritus efficitur, sic vivificat, ut spiritale corpus efficiat: absumens omnem corruptionem, nullam metuens separationem. Denique, ut omnia illis concedam de anima vivente (in quo nomine, ut iam dixi, non haereo) illa tamen sedes imaginis Dei semper salva consistit: sive animam, sive spiritum, sive quidvis aliud nominent. Nec magis ad refellendum difficile est quod ex tricesimo septimo Ezechielis capite obiiciunt: ubi propheta quandam resurrectionis hypotyposin faciens, vocat spiritum a quatuor ventis, qui vitam inspiret aridis ossibus. Inde optime sibi colligere videntur, hominis animam nihil esse aliud, quam vim facultatemque motionis sine substantia: quae vis in morte quidem evanescat, in resurrectione vero iterum recolligatur. [2]) Quasi vero mihi etiam non liceat eodem modo colligere, spiritum Dei aut ventum aut evanidam motionem [3]) esse, quum in prima sua visione Ezechiel ipse ventum nominet, pro aeterno Dei spiritu. Sed homini non prorsus stupido facilis erit solutio huius nodi, [4]) quam boni isti viri, pro sua vel inscitia, vel ruditate, non observant. Utroque enim loco factum est, quod fieri subinde solet a prophetis: qui res spirituales ac humano sensu altiores, corporeis ac visibilibus symbolis figurant. Quum ergo Ezechiel expressa et quasi ciconica [5]) [fol. 25] visione et spiritum Dei et hominum spiritus sub oculos quodammodo repraesentare vellet, idque esset a spirituali natura alienum: similitudinem sumpsit a rebus corporeis, quae imaginis vice esset.

Obiiciunt secundo, animam, tametsi immortalitate donata esset, in peccatum tamen prolapsam: qua ruina immortalitatem suam obruerit ac perdiderit. Haec constituta erat poena peccato, et denunciata primis parentibus: Morte moriemini (Gen. 2, 17). Et Paulus ait, stipendium peccati, mortem esse (Rom. 6, 23). Et propheta, animam quae peccaverit, morituram clamat (Ezech. 18, 4). Haec illi aut similia. Sed quaero primum, annon etiam diabolo redditum est idem peccati stipendium? nec tamen ille sic mortuus est, ut non semper vigilet, ut non circumeat, quaerens quem devoret (1 Petr. 5, 8), ut non operetur in filiis diffidentiae (Ephes. 2, 2). Deinde, an omnino aliquis finis futurus est eius mortis, an non? Si enim nullus est, ut certe fateri eos oportet: igitur illi, quantumlibet mortui, ignem tamen aeternum sentient, et vermem qui non moritur. Haec nobis clarum faciunt, suam animae immortalitatem, quam asserimus, quamque boni vel mali sensu constare dicimus, etiam tum esse, quum mortua est, mortemque illam aliud quidpiam esse quam (quod obtinere volunt) in nihilum redigi. Neque id etiam tacuerunt scripturae, si animum inducerent, illis potius sensum suum accommodare, quam arroganter affirmare, quidquid cerebrum adhuc a somno fumosum dictaverit. An vero quum Deus adversus hominem peccatorem sententiam hanc pronunciat: Pulvis es, et in pulverem reverteris (Gen. 3, 19), aliud dicit, quam quod sumptum e terra est, in terram rediturum? Quo igitur anima? an in sepulcrum descendit, ad marcorem et putredinem? Atque ista quidem paulo post apertius. Nunc quid tergiversantur? Audivimus, quod terrae est, terrae etiam reddendum. Cur spiritum hominis sub terras demergimus? Non dicit hominem in terram rediturum, sed qui pulvis est, reversurum in pulverem. Is vero pulvis est, qui formatus est de limo terrae: ille in pulverem revertitur, non spiritus, quem aliunde quam e terra acceptum Deus homini dedit. Ad hunc modum legimus in libro Iob: Memento quia sicut lutum feceris me, et in pulverem reduces me (Iob. 10, 9). Hactenus de corpore. Paulo post subdit de spiritu: Vitam et misericordiam tribuisti mihi, et visitatio tua custodivit spiritum meum (ibid. v. 12). Illa igitur vita non erat reditura in pulverem. Mors animae longe alia est: iudicium scilicet Dei, cuius gravitatem misera anima ferre non potest, quin tota confundatur, concidat et dispereat: ut et scripturae nos docent, et usu ipso experti sunt, quos Deus horrore illo aliquando perculit. [fol. 26] Ut enim ab Adam incipiamus, qui primus exitiale illud stipendium meruit, quo animo putamus fuisse, imo quid omnino fuisse, quum horribilem illam vocem audivit: Adam ubi es? Facilius sane est cogitare, quam dicere: quanquam ne cogitari quidem potest, nisi sentiatur. Et quemadmodum maiestas Dei quam sit sublimis, verbis explicari non potest: ita nec quam terribilis sit ira iis, quibus incumbit. Vident praesentem Dei omnipotentis gravitatem: quam ut effugiant, in mille abyssos se demergere parati sunt, effugere tamen non possunt. Et quis non fateatur hanc esse veram mortem? Hic rursum dico, verbis opus non habere eos, qui aliquando conscientiae cauterio compuncti sunt: qui vero experti non sunt, audiant scripturas: quibus Deus noster, ignis consumens est: qui dum in iudicio loquitur, occidit. Talem noverant, qui dixerunt: Non loquatur Dominus nobiscum, ne forte moriamur (Deut. 5, 25; 18, 16; Ex. 20, 19). Vultis scire quae sit animae mors? Deo carere, a Deo desertam esse, sibi relictam esse. Si enim Deus eius vita est, perdit vitam suam, quum perdit Dei praesentiam. Atque ut quod dictum est in universum, partibus ostendatur: si extra Deum lux non est, quae nocti nostrae luceat: ubi lux illa se subduxerit, anima certe in tenebris suis sepulta, caeca

1) *Sic sola princeps. Caeterae:* unus. 2) colligatur, 1576 *seqq.* 3) monitionem, 1576–1611. 4) *Sic solae edd. primariae* (G. difficulté). *Iam apud Gallasium legitur:* huiusmodi *et sic habent omnes recentiores.* 5) 1552 *et* 1563: ειconica; 1576 *seqq.:* iconica (G. une vision pourtraite au vif).

est. Tunc muta est, quae confiteri non potest ad salutem, quod crediderit ad iustitiam. Surda est, quae vivam illam vocem non audit. Clauda est, imo se sustinere non potest, ubi non habet cui dicat: Tenuisti manum dexteram meam, et in voluntate tua deduxisti me. Nullo denique vitae officio fungitur. Sic enim loquitur propheta (Bar. 3, 14), quum vult ostendere fontem vitae esse apud Deum: Disce ubi sit prudentia, ubi sit virtus, ubi sit intellectus, ubi sit diuturnitas vitae et victus, ubi sit lumen oculorum et pax. Quid ultra ad mortem requiritis? Et ne hic aqua nobis haereat, nobiscum cogitemus, qualem vitam nobis attulerit Christus: et succurret, a quo genere mortis nos redemerit. Utrumque nos docet apostolus (Ephes. 5, 14): Surge, inquit, qui dormis, et exsurge a mortuis, et illuminabit te Christus. Ubi non cinerem alloquitur: sed eos qui involuti peccatis inferos et mortem secum ferunt. Alibi (Ephes. 2, 1; Coloss. 2, 13): Et vos, quum essetis mortui peccatis, convivificavit vos in Christo, donans vobis omnia delicta. Ergo quemadmodum apostolus nos mori peccato dicit, dum exstinguitur concupiscentia in nobis (Rom. 6, 2): ita et Deo morimur, dum viventi concupiscentiae nostrae in nobis subiecti sumus. Imo vero (ut uno verbo complectamur quod de vidua delitiante ait) viventes, morimur (1 Tim. 5, 6): hoc est, immortales sumus ad mortem. Quia licet anima sensum suum retineat, tamen mala concupiscentia quasi stupor quidam est mentis. Iam vero qualis qualis erat illa animae mors, Christus tamen pro nobis ea defunctus est. Quod enim prophetiis [fol. 27] promissum erat, de eius victoria contra mortem, ipse morte sua praestitit. Prophetae pronunciabant: Praecipitabit mortem in aeternum (Ies. 25, 8). Item, Ero mors tua, o mors: morsus tuus, o inferne (Os. 13, 14). Item: Ante faciem eius ibit mors (Hab. 2, 5). Apostoli iam facta denunciant. Destruxit quidem mortem: illuminavit autem vitam per evangelium (2 Tim. 1, 10). Rursum: Et enim si per unius delictum mors regnavit per unum, multo magis ii qui exuberantiam gratiae acceperunt, per vitam regnabunt in Christo (Rom. 5, 17). Haec fulgura, non verba, si possunt, sustineant. Quum enim ex Adam dicant esse mortem, quod fatemur, non quam ipsi fingunt, sed eam quam in animam cadere nuper docuimus, nos rursum vitam a Christo: quod infitiari non possunt. In comparatione Adae et Christi, totius controversiae cardo vertitur. Concedant primum apostolo necesse est, non modo instauratum in Christo id omne quod in Adam collapsum fuerat, sed quanto fuerit effusior gratiae quam peccati virtus, tanto Christum fuisse potentiorem in restituendo, quam Adam in perdendo. Palam enim praedicat, non esse donum ut peccatum: sed longe exuberasse: non quidem in plures homines, sed abundantius, in quibus exuberavit. Respondeant, si volent, exuberasse, non quia abundantiorem vitam dederit, sed quia multa peccata deleverit: quum unicum Adae peccatum nos in ruinam detraxisset. Hoc ego demum postulabam. Deinde, quum alibi tradat, aculeum mortis esse peccatum (1 Cor. 15, 56), quid habet mors quo nos pungat, ubi aculeus mortis retusus, imo consumptus est? Atqui nihil aliud agit multis capitibus epistolae ad Romanos, quam ut plane declaret, peccatum esse penitus abolitum, ne in fideles imperium suum exerceat. Iam vero si virtus peccati lex est (ibid.): quum occidunt eos qui in Christo vivunt, quid aliud quam in maledictionem legis eos retrahunt, quae e medio sublata est? Quamobrem confidenter iactat apostolus, nullam esse damnationem iis qui sunt in Christo Iesu, qui non secundum carnem ambulant, sed iuxta spiritum (Rom. 8, 1). Scilicet in eos, quos apostolus ab omni condemnatione liberat, gravissimam sententiam pronunciant: Morte moriemini. Ubi autem gratia, si mors adhuc regnat inter electos Dei? Iam (ut ait apostolus) peccatum quidem regnavit in mortem: gratia vero regnat in vitam aeternam (Rom. 5, 17): quae si peccatum superat, nullum morti locum relinquit. Ergo, quemadmodum mors per Adam ingressa regnavit, ita nunc per Iesum Christum regnat vita. Scimus autem quod Christus excitatus a mortuis iam non moritur: mors illi ultra non dominabitur (Rom. 6, 9). Quod enim mortuus fuit peccato, mortuus fuit semel: quod autem vivit, vivit Deo. Atque hic videre est, ut suum errorem suo ipsi gladio confodiant. Dum enim poenam peccati mortem esse dicunt, simul profitentur hominem, si lapsus non esset, futurum [fol. 28] fuisse immortalem. Nam et quod coepit, aliquando non fuit: et quod poenae est, non est naturae. Contra apostolus, peccatum absorberi a gratia clamat (Rom. 5, 21), ut adversus electos Dei agere amplius non possit. Obtinemus igitur, electos Dei tales nunc esse, qualis fuerit ante peccatum Adam. Et ut ille creatus est inexterminabilis, ita et nunc eos esse, qui per Christum in meliorem naturam recreati sunt. Neque obstat illud apostoli: Tunc fiet verbum: absorpta est mors in victoria (1 Cor. 15, 54). Quando Fieri, pro Impleri dictum, nemo infitiari potest. Implebitur enim in corpore, quod nunc inchoatum est in anima. Vel potius, in anima simul et corpore implebitur, quod in anima duntaxat inchoatum est. Nam et mors haec communis, qua velut communi naturae necessitate omnes defungimur, magis est electis naturalis quidam transitus ad summum gradum immortalitatis, quam aut malum, aut poena: atque, ut ait Augustinus,[1]) nihil aliud quam carnis occasus, qui

1) De discrimine vitae humanae et brut. c. 43.

non consumit coniuncta, sed dividit: quum origini suae utrumque reddit.

Tertio loco afferunt, quod toties dormire legantur, qui mortui sunt. Ut de Stephano, Obdormivit in Domino (Act. 7, 60). Item, Lazarus noster dormit (Ioann. 11, 11). Item, Nolite solliciti esse de dormientibus (1 Thess. 4, 13). In libris vero Regum saepissime, ut vix alia phrasis scripturae sit familiarior. Maxime vero instant, quum arripiunt sententiam ex libro Iob (14, 7 seqq.): Lignum habet spem: si praecisum fuerit, rursum virescit, et rami eius pullulant. Homo vero ubi mortuus fuerit, et nudatus atque consumptus, ubi quaeso est? Quomodo si recedant aquae de mari, et fluvius vacuefactus arescat: sic homo quum dormierit, non consurget, nec evigilabitur de somno suo, donec atteratur coelum. Si animae ideo vobis dormire credantur, quia mors vocatur dormitio: primum, anima Christi eodem somno correpta est. Sic enim in persona ipsius loquitur David (Psal. 3, 6): Ego dormivi, et somnum cepi, et exsurrexi, quia Dominus mecum est. Et audit ab inimicis sibi insultantibus verbum iniquum: Numquid qui dormit, non adiiciet ut resurgat (Psal. 41, 9)? Si autem nihil tam humile atque abiectum de anima Christi suspicandum est, ut disputatum est fusius, nemo ambigat, quin scriptura externam duntaxat corporis compositionem spectaverit: et illud dormire ab hominum aspectu duxerit. Haec enim duo promiscue leguntur: Dormivit cum patribus suis: et, Appositus est patribus suis. Quum anima non apponitur animis patrum, sed corpus in sepulcrum patrum deferatur. Est etiam secundum me, quod impiis quoque regibus attribuit Samuel hanc dormitionem in Regum historia: quod idem videre est in posterioribus libris Regum, et libris Paralipomenon. Quum auditis dormire impium cogitatis animae somnum? quae peiorem habere carnificem non potest, a quo torqueatur, quam malam conscientiam. Ubi somnus inter tales angustias? Impii enim sicut [fol. 29] mare fervens, quod quiescere non potest, et redundant in conculcationem fluctus eius et lutum. [1]) Non est pax impiis, dicit Dominus (Ies. 57, 21). Et tamen David quum vellet exprimere conscientiae aculeum acerrime pungentem: Illumina, inquit, oculos meos, ne unquam obdormiam in mortem (Psal. 13, 4). Ecce fauces inferorum miserum obsident, vis peccati exagitat, et tamen dormit: imo vero ideo dormit, quia haec patitur. Hic etiam ad prima discendi elementa reiiciendi sunt, qui necdum didicerunt *κατὰ συνεκδοχὴν* a parte interdum totum intelligi, interdum a toto partem: quum haec figura toties usurpata sit in scripturis. Nolo mihi fidem haberi, nisi prius locos aliquot protulerim, qui evincant synecdochen esse in usu illius verbi, quoties pro morte legitur. An vero quum Iob diceret: Ecce nunc in pulvere dormio, et si mane me quaesieris non subsistam (Iob. 7, 21): existimabat animam somno perfusum iri? Atqui, non erat coniicienda in pulverem: ergo non in pulvere dormitura erat. Alio etiam loco, quum diceret: Et tamen simul in pulvere dormient, et vermes operient eos (Iob. 21, 26); et David (Psal. 88, 6): Sicut vulnerati dormientes in sepulcris: an videntur vobis animas vermibus exposuisse, quas arroderent? Idem nos docet propheta, qui scripturus exitium Nabuchadnesar: Conquievit, inquit, et siluit omnis terra, abietes quoque laetatae sunt super te, et cedri Libani: ex quo dormisti, non ascendit qui succidat nos (Ies. 14, 7 ss.). Et paulo post: Omnes reges gentium universi dormierunt in gloria, vir in sede sua: tu autem proiectus es e sepulcro. Quae omnia de cadavere dicta sunt: ut dormire, sit iacere et prosterni: a more dormientium, qui humi prostrati iacent. Hanc loquendi formam poterant eos docere ethnici, quorum unus: [1]) Nobis quum semel occidit brevis lux, Nox est perpetua una dormienda. Alter vero: Stulte, quid est somnus, etc. Alibi: Dicite, Nasonis molliter ossa cubent. Atque haec quidem loquuntur, qui multa fingunt de inferis portenta, multasque et varias passiones, quibus mortuorum umbrae afficiantur. Qua ratione a veteribus impositum nomen loco, qui mortuorum sepulcris destinaretur, *κοιμητήριον ἀπὸ τοῦ κοιμᾶσθαι*, quod dormire significat. Non quod intelligerent illic mortuas animas ad quietem reponi, sed corpora. Iam satis evanuisse arbitror ipsorum fumos, quibus animarum dormitionem involvebant, ubi probatum est, nusquam inveniri in scripturis, dormiendi verbum attributum animis, quoties pro morte legitur positum. Caeterum de animarum quiete fusius alibi disseruimus.

Quarto, locum Solomonis in nos, quasi fortissimum arietem, impellunt. Ubi ille in Ecclesiasta suo scribit: Dixi in corde meo de filiis hominum, ut probaret eos Deus, ut ostenderet similes esse [fol. 30] bestiis. Idcirco unus interitus est hominis et iumentorum, et aequa utriusque conditio. Sicut moritur homo, sic et illa moriuntur. Similiter spirant omnia, et nihil habet homo iumento amplius. Cuncta subiacent vanitati, et pergunt in unum locum. De terra facta sunt, et in terram pariter revertuntur. Quis novit an spiritus filiorum Adam ascendat sursum, et spiritus iumentorum descendat deorsum (Eccles. 3, 18 s.)? Quid si uno verbo Solomon ipse hic illis respondeat? Vanitas vanitatum, dicit Ecclesia-

1) *Quod sic vertit Gallus:* ses flots regorgent en foulement et iettent de la fange et des ordures. *Gallasius scripsit:* redundant fluctus eius in conculcationem et lutum. *Quem deinde caeteri sequuti sunt.*

1) *Catullus carm.* 5. *Caetera Ovidii. Versio gallica haec omnia omittit.*

stes, vanitas vanitatum, et omnia vanitas. Quid enim aliud agit, quam ut sensum hominis vanum, et rerum omnium incertum ostendat? Videt homo se mori instar beluarum, sibi vitam et mortem cum illis esse communem: conditionem igitur sibi aequam cum illis, colligit. Et quemadmodum post mortem illis nihil superest, ita sibi nihil facit reliquum. Haec mens hominis, haec ratio, hic intellectus. Animalis enim homo non percipit ea quae sunt spiritus: stultitia est illi et non potest intelligere (1 Cor. 2, 14). Homo videt oculis carnis, spectat mortem praesentem, hoc unum secum reputat de terra omnia orta esse, et in terram pariter reverti: interim animae nulla ratio. Atque id est quod subiicit: Quis novit, an spiritus filiorum Adam ascendat sursum? Quod si ad animam veniatur, humana ratio tota in se contracta nihil statum aut liquidum, studendo, meditando, ratiocinando comprehendet. Quum igitur Solomon humani sensus vanitatem ex eo ostendat, quod in animi consideratione varius sit et suspensus, minime errori eorum patrocinatur: sed fidem nostram praeclare sustinet. Quod enim humanae mentis captum excedit et modulos, hoc nobis explicat Dei sapientia: spiritum scilicet filiorum Adam sursum ascendere. Proponam simile ex eodem scriptore (Eccl. 9, 1 s.), quo duram istam cervicem paulum illis inflectam. Non intelligit homo odium vel amorem Dei erga homines, sed omnia servantur incerta, eo quod universa aeque eveniunt iusto et impio, bono et malo, immolanti victimas et non immolanti, etc. Si omnia servantur incerta in futurum: ergo fidelis, cui omnia in bonum cooperantur, afflictionem interpretabitur esse Dei odium? minime: fidelibus enim dictum est (Ioann. 16, 33): In mundo pressuram habebitis, in me consolationem. Cui verbo dum incumbunt, non modo infracta animi aequitate perferunt quidquid evenerit, sed etiam gloriantur in tribulationibus, confitentes cum beato Iob: Etiamsi occiderit nos, in ipso sperabimus (Iob. 13, 15). Quomodo igitur in futurum servantur incerta omnia? Haec secundum hominem. Verumtamen vanitas omnis homo vivens. His subiicit (Eccl. 9, 3 ss.): Hoc est pessimum quod vidi sub sole, quia eadem cunctis eveniunt: unde et corda filiorum hominum implentur malitia et contemptu, in vita sua: et post haec, ad inferos deducuntur. [fol. 31] Nemo est qui semper vivat, et qui huius rei habeat fiduciam. Melior est canis vivus leone mortuo. Viventes enim sciunt se esse morituros: mortui vero nihil noverunt amplius. Nec habent ultra mercedem: quia oblivioni tradita est memoria ipsorum, etc. Nonne haec loquitur de eorum crassitia, qui cernunt tantum ante pedes, nec futuram vitam, nec resurrectionem sperantes? Nam etsi verum esset, nihil nos esse post mortem: superest tamen resurrectio, in cuius spem si intuerentur; non imbuerentur contemptu Dei, nec replerentur malitia: ut omnia alia omittam. Constituamus ergo post Solomonem, haec omnia non cadere sub sensum rationis humanae. Quod si certum aliquid habere volumus, ad legem curramus et ad testimonium (Ies. 8, 20): ubi veritas et viae Domini. Haec nobis loquuntur: Donec revertatur pulvis in terram unde erat, et spiritus redeat ad Deum qui dedit illum (Eccl. 12, 7). Nemo ergo dubitet, qui verbum Dei audierit, quin spiritus filiorum Adam ascendat sursum. Ascendere autem sursum, simpliciter illic accipio pro consistere, et immortalitatem retinere: quemadmodum sursum[1]) descendere, dixisse mihi videtur, pro collabi, decidere, disperdi.

Quintum argumentum pleno adeo atque aperto gutture intonant, ut profundissimum somnum dormientibus excutere possint. In eo enim meliorem suae victoriae partem constituunt. Et quum fucum suis neophytis facere volunt, id potissimum arripiunt, quo fidem eorum et sanam mentem labefactent. Unum, inquiunt, iudicium, quod reddet omnibus suam mercedem, piis gloriam, impiis gehennam. Nihil ante illum diem statuitur, aut beatitudinis, aut miseriae. Sic ubique scripturae testantur: Mittet angelos suos cum tuba et voce magna, et congregabunt electos eius a quatuor ventis, a summis coelorum, usque ad terminos eorum (Matth. 24, 31). Item: In consummatione saeculi mittet filius hominis angelos suos, et colligent de regno eius omnia scandala, et eos qui faciunt iniquitatem, et mittent eos in caminum ignis. Tunc iusti fulgebunt, sicut sol, in regno patris sui (Matth. 13, 41 ss.). Item: Tunc dicet rex his qui a dextris erunt: Venite benedicti patris mei, possidete regnum paratum vobis a constitutione mundi: discedite a me maledicti in ignem aeternum. Et ibunt, hi in supplicium aeternum, iusti autem in vitam aeternam (Matth. 25, 34 ss.). Simile est apud Danielem (Dan. 12, 1): Et in tempore illo salvabitur populus tuus, omnis qui inventus fuerit scriptus in libro. Haec omnia, inquiunt, si de die iudicii scripta sunt, quomodo vocabuntur tunc ad regni coelestis possessionem electi, si nunc possident? Quomodo dicetur illis ut veniant, si iam sunt? Quomodo salvabitur populus, si nunc salvus est? Quamobrem fideles, qui nunc etiam in fide ambulant, non alium exspectant salutis suae diem, ut ait [fol. 32] Paulus: Scientes, quoniam qui suscitavit Iesum a mortuis, et nos cum Iesu suscitabit (2 Cor. 4, 14). Et alibi: Exspectantibus revelationem Domini nostri Iesu Christi, qui et confirmabit vos usque in finem, in diem adventus, etc. (1 Cor. 1, 7 s.). Verum, ut haec omnia illis concedamus, cur addunt de somno suum? Non enim in

1) *Sic libri nostri omnes praeter Amst. qui habet:* deorsum. *Nobis vocabulum omnino delendum videtur.*

tot locis ac similibus, syllabam unam de somno proferre possunt. Atqui, etiamsi vigilent, carere possunt gloria. Quare quum insani sit hominis, nedum temerarii, sine scriptura definire de iis, quae sub sensum hominis non cadunt: quo tandem vultu pergunt temulenti isti et novi dogmatistae in defensionem somni, quem non acceperunt ex ore Domini? Hoc sanis et sobriis satis esse possit: quo agnoscant somnum istum improbe confingi, qui aperto Dei verbo probari non possit. Sed age, hos locos obiter disseramus,[1]) ne quid simpliciores moveant, quum audiunt salutem animarum in diem iudicii differri. Primum illud quidem in confesso esse volumus, quod iam ante explicatum a nobis est, beatitudinem nostram semper in cursu esse, usque ad diem illum, qui omnem cursum claudet et terminabit: ita electorum gloriam, et ultimae spei finem, ad eum ipsum diem spectare, ut impleantur.[2]) Nam hoc satis inter omnes convenit, nullam esse vel beatitudinis, vel gloriae perfectionem, nisi perfectam cum Deo coniunctionem. Huc omnes tendimus, huc properamus, huc omnes scripturae mittunt, et Dei promissiones. Quod enim semel Abrahae dictum est, ad nos etiam pertinet: Abraham, ego merces tua magna nimis (Gen. 15, 1). Haec ergo quum sit constituta omnibus merces, qui cum Abraham partem habent: Deum possidere, et eo frui, praeter quam, et ultra quam, nullam aliam appetere liceat: coniiciendi sunt illuc oculi, quum de exspectatione nostra agitur. Hactenus, ni fallor, assentiuntur nobis adversarii nostri. Atque istud rursum nobis, ut spero, concedent, regnum illud, ad quod fideles possidendum vocantur, quod et salus alibi, et merces, et gloria nuncupatur, non aliud esse, quam illam cum Deo unionem: ut scilicet in Deo plene sint, a Deo impleantur, ipsique vicissim Deo adhaereant, Deum plene possideant, unum denique cum Deo sint. Sic enim dum in fonte sunt omnis plenitudinis, ultimam metam attingunt omnis iustitiae, sapientiae, gloriae: quibus benedictionibus constat regnum Dei. Nam id esse ultimum punctum regni Dei insinuavit Paulus, quum inquit: Ut sit Deus omnia in omnibus (1 Cor. 15, 28). Si Deus illo demum die vere erit omnia in omnibus, et suos fideles ad iustum modum implebit, non absque causa dies ille salutis nostrae dicitur, ante quem non omnes salutis nostrae numeri implentur. Quos enim Deus implet, ii implentur omnibus divitiis, quas neque lingua eloqui, nec auris percipere, nec oculus videre, nec mens cogitatione assequi potest (1 Cor. 2, 9). Haec duo si extra controversiam [fol. 33] sunt, frustra nituntur nostri hypnologi convincere sanctos Dei servos, hac vita defunctos, nondum ingressos esse in regnum Dei, ex eo quod illis dicetur: Venite, possidete regnum, etc. (Matth. 25, 34) et similibus. Promptum enim nobis est respondere: non ideo nunc nullum esse regnum, quia nondum perfectum est. Sed contra dicimus tunc perficiendum esse, quod iam inchoatum est, cuius rei fidem tunc demum factam a me volo, ubi planam fecero, ex certis scripturarum argumentis. Nam et dies ille regnum Dei dicitur, quia tunc vere subiiciet sibi potestates adversarias, Satanam interficiet spiritu oris sui, et destruet illustratione adventus sui, ipse vero totus in electis suis habitabit et regnabit (1 Cor. 15, 24; 2 Thess. 2, 8). Neque enim aliter regnare olim in se Deus potest, quam regnavit ab initio: cuius maiestati nihil accedere aut decedere potest. Sed regnum eius dicitur, quod omnibus manifestabitur. An vero dum oramus ut regnum eius adveniat, cogitamus nunc nullum esse? Et ubi erit illud? Regnum Dei intra vos est (Luc. 17, 21). Regnat igitur Deus iam nunc in electis suis quos agit spiritu suo. Regnat et contra diabolum, peccatum et mortem, dum iubet e tenebris lucem splendescere, qua confundantur error et mendacium: et dum prohibet, ne noceant potestates tenebrarum iis, qui signum agni in fronte gerunt. Regnat, inquam, iam nunc, cuius ut regnum adveniat, oramus. Regnat quidem dum operatur virtutes in suis, dum Satanae legem dicit. Sed tunc regnum eius adveniet, quum implebitur. Implebitur autem, quum plane manifestabit gloriam maiestatis suae electis suis ad salutem, reprobis ad confusionem. Quid autem aliud vel dicendum vel credendum est de electis? quorum regnum est et gloria, in regno Dei glorioso esse, et cum Deo veluti regnare, et in eo gloriari: denique divinae gloriae participes esse. Hoc quidem regnum, tametsi nondum advenisse dicitur, tamen aliqua ex parte spectare licet. Nam in regno Dei incipiunt esse, qui regnum Dei quodammodo intra se habent, et cum Deo regnant: adversus quos portae inferorum praevalere nequeunt (Matth. 16, 18). In Deo iustificantur, de quibus dictum est: In Domino iustificabitur et laudabitur omne semen Israel (Ies. 45, 25). Ut prorsus regnum istud sit ecclesiae aedificatio, seu profectus fidelium, quem nobis describit Paulus: qui per omnes aetatum gradus adolescunt in virum perfectum (Ephes. 4, 13). Vident boni isti viri huius regni principia, vident incrementa: statim atque haec abeunt ex oculis, non dant fidei locum, nec sustinent credere, quod non habent prae oculis carnis. At vero longe aliter apostolus: Mortui, inquit, estis: et vita vestra abscondita est cum Christo in Deo. Quum autem Christus apparuerit, vita vestra, tunc et vos simul cum ipso apparebitis in gloria (Coloss. 3, 3. 4). Vitam quidem absconditam nobis tribuit cum Christo, capite [fol. 34] nostro, apud Deum: gloriam differt in diem gloriae Christi, qui ut caput est ecclesiae, trahet

1) edisseramus *Amst.* 2) impleatur, 1552 *seqq.*

secum sua membra. Idem prorsus Ioannes aliis verbis: Carissimi, nunc filii Dei sumus, sed nondum apparuit quid erimus. Scimus quoniam, quum apparuerit, similes ei erimus, quoniam videbimus eum sicuti est (1 Ioann. 3, 2 s.). Non dicit, nos interea, aliquo temporis intervallo, nihil futuros: sed quum simus filii Dei, qui exspectamus haereditatem patris, sustinet ac suspendit exspectationem nostram in diem illum, quo in omnibus gloria Dei manifestabitur, et nos in eo gloriabimur. Hic rursum mirari subit, quum audiunt Dei filios, qui non redeant ad sanam mentem, et sentiant hanc generationem immortalem esse, quae ex Deo est, et qua divinae immortalitatis sumus participes.[1]) Sed ad institutum pergamus. Clament quantum volent, non vocari benedictos Dei ad regnum ante diem iudicii, nec ante promitti salutem populo Dei. Respondeo, Christum caput nostrum esse, cuius regnum et gloria nondum apparuerunt: si membra caput praecedant, perversum ac praeposterum esse ordinem. Tum vero nos sequuturos principem nostrum, quum ille veniet in gloria patris sui, et sedebit in sede maiestatis suae (Matth. 16, 27; 25, 31). Interim tamen vivere, quod ex Deo in nobis est, hoc est, spiritum nostrum, quia Christus vivit vita nostra: absurdum enim esse, ut vivente vita nostra, pereamus ipsi. Vitam autem hanc et apud Deum, et cum Deo esse, et beatam esse, quia in Deo sit. Haec omnia sibi constant, et veritati consentiunt. Cur enim nondum salvati esse dicuntur, aut regnum Dei possidere, qui in Domino mortui sunt? Quia exspectant, quod nondum habent, nec finem suae felicitatis attigerunt. Cur nihilominus beati sunt? quia et Deum agnoscunt sibi propitium, et futuram mercedem eminus vident, et in certa exspectatione beatae resurrectionis acquiescunt. Quamdiu certe habitamus in hoc carcere luteo, speramus quae non videmus: et praeter spem, credimus in spem: quod ait apostolus de Abraham (Rom. 4, 18). Ubi autem oculi mentis nostrae, qui nunc sepulti in hac carne hebetes sunt, absterserint hanc velut lippitudinem, videbimus quae exspectabamus, et in ea requie delectabimur. Neque enim veremur id post apostolum dicere, qui e converso dicit (Hebr. 10, 27) *φοβερὰν τὴν ἐκδοχὴν κρίσεως*,[2]) manere reprobos, id est, formidabilem exspectationem iudicii. Si haec terribilis, illa sane et laeta et beata merito vocabitur. Et quoniam consilium est docere adversarios magis quam cogere: commodent nobis paulisper aures, dum ex figura veteris testamenti eruimus veritatem, neque id sine autore. Quemadmodum Paulus in transitu filiorum Israel tractat allegorice submersum Pharaonem, viam liberationis per aquam (1 Cor. 10, 1 s.): permittant etiam nobis dicere, in baptismo submergi Pharaonem nostrum, crucifigi veterem hominem, mortificari membra nostra, nos sepeliri cum Christo, [fol. 35] migrare e captivitate diaboli ac imperio mortis: sed migrare duntaxat in desertum, terram aridam ac inopem, nisi Dominus pluat man e coelo, et aquam scaturire faciat e petra. Anima enim nostra, sicut terra sine aqua illi,[1]) quae rerum omnium penuria premitur, donec ille pluit gratias spiritus sui. Transitur postea in terram promissionis, duce Iesu filio Nave, terram abundantem lacte et melle: hoc est, gratia Dei nos liberat e corpore mortis, per Iesum Christum Dominum nostrum, non tamen sine sanguine et sudore. Si quidem caro tum maxime resilit, et vires suas ad pugnam exserit, ut confligat adversus spiritum. Postquam in terra residetur, tunc pascimur in abundantia. Dantur enim stolae albae, et requies. Sed nondum erecta est Ierusalem, caput ac sedes regni. Nondum Solomon rex pacis sceptra tenet, omniaque moderatur. Sunt ergo sanctorum animae post mortem in pace, quae extra manum hostis evolarunt. Sunt in opulentia, de quibus dictum est: Ibunt de abundantia in abundantiam. Ubi vero surrexerit in gloriam suam coelestis Ierusalem, et verus Solomon Christus, rex pacis, sublimis sederit in tribunali, regnabunt cum suo rege veri Israelitae. Quod si libet a rebus hominum petere similitudinem: pugnamus cum hoste, quamdiu conflictatio est nobis adversus carnem et sanguinem: vincimus hostem, dum exuimur hac carne peccati, ut toti Dei simus. Agemus triumphum, et fructu victoriae potiemur, quum caput nostrum supra mortem, vere erigetur in gloria: hoc est, quum mors in victoria absorbebitur. Haec meta, hic scopus noster, de quo scriptum est: Satiabor, quum evigilavero, aspectu gloriae tuae (Psal. 17, 15). Haec ex scripturis facile discere possunt, quicunque Deo auscultare, et vocem eius exaudire didicerunt. Haec etiam nobis per manus tradiderunt, qui parce et reverenter tractarunt Dei mysteria. Sic enim permiserunt sibi loqui veteres, ut dicerent animas quidem in paradiso et in coelo esse, nondum tamen gloriam aut mercedem percepisse. Nam Tertullianus:[2]) Et merces, inquit, et periculum, in resurrectionis pendet eventu: qui tamen, sine ulla ambage, docet ani-

1) *Hic locus ex iis est cuius interpretatio gallica Calvinum autorem agnoscere nullo modo poterit:* Ils s'esbahiront yci derechef quand ils oyent, Les enfans de Dieu, qui ne retournent point à leur bon sens, et sentent ceste generation estre immortelle, laquelle est de Dieu, et par laquelle nous sommes faits participans de l'immortalité Divine. *Quae toto coelo a sensu latini textus absunt. Multo melius reddit editio Bezae* 1566: Ie m'esbahis derechef, quand ils oyent ici nommer, Les enfans de Dieu, qu'ils [*i. e., quo pacto ipsi*] ne retournent à leur bon sens et ne sentent que *etc.* 2) *Autor fortasse scripsit: φοβεράν τινα ἐ. κ.*

1) G. *vertit:* Nostre ame est comme une terre sans eau laquelle baaille de secheresse devant Dieu. *Nihilominus in latino textu sana omnia, si Psal.* 143, 6 *ex quo desumptus est relegeris.* 2) Libro de resurr. carnis c. 21.

mas cum Deo esse, et in Deo vivere, ante eventum illum. Alibi: [1]) Cur non capiamus sinum Abrahae dici, temporale aliquod fidelium animarum receptaculum, in quo delineetur fidei imago, ac candida utriusque iudicii prospiciatur? Irenaeus vero: [2]) Quum Dominus in medio umbrae mortis abierit, ubi animae mortuorum erant, post deinde corporaliter resurrexit, et post resurrectionem assumptus est: manifestum est, quia et discipulorum eius, propter quos haec operatus est Dominus, animae abibunt in invisibilem locum, definitum illis a Domino: et ibi, usque ad resurrectionem commorabuntur, sustinentes resurrectionem: post, recipientes [fol. 36] corpora sua, et perfecte resurgentes, hoc est, corporaliter, quemadmodum et Dominus resurrexit, sic venient in conspectum Dei. Nemo enim discipulus supra magistrum (Matth. 10, 24), etc. Et Chrysostomus: [3]) Intelligite quale et quantum est, Abraham sedere, et apostolum Paulum, quando perficiatur, ut possint tunc mercedem recipere. Nisi enim nos illuc venerimus, tunc praedixit eis pater, non se daturum [4]) mercedem: sicut bonus pater amator filiorum, et probabilibus filiis et opus perficientibus dicit, se non daturum cibum, nisi venerint alii fratres. Tu autem anxius es, quia necdum accipis? quid autem faciet Abel, qui ante vicit, et adhuc sine corona sedet? Quid Noe? quid caeteri illorum temporum? Quia ecce exspectaverunt, et alios exspectant, qui post te futuri sunt. Paulo post: Praevenerunt nos in certaminibus, sed non praevenient in coronis: quia unum definitum est tempus omnium coronarum. Augustinus autem multis in locis [5]) secreta receptacula describit, quibus piorum animae contineantur, donec coronam et gloriam recipiant: quum interim reprobi poenas luunt, exspectantes iustam iudicii poenam. Et quadam ad Hieronymum epistola: Anima, inquit, post mortem corporis requiem est habitura, et corpus tandem ad gloriam receptura. Alibi tamen tradit post ascensionem Christi eas animas in coelum ascendere, quibus Christus via est. [6]) Nam quum certum sit, nunc torqueri malos daemones (ut Petrus affirmat 2 Petr. 2, 4) ignis tamen ille, in quem mittentur reprobi in die iudicii, dicitur praeparatus diabolo. Utrumque ille expressit, qui scripsit reservatos sub aeternis vinculis, in iudicium magni diei (Iud. 6). Ubi per reservationem, poenam significavit, quam nondum sentiunt: per vincula, praesentem, quam sustinent. Et Augustinus ipse alio loco [1]) se exponit, quum inquit: Tuus certe dies ultimus longe abesse non potest. Ad hunc te praepara. Qualis enim exieris de hac vita, talis redderis illi vitae. Post vitam istam non statim eris ubi erunt sancti, quibus dicetur: Venite benedicti patris mei, percipite regnum quod vobis paratum est ab initio mundi. Nondum ibi eris, quis nescit? sed iam poteris ibi esse, ubi illum quondam ulcerosum pauperem, dives ille superbus et sterilis, in mediis suis tormentis, vidit a longe requiescentem. In illa requie positus, certe securus, exspectas iudicii diem, quando recipias et corpus, quando immuteris, ut angelo aequeris. Neque displicet, quod alicubi docendi causa traditum est ab eodem, [2]) si tamen sanum et modestum interpretem habeat; multos esse gradus animae: primum, animationem: secundum, sensum: tertium, artem: quartum, virtutem: quintum, tranquillitatem: sextum, ingressionem: septimum, contemplationem. Seu quis malit: primum, de corpore: secundum, [fol. 37] ad corpus: tertium, circa corpus: quartum, ad se ipsam: quintum, in se ipsa: sextum, ad Deum: septimum, apud Deum. Quae verba huc accersere visum est magis, ut sancti viri sensum hac in re ostenderem, quam ut quemquam, aut me etiam ipsum, ad huius distinctiunculae legem adigam. Id enim ne ipse quidem Augustinus, opinor, optavit: sed quam potuit crassissime, enarrare voluit quendam esse animae profectum: qui non ad ultimam metam perveniat, usque ad diem iudicii. Postremo succurrit, ex hoc iudicii die, cui [3]) tantopere incumbunt, errorem eorum posse revelli. In symbolo namque, quod est fidei nostrae compendium, confitemur non animae, sed carnis resurrectionem. Neque erit locus cavillo, ut dicant, carnis nomine, totum significari hominem. Quod quidem illis interdum esse concedimus: sed hic minime admittimus, ubi rudi populo admodum significantia et simplicia verba expressa sunt. Certe Pharisaei, egregii resurrectionis assertores, et semper in ore habentes eius nomen, simul tamen credebant non esse spiritum. [4])

Iniiciunt tamen adhuc nobis manus, et nos haerere cogunt ad hunc scopulum. Verba Pauli citant quibus testatur nos esse omnibus hominibus miserabiliores, si mortui non resurgunt (1 Cor. 15, 19). Quorsum, inquiunt, resurrectione opus est, si ante

1) *Idem, adv. Marc. IV.* 34. 2) Libr. IX. adversus haeres. (*nobis lib. V. c.* 31.). 3) Hom. 28. in 11. ad Hebr. 4) se non daturum, 1552 *seqq.* 5) Libro XII. de civit. c. 9; lib. XIII. c. 8. et alibi. 6) De eccles. dogmatibus. *Haec verba:* Alibi .... via est, *leguntur in sola ed. principe. Caeterae eorum loco habent haec:* Bernardus vero, homiliis duabus habitis in festo omnium sanctorum, ubi ex professo hanc quaestionem tractat, sanctorum animas corporibus exutas, adhuc in atriis Domini stare docet, ad requiem admissas, non autem ad gloriam. In illam, inquit, beatissimam domum nec sine nobis intrabunt, nec sine corporibus suis: id est, nec sancti sine plebe, nec spiritus sine carne. Et multa alia in hanc sententiam. Qui autem in coelo eas collocant, modo non attribuant illis resurrectionis gloriam, nihil ab ea sententia dissident: sicut Augustinus ipse facere alicubi videtur.

1) In Psal. 36. 2) Idem de quantit. animae. 3) qui, 1576 *seqq.* 4) *Sic legitur ubique.*

resurrectionem beati sumus? Imo vero quae tanta est christianorum hominum miseria, quae omnium hominum miseriam superat, si verum est eos esse in requie, dum interim alii torquentur, et miris modis cruciantur? Hic eos admoneo, si eludendi consilium esset (quod ipsi unum moliuntur) patere mihi elabendi locum. Quid enim prohibet, sanos quosdam homines sequi qui disputationem illam accipiunt, non de ultima modo resurrectione, qua ex corruptione recipiemus corpora incorruptibilia, sed de vita, quae nobis superest post hanc vitam mortalem, quam nomine resurrectionis in scripturis designari usitatum est? Quum enim dicitur, Sadducaeos negare resurrectionem, non refertur ad corpora: sed simpliciter dicitur, ex eorum opinione, nihil superesse homini post mortem. Cuius rei probabile est argumentum, quod omnia, quibus ibi sententiam suam adstruit Paulus, uno verbo elevari poterant, si responsum esset, animas quidem vivere: corpora vero, quae in pulverem evanescerent, nullo modo suscitari posse. Exempla subiiciamus. Quod ait: Ergo qui in Christo dormierunt, perierunt: refutari poterat a philosophis, qui animae immortalitatem fortiter asserebant. Ad id quod dicit: Quid facient qui baptizantur pro mortuis (1 Cor. 15, 29)? facile erat respondere: quia animae post mortem superstites. Ad illud vero: Ut quid nos periclitamur omni hora (ibid. 15, 31)? nos exponere fragilem hanc vitam pro immortalitate, in qua meliori [fol. 38] nostri parte vivemus. Iam multum verborum posuimus, quorum nullus usus fuisset inter dociles. Ipse enim apostolus nos esse miseros dicit, si in hac tantum vita in Christo speramus. Quod sine controversia liquidum est: vel eo teste, qui fatetur motos sibi paene pedes, et paene effusos gressus, dum videt pacem peccatorum in terra (Psal. 73, 2 ss.). Et sane si ante pedes respicimus, beatum dicemus populum, cui omnia ex sententia affluunt. Si vero longius extendimus oculos, beatus erit populus, cuius Dominus Deus est, penes quem est exitus mortis. Nos tamen certius aliquid adferemus, quod non modo ipsorum refellat obiecta, sed germanam apostoli mentem explicet iis, qui citra verborum contentionem discere volent. Nam si non est carnis resurrectio: merito, vel ob hoc unum, infelices vocat pios: quod tot vulnera, flagella, tormenta, contumelias, ultimas denique necessitates in corporibus suis perferunt, quae putant destinata ad immortalitatem, quando quidem hac spe sua falluntur. Quid enim magis, non iam dico miserum, sed ridiculum, quam spectare eorum corpora, qui in diem vivunt, omnibus delitiis delibuta, Christianorum corpora, fame, frigore, plagis, omni contumeliarum genere confecta: si et horum et illorum corpora ex aequo intereunt? Possem enim id ex eius verbis confirmare, quae subiicit: Ut quid periclitamur omni hora? Quotidie morior per vestram gloriam fratres, etc. Manducemus et bibamus, cras enim moriemur. Satius, inquit, esset illud valere inter nos, Manducemus, etc. si haec quae patimur in corporibus nostris opprobria, non ea, quam speramus, gloria mutarentur. Quod non futurum est, nisi in resurrectione carnis. Deinde ut hoc praesidio cedam, possum hic alteram rationem addere. Ideo nos esse omnibus hominibus miserabiliores, si non sit resurrectio. Quia tametsi ante resurrectionem beati sumus, non tamen sine resurrectione. In hoc enim beatos esse sanctorum spiritus dicimus, quia acquiescunt in spe beatae resurrectionis: quae si non esset, periret haec omnis beatitudo. Est igitur verum illud Pauli, nos esse miserabiliores omnibus hominibus, si non sit resurrectio. Nec cum illis verbis pugnat hoc dogma: beatos esse sanctorum spiritus, ante resurrectionem, sed propter resurrectionem.

Proferunt etiam quod in epistola ad Hebraeos legitur, de veteribus patribus (Hebr. 11, 13 ss.). Iuxta fidem defuncti sunt omnes isti, non acceptis promissionibus: sed a longe eas salutantes, quia peregrini et hospites sunt super terram. Qui enim hoc dicunt, significant se patriam inquirere. Et si quidem ipsius meminissent, de qua exierunt, habebant utique potestatem revertendi: nunc autem meliorem [fol. 39] appetunt, id est, coelestem. Unde in hunc modum ratiocinantur: Si appetunt patriam coelestem, ergo non possident. Nos vero sic: Si appetunt, ergo sunt: non enim cadit appetitus, nisi in subiectum. Et, quod ab illis solum exprimere conor, convenit esse sensum boni et mali, ubi est appetitus, qui aut sequatur, quod boni speciem praefert, aut refugiat, quod malum visum fuerit. Appetitus ille, dicunt, iacet in Deo. Quo nihil magis ridiculum cogitari aut fingi potest. Siquidem e duobus, alterum evincimus: aut Deum quidpiam appetere melius quam habet: aut aliquid esse in Deo, quod non sit Dei. Quae res mihi coniecturam facit, in re seria eos ludere. Atque ut haec omittamus, quid vult sibi revertendi potestas? Redeant itaque ad cor, et aliquid melius audiant, quam hactenus senserunt. Si tamen persuasum habent, quod in primis labris circumferunt. Loquitur apostolus de Abraham et eius posteritate, qui inter extraneos habitarunt in terra aliena: tantum non exsules, certe inquilini, vix corpora tegentes humilibus tuguriis: iuxta Dei praeceptum quod Abrahae datum fuerat, ut exiret de terra sua et de cognatione sua. His promiserat Deus, quod nondum exhibuerat. Salutaverunt ergo eminus promissiones, et in certa fide defuncti sunt, fore olim, ut praestaret Deus promissa sua. Iuxta quam fidem confessi sunt, non esse sibi statam sedem in terris, et extra terram sibi esse patriam, quam appeterent: nempe in coelo. In fine vero capitis significat eos omnes, quos recensuit, non adeptos esse

ultimam repromissionem, ne sine nobis perficerentur. Cuius verbi si proprietatem observassent, nunquam concitassent tantas turbas. Mirum quomodo caecutiant in tanta luce. Sed hoc magis mirum, quod panem nobis pro lapidibus porrigunt: hoc est, dum volunt impellere, sustinent.

Iam quod de Thabita narratur in Actis Apostolorum (Act. 9, 40), putant valde firmum sibi esse columen. Quae quum discipula fuisset [1]) Christi, plena bonis operibus et eleemosynis, suscitata est ex mortuis a Petro. Iniuriam aiunt factam Thabitae, si verum dicimus, animas solutas a corpore cum Deo et in Deo vivere, quod revocata sit a consortio Dei et beata illa vita, in hoc mare malorum. Quasi vero non liceat idem contra eos retorquere. Nam sive dormiebat, sive nihil erat, quia tamen defuncta erat in Domino, beata erat. Non igitur expediebat illi redire in hanc vitam, [2]) quam confecerat. Hunc nodum quem colligarunt, priores ipsi dissolvant. Siquidem aequum est eos legi parere, quam aliis imponunt. Quanquam nobis dissolvere facile est. Quaecunque nos maneat sors post mortem, quod de se ait Paulus, transfertur ad omnes fideles: ut mori nobis sit lucrum, et esse cum Christo melius (Phil. 1, 21). Et tamen Paulus dicit, Epaphroditum, qui certe in numero [fol. 40] fidelium erat, misericordiam consequutum a Domino, quod infirmatus ad mortem, revaluisset (Phil. 2, 27). Isti quidem, qui tam irreverenter et parum sobrie tractant Dei mysteria, misericordiam istam interpretarentur crudelitatem. Nos vero misericordiam sentimus et fatemur, quum sint gradus misericordiae Dei, sanctificari electos, glorificari sanctificatos. Nonne igitur misericordiam suam exercet Dominus, quum nos magis ac magis sanctificat? Quid si voluntas Dei est magnificari in corpore nostro per vitam, ut ait Paulus (Phil. 1, 20), nonne misericordia est? Quid quod Deo legem miraculorum dicere non nostrum est? Satisque est, si in illis eluceat autoris gloria. Quid si dicamus Deum non consuluisse Thabitae commodis, sed pauperes respexisse? ad quorum certe preces suscitata est, flentium et ostendentium vestes, quas consuebat illis Thabita. Hanc enim rationem vivendi sufficere sibi credebat Paulus, quum multo melius esset illi, ad Deum migrare. Et quum Deum misertum esse Epaphroditi dixisset, subiecit: Non solum autem eius, sed et mei, ne tristitiam super tristitiam haberem. Ite nunc, et Deo dicam dicite: quod mulierem in ministeria pauperum sedulam reddidit pauperibus. Nam ut constet nobis operis ratio, hoc certe Christus meruit, ut glorificetur in vita nostra, et in morte: qui mortuus est et resurrexit, ut vivis dominetur et mortuis (Rom. 14, 9).

Vocant et Davidem in causae suae patrocinium, nostrae optimum patronum: sed adeo sine pudore, aut etiam sensu communi, ut pudeat ac pigeat multa quae ab eo argumenta mutuantur, referre. Omnia tamen quae ab illis usurpari audivimus, bona fide a nobis referentur. Audent primum istud citare (Psal. 82, 6): Ego dixi dii estis, et filii excelsi omnes: vos autem, sicut homines, moriemini, etc. Ac interpretantur, deos quidem et filios Dei esse fideles, sed mori et cadere cum reprobis: ut aequa sit sors utrorumque, donec separabuntur agni ab hoedis. Respondemus, quod a Christo accepimus (Ioann. 10, 34): illic vocari deos, ad quos sermo Dei factus est: hoc est, Dei ministros: iudices scilicet, qui gladium in manu gerunt, acceptum a Deo. Et si deesset nobis Christi interpretatio, ususque scripturae, qui ubique concinit, locus ipse per se satis clarus est, quo obiurgantur qui iudicant iniquitatem, et facies peccatorum sumunt. Hi dicuntur dii, quod personam Dei sustinent, quum aliis praesunt. Sed admonentur, futurum sibi iudicem, cui rationem reddant functionis. En specimen.

Audiamus alterum: Exibit spiritus eius, et revertetur in terram suam. In illa die peribunt omnes cogitationes eorum (Psal. 146, 4). Ubi accipiunt spiritum pro vento, hominem abiturum in terram, [fol. 41] nihil futurum nisi terram, perituras omnes cogitationes, quae utique remanerent, si esset anima. Nos vero non ita subtiles sumus: sed pro nostra crassitie, scapham, vocamus scapham, et spiritum, spiritum. Qui dum exit ab homine, ipse homo in terram suam revertitur, de qua sumptus est, ut diffuse explicavimus. Restat ut videamus, quid sit cogitationes perire. Admonemur, ne constituamus fiduciam in hominibus, quae debet esse immortalis: foret enim incerta et parum stabilis, quum vita hominum cito pertranseat. Ad quod significandum, dixit perire eorum cogitationes: hoc est, quidquid moliebantur dum viverent, dissipari et in ventum abire. Ut alibi (Psal. 112, 10): Peccator videbit et irascetur, dentibus suis fremet et tabescet, desiderium peccatorum peribit: quod alias dicitur, dissipari. Dominus dissipat consilia gentium (Psal. 33, 10). Item: Inite consilium, et dissipabitur (Ies. 8, 10). Quod verborum periphrasi beata virgo in cantico significavit: Dispersit superbos mente [1]) cordis sui (Luc. 1, 51).

Tertium: Et recordatus est, quia caro sunt, spiritus vadens, et non rediens (Psal. 78, 39). Et spiritum pro vento positum, ut fere ubique, conten-

1) esset, 1576 *seqq.* 2) *Sic restituimus lectionem poscente sensu et argumento. Gallica versio assentitur. Antiquiores tamen libri omnes* 1542—1576 *habent:* viam.

1) *Sic restituimus ex Vulgata. Princeps mendose:* mentis, *quod caeterae mutarunt in:* sensu.

dunt. In quo non intelligunt, se non animarum modo immortalitatem abolere, sed spem quoque resurrectionis praecidere. Si enim est resurrectio, spiritus certe redit. Si non redit, resurrectio tollitur. Quamobrem eos imprudentiae culpam hic magis deprecari convenit, quam fortius instare, ut obtineant tam perversum postulatum. Atque haec quidem in hoc tantum dicta sint, ut videant omnes, quantum pateat effugium, si de refutandis eorum argumentis tantum cogitaremus. Fatemur enim libenter, idque ex nostra ipsorum sententia, hic quadrare nomen venti. Concedimus homines ventum esse fugientem nec redeuntem. Quod si ad sua sensa trahunt, errant, nescientes scripturas: quibus mos est, per id genus periphrasis designare, nunc humanae conditionis imbecillitatem, nunc brevitatem vitae. Quum de homine dicit Iob, florem esse, qui egreditur et conteritur, et velut umbram fugere (Iob. 14, 2): quid aliud, quam describere voluit, hominem esse fluxum et fragilem, et similem floris decidui? Iesaias vero clamare iubetur omnem carnem foenum esse, et omnem eius gloriam, quasi florem foeni: exsiccatum esse foenum, et cecidisse florem: verbum autem Domini aeternum permanere (Ies. 40, 6). Agedum, colligant uno verbo, animam hominis exarere et emarcere: et paulo acutius cernant, quam crassus ille piscator (1 Petr. 1, 24), qui ex eo probat fideles omnes immortales esse, quia renati sint ex semine incorruptibili, hoc est, verbo Dei, quod aeternum permanet. Eos vero scriptura florem fluxum vocat, et ventum praetereuntem, quibus fiducia est in hac vita. Qui quasi hic sedem permanentem fixerint, regnaturos se putant sine fine: nec eum finem [fol. 42] respiciunt, quo sit mutanda conditio, et alio demigrandum. De quibus etiam ait propheta: Pepigimus foedus cum morte, et cum inferno fecimus pactum (Ies. 28, 15). Eorum vanam spem irridens, non deputat ad vitam, quod illis est initium mortis pessimae. Ac desinere et mori eos affirmat, quibus melius esset non esse, quam sic esse. Simile est quod alio psalmo legitur: Quomodo miseretur pater filiorum, misertus est Dominus omnium timentium se. Quoniam ipse cognovit figmentum nostrum: recordatus est quia pulvis sumus. Et homo, sicut foenum, dies eius tanquam flos agri, sic efflorebit. Quoniam spiritus pertransibit in illo, et non subsistet, et non cognoscet amplius locum suum (Psal. 103, 13 ss.). Ex quibus verbis si affirment spiritum perire et evanescere: iterum illis praedico, videant ne fenestram aperiant Epicureis, si qui sint qui insurgant, ac nostram eorumque fidem de resurrectione labefacere conentur, ut certe multi sunt. Eadem enim ratione colligent, spiritum in corpus non redire, quum dicatur non cogniturum amplius locum. Sed dicent, vitiose colligent. Quoniam huic ratiocinationi aperte reclamant loci de resurrectione. Et ipsi vitiose colligunt, quibus est cum illis commune argumentum. Simile fere est illud Ecclesiastici: Numerus annorum hominis, ut multum, centum anni, quasi guttae aquae maris deputati sunt, et sicut calculus arenae, sic exigui anni in die aevi. Propter hoc patiens est Deus in illis, et effundit in eos misericordiam suam (Eccles. 18, 8 ss.). Fatendum igitur illis, longe diversam fuisse prophetae sententiam, ab ea quam somniant. Dominum esse eorum misertum quos agnosceret, sola sua misericordia stare, a quibus si paulisper manum retraheret, eos in pulverem redituros, unde sumpti essent. Deinde subiicit brevem humanae vitae descriptionem: eam flori comparans, qui dum hodie viret, nihil aliud est, quam crastinum foenum. Quod si pronunciasset spiritum hominis perire et decidere in nihilum, ne sic quidem armasset ipsorum errorem. Nam quum dicimus spiritum hominis esse immortalem, non affirmamus contra manum Dei stare posse, aut sine eius virtute subsistere. Absint a nobis hae blasphemiae. Sed dicimus, eius manu ac benedictione sustineri. Sic Irenaeus,[1]) qui nobiscum spiritus immortalitatem asserit, vult tamen, discamus, natura nos mortales esse, solum autem Deum immortalem. Et eodem loco: Ut non quasi ex nobis habentes vitam, inflemur aliquando, et extollamur adversus Deum: experimentoque discamus, quoniam ex illius magnitudine, et non ex nostra natura habemus in aeternum perseverantiam. Haec igitur nobis pugna est cum Davide, quem faciunt nobis tantopere adversarium. Ille ait hominem, si ab eo auferat suam misericordiam Dominus, ruere ac perire (Psal. 104, 29). Nos docemus, Dei benignitate ac virtute sustineri: quoniam ipse solus habet immortalitatem (1 Tim. 6, 16): et quidquid est vitae, ab eo est.

[fol. 43] Quartum. Satiata est malis anima mea, et vita mea inferno appropinquavit: aestimatus sum cum descendentibus in lacum, sicut homo sine adiutorio, sicut interfecti dormientes in sepulcris, quorum non es memor amplius, et qui de manu tua abscissi sunt (Psal. 88, 4 ss.). Quid, inquiunt, si abscissi sunt a virtute Dei, si providentia eius et memoria exciderunt, nonne esse desierunt? Quasi vero non liceat mihi retorquere: Quid? si abscissi sunt a virtute Dei, si memoria exciderunt, quomodo rursum erunt? Et ubi erit resurrectio? Rursum, qui convenient isthaec? Iustorum animae in manu Dei sunt (Sapient. 3, 1). Aut, ut certis Dei oraculis agamus: In memoria aeterna erit iustus (Psal. 112, 6). Non igitur exciderunt a manu Domini, nec memoriam eius fugerunt. Quin potius hoc loquendi

1) Iren. libr. V. adversus haeres.

genere percipiamus gravem sensum hominis afflicti, qui apud Deum conqueritur, se paene desertum cum impiis in perditionem: quos Deus non nosse, et oblitus esse dicitur, quia nomina eorum in libro vitae scripta non sunt: et de manu sua abiecisse, quia eos non regit spiritu suo.

Quintum. Numquid mortuis facies mirabilia, aut medici suscitabunt, et confitebuntur tibi? Numquid narrabit aliquis in sepulcro misericordiam tuam? aut iustitiam tuam in terra oblivionis (Ps. 88, 12)? Item: Non mortui laudabunt te, Domine, neque omnes qui descendunt in infernum: sed nos, qui vivimus, benedicimus Domino, ex hoc nunc et usque in saeculum (Psal. 115, 17). Item: Quae utilitas in sanguine meo, dum descendero in corruptionem? Numquid confitebitur tibi pulvis, aut annunciabit veritatem tuam (Ps. 30, 10)? Quibus coniungunt illud prorsus simile, ex cantico Ezechiae (Ies. 38, 18): Quia infernus non confitebitur tibi, neque mors laudabit te: non exspectabunt, qui descendunt in lacum, veritatem tuam. Vivens, vivens, ipse confitebitur tibi, sicut et ego hodie: pater filiis notam faciet veritatem tuam. Et illud Ecclesiastici: A mortuo, quasi nihil, perit confessio: confiteberis vivens (Eccles. 17, 26). Nos respondemus, non simpliciter his locis vocari mortuos, qui communi naturae lege defuncti sunt, dum ex hac vita decedunt. Non simpliciter dici, laudes Dei a morte cessare: sed partim significari, non cantaturos Domino laudes, nisi qui eius bonitatem et misericordiam senserint: partim vero, non illustrari post mortem nomen eius: quia non annunciantur tunc inter homines eius beneficia, quemadmodum in terra. Haec singula expendamus ac ordine pertractemus, ut simul et singulis locis reddamus suum sensum. Primum, hoc discamus. Etsi per mortem praesentis vitae solutio significatur saepius, et per infernum, sepulcrum: usu [fol. 44] tamen scripturae non infrequenti, haec nomina accipi pro ira Dei et abiectione: ut mori et in infernum descendere, vel in inferno habitare dicantur, qui alienati sunt a Deo, qui Dei iudicio prostrati sunt, et eius manu attriti: infernus ipse non sepulcrum, sed abyssum et confusionem significet. Propterea aperuit infernus animam suam et deglutivit multos [1]) (Ies. 5, 14). Atque hoc quidem schema, quum passim in scripturis se offerat, Psalmis tamen maxime est familiare: Veniat mors super illos, et descendant in infernum viventes (Psal. 55, 16). Item: Deus meus ne quando sileas, et assimilabor descendentibus in lacum (Psal. 28, 1). Item: Domine, eduxisti ab inferno animam meam, salvasti me a descendentibus in lacum (Psal.

1) Propterea . . . . multos. *Hic versus omissus est* 1576 *seqq.*

30, 4). Item: Convertantur peccatores in infernum, omnes gentes quae obliviscuntur Deum (Psal. 9, 18). Item: Nisi quia Dominus adiuvit me, paulo minus habitasset in inferno anima mea (Psal. 94, 17). Item: Dissipata sunt ossa nostra secus [1]) infernum (Psal. 141, 7). Item: Collocavit me in obscuris, sicut mortuos saeculi (Psal. 143, 3). In novo autem testamento, ubi apud evangelistas est ἅδης, interpres reddidit infernum: sicut Lucae sexto decimo, de impio divite: In inferno autem quum esset, etc. Item: Matthaei undecimo: Et tu Capernaum, numquid in coelum exaltaberis? Amen dico tibi, usque in infernum descendes. In his locis non tam locum, quam eorum conditionem, quos Deus damnavit addixitque exsilio, significat. [2]) Atque id est quod in Symbolo confitemur, Christum ad inferos descendisse: hoc est, in omnes mortis dolores pro nobis a patre coniectum esse: omnes eius angustias et terrores pertulisse, et vere afflictum esse: quum prius dictum esset, fuisse sepultum. Sic rursum vivere et victuri dicuntur, quos Deus sua benignitate prosequitur: Quoniam illic mandavit Dominus benedictionem et vitam usque in saeculum (Psal. 133, 3). Item: ut eruat a morte animas eorum, et alat eos in fame (Psal. 33, 19). Item: Evellet te Deus de tabernaculo tuo, et radicem tuam de terra vivorum [3]) (Psal. 52, 7). Item: Placebo Domino in regione vivorum (Psal. 116, 9). Ut finem faciamus, unus nobis locus sufficiat: qui utrumque ita graphice depingit, ut, nobis tacentibus, sensum nostrum abunde explicet: Qui confidunt in virtute multa, et in multitudine divitiarum gloriantur. Frater non redimit, redimet homo? num [4]) dabit Deo placationem suam? Et pretium redemptionis animae suae, et laborabit in aeternum, et vivet adhuc usque in finem? Non videbit interitum, quum videbit sapientes morientes? simul insipiens et stultus peribunt. Sicut oves in inferno positi sunt: mors depascet eos. Et dominabuntur eorum iusti in matutino: et auxilium peribit in inferno, a gloria ipsorum. Verum tamen Deus redimet animam meam de manu inferi, quum acceperit me. Haec summa: Qui spem in divitiis habent, et virtute sua, morientur, et in infernum descendent: dives et pauper, stultus et sapiens, simul interibunt. Qui sperat in Domino, liberabitur a potestate inferni.

1) G. *vertit:* sur la gueule de la fosse, *ad hebraicam veritatem, ut illi dicebant. Autor plerumque in Vulgata subsistit.* 2) In novo autem testamento . . . . significat. *Haec omnia desunt in Ed.* 1542. *Versio gallica habet quidem loca ex Luca et Matthaeo petita sed praecedentibus e Psalmis allegatis presse iungit, omissa phrasi introductoria. Caeterum Amst. emendat:* exitio *pro* exsilio. 3) *Versio gallica habet hic praeterea:* Afin que ie chemine devant toy en la lumiere des vivans, *quod petitum est ex Psal.* 56, 14. 4) *Edd. recentiores* 1576 *seqq. emendant* non, *ad hebraicam veritatem. Gallus facit cum antiquioribus.*

Haec nomina mortis et inferni non aliam habere posse acceptionem, in versibus Psalmorum [fol. 45] quos obtrudunt, et in cantico illo Ezechiae, contendo. Atque id certis argumentis evinci posse confirmo. In his enim versibus: Numquid mortuis facies mirabilia, etc., item: Quae utilitas in sanguine meo, etc., sive Christus, caput fidelium, sive ecclesia, eius corpus, loquitur: mortem, ut rem horribilem ac detestandam, refugit ac deprecatur. Quod etiam facit Ezechias in suo cantico. Cur sic horrent ad nomen mortis, si Deum misericordem ac sibi propitium sentiunt? An quia amplius nihil futuri sunt? Sed evadent ex hoc turbulento saeculo, ex infestis tentationibus, ex inquietudine in summum otium et beatam requiem. Et quia nihil erunt, nihil mali sentient: excitandi suo tempore ad gloriam, quae et [1]) eorum morte nihil differtur, neque vita acceleratur. Convertamur ad aliorum sanctorum exempla, an tale aliquid eis acciderit? Quum Noe moritur, non deplorat miseram sortem suam. Abraham non lamentatur. Iacob etiam inter ultimos spiritus gratulatur sibi, quod salutare Domini exspectet (Gen. 49, 18). Iob non lacrymatur. Moses, quum audit a Domino, ultimam horam instare, non commovetur. Omnes, quantum videre licet, prompto animo mortem amplectuntur. Voces illae, quibus vocanti Domino sancti respondent, passim obviae sunt: Ecce, ego adsum, Domine. Oportet igitur aliud quiddam esse, quod Christum, et eius fideles compellat ad huiusmodi querimonias. Non dubium, quin Christus, quum se offerret pro nobis ac repraesentaret ad poenam, cum potestate diaboli, cum inferorum cruciatibus ac doloribus mortis pugnaverit. Quae omnia in nostra carne vincenda erant: ut ius suum, quod in nos [2]) habebant, perderent. In hoc igitur agone, quum rigori ac severitati divinae iustitiae satisfaceret, quum adversus inferos, mortem ac diabolum congrederetur, invocavit patrem, ne se in tantis angustiis desereret, ne se potestati mortis permitteret: nihil aliud a patre petens, quam ut infirmitas nostra, quam in suo corpore sustinebat, a potestate diaboli et mortis solveretur. Haec est fides nostra, cui nunc incumbimus, quod poena peccati in carne nostra admissi, quae in eadem carne solvenda erat, ut divinae iustitiae satisfieret, soluta ac depensa est in carne Christi, quae nostra erat. Mortem igitur non deprecatur Christus: sed gravem sensum severitatis Dei, qua per mortem pro nobis corripiendus erat. Vis scire ex quo affectu haec vox prodierit? Non possum tibi melius exprimere, quam vox eiusdem altera: pater, pater, ut quid me dereliquisti? Hos igitur mortuos et sepultos, in terram oblivionis deportatos, vocat a Deo derelictos. Ad hunc modum sancti, docente spiritu Dei, non usurpabunt has voces, quo a se avertant mortem, et [1]) Dei vocationem: sed quo iudicium, iram et severitatem Dei deprecentur: qua per mortem corripi se [fol. 46] a Deo sentiunt. Hoc ne comminisci videar, quaero, sitne fidelis vocaturus simplicem et naturalem mortem, iram et terrores Dei? Non arbitror illos eo usque impudentes, ut audeant affirmare. Atqui, mortem illam sic interpretatur propheta iisdem locis: In me transierunt, Deus, irae tuae, et terrores mortis conturbaverunt me (Psal. 88, 8. 17). Et multa alia subiicit, quae pertineant ad iram Dei. Alterius vero loci haec verba sunt: Quoniam momentum in indignatione eius, et vita in benevolentia eius (Psal. 30, 6). Sed lectores hortor, ad volumen se conferant: ut ex integris duobus Psalmis, et cantico illo, certiorem fidem petant. Sic enim nec fucus illis fiet, et facile obtinebo apud eos, qui sano iudicio legent. Constituimus ergo, mortem illis locis esse, sentire iram ac iudicium Dei, hocque sensu perterreri ac conturbari. Sic Ezechias, quum videret se relinquere regnum expositum hostium probris ac direptioni, prolem vero se non relinquere, a qua descenderet exspectatio gentium: haec, quae signa erant irati et punientis Dei, sollicitabant animam eius, non mortis terror, quam postea nulla deprecatione subiit. In summa fateor, mortem ex se malum esse, quum sit maledictio et poena peccati: et, quum ipsam, per se, plenam esse terroris ac desolationis, tum vero in ultimam desperationem eos depellere, qui sentiunt eam sibi infligi ab irato et puniente Deo. Unum est condimentum, quod tantam eius acerbitatem temperet: inter eius angustias cognoscere Deum sibi esse patrem, Christum habere ducem ac comitem. Hoc condimento qui carent, habent mortem pro confusione et perditione aeterna. Quare Deum laudare in morte non possunt.

Iam versus ille: Non mortui laudabunt te, etc. claudit laudes populi, gratias agentis Deo, quod eius manu protectus esset a periculo: in hunc sensum, si permisisset nos opprimi Dominus, ac venire in potestatem hostis, insultasset eius nomini ille, et gloriatus esset se superasse Dominum Israel. Nunc vero ubi Dominus eius ferociam repressit ac contudit, ubi nos ab eius saevitia eripuit, in manu potenti et brachio excelso: non poterunt gentes dicere: Ubi est Deus eorum? qui se vere Deum viventem ostendit. Nec poterit eius misericordia in dubium venire, quam adeo mirifice exhibuit. Et hic mortui appellantur, derelicti a Deo, et qui eius virtutem ac benignitatem erga se non senserunt: quemadmo-

1) 1542: neque. 2) nobis, 1552 *seqq.*

1) *Sic sola* 1542 *assentiente Gallo; caeterae omnes:* ut.

dum, si populum suum libidini ac ferociae impiorum tradidisset. Hanc sententiam plane confirmat oratio, quae est in prophetia[1]) Baruch: Aperi oculos tuos, et vide: quia non mortui qui sunt in inferno, quorum spiritus acceptus est a visceribus suis, dabunt gloriam et iustitiam Deo: sed anima, quae tristis super magnitudine mali, incedit curva et infirma, et deficientes oculi, et anima esuriens, [fol. 47] dabit gloriam (Baruch 2, 17 ss.). Ubi, citra dubium, videre est, mortuorum nomine contineri, qui afflicti et contriti a Deo in exitium abierunt: animam tristem, incurvam et infirmam, quae sua virtute defecta et sui fiducia non innixa currit ad Dominum, eum invocat, ab eo auxilium exspectat. Haec omnia si quis velit per prosopographiam accipere, facilem habebit methodum, ad eorum explicationem: ut in personis, rem ipsam accipiat; et dum mortuos audit, mortem intelligat, hoc sensu: Dominum misericordiae et bonitatis laudem non consequi, dum affligit, perdit ac punit: (tametsi iustae sunt poenae), sed tum demum creare sibi populum, qui laudem suae bonitatis concinat et celebret, dum afflictos, contritos et desperatos, liberat ac in spem erigit. Sed ne cavillentur, nos ad figuras et obliqua schemata confugere, citra figuram quoque accipi possunt.

Secundo loco dixi, perverse ex his locis statui, sanctos post mortem cessare ac desinere a laudibus Dei, sed laudare potius esse commemorare ac praedicare apud alios Dei beneficia in quibus laudetur: quem sensum non modo recipiunt verba, sed necessario exigunt. Nam annunciare, et narrare, et patrem notum facere filiis, non est animo menteque concipere Dei gloriam, sed ore celebrare, ut alii audiant. Hic si me interpellent, quod illis id ipsum agere liceat, si (ut credimus) in paradiso sunt cum Deo, respondeo: in paradiso esse, et cum Deo vivere, non est alterum alteri loqui, et alterum ab altero audiri: sed tantum Deo frui, sentire bonam eius voluntatem, in eo acquiescere. Si hoc illis Morpheus aliquis κατ' ὄναρ revelavit, habeant sibi certum. Ipse mihi non adsciscam tortuosas illas quaestiones, quae ad contentionem valent, nihil ad pietatem conferunt.

Ecclesiasticus non hoc agit, ut ostendat mortuorum animas perire: sed dum hortatur, ut mature et per occasionem Deo confiteamur, simul docet, non esse confitendi tempus post mortem: hoc est, non esse locum poenitentiae. Quod si quis ipsorum adhuc obstrepit: quid perditionis filiis futurum sit, nihil ad nos. Ego pro fidelibus respondeo: non morientur, sed vivent, ac narrabunt opera Domini (Psal. 118, 17). Qui habitant in domo eius, laudabunt eum in saecula saeculorum (Psal. 84, 5).

Sextum: Laudabo Dominum in vita mea, psallam Deo meo, quamdiu sum (Psal. 146, 2). Et in hanc formam argutantur: Si laudabit Dominum in vita, et quamdiu erit, non laudabit post vitam, et quando non erit. Quando haec per lusum iocumque ab illis iactari opinor, ipse quoque in eorum gratiam ludam. Aeneas Vergilianus, quum hospitae suae promittebat animi gratitudinem, dum memor esset sui, an innuebat, aliquando se venturum in sui ipsius oblivionem? Quum dicebat: [fol. 48] Dum spiritus hos reget artus: an non cogitabat, et apud manes, in illis fabulosis campis, se gratiam habiturum? Absit, illis ut concedamus sic torquere hunc locum, ne simul et haeretico Helvidio succumbamus. Nunc serio loquar. Et ne obtendant, secum non paria fecisse me,[1]) quintuplum reddam: Deus meus, in aeternum confitebor tibi (Psal. 30, 13). Item: Benedicam Dominum in omni tempore, semper bona[2]) eius in ore meo (Psal. 34, 2). Item: Confitebor tibi in aeternum, quia fecisti (Psal. 52, 11). Item: Laudabo nomen tuum in saeculum, et in saeculum saeculi (Psal. 145, 1). Item: Sic psalmum dicam nomini tuo in saeculum, et in saeculum saeculi (Psal. 61, 9). Agnoscunt illum Davidem nuper sibi amicum, sese tam acriter impetentem? Apagesis haec argumenta, quae ex atomis literarum conficiuntur.

Septimum: Desine a me, et roborabor, donec vadam, et non sim (Psal. 39, 14). Cui coniungunt illud Iobi: Dimitte me, ut plangam paululum dolorem meum, antequam vadam, et non revertar, ad terram tenebrosam et opertam mortis caligine, terram miseriae et tenebrarum, ubi umbra mortis, et nullus ordo, sed sempiternus horror inhabitat (Iob. 10, 20 ss.). Haec nihil ad causam. Verba enim sunt aestu et anxietate conscientiae plena, vere exprimentia, et quasi in tabula referentia affectum eorum, qui terrore iudicii Dei perculsi, manum Dei iam ferre non possunt. Orant autem, ut si merentur a Deo abiici, saltem vel tantillum respirare liceat ab ira Dei, qua concutiuntur, idque in ultima desperatione. Nec mirum est, sanctos Dei servos illuc adigi. Dominus enim mortificat, et vivificat: deducit ad inferos, et reducit (1 Sam. 2, 6). Non esse autem, pro eo dicitur, quod est a Deo alienum

1) *Sic legitur in ed.* 1542. *Gallus quoque habet:* Ceste sentence est pleinement confermée par l'oraison qui est au livre du Prophete Baruch: O Seigneur, ouvre *etc.* *Verum iam* 1545 *scriptum est:* in libro Baruch (saltem qui eius nomine inscribitur): Aperi *etc.*

1) me *deest* 1542. 2) *Sic* 1542 *et Gallus* (benefices). *Caeterae inde a* 1545 *ad hebr. fidem scribunt:* laus.

esse. Si enim ille solus est, qui est: non vere sunt, qui in illo non sunt, propterea quod a facie eius perpetuo confunduntur ac deiiciuntur. Deinde, non video, quid nos tantopere offendere debeat haec loquendi forma, si simpliciter non esse dicantur mortui, modo id ad homines referatur. Iam enim non sunt apud homines, nec coram hominibus: tametsi apud Deum sint. Ita (ut uno verbo explicemus) non esse, erit non exstare. Quale est illud Ieremiae: Vox in Rhama audita est, Rachel plorantis filios suos, et noluit consolari, quia non sunt (Ier. 31, 15).

Iam ad ea veniamus, quae supersunt ex historia Iob. Quaedam enim sparsim, ut occurrebant, attigimus. Primum: Quare non in vulva mortuus sum? egressus ex utero non statim perii? cur exceptus genibus? cur lactatus uberibus? nunc enim dormiens silerem, et somno meo requiescerem, cum regibus et consulibus terrae, qui aedificant sibi solitudines, aut cum principibus, qui possident aurum, et replent domos suas argento: aut sicut abortivum absconditum, non subsisterem: ut qui concepti non viderunt lucem: ibi impii cessaverunt a tumultu, et ibi requieverunt fessi [fol. 49] robore: et quondam vincti, sine molestia, non audierunt vocem exactoris: parvus et magnus ibi sunt: et servus, liber a domino suo (Iob. 3, 9—11). Quid si decimum quartum Isaiae caput (vs. 9 ss.) retorqueam? ubi mortui describuntur prodeuntes e sepulcris, ac obviam euntes regi babylonio: ubi eorum sermones referuntur: Ecce, tu humiliatus es quemadmodum nos, etc. Nihilo enim minore praetextu inde arguam, mortuos sentire atque intelligere, quam ipsi ex verbis illis colligunt, omni sensu excidisse: sed relinquo illis tales nugas. In loco autem, quem citant, explicando, non multum erit negotii, nisi volumus nobis ipsi fingere labyrinthos. Iob enim pressus multa afflictione, et quasi fatigatus sub onere, praesentem duntaxat miseriam respicit: et eam non solum maximam omnium facit, sed paene solam. Mortem nihil horret, imo appetit: quod omnibus aequam afferat sortem: regum imperia finiat, et servorum pressuras: quae sit denique rerum omnium linea, in qua, quam quisque sortitus sit in hac vita conditionem, deponat. Sic enim sperat, ut et ipse suae calamitatis finem visurus sit: interim non respicit, quibus legibus illic vivatur, quid facturus, quid passurus sit. Tantum, omni animi ardore expetit mutari praesentem rerum statum, ut mos est eorum, qui vehementi doloris sensu urgentur, atque afflictantur. Nam si in magnis aestatis caloribus, benignam hyemem iudicamus: rursum, hyemis frigoribus puncti, omnibus votis ad aestatem aspiramus: quid faciet is, qui manum Dei sentit sibi adversam? Nihil malorum refugiet, modo praesens malum effugiat. Hoc si non illis persuadetur, nihil mirum. Concerpunt enim minutas sententiolas, quibus se instruant: at summam totius operis non collimant. Qui vero recto oculo totam historiam persequuti sunt, iis me approbaturum meam rationem confido.

Secundum: Memento, quia ventus est vita mea, et non revertetur oculus meus ut videat bona: nec aspiciet me visus hominis. Oculi tui in me, et non subsistam. Sicut consumitur nubes et pertransit, sic qui descenderit ad inferos, non ascendet (Iob. 7, 7 ss.). Quibus verbis Iob deplorans apud Deum suam calamitatem, in hoc exaggerat: ut cui nulla spes exitus sit proposita. Habet prae oculis mala sua, quae se persequantur ad sepulcrum. Tum occurrit, ut mors misera sit exceptura vitam calamitosam. Non enim aliter potest cogitare, qui manum Dei sentit sibi adversam. Ab hac igitur amplificatione movet misericordiam, et se Deo miserabilem facit. Non video quid praeterea quaeratis in hoc loco nisi non exspectandam resurrectionem. Quod non est huius instituti, excutere.

Tertium: Solum mihi superest sepulcrum (Iob. 17, 1). Item: In profundissimum inferni descendent omnia [fol. 50] mea (ibid. vs. 16). Istud quidem verissimum est. Neque enim quidquam satius restat ei, qui Deum propitium non habet, (qualem se esse Iob tunc cogitabat) quam infernus et mors. Quum igitur percurrisset omnem fabulam suarum miseriarum, dicit extremum actum esse, confusionem. Atque hic est exitus eorum, quos Deus sua manu tangit. Mors enim in ira eius: vita autem in misericordia. Id non ineleganter explicavit Ecclesiasticus (Eccl. 37, 28) quum ait: Vita viri in numero dierum: dies autem Israel innumerabiles. Verum quia non est firmae autoritatis scriptor, omisso illo audiamus prophetam id suis verbis pulchre docentem: Affixit in cursu virtutem meam, inquit, abbreviavit dies meos. Dicebam autem: Domine mi, ne tollas me in dimidio dierum meorum, in aeternum sunt anni tui. Peribunt coelum et terra, quae tu pridem fundasti: instar vestium corrumpentur (Psal. 102, 25 ss.). Hactenus quam fragilis sit et fluxa hominum conditio exposuit, quamque [1]) nihil sit sub coelis stabile: quum ipsi quoque ad interitum vergant. Sequitur postea (ibid. vs. 28 ss.): Tu autem es, et anni tui non finientur: filii servorum tuorum habitabunt, et posteritas eorum coram te stabilietur. Hic videmus, ut piorum salutem cum Dei aeternitate coniungit. Quoties igitur mihi obiicient Iob manu Dei afflictum et paene desperabundum, nihil sibi reliquum facientem, praeter infernum et mortem: respondebo, irato Domino, hunc exitum nos manere,

1) quanquam 1542. *Gallica versio etiam habet:* combien que.

et hanc esse eius misericordiam, quod eripimur a mortis faucibus.

Quartum: Si direxerit ad eum cor suum, spiritum et flatum hominis ad se trahet, deficiet omnis caro simul, et homo in cinerem revertetur (Iob. 34, 14). Quae verba si de iudicio accipiunt, quasi dicatur, hominem eius ira dissolvi, disiici, confundi, et in nihilum abire, plus illis concedam quam postulent. Si intelligunt spiritum, id est animam, per mortem ad Deum redire, et flatum, id est virtutem motus, seu vitalem agitationem, recedere ab homine: nihil reluctor. Si contendunt, animam perire, fortiter reclamo. Quanquam paulo etiam secus habent hebraica. Verum eorum cavilla contentus depulisse, non insequar longius.

Vibrant et alia quaedam, sed obtusa tela: quae nec feriunt, et terrent non multum. Citant enim nonnulla, minime ad rem facientia, eaque ex libris incertae fidei, quarto Esdrae et secundo Machabaeorum, quibus nihil aliud responsum volumus, quam quod prius disseruimus de resurrectione. Quanquam hic omnibus se produnt, quam sint perdita fronte, qui Esdram, quum totus noster sit, ad se trahere audent. Machabaeorum libros pro se proferre non verentur: ubi Ieremias mortuus Dominum precatur, pro belligerante populo; ubi instituuntur pro defunctis orationes, [fol. 51] quibus a peccatis solvantur. Habent forte et alia: sed mihi incognita. Ut cui eorum commenta omnia videre non contigit. Nihil sane praeterii sciens, quod simpliciores vel de gradu deiicere, vel movere posset. Istud rursum lectores omnes (si qui tamen erunt) memoria tenere volo: Catabaptistas (quos, ad omne genus flagitiorum designandum, nominasse satis est) esse praeclari huius dogmatis autores. Merito enim debet nobis esse suspectum, quidquid a tali officina prodierit: quae tot portenta et fabricata est et quotidie fabricatur.

FINIS.

IOANNIS CALVINI

SACRARUM LITERARUM IN ECCLESIA GENEVENSI PROFESSORIS

EPISTOLAE DUAE

DE REBUS HOC SAECULO COGNITU APPRIME NECESSARIIS.

1 Regum 18.

Usquequo claudicatis in duas cogitationes? Si Dominus est Deus, sequimini eum: si autem Baal, sequimini illum.

BASILEAE
M. D. XXXVII.

IOAN. CALVINUS
PIO LECTORI S.

Etsi iam eum fructum apud pios aliquot viros Epistolae istae nostrae ediderunt, qui spem aliquanto maiorem mihi in posterum faciat: quoniam tamen et familiares quosdam meos, et alios non paucos, a quibus lectae fuerunt, etiamsi mihi verbotenus assentiantur, non tamen magnopere hinc commoveri audio, quod duram asperamque nimium conditionem a me sibi causentur imponi: non minimum visus sum mihi operae pretium facturus, si paucis hic probos omnes obtestarer, ac per tremendum illud Dei nomen obsecrarem, ne quas e Dei verbo sumptas exhortationes hic habent, perinde accipiant, ac si fabula sibi a poeta, aut a rhetore aliquo declamatio recitetur, quam plausu blandisque acclamationibus satis sit accepisse: verum et vitae doctrinam tradi sibi meminerint, quae non aliter quam obtemperando rite approbetur: et eam ipsam doctrinam Dei verbum esse cogitent, quod impune ludibrio habituri non sint. Quam sententiam quia pluribus in praesentia verbis persequi non licet, uno Iezechielis prophetae vaticinio summatim complectar. Insignis est locus (33, 31 ss.) qui et in Iudaeorum exemplo quandam infelicis huius saeculi effigiem repraesentet, et terribili divini iudicii exspectatione merito nos percellere debeat. Turmatim (dicebat prophetae Dominus) ad te veniunt, coram te sedent, verbaque tua audiunt, sed ea non exsequuntur. Ludibrium enim in ipsorum ore, et cor eorum in avaritiam inclinatum. Et factus es illis non secus ac ludicra cantio sonorae dulcedinis, quandoquidem verbis tuis intentas habent aures, quae exsequi non curant. Sed quum tempus venerit (quod certe iam instat) cognoscent apud se fuisse prophetam. Vale. Genevae, pridie Idus Ianuarii. Anno 1537.

EPISTOLA PRIMA.

DE FUGIENDIS IMPIORUM ILLICITIS SACRIS, ET PURITATE CHRISTIANAE RELIGIONIS OBSERVANDA.

Ioannes Calvinus optimo viro et amico singulari N. S.

Ego vero, amicissime frater, molestissime tecum fero, ac pro eo ut debeo, vices tuas miseror: cui nondum ex illa Aegypto emergere liceat, in qua tot idolorum idololatriaeque portenta obversantur [1]) tibi assidue, ac oculis tuis ingeruntur: ad quorum famam quum piae aures perhorrescant, praesenti aspectu oculos (quorum scilicet et tenerrimus est sensus, et vehementius afficitur) supra quam dici potest, graviter offendi, par est. Cogeris spectare (ut narras) in monachis et sacrificulis foedas impietatis formas, in plebe mille genera superstitionum, plurima verae religionis ludibria: quibus omnia istic scatent et perstrepunt. A quibus spectaculis qui oculis suis parcunt, eos beatos existimo: praeut illa est tua, quam refers, vere misera necessitas. In primis vero, summum illud abominationum omnium caput, Missa, spectabilem se ac visendam exhibet, ac inter reliquas omnes nequitiae partes longe supereminet: in qua quidquid sceleratissimae impietatis cogitari potest, perpetratur. Huiusmodi spectacula si ludicra essent, possent forte abs te rideri: nunc autem ubi maxime seria sunt, cum gravissima Dei contumelia, non dubito (quae tua est pietas) quin bilem tibi magis quam splenem moveant, vel lacrymas potius eliciant. Quod autem mecum deliberas, qua te ratione, inter nefanda illa sacrilegia et Babylonis sordes, in quibus pro temporis rerumque tuarum conditione vivere nunc tibi necesse est, purum Domino atque impollutum conserves: id quidem ego perlibenter facio, tota ut ea de re animi mei sensum tibi exponam, eoque magis, quod quum multos hodie, qui gustum Dei aliquem percepisse videri volunt, professioni suae minime respondere conspiciam: hac tamen in parte [pag. 4] praesertim, plerosque, fere omnes a recta via decedere video. Neque valde sane impedita res est, consilium hac de re dare, si te in Dei disciplinam totum tradideris, tuosque affectus omnes eius verbo domandos permiseris. Sed nescio quomodo bona pars nostrum improba temeritate adversus eius imperia interdum exsultamus, ac iis contemptis, aut certe omissis, ideoque et contemptis, earum rerum quas acerrime prohibebant, [1]) licentiam, quoties libet, nobis facimus. Atque id potissimum in praesenti negotio usu venire solet. Quum enim ii, qui inter tales angustias versantur, quales te nunc circumstant, nec tranquillitatem se suam tueri, nec cum iis quibuscum vivunt, retinere se posse concordiam prospiciunt, nisi eorum idololatriae simulando indulgeant, tanta hac difficultate obsessi atque impliciti, magis quid sibi expediat, quam quid Deo placeat: magis quo modo homines habeant propitios, quam quo Deo satisfaciant, cogitant. Interim defensionem quoque meditantur, qua suas conscientias arment coram Dei tribunali: se minime consentire interiori cordis affectu in ullam impietatem: sed modica, eaque innoxia simulatione se inire rationem, qua imperitorum hominum ignorantiae cedant: quibus sic melius consulturi sint, si qua spes est eos erudiri posse: certe quos summo suo periculo, nullo fructu, maiori libertate irritare stultum sit. Verum talibus initiis videmus ruinam suam auspicatos, quibus hac nostra memoria contigit, velis retrorsum datis, in naufragium recurrere, unde enatarant. Principio, quum magnum vel in conspectu discrimen esset, si quibus in rebus oportebat ingenue profiterentur quod ha-

1) observantur, 1552. 1576. 1597, vous sont au devant G.

1) *Edd.* 1576 *seqq. emendant:* prohibeant. *Gallus:* qu'il nous defend.

bebant in animo, secum reputabant rem esse non magni momenti, si in populi gratiam paulum ineptirent: qua tamen ratione graves offensiones redimere promptum esset. Itaque impiis caeremoniis promiscue cum aliis defungebantur. Deinde quum ne sic quidem hominum suspicionem effugerent, pedem adhuc alterum progrediebantur: satis esse, si bonos viros fidei suae conscios haberent: aliorum opinionem quavis arte falli, nihil nocere. Hic, si quid ab adversariis Christi in veram doctrinam deblateratum erat, vultu, nutu, totius corporis gestu, voce denique assentiebantur. Quum neque hunc sibi astum satis ex sententia succedere intelligerent, secreta ab omni hominum arbitrio conscientia contenti esse incipiebant: quod ut obtinerent, diligenter cavebant, ne quam darent christiani pectoris significationem. In hunc modum quum a recta officii [pag. 5] linea, quadam (ut sibi videbantur) temperata cautione deflecterent paulatim, ac delaberentur, tandem caeci ac veluti sui obliti, sese in exitium praecipites dederunt. Manifesta sane Dei vindicta: qua eos sensus sui vanitate deiici aequum fuit, qui praepostera sua prudentia Deum fallere et homines cogitabant. Nam hic postremus fabulae actus illis fuit: non modo nullius aures atque oculos, cordis sui testes, ut prius solebant, admittere: sed quantum in se erat, omni studio contendere, ut omnes haberent earum rerum testes, quae quam longissime ab homine christiano abesse debent: et quod antea occultum saltem apud se retinebant, aversari palam ac detestari. Talibus scilicet documentis admoneri nos decet, ut omissa nostri ratione, solliciti ambulemus in conspectu Dei nostri, quemadmodum Propheta (Mich. 6, 8) loquitur: ne, lasciviente quadam audacia, iis nos legibus solvamus, quibus nos Dominus alligavit: ac quod ille astringit, relaxemus: tum vero etiam terreri, ne si sapientes simus apud nos ipsos, comprehendat ille sapientes in astutia sua, et prudentium consilia subvertat (Iob. 5, 13; 1 Cor. 3, 19). Sed est illud scilicet, quod principio sum questus, verius quam vellem, bonam hominum partem nihil hic liquide perspicere, nihil recte iudicare, nihil sincere statuere posse: quod dum ab integra puraque divinae legis observatione videt imminere pericula, eorum metu perplexa et consternata circumspectat, quomodo cum Dei venia retinere possit hominum gratiam. Qua in consultatione nihil nisi ex sua anxietate caecaque perturbatione consulit: perverse omnino quidem utrumque, et praepostere. Nam et quod Dei voce decretum semel sancitumque est, deliberationi nostrae nefas est subiici: neque rursum quidquam bonae spei reliquum sibi facit, qui de tanti momenti rebus, timiditatem pusillanimitatemque suam in consilium mittit: ex quo affectu turpes semper (ut ille inquit) filii nascuntur. Itaque et hanc deliberandi perversitatem simile consilium sequitur. Siquidem deflexis a verbo Dei oculis, nihil a se plus exigunt, quam quod incolumi salutis suae rerumque suarum statu praestari queat: quidquid discrimine aliquo nimiaque difficultate involutum est, id ut missum faciant, sibi facile permittunt, nec interim exaudiunt, quam horribilis edicta sit in eos vindicta, qui contemptis Dei praesidiis, quo meliora sibi comparent, suam stationem deserunt. Sic enim per prophetam Iudaeos Dominus obiurgat, quod praesentibus opibus, quibus eos acquiescere ipse iusserat, [pag. 6] diffisi, interdicta Aegypti subsidia sibi accerserent: Vae, inquit (Ies. 30, 1 ss.), filii desertores, ut agitaretis consilium, et non ex me: ut ordiremini telam, et non per spiritum meum: ut adderetis peccatum peccato: qui vos accingitis, ut descendatis in Aegyptum, et os meum non interrogastis: sperantes auxilium in fortitudine Pharaonis, et fiduciam ponentes in umbra Aegypti. Et erit vobis fortitudo Pharaonis in confusionem, et fiducia umbrae Aegypti in ignominiam. Quum vero tanta in eos asperitate feratur, quid indulgentius mitiusve exspectent isti, qui indigne ferentes, frementesque omnium sese odiis, omnibusque periculis Dei voluntate obiectari, ea valere iussa, novas sibi illicitasque cautiones suo marte confingunt? Neque vero ignoro, quanto suavius carnis nostrae mollitudini blandiantur suffugia, quae periculum aliquod submovere videantur: quam simplex istaec erga Dei verbum obedientia, cui tantum discriminum sit propositum. Verum nulla est tanta difficultas, quam non eluctetur, qui hac se cogitatione offirmaverit: non posse gravius quidquam minari universum hominum genus, quam quod castrorum suorum desertoribus, in illa quam retulimus prophetia, Dominus denunciat. Non minimum operae pretium fuerit hic nobis succurrere, quod de Cypriano quodam loco narrat Augustinus.[1]) Postquam capite damnatus fuisset, datam illi optionem redimendae vitae, si verbo duntaxat abnegaret eam religionem, cuius causa mortem obibat: nec illi factam modo potestatem, sed ubi iam in supplicii locum ventum esset, ambitiose rogatum a provinciae praeside, ut deliberaret, an non vitae suae (quoniam ita licebat per Caesarum clementiam) consultum mallet, quam poenam luere ineptae pervicaciae. Illum contra breviter ad omnia respondisse: In re tam sancta nullum esse deliberationi locum. Si quis sanctum virum, quum in conspectu essent tormentorum apparatus, instaret atroci truculentoque vultu carnifex, cervicibus iamiam immineret ictus gladii, dirae undique insanientis populi mixtae probris imprecationes obstreperent, terriculamentis illis omnibus non fuisse deiectum miratur,

1) *Vide Augustini Sermonem CCCIX. in Natal. Cypriani. Opp. T. VII. P. 2. p. 1249 Bass.*

quominus sese velut devotam arae victimam in cruciatum alacriter daret, iure id quidem facit. Sed simul cogitet, ipsum una hac cogitatione infractam illam animi magnitudinem ad extremum sustentasse: quod quum mentem in Dei mandatum, quo ad pietatis confessionem vocabatur, cogitationemque defixam penitus haberet: simul a talibus spectaculis, quorum terrore vacillare poterat, [pag. 7] totam avertebat. Vocem ergo edidit ad omnem quidem immortalitatem consecrandam, sed non laude magis quam imitatione dignam. Ita est sane. Quaecunque sese nobis ingerat vel boni, vel commodi species, quae nos vel latum unguem a patris nostri coelestis obedientia subducat, confestim occurrere primae deliberationi nos decet: quod res adeo sancta, quam nobis sanctum esse debet qualecunque Dei mandatum, non extra omnem modo controversiam, sed deliberationem quoque posita sit. Quum enim primum deliberare nobis permittimus, iam fines eo ipso transsilimus: quibus refractis, nimirum procul evagari, longiusque aberrare, perquam proclive est. Haec contra communem omnium nostrorum timiditatem, non absque causa, antequam ad tibi respondendum aggrederer, praefari libuit: quod videam eius (ut ita dicam) lippitudine magis animos nostros impediri, ne verum hac in parte cernant, quam alia quavis ignoratione. Ac longius fortasse id quidem feci, quam res ferebat ipsa: at certe brevius etiam, quam huius postulent saeculi mores: quando plurimos hodie video, qui nisi obiurgatorie aspereque ad sanguinem paene usque vellicentur, ad omnem doctrinam obsurdescunt. Iam istud quoque nostri aeque ac saeculorum omnium vitium est, tam vafras esse, amabiles, captiosas, speciosisque praetextas nominibus, ad illudendum unumquemque, carnis suae illecebras, ut illam arcere a consiliis nostris, abigereque, primus sit sapiendi gradus. Neque vero adeo ingenio tuo diffido, ut tantum in exhortando verborum positurus fuerim, si tui unius hic rationem ducerem. Satis enim superque tam placidae mansuetaeque docilitati fuerit (quantam esse tuam permultis iamdudum argumentis sum expertus) simpliciter admonitam ac edoctam esse. Verum dum postulatis tuis privatim satisfacere instituo: quia tamen eius generis res est, de qua interrogas, in qua et periculose et vulgo peccatur, non frustra, nec sine fructu aliquo facturum me existimavi, si eadem simul opera compluribus me docendis accommodarem, qui in eodem versantur errore: ut si qui forte eorum in hanc Epistolam inciderint (ego autem omnes incidere non modo facile patiar, sed etiam vehementer cupiam) sibi quoque scriptam putent: et siquidem auscultare volent, habeant quam sequantur officii sui admonitionem: sin minus, testimonium saltem adversum se accipiant, quo convincantur, scientes, prudentes, ac etiam volentes in exitium suum perrexisse.

[pag. 8] Principio in id nos, velut defixis oculis semper intueri convenit, quod discipulis suis omnibus proponit Christus, dum primo eos scholae suae tirocinio initiat. Nam ubi a sui ipsorum abnegatione crucisque tolerantia auspicari eos docuit, simul et hoc subiicit (Luc. 9, 26): Qui me et meos sermones erubuerit coram hominibus, hunc filius hominis erubescet, quum venerit in maiestate sua, et patris, et sanctorum angelorum. Hoc ergo nobis a Christo Domino, quum in eius familiam primum adscribimur, edici meminerimus: hoc perpetuum esse edictum, in omnem vitam iis promulgatum, qui in eius regno censeri volent: ut si vera cordis pietate eius amplexi sunt doctrinam, eam ipsam cordis pietatem externa professione declarent. Et sane, quanta fuerit improbitas, eum nolle inter homines profiteri, a quo se coram angelis agnosci velint: et quam sibi in coelo constare velint Dei veritatem, in terra abnegare? Quare non est quod callida dissimulatione iam hic sibi quisquam placeat, aut falsa pietatis opinione blandiatur, eam se fovere in corde fingens, quam externis testificationibus prorsus evertat. Vera enim pietas, veram confessionem parit. Nec vanum haberi debet quod ait Paulus (Rom. 10, 10): Quemadmodum corde ad iustitiam creditur, ita ore fieri confessionem ad salutem. Denique suos ad confessionem vocat Dominus: quam qui detrectant, alium sibi magistrum quaerant oportet: quando ab eo ferri cum [1]) sua simulatione non possunt. Quaerat hic quispiam: Num igitur qui inter impiam ac superstitiosam multitudinem pauci ac dispersi vivunt fideles, iis, quo fidem suam rite testificentur, necesse sit opportune, importune, publice simul ac privatim in suorum popularium impietatem vociferari? ad praedicandam Dei veritatem plateas occupare? suggestus conscendere? conciones advocare? Minime id vero. Quin potius quum peculiariter ad verbi sui ministerium accersat Dominus sive apostolos, sive prophetas, sive nuncios, seu quo alio nomine appellare libet, quorum voces publice personare velit: idem ab omnibus passim tentari adeo necesse non est, ut nec omnino expediat, ac ne deceat quidem. Quamobrem hoc agendum magis, ut singuli quid vocationi suae, suoque ordini conveniat, pro se quisque cogitent: cui si optime respondeant, quod officii sui est praestabunt etiam optime. Quos verbi sui ministerio Dominus destinat, iis veluti publicam personam imponit, ut eorum vox in luce versetur, et super tecta, ac tanquam tubae clangor exaltetur. Caeteris sic a publico apostolorum munere abstinendum est, ut privatae tamen vitae [pag. 9] officiis Christianos se esse profiteantur. Hoc quia tanta brevitate commode explicari non potest, quale sit, plu-

1) cum, *omittunt edd. recc.* 1576 *seqq.*

ribus disseramus. At vero illam, quam ad certos homines peculiariter reiecimus, publicae professionis functionem omittemus in praesens: de qua erit forte alias opportunior dicendi locus: tantum quod peraeque ad unumquemque e populo pertineat, inquiremus, qualem scilicet confessionem exigat a suis Dominus, qui inter impios sparsi palatique degant[1]) eo in loco, unde verae religionis disciplina exsulet: tum qualibus in externa vitae actione notis eos ab idololatrarum turba, cui permixti sunt, differre velit. Neque rursum animus est certo definire, quando, et apud quos, et quo loco, et quam apertum fidei suae testimonium sit editurus homo christianus: nec limitare, quatenus progredi debeat, vel ubi consistere possit citra offensam, quoties propagandae Dei gloriae oblata occasio, aut spes quoquo modo proficiendi facta fuerit. Quae disputatio, praeter id quod prope immensa foret, etiam ab hoc docendi genere nonnihil est aliena: quod certis regulis includi comprehendique nequeat. Neque enim illi, quam a nobis requirit Petrus (1 Petr. 3, 15), promptitudini fines praescribere facile est, quum vult nos paratos esse ad respondendum cuilibet poscenti, ut loquamur de ea quae in nobis est, spe: nec item ingenti illi celebrandae nominis Dei, regnique eius magnificentiae studio, quo exsultantem aestuantemque Dei populum inducunt prophetae, quum ita loquentem faciunt (Ies. 2, 3; Mich. 4, 2): Venite, ascendamus in montem Domini, ad domum Dei Iacob: et docebit nos de viis suis, et ambulabimus in semitis eius. Quibus verbis (ut videmus) inest paene clamosa ad appetendam Dei cognitionem cohortatio. Iam vero tot Pauli de sectanda aedificatione praecepta quam late pateant, quis non videt? ut nullam certiorem legem exspectare debeant, qui vera erga Deum suum pietate sunt affecti, quam ut sanctam eius maiestatem (cui totos esse consecratos ac devotos ipsos decet) quacunque licebit commoda ratione illustrent: non alium sibi finem modumve eius illustrandae praestituant, quam ut omnibus occasionum articulis immineant, omniaque (ut ita dicam) continenter captent momenta, quamdiu aliquid se posse efficere confident. Alius quidem alio et praestantius, et fortius, et constantius: omnes tamen huc singuli, secundum gratiae suae modum, simul contendant. Quare, ut diximus, in illam adeo fusam disputationem exspatiari, non est huius loci proprium: quo non universum complecti [pag. 10] propositum est, quantum vel Domini gloriae, vel aedificationi hominum debeas, sed duntaxat breviter ostendere, quae tibi istic inter impios agenti, necessario tenenda sit cautio: et quam praetermittere, quin te profanis illorum sacrilegiis inquines, non possis.

1) *Edd. recc. omnes* 1576 *seqq. emendant:* degunt.

Ac quoniam quidquid de hac re scripturis traditum est, eorum praesertim causa praeceptum fuisse videtur, qui inter gentes Dei ignorantes versarentur, plurimum autem inter illarum idololatriam, et eorum, quibuscum hodie nobis negotium est superstitionem interesse vulgo existimant, (quod haec Dei et Christi nomine quodammodo obtecta fucum facit: illa paulo crassiore ignorantia summi Dei cultum palam aspernabatur) nos, illa prius proponemus, quae in scripturis exstant praecepta: deinde oculos ad nostra tempora referemus, et ex rerum similitudine, quid ad nos pertineant, dispiciemus. Quanquam non video cur aeterna Dei mandata ita unius saeculi spatio terminemus: sed hunc ordinem imperitis, ne quis in eorum animis scrupulus resideat, concedemus. Quum lege sua Dominus idola coli aut adorari vetuit (Exod. 20, 4), hoc capite totum illum externum cultum complexus est, quem deferre suis idolis impii solent. Nam et verbis, quibus usus est, ea inest proprietas: quorum alterum incurvari, alterum honorare significat: et eam adorationis speciem notatam esse constat, qua lignea lapideave simulacra corporis gestu coluntur. Haec itaque interdictio est, non qua simpliciter populum suum Dominus prohibeat in ligno aut lapide, gentium instar, obstupescere, sed ullo modo profanam earum stoliditatem imitari, coram simulacris sese honoris causa prosternendo, aut aliam quamvis observantiae significationem dando, qualem dare, aut nudato capite, aut genu flexo nobis in more est. Qua ratione ubi puros sui cultores describit, ab hac eos nota designat: Servabo,[1]) inquit (1 Reg. 19, 18), mihi septem millia virorum. Quid? an quorum corda non sunt vanitate ac mendaciis Baal infatuata? non id modo: sed quorum genua non sunt curvata ante Baal, et quorum ora non sunt osculata manum eius. Eodemque alibi symbolo, quum agnoscendam omnibus et coelestibus et terrestribus, et infernis, suam maiestatem affirmat, agnitionem ipsam exprimit: Mihi inquit (Ies. 45, 23), curvabitur omne genu, et omnis lingua in nomine meo iurabit. Quo contra efficitur, simulacrum ab iis Dei religione consecrari, qui ullo corporis gestu eius cultum significant. Neque ad eorum convincendam praevaricationem [pag. 11] interest, qua id vel[2]) simulatione, vel sinceritate faciant. Idolum enim quicunque est aliqua venerationis specie prosequutus, utcunque sit animo persuasus, Deum esse confessus est. Divinitatis vero nomen idolo qui tribuit, Deo sustulit. Itaque tres illi Danielis comites, quanti eiusmodi foret simulatio, docuerunt (Dan. 3, 16): quibus corpus accensi fornacis flammis crudeliter absorbendum tradere, levius

1) *Sic edd. latinae omnes. Versio gallica bene archetypum vertit:* ie me suis reservé. 2) vel, *omittunt omnes praeter Ed. principem.*

visum est, quam paululum inflexis coram statua poplitibus, regis oculis satisfacere. Quorum aut nos insaniam rideamus, quod nullam adeo ob causam potentissimi regis iracundiam in se, magno capitis sui discrimine, inflammarint: vel exemplo discamus, externae quoque susceptaeque in hominum gratiam idololatriae gravius omni morte subesse piaculum. Quare, quum e duobus eligendum esset alterum, aut ut excusso Dei timore scelerato edicto obsequerentur, aut homines prae Deo contemnere palam declararent, notum esse regi voluerunt, quod eius non colerent deos, nec quam erexerat statuam, adorarent. Parem etiam Danielis ipsius in causa perquam simili constantiam, quicunque sit ille scriptor, qui ad eius prophetiam appendicem (Dan. 14) adiecit, commemorat: quum maluisse narrat leonum unguibus se discerpendum permittere quam ad draconis cultum, qui pro Deo a caeteris colebatur, genu submittere. At quoniam non omnibus fidem facit historia, ex ea fidem dictis meis conciliare supersedeo. Porro ne qui ab adorandis statuis caput duntaxat, aut genu abstinuisset, ideo se perfunctum existimaret, plurima addidit praecepta Dominus de caeremoniis suis sancte custodiendis, de viis gentium in totum fugiendis. Apud prophetam (Ies. 52, 11) autem uno verbo pronunciavit, quam procul ab omni impietatis communicatione abesse populum suum vellet, quum Iudaeis Babylonem deportatis omnino interdixit, immundum ne attingerent. Qua [1]) clausula (ut Paulus interpretatur) summatim comprehendit, ne qua religionis suae sanctitate aliena indignaque caeremonia se contaminarent. Nam Corinthiorum ecclesiae de ea re praecipiens ad colligendam totius suae sententiae summam, hoc testimonio contentus fuit. Non est istud, mihi crede, leviter nec oscitanter praetereundum: sacrosanctam Dei religionem rite eos solos conservare, qui nullis ipsam perversarum superstitionum inquinamentis profanent. Eandem illos violare, polluere, lacerare, qui impuris ipsam impiisque ritibus misceant. Qua cogitatione qui se exercebunt fideles, tali sacrilegio ne quando se obstringant, [pag. 12] omni studio providebunt. In eum modum Abraham, Isaac, caeterique patriarchae, quum regionum essent earum inquilini quae idolorum abominationibus refertae essent, quanquam non sine gemitu spectabant hospitum suorum insanias, quia tamen mederi non poterant, ferebant quidem eas, sed se in puro illibatoque Dei sui cultu sollicite continebant. Atque ut ab eorum superstitionibus se dissidere, publice non proclamabant: ita nec ullam dabant significationem, qua se consentire simularent. Huius simplicitatis insigne exstitit in Daniele (Cap. 6, 11) documentum.

1) *Edd. recc.* 1576 *seqq. habent:* Quae (1566: par laquelle clausule).

Nam quamvis Babylone in mediis idololatriae sordibus versaretur, quia tamen ab omni procul aberat communicationis simulatione, perinde ac si longo intervallo disiunctus esset, maculam nullam contrahebat. Quoniam autem in consessu populi verae pietati videbat non fore locum, ab eius conspectu subductus obductis coenaculi foribus, Deum suum, qua decebat puritate, seorsum colebat: ita in publico urbis ac gentis errore a via ipse non deflectebat. Huc et illa Iudaeis in lege praecepta observatio spectabat, ut ne [1]) aurum vel argentum e gentium sculptilibus appeterent, ac inferrent in domos suas: sed quasi spurcitiam et sordes abominarentur, quod Domini forent anathemata. Sic enim ad detestandum id omne, exsecrandumque quidquid idoli nomine semel inustum fuisset, eos instituebat: quo ab omni gentilium superstitionum immunditie animosius abhorrerent.

Quod si tanta externae professionis sinceritate religionem suam, obscuram adhuc et figuris duntaxat adumbratam, sub veteri testamento coli voluit Deus, quanto id christianae ecclesiae verius fuerit praestandum: cui ipse per unigenitum filium dum apparuit, sapientiae suae mysteria late reseravit, et toto veluti ambitu veritatem suam illucere fecit? Idque ipsum apostolorum doctrina confirmare promptum est: nam argumentum, quo Paulus adversus fornicationem utitur, quando huius quoque loci propriam habet rationem, huc accommodare minime absurdum erit: Nescitis, inquit, corpora vestra, membra esse Christi? Tollens ergo membra Christi, faciam membra meretricis? Absit (1 Cor. 6, 15). Sic et ad eandem nobis formam ratiocinari licet: Membra nostra quum Christi membra sint, idolorum cultu vel immundis superstitionibus foedabimus? at quid hoc fuerit, nisi vel Christi gloriam tali subiicere ignominiae: vel corpus nostrum a Christi corpore abscindere, ut cum idolis [pag. 13] fornicetur? Quam vero demum praeceptionem subiicit, ad omnem externam moderationem generalis est: ut corpus nostrum meminerimus templum esse spiritus sancti: nos non esse nostros: emptos enim esse pretio magno, idcirco portandum et glorificandum Deum in corpore nostro. Ecquid elucebit in corpore nostro Dei gloria, si inter sacrilegiorum sordes provolvatur? Ecquid sacra templi Dei sanctitas conservabitur, si alienis profanisque ritibus polluatur? Verum, si qua alia in parte vehemens est ad officium cohortator Paulus, in hac maxime causa vehementiae suae nervos omnes contendit, dum Christianos admonet, ne quid in hominum oculis fidei suae confessione indignum, pravas caeremonias usurpando, prae se ferant. Duabus autem propositis noxis, Dei inhonoratione, et hominum offensione, quas secum ferat

1) non, 1576 *seqq.*

omnis idololatriae simulatio, vel quacunque ratione suscepta imitatio, ab ea nos longissime absterret. De divini nominis ac honoris profanatione, haec eius verba sunt (1 Cor. 10, 14 ss.): Carissimi, fugite ab idolorum cultu (sub cultus nomine, exteriores omnes ritus collegisse, qui impiorum sacris adhibeantur, iam ex sequentibus manifestum erit), ut prudentibus loquor: vos ipsi iudicate quod dico. Calix benedictionis cui benedicimus, nonne communicatio sanguinis Christi est? et panis quem frangimus, nonne communicatio corporis Domini est? Ergo unus panis et unum corpus multi sumus, omnes qui de uno pane participamus. Videte Israel secundum carnem. Nonne qui edunt hostias, participes sunt altaris? Quid ergo? Dico quod idolis immolatum sit aliquid? aut quod idolum sit aliquid? Sed quod quae gentes immolant, daemoniis immolant, et non Deo. Nolo autem vos participes fieri daemoniorum. Non potestis calicem Domini bibere, et calicem daemoniorum. Non potestis mensae Domini participare, et mensae daemoniorum. Initio in memoriam illis revocat, quam propinqua sit istaec illis cum Christo Domino societas, corporis et sanguinis ipsius participes fieri ut quanto eos propius illi adiunxerit, tanto ab omni idolorum participatione longius abstrahat. Externa autem sacramenta quaedam quasi vincula esse, quibus cum Domino cohaereant: id ipsum igitur illis e converso accidere, qui immundis caeremoniis se admiscent, ut per eas idolorum societati se innectant atque inserant. Deinde omnem tergiversationem praecidit, quum eorum obiecta occupat, qui praetendere possent, idolum nihil esse: idcirco carnem idolis immolatam, nihil a vulgari [pag. 14] carne differre. Quod illis, quantum ad carnis ipsius substantiam, concedit: sed aliam esse hominum opinionem excipit, quorum iudicium in factis nostris spectari debeat, quae ipsorum oculis subiiciuntur. Eos autem, qui carne idolis immolata vescantur, argumentum imperitorum errori praebere, unde iudicent, eo modo idolis ipsos sacrificare, sic in hominum conspectu Deum inhonorari. Iam et asperiorem sententiam postea subiicit, tantum esse inter Christi et daemoniorum mensam dissidium, ut altera se abdicet, qui delibet quidquam ex altera. Hac demum clausula exhortationem suam absolvit: Num provocamus Dominum? Num fortiores illo sumus? Cuius tanta vis est, ut magis acriter, ac magis paene dixerim tragice, exagitare sceleratum ullum facinus non potuerit, quam illam exagitavit superstitionum fictionem: quae vix pro levissima culpa hodie a multis ducitur. Alibi (2 Cor. 6, 14 ss.): Nolite iugum ducere cum infidelibus. Quae enim participatio iustitiae cum iniquitate? aut quae pars fideli cum infideli? Quae societas luci cum tenebris? Quae concordia Christi cum Belial? Quis porro consensus templo Dei cum idolis? Vos enim estis templum Dei, sicut dicit (Levit. 26, 11): Quoniam inhabitabo in illis, et inter eos inambulabo, et ero illorum Deus, et erunt mihi populus. Non vult usque eo Christianos ab omni infidelium necessitudine abhorrere, ut nulli inter eos intercedant civiles contractus, nulla commercia, nulla denique colloquia. Nam alioqui, ut ipsemet ait (1 Cor. 5, 10), exeundum esset ex hoc mundo: sed nullam coire societatem permittit, quae horum imitandis superstitionibus fideles irretiat. Post Iesaiae (Ies. 52, 11) subnectit testimonium: Propter quod exite de medio eorum, et separamini, dicit [1]) Dominus, et immundum ne tetigeritis. Quo non ab incredulorum corporibus, locorum spatiis procul esse dissitos, sed a pollutis eorum sacris longe diremptos esse iubet. Quod vero prophetae verbis, sive de suo, sive aliunde attexuit Paulus, quod tum sit recepturus nos Dominus, et patrem nobis praestaturus, nosque agniturus in filios et filias, valde percellere nos debet, ne si, contra quam praecipit, immundorum attrectatione non prorsus abstinuerimus, abiici ab ipso repudiarique mereamur. Proximi offensionem quum alias saepe, tum in priore ad Corinthios epistola abunde tractat, ad hunc modum (1 Cor. 8, 1 ss.): De epulis quae idolis immolantur, scimus quod idolum nihil est, et quod nullus est nisi unus Deus: nam tametsi multi nominantur, sive in coelo, sive in terra, dii, nobis tamen unus Deus [pag. 15] pater, ex quo omnia, et nos in illo: et unus Dominus Iesus Christus, per quem omnia, et nos per ipsum: sed non est in omnibus scientia. Hic etiam ab anticipatione exorditur, qua eos qui interioris conscientiae innocentiam obtendendo cavillantur, talibus subterfugiis exclusos, ad hominum opinionem revocat: quos factorum suorum testes dum adhibent, ad eadem audenda exemplo suo invitant. Audent vero, non quia licere intelligant, sed quod autorem vident quem imitentur: tametsi ex adverso haesitante, imo reclamante conscientiae iudicio. Ac vide, quam severe hac una exceptione omnes tergiversandi ansas circumcidat. Idololatriae speciem quandam et simulationem habebat ille ad sacrum idolorum epulum accubitus. Accumbebant nihilominus ex fidelibus quidam, hoc praetextu, quod puras et sanctas Dei creaturas ederent, quae etiam si millies idolis essent consecratae, contaminari tamen sacrilega huiusmodi consecratione non possent: quandoquidem nihil sit idolum, nisi vanum indoctorum figmentum. Futilem hunc praetextum quo illis tollat apostolus, illam nimium versutam prudentiam, qua praeteritis neglectisque fratribus sibi duntaxat saperent, acerbe castigat. Scientia, inquit, inflat, caritas aedificat. Si quis autem existimat se scire aliquid, nondum

1) *Edd. recc. inde a* 1552: dixit.

quidquam intelligit, qualiter nosse oportet. Ac simulacrum quidem nihil esse concedit: sed contra obiicit, aliquid esse simulacrorum cultum: cuius obeundi indoctis ipsi autores essent. Non est, inquit, in omnibus scientia. Quidam vero cum idoli conscientia, quasi simulacris consecratum manducant, et conscientia ipsorum quum sit infirma, polluitur. Si quis eum viderit, qui scientiam habet, in simulacrorum epulo recumbentem, nonne conscientia eius, quum sit incertus, aedificabitur ad manducandum? et peribit infirmus in tua conscientia frater, propter quem Christus mortuus est? Sic autem peccantes in fratres, et vulnerantes infirmas eorum conscientias, in Christum delinquitis. Ac si diceret: Quod omnes gentium de diis suis persuasiones, vana esse ac frivola commenta (ut re vera sunt) ducitis, vobis id solis sapere est: quod prae vobis palam fertis, ad falsorum deorum cultum quod pertinere videri possit, id vero facitis multorum periculo. Nam qui eiusmodi spectaculo rudes adsunt, et simplices, quum nondum vestram illam prudentiam sint assequuti, qua intelligant idola nihil esse, vos autem idolorum sacris communicare videant: quid concipere aliud animo possunt, nisi [pag. 16] vos idolorum esse cultores, ac proinde vestro exemplo confirmari ad id perpetrandum, quod conscientia sua iudice damnatum habeant? Quare illam, quam obtenditis, prudentiam nihil moror: quae ut captiosa est fratribus, errandique materiam praebet, ita indigna est hominibus christianis. Quin illa quae ab indoctis ad imitationem vestram committitur, impietas, quando vestra culpa contrahitur, vobis praestanda est. Iam ergo satis perspicuum est, tametsi publico profitendae religionis munere non omnes pariter Christiani defungi necesse habeant, esse tamen privatam quandam confessionem, quae a singulis citra exceptionem postuletur: quae intra quos consistere fines debeat, nullo modo definire licet. Propterea quod nec eadem omnes ad ipsam edendam gratia praediti sunt, et eius ratio bona ex parte ab occasionibus pendet, quae non omnibus similes obveniunt: eatenus certe progredi debet, ne quid fidei veritate indignum, ne quid religionis nostrae integritate alienum, a nobis vel dicatur, vel fiat. Eius confessionis exempla, quantum coniicere partim ex apostolorum scriptis, partim ex vetustis historiis possumus, in primis illis bene institutis ac moratis ecclesiis praeclare elucebant. Nam ut non leguntur eius saeculi fideles in viis ac locis publicis de sua religione declamitasse: ut etiam Christianos se esse dissimulasse coram iis, quibus evulgari periculosum esset, leguntur: ita non minore studio rursum observabant, ne vel adversus suam religionem quidquam designarent, vel alios simularent se esse quam Christianos. Et sane quo numero habeat Dominus eos, qui fidem omni confessione vacuam intus continent, animadvertere ex elogio licet, quo ab evangelista describuntur: Multi, inquit (Ioann. 12, 42), ex principibus crediderunt in eum, sed propter Pharisaeos non confitebantur, ne eiicerentur e synagoga. Dilexerunt enim magis gloriam hominum, quam gloriam Dei. O exitialem gloriae appetentiam! Nam si ab hominum probris auspicanda est gloria, quam apud Deum exspectamus, quid iis futurum est, qui hominum se quam Dei iudicio approbare malunt? Et si Domini sententia pronunciatum est, eos in futurum saeculum animam suam perdere, qui in hoc salvam habere velint (Matth. 10, 39; Luc. 9, 24): quanto id in gloriam cadit aptius, cuius longe sit facilior quam vitae iactura? Porro si ab iis se velle sanctificari declaravit (Ies. 8, 13), quibus se in sanctificationem pollicetur futurum: quid de se sperare ausint, qui eius non tanti dignantur sanctificationem, quam vel [pag. 17] mediocri opinionis suae imminutione redimant? Quod vero de hac confessione ad praesentem locum proprie attinet, sit extra controversiam istud positum, quod minime dubiis verbi Dei testimoniis luculenter evictum est: non oris modo abiuratione violari ipsam ac labefactari, sed externa quoque omni impiarum superstitionum simulatione: ac quavis verae religionis profanatione. Quamobrem eum qui sincero pietatis studio afficiatur, non linguam modo ab impiis vocibus, sed partes omnes corporis, a sacrilego omni ritu continentes habere oportet.

Verum quoniam permulti (ut supra commemoravimus) qui christianam pietatem, si ullis idolorum abominationibus commisceatur, dissipari atque everti nihilo minus quam nos fatentur, a papisticis tamen sacris (sacrilegis quidem illis et profanis, sed quae, ut aiunt, Dei, non idolorum titulum prae se ferunt) non perinde hodie nobis abhorrendum censent: refellendus est hoc loco nobis eorum error, et quod polliciti sumus, ex rerum praesentium collatione, cum eorum temporum statu, quibus illa quae ex divinis literis protulimus scribebantur, ostendendum, non minus esse in caeremoniis quibusdam papisticis anathematis, quam in ullis unquam idolorum abominationibus. Ac de ea quidem, quam causantur, discriminis ratione, postea viderimus: hoc modo inter nos, quod dico, prius constiterit, nullum unquam in gentium superstitionibus magis exsecrabile exstitisse sacrilegium, et quod veram pietatem vel opprimeret gravius, vel contumeliosius afficeret, quam sunt hodie nonnulla quae passim in regno papae visuntur. Quanquam autem, si aliquando dederit Dominus ut ad plenum repurgentur ecclesiae, quas praestigiarum ille antistes suis imposturis corrupit, non alia melior futura sit moderationis ratio, quam ut a radice evellantur universa, et una (ut dicitur) litura corrigantur, quae ex eius disciplina prodierunt. Non tamen sunt eiusmodi ex iis quaedam, quin tu ea ad tempus tolerare, atque una cum

aliis citra piaculum aliquod exsequi possis. Verum enim prudentia hic et diligenti animadversione opus est, qua quae eius notae sunt et formae, discernere ab iis noveris, quae cum Dei verbo non obscure pugnant, et velut impressam in fronte gerunt manifestam impietatem. Quod totum exempla et sub oculos subiicient melius, et brevius expedient. Carnium esum religionis nomine interdicere, hocque interdicto fidelium obligare conscientias, plane tyrannicum, atque etiam, ut apostolus loquitur (1 Tim. 4, 1), diabolicum fuit. [pag. 18] At quum sit istud Domini permissu tibi in medio relictum, vescarisne omni die carnibus, an in totam vitam abstineas, illis diebus quin te abstineas, nihil prohibet. Cur enim non interdum liceat, quod semper liberum est? Ita scelerato imperio absque scelere parebis, animus sit tibi modo, rudium ignorantiae in hoc concedere,[1]) non etiam animam in illos traditionum laqueos tuam inserere. Arcere coniugio eos, qui carnis incontinentia exagitantur, ex eodem est tyrannidis genere: nec tamen eadem tibi parendi fuerit facultas, siquidem illo ardoris aculeo pungeris, quod non ut carnium, ita uxoris abstinentiam libertati tuae permiserit Dominus. Hunc, quem in caeremoniis vestratibus, quarum causa haec instituta est disputatio, pro eo tempore quo istic tibi vivendum est, semper intuearis, scopum tibi propono: ut quae nulla sunt impietate notabiles, iis sobrie quidem et parce, sed tamen quum usus postulabit libere secureque defungaris: facile ut appareat, nullam esse tuam nec in affectando, nec in refugiendo superstitionem. Quae vel minima sacrilegii[2]) nota sunt aspersae, eas non magis quam venenatum serpentem attingas: esse enim re vera quovis serpente solo attactu pestilentiores, quin tibi sim probaturus, nihil diffido. Earum vero in numero simulacrorum venerationem, unctionis susceptionem, indulgentiarum emptionem, irrigationem ex aqua exsecrandis illis exorcismis incantata, similesque alios per se damnabiles ritus repono. Quid enim tandem afferri queat, quod in eorum omnium excusationem satis valeat, quo minus tanti a nobis maleficii damnari debeant? Scio enim quosdam esse moderatores, quibus ad exagitandas leves istas, ut credi volunt, et nihili nugas, videmur nimium asperi: sed quid illi, inquam, ad diluendam nimiam hanc nostram (quando ita vocari placet) acerbitatem tandem afferunt? Negare certe non audebunt ubicunque ad cultum prostant in templis simulacra, maximam et prope universam hominum multitudinem divinis ipsa honoribus prosequi: ac in eo in secundum legis praeceptum, quod est de non colendis idolis, impingere. Non stolidum hominum vulgus, sed prudentissimos quosque, et summis ingenii doctrinaeque dotibus praeditos, hoc errore captos involutosque esse dico: ad ipsorum opinionem (quod apostolus fieri, ut meministi, iubet) te revoco. Si, quo illis testatum facias, religione te ab ipsis non discrepare, caput coram simulacro detegis, aut genu curvas: quid aliud quam diserta testificatione idololatram te esse profiteris? [pag. 19] At utut[1]) simulacro te honorem deferre hominibus fingas, Dei tamen unius cultum cogitatione complecteris. Quasi vero tuum sit, honorem ad arbitrii tui modum inter simulacrum et Deum viventem partiri: Deoque omnia intuenti perinde palam illudere, ac si eius oculos, quod omnium hominum perspiciunt oculi, praeteriret. De chrismate quid dicam aliud? in quo suscipiendo si te nihil peccare defendis, quod hominum iniquitati ut satisfacias, membra duntaxat inungi, nulla conscientiae religione patiaris: ego contra graviter te delinquere arguo, qui vel frontem afferas, in quam inscribatur, quae in sua confirmatione ab illis usurpatur blasphemia, te salutis chrismate confirmari; vel manus porrigas, in quibus illa insculpatur, qua sacerdotes suos peragunt, sacrificandi te potestate donatum: vel omnes corporis partes exhibeas non minori exsecratione inurendas, qua in extrema (quam vocant) unctione utuntur, per oleum tibi remitti peccata. Quod quidem vel leve, vel nullum esse delictum tibi concedam, nisi tua ipsius confessione obtinuero, rem esse plus quam indignam, quae ad incorruptionem regni Dei destinata sint corpora, tanta blasphemiarum foeditate conspurcari, quam in conspectum Domini afferant, quo die ad recipiendam immortalem gloriae coronam eius tribunali sistentur. Sic qui in arculam stipem coniecerit, ubi venales prostent veniae, aut quidquam omnino ex illo plus satis foecundo ac liberali indulgentiarum dispensationumque thesauro sibi redemerit, in nefandas illas nundinationes nomen inscripsit suum, ac in eas consentire se, velut data tessera, comprobavit. Neque illam, quae vulgo iactatur, excusationem accipio: non secus ac iniecta offa maleficae beluae compescuntur, ita vel pauculis nummis, vel etiam largiore interdum nummorum copia deliniendam esse sacrificulorum rabiem: qui quum de lucro agitur, sic praedae inhiant, quovis ut famelico leone sint rabidiores, praelium (quem morem pseudoprophetis ac pseudosacerdotibus semper fuisse, testis est propheta) (Mich. 3, 5) super unum-

1) *Editio princeps:* concredere (*versio gallica habet:* ceder). 2) *Edd. recc.* 1576 *seqq.:* sacrificii. *Versio gallica:* sacrilege.

1) *Edd. recc.* 1576 *seqq. legunt:* ut. *Sensum subobscurum non attigisse videntur. Calvinus scilicet alterius excusationem praesumit mox refutandam. Quod Gallus multo lucidius expressit:* Combien que ie face semblant . . . . de porter honneur à l'image, ie garde neantmoins en mon cœur le service du vray Dieu.

quemque sanctificantes, qui non illis aliquid in os dederit. Hanc, inquam, accipiendam esse excusationem nego. Quid enim diplomata illa, quorum te gratiam appetere simulas? An non edita voce clamant, ut nummis relictis plenas anathemate atque omni exsecratione dignas indulgentias tibi auferas? Hoc qui intelligunt (nemo autem non intelligit) ac nummum te offerre vident (videri autem nisi cuperes, non faceres) num parum luculentam [pag. 20] habent abs te testificationem, indulgentiarum participatione velle te uti frui? Atqui earum latebras si excusseris, nusquam prolixius quam illic Christum cum sua cruce irrideri comperies. Aqua denique illa, diabolicis exorcismis consecrata, frontem qui aspergunt, quam omnino frontem habent, ut impune id licere contendere ausint? Quid enim tali sibi aspersione volunt? an ut putidae aquae guttula faciem in publico emaculent? an ita in celebri hominum coetu sine causa lascive ludunt? Neutrum istorum est, nec quidquam simile. Verum spectantem populum eo symbolo attestantur, exorcismi sanctitatem se contemptui non habere. Quo simul haud dubie omnes, quae ab exorcismis evomuntur, blasphemias obsignant: virtutem illi aquulae infusam esse, qua [1]) daemones pellat, curet morbos, abigat phantasmata, noxas omnes dissolvat. Ac ne calumniose me criminari sua facta queri possint, quae procul absint ab ea, quam illis affingo, impietate, eorum conscientiam semper appello, eiusmodi ritibus dum perfunguntur, an aliquid minus, quam quod reprehendo, populo persuadere velint? Illum igitur ipsum populum, cuius satisfacere iudicio hic student, illis iudicem fero: e quo nemo erit, qui non pronunciet, idem sibi videri. Iniquum si esse dicant, ad hanc se exigi regulam: cum apostolo, cuius istaec est severitas, non mecum, expostulent.

Video nullum fore, nec mihi dicendi exitum, nec iis finem tergiversandi, qui repugnare velint: nisi certa una in re constiterimus, in qua planius ac penitus evidenter, id quod docere volumus, perspici possit. Sit igitur missa nobis exempli loco, in quam nisi plusquam iusto iure conferri possit, quidquid de idololatria vel scripturis traditur, vel dici potest, quo minus caeremoniis istis omnibus, a quibus tantopere fugiendum censeo, velut rebus mediis indifferenter abutaris, causam non dico. Ipsam autem eligere ex omnibus potissimum libet: quod una prae omnibus usque adeo sancta observatione colitur, ut quum in aliis praetereundis hominum fallere animadversionem quoquo modo liceat, hac te eximere, quin multorum oculis observeris, haud facile queas. Quo fit, ut in caeteris quantum insit mali qui videant, ac illis se ideo abstineant, satis multi reperiantur: qui vero fateantur, quanta scateat abominatione missae cultus, vel ab eo sese plane extricare ausint, perpaucos offendas: sive terrore occaecati verum non cernunt, sive animi deiectione magis et languore, quam mentis errore, labuntur. Quamobrem sic existimo, [pag. 21] totam praesentem causam solo hoc capite, quodammodo contineri, hac ut hallucinatione discussa, qua maxime perstringuntur, de reliquis partibus, in quibus non ita graviter caecutiunt, ultro mihi sint omnes concessuri. Omnes, intelligo tui similes, qui sancto Dei verbo parere auscultareque didicerint: quales, ut sum praefatus, tecum hic docendos suscipio. Quale ergo sit istud, ne sacrosancta [1]) missae maiestas ludibrio tibi despectuique esse videatur, eius peragendis mysteriis interesse, atque adorantis ritu inter eorum cultores stare, paululum perpendamus. Primum omnium tametsi quid missa ipsa sit, non ignorant quicunque vel mediocri Dei cognitione sunt imbuti: id tamen ipsum quod norunt, ut probe teneant, mihi sunt monendi. Siquidem bonam eorum partem ex eo labi video, quod totam eius vim quum domi luculenter meditatam habeant, ad ipsam dum accedunt, quam horrendae tragoediae futuri spectatores veniant, obliviscuntur. Verum ne longam ac alte repetitam disputationem ordiri mihi necesse sit, de missae sacrilegiis ad Institutionem nostram lectores mittam: ubi satis explicate pro operis duntaxat brevitate, expediisse me arbitror, quum universum eum locum, tum quidquid ex eo huc pertinebit. Tantum dico, quod fidelium neminem latere debet unum sacrificii nomen (ut ipsum quidem missarii sacrifici accipiunt) et Christi crucem prorsus abolere, et sanctam eius coenam, in qua mortis suae memoriam consecravit, evertere. Nam et sua gloria, ut scimus, Christi mors penitus spoliatur, nisi unicum habetur aeternumque sacrificium: et si ullum adhuc sacrificium restat, tota corruit atque a radice labefactatur Christi coena: quae non aliud est, quam unicae illius oblationis testimonium, et quaedam veluti obsignatio. Haec autem duo, quae ita continenter missae sunt affixa, ut avelli ab ea nullo modo queant, si sola essent, quibus omnem missae communicationem facere tibi exsecrabilem conarer: quid posses, nisi uno mecum ore ipsam detestari? Quid enim? An tu, cui nulla alia in re quam in Christi cruce gloriari licet, quum ad exstinguendam eius gloriam, ad concidendum evertendumque eius testimonium coniuratos convenisse videas, illis te socium adiungas? Atqui si recto oculo rem intueri volumus, quid aliud, quam ad talis coniurationis so-

1) *Edd. recc.* 1576 *seqq.* quae (par laquelle G.).

1) *Edd. recc.* 1576 *seqq. legunt:* sacrosanctae (la sainte maiesté d'icelle G.).

cietatem profitendam digitum tollunt, qui se quavis missae participatione illigant? Est tamen istud etiamnum tertium, quod quo est manifestius, eo pios animos afficere pressius potest: nempe nefanda [pag. 22] idololatria, dum panis divinitatem induere fingitur, proque Deo in sublime adorandus tollitur, sublatus ab omnibus colitur. Quae tanta atrocitate, tantaque indignitate referta res est, ut vix, nisi spectetur, credi queat: sic omnium oculis subiecta patet, ut argumentis opus minime habeat. Pro Deo, inquam, ostentatur, adoratur, invocatur panis crustulum: Deus denique esse creditur: quod de suis simulacris nullis unquam gentibus persuasum fuit. Neque hic mihi quispiam obstrepat, non panem, sed Christum adorari, qui in panis locum subierit, ex quo legitimo sit ritu consecratus. Quod etiamsi sanctae Christi coenae convenire demus, quanquam nihil minus concedimus, ad missam tamen nihilo pertinet magis, quam ad veteres Pontificum coenas, aut Saliorum epulum. Id quidem si inter nos conveniret, quod certo constare debuerat, Dominum in mystica sua coena corpus praebere non quod adoremus, sed quod edamus: praesentiamque non illam naturalem, quam loco illo contineri oporteat, sed spiritualem, quam nullum loci intervallum, nulla distantia impedire possit, proponere: aut, si mavis, non naturam sui corporis praesentem illic et circumscriptam exhibere, sed efficaciam et virtutem, ne in ipsa quidem coena hic scrupulus resideret. Verum quoniam nondum id videre omnibus datum est, rem dubiam ac controversam pro confessa certaque me praesumere ne quis cavilletur, illa parte non instabo. Adsit sane in sua coena praesens vero ac naturali corpore Christus, manibus attrectetur, dentibus atteratur, faucibus deglutiatur, divinitatem illic praeterea suam sistat, qualiter in eius carne ineffabili modo habitavit, quam ius fasque sit adorari (quorum tamen utrumque vanissimum esse, alibi demonstratum abunde a nobis est) verum utrumque ubi concessum fuerit, quid tamen inde ad panis frustulum accesserit, extra Christi coenam? Non enim si Dominus suis fidelibus, mortis suae memoriam pie colentibus, corpus suum sub pane edendum praebet, protinus etiam consequitur, impuris ipsum sacrificulis immolandum se mactandumque, quoties illis libeat, tradere: nisi forte tantam putido oleo subesse virtutem arbitramur, qua omnes quas inunxerit[1]) manus, peritas Christi formandi reddat artifices: aut sacrificuli libidinem, coelestis decreti pondus habere credimus, ut quoties e coelo Christum deducere decreverit, praesentem ad nutum extemplo habeat: aut Christi verbis vim quandam magicam affingimus, quae articulate tantum demurmurata, energiam suam explicent. Talibus enim ineptiis e pane Christum se educere, nobis persuadere contendunt. [pag. 23] Quidquid ergo illi de sua potestate, consecrandi intentione, verborum pronunciatione stolide garriunt, valere sinamus. Nos promissionem quam falso iactant, primum esse coenae propriam: deinde piorum fidei datam, non impiorum irrisioni scimus. Quod si extra coenam locum nullum habet, in missa, quaeso, quem habebit, qua nihil usquam coenae magis adversum est? Etsi non nisi piis ad alendam confirmandamque suam fidem proposita est, qui unica Christi oblatione, quam in cruce peregit Deo patri, aeternum sanctificatos se credunt: qui praestaretur iis, qui nec ipsam intelligunt, et ipsius praetextu ad illudendam eius veritatem scelerate abutuntur? Illum igitur Deum, quem ludibundus sacerdos quaquaversum circa suum altare ventilat, non e coelo, ut credi volunt, elicitum: sed talem esse, qualis e pistrino sit extractus, palam est. Nam promissionem quae Christi corpus sub panis symbolo fidelibus praebet, non ad eos magis, quam ad pecudes: nec ad missas magis, quam ad bacchanalia aut Turcarum prandia spectare, nihil est iam ambigendum. Quid? histrionicae illae gesticulationes, ita indecorae prorsus et immodestae, ut a sanis sobriisque hominibus proficisci non debeant, dum in Christum conferuntur, sacrosancto eius nomini videnturne tibi leviter contumeliosae? A morionibus forte talia tolerari ludicra poterant. Dominum vero illis inscribi, ut graviter eius sanctitati iniurium est, ita indignissime, aut (quod verius dixerim) nullo modo nobis est ferendum. Praesertim quum eo recta tendere videamus, ut institutam divinitus spiritualis coenae caeremoniam, sepultam subversamque penitus exstinguant. Agedum, ad simulandam missae religionem, qua conscientia peragendis eius mysteriis intersis, mecum nunc recognosce. Primo statim ingressu sese in conspectum infert altare, parum illud quidem a mensae compositione differens, sed quod ipsa tamen nuncupatione sacrificando se destinatum clamet. Iam hoc certe solum blasphemia non caret. Vides prodeuntem sacrificum, qui quatuor digitorum unctione pacificatorem se inter Deum et homines constitutum gloriectur: qui Christi promissionem, qua corpus et sanguinem suum sub panis et vini symbolis servis suis edendum bibendumque proponit, ereptam fidelium ecclesiae, atque ab ipsa coena abreptam, sibi similibusque sui carnificibus vendicat: qui coelestem eius coenam missae nomine, in qua tota ipsa invertitur ac deformatur, inhonorat. Adstat populus, nihil non eorum divinum esse persuasus: cui permixtus, eadem te[1]) teneri religione simulas. Ubi ad altare

1) *Edd. recc.* 1576 *seqq.* inunxerint (quelle a oinct G.).

1) te *omittunt omnes praeter ed. principem.*

propius ille accessit praestigiator, fabulae suae actus partim motorios, partim statarios orditur, magicasque illas susurrationes, quibus e coelo Christum sibi videtur evocaturus, aliis quidem certe [pag. 24] videri vult, quibus evocatum, ad immolationem devovet: quibus Dei erga hominum genus reconciliationem, ac si in demortui Christi locum subrogatus esset, molitur. Haec cum simili, qua superiora illa, veneratione excipi ab universa multitudine vides, ad eam quoque ipsam imitandam vultum assimulas, in quem (ut minimum) inscriptam esse eiusmodi spectaculi acerrimam abominationem decebat. Et adhuc mihi negabitur, qui missam religionis specie audiat, eum totidem, quot in ea perpetrantur, sacrilegiorum consortem se apud homines, quidquid animus Deo intus canat, profiteri? Ecce demum idolum illud, corporis quidem specie pusillum, aspectuque candidum, sed omnium longe et pestilentissimum et teterrimum, ad tangendos superstitione spectatorum animos attollitur. Huic dum sese omnes stupefacti advolvunt, tu simul converso in ipsum intuitu, venerabundus prosterneris. O perditam nostram impudentiam: si quidquam eorum, quae sacris literis adversus idololatriam prodita sunt, ab ista sic deprehensa coniunctaque [1]) deprecamur? Quid enim? an hoc est aliud idoli genus, quam quod adorare secundo legis capite vetamur? Quod si ita est, cur eius cultum minore delicto, quam babylonicae illius statuae censeamus? quem tamen tres illi, quos supra retulimus, Israelitae, et morte, et exquisito ad saevitiam mortis genere, gravius exhorruerunt? Si vulgaribus ac quibuslibet gentium superstitionibus subesse pronunciat Dominus immunditiam [2]) non tangendam, in tanta sordium congerie, quanta hic constat, tot sacrilegiorum cumulis volutari qui liceat? Ut autem omnes apostoli sententias, quibus in idololatriam invehitur, uno isto verbo complectamur, non posse nos mensae daemoniorum et Christi mensae una fieri participes, quis ad missam id spectare neget? cuius altare eversa Christi mensa erigitur: cuius epulum diremptis, laceratis, sordidatis mensae Christi epulis instruitur: in qua Christus traducitur, eius mors illuditur, exsecrabile pro Deo idolum supponitur, eam vocare daemoniorum mensam suppudebit? ac non potius, quod tantae impietatis meretur insolentia, novum excogitabimus aliquod nomen, quo detestabilius quiddam (si fieri possit) exprimatur. Et sane de eo haesitare quomodo hominibus non prorsus caecis in mentem veniat, valde miror, an daemoniorum mensam appellare missam debeant, ad quam exaedificandam

1) *Sic sola princeps. Caeterae omnes emendant:* convictaque. *Gallus etiam habet:* convaincue. 2) *Sic princeps. Caeterae:* immunditiem.

sternendamque, omnes daemonum technas, machinas, copias concurrisse, plane conspiciunt.

[pag. 25] Verum novae rursum ambages ab aliis mihi obtenduntur. Nam eorum nonnulli, qui olim, quum in communi errorum labyrintho versarentur, sacerdotii papalis oleo inuncti fuerunt, in veteris etiamnum harae stercoribus considunt: et quanquam de unico aeternoque Christi sacerdotio, Dei beneficio, praeclare sunt edocti, sacrificare nihilominus pergunt: idque ut impune sibi liceat, postulant. Impudens sane postulatum. Nempe ut missae praeesse sibi concedatur: cui ne interesse quidem christianis hominibus, iamdiu validissimis rationibus contendo. Quas tamen ad elabendum argutiolas nectant, audire refutareque obiter operae pretium est. Quando, inquiunt, neque sacrilega illa immolandi Christi cogitatio, nec vana de panis in Deum transitione opinio, neque earum superstitionum quae missam ipsam impiam faciunt animis nostris ulla insidet, externi ritus, quorum repraesentatione indoctorum iniquitati satisfacere cogimur, quales sint, non magnopere refert: nec vero possunt, quo minus pro missa sanctam Domini coenam celebremus, impedire. Nam nimium perversa ista fuerit morositas: missam externa caeremoniarum larva levibusque duntaxat ineptiis aestimare, non pravis opinionibus ac sacrilegis mendaciis, quibus in rebus sitam esse eius impietatem omnes fatemur. Omissa igitur offerendi mentione, superstitionum omnium vanitate sublata, si coenam Domini, quo modo per iniquos saeculi mores licet, colere nos nihil ambigitur, frivolas quasdam caeremoniarum nugas, ingentis sceleris instar, insectari perquam indignum est. At si eorum quempiam ex adverso aggrediar: coenam Domini suis et ipsam caeremoniis, nequaquam negligendis, constare, quod et a coelesti magistro sint institutae, et sic institutae, ut propria essent germanaque coenae symbola, quibus sublatis, agnosci iam illa non posset: cuius permissu tantum se ausum esse respondebit, illud ut nescio quid omnibus coenae symbolis exutum ac deformatum, fabulaeque magis quam ullius divini mysterii simile, coenam nuncuparet. Coenam esse Domini nego, ad cuius spirituales epulas, non in commune omnes qui adsunt fideles invitentur, nisi in qua et sancta panis ac calicis symbola ecclesiae proponantur, et promissiones, quibus obsignandis data est, enarrentur, et acquisita nobis per Domini mortem vitae gratia praedicetur. Horum tu [1]) mihi vel minimum apicem in missa ostendes? ac non potius adversa contraque pugnantia omnia? Tu igitur aut Dei nomine stolida hominum [pag. 26] temeritate excogitatam insulsitatem insignies, aut coenae nomen ad circulatorios lusus, in quibus nul-

1) tum 1576. 1597. 1611. *Gallus:* toy.

lum eius vestigium appareat, transferes? Tu denique sub diabolicae missae imagine Domini mensam repraesentabis? Tu in quo Domini mortem ignominiose traducas, in eo te eius coenam colere persuadebis, qua nos ad praedicandam mortem suam nominatim exhortatur? Quid tecum tacite demurmures, a nemine exauditur. At quum totius corporis actione sacrificium esse, quod peragis, diserte pronuncies, idne est mortem Domini adnunciare? quam, si sacrificiis locum post se reliquit, vanam fuisse consequitur. Et cur non semel cavillis eorum omnibus, quod facile est, viam praecludo? Populum enim, quem fabulae suae spectatorem admittunt, ad sacrificii celebritatem convenisse sciunt. Huic quod exspectat sacrificium praestent re vera, necne, ad rem nihil pertinet: certe quod eius opinione sacrificium haberi velint, exhibent. Ad flagitiosam idoli adorationem paratum vident. Adorandum, propriis manibus, ipsi excelso in loco statuunt, quasi easdem simul manus et ad Deum viventem extendere, et ad prostituendum idololatrae populo, quocum fornicetur, idolum attollere possint. Non hic dico, quod si dixerim, an refellere ipsi sat probe queant, nescio: ne minimam quidem pietatis scintillam fovere eos, quibus ad nefandi adeo flagitii gestionem manus suppetant, quos non inter medios saltem conatus vires omnes ac nervi deficiant, quibus non membra omnia horrore tremant ac labascant. Sed id solum dicam, cui posthac infitiando non erunt: viam illam, qua se accedere ad Domini coenam iactabant, ab eius accessu tantum abducere, quam haec inter se duo longe differunt, divinae gloriae strenuum praestare animosumque praeconem, et perpetrandis sacrilegiis ducem, praesidem, auspicem se praebere. Simul etiam reliquos obtestor: quibus (si quis eos, quod ad audiendas missas ingrediantur, accuset) responsare mos est, missae dum intersunt, sibi quid sacrificulus seorsum deblateret, curae non esse: sed eam symboli tantum loco se accipere, quo perinde ac si sanctae Domini coenae intersint, mortis eius memoria exerceantur. Eos, inquam, obtestor, posthac nulla ut potius, quam hac misera excusatione utantur. Neque (ut spero) utentur. Siquidem quum animis suis recte reputent, quam sit utrumque multis modis absurdum, et monumentum mortis Christi facere missam, quae nullam, nisi omni oblivione peiorem eius recordationem hominum [pag. 27] animis afferat (utpote quae vim eius universam obliteret ac sepeliat, cum summa praeterea Christi ipsius contumelia coniuncta sit) et eandem dicere sibi propemodum coenae esse loco, in qua tantum ab adnuncianda Domini morte absunt, ipsam ut propemodum abiurent. Nam primum quantum ad missam attinet, quoquo vertant oculos, quid spectare possunt, quod sibi aeternae illius sanctificationis, iustitiae, redemptionis per unicum Christi sacrificium partae, memoriam subiiciat? quod unicum sacerdotem esse Christum, nullo consorte, nullo successore, doceat atque ostendat? quod eius morte perfecta, quae in salutem nostram erant omnia, testetur? Et quo igitur iure missa eius mnemosynon censeatur, cuius nec apiculum proferat? Porro quod sese aiunt eundem fere inde usum, quem e coena capere: amplissimum ipsi de se testimonium ferunt, nihil se illic meditari minus, quam ut gloriae confessionem Christo Domino tribuant, ad quam praescriptis verbis in coena vocantur fideles.

Eius autem discriminis, cuius specie praesentis idololatriae rationem, a veteris illius causa disiungere vulgo conantur, quanquam exemptam iam plane bonis viris omnem dubitationem arbitror, quale id tamen sit, quando ita nos facturos recepimus, et quorundam forte frangendae obstinationi expedit, consideremus. Cur tot exsecrationibus sancitum sit olim a Domino, ne gentium superstitionibus servi sui ullo se modo commiscerent, causam fuisse aiunt, quod ille idolis habitus honor quum falsis diis manifeste tribueretur, divinitatis quoque honorem a vero Deo ad illos transferebat: mundum quidem non minus abominanda hodieque superstitione insanire, caeremoniis ineptire aeque prope stolidis et fatuis: verum hoc interesse, quod quales tandemcunque caeremoniae istae sint, quia tamen Dei nomen prae se ferunt, eiusque sunt cultui destinatae, eas si quis perversa superstitione vacuus solutusque usurpet, nihil de vera Dei religione sit derogaturus. Haec si de mediis ritibus, quos docendi causa indifferentes nuper vocavimus, disputarent, eorum permissioni non vehementer reclamarem. At quum eas quoque caeremonias complectantur, quae manifesta sunt impietate ac non ferendo Dei opprobrio insignes, quam inscite ratiocinentur, paucis e scriptura petitis exemplis ostendemus. Serpentem illum aeneum (Num. 21, 8 ss.), qui postquam usum praestare desiisset, cuius causa fuerat excitatus, posteris etiam, quo aeternum esset [pag. 28] saeculis omnibus divini beneficii monumentum, relictus fuerat: quum praepostera patrum imitatione a filiis postea coli coeptus esset, eundem semper optimae religionis praetextum retinuisse quis dubitet? passimque et vulgatum fuisse, et obtinuisse, illam summi Dei esse imaginem, quae in eius gloriam adoranda foret? Quod si eorum quempiam, quos tum Dominus prolabi in tantam caecitatem passus non erat, narrarent historiae (2 Reg. 18, 4), procul omni superstitione, tantum ut publicae populi insaniae se accommodaret, genu coram idolo illo incurvasse: nostrum opinor nemo fuerit, qui non confestim illam simulandi improbitatem detestetur: et sane communi piorum omnium abominatione digna esset. At nisi nobis frustra blandimur, nihilo nunc leviore flagitio genua coram panis crusta incurvamus, quam tum inflectere coram serpente licuisset.

Quid? Aaron quum vitulum a se conflatum populo Israel ostenderet (Exod. 32, 4), ac irrisorie diceret eos esse deos, a quibus educti essent e terra Aegypti, nonne ille serio assentiebatur? nempe Deum, quem redemptorem suum libertatisque nuper acquisitae vindicem non abnuebant, in vitulo tamen cernere volebant: quod prope sibi adesse non confidebant, nisi praesentibus ipsum oculis intuerentur. Itaque solenne Dei sacrum quum ab Aarone indictum [1]) esset, nihil restitabant, nec deprecabantur: sed quam Deo viventi gloriam dare volebant, eam coram vitulo ceu spectro eius quodam, persolvebant. Tollant utrinque, ut libet, superstitionem omnem: non tamen satius idcirco fuisse, aut tolerabilius, coram hoc vitulo honoris causa procidere, quam coram bove aegyptiaco, dicere certe sustinebunt. Iarobeam quoque quo vitulos suos consilio sit fabricatus (1 Reg. 12, 26), si quaerimus, neque novos sibi deos asciscere in animo habebat, neque sic a Deo plane se desciscere cogitabat, neque Dei modo religionem non aspernabatur, sed ne sanctas quidem caeremonias, quas pessundare conabatur, improbabat: sola erat diffidentia, quae hominem in hanc amentiam praecipitem ferret. Nam quum illa, quam nobis refert sacra historia, anxietate misere aestuaret, ne templi religione sanctaque maiestate tacti plebis animi, ad Davidis domum, unde defecerant, rursum inclinarent, novos excogitare ritus voluit, quibus a templi conspectu abstractos simul a regno iudaico paulatim alienaret. Vitulos ergo quum proferret, non a priore Deo ut ad illos deficerent hortabatur, quod futurum erat omnium auribus nimis asperum: sed veterem assuetumque Deum [pag. 29] ut in illis colerent, edocebat. Huc enim illa spectabat oratio: Vobis ultra modum in Ierusalem ascendere grave est: o Israel, hi sunt dii tui, qui te eduxerunt e terra Aegypti: illis ut persuaderet, non se exterminato priore Deo, novitium aliquem inferre Deum: sed modum tradere duntaxat, quo minore molestia illum ipsum adorarent, cuius virtute quondam fuissent e misero Aegypti servitio liberati. Ille vitulorum cultus, quantumvis aeterni Dei nomine praetexeretur, qualis fuerit, abunde testantur prophetae. Utcunque abesset superstitio, utcunque a vituli veneratione interior cogitatio abhorreret, innoxius esse non poterat, quicunque in Bethel ad sacrificandum ascendisset: quam dei verbum Bethaven [2]) pronunciabat. Quod si scelesti illi: nos iusti scilicet, qui panis micam, simulatque impii sacrificuli destinatione devota immolationi fuerit, nobis pro Deo esse profitemur? Iam et Samaritanorum religionem non ob id imitari non licebat omnino, quod deorum esset alienorum cultu implicata, sed quod pravo illegitimoque Dei cultu polluta foret. In hoc, mi frater, in hoc fallimur, quod dum immundas per se et sacrilegas caeremonias esse non putamus, nisi quae gentilium deorum nominibus palam sint insignitae, sacrosanctum Dei nomen profanare, summum esse sacrilegium obliviscimur. Profanatur autem non magis, dum suppositis aliis diis, plane ipse repudiatur: quam dum commentitium illi quidpiam, quod eius maiestatem inhonoret, affingitur. Eant nunc, qui ad missalis illius e panario Dei conspectum genua simulandae religionis causa inclinant, et levius se delinquere iactant, [1]) quod sub Dei nomine idolum adorent. Ac si non illa potius nefaria sui nominis usurpatione bis irrideretur Dominus: quod et eo nihilo secius relicto, ad idolum curritur, et transire ipse in panem fingitur, obscuro ac velut magico murmure incantatum.

Porro quod omni impiarum superstitionum communione ita praecise interdico, id in eam partem nolim accipias, quasi earum rerum tibi religionem iniiciam, quas vel effugere omnino non sit in tua positum facultate, vel liberas alioqui esse conveniat. Neque enim si intra templorum omnium, quae quidem istic sunt, parietes, infinita quotidie impietatis exempla eduntur, idcirco te a primis eorum limitibus arceo, nec si simulacra omnia nefandis sacrilegiis sunt dedicata, ideo ea protinus aspicere te [2]) veto. Quando alterum sine noxa est: alterum, praeter id quod nihil obest, simul ac pedem domo extuleris, (tanta idolorum multitudine refertae [pag. 30] sunt viae omnes) tui arbitrii esse desinit. Te ergo usque adeo superstitiosum esse nolo, ut templi magis ingressu pedem, aut simulacri aspectu magis oculum pollui existimes, quam si vel illum in vulgarem quemvis locum inferas, vel hunc in rudem informemque aliquem lapidem coniicias. Verum enim, ut illa tibi esse permissa audis: ita ne ultra eius libertatis modum licentia progrediaris, etiam atque etiam reputes. Hunc modum definire non improprie mihi videor, quum ab omni in universum sacrilegiorum communione abstinendum tibi doceo. Siquidem per communionem, non simplicem loci propinquitatem (quae minime nos illis implicat) sed tum interiorem consensionem, tum externam quamvis testificationem, qua [3]) in illorum approbationem subscribatur, intelligis. Consensu ne illis adhaerescant, qui modica veritatis luce sunt irradiati, vix est timendum. Illis illis [4]) testificationibus scelestae participationis laqueis

1) *Sic quoque Gallus:* quand Aaron eust publié la feste et solennité de Dieu. *Caeteri libri latini omnes, uno Amstelodamensi excepto, adeoque Ed.* 1550 *habent:* inductum. 2) *Duae editiones principes male habent:* Bethanem. *Gallasius* 1552: Bethauen. *Gallus optime:* Beth-auen.

1) *Ed. princeps:* iactent. 2) *Ita sola princeps. Caeterae omittunt:* te. 3) *Edd. recc.* 1576 *seqq.* quae (*Gallus:* par laquelle). 4) *Alterum* illis *omittunt* 1576 *seqq. Gallice vertitur ad literam:* par ces par ces attestations.

sese induunt: nec intelligunt, superstitione id, an callida simulatione faciant, ad rem non pertinere. Quando utroque pariter modo et sacram Dei religionem ludibrio habent inter homines, et exemplo suo partim rudium inscitiam, ad obstinatiorem pervicaciam confirmant, partim imbecillium dubias haesitantesque conscientias labefactant. Communicare ubi vetuit apostolus (Ephes. 5, 11) operibus infructuosis tenebrarum, simul adiicit ut potius a nobis redarguantur. Qua posteriore particula, quid per illam priorem voluisset, explicavit: nempe tum nos flagitiosis ac iniquis facinoribus communicare, quum illa nobis placere quoquo modo [1]) significamus. Unde profecto absque dubio perspicis, ab istarum abominationum, de quibus nobis sermo est, inquinamentis eum se demum praestare immunem, qui nullam earum, ne fictam quidem, imitationem in se suscipiat. Caeterum, qui se ad eum modum abstinentem praestiterit, eum nec aspectu, nec ingressu, nec vicinitate ullam adeo vel noxam, vel maculam contrahere, ut ex eo constantiam suam Domino magis approbet, quod hostilibus copiis circumsessus, expugnari tamen se non patiatur. Hac ratione Paulo (Act. 17, 23) licuit, illaesa pietate, non modo circum omnes Atheniensium aras obambulare, eaque loca pedibus terere, quae essent mille impietatum notata vestigiis et recentium forte sacrificiorum odorem adhuc referrent: verum oculos huc atque illuc circumferre, et quid in unaquaque ara inscriptum foret, curiose contemplari. Non enim ad singula deorum nomina sese religiose inclinabat, nec quos in salutandis suis simulacris ritus observabant idololatrae repraesentabat: [pag. 31] sed superstitionum omnium neglectum prae se ferens, requirebat quod tandem reperit, unde ad illustrandam Domini gloriam, velut ex adversariorum tabulis argumentum proferret. Eadem ratione periculum non fuit, ne conscensa navi, quae insigne haberet Geminorum (Act. 28, 11), aliquid ex ea dedicatione piaculi in se susciperet, quum ita se gereret, nullum ut superstitionis ritum cum impiis ipsum communicare facile appareret. Neque enim, quod alios ex more egisse verisimile est, arbitrari possumus ipsum, aut sub primum ingressum deos tutelares salutasse, aut solventem a portu, secundam ab illis navigationem petiisse aut petentibus succinuisse, quasi in eorum precationem consentiret. Quare ne quo scrupulo vanae gentium dedicationes animos nostros impedirent (ac si efficere possent, ne iis rebus uti pure liceret, quas in usum nostrum Dominus sanctificavit, modo ne perperam abutamur) nominatim expressit Lucas, Paulum illos Castoris et Pollucis titulos, quo minus traiiciendi causa navem illis consecratam conscenderet, nihil reformidasse. Quod dubium nemini futurum erat, tacuit: diligenter hoc cavisse ac praestitisse, ut, quod christiani hominis erat, ab omni idololatriae specie quam longissime abesset.

Quanquam autem (quae tua est erga Dei veritatem observantia) sententiam, quam tot divinis testimoniis obsignatam videas, tibi iam plane probatam esse confido: quando tamen non tibi haec uni scribuntur, aliorum ut me rationem simul habere patiaris, abs te peto. Quos ad concedendum veritati aliquanto esse in hac causa difficiliores quam oporteat, minus idcirco miror, quod insuave illis ingratumque esse non dubito, ab ea, cui diu placideque indormierint, indulgentia excitari. Ac mihi sane videre iam quosdam videor, frivolam intempestivamque hanc meam morositatem irridentes, qui rem non ita magni ponderis perinde urgeam, ac si in eo cardine tota religionis summa verteretur. Nam et ipse quosdam memini, quibuscum de hac re mihi olim sermo fuit, quum pressius me insistere viderent, quam ut suam causam recta ratione tueri possent, ad hunc confugere locum solitos. Ut nunc temporum foret ratio: nondum a rescindendis gravioribus vereque seriis malis tantum esse otii nobis, ut de frivolis istis delictis, et velut minutis naeniis valde sollicitos esse oporteret. Primum hanc decere esse curam, ut vera in hominum animis inseratur ac coalescat pietas, ut mores ad pietatis regulam [pag. 32] exigantur ac formentur: ut denique tota caritate, mansuetudine, patientia, caeterisque spiritus donis vita intingatur. Id ubi consequuti fuerimus, tum fore idoneum tempus ad haec leviora descendendi. Tanta contra perversitate esse hodie quosdam, ut quum una missarum ac caeremoniarum abominatione totam religionis nostrae vim describant, quidvis in homine christiano ferant potius, quam missam unam auditam: eum vero qui a missa strenue abhorruerit, etiam si nulla in reliquis vitae partibus mica pietatis eluceat, solum Christiani nomine dignum et agnoscant, et praedicent. Talibus obiectis quid tum responderim, testes illi mihi sunt, quos dico. Verum quoniam nonnullos, ut dixi, fore prospicio, qui nunc quoque non dissimiliter nos accipiant, hac sua ratiocinatione parum se proficere, ut intelligant, facturum me spero. Eos igitur omnes hortor, primum, ut omni contentione posita, secum dispiciant, num pro facili levique delicto sit ducendum, quo Paulus (1 Cor. 10, 20 ss.) Dominum ad pugnam provocari, quo adversus Christum peccari, quo mensae daemoniorum communicari, quo Christi mensam repudiari tradit. Si leves illi, facilique digni venia lapsus: flagitiis ac sceleribus definiendis, quae digna tandem verborum gravitas reperietur? Huc si oblique illas Pauli obiurgationes detorqueri aiunt, quo igitur dirigi possunt, non video. Acerbum illum stilum in eos stringebat, qui ad edendas

1) quomodo 1576—1611.

hostiarum reliquias, festis idolorum epulis assidebant. Deum ipsi de conscientiae suae innocentia testabantur: quandoquidem contempta gentium vanitate, nihil aliud quam vescerentur puris Dei creaturis, quas oratione ac gratiarum actione sanctificari in fidelium usum nossent. Excipiebat ille contra, consessum illum infidelium ad simulacri cultum convenire: solenne illud epulum idoli nomine gratiaque institutum. In ea ergo et conventus et epuli celebritate qui sederet, utcunque animatus apud se esset, id tamen committere, unde et idololatrarum ludibrio Dei gloria exponeretur, et imbecillae fratrum conscientiae subverterentur: quod et illi consortem ad simulacri sui cultum habere se christianum hominem autumarent, ac gloriarentur: et hi eius exemplo ad idem agendum, quanquam nutante vacillanteque conscientia, audaces fierent. Quid autem isti nostri? Ad missam, quam longo varioque sacrilegiorum apparatu instructam vident, conveniunt: et conveniunt cum multitudine, quam perniciosa missae persuasione misere infatuatam norunt. Cuius tamen sic caecitatem superstitionemque [pag. 33] intus miserantur, ut exterius imitentur. Panem quem idolum reliquis esse sciunt, simul cum illis unoque gestu venerantur. An non hic et Christi crucem apud eius inimicos derisiculo prostituunt, et infirmorum fratrum haesitantem simplicitatem exemplo suo ad imitandum concutiunt? Non est igitur cur hinc suae praevaricationi molliter blandiantur, adversus quam tanto verborum fulmine exardere apostolum vident. Quid, quod a professis iuratisque Christi et evangelii eius adversariis, hoc veluti pignus abnegandae verae pietatis de se exigi intelligunt? Hic enim illis hodie ad explorandam uniuscuiusque fidem lapis lydius est, curiose observare quis missam audiat, necne: ut in uno missae cultu tacitam nescio quam professionem accipiant, qua in universas suas abominationes semel iuretur: unius missae contemptu, corruere easdem et interire existiment. Respondeant nunc mihi bona fide isti missarum alumni, quibuscum mihi quaestio est, dum capitalibus verbi Dei hostibus id concedunt, quod illis abiurandae verae religionis symbolum esse non ignorant: an non hoc, ceu dato pignore, illorum sese exsecrabili religioni obligant ac devinciunt? Non enim iam qualis ipsa per se sit missae audientia, considerandum solum dico, sed quantum ponderis cum suis circumstantiis appensa secum ferat. Aestimandum[1]) autem tanti censeo, quantum impiorum improbitati in ea dare volunt. Sit nobis ille in exemplum Eleazarus, de quo Machabaeorum narrat historia:[2]) illa item, quae ibidem refertur, mulier cum septem suis filiis. Omnes quum pauxillum suillae carnis gustando vitam redimere possent, extremos subire cruciatus maluerunt, quam eius saporem linguae admovere. Quorum omnium si factum per se ipsum spectes, parum aberit quin tibi in oppetenda usque eo temere morte, insanisse videantur: sin causam diligenter expendas, gravissimam fuisse rationem invenies, cur ad saevissima quaeque perferenda supplicia darent potius sese, quam interdicti cibi gustu contaminarent. Fateor in suillae esu nihilo fuisse alioqui plus religionis, quam in manducandis panibus propositionis: quibus tamen urgentem famem depellere Davidi nullo piaculo licuit (1 Sam. 21, 7). Verum quum impius tyrannus, qui non Dei legem modo abolitam sed nomen quoque penitus exstinctum cupiebat, illis instaret, ut hoc symbolo ab observatione mosaicae legis deficere se testarentur, reputabant id quod res erat, non in una duntaxat caeremoniola, si obsequerentur, violatum iri a se legem: sed editum iri testimonium, quo [pag. 34] Deum cum universa sua lege abnegarent. Quo factum est, ut quum sancto illi viro ab amicis carnes aliae supponerentur, quas pro suillis ederet, ne ea quidem simulatione elabi sustinuerit, quod videbat eandem semper Dei adversariis blasphemiae tesseram se daturum. Non est, aiebat, aetati nostrae decorum, fingere: quo multi adolescentes Eleazarum nonagenarium, ad vitam alienigenarum transisse arbitrati, et ipsi propter meam simulationem, et propter modicum corruptibilis vitae tempus decipiantur, atque ita maculam et exsecrationem meae senectuti acquiram. Nam etsi in praesenti tempore hominum suppliciis eripiar, manum tamen omnipotentis nec vivus nec mortuus effugiam. Quapropter vita fortiter excedendo, agam quod aetate mea dignum est: adolescentibus autem exemplum forte relinquam, si prompto animo ac constanter pro gravissimis et sanctissimis legibus honesta morte perfungar. En profecto, non dicam appositissimum exemplum, sed expressam imaginem quae nobis ad vivum referat, quid sit, ad placandos evangelicae veritatis adversarios, missam audire. Ad haec, utut istud vitii in minimis malis habeant: si tamen et vitium esse, et divinae voluntatis transgressionem fatentur, quod negari non potest, non adeo nihilo aestimare debent, ut nobis prope permissum faciant. Quanquam enim si inter se ipsa conferantur Dei mandata, alterum altero praeponderatur: ubi tamen ab illa collatione discessimus, nihil tanti esse nobis debet, quod non eorum postremo facile cedat. Sic enim ipse quoque magister sua voce docet: Qui unum, inquit (Matth. 5, 19), ex minimis istis mandatis solverit, et sic docuerit homines, minimus vocabitur in regno Dei. Videmus hac oratione genus illud doctorum directe peti, qui sic inter Dei leges distinguunt, quasdam ut leviores esse doceant, quarum

---

1) *Gallasii editio emendat:* Aestimandam, *quod recentiores omnes recipiunt. Versio gallica habet:* il est à estimer. 2) Iosephus in libello de Machabaeis et 2 Mach. 6. 7.

contemptui facilius sit indulgendum. Nullum fore numero in regno coelorum quum audiunt eum, qui vel[1]) minimum ex Dei praeceptis contemptibile sua facilitate fecerit, qua confidentia dictitare adhuc audent, omittendam in praesens eius mentionem, in quo vulgo ab omnibus fere delinquatur? Nimirum haec humani iudicii est pravitas, quale ipsum sit quod iubetur, opinione sua, non Dei voluntate expendere: deinde in solum praeceptum intueri: non advertere interim (quod maxime referebat) Deum esse legislatorem, cuius maiestas levibus etiam illis, si ita volunt, transgressiunculis minuatur. At vero Dominus, ut huic pravitati obviaret, doceretque quam nulla legis suae particula elevanda esset a nobis, volumen maledictionis in universam faciem terrae egressum prophetae (Zach. 5, 3) in visione ostendit, quo [pag. 35] furtum omne et omne periurium pariter condemnaretur. In eandem quoque sententiam ab Iacobo (2, 11) dictum est: Qui vetuit occidere, vetuit et adulterari, et furari, et aliena concupiscere. Quare, qui totam legem servaverit, si offendat in uno, factus est omnium reus. Sic sic instituendi erant homines, nullum esse in Dei praeceptis, quantumvis exigua de re praecipere videatur, quod non plus quam sacrosanctum nobis esse debeat. Nam dum ita vel minimae rei (cuius tamen observationem lege sua mandaverit Dominus) negligentia in hominum animos insumatur:[2]) irrepit paulatim et subsequitur legis universae ac iustitiae contemptus. Insulsos illos, quos aiunt, religionis descriptores, si qui tamen sunt, qui totam ipsam intra unam missae abominationem limitant, adeo tueri mihi in animo non est, ut etiam eorum errori fortiter resistendum censeam, nec pro fidelibus agnoscendos ducam, a quibus maxima ex parte pietatis vis sic enervetur. Neque tamen si praepostere agunt, dum totam religionem minima eius portiuncula terminant, idcirco non et illa, quantulacunque est portio, inter eius partes continetur. At isti dum tantopere missam detestari non oportere ex eo colligunt, quod quidam nihil aliud esse pietatem falso autumant, quam eius detestationem: perinde faciunt, ac si quis furtum et homicidium contemnenda dicat, quod qui in ipsa acerrime hodie vindicant, adulteriis, periuriis, blasphemiis ignoscunt. Non sic Dominus noster. Nam quum Pharisaeorum et scribarum hypocrisin castigaret, qui sic minutissima quaeque legis puncta consectabantur, ut summa interim capita praeterirent, iudicium, misericordiam, et veritatem: non docuit, illis omissis, haec facienda: sed haec fieri oportuisse, illa vero non omitti (Luc. 11, 42). Itaque bonis quidem istis viris hoc non adimo, quin eorum inconsiderantiam iure reprehendant, qui ad caetera vitia conniventes, et plura numero, et pondere graviora, unam missae detestationem pedibus ac manibus urgent: verum si praestare volunt quod par est, non modo ut eorum errorem iure reprehendere, sed in melius etiam corrigere existimentur: non id tollant, in quo illi nimium haerent (quando sine pietatis iactura tolli nequit), sed dum non esse negligendum concedunt, alia quoque esse non minus curanda commonefaciant. Vides profecto, mi frater, quam late totus hic locus patebat, si in eum oratione excurrere voluissem: sed quoniam me agere cum illis hominibus confido, qui veritati, simul atque ipsam agnoverint, manus sint daturi: mihi nihil maiori studio fuit, quam illam ipsam veritatem, qua summa poteram brevitate, indicare.

[pag. 36] Equidem neque etiam me praeterit, quas praeterea sibi ad palpandam carnis suae mollitiem, aliis ad ignaviam animi sui obtegendam, delicias facere soleant: se nihil sibi permittere aiunt, nisi quod Naaman illi, militiae regis Syriae praefecto, a propheta Domini Eliseo concessum fuerit (2 Reg. 5, 18). Nam ille ab idolorum vanitate ad unius Dei religionem conversus, confessusque nullum esse in universa terra Deum, nisi Deum Israel, quum tamen rem unam sibi a Domino ignosci petiisset, si cum rege suo in templum Remon ingressus illic adoraret, cum pace ab Eliseo dimissus est. Si illi, inquiunt, in idoli templo non fuit nefas adorare, cur nobis non liceat Deum in iis templis adorare, quae eius nomini sunt dedicata, etiam si agere aliud videamur? Utinam in cognoscenda officii sui rectitudine tam essent acuti et perspicaces, quam ad exquirenda subterfugia ingeniosos se esse produnt. Viam potius eam sequerentur, ad quam tot Dei vocibus diserte vocari se audiunt: quam in semitam declinarent neque satis cognitam, et unius duntaxat hominis pedibus pressam. Nam quum caeteris quidem in rebus omnibus, singularibus hominum exemplis insistere, si quid peculiari Dei permissu egisse leguntur, non satis tutum est: tum vero in fidei confessione id in primis periculosum, cuius sibi legem unusquisque pro cognitionis, qua praeditus est, modo statuere debet. Ac id sane ipsi viderint. Ego tamen nisi in Naaman exemplo dissimilia eorum factis esse omnia ostendero, quin illis suffragetur, non resistam. Sin contra planum fecero, totum id cuius Naaman insimulant, ab eo longissime abfuisse, alieno falsoque praetextu velim ut se excusare desistant. Quod ipse ante pollicitus erat, quam illa deprecatione uteretur, se nullis posthac diis sacra facturum, nisi uni Deo Israel: sub ea pollicitatione publicam fuisse testificationem comprehensam dico, qua et regem, et gentem

1) *Sic* 1550 *et segq. omnes. Princeps habebat:* vel qui.
2) *Sic* 1537 *et* 1550. *Gallice vertitur:* quand une nonchalance .... sera survenue és cœurs. *Gallasii quoque exemplar* (1552) *quo nos usi sumus, exhibet quidem* insumatur, *verum iam hic lector aliquis calamo correxit:* insinuatur, *et sic recentiores omnes legunt.*

Syriae universam, religionis suae consciam faceret. An vero quum potentissimus dynastes (quem quotidianis sacrificiis deos suos placare oportebat, si aliqua eorum religione teneretur, et solitum antea fuisse verisimile est) ne exiguo quidem thure in tota vita litaret, ignoraret, imo dubitaret quisquam, deos illos abnegasse, quos honore nullo dignaretur? Quid ergo postea deprecatur, sibi ut in idoli templo adorare liceat? Simulandae superstitionis causa si id postulasse probarent et a propheta obtinuisse, verbum non adderem: sed si rem longe secus habere ipsa sacrae historiae verba clamant, facile haec iam solvitur difficultas: praesertim [pag. 37] ubi constat, sic publicata eius religione, qualiter evulgaturum se promittebat, nullum superfuisse dubitationi locum, quin idola omnia plane et contemneret et exsecrationi haberet. Haec autem est postulati forma: Si templum Remon ingrediatur forte rex meus, et mihi innixus adoraverit, ego quoque si simul in templo Remon adoraverim, hanc rem ne imputet Dominus servo suo. Illud de rege in illum innitente tam aperte, tamque notabiliter dictum si vel non observant, vel abs re positum putant, valde sunt hebetes. Nam inde citra controversiam colligitur, non aliam sibi concedi adorationem petiisse, quam qua se ad regis inclinationem, quem fulciebat ipse et sustentabat, accommodaret. Id autem erat, non idoli cultum fingere, sed sua regi officia obsequiaque reddere. Nunc si Naaman imitari volunt, ne sint illi in eo dissimiles, in quo solo a me reprehenduntur. Id sibi habeant cum illo commune, quo solo consequutus est ille, reprehensione ut suum factum careret: nempe omni se idololatriae suspicione prius liberent, quamque toto animo ab illis superstitionibus abhorreant, quarum incidere posset dubitatio, testatum omnium hominum conscientiis faciant. Id ubi praestiterint, tum demum videbo, simne illis concessurus, ut civilis officii causa, sive in cognatorum honestandis funeribus, sive nuptiis celebrandis, ad missas, aliaque eiusmodi profana sacra interdum accedant. Iam et ex eo quod in epistola illa legitur, quae sub Ieremiae titulo fertur, ad populum Babylone exsulantem, nonnullam sibi defensionem quaerunt. Nam quemadmodum illic captivo populo suadebat propheta, vel quisquis fuit epistolae autor, ut quoties in humeris circumferri aureos et argenteos deos videret, turbamque undequaque obstupescentem, ne ipse eodem afficeretur stupore, sed adorans in corde suo diceret: Te oportet adorari, Domine (Bar. 6, 3), ita se aiunt, dum inter saeculi huius sacrilegia versantur, cordibus tamen ad Dominum sublatis cogitare illum esse, quem oporteat adorari. Quasi vero ad interiorem cordis adorationem dum illos vocaret propheta, simul adnueret nihil periculi fore, si vultu ad simulacrorum cultum composito, Babyloniis interim gratificarentur. At vero quum nemo non videat, eo duntaxat spectasse ipsum, ut quando minime licebat Israelitis publicam gentis, sub cuius imperio ac iugo degerent, superstitionem cohibere, suae tamen religionis integritatem sibi privatim in animis suis retinerent: non est quod idololatriae suae patronum boni isti viri eum idcirco advocent. [pag. 38] Quod si ad hanc ipsam prophetae trutinam recte expendere sua facta in animum inducant, suo semet gladio iugulari facile perspicient. Qualis enim hic quaeso fuerit, imo quis esse omnino poterit, qui conscientia intus Deo canente, ipsum esse unum quem deceat adorari, vultum externumque corporis gestum componere ad idoli adorationem sustineat? Ipsos proinde interrogo, qua conscientia eodem temporis momento, quo Deum solum qui adoretur dignum esse apud se recognoscunt, idola venerari se palam apud homines simulant? Quid enim arcana ista confessione proficiunt, nisi quod externam illam suam idololatriam coram Dei tribunali proprio animi testimonio accusant? Quare, quod in eiusmodi simulandi improbitate prophetae consilio se obtemperare iactant,[1]) frustra id mentiuntur. Neque enim ab illis quidquam plus ipse exigo, quam quod ille (quisquis est scriptor) suis popularibus imperabat:[2]) nempe ut publice sacrum Dei nomen profanari dum aspiciunt, tacitis animi votis ipsum apud se sanctificent: tantum ne externis significationibus, eius se profanationis consortes esse testentur. Ad haec, si quid ea simulatione peccant, exemplo Pauli se peccare, ostendere conantur, qui non valde dissimili fictione usus fuerit, quum ad recolligendam gentis suae gratiam, votum, cuius caeremoniam cum caeteris legis umbris abrogatam esse noverat, nuncupavit, atque ad id persolvendum detonsus, et ex legis praescripto purificatus in templo se stitit, spectandumque omnibus exhibuit (Act. 21, 26). Non hic dicam, quod vel eorum nonnullis arrisurum esse certo scio, nos perperam agere, si eam Pauli astutiam, ad imitandum nobis proponamus, quam infelici successu castigatam minime sibi placere Dominus declaravit: quandoquidem rationem esse nullam video, cur hoc Pauli facinus pravae versutiae insimulemus. Sed eos toto coelo hic quoque errare dico, qui innoxiam, nullaque impura superstitione aspersam Pauli detonsionem cum sacrilegis ritibus comparandam putent. Nam ut demus, Nazaraeorum purificationem et oblationem id fuisse caeremoniae genus, quod prodeunte Christo una cum reliquis mosaicae legis figuris evanescere debuerit: quia tamen nullum alium in finem institutum erat, quam ad referendam Domino gratiarum actionem, ac sacrificium laudis offerendum, ex eorum utique numero fuit, in quibus

1) *Edd. recc.* 1576 *seqq.:* iactent. 2) ***Eaedem habent:*** imperat.

apostolo ad tempus licuit, Iudaeis se Iudaeum praebere, quo Iudaeos lucrifaceret. Eadem si foret missarii sacrificii ratio, quae fuit eius oblationis: si idem [pag. 39] ipsis consilium esset, quod apostolo fuisse constat, ego sane et tam benignam adversus infirmos fratres mansuetudinem exoscularer, et eos exhortarer ad pergendum. Verum quantum insit in missa flagitii, planum a me factum esse confido. Quid animi habeant, ipsi sibi locupletissimi sunt coram Deo testes. Quod vero illis postremum suffugium est, quam vanum sit ac frivolum cavillum, satis fuerit uno verbo indicare. Plurimos esse bonos viros Deique timentes, obiiciunt, qui nulla veri cognitione adhuc imbuti, missam habeant sacrosanctam: esse quoque in fratribus non pessime alioqui verbo Dei edoctos, quibus nondum tamen persuasum sit, quanta sit exsecratione referta. Eius itaque contemptum si coram ipsis prae se ferant, maximas utrinque offensiones imminere causantur, quibus occurrere, christianae sit modestiae ac mansuetudinis. Bene istud quidem et prudenter, si esset hoc scandalis obviam ire, sic cavere ne in te incurrant hominum offensiones, ut simul eorum pedibus scandala instruas, quibus in Christum ipsum impingant. Et quid aliud agunt, dum operam dant, ne missae contemptu vel prorsus indoctos, vel nondum plane confirmatos offendant? Nam illorum quidem offensionem a se amoliuntur: sed ad Deum offendendum exemplo suo eos illectant. At non ita nos instituit Dominus, qui vult profecto nos omnibus placere, non tamen nisi in bonum: qui praecipit, ut infirmis nos accommodemus, at in aedificationem (Rom. 15, 1. 2): quam minime omnium sectantur, qui eorum simplicitatem perniciosissimo errore, quo illaqueatam ipsam vident, fortius adhuc constringunt. Hinc porro accidit, ut dum omnes scandali conscientia deterreri se fingunt, re vera hominum adversum se indignationem reformidant, nemo sincera integraque puritate praeire unquam aliis incipiat. Quid enim causae esse putemus, quod e tanta multitudine nemo in hac parte expergiscitur, nisi quia, dum ita alter alterum intuetur, ad Deum oculos nemo dirigit? ac dum unusquisque quid alii praestent expendit, iusta regula, hoc est, Dei verbo, modum officii nemo metitur? Et quum in hunc modum ipsi sibi mutuo laqueos nectant, scandalorum mentionem facere audent: quae aut nulla, aut quam minima essent, nisi in plana expeditaque via ab ipsis obiicerentur.

Nunc ut ad te, suavissime frater, sese oratio nostra referat: quanquam certe ipse per te iam intelligis quid consilii tibi restet, ubi perspectum habes, quo te ducat verbi Dei linea (ad quam deliberationes omnes tuas [pag. 40] conformari limitarique decet) ne qua tamen in parte tantis desim tuis angustiis, quam a me tibi perscribi officii formulam literae tuae flagitant, eam quam potero brevissime tibi expediam. Adsis[1]) modo vicissim tum accincta propensaque ad auscultandam Domini vocem obedientia, tum ad exsequenda eius imperia constanti intrepidaque animi destinatione: ac denique, id quod est, memineris, non tam ab homine tibi dari consilium, quam e sacro aeterni Dei ore acceptum oraculum per hominem pronunciari. Hoc ergo in primis tibi in universum interdictum arbitrare, ne te quisquam aut missae sacrilegio communicantem, aut coram simulacro caput detegentem conspiciat, aut ullam omnino superstitionem suscipientem, ex earum genere, quibus obscurari Dei gloriam, quibus eius religionem profanari, quibus eius veritatem corrumpi, supra docuimus. Quas usurpare non potes, quin et impiis confessionem edas, in Deum penitus contumeliosam: et imbecillos fratres in exitialem ruinam exemplo tuo trahas. Sic autem dum te geris (siquidem ad manifestiorem confessionem progredi animus non est) prospiciendum[2]) simul est tibi, quantum in te situm fuerit, ne miseri illi ac caeci idololatrae (quibus sublata sua superstitione Deus ipse cum tota sua religione collapsus videtur) dum tibi sua idola contemptui deridiculoque esse observarint, Dei quoque contemptorem te ac derisorem esse opinentur. Quod aliqua ex parte assequeris, si et rarus in eorum sacris compareas, et totam vitae tuae rationem sic instituas, ut religiosum illis quiddam spiret. Age igitur, optime vir, tale in tuis moribus eluceat pietatis, bonitatis, continentiae, caritatis, castitatis, innocentiae studium, quod omni te impietatis suspicione in omnium hominum conspectu praeclare purget: ut etiam si superstitiosuli non esse te sui similem indigne accipiant, servum tamen Dei, velint nolint, agnoscere cogantur. Deinde, nisi ad exponendam cuivis fidei tuae rationem te comparas, eorum morositati eatenus indulgeas, ne quo tempore sacra sua peragunt, in ipsa media tete inferas, contemptum sine causa ostentaturus, quem ab ipsis (qua sunt ignorantia) pro mera in Deum impietate acceptum iri scias. Et quid inde lucri vel tibi, vel aliis redeat, si atheon te esse suspicentur, quem nulla tangi religione existiment? Verum, ut illam suspicionis causam ne ultro dataque opera praebeas consulo, ita si forte fortuna illuc incideris, satius multo fuerit, quidvis de te suspicentur, quam idololatram conspiciant. [pag. 41] Quod si dignam christiano homine sanctitatem mores tui habuerint, tum ad refutandas eorum sinistras obtrectationes, in illa vitae integritate praesidii satis habebis. Iam et familiae instituendae curam in primis cave praetermittas: cui non ideo solum te esse praefectum cogitare debes, ut obsequia tibi sua operasque reddat, sed ut reli-

1) Adsit, 1576 *seqq.* 2) *Sic sola princeps. Caeterae omnes:* perspiciendum. *Quid translator legerit, dubium:* il vous faudra considerer et regarder.

giose abs te in timore Domini educetur, optimaque disciplina imbuatur. Nam si verum est quod ab Aristotele dicitur, suam unicuique domum quandam esse parvuli regni effigiem, in qua paterfamilias ipse instar reguli leges ferat, quibus plebeculam suam ad omnem iustitiam innocentiamque instruat: ne hominum quidem iudicio excusandus est ille, qui regendae familiae securus, modo ipsam erga se satis sedulam ac officiosam semper habeat, in Deum et homines flagitiosam esse sinit. At tibi altius etiam cogitatione assurgendum est: nempe custodiae fideique tuae commissos a Domino eos, quibus te dominum destinarit: a Domino, inquam, tibi assignati sunt, qui tibi subsunt servi, quos ipsi primum, deinde et sub ipso tibi obedire servireque doceas atque assuefacias. Quare non sine causa tam gravi censura notavit eos apostolus, qui administrandae familiae sollicitudinem abiicerent, ut eos assereret fidem abnegasse, et esse infidelibus deteriores (1 Tim. 5, 8). Quid enim aliud, quam provinciam sibi a Deo traditam deserunt et abiurant, vocationemque eius renunciant? At pessimo sunt ingenio famulorum plerique, et in quibus verum fere vetus illud de servis proverbium experimur: Tot esse domi nobis hostes, quot sint servi. Sic quidem vulgo et existimatur et iactatur: sed non ita est. Non enim eos habemus hostes, sed vitio nostro nobis facimus, dum eos instar brutarum animantium sine doctrina, sine Dei cognitione, sine pietatis institutione alimus: ac conservos esse nostros obliviscimur, quorum regimen nobis fuerit a coelesti Domino commendatum. An vero scriptura Christiani elogium homini nemini deferet, ut non simul adiiciat ipsum credidisse, et domum eius totam: nos autem de Christi fide gloriabimur, eius abnegationem intra domus nostrae parietes, in servis nostris foventes? Quare, si in homine frugi istud apprime requiritur, ut recte et ordine familiam administret, christiani autem hominis familia tum rite demum composita censeri debet, si cuiusdam veluti ecclesiolae species in ea spectatur: danda omnino tibi opera est, ne tuam pietatis rudem atque ignorantem relinquas. Neque est quod te vulgares [pag. 42] illi scrupuli morentur. Egone vitae meae arbitrium famulo permittam? Ego, ad me iugulandum, exsertum ensem in manum praebebo? Primum, fac tales in familiam tuam allegas, quorum indoles ac nativum ingenium boni nonnihil polliceatur: eos nactus Dei doctrina excolere aude, verbique eius semine conserere. Providebit ipse caetera, datoque successu efficiet, ne te mandatis suis obsequutum fuisse unquam poeniteat. Et sane nisi tibi sponte imponis, dispicere tecum potes, quanto maiore tum molestia, tum periculo habiturus sis perpetuo in ipsis domus tuae penetralibus, quos appositos tibi custodes ducas, a quorum insidiis tibi semper metuas, quorum timore angulum nullum habeas, in quo hiscere audeas, nisi bis ante circumspectes, an te observent: quam semel eorum fidem vel periculose tentare. Sic verbi sui contemptum saepe ulciscitur Dominus. In connubio contrahendo (quando eam tibi libertatem integram hactenus esse Dominus voluit) vide quos tibi laqueos induas, si uxorem accipis religione tecum dissidentem. Quanquam quid te considerare iubeo labyrinthos illos, quos animo complecti nemo queat, nisi qui iam malo suo expertus fuerit? Utinam timeas potius et caveas, quam aliquando velis experiri. Vestras illas tricas novi: Ita nunc adversatur, ut paulatim manum daturam confidam. [1]) Noli hoc de te frustra polliceri, sed de Domino: cuius donum est singulare, uxor bona (Prov. 19, 14). Bonam autem ab eo exspectare qui ausis, quem non audis severe interdicentem, ne iugum ducas cum infidelibus (2 Cor. 6, 14)? Habes a me quod postulabas, vel potius per manum meam a Domino, consilium: periculosum quidem illud carni tuae, et parum blandum, sed animae tuae fidele et salubre, addo et tibi prorsus necessarium, nisi Domini iugum a cervicibus tuis excutere, eiusque religionem abiurare voles.

Tuum nunc est, ad reddendam Domino, quam abs te poscit, laudis confessionem, temet exhortari, tibi instare, te urgere et excitare, animumque colligere: quo labascere servum Dei, in tanto praesertim religionis cardine, perquam absurdum indignumque est. Nam quod tibi supra confirmavi, id ut subinde memoria repetas, tibique assidue subiicias, nunc etiam te coram Deo et sanctis ipsius angelis obtestor: non hic leviore de causa controversiam agitari, quam quomodo Christum in hominum conspectu non abnegemus: ne ab ipso nos rursum (quod per apostolum suum minatur) quum summum illud tribunal ad iudicandum conscenderit, abnegemur (2 Tim. 2, 12). [pag. 43] Ac ne singulare nescio quid tibi imperari credas, quod praestare non sit cuiuslibet, in promptu est, quo eiusmodi errori occurram. Siquidem pietatem tuam non peto ut propalam profitearis: solum ne impietatis professione ipsam abneges, abs te contendo. Quid enim aliud, vel tota disputatione spectavi, vel nunc obtinere volo, quam ne horrendis sacrilegiis sanctam Dei religionem contamines? ne corpus tuum, quod sibi in templum dedicavit, foedis abominationibus profanes? ne in exsecrabiles blasphemias tuum nomen inscribas? Et istaec scilicet omnia tanti esse aegre persuademur, quae cum aliquo vitae periculo, aut etiam, si opus sit, fuso sanguine fugiamus? Imo vero brevem miserae huius vitae usuram nimio aestimamus, si tanti

1) I'entens bien ce qu'on a accoustumé de dire des femmes rebelles: Elle n'est tellement contraire, que i'espere que ie l'auray tantost gaignée. *Sic optime interpretatur Gallus.*

eam ducimus, quae talis impietatis mercede constare debeat: mortemque nimium perhorrescimus, si gravius in ea quiddam esse putamus, quam in hominum venia, quae nos coram Deo faciat sacrilegos, apostatas, perfidos, proditores: si a Christo audire malumus, indignos esse nos qui eius discipuli censeamur, quam ab hominibus, nos esse dignos qui moriamur: si denique eius timore spem aeternae vitae resignamus. O inanes gloriolae nostrae flatus, sive fidem in Christum iactamus, sive quo alio titulo nos venditamus! An vero poetam illum, qui mortem terribile ducebat esse exitium, in aliena quidem persona, sed ex sua sententia exclamare patiamur: Usque adeone mori miserum est? Nos autem verbo Dei edocti, nihil aliud, quam per momentaneum doloris sensum, in vitam immortalem ac beatam quietem ingressum ipsam esse, contra reclamabimus, miserum esse mori? O nos septies miseros, quos cunctis mortalibus calamitosiores, testatur Paulus (1 Cor. 15, 19), si praesentis duntaxat vitae fiducia nitamur! In alto, inquies, pinguique otio viriles istos igniculos iacere facile tibi est: non secus ac de bello in umbra philosophari: at si in rem praesentem ventum fuerit, aliter sentias. Equidem quanquam longe meliora de eius bonitate mihi polliceor, cuius virtute omnia possumus, nec dubito, quocunque me tandem certaminis discrimine implicari permiserit, quin eundem, quem dedit animum, ad extremum usque spiritum sit confirmaturus: nolo tamen in me oculos coniicias. Non enim ea tibi solum propono, quae in umbratili mea quiete mecum sim meditatus: sed quae sibi semper in mediis crucibus, ignibus, ferarum lanienis, subiecerunt invicti Dei martyres. Quorum recordatione nisi sese acuissent, aeternam Dei veritatem, [pag. 44] quam suo sanguine fortiter obsignarunt, perfide, dicto citius abnegassent. Atqui non ideo illi in asserenda veritate constantiae exemplo nobis praeierunt, eam ut nunc deseramus, quam sic testatam consignatamque nobis tradiderunt: sed artem docuerunt, qua Domini praesidiis freti, inexpugnabiles contra totam mortis, inferni, mundi, Satanae aciem consistamus. Vale.[1])

1) Vale, *deest in ed. principe.*

1 Petri 2:

Vos estis genus electum, regale sacerdotium, gens sancta, populus acquisitionis, ut virtutes enarretis illius, qui vos vocavit in admirabilem lucem suam.

EPISTOLA SECUNDA.

DE CHRISTIANI HOMINIS OFFICIO IN SACERDOTIIS PAPALIS ECCLESIAE VEL ADMINISTRANDIS VEL ABIICIENDIS.

Ioannes Calvinus veteri amico, nunc Praesuli, N. Salutem.

Quum haec scribere instituerem, subveritus sum primo, ne ineptire tibi atque adeo insanire quodammodo viderer, quod inter tot gratulantium voces, unus tibi mea morositate obstrepam: quin et ipsum id in te deplorem, quod alii tibi omnes tantopere gratulantur. Neque enim dubium esse potest, quin ea in gente, quae praecipuam ac prope unicam hominum dignitatem in facultatum amplitudine fortunaeque splendore reponit, amplissimi huius sacerdotii, quo te nuper auctum intellexi, accessio plurimum tibi et gratiae et ornamenti attulerit: ut sine controversia vere beatus ac fortunatus communi omnium suffragio et videaris et praediceris. Amicos vero fere omnes videre mihi iam videor, quo suam in te benevolentiam testentur, ingentem animi laetitiam certatim pro se quemque, aut literis, aut praesenti voce declarantes. Quibus blandimentis te non aliquantum demulceri, quam sit difficile, intelligo: quando et ad delicias eiusmodi omnes minime natura corneae sunt hominum aures: et tales sunt istae, quibus nunc tentaris, ut severiores quoque aures nonnihil delinire queant. Siquidem ut permultos esse concedamus, vita procul omni ambitione composita, aurae popularis minime appetentes: paucissimos tamen reperias, vel eorum qui habentur alioqui moderatissimi, qui si totius theatri plausu accipiantur, animis auribusque offirmatis, nihil moveantur. Atqui ubi te vel tantillum palpandum populi blanditiis titillandumque dederis, te, nec sentientem, non dico in cupiditates nunquam antea cogitatas, sed in ipsius tui oblivionem prorsus abripient. Id spectaculi quum animo meo proponerem, non modo, quod iam nuper sum confessus, subdubitavi quam in partem esses accepturus obstreperas istas meas voces: sed substiti etiam [pag. 46] paulum in ipsa scribendi cogitatione, et parum abfuit, quin consilium prorsus abiicerem: quod inter suaves illas Sirenum cantiones ullum sanis [1]) consiliis locum fore, confidere vix audebam. Enimvero quum mecum rursum reputarem, quantos in scopulos incautum te paulo post illisurae essent hae ipsae, quae nunc tibi suaviter arrident illecebrae: hoc me amicitiae nostrae veteri, fraternaeque paene coniunctioni putavi debere, ne in exitialem ruinam ferri te sciens ac videns, quum praecipitanti manum dare liceat, dissimulem. Non dissimulabo igitur, et extremum hoc, quod a me deberi existimo necessitudini nostrae, officium persolvam. Cuius si fructus aliquis exstiterit, qualem emergere et vehementer cupio et libenter sperem, magnam labori meo gratiam ipse retuleris. Sin minus, neque sic tamen operae poenitebit: quae ut tibi sit et aliis quibusdam, vel etiam centum, si libet, ac mille lectoribus infructuosa, nonnullos tamen fore plane confido, qui ad rem usque adeo seriam, animi intentionem propius admovebunt. Quanquam enim qui ex illo romanae mensae calice semel vel hauserunt vel minimam guttam delibarunt, eos venefica illa potione ebrios fere omnes videmus: nisi tamen vehementer fallor non sic omnes obstupuerunt, ut non possint unus et alter meis aculeis, quibus hic eorum somnolentia pungetur, excitari. Quamobrem hanc epistolam sic tibi destinavi, ut qui in eadem (ut dicitur) tecum navi vehuntur, omnes sibi scriptam intelligant. Nam neque in uno sacerdotii genere tractando (quod tibi satis erat) eam consumere, sed per universam vestrarum opum col-

1) *Edd.* 1552—1611 *male:* satis. *Gallus scribit:* saincts.

luviem deducere in animo est: et stilum ita studebo temperare, ut non cum uno duntaxat homine, sed toto simul ordine mihi esse negotium appareat. Equidem non sum nescius, quam ardua difficilique in causa verser, dum eos mihi fero iudices, quorum fortunas honoresque omnes in iudicium postulo. Ac quibusdam forte insanus videri possim, qui sola facundia obtinere in animum inducam, ut se unicis vitae praesidiis abdicare ultro isti velint: quibus aegerrime cedunt, qui vi manuque illis exuuntur. Apud integros sane et incorruptos iudices non ita difficile fuerit palam facere, totam illam romanensis opulentiae congeriem, ab ipsa suprema sede, ad minimam usque capellaniam (ut vocant) ex imposturis, furtis, rapinis, sacrilegiis, pessimisque artibus conflatam esse: et cuius nullam particulam attingere possis, quin multorum scelerum conscientia te obstringas. Nam de eo si quis ambigit, ei facile sua dubitatio, antequam dicendi finem faciamus, eximetur. Eandem vero confessionem ab iis exprimere, quorum ut venter eiusmodi imposturis, rapinis, [pag. 47] furtis, sacrilegiis, pascitur, ita mens animusque corrumpitur, non ita promptum est. Neque enim scite magis quam vere pronunciatum olim hoc a Catone fuit, Ventri nullas esse aures, quibus rationi melioribusque consiliis auscultare queat. Atqui non hic cum uno duntaxat ventre mihi negotium est, sed cum ambitione quoque: cuius affectus ad verum perspiciendum non minus caecus est, quam ad audiendum surdus illius sensus. Est tamen quiddam, quod in tanta etiamnum difficultate spem mihi aliquam faciat, in ipsis vel docendis, vel monendis, vel obsecrandis, non inanem me operam sumpturum. Tametsi enim omnes praestigiis illis fascinati, quibus suos excaecare solet romanus Pluto, quam calamitosas possideant opes, non vident, bona etiam pars malo suo altius indormit, quam ut ullis clamoribus expergiscatur: non sic tamen omnes (nisi vehementer fallor) ad meliorem doctrinam obsurduerunt, ut non vel dimidiam saltem aurem, e tam numerosa gente pauculi nobis arrigant. Magna sane vis est verbi Domini, potentiorque quam reputare quisquam temere queat, nisi expertus, et quae plurimum valeat in utramque partem: ut quidquid eo attactum fuerit, quamlibet durum sit et saxeum, vel emolliatur protinus, vel conteratur: ut quidquid petitum eius odore fuerit, vel in mortem afficiatur, vel in vitam. Sint igitur innumeri, qui devoto animo in suam ipsorum perniciem ruentes, mea ista exhortatione fidelissimo alioqui mali sui remedio, gravius adhuc exulcerentur: quosdam tamen fore minime dubito, qui obiectum naribus suis vitae odorem magna cum laetitia persentiscant. Quorum in numero ut te, vir mihi amicissime, certissima fiducia ponere ausim, facit quum ingenium illud tuum, et praeclaris naturae dotibus ornatum, et optimis artibus liberalissime expolitum: tum vero reliquiae, quas in te semper residere confido, pristinae tuae pietatis: quam et ingenti cum fructu, nec sine admiratione olim mihi spectatam, vere assevero. Tentemus igitur quantum apud te, aliosque nondum deploratae caecitatis homines, possit Dei veritas: hoc prius a Domino ipso comprecati, ut te pariter ac eos castigatione sua corrigere malit quam frangere.

Felicem te omnes, fortunaeque alumnum praedicant, ob novum istum episcopatus honorem: qui praeter insigne illud praesulis nomen ac decus, cuius maiestati passim assurgitur, cuius [1]) gratia illustres conciliantur amicitiae, cuius autoritate plurimae clientelae comparantur, magnarum quoque opum ingentem proventum tibi sit allaturus: unde non [2]) privatos modo vitae sumptus sustinere, sed multorum etiam sublevare egestatem, beneficentiamque in commune exercere liceat: atque, ut nimium in hanc [pag. 48] partem fere creduli sumus, tibi forte persuadent. Ego vero dum reputo quale sit illud totum quod vulgi opinione tanti aestimatur, calamitatem ex animo tuam miseror: eoque magis, quod sub felicitatis specie sic fallit, ne miserum te esse cernas. Ille enim ordinis vestri splendor, illa maiestate plena veneratio, opulentia illa, domesticus nitor, amplum famulitium, quando quidem ab hominibus proficiscuntur, quale sit vestratis populi de ipso iudicium, ostendunt: at sane Dei iudicium, a quo episcopatus [3]) ipse profectus est et institutus, primo loco requirendum erat. Quare, ubi illa omnia audies quae solent ad tibi gratulandum commemorari, popularis illud trutinae examen esse memineris: in quo ea saepius praeponderant, quae in Dei trutina nec appenduntur: in aestimando autem episcopi munere, populo neque recte, neque tuto credi: iudicium unius Dei esse audiendum, cuius et autoritate constitutum est illud, et legibus definitum. Atque adeo si animum serio ad Dominum advertere libet, diffluant inanes illi omnes fumi, tibique penitus evanescant oportet: qui si qua in parte haereant tuae cogitationis, oculos non impedient modo, sed oblimabunt, quominus spectare ad liquidum queant illam, quam Dominus proponet veritatem. Nihil aequius cogitari potest hoc meo postulato. Verum ad tantam aequitatem adeo nulli sunt attenti, ut neque primo, neque secundo, nec postremo quidem loco, quam a Domino provinciam acceperint, cogitent. In mitra partim, et lituo, et pallio, et annulo, reliquaque eiusmodi supellectile defixae sunt omnium mentes: partim vero, et quidem altius, in illis facultatibus, quibus et domesticus splendor, et populosa

1) *Edd.* 1576—1611 *habent:* cum. 2) *Eaedem legunt:* nos. 3) *Sic sola princeps. Caeterae omnes habent:* episcopus (les Evesques G.).

familia, et mensae elegantia, et omne deliciarum magnificentiaeque genus continetur. At enim universam istarum ineptiarum vanitatem tantisper ex animi intuitu semove, dum veram muneris tui rationem mecum e verbo Dei recognoscas. Episcopus creatus es. Instat tibi mox sua exhortatione apostolus Paulus: prospiciendum esse tibi, quod acceperis in Domino ministerium, ut illud impleas (Col. 4, 17). Ministerii nomen quum audis, et constitutum te aliis debitorem, neque tuo te commodo, sed in rem usumque aliorum episcopum esse succurrat. Ministerium autem ipsum quale sit, ut non sine causa videre iubet, ita diligenter in hanc curam est incumbendum. Nam neque pascendae Christi ecclesiae praefectum esse, res est vulgaris momenti: nec levis operae negotium, functionem ipsam fideliter exercere: neque mala fide administrare, [pag. 49] mediocre, facilisque veniae delictum. Quos ecclesiae suae pastores Dominus praeficit, eos se in populi sui tutelam et custodes apponere, et speculatores collocare testatur (Is. 62, 6; Iezech. 3, 17). Tantum ponderis vel his duobus verbis subest, quantum ad erigendas omnium mentes satis esse debeat, ne tanta in procuratione vel contemptu, vel securitate, vel ignavia, vel negligentia torpescant. Non hic ago de ordinis dignitate: operis etiam molem nondum attingo: sed de ipsa duntaxat rei magnitudine loquor, ne exigua contemptibilique in provincia versari se putent, quibus est id muneris a Domino demandatum. Sunt igitur, quicunque regendis ecclesiis praesunt, custodes populo Dei constituti, qui eius curam et habeant et gerant: sunt et speculatores, qui in eius salutem invigilent: praeclara omnino administratio, dignissimaque (si qua alia sub coelo digna est) in qua nervi omnes contendantur, tota ingenii vis explicetur, omnes denique et animae et corporis partes desudent. Simul enim et oeconomi intelliguntur in Domini familia constituti, et in moderando eius regno quidam veluti procuratores. Qualis vero oeconomiae species? Non ad tenue sane sordidumque aliquod ministerium, sed ad dispensanda coelestis sapientiae mysteria (1 Cor. 4, 1), adeoque ad ipsam Dei domum exaedificandam et constituendam (1 Cor. 3, 10) destinantur. Qualis regni procuratio? Non ea certe quae exigua aliqua in parte aut leviculis functionibus, sed quae in exserenda exercendaque ad fidelium salutem Domini potentia versetur. Quare et sal terrae, et lux mundi (Matth. 5, 13), et angeli Dei (Mal. 2, 7), et ipsius Domini cooperarii (1 Cor. 3, 9) vocantur, quicunque docendi personam in ecclesia Domini sustinent: ipsa autem praedicatio, et virtus Dei in salutem omni credenti (Rom. 1, 16), et regnum Dei (Matth. 4, 17) nuncupatur. Haec ergo provinciae magnitudo, si oscitantiam omnem excutere tibi debet, ubi ad ipsam operis molem animum converteris, enarrari non potest, quanto studio excitari te inflammarique oporteat, ne quid in obeundis eius muniis diligentiae reliquum facias. Non enim ea est, quae aut torpere hominem ac desidere sinat, cuius humeris incubuerit, aut levi perfunctoriaque opera contenta sit. In praefecturis quidem et satrapiis, quibus familiares suos reges honorant, otiosam saepius dignitatem spectare licet: at quos Dominus ad regendam ecclesiam suam vocat, iis administrationem demandat, negotii, curae, sollicitudinis plenam: nisi vero ideo facilem esse iudicamus, quia paucissimis verbis apud prophetam perstringitur: ubi Dominus iubet accipi ab ore suo verbum, [pag. 50] et ex se populo adnunciari. Sed huic paucorum verborum imperio quantum subsit ponderis, Dominus noster indicavit, eos demum familiae suae oeconomos officio suo respondere testatus (Luc. 12, 42), qui in reddenda procurationis ratione, duas non vulgares virtutes, fidem ac diligentiam approbare possint.

Enimvero hic plerosque videmus hallucinari, qui dum adnunciandi verbi munus sibi demandatum audiunt, praeclare se defunctos putant, si qualemcunque populo verbi gustum praebuerint: minime autem animadvertunt, aut quale adnunciari verbum velit Dominus, aut quam adnunciandi rationem statuat. Atqui non exiguum quiddam ab ecclesiae suae ministris requirit Dominus, quum eos dicit (Is. 62, 6) se posuisse custodes, qui nec die nec nocte quiescant, quin perpetuo excubent ad eam protegendam. Deinde quales ipsos agere excubias velit, per alterum quoque prophetam (Ez. 33, 7) declarat: nempe, ut populo quietem agente ipsi quasi e specula eminus circumspiciant, ne qua improvisa calamitas incautos opprimat: sed quae impendere pericula viderint, longe ante denuncient, ut sit eorum providentia non secus ac omnes ecclesiae oculi: eorum vox, non aliter atque clangor tubae, in cuius signum intenta sit civitas universa. Quanquam ne his quidem adhuc finibus tota episcopi functio continetur, sed omnes eius partes semel complexus est Dominus, ubi pascendi verbo designavit, quum Petrum pascendis suis ovibus praeficeret (Ioann. 21, 15). Nam ut Platonem et Homerum omittamus (qui plurimas regis dotes melius exprimere non possunt, quam dum ποιμένα λαῶν vocant) sacrae literae, dum omnem pietatis, amoris, suavitatis, sollicitudinis affectum complecti volunt, pastoris nomine haec omnia simul enunciant: plus utique aliquid significantes, quam si vel patrem, vel praesidem, vel ducem, vel custodem dicerent. Siquidem pastor et deducendi, et regendi, et servandi non solum curam gerit, sed quodammodo etiam pater est. Neque temere reperiri possit in patris visceribus tantus amoris ardor, quantum Dominus noster pastori tribuit, quum bonum pastorem dicit animam pro ovibus suis ponere (Ioann. 10, 11). Itaque ipse quoque cuius sanguine pascimur, pastoris titulo a pro-

phetis praesignatus est, et se quoque praesens hoc nomine appellavit. Atque ut clarius perspicias, quibus iam limitibus describatur episcopi officium, dum pastoritio muneri comparatur, quibus in rebus vigilantia sedulitasque pastoris sita sit, tecum ipse considera. [pag. 51] Ut enim huius integritatem nemo laudaverit, nisi qui sufficiendis gregi pascuis intentissimam curam impendat, nec minus interim de arcendis ab eo depellendisque omnibus et iniuriis et insidiis sit sollicitus, postremo vocando ac deducendo viam semper ipsi demonstret, quam sequatur: ita nec episcopum suo munere rite defungi putes, nisi qui tribus istis sedulo totoque studio advigilarit: ecclesiam ut et verbi pabulo nutriat, et verbi praesidiis adversus Satanae incursiones muniat: demum vitae sanctitate viam ostendat, quae sit iis tenenda, qui ad regnum Dei aspirant ac contendunt. Hanc sane pascendi legem et sibi fuisse propositam vidit apostolus Petrus, tanta se eius muneris difficultate premi confessus, ut ne mensis quidem simul vacaret ministrare (Act. 6, 4): et aliis quoque proposuit, quos exhortatur (1 Petr. 5, 2 ss.), ut curam gregis agant, excubantes in eius salutem, non quasi necessitate coacti, sed sincera animi propensione: neque sordido lucri studio, sed tota pectoris alacritate: nec dominium exercentes in Christi haereditatem, sed se ad omnis boni exemplar regulamque formantes. Quid quod ecclesiae suae ministris tantam imposuisse sollicitudinis molem Dominus non contentus, canum etiam vices, qui ipsorum alioqui pastorum excubitores esse solent, sufficere supplereque iubet? adeo ab hoc munere omnem feriandi securitatem laborisque remissionem sublatam esse voluit. Iam videmus non sine causa facere apostolos, dum tot dotibus instruunt eum, qui sit in pastoris locum cooptandus: quandoquidem plurimum abest, quin sit cuiusvis praestare, quod in ordine illo Dominus severissime requirit.

Verum nos, seposita vitae mentione, docendi duntaxat officium, quale sit, in praesens ostendamus. Idque ipsum, quo dilucidius sub oculos tuos sistatur, ab[1]) amplis illis, quibus diffunditur, spatiis reductum, secundum Pauli partitionem in duo membra colligamus. Neque enim hic absolutam veri pastoris imaginem formare statuimus, ut iustam de eius ministerio disputationem necesse sit ordiri: sed te paucis admonere, quantum oneris sustineas, dum tu, etiamsi alienum ab ecclesiastico pastore munus profiteris, nomen tamen episcopi personamque sustines. Sic ergo totam docendi provinciam cum apostolo partimur, ut eo qui secundum doctrinam est sermone institutus ecclesiae minister, talis sit, qui et exhortari possit in doctrina sana, et eos qui adversantur convincere (Tit. 1, 9). Cum duplici hominum genere negotium illi proponi vides: quorum apud alios [pag. 52] quidem exhortationis est usus, aliorum frangenda est revincendaque pervicacia. Et quid hoc aliud est, quam quod iam antea demonstratum fuit: partim pascendis ovibus, partim lupis abigendis intentum esse oportere eius et animum et studium? Qui veri primariique pastoris voci aures habent apertas, et ad auscultandum paratos facilesque sese praebent ac tractabiles, hi sunt ovium loco habendi. Proinde, sive docenda eorum ignorantia, sive excitanda tarditate, sive imbecillitate exhortanda, sive lapsibus obiurgandis, sive erroribus monendis, semper et fovere pastoritia sollicitudine ipsos, et benignitate tractare studeas oportet. Rursum, altero quoque oculo sunt observandi lupi: ne a Christi septis abductas incautas oves depraedentur, quales partim sunt contemptores isti, quibus ut verbum Domini prope fabula est, ita eodem Dei contemptu verbique eius ludibrio pios animos imbuere summae est voluptati: partim pseudoprophetae, qui veram puramque religionem et perniciosis mendaciis obscurare, pravis dogmatibus contaminare, et dissidiorum contentione scindere, et quibus denique viis possunt, evertere conantur.

Iam vero sequitur, quod tertio loco propositum erat: nihilo esse neglectae desertaeque functionis poenam leviorem, quam sit administrandae difficultas. Nihil enim gravius proferri potuit, quam illa plane horrenda denunciatio, quae episcopi auribus assidue insonare debet. Id enim ipsum, quod prophetae suo denunciabat olim Dominus, nihilo ad eos minus, quam ad prophetam, cui semel dictum est, pertinet. Posui te, inquit (Iez. 3, 17 et 33, 7), populo meo speculatorem. Si dicente me ad impium, morte morieris, non loquutus fueris, ut avertatur a via sua impia, et vivat, ipse quidem in sua iniquitate morietur: sanguinem autem eius de manu tua requiram. Quis iam in eo delinquendi sibi licentiam indulgere audeat, in quo ulciscendo se adeo severum fore Dominus ostendit? Quis iam negligentiae suae blandiatur, adversum quam sic tonat Dominus ac fulminat? Quis impunitatis confidentia sese deludat, terribili hac sententia pronunciata? Paulus sane, quanta sententiae huius religione teneretur, abunde testatus est, quum et necessitate se ad evangelizandum obstringi ait, et maledictionem ipse sibi indixit, nisi necessitati pareret: addita sola ista ratione, quia munus sibi creditum esset (1 Cor. 9, 17). Quare et quum apud ephesinae ecclesiae ministros de sua integritate dissereret, quo suo eos exemplo animaret, ideo se mundum esse ab omnium sanguine affirmavit (Act. 20, 26), [pag. 53] quoniam non subterfugerat, quominus omne Dei consilium illis adnunciaret.

Verum ne quidquid in genere de pastorum officio disputatur, quasi minimum ad te pertineat, se-

1) *Edd.* 1576—1611 *male:* an.

curus audias: iam converso ad te sermone, experiar num aliquis adhuc in te resideat Dei timor, quo te olim non penitus vacuum esse sensi. Istud tamen dissimulatum tibi nolo, mirari me non satis posse, qualis sit ille tuus stupor, ut quum tot Domini iudiciis ac telis letalibus configantur ignavi pastores, nullum eorum in te dirigi sentias: quum illi tamen, nisi per tuum latus, vulnerari non possint. Quid enim? [1]) Postquam episcopi et nomen et locum tenes, omnia pro episcopi iure ac potestate administras, omnium in te coniecti sunt oculi, volut in religionis antistitem, fidem ecclesiae tuam obligasti: quo, quaeso, praetextu officium ipsum abs te reiicies? Tu, dum tuum commodum, dum potestas, dum praerogativa, dum dignitas agitur, episcopus agnosci voles: dum abs te exigitur, ut quod muneris est tui vicissim praestes, episcopum esse te negabis? Noli putare, o bone vir, vel talibus ineptiis Deum quocum hic tibi negotium est, ludificari: aut talibus cavillis verbum eius eludi posse, quando ne homines quidem istam in tyranno barbariem ferrent, si rodendo populo principem se esse praedicaret, regendo negaret. Et tamen audio abs te, tuique ordinis hominibus, voces istas subinde iactari: sacerdotia, quae sub episcoporum titulo geritis, nihil esse minus quam episcopatus: sed dominia potius, aut civiles praefecturas, aut honorarias pensiones, aut aliud quidvis, modo ne episcopatus censeantur. An non hoc est Deum simul et homines velle fallere? Quoniam institutum Domini est, ut eligantur, qui ecclesiis praesint, pastores. Hoc obtentu allectus es in eam, quam obtines dignitatem, qualiscunque tandem sit, aut quocunque vocetur nomine: non ut satrapiam invaderes, sed ut ecclesiae administrationem obires, arripis conditionem, invocato Dei nomine, iuras in probi sanctique pastoris munus. Ea quae sunt dignitatis pro episcopo geris: et quo populum habeas obsequentem, nomen libenter praefers, totum populum in te, quasi viae directorem, reclinare, reiectaque ad tuam providentiam religionis cura, securum esse pateris. Ita Deo et hominibus obstrictus, nihil tua referre nugaris, si omnia pessum eant, quorum in te procurationem recepisti. Equidem si me interroges, quo te loco aut ordine habeam, quidvis potius esse te, quam episcopum respondebo: [pag. 54] in quo ne obscurissimam quidem lineam exstare conspicer, quae episcopum aliqua saltem ex parte figuret. At non propterea debere desinis, quod es, Deo teste et hominibus, aut verius, Deo simul et hominibus, sacramento pollicitus: quod exspectari abs te hominum opinione vides: denique quod tuo nomine profiteris. Quod profecto ipsum sacrilegii te reum agit: quandoquidem ore Domini in sanctos ecclesiae usus consecratum, ita perverse abs te et improbe profanatur. Quamobrem frivolis illis tergiversationibus valere iussis, nunc te appello et obtestor praesidem religionis, quam fideliter et sollicite in componenda constituendaque religione labores: ducem ac moderatorem populi, quanta sedulitate curandis populi rebus invigiles. Si te vidente et connivente proscindi, conculcari, contaminari, everti denique totam Dei religionem: si populum misere circumscribi, fraudibus irretiri, in ruinam praecipitari ostendo: qualem iam praetextum afferre possis, qui vel ad minimam excusationem valeat? Quid quod non connives modo, sed talibus quoque flagitiis te ipsum inscribis? nec tacendo solum et dissimulando verbum populumque Domini prodis, sed manu ipse tua et labefactas veritatem, et populum trucidas. Hoc enim non est quod neges: centum furtorum genera, quibus simplex plebecula expilatur: mille sacrilegiorum formas, quibus et nomen Dei profanatur et dissipatur veritas: in summa, quidquid paene impietatis et abominationis habet tua dioecesis, et manus tuae subscriptione approbata esse, et annulo consignata. Quod est sacrilegium sub coelo missa exsecrabilius? Et tamen sacerdotes nefandis illius sacris, aut ipse initias, aut alteri de manu in manum (quod dicitur) initiandos tradis. Quo postea se Christi carnifices iactent, ac ipsum populo, veluti promercalem, quotidie prostituant: non sine summa crucis eius contumelia, cuius virtutem commentitiis illis suis sacrificiis prorsus enervant. Missis ergo suis, quibus nulla est in terris nocentior lues, quoties populum fascinant, acceptum abs te venenum porrigunt. Circulatores istos probe nosti, qui populum ut pecunia emungant, mortuorum ossa circumferunt. Quid vel eorum nundinatione foedius, vel praestigiis nocentius? Utrumque tamen non sine tuo permissu, addo etiam commendatione, exercetur. Quales vero sunt excommunicationes? quae nunquam, nisi tua autoritate praetextae, efferuntur? Qualia sunt edicta omnia, quae nomine tuo publicantur? sive [pag. 55] aliquid interdicunt, sive indulgent, annon semper meram spirant tyrannidem? Verum quia evolvendae [1]) huius sentinae nullum futurum finem video, diutius in enumeratione non commorabor. Tantum, si tuum est, quidquid a suffraganeo, a vicario, ab officiali tuo ex officio geritur, quid ex tribus illis officinis prodeat cognosce: et per me plane absolutus esto, nisi plus illic pessimorum scelerum reperias, quorum conscientia obstrictus tenearis, quam sermone designare possim. Nullum enim vel im-

1) *In hoc commate interpungendo editionem principem et versionem gallicam sequimur. Ed.* 1550 *scribit:* Quid enim, postquam . . . . tenes? omnia *etc. Recentiores omnes minus vere etiam:* Quid enim, postquam . . . . tenes? Omnia *etc.*

1) *Sic sola princeps. Caeterae:* eluendae, *quod meliorem praebet sensum. Gallus vertit:* si ie vouloye remuer toute l'infection qui est dans ce bourbier.

pietatis in Deum, vel adversus homines iniustitiae genus praetereunt, dum optima fide quod suarum est partium exsequuntur. Earum, inquam, partium, quas tua voce privatim demandasti, quas publice solenni diplomate confirmasti. Ut gesta eorum perinde habenda sint, ac si gerendis illis coram ipse praefuisses. Equidem invitus, nec sine pudore facio, ut delicta istaec tua tam praecise urgeam: ne accusationem magis instruere videar, quam monitorem agere. Sed quid in re aperta tibi blandiar? Praesertim quum eo periclitari maxime te cognoscam, quod in perpetrandis id genus nequitiis, perinde ac si quiddam ludicrum foret, tibi delicias facis? Hoc ergo rursum pronuncio, cui infitiando [1]) nequaquam eris: religionem plebemque Dei, quarum tibi cura demandata erat, non tua modo ignavia desertas pessum ire, sed improbitate etiam nequitiaque profligari. Si iure in militiae desertorem capitaliter leges animadvertunt, quae satis iusta poena in transfugam constituatur, qui non loco tantum et ordine suo cesserit, sed hostiliter etiam castra ipsa vexarit, quorum in defensionem iuraverat?

Age vero, nihil hic gravius quam officii praetermissione te delinquere fingamus (quanquam longe secus rem habere palam est), quot tamen adhuc Dei maledictiones undique te obsideant, cernis. Vae mihi nisi evangelizem, dicebat Paulus: munus enim mihi demandatum est (1 Cor. 9, 17). Et qua, quaeso, maiore praerogativa Vae istud abs te depreceris, quod ipse sibi apostolus denunciabat? Debitorem ille se eruditis pariter et rudibus profitebatur (Rom. 1, 14), ad quos apostolus mittebatur. Tu cur aliquid minus tuis debeas, quibus episcopus es praefectus? Ille Ephesinis mundum se ab omnium sanguine testabatur (Act. 20, 26), quia nunquam subterfugisset, quominus omnem Dei voluntatem illis enarraret. Tu quam a sanguine munditiem iactabis, cuius ex ore nulla paene unquam syllaba audita est, [pag. 56] quae vel una in re Domini voluntatem saltem subobscure indicaret? Neque vero eo usque sum iniquus, ut pastorem nullum ferendum censeam, nisi qui incomparabilem illam et vere divinam Pauli virtutem aequis, ut dicitur, passibus sit assequutus. Quin potius et permultos fuisse olim, et hodie esse non paucos dico, non episcoporum nomine solum, sed laude etiam admirationeque omnium dignissimos, quorum neminem tamen video parem illi exstitisse. Sed hoc honore dignamur eos, qui etsi ad ultimam illam perfectionem non pertingant, ad eam tamen strenue contendunt et enituntur, ut si cum Paulo ipso comparentur, impares esse dicas, magis quam dissimiles. Tu quum nullam eiusmodi similitudinem prae te feras, mirum est, si Vae illud impendere tibi non sentis: quod a se non audebat sanctus Dei apostolus deprecari, si partibus suis defuisset. Iam vero (qualis est praesens ecclesiae tuae status, aut verius ruina) nisi plus quam saxeus esses, eorum quoque fortuna commoveri te oportebat; quos in fidem tutelamque tuam Dominus contulit. Quibus enim [1]) oculis otiosus et oscitabundus tantam eorum cladem aspicis, quorum tibi salutem adeo sollicite Dominus commendavit? Unus si desidia tua perierit, sanguinem e manu tua se reposciturum Dominus edicit. Recognosce paulisper mecum, quot iam paucis his mensibus, quibus episcopi locum occupasti, animae tua culpa perierint, quot etiam quotidie pereant: si tamen potes. Nam si verum est quod per prophetam (Ies. 5, 14) suum conqueritur Dominus: Infernum propterea in immensum os suum aperuisse, et animam suam dilatasse, propterea captivum esse ductum populum, quia non habuerit scientiam: quis inferni gurges ad deglutiendam miseram hanc et tua perfidia perditam plebeculam sufficiet? quae non vulgari inscitia obvoluta tenetur, sed altissimis tenebris immersa, oculos vix iam attollere potest. Illam Iudaeorum ignorantiam, quam deplorat propheta, cum saeculi huius caecitate conferas: illos sane prae tuis eximie sapuisse dices. Adeo nihil istis superest humani sensus, quominus plane obstupuerint, nisi quod nihil aliud quam perire edocti, mira pereundi cupiditate insaniunt. Et quum ita omnes ad unum agminatim attoniti, et velut exitio suo devoti, sese in voraginem ultro devolvant, [2]) instant tamen semper a tergo furiae, quae novis subinde aculeis instigent, et praecipitantes impellant. Denique non alia est facies, quam si civitas aliqua et gravi pestilentia correpta, et [pag. 57] hostiliter expugnata, duplici pariter internecione concideret et uno simul incendio universa conflagraret. Ad buccinam excubitor, ad arma pastor. Quid cessas? quid torpes? quid dormis? Dum animum externis et nihil ad rem pertinentibus curis abreptum huc non advertis, omnia strage referta sunt. Tot mortes Domino debes, infelix, toties homicida es, toties reus sanguinis, cuius guttas omnes e manu tua Dominus requiret. Et sustines adhuc tantum fulmen intrepidus? Non exhorres? non turbaris? non animo et corpore totus concidis? O te nimium praefracta contumacique cervice hominem, si ad tantum Domini iudicium non consternaris, cuius profecto gravitatem coelum et terra, et ipsa muta elementa non sustinerent. Sed parum adhuc dico, quum te homicidam appello, et tuorum proditorem. Hoc enim maius omni probro flagitium est, quod Christum ipsum, quantum in te

1) inficiendo, 1550—1611 (*Gallus:* nier).

1) *Edd. recc.* 1576 *seqq. male scribunt:* olim. 2) 1576—1611 devolant.

est, rursum vendis, rursum crucifigis. Quid est enim aliud, ecclesiam (quam suo sanguine Christus acquisivit) modo improbam lucri cupiditatem expleas, dissipandam prostituere, quam ipsum Christi sanguinem, quo aestimata est pretio addicere? Quid est autem Christum crucifigere, nisi hoc est? sanguini eius contemptim illudere, ac tantum non ipsum ludibrio habere? Et hanc scilicet tam insignem contumeliam semper feret ille, quem pater gloria et honore coronavit? Tu vero, si sapies, nunc sacrosanctum Christi sanguinem, quanti meretur, potius aestimabis: quam exspectabis, dum supplicii atrocitate discas, quanti a Domino ipso fiat.

Proinde videndum nunc tibi quoque est, quo iure ad te redeat proventus ille amplissimus, quem episcopi dum esse iactas, tuum facis. Equidem video sic esse a Domino constitutum, ut qui evangelium administrant, iis vicissim, quidquid est ad usus vitae necessarium, administretur. Nec illi placere, ut os obligetur bovi trituranti. Sed quis tibi concedat, ut fructum, quo evangelii ministerium Dominus muneratur, ipse, nihil minus quam evangelii minister, legas, et quae bovi trituranti adiudicat alimenta, otiosus vores? Presbyteros, qui bene praesunt, nobis commendat apostolus (1 Tim. 5, 17), ut duplici in honore habeantur, praesertim qui in verbo laborant. Eum ergo qui sibi honorem poscit episcopi, bene regendo prius efficere aequum est, ut honore dignus iure censeatur. Quod si etiam ita te geras, ut ad optimi pastoris fidem, studium, diligentiam, integritatem nihil desiderari possit: quorsum tamen immodica illa, nullisque [pag. 58] finibus terminata opulentia? Vitaene pastoris sustinendae, cuius ipsam moderationis esse vult Dominus, limitata, ac non tyrannicae potius luxuriae par est? Sed eam nondum reprehendo, quae suo postea loco perstringetur. Hanc in praesentia duntaxat improbitatem accuso: quod uberrimos inde fructus referas, sementem ubi penitus nullam feceris. Haec, inquam, impudentissima est rapacitas: et, quod audire ordinis tui homines minime sustinent, furtum bis manifestum: cum qui manum operi nunquam admoverit, operae tamen mercedem imperiose flagitare. Si fustuario dignus est, qui vicini parietem perfodisse sit deprehensus, quo in eius arcam involaret: flagitiosum hoc tuum latrocinium, quae furcae satis pro dignitate mulctabunt, qui hinc, quod officii laboribus debetur stipendium, suffuraris, inde omnium domos rapacissime depraedaris? Sic quidem longa annorum praescriptione obtinuit illa furandi licentia, ut honestis etiam titulis ornetur. Verum utcunque inter homines aestimetur, non eorum errore tamen rescindetur, quae semel adversus eam pronunciata est a Domino sententia: Vae pastoribus, inquit (Iez. 34, 1 ss.), qui pascunt semet ipsos. Nonne greges a pastoribus pasci moris est? Vos autem lac comedistis, quod pingue erat occidistis: lanis fuistis operti, gregem autem meum non pavistis: quod infirmum fuit non stabilistis, aegrotum non sanastis, confractum non alligastis, abiectum non reduxistis, quod perierat non quaesistis: sed cum austeritate imperastis gregi, et potentia: et dispersae sunt oves meae, eo quod non esset pastor, et factae sunt in devorationem, nec erat qui requireret: non erat, inquam, qui requireret. Propterea, pastores, audite verbum Domini: vivo ego, dicit Dominus: quia factae sunt oves meae in rapinam ac devorationem bestiis agrestibus, eo quod pastore carerent (nec enim eas requirebatis, sed tantum pascebatis vosmet ipsos), ideo ecce ego gregem meum requiram de manu vestra: et cessare vos faciam, ne ultra gregem meum pascatis: liberaboque ipsum ex ore vestro, ne sit posthac vobis in escam. Tu scilicet aut his designari te negabis, quae non tam vitae tuae faciem ad vivum depingunt, quam te tibi totum velut in speculo repraesentant? Aut iudicium Domini inane terriculamentum esse dices, quod minus feriat, quam minatur? Quamobrem non est cur istis opibus iam te beatum putes, quarum et te furem esse vociferatur Dominus, et repetundarum postulat.

Furti ergo sacrilegiique ignominiam nec tu nec unus [1]) e cornuto illo [pag. 59] grege, infitiari potestis. Verum, quoniam nonnullos inferioris classis pàstores istic esse audio (ex eorum scilicet ordine, quos et paroecos et curiones vulgo appellant) qui aliqua officii sui particula utcunque defungantur, hocque praetextu sese tueri plane conentur, quod paulo quam alii verecundius delinquunt, illi mihi sunt paulisper hoc loco appellandi. Quo autem intelligant, quam non sim malignus aestimator qualiscunque istius, quam pascendis ecclesiis impendunt, sedulitatis, plus aliquid ultro illis dabo, quam postulare ausint. Tametsi eas ut plurimum ecclesias, quibus praefecti sunt, non incolunt: adsunt tamen ad solennes multos dies, verba pauca pro concione faciunt, populo semina quaedam pietatis aspergunt, ac guttas veluti quasdam instillant purioris doctrinae, neque illaudati discedunt totius suae plebis suffragiis. Atqui si haec officiola ipsorum, ad eam, quam ex Dei verbo descripsimus, regulam exigantur, immane quantum a veris etiamnum pastoribus aberunt: qui cum tota illa sua sedulitate nihil aliud, quam infideliter sese in opere Domini versari produnt. Hoc enim ut dissimulem, muneri suo minime ipsos respondere, nisi tempestive simul et intempestive instando (2 Tim. 4, 2), arguendo, increpando, exhortando, cum omni lenitate et doctrina (quorum omnium illis nihil cu-

1) *Sic edd. principes* 1537 *et* 1550; 1576 *segg.* nec tu nec ullus. *Et sic quoque versio gallica:* toy et tout tant qu'il y a d'Evesques cornus. *Gallasii editio, quod miraberis, in textu tantum:* nec unus, *in margine* • nec tu.

rae est) quid tamen operam suam magno venditent, cuius ne quod omnino pretium exstet, ipsi diligenter provident? In re perspicua longiori argumentatione opus non est. Miseram plebeculam, cuius eruditores videri volunt, quum tanta ignorantiae caligine excaecatam, tot errorum praestigiis delusam, tot mendaciorum fascinis incantatam et consopitam satis norint (quod nemini quidem est incognitum), sentire ut nihil queat, nisi quod manibus pedibusque palpet atque attrectet: quia tamen ingenue verum dicere periculosum est, nec suam vocationem tanti aestimant, ut fraudi [1]) sibi esse velint, in ea docenda obscuritatem data opera et vafritiem adhibent, qua vel acutissimum quemque fallere conantur. Istudne, quaeso, docere est, quum apud rusticanos homunciones, natura non valde argutos, prava etiam institutione hebetatos, habenda est oratio, sententias per se hominum ingenio difficiles, sic perplexis aenigmatibus implicare, quo in illis intelligendis Oedipus quoque ipse laboret? Nam si quid dicere eiusmodi instituunt, unde sibi aliquid negotii molestiaeve fore suspicentur, illud velut conceptis verbis obscurissime effantur: ut si discrimen immineat, tergiversatione semper elabi possint. Atque id potissimum [pag. 60] iis in rebus usu venit, quas explicatissime et tradi et enarrari christianae ecclesiae referebat: quandoquidem ut quidque ad stabiliendum Christi regnum maxime conducit, ita Satanae est odiosissimum eiusque furore impetitur acerrime. Itaque sic de fide concionantur, ut plebis diffidentiam nihilo emendent magis, quam si tacerent. Sic Christum mediatorem ostendunt, ut in sanctis semper haereatur. Sic Dei gratiam praedicant, ut eadem meritorum propriaeque iustitiae hallucinatio semper maneat. Sic verbi Dei autoritatem commendant, ut pluris fiant fabulosa hominum commenta. Sic Deum unum colendum docent, ut eandem semper idololatriam relinquant. Sic de vera religione disserunt, ut e tot impiis superstitionibus nullam convellant. Denique sic veritatem proponunt, ut stet mendacium semper incolume. Apagesis tergiversatoriam istam calliditatem et perplexitatem affectatam, ab eo qui docendi munus profitetur: cuius prima est virtus, auditorum captui sese attemperare. A christiano vero doctore quam longissime arceatur, a quo nihil nisi sincerissimum et simplicissimum audiri debet. Nam si docendus est populus, quorsum istaec [2]) aenigmata, quae nihilo doctiorem dimittant auditorem, quam venerat? Nempe hoc unum satis clarum indicium est, qualis sit eorum opera: quando hoc quod agunt agendo, nihil prorsus agunt. Sed istud ad refutandam eorum vanitatem multo certius est argumentum, quod palam est, eos ne studere quidem, ut quidquam proficiant: quin potius data opera cavere, ne quid proficiant. Porro quo dilucidius adhuc perspiciant, ineptiis illis suis omnibus se nequaquam assequi, ut ne perfidi magis proditores, quam probi pastores censeantur: paucis vero demonstremus, id quod pastoribus Dominus mandavit, quam illi bona fide exsequantur. Hac enim comparatione obtineri facile posse puto, ne nugaci nescio quo, nihilique praetextu freti, aliorum numero posthac se eximant. Quoniam autem quae sit episcopis tenenda docendi ratio, summatim declaravit apostolus (Tit. 1, 9), dum strenuos esse ipsos iussit, et ad exhortandum in doctrina sana, et ad eos qui contradicant revincendos, ad eam regulam morem docendi istorum metiemur. Qualem ergo se gerit eorum praestantissimus? Quum Satanam ecclesiae sibi commissae dominari, afflictae oppressaeque Dei veritati insultare, laceras et mutilas Christi oves in praedam abigere, planeque ceu Christo subiugato triumphare videat: paucis anni diebus in concionem defungendi tantum [pag. 61] causa prodit, non aliter quam si tranquilla omnia, atque optime composita forent. Rursum, qua rabie Christi adversarii apud vos ad evertendum eius regnum feruntur, quum non liberam modo et constantem, sed paulo sinceriorem verbi praedicationem cum vitae suae discrimine coniunctam sciat: ipse autem vel minimae unguiculae iacturam Christi causa facere reformidet, conciones ipsas ita moderatur, ut se extra periculi aleam contineat. Haec praeclara sunt eorum stratagemata, quorum merito prae aliis eximii haberi volunt: in quibus si neutrum adhuc eorum spectare licet, quae episcopis in illa Pauli regula praescribuntur, tam inani fiducia superbire illis non concedam. Quorsum enim christianae ecclesiae conciones, nisi quibus sana doctrina instituatur? Quae autem sana institutio tradi ab eo potest, qui nihil nisi cum Satanae pace experitur? Id si alioqui dubium esset, ipsi suo documento faciunt certissimum. Quidquid de vera orandi ratione praecipiant, non alium tamen orandi in populo suo usum esse vident, quam pessimam illam orationis pestem, inanem battologiam, qua eadem subinde verba sine mente, sine corde, sine intellectu, magico more demurmurant: ut illis non aliud sit orare, quam rosarii circulum evolvere. Atqui, hoc malum quia nisi periculose attingere non licet, secure dissimulant. Utcunque de vero Dei cultu disserant: qui ut interiore cordis fiducia, seria invocatione, laudis confessione constat, ita totus spiritualis esse debet: populum tamen quia inde avelli citra gravem Satanae

1) *Sic omnino legendum, quanquam editiones omnes habeant* laudi, *sola principe excepta ubi vitio operarum* raudi *legitur. Versio gallica sensum bene expressisse nobis videtur:* ils n'estiment pas tant leur vocation que pour la bien exercer ils veuillent aucunement se mettre en danger de leurs personnes. 2) *Ed.* 1552 *vitiose:* istae; *inde recentiores ex coniectura:* ista.

offensionem nequeat, in stolidis ac bis carnalibus caeremoniis toto pectore stupere sinunt. Utcunque ad Dei adorationem vocent, idolis tamen haerere quum omnes cernant, neminem autem reprehendant, sua illa dissimulatione, quae nutus instar, et tacitae cuiusdam approbationis accipitur, fortius affigunt.[1]) Quidquid de iustitia, sanctificatione, salute a Christo petenda balbutiant: susque deque tamen habent, quod populus, omisso Christo, ea omnia quaerit, ubi minime reperiri possunt. O praeclaras in sana doctrina exhortationes, quae dum insanienti populo placide blandiuntur, ac tantum non applaudunt, simul etiam efficiunt, ut obstinatius furere pergat! Quis enim displicere illis putet, quae inter conciones ipsas eorum oculis assidue ingeruntur: eius generis praesertim, quae si mala forent, vel tantillum tolerare nefas fuerit? Quidquid autem non displicere illis putatur, eo loco habetur, ac si ipsorum suffragio palam confirmatum esset. Et quae iam [pag. 62] eorum esset in revincendo adversario magnanimitas, si ad certamen ventum foret: qui tantam in simplici exhortatione animi pusillitatem[2]) produnt? qui sine adversario ita protinus concidunt, et de praesidio stationeque nondum oppugnata decedunt? Quanquam si qualis hodie sit ecclesiae conditio consideremus, Christo restitui non potest, nisi e luporum faucibus erepta: ad Dei pascua non adduci potest, nisi hominum laqueis soluta: recta via agi non potest, nisi errorum labyrinthis extricata. Sic enim in evertenda exstinguendaque religione Satanae ministri profecerunt, ut eam, nisi ab ipsorum impietate assertam, instillare hominum animis non liceat. Id in obruenda obliterandaque Dei veritate consequuti sunt, ut in lucem emergere, nisi ab illorum mendaciis vindicata, nequeat. Interim quid egregii isti et excubitores, et pastores? Gladium conspiciunt, non cervicibus impendentem, sed iugulis prope admotum. Oves cernunt, non luporum insidiis appetitas, sed dentibus correptas et mutilatas. Securi tamen, ut in media pace, torpent: nisi quod suo capiti privatim timentes, abiecta publicae salutis cura, de se ipsis plus satis sunt solliciti. Istam quidem inertiamne an perfidiam potius vocem, dubito: si impune sibi futuram confidunt, meras sibi fabulas esse, quidquid Dominus aut promittit, aut minatur: ex eo testatum faciunt. Quod enim per Ezechielem Dominus edixit se populi sanguinem e speculatoris manu reposciturum, qui quum imminentem gladium videret, clangore tubae non indicavit: in quem magis proprie competere, quam in se ipsos respondebunt? Nempe si ea lege ecclesiae excubiis impositi sunt custodes, qui neque nocte, neque die quiescant: non minus sanguinaria est eorum taciturnitas, qua populi salus malitiose proditur, quam ipse hostium furor, quo inermes et indefensi opprimuntur. Iure ergo ex eorum manibus sanguis reposcitur, quo non minus, quam hostium gladii, aspersae foedataeque sunt. Quod aliud hominum genus certius, quam se ipsos, causabuntur, illa Christi sententia, qua pastorem eum severissime obiurgat, et mercenarium contumeliose appellat, cui negat esse curae oves, qui dum venientem prospicit lupum, et iamiam instantem, in fugam, relicto grege, sese proripit (Ioann. 10, 12)? Quod si nunquam id a Domino pronunciatum esset, propriam illis conscientiam iudicem fero: pastorem, qui vel minimas insidias noctu senserit, nisi expergefactus mox accurrat, nonne ignaviae accusabunt? Eum vero, qui perfossis stabuli parietibus, [pag. 63] confractoque ostio, pauperculum gregem omnibus ventorum, imbrium, hostium, luporum insidiis expositum obnoxiumque reliquerit, quantae socordiae condemnabunt? Quid ille? cuius sub aspectu media in luce oves atrociter laniantur, ipso ad lupos abigendos ne digitum quidem commovente? Quo satis digno elogio insigniri poterit istaec tam flagitiosa perfidia? qua supplicii gravitate digne pro merito mulctari? Posthac si iustam et suae speculationis, et pastoritiae curae rationem reddere volent, videant hoc in primis, sine quo nihil efficiunt ad fidem suam approbandam, nihil sibi esse reliqui, ubi rei sanguinis merito arguuntur, a quo se mundos esse improbissime mentiuntur, nisi cum Paulo vere ac serio affirmare queant, se nequaquam subterfugisse, quominus publice privatimque unumquemque admonendo omnem Dei voluntatem enarrarent: praesertim ubi circumventam Satanae artibus ecclesiam gravius periclitari senserint. Quas in partes tanta solertia incubuisse sanctum illum apostolum videmus, ut saepius coram monuisse suos non contentus, eadem quoque monita scriptis absens, ac e vinculis repeteret: observarent canes, observarent pravos operarios, observarent concisionem, quae impiis contentionibus veram ecclesiae unitatem discinderet (Phil. 3, 2 ss.).

Quid quod non connivendo tantum, ac indulgendo, miserae ac perditae plebeculae caecitatem fovent: sed errorum superstitionumque omnium administros ei se praebent? Etenim huic teterrimo flagitio quotusquisque ipsorum infitiando erit, quin primo statim ingressu pessimo errore plebem imbuat, dum ipsa spectante, et ad stuporem usque attenta, stolidis exorcismis aquam incantat, mille postea infandis superstitionibus servituram? Quin e suggestu rursum ad altare prodeat? sacrificium illud abominandis blasphemiis repertum aut peragat, aut se peragere simulet? ad exsecrabilis idoli venerationem populum et exemplo suo et nutu invitet?

---

1) *Sic sola princeps. Caeterae omnes:* affingunt. *Gallus:* elle sert pour tousiours enraciner plus avant *etc.* 2) *Sic sola princeps. Caeterae omnes:* pusillanimitatem.

quin dira illa auricularium confessionum carnificina misellos ipsemet excruciet? vanis satisfactionibus, commentitiisque absolutionibus deludat? quin fabulosas purgatorii naenias, quae tantum secum vehunt perniciosae impietatis, solenni prece stabiliat? Neque vero recipi debet, quod obiectare subinde solent: His superstitionum morbis non alia melius ratione purgari hominum animos posse, quam si molliter initio et paulo [1]) indulgentius attrectentur, donec ferendis mali remediis assueverint, et quodammodo sint confirmati. Itaque, nisi quis moderationem adhibeat, [pag. 64] quae eorum teneritudini nonnihil concedat, exorituras sine ullo profectu graves offensiones, odiumque adversus Dei veritatem acerbius exarsurum. Id sane nemo est qui non libenter illis consulat, nedum permittat: quin doctrinam omnem suam sic temperent, ut rationem semper habeant tantae imbecillitatis, quanta nunc populum fere laborare constat: quin praeteritis interdum minutis rebus, apprime necessaria urgeant: quin emendandis maioribus delictis insistentes, ad exiguos quosdam naevos pro tempore conniveant: denique lacte ac melle pascant, qui nondum solido cibo sunt idonei. Sed enim illorum vicissim fuerit, primum dare operam, ne suae ipsorum imbecillitati praetextum magis captent, quam rationem ineant sustinendae eorum infirmitatis, quibus confirmandis studere debent. Deinde non ea dissimulare, quibus stantibus emergere Christus cum evangelii sui luce prorsus nequeat: tum non ea indulgentia ignorantiam ferre, qua magis ac magis indurescat, sed qua paulatim dissuatur: quando momento uno rescindi commode non potest. Postremo veritatis praedicationem sic moderari, ne perniciosis rursum mendaciis ipsam contaminent. Quid autem clarius est, quam sinistra illa sua prudentia non aliud quaerere, nisi ut sibi duntaxat sapiant? Si nullo discrimine libere docendi potestas facta illis esset, satis appareret quam infirmitatem curae habeant. [2]) Et si verum esset, aliqua ipsos populi sollicitudine tangi, quod quidem vanissimum est: quis tamen illis largiatur, ut horrenda impietatis exempla sub oculis suis perpetrari dissimulanter ferant? Quis unquam apostolorum Deum unum annunciavit, qui non aperta voce deos omnes gentium daemonia esse clamaret? Quis de puro Dei cultu concionatus aliquando est, qui non a vanis deorum superstitionibus longissime abstraheret? Quis sitam in Christo salutem docuit, qui non ab idolorum fiducia prorsus averteret? Quis cum mendacio veritatem, lucem cum tenebris, evangelium cum exsecratione, Christum cum Belial, eadem copula colligavit? Isti vero deorum myriades, idolorum plaustra, superstitiones plus quam magicas aequo animo se tolerare causantur, quo indoctam rudemque plebeculam, sine offensione, ad veri cognitionem adducant. Salutis fiduciam, quae a Christo pendere tota debuerat, huc atque illuc tantisper divagari non aegre patiuntur, dum eminus raptimque inspecto Christo populus toto pectore, si libuerit, ad ipsum applicet. Atqui istaec erant prima exordia, quibus ecclesiam inchoare, prima fundamenta, [pag. 65] quae ad eam [1]) exaedificandam iacere debuerant. Quare haec tolerantia in rebus minime tolerandis nihil simile habet cum lacte illo, quo imbecilles adhuc Corinthios Paulus nutriebat (1 Cor. 3, 2). Illo enim, qui sunt adhuc in Christo pueri, utcunque pro suo modulo ad pietatem imbuuntur: hac universa religio dissipatur. Illo pedetentim ignorantia diluitur, hac in pervicaciam coalescit. Illo nutriuntur ad coelestem vitam animae, hac enecantur. Verum inepte facio, qui in re expeditissima, et quae verbo uno absolvi potest, diutius commoror. Siquidem eum nemo audiendum duxerit, [2]) qui ad salutem rebus extremis afferendam missus, quo melius procedat sua opera, prima salutis initia in longum tempus differre se dicat: praesertim ubi palam fit, illius mora omnia pessum ire, ne cuius postea ope instaurari queant. Porro, ad refellendam eorum tergiversationem, illud quoque accedit, quod omnibus prope errorum pestibus quibus repurgandam ecclesiam susceperunt, eam inficiunt. Quid enim aliud est, pro mortuis apud Deum intercedere, quam pestilenti purgatorii opinione inquinare hominum mentes? Quid, audita peccatorum enumeratione, iniunctaque satisfactione, absolutos dimittere: nisi quibus involuti sunt laqueis, fortius adhuc ipsos constringere? Quid vero, ut alia multa omittamus, missaticum sacrificium peragere, nisi uno simul exitio et populum dare, et ipsam quoque religionem? Perinde ac si chirurgus, ad comparandam homini incolumitatem, ipsum ante iugulet: aut si medicus stomachum salubri potione refecturus, toxico primum imbuat. O moderatores, quibus et Dei verbum, et hominum animas, sine modo, sine ratione, sine delectu contaminare, obscurare, perturbare, disiicere, exstinguere satius est, quam cuticulae iactura praescriptam a Deo simplicitatem tenere! Eius ergo populi ut fidi probique pastores censeantur, postulabunt, quem non modo libidini prostituunt impiorum, sed ipsi flagitiose circumscribunt? Conciones illas nescio quales, fastuose nobis obtrudent, ad quas talibus prooemiis auditores comparant: quas talibus demum catastrophis claudunt atque terminant? Imo qua fronte verbum iam in sui defensionem facere

1) 1576—1611 *vitiose omittunt:* et. *Amstelodamensis emendat:* initio ac paulo. 2) 1576 *seqq.:* habent.

1) eam, *omittunt omnes praeter principem.* 2) 1576 *seqq.:* dixerit. *Gallus:* qui ne trouve mauvais.

audebunt, quos detestabilis idololatriae, et non unius sacrilegii autores esse constat? Taceo reliquum anni tempus, quo procul a suis ecclesiis absentes, per vicarios suos, furacissimos praedones, rapinas, direptiones, populationes, latrocinia omne genus exercent, quibus enumerandis volumen unum non sufficeret. Et sunt [pag. 66] adeo prodigiosa nomina, quibus expilationes illas suas praetexunt, ut non nisi ab illis paucisque captiosis pragmaticis intelligantur. Atque ut viscos illos, et tot furandi artes dissimulemus, quo tamen iure praeripiunt, quod pastorum alimentis destinatum erat? Quum enim reddenda erit principi pastorum ratio, quomodo expensum ille sceleratis latronibus feret, quod probis sanctisque pastoribus in laboris stipendium cedere voluit? Scilicet non cogitant, iam olim ab ipso ea de re pronunciatum esse (Ies. 56, 10): ubi canes somnolentos tam severe obiurgat, qui quum muti sint, et ad latrandum ignavi, saturitatem tamen nesciunt.

Enimvero maius mihi certamen cum reliqua sacerdotum turba, atque (ut ipsis quidem videtur) multo difficilius restat. Nam quorum sacerdotia non ea sunt conditione, ut ecclesiis pastorum nomine ipsi praesideant (quo e genere sunt prodigia illa nominum abbatiae, prioratus, praebendae, capellaniae, decanatus item, praepositurae, thesaurariae aliique infiniti, ut vocant, personatus) nulla ratione sibi videntur impediri, quominus et teneant illa et eorum proventu, [1]) ceu iusto patrimonio, in quos visum fuerit sumptus abutantur. Sed de proventu mox: nunc tantum eiusmodi pedicis an illis se implicare liceat, consideremus. Audio quid pro se dicant abbates, si qui sunt qui a verbo Dei non alieni videri velint: praesentem rerum statum sibi non minus, quam optimo cuique improbari, atque ut totam monasticen, quam scatere omni impietate norunt, abominationi habent, ita eam se minime fovere. Neque vero per se stare, quo minus pereat ac deiiciatur: si res in sua potestate sita foret, eius animi specimen se edituros. Quod autem fructus e paludibus illis provenientes colligunt, non tamen ideo se in illarum coeno provolvere, sed oblatam a Domino benedictionem non spernere: hac interim conscientia securos, quod nullius flagitii vel autores sunt, vel fautores. Haec si serio praedicarent, an eius quam detestari se aiunt, impietatis principes haberi paterentur? Ac non magis eam sic toto animo aversarentur, ut a minima etiam participatione penitus se dimoverent? Quid autem est abbas, nisi monasticae superstitionis praeses atque assertor? Proinde non video, cur vituperari monachismus debeat, ut non prima voce impetatur ille, qui monasterii administrationem non secus ac rem sanctam recipit: nisi forte annuendum ei ducimus, qui damnata piratica, archipiratam laudet. Quid? An non, quaecunque in foetidis illis fornicibus [pag. 67] peraguntur sacrilegia, auspiciis ductuque abbatum perpetrantur? Et quis iam illis displicere credet, quae nomine nutuque eorum geruntur? Quis specimen exspectet, unde sibi improbari declarent, quae quanta possunt approbatione confirmant? Iam quod otiosam sibi, et sine onere dignitatem obtigisse putant, in eo quidem opinione falluntur. Quis enim dubitet, eorum unumquemque pastorem in suo collegio debere praestare, cui regendo abbas est constitutus? Neque enim alia conditione cooptantur in eum locum, nisi ut pastoritia sollicitudine defungantur: et illi, dum munus ineunt, id ipsum sacramento confirmant. Si e vulgo quispiam de abbatis officio interrogetur, extemplo respondebit, monachis esse illum moderatorem positum: qui pura doctrina sanctisque moribus toti collegio praeeat, rudes instituendos curet, delinquentes castiget, errantes in viam reducat. Haec quum in triviis tam diserte de eorum munere disserantur, quam frivole mentiuntur, nihil ad se pertinere, qualis sit monachorum vita? neque sua quidquam referre, quam sit aut probe composita, aut perdite effrenata? Ut autem id totum de hominum iudicio eludant: quia tamen fidos se fore pastores solennibus verbis deierarunt, sua certe promissione obstringuntur. Eorum ergo curam longe a se reiicient, quos in fidem custodiamque suam, Deum atque homines prius attestati, susceperunt? Ubi reverentia, qua nomen suum usurpari Dominus imperavit? Ubi iurisiurandi religio, nulli non barbariae sacrosancta? Ubi promissorum veritas, pars humanitatis potissima? Porcos sibi commissos aiunt, quorum explendi sunt ventres, non animi excolendi. Sed homines Deus creavit, quos oportet a beluina illa, in quam degenerarunt, feritate, ad humanam mansuetudinem, optima disciplina revocari. At durior est barbaries, quam quae doctrina emolliendam se praebeat. Cur ergo provincia non se protinus abdicant, cui se impares esse agnoscunt?

Hactenus, quae propria quodammodo abbatum erant, persequuti sumus: nunc quae habent communia cum reliqua illa, quam nuper recensuimus, colluvie, uno, ut dicitur, fasce simul complectamur. Quoniam autem singulas flagitiorum species, quae nefandis istis omnibus sacerdotiis perpetuo cohaerent, seorsum excutere, et ordine explicare, prope immensum fuerit: mihi satis erit ostendisse, nullum penitus ex universo numero teneri posse, quod non abominandis duobus sacrilegiis constet: quo pretio nullam omnino felicitatem redimere pectus christianum [pag. 68] sustineat. Vulgare inter eos proverbium est, propter officium beneficio se frui, et honori suo semper esse adnexum onus. Quanquam autem oneris varia sunt genera, hoc tamen omnibus perpe-

1) 1576 *seqq.:* proventus.

tuum inest, ut missariis sacrificiis, velut satisfactione persoluta, mortuorum animae a peccatis suis expientur. Hoc, inquam, onere utcunque defungi necesse est eorum unumquemque, qui sacras illas opes participant. Nulla est tam opulenta abbatia, nulla rursum cappellania usque eo tenuis, quae non ea lege devincta sit. Nec interest, ipsine per se, an conducta vicarii opera, sanctum illud munus exsequantur. Siquidem non defuturos suspicor, qui ad miseram hanc excusationem se conferant:[1]) quod inquinamentis illis ad sordidos sacrificulos ablegatis, opes ipsi possideant nullo scelere profanatas. Sed quid inde porro aliud consequentur, nisi ut dum culpa una purgare se moliuntur, duplicem nequitiam prodant? Cedo, quod scelerate perpetratum iri conspiciunt, ab eo religiose manus abstinent: perpetrandum tamen interim diligenter curant. Quibus iam obsecro culpa facinoris adscribetur, nisi quibus autoribus admissum fuerit? Quum vero iussu autoritateque sua ad maleficium impellant, quorum ministerio abutuntur, annon alterum quoque crimen hic se profert? Si quis hominem a se interemptum ideo negaret, quod non sua manu, sed conducto a se sicario caesus esset, a quo nostrum non conspueretur? Nempe qui sua confessione bis se accusaret: et quod caedis autor fuerit, et quod alterum malis artibus corruptum in sceleris societatem traxerit. Quid autem ab illo dissimile isti faciunt, qui et contumeliam Deo irrogandam procurant, et ad id audendum alios pretio corrumpunt? At non eos, inquiunt, corrumpimus, qui venales ad patrandam quamvis impietatem prostant. Perinde ac si homicida ille minime ab se corruptum defenderet, quo ad maleficium administro usus fuerit, quia gladiator antea fuisset, latrociniis assuefactus. Itaque quemadmodum ille, dum latronem exercitatione acuit, eius audaciam confirmat: ita isti quos novis subinde sacrilegiis exercent, eos ad nequitiam magis ac magis indies obdurant. Sed hac parte propius instare animus non est: neque verbum fecissem, nisi sua me improbitate coegissent, dum in re adeo perspicua fucum tamen nescio quem facere conantur. Nihil, inquam, eos ultra lacesso, modo inter nos istud constet, quod nullo cavillo declinare iam possunt: neminem eorum esse qui gemina illa, quam nuper commemoravi, impietate [pag. 69] non sit inquinatus. Nemo est enim, qui non de missariis sacris peragendis sceleratum commercium ineat: nemo qui non commentitiis satisfactionibus, quas pro mortuorum redemptione Satan excogitavit, pretium statuat. Si per missam Christi sacerdotium, quod aeternum esse oportet, abrogatur, si sacrificium, quo semel omnia delicta expiavit, aboletur, si sanguis eius, cuius munditie abluimur omnes, conspuitur, si tota redemptio morte eius acquisita dissipatur, si coena, qua nobis mortis suae memoriam commendavit, profanatur, si Dei maiestas erecto in eius locum idolo deiicitur: viderint qui faciendis missis sumptus suppeditant, qua satis speciosa ratione purgare se possint, quo minus istorum omnium rei agantur, quibus occasionem scientes ac volentes praebent. Si denique nullum a missa blasphemiae genus abest, quo Dei Christique gloria possit obscurari, viderint quoties sacrificulum ad altare mittunt, an non triumphum apparent, quo totum Christi regnum a Satana traducatur? In hunc modum si Christum cum sua cruce ludibrio habere, et prostituere homini christiano nefas non est, nihil erit quod non liceat. Imo vero mille potius mortes oppetendae, quam tale probrum sacrosancto Christi nomini, nostra culpa, aliquando inuratur. Quis enim eo intercessore confidat, quem suo sacerdotio, hoc est intercedendi munere, quotidie spoliet? Quis aeternam sui sanctificationem reponat in unica [1]) Christi oblatione, quam suppositis aliis assidue inducit ac obliterat? Quis suarum sordium ablutionem speret a Christi sanguine, quem porcis conculcandum proiicit? Quis spem beatae vitae ex Christi morte concipiat, cuius fructum alio ut transferat, eam tota sua virtute enervat? Quis se Christi participatione, extra quam non nisi mors est, vivere cogitet, qui sacram eius communicationis tesseram disrumpit? Quam conscientiae securitatem ad Dei tribunal afferat ille, qui eius gloriam, quam illibatam sibi uni servari poscit, ad idolum traductam procuret? Atqui in eo corde, cui sint illa omnia ablata, quae vel fidei vel pietatis scintilla restare potest? Illas praeterea satisfactiones dum mercantur, quibus a cruciatu solvantur mortuorum animae, mirum nisi probe intelligunt, quam flagitiosa in Christum perfidia sese obstringant. Quotquot enim animarum salutem pretio nundinantur, eos veram illam ac unicam, quae non auro aut argento, sed pretioso Christi sanguine constitit, redemptionem abnegare, certo certius est. Iam neminem fore existimo, cui quidem in aliqua frontis [pag. 70] particula pudor haereat, qui conscientiae innocentiam in tenendis profanis illis sacerdotiis testari ausit: quorum quae purissima videntur, tantum exsecrabilis nequitiae secum trahunt.

Nunc ad te, o vir eximie, aliosque in universum omnes, qui in papae regno locum aliquem beneficii nomine obtinent, orationem meam refero. Quidquid proventus annuatim inde ad vos redit, qua conscientia usurpare audeatis, quaero. Si in cancellis vestratium iudiciorum haec disputatio versaretur, scio ad obtinendum satis superque esse, alle-

1) *Sic princeps sola. Caeterae:* conferent.

1) una, 1576 *seqq.*

gari annorum praescriptionem: verum si huiusce rei cognitio ad bonos viros deferatur, qui iustum potius et aequum, quam annorum numerum expendant, quo titulo, amabo, vestram possessionem defendetis? Fingamus vero apud Dei tribunal hanc causam agitari, quando et ad illius cognitionem proprie pertinet, nec inter homines melior reperiri potest aut iustior arbiter. Facultates, quantum intelligo, quadrifariam partitas habetis. Nam partim decimis, partim annuis aut agrorum aut vectigalium pensionibus, partim blandis captionibus (quas vos extraordinarias oblationes), partim violentis exactionibus (quas spiritualia iura nuncupatis) constant. Decimas quia lex mosaica Levitis attribuebat, ad vos (leviticum scilicet genus) optima ratione nunc esse translatas dicitis. De his ergo primo loco disserendum. Quanquam supervacuum, ac prope ridiculum arbitror, anxiam de iure decimarum tecum disputationem instituere, qui non ignoras successionem istam cupidorum hominum calliditate, vafre quidem, sed nulla probabili causa excogitatam. Nam quod ex apostolo (Hebr. 7, 12) citant, translato sacerdotio, legis translationem necessario sequutam, id quam infirmum sit et evanidum, ostendere piget. Ad Christum sane transiit Aaronis sacerdotium, cuius beneficio non certus rasorum numerus, sed universa sine exceptione fidelium natio in regale sacerdotium assumpta fuit. Quid hoc ad nescio quos pseudolevitas? quibus ne postrema quidem subsellia in Dei populo concedimus. Quod si in Levitarum vices subierunt, eadem qua ipsi fuerunt conditione: cur praeter decimas tot possessiones absorbere, tantam undique rerum varietatem corradere sibi permittunt? Ea enim lege huiusmodi portio Levitis assignabatur, ne pedem terrae praeter domicilium possiderent (Ios. 14, 3 et alibi). Cur vini usum tam benigne ac liberaliter sibi indulgent, quod Levitis gustare non licebat? Facessant ergo nugae istae: quas tametsi refutatione indignas ducebam, quia tamen video imperitis fumos offundere, verbo uno [pag. 71] attingere necesse habui. Equidem si quibus ordo iste approbetur, ut quemadmodum apud Israelitas decimis alebantur Levitae, ita in populo etiam christiano decimae colligantur, quae in alimenta pastorum conferantur, et pauperum, nihil reclamo: quin potius eorum sententiae meum quoque calculum addo; quandoquidem alicunde certe desumi, quod ad sustentandos ecclesiarum ministros impendatur, necesse est. Nec expedire mihi videtur, quod aequissime constitutum fuerit, sine causa innovari: modo ne ius illud leviticum falso praetendatur, et ecclesiastici pastoris stipendium, non decimarum fertilitate, sed apostoli praescripto definiatur, ut sit necessariis vitae subsidiis contentus. Caeterum quum in hos usus destinantur decimae, simul arceantur, velut positis repagulis, omnes isti pigri ventres, qui se illis nunc soli referciunt, ne segetis spicam, aut pullum unum attingant. Ut nunc autem res habent, decimas nullo neque divino, neque humano iure sibi debitas extorquendo, improbissimo furto, in alienas fortunas invadunt. In iure annuarum pensionum describendo, hoc est (nisi fallor) γενικώτατον θεώρημα,[1]) omnes donationis titulo vobis obvenisse, quam iurisconsulti Ob causam[2]) vocant: ut missae sacrilegio, aliisque incantatoriis precibus, ex illo utopiensi purgatorii carcere mortuorum animas eliceretis. Sic enim in papae schola instituti homines fuerunt, ut delictorum conscientia trepidis hac demum conditione spes obtinendae veniae proponeretur, si vel poenam nihilominus Dei severitati exsolverent, vel satisfactione redimerent. Supplicii exactio, purgatoriae flammae ardore torreri fuit: satisfactio, in monachorum ac sacerdotum ventres ingurgitare, quod eorum iudicio ad delicti compensationem satis foret. En quibus natae exordiis, quibus deinde incrementis progressae hucusque sint vestrae possessiones: quo pervenisse hodie videmus, ut nulla sit prorsus terrae uncia, quam non acceptam purgatorio referre debeatis. Nunc te coram Deo appello, vir mihi amicissime, aliosque qui a verbi Dei puritate non abhorrent, quorum ex animis discussus est inanis ille purgatorii fumus: quum probe intelligatis, quascunque tenetis possessiones, non alia lege vobis fuisse transscriptas a suis dominis, nisi ut a purgatorii cruciatu vestra intercessione solverentur, parum dico, nisi ut abominandae ipsorum impietati a vobis satisfieret: iustamne possidendi rationem vobis constare ducitis? Sane leges civiles (quum nihil voluntati magis adversum sit quam error) donatorem, qui vel errore deceptus, vel fraude circumscriptus fuerit, absolvunt. Donationes autem istas solo errore niti, bona [pag. 72] etiam ex parte impostura non carere scitis. Iisdem legibus, quae illicitam conditionem habet donatio, irrita esse pronunciatur. Nulla est istarum donationum quae horribili Dei blasphemia non vos obstringat. At nihili ducendae sunt eiusmodi leges. Quis autem vobis permisit alienas copias vestro arbitrio obtinere, quae dum adscripta lege vobis ceduntur, nisi illa intercedente vestra non fiunt? Ius enim istud pactorum, quae mutuam habent obligationem, pervulgatum est ac cuivis cognitum: ut agere ex pacto non possit, nec fructum ullum percipere, nisi qui defunctus promisso fuerit. Itaque aut aliena usurpatis, aut ea conditione vestra sunt, quam in se receperunt, quorum per manus vobis sunt tradita. Quod si flagitia haec illis pacisci fas non fuit, vobis in pacti societatem succedere qui liceat, considerate. Itaque nisi accensa

---

1) Une maxime generale, *vertit translator gallicus*. 2) Donation pour cause, *idem*.

purgatorii flamma, calere hac parte culina vestra non potest: quo exstincto, tantundem remittatur oportet. Nam hominum quidem oculis praestigias, quibus ludificentur, offundere promptum est: ad Dei autem tribunal ubi causa vestra vocata fuerit, quemadmodum certe olim vocabitur, solo furti praedaeque titulo praetexta corruet. Quae autem donariorum et anathematum nomine templis oblata in crumenas vestras recidunt (quod tertium fecimus vestrarum opum genus) sic anathemate referta sunt omnia, ut ad ipsum contactum vos non exhorrescere valde mirer. Quibus idolis, quanta cum Dei contumelia, qua superstitione offerantur, vobis clam non est. Quo tamen haec quasi vobis dicata devoretis, vos talium sacrorum mystas et antistites profiteri nihil pudet. O Roma (ut uno verbo Radicem Omnium Malorum Avaritiam [1]) complectar) quot alioqui non male nata ingenia corrumpis, pessima tua educatione corrupta magis ac magis nequitia depravas, ita depravata perdis? Tantane caecitate percussos esse homines, ut quum e manibus offerentium suscipiant consecrata idolis donaria, quae talium superstitionum antistitibus sint destinata, tota idololatriae participatione illigari se non cogitent? Si tantus Domini furor in Israelitas exarsit, ob clancularíam anathematis expilationem (Ios. 7, 1 ss.): quam impunitatem exspectant, qui ad deglutiendas exsecrationis plenas oblationes, idolorum sacrificiis praeesse non verentur? Sequuntur iam exactiones, quae iura spiritualia vobis autoribus censentur: quae ab oblationibus voluntariis eo differunt, quod illis quidem fraudulente populus circumscribitur, his autem hostiliter vexatur. Ac tui [pag. 73] quidem ordinis homines, quorum latrociniis patet latior campus, opimiores praedas agunt. Sic enim inter suos distinxit romanus archipirata, ut quo quisque gradu propius ad eum accedit, eo licentius praedetur. Aeque tamen immaniter depopulantur alii omnes, quod suae rapacitati putant attributum. Itaque obsignator ille rapinarum tuarum annulus, copiosiore multo praeda quotannis te onerat, quam minutum aliquem paroecum sua in corradendo converrendoque strenuitas: nihilo tamen minus dirae ac sanguinariae sunt illius vexationes, quibus plebem ille suam pro suo modo exercet ac fatigat. Porro quantum quisque accipit, tanto se peculatu obligat. O nunquam satis detestatas opes, quamlibet insana hodie multorum cupiditate (quae est saeculi nostri perversitas) furiose expetantur, in quibus nummus nullus est non furto, aut sacrilegio, aut latrocinio pollutus! Illisne placide fruentur, ac se beabunt Christiani? Scilicet, si tanti sunt, ut earum causa spe aeternae haereditatis nosmet ipsos abdicare debeamus: quam sane neque fures, neque rapaces unquam consequentur (1 Cor. 6, 9). Sed operae pretium est audire speciosam quorundam exceptionem. Sunt enim qui se pulcherrime excusatos putent, quod has utcunque partas facultates, non turpiter, nec libidinose dilapident: sed partim in moderatos vitae usus conferant, partim vero decidant sublevandae pauperum egestati. Quasi vero ista satis ad furem praedonemve purgandum defensio valeat, si suam domi parsimoniam et frugalitatem approbarit: aut accepta sit Domino benignitas, qua furtorum reliquias egenis impartimur. Qui frangere quidem esurienti panem iubet, sed nostrum; qui iubet elargiri pauperibus, sed de nostra substantia (Ies. 58, 7; Prov. 3, 9). Contra vero, vehementi interdicto canis mercedem sibi vetat offerri (Deut. 23, 19): quo symbolo immundam et scelere quaesitam quamvis oblationem, abominationi sibi esse designat. Adeo verum est quod scripsit ille (Eccles. 34, 24), eum qui e pauperis substantia sacrificium offert, non secus aestimari coram Domino, quam qui filium in patris conspectu mactat. Tu vero, tuique similes, quorum turpitudini ne [1]) sub hoc quidem inani et perfluo integumento locus est, quid obtendetis? Iam vobiscum summo iure, hoc est, Dei verbo non disceptabo: sed quid, si ius ipsum canonicum (cuius beneficio vivitis) repetundarum vos etiam damnet? ac litem non multo minoris quam pro nostra postulatione aestimet? Velitis, nolitis, fateri hoc convenit, nihil hic a vobis plus [2]) usurpandum, quam quod ipsis canonibus [pag. 74] defertur. Atqui non adeo Spartacum [3]) vestrum depuduit, quin ferinis suis sanctionibus hoc saltem Hieronymi verbulum insereret: Bona clericorum, bona pauperum esse, quibus ultra exigua frugique alimenta si quis abutitur, eum pauperibus furari. Immanis autem illa profusio, quae domi vestrae visitur, quid cum hac regula simile habet? Iniuriam, scio, vobis a me fieri clamabitis, omnes pseudoevangelici praesules, qui sub iugum piis omnibus excutiendum indigne vos adigam. Mihi vero hic de vestra aut libertate, aut servitute non est institutus sermo: sed quemadmodum in agri iure dignoscendo, non qualem habeat dominum, sed quo ipsum iure leges regionis esse definierint, quaeritur: ita seposita vestri mentione, quae in papae ditione sacerdotia, non nisi illius permissu, ac secundum eius leges obtinetis, fundum

1) *Sola editio princeps hic literis uncialibus utitur, scilicet acrostichidis ludo* (ROMA) *adversarios acrius lacessitura. De quo ipsum autorem cogitasse eo magis probabile est, quod ipsa sententia verbo tenus ex* 1 *Tim.* 6, 10 *desumpta etiam antea et ab aliis in eundem finem usurpata fuerat. Vide Olivetani versionem gallicam S. S. ad Apoc.* 14, 8.

1) ne, *vitiose omittunt recentiores* 1576 *seqq.* 2) plus, *omittunt eaedem. Gallus habet:* sinon autant que les Canons le permettent. 3) Vostre grand brigand. G.

suum sequi dico: hac inquam lege teneri vos dico, ne quid plus e sacerdotiis in rem vestram convertatis, quam per papisticos canones vobis conceditur. Quorum vinculis adstringi si vos piget, illis ne vos ultro implicetis. Sed quid in hac re evincenda anxie laboro? quandoquidem eos, quorum liberalitate locupletes estis, nihil dubium est non ideo detractas haeredibus proprias opes vobis tam plena manu fuisse elargitos, ut regiis lautitiis instrumentum ministrarent: sed vestrae fidei commisisse, quae bonis viris cum pauperibus communes forent. Itaque non tam earum vos dominos, quam oeconomos instituerunt. Si extremum est perfidiae genus in deposito fidem fallere, vobis sane ignoscendum nullo modo est, qui adeo insigni improbitate pauperibus praevertitis,[1] quod apud vos depositum in hoc fuerat, ut in eorum manus perveniret.

Huic malo alterum quoque proximum est: quod eam personam non potestis sustinere, quin multa offensionum semina variis modis spargatis. Ut istud unum satis causae sit homini christiano, quo centum simul sacerdotiis, quamlibet opimis et splendidis, se protinus abdicet. Nemo enim fere piorum est, qui non isto exemplo magnopere perturbetur. Qui paulo sunt adhuc imbecilliores, hac dubitatione percelluntur, iocone an serio, malitiosene an sincere adversus papistas contendamus: dum nostrae partis homines papae stipendiarios[2]) simul vident. Alii dubitare malunt, sitne res licita, a qua viros, quos ipsi non malos existimant, nequaquam abhorrere vident. Quidam etiam animosiores ad imitandum accenduntur. Plerique totam fabulae ac ludibrio religionem vobis esse, merito persuasum habent. [pag. 75] Christi autem adversarii, quibus non calumniis sanctum Dei evangelium proscindunt? quibus non loedoriis Christi servos subsannant? quos non triumphos agunt? Quid dicam? Perquam pauci sunt, qui non ad vitae vestrae lapidem, aut hoc, aut illo modo impingant. Qualis hic (malum)[3]) est stupor: ad omnia proborum aeque ac pravorum hominum iudicia nec tantillum commoveri? praesertim ubi per vestram ignominiam, sannasque illas ac scommata, quibus caeca vestra cupiditas iure optimo perstringitur, ipsam quoque Dei maiestatem illudi, sacrum eius evangelium maledictis lacerari, venerandam eius religionem conculcari intelligitis? Si sanae mentis guttula, ut ita dicam, in vobis resedisset, ac non illa vos nescio quae rabies corpore et animo penitus transversos[1]) egisset, primo statim limine vos Dominus admonebat, ne ad hoc letale praecipitium gradum iaceretis. Quibus enim primordiis estis auspicati? An non in papae nomen ac verba iurat totum illud cornutum episcoporum, abbatum, ac priorum pecus, dum romanae sedi obsequentes, studiososque dignitatis illius vindices sacramento adacti, se pollicentur? Minorum autem classium sacrificuli, an non etiam ipsi, sua quadam iuramenti forma, sanctae matris ecclesiae obsequio devoventur? Huiusmodi auspicia quem faustiorem eventum portendere[2]) valent? Imo quam nullis ambagibus infelicem exitum minantur? Quare, vestram hebetudinem minus iam mirari incipio: qua haud dubie vindicari tantus ille Dei contemptus merebatur. Qua tamen excusatione culpae partem nonnulli deprecentur, practereundum non est. Nam etsi ingenue fatentur, reprehensione se non penitus carere, minori tamen publico malo ecclesiis se praeesse dictitant, quam si deteriores illis praesiderent (quales sunt iurati Christi hostes) qui evangelii ruinam ex professo machinantur.[3]) At si haec ratio recipitur, cur non speluncas occupamus? itinera obsidemus? in insidiis excubamus, eo animo, ne viatores, ut efferati isti solent latrones, violemus, sed spoliatos dimittamus? Sic enim mitioribus latrociniis mundus infestaretur. Enimvero boni viri est, non improborum hominum subire vices, quo mala quadamtenus moderetur, sed cum improbis, ac cum ipsa etiam improbitate acerrimum bellum gerere: quo suo conatu si parum proficit, suum tamen officium sic praestiterit. Quod illi satius esse debet, quam delicto uno mille flagitiis occurrere. Fures itaque excipiendis praedis, latrones hominibus iugulandis sinamus esse intentos: nos vero, si Christiani [pag. 76] sumus, in omnem puritatem, innocentiam, sanctitatem vocatos meminerimus.

Si tantum exhortatione mea profectum est, ut te ad dandas Domino manus, affectumque tuum illius imperio penitus subiiciendum compararis, non dubito, quin iam in me respicias, mecumque deliberes, qua ratione in meliorem viam recipere te queas. Ego vero, quanquam opportunitate praesenti ad aliquid pro Christi gloria fortiter animoseque gerendum uti te malim, nisi quid tamen melius potes, exeundum tibi primo quoque die censeo. Te enim quoquo modo ex hac palude evolvi praestat, quam diutius illic haerendo, et in illius gurgite profundius in dies defigi, et coeno magis magisque conspurcari. Satius illud quidem et longe optabilius, ne tantam illustrandae Domini gloriae occasionem

1) *Sic sola princeps. Edd.* 1550–1576: praeripitis. 1597 *seqq.*: praecipitis (Vous frustrez G.). 2) *Princeps habet:* stipendiarii, *quod correctoris oscitantiae deberi videtur* (quand ils voyent des gens de nostre partie estre vassaux du pape G.). 3) *In hoc vocabulo errorem aliquem latere facile conieceris. Gallus tacet. Editiones omnes parenthesi includunt.*

1) *Edd.* 1576–1611: transverso, *male. Amstelodamensis genuinam lectionem restituit.* 2) pertendere, 1576–1611. 3) *Princeps habet:* machinentur.

e manibus amittas: quando ea est rerum agendarum penes te facultas, quae si tota in Dei obsequia optima fide impendatur, multum momenti ad promovendum evangelium afferre possit. Et nostrarum est partium, non ignavia torporeque nostro admittere, ut hoc genus opportunitates, e Dei manu nobis oblatae, infructuosae pereant. Sed enim si praestando veri fidique pastoris officio nullo modo idoneum te vides, hoc secundum est, male tibi assignatum munus ut deponas potius, quam indigne ac perfidiose administres. Cedendo enim, episcopum te non esse saltem declarabis: cuius personam nunc sustines, et functionem profiteris. Equidem si aut ecclesiae christianum in morem utcunque compositae legitimo ritu praefectus esses, aut etiam plebem istic haberes tua sedulitate Christo acquisitam, cuius oculi in te ceu ducem ac pastorem converterentur, nunquam concederem, ut abiecta temere non dubia Domini vocatione libertatem tibi sumeres alio, quo ferret animus, demigrandi. Christianis enim (quos in sua vocatione perstare decet) aliena est desultoria ista levitas. Sed ab hac minime recta vivendi via, in quam te Satana, non Domino, vocante contulisti, quo minus pedem referas, quid te impediat non video. Omnino sane, aut tibi quod ab episcopo requiri audis praestandum est, aut sedes episcopi deserenda. Flebiles illas vestras querimonias novi: quibus si quis ad indulgendam vobis veniam non permoveatur, eum non hominem esse iudicatis. Quid? Ergone fortunis omnibus exuti, hinc nos velut e praesentaneo incendio proripiemus? Quid autem fiet miseris nobis? Scilicet ut qui tranquille [pag. 77] ac placide in nostro habitamus, vagi ac palantes in alienas concedamus, nobisque incognitas terras? Quorum largitate vivunt plurimi, precariam paene vitam aliorum beneficio agitemus? Qui deliciis assuevimus, non sine dignitate, tenuiter, aspere, contumeliose victitemus? Quibus nunc otiosis seritur ac metitur, atrum ex iure hesterno panem, ut ille inquit, sudore nostro manibusque partum voremus? Verum adeo speciosis querelis uno verbo respondeo. Ergo Christiani ne sitis. Christianum enim haec manet necessitas, ut si furabatur, furari iam desinat: sed manuum labore potius, et suae, et fratrum inopiae succurrat (Ephes. 4, 28). Grave quidem, non secus atque abiecta sui cura, subsidiis praesentis vitae omnibus exuere se ac nudare: sed multo gravius haberi debet, tot maleficiorum conscientiam sustinere, cuius flagellis exagitari te, cuius aculeis perpetuo lancinari (si tamen Deum vivere, atque alteram quandam in eius regno vitam fore putas) necesse est. Durum et istud quoque est, fateor: natale solum, ubi et amoenissime et honorifice accipiaris, aliena regione, in qua futurus sis abiectus hospes, exsilii specie vertere: sed multo etiamnum durius, quoquo te vertas, iudicium hoc circumferre. Quod ne dubium nobis foret, Dominus per suum praeconem iampridem promulgavit: sic enim apud Zachariam (11, 17) legimus: O pastor inanis, derelinquens gregem! gladius super brachium eius et super oculum dextrum eius: brachium eius ariditate siccabitur, et oculus dexter eius obscurabitur. Quanquam hic etiam mirificum artificem Dominum experiuntur fideles, qui rem hominum iudicio tam acerbam, paupertatem dico, suavem illis, verbi sui condimento, gratiosamque reddit. Non quod asperitatem prorsus nullam gustu percipiant: sed quia illa condimenti suavitate temperatam non nimis aegre, quin nec sine eximia iucunditate ferunt. Quod si tamen alterutrum eligendum tibi sit, ut vel calamitosam probitatem secteris, vel calamitatem nequitia effugias: cur non sanctam ac dignam vocatione tua vitam potius in miseriis agas, meliori exspectatione fretus, quam momentaneam nescio quam mollitiem Dei indignatione et aeternae mortis ultione redimas? Ita est sane: si ad illam populo Dei promissam haereditatem serio adspiras, Mosen te viae ducem sequi oportet: qui eiurato Pharaonis genere, satius sibi esse cum Dei populo affligi duxit, quam temporariam habere peccati fruitionem: pluris Christi opprobrium quam omnes Aegyptiorum [pag. 78] divitias aestimans (Hebr. 11, 25). Nam ut ille simul et nepos vocari Pharaonis, et inter Abrahae filios censeri non potuit, nec Dei benedictionem una cum Aegyptiis opibus possidere, ita vanissima spe te ipsum lactas, si locum tibi in Dei populo esse confidis, dum in Antichristi castris meres: si et coeleste regnum cum Dei filio, et cum scelestis latronibus furta ac rapinas participare te simul posse speras. Quare nec illa solenni vobis deprecatione magnopere moveor, nisi multa humanae imbecillitatis vitia, qualia scilicet in piorum carne semper resident, toleramus (ut in hominibus nihil est perfectum), nos Christianum neminem posthac relicturos. Quin neque penes nos mansurum Christianorum nomen, nisi cum venia vita nostra expendatur. Hoc autem vestrum delictum, si quod nominari aliud potest, eiusmodi esse cui merito sit ignoscendum. Nostram illam communem omnium imbecillitatem scimus sane, et hanc veniam petimusque damusque vicissim: ne propterea quod interdum titubamus ac labimur (quod perfectissimo cuique saepius quam optandum fuerit accidit), Christiani tamen inter nos haberi desinamus. Sed non alia lege, nisi qui sic claudicat, vacillat ac decidit, viam nihilominus Domini sequatur: neque vero claudicatione sic impediatur, quin enitatur contra, incedendique difficultatem eluctari strenue contendat: utcunque vacillando trepidet, nunquam deficiat animo: collapsus, etiam in pedes se recipiat: nulla denique remora sic tardetur, quin intentis in Dei regnum oculis coeptum iter persequatur. Eos, inquam, cum suis delictis et lapsibus fraterna benignitate com-

plectimur, eos fratrum in numero retinemus, eos in sinu nostro fovemus, quos vita christiane instituta toto animo adspirare ad Dei regnum apparet. Etsi ne pios quidem sic cum suis vitiis ferimus, ut ea palpando ac blandiendo nutriamus: sed quos Dominus servos suos agnoscit, e nostro consortio non abiicimus. In te vero quid prorsus simile? cuius vita nec christianam ullam vocationem prae se fert, et toto cursu a via Domini aversa est? Proinde quamdiu pauperum sanguinem furtis ac direptionibus exsuges quem postea luxuriose profundas, quamdiu locum pastoris ad perdendas nequissima perfidia oves occupabis, quamdiu in eo eris hominum grege quos latrones et sanguinarios ecclesiae suae praedones Christus appellat, de te, ut voles, aestimabis: mihi certe nec vir bonus eris, nec Christianus. Vale.[1])

1) Vale, *deest in editione principe.*

Apoc. 3.

Scio opera tua: quia nomen habes quod vivas, et mortuus es. Esto vigilans et confirma caetera quae moritura erant. Non enim inveni opera tua plena coram Deo.

Ibidem.

Scio opera tua: quia neque frigidus es neque fervidus. Utinam frigidus esses, aut fervidus. Itaque quoniam tepidus es, et nec frigidus nec fervidus, incipiam te evomere ex ore meo.

CATECHISMUS

SIVE

CHRISTIANAE RELIGIONIS INSTITUTIO

COMMUNIBUS RENATAE NUPER IN EVANGELIO GENEVENSIS ECCLESIAE SUFFRAGIIS RECEPTA,

ET VULGARI QUIDEM PRIUS IDIOMATE,

NUNC VERO LATINE ETIAM,

QUO DE FIDEI ILLIUS SINCERITATE PASSIM ALIIS ETIAM ECCLESIIS CONSTET,

IN LUCEM EDITA.

IOANNE CALVINO AUTORE.

BASILEAE, ANNO M D XXXVIII.

OMNIBUS CHRISTI EVANGELIUM RELIGIOSE COLENTIBUS

MINISTRI GENEVENSIS ECCLESIAE GRATIAM ET PACEM, VERAEQUE PIETATIS INCREMENTUM A DOMINO PRECANTUR.

Ne quis eximia Catechismi huius nostri elogia exspectet, talem esse libenter confitemur, ut consultius futurum fuisse videri forte nonnullis queat, ipsum intra ecclesiae nostrae fines contineri, neque latius invulgari. Nam ut est pia magis facilitate, quam acuta sublimique eruditione conscriptus, ita rarum quendam doctrinae fructum inde colligi posse, praesertim inter latinos homines, non adeo magna spes est. Neque sane eramus edituri, nisi nos alia, quam industriam nostram apud exteras gentes venditandi, ratio impulisset: quam ideo vobis exponere libet, ne quis editionis istius consilium secus interpretetur, quam animus noster tulerit. Quod in primis nostra referre scimus, ut se mutua dilectione ecclesiae omnes complectantur, non alia via melius obtineri potest, quam si ultro citroque compertam ac testatam habeant suam in Domino consensionem: qua nobis nullum exstat arctius vinculum, ad retinendam animorum concordiam. Id autem si quando alias conducibile fuit, nostro certe saeculo maxime est necessarium: quod tanta suffusum malignitate conspicimus, ut a falsis criminationibus nulla innocentia, nulla simplicitas a suspicionibus satis tuta sit. De aliis tacemus. Sed nos ipsi compluribus iam experimentis plus satis edocti sumus, quantum delatoria iniquitas, non ad diducendos modo bonorum alioqui virorum animos, sed ecclesias quoque ipsas paene divellendas proficiat, quoties de re non plane explorata sinistros rumores spargere potest. Porro ut non temere restinguitur incendium, quod longe lateque iam exarserit: sic talibus malis, ubi semel exorta fuerint, obviam ire nobis serum est. Mirum enim quantum exiguo temporis spatio serpat calumniarum virus: ut nunquam mederi prius queas, quam multorum mentes infecerit. Iam vero remedium ipsum perquam difficile est: quo scilicet difficilius, mentem hominis vitiosis opinionibus imbutam repurgare, quam inquinare. Siquidem ad prima indicia concipienda, nihil nobis proclivius: semel suscepta non nisi aegerrime deponimus. Quum ergo vanis delationibus aliquoties exagitati, didicerimus valde esse metuendas: iis in posterum, quoad licet, ansam praecidere malumus, quam exspectare: dum consertis manibus cum illis luctandum sit. Id quoniam nullo compendio promptius assequi posse nobis videbamur, quam si publice exstaret certum aliquod doctrinae nostrae specimen, vel catholica potius testificatio, Catechismum hunc, qui vulgari nostro idiomate dudum editus fuerat, publicandum etiam apud alias ecclesias censuimus, quo veluti obside accepto, nostrae secum unionis certiores fiant. Etsi non ambiguas suae erga nos benevolentiae sinceraeque dilectionis significationes, et praebuerunt antea, et assidue praebent ecclesiastici pastores, quos pietatis, sanctimoniae, eruditionis ergo plurimi aestimamus. Ut appareat de religionis nostrae puritate, nihilo minus secure esse persuasos, quam si monimentis centies consignata foret. Sed nec illi soli sunt, quorum haberi rationem convenit: et minime timendum est, ne modum hac in re excedamus, in qua nihil nimium esse potest. Porro doctrinam, qua plebem nobis a Domino commendatam instituimus, sic sanctae veritati consentaneam esse confidimus, ut nemo futurus sit piorum, qui non istic quem habet de religione sensum, recognoscat. Quando non nostra ingerere studuimus: sed e puro Dei verbo sumpta sobrie fideliterque administrare. Praesertim vero qui non iniquissime iudicare volent, facile statuere poterunt, quam iniurius ille nobis fuerit, qui nos non minus obscura quam obliqua suspicione apud bonos gravare conatus est: ac si nostra, de personali in Deo uno distinctione, sententia non nihil ab orthodoxo ecclesiae consensu dissentiret. Et ille quidem, prout eius non impietas modo, sed flagitiosissima etiam vita meretur, hominum iudicio ad tempus elapsus est, ut divinae ultioni servaretur, cuius manifestas iam notas in eo apparere, omnes vident. Dominus autem innocentiae nostrae vindicem in tempore se exhibuit: qui viam mature praeclusit mendacio tam impudenti, ne vel serperet longius vel diutius piis pectoribus insideret. Nos certe, gratia Domini, nec male adeo in scripturis exercitati, nec adeo infeliciter versati sumus, ut in luce tam perspicua caecutiamus. Utcunque enim aliis involuta et tantum non caliginosa videatur istaec demonstratio, nos tamen illic in una Dei essentia per-

sonarum trinitatem plusquam evidenter designari agnoscimus. Iam vero confessionem, solenni iureiurando ab universo populo editam, non sine ratione adiungendam curavimus. Nempe ut si quopiam temerarius de hac re fuerit delatus rumor, cuius non levem auram sentire coepimus, ne (ut usu venire solet, quum res ad liquidum comperta non est) sint, qui nos quippiam novo exemplo esse admolitos suspicentur: quod senatui nostro fuimus autores sacramenti istius exigendi. Equidem facti nostri aequitatem clarius elucere arbitramur, quam ut defensione ulla, saltem apud cordatos prudentesque viros, opus habeat. Atqui ne sic quidem quorundam criminationes effugere potuit. Tanta est imperitiae morositas, ut vel in rebus probatissimis, habeat semper quod reprehendat. Nos ergo qui officii nostri esse ducimus, omnibus quantum in nobis est, satisfacere: paucis indicabimus quam solida nobis istius consilii ratio constet. Quanquam post abominationem papismi, verbi virtute hic prostratam, senatusconsulto edictum fuerat, ut sublatis superstitionibus, earumque instrumentis, ad evangelii puritatem urbis religio componeretur: nondum tamen ea exstare nobis videbatur ecclesiae facies, quam legitima muneris nostri administratio requireret. Utcunque enim aestiment alii, nos certe functionem nostram adeo exiguis finibus terminatam non putamus, ut concione habita, ceu persoluto penso, conquiescere liceat. Propius multo ac vigilantiore opera curandi sunt, quorum sanguis, si desidia nostra perierit, a nobis reposcetur. Si quando autem alias nos anxios habebat haec sollicitudo, tum vero acerrime urebat ac discruciabat, quoties distribuenda erat Domini coena. Quum enim multorum dubia nobis foret, et maxime etiam suspecta fides, omnes tamen promiscue irrumpebant. Et illi quidem iram Dei vorabant potius, quam vitae sacramentum participabant. Atqui an non ipse quoque pastor tantum mysterium profanare credendus est, qui delectum in eo communicando nullum habet? Quare non alia lege pacem ac quietem obtinere cum nostris ipsorum conscientiis potuimus, quam ut solenni professione nomen Christo darent, qui in eius populo censeri, atque ad spirituale sacrosanctumque illud epulum admitti vellent. Id in baptismo, inquiunt, semel factum fuerat. Sed nemo non defecerat a baptismi professione. Si militiae desertori primum sacramentum, quod perfidia sua violavit, sufficere autumant, verbum pro causae nostrae patrocinio non faciemus. Sin ipse quoque sensus communis aliud dictat, omni calumnia liberamur. Neque vero aut illustribus exemplis, aut scripturae etiam suffragio destituimur. Circumcisionis foedus habebat in corpore suo impressum populus, quem ad novum foedus paciscendum Moses exhortatus est. Eadem foederis renovatio a sanctis regibus Iosia et Asa eximiis postea libertatis vindicibus, Esra et Nehemia facta est. Cui iam criminationi patere factum nostrum potest, tot classicis autoribus munitum? Tanta igitur necessitate adacti, senatum ea de re nostrum appellavimus: et oblata confessionis formula, impense rogavimus, ut ne dare Domino gloriam in profitenda eius veritate gravaretur. Aequum esse, ut in actione tam sancta populo suo praeirent, cui se omnis virtutis exemplar esse oportere noverat. Quae erat postulati nostri aequitas, facile impetravimus, ut plebs decuriatim convocata in confessionem istam iuraret. Cuius in praestando iuramento non minor fuit alacritas, quam in edicendo senatus diligentia. Atque divinae legis observationem iureiurando polliceri iussi sunt, id vero excusari nullo modo potest. Qui tam inconsiderate obstrepere audent, non animadvertunt quibuscum certamen suscipiant. Quale enim est foedus, quod Iosias, approbante Domino, suo populique nomine percussit? Nempe ut coram Domino ambularet, praecepta et testimonia et iustificationes eius custodiret in toto corde suo et tota anima: quibus conditionibus universi Iudaei fidem suam, non sine iureiurando, obstrinxerunt. Sub Asa iisdem legibus foedus sancitum fuit, iuratumque in toto corde cum iubilo, cum voce magna, clangore tubae, et sonitu buccinarum. Idem sacramentum, stipulantibus Esra et Nehemia, praestitum fuit: in quo etiam parentes pro tenellis liberis, et fratres natu grandiores pro nondum adultis spondebant. Eiusmodi iuramentis, quibus ad servandam Dei legem homines obstringebantur, praefuisse Dominum, scriptura testatur. Neque mirum, quum sub aeterno illo foedere continerentur, quod semel, ipso praeside, auspice atque autore, statim post legem promulgatam, sancitum fuerat. Cum tot ergo ecclesiae primoribus, cum principe omnium prophetarum Mose, cum Deo ipso disceptent, qui talem promissionis formam licentiosa maledicentia insectari sibi permittunt. Sed quo iure Dominus in peierandi fraudem suos induxisse putabitur, qui legis suae observationem stipulando, misericordiam vicissim et peccatorum veniam promittebat? Cur periurii populus arguetur qui se obstringendo, gratiam sibi oblatam simul apprehendebat? Quod si tamen hanc, quam conscripsimus sacramenti formulam, cum illa mosaica compararint, tot sanctis viris damnatis, absolvere nos cogentur. Nos enim sumus internuncii foederis, quod Dominus dum per Ieremiam pollicetur (Ier. 31, 31 ss.), inviolabile fore pronunciat. Siquidem nobis mandatum est verbum reconciliationis (2 Cor. 5, 19), cuius summa est: Christum, qui peccatum non noverat, pro nobis peccati purgationem esse factum, ut iustitia Dei in illo simus. Hic non exigitur ab hominibus, ut legis iustitiam consectentur: verum ut propria iustitia destituti, Christi iustitia induan-

tur. Quin nostra confessione continetur, observationem divinae legis impossibilem esse. Et sunt tamen qui palam fremant, nos simpliciter populum ad promittendam legis impletionem sacramento adegisse: propterea quod se confessionem servaturos iurarunt, in qua lex Domini comprehensa foret. Neque respiciunt, quid de lege ipsa disertis verbis illic doceatur. Iam ad vos peculiariter sermonem convertimus, o Fratres, qui regendis pascendisque Christi ecclesiis, spiritus sancti auspiciis estis designati. Si uni principi, adversus eundem hostem, uno belli gerere,[1]) iisdem in castris militamus, iis omnibus meminerimus ad concordiam unanimitatemque non mediocriter nos incitari. Non est certe parvi honoris, quod dux tantus suis ordinibus nos dignatus est. Proinde ingratissimi sumus, nisi nos illi devovemus totos. Quod ut fiat, non modo studium, ad gerenda eius negotia, bona fide applicare, sed utroque etiam oculo in eius nutum intueri convenit. Utrumque autem valde necessarium. Inde enim ut plurimum certamina ebulliunt, quod se ipsum quisque, non Christum quaerit. Nec minores interdum contentiones accendunt, qui ad exsequenda sua munia fideliter animi studio intenti, sensum tamen suum magis quam ducis signum sequuntur. Quanquam si vere aestimare placet, bene agendi principium militibus est, deposita omni contumacia, prorsus a ducis arbitrio pendere. Sibi enim profecto studet, qui utcunque sibi addictus est. Quod si imperatori Christo nostra obsequia approbare cupimus, piam inter nos conspirationem ineamus necesse est, ac mutuam pacem foveamus, quam suis non commendat modo, sed etiam inspirat. Quid? an non hostis quoque ipse diabolus aculeos nobis ad syncretismum agendum admovere debet? Tametsi enim belua est tot capitum, videmus tamen ut ad impetendum Christi regnum in densum cuneum se agglomeret? Si in principe odiorum, factionum, dissidiorum, ea est consensio: quanto nos pressius animos et copias coniungere decet, qui pro rege pacis adversus eum confligimus? Huc nos et pugnae species hortatur. Adversus Satanae mendacia quibus armis instruimur, nisi Dei veritate? Ea sublata, nudi atque exarmati relinquimur. Atqui ut una est et sibi constans, ita nostris concertationibus distrahi se non patietur. Postremo, quum ad propugnanda eadem castra simus collocati, quid nobis volumus, dum intestinis praeliis tumultuamur? Quod si parum nos afficiunt tot rationes, animum saltem advertamus ad id quod Christus clamat: Non posse servis suis vulnus imprimi, quin ipse sibi inflictum imputet. O si mentem nostram subiret haec cogitatio, periculum esse, ne in Christum impingamus, quoties ad suscipiendum cum iis certamen titillamur, in quibus vel scintilla una pietatis emicat: quot pullulantia contentionum semina suffocaret, quot effervescentes iras exstingueret, quot exorientes rixas opprimeret? Verum et nos ipsi, altera ex parte, servi Dei sumus. Tanto igitur magis curandum est ut Domini nostri insignia et ornamenta, ubicunque apparent, revereamur et colamus. Ita pro se quemque iure suo ultro cedere, et multum remittere par est: nisi digladiando volumus Dei dona concerpi et lacerari: quibus suus honor haberi nequit, quin simul detur venia vitiis, quibuscum permixta sunt. Eatenus autem quum procedere aequitas nostra et moderatio debeat, quam graviter delinquimus, dum ob incertas, atque eas interdum nihili, suspiciunculas dissilimus ab iis, quorum habemus pietatem, sinceritatem, probitatem luculentis documentis compertam? Duplex autem animadvertimus suspicionum genus, unde plurimum malorum et olim accepit et hodie accipit ecclesia. Aut dum sinistrorsum, quae geruntur a fratribus symmystisque nostris, interpretamur: quae si dextros benignosque arbitros nacta sint, in optimam partem accipi, vel certe quoque modo excusari possint. Aut dum ad hauriendos imbibendosque rumores quoslibet nimium proni inclinamus. Quae autem inde consequantur mala, cogitare malimus quam experiri. Atque ideo cogitemus, quo praecavendis omnem impendamus operam. Proinde, quod incredibili bono futurum nobis est, mutua potius benevolentia caritateque certemus, praesidio alii aliis esse contendamus, alii alios ad officium et exemplo et adhortatione provocemus. His certaminum et contentionum formis non fatigatur, non vexatur, non affligitur ecclesia: sed vigescit potius, florescit, novisque incrementis confirmatur. Si coniunctionis pacisque studium est, doctrinae potius animorumque urgeamus unitatem, quam caeremoniis ad unguem conformandis morosius insistamus. Indignissimum est enim, ut in quibus libertatem Dominus reliquit, quo maior esset aedificandi facultas, servilem praeterita aedificatione conformitatem quaeramus. Atqui ubi ad summum illud tribunal ventum fuerit, ubi reddenda erit olim functionis nostrae ratio, minima erit de caeremoniis quaestio: neque omnino haec in rebus externis conformitas, sed legitimus libertatis usus ad calculum vocabitur: legitimus demum censebitur, qui ad aedificationem plurimum contulerit. Tota ergo sollicitudo, vigilantia, industria, sedulitas nostra in hanc aedificationem incumbat: quam tantum succedere sciamus, quantum in serio Dei timore, sincera pietate, morumque non ficta sanctitate profectum fuerit.

1) *Lege:* genere.

FINIS.

CATECHISMUS

SEU

CHRISTIANAE RELIGIONIS INSTITUTIO ECCLESIAE GENEVENSIS, VULGARI PRIUS IDIOMATE EDITA, NUNCQUE POSTREMO LATINITATE ETIAM DONATA,

IOAN. CALVINO AUTORE.

OMNES HOMINES AD RELIGIONEM ESSE NATOS.

Quum nemo hominum reperiatur, quamlibet barbarus sit, ac toto pectore efferatus, qui non aliquo afficiatur religionis sensu: nos in hunc finem creatos omnes esse constat, ut maiestatem agnoscamus creatoris nostri, agnitam suspiciamus, omnique et timore, et amore, et reverentia colamus. Verum ut impios omittamus, qui illam animis suis insitam Dei opinionem, nil aliud quam e memoria delere quaerunt: nobis, qui pietatem profitemur, cogitandum est fluxam hanc et mox collapsuram vitam nil aliud esse debere, quam immortalitatis meditationem. Porro aeternam et immortalem vitam nisi in Deo nusquam invenire licet. Haec igitur praecipua vitae nostrae cura et sollicitudo sit oportet, Deum quaerere et ad eum omni animi studio adspirare, nec alibi nisi in ipso acquiescere.

QUID INTER FALSAM AC VERAM RELIGIONEM INTERSIT.

Quoniam hoc communi sensu receptum est, si a [pag. 2] vita nostra absit religio, miserrime nos vivere, adeoque brutis pecudibus nihilo excellere, nullus est qui a pietate cultuque Dei prorsus alienus videri velit. Atqui in ipso declarandae religionis modo longum est discrimen, nam hominum melior pars non serio Dei timore tangitur: sed quia, velint nolint, hac cogitatione subinde recurrente constringuntur, divinitatem esse aliquam, cuius arbitrio stent vel cadant: tantae potestatis opinione perculsi, ne ipsam nimio contemptu in se provocent, qualicunque eius veneratione defunguntur. Interim tamen vita perditissime instituta, abiectoque omnis probitatis studio, summam in contemnendo Dei iudicio securitatem produnt. Deinde quia Deum non infinita ipsius maiestate, sed fatua stupidaque ingenii sui vanitate metiuntur, a vero Deo ita desciscunt. Proinde quantalibet colendi Dei cura sese postea fatigent,. nihil efficiunt: quoniam non Deum aeternum, sed cordis sui somnia et deliria pro Deo adorant. Vera autem pietas non in timore sita est qui Dei iudicium libenter quidem fugiat, sed quia effugere nequeat, formidet: sed sincero magis affectu constat, qui Deum non secus ac patrem diligat, perinde ac dominum timeat ac revereatur, iustitiam eius amplexetur, offensionem morte peius horreat. Et quicunque sunt ea praediti, non quemlibet sibi Deum pro sua temeritate fingere audent: sed veri Dei cognitionem ab ipso petunt, non alium concipientes, quam qualem se ipse exhibet ac declarat.

QUID DE DEO NOBIS COGNOSCENDUM.

Porro quoniam ipsa in se Dei maiestas humani intellectus captum longe superat, atque adeo ipso [pag. 3] comprehendi nequaquam potest, eius sublimitatem adorari magis quam perscrutari convenit, ne tanto fulgore penitus obruamur. Quare in suis operibus quaerendus est nobis Deus, et investigandus: quae hac ratione in scripturis vocantur spectacula rerum invisibilium, quia quod de Domino intueri alioqui non possumus, nobis repraesentant. Id autem est, non quod nostra ingenia inanibus vanisque speculationibus suspendat: sed quod nostra scire referat, solidamque pietatem, hoc est fidem cum timore coniunctam in nobis pariat, nutriat, ac confirmet. Contemplamur enim in hac rerum universitate, Dei nostri immortalitatem, e qua omnium principium origoque fluxerit; potentiam, quae tan-

tam molem et condiderit, et nunc sustentet; sapientiam, quae tantam ac tam confusam varietatem ordine tam distincto composuerit et perpetuo moderetur; bonitatem, quae ipsa sibi causa fuerit ut haec crearentur et nunc consistant; iustitiam, quae in defensione piorum, impiorum vero ultione mirifice se profert; misericordiam, quae ad resipiscentiam quo nos vocet, nostras iniquitates tanta mansuetudine tolerat. Hinc quidem abunde, quantum nobis satis est, doceri debueramus, qualis sit Deus, nisi ad tantam lucem nostra hebetudo caecutiret. Neque sola tamen caecitate hic peccamus: sed ea nostra est perversitas, quae in censendis Dei operibus nihil non perperam ac praepostere interpretetur, totamque coelestem sapientiam, quae in iis perspicue relucet, prorsus invertat. Veniendum ergo ad Dei verbum, ubi probe nobis a suis operibus describitur Deus: dum opera ipsa non ex iudicii nostri pravitate, sed aeternae veritatis [pag. 4] regula aestimantur. Hinc ergo discimus, Deum nostrum unum atque aeternum omnis vitae, iustitiae, sapientiae, virtutis, bonitatis, clementiae fontem esse: a quo ut sine ulla exceptione fluit omne bonum, ita laus omnis merito redire ad eum debeat. Atque istac quidem omnia tametsi in singulis coeli ac terrae partibus lucidissime appareant: quorsum tamen potissimum spectent, quid valeant, quem in finem a nobis sint intelligenda, tum demum assequimur, dum in nos ipsos descendimus, ac consideramus quibus modis suam in nobis vitam, sapientiam, virtutem, Dominus exserat: suam iustitiam, bonitatem, clementiam erga nos exerceat.

DE HOMINE.

Homo primum ad imaginem et similitudinem Dei formatus fuit, ut in suis ornamentis, quibus a Deo splendide vestitus erat, eorum autorem suspiceret, et qua decebat gratitudine veneraretur. Verum quoniam tanta naturae suae excellentia confisus, scilicet oblitus unde et profecta esset et subsisteret, efferre se extra Dominum conatus est: omnibus Dei beneficiis, quibus stolide superbiebat, spoliari ipsum opportuit: ut Deum, quem beneficentia eius dives contemnere ausus erat, omni gloria nudus ac destitutus agnosceret. Quam ob rem quicunque ex semine Adae originem ducimus, obliterata Dei similitudine, caro ex carne nascimur. Nam quamvis anima constemus et corpore, nil tamen nisi carnem sapimus. Ut in quamcunque hominis partem vertamus oculos, nihil nisi impurum, profanum, ac Deo abominabile spectare liceat. Prudentia enim eius caeca, [pag. 5] et infinitis erroribus involuta. Dei sapientiae semper adversatur. Voluntas prava, corruptisque affectibus referta, nil magis odit quam illius iustitiam. Vires ad bonum omne opus enervatae, ad iniquitatem furiose ruunt.

DE LIBERO ARBITRIO.

Hominem esse peccati servum testantur passim scripturae: quo significatur, eius ingenium sic alienatum a Dei iustitia, ut nihil non impium, contortum, iniquum, impurum, concipiat, concupiscat, moliatur. Cor enim peccati veneno penitus delibutum, nihil quam peccati fructus efflare potest. Neque tamen ideo putandum est, hominem quasi violenta necessitate coactum peccare. Delinquit voluntate propensissima. Sed quia pro affectus sui corruptione ab omni Dei iustitia longe abhorret, in omne vero malitiae genus fervet, libera eligendi boni ac mali facultate, quam Liberum Arbitrium vocant, praeditus esse negatur.

DE PECCATO ET MORTE.

Peccatum in scripturis appellatur, tam ipsa naturae humanae vitiositas, fons vitiorum omnium, quam quae inde oriuntur improbae cupiditates, et quae ab ipsis cupiditatibus emergunt iniqua facinora: qualia sunt, caedes, furta, adulteria, et caetera eius generis. Nos ergo ab utero peccatores, ad iram et ultionem Dei omnes nascimur: adulti, gravius subinde iudicium nobis cumulamus, tota denique vita ad mortem progredimur. Nam si omnem iniquitatem Dei iustitiae exsecrabilem esse nihil dubium est, quid nos miseri ab eius conspectu exspectemus, nisi certissimam confusionem, qualem [pag. 6] fert eius indignatio, qui et ingenti peccatorum mole oppressi, et infinita colluvie inquinati sumus. Haec cogitatio quanquam hominem terrore consternat, ac desperatione obruit, nobis tamen necessaria est: quo propria iustitia exuti, propriae virtutis fiducia deiecti, omni vitae exspectatione depulsi, discamus paupertatis, miseriae, ignominiae nostrae conscientia coram Domino consternari, iniquitatis, impotentiae, ruinae nostrae agnitione, omnem illi sanctitatis, virtutis, salutis gloriam deferre.

QUOMODO IN SALUTEM AC VITAM RESTITUAMUR.

Ab hac nostri cognitione, quae nostram nobis οὐδενίαν ostendit, siquidem animis nostris serio insederit, ad veriorem quoque Dei notitiam facilis patet accessus. Imo vero iam ipse in regnum suum primam ianuam aperuit: ubi nocentissimas duas pestes, vindictae suae securitatem, falsamque nostri confidentiam, labefactavit. Tunc enim in coelum oculos attollere incipimus, qui antea in terris defixi haerebant: et qui acquiescebamus in nobismet ipsis, ad Dominum suspiramus. Ipse autem misericordiae pater, quanquam longe aliud nostra iniquitas merebatur, pro sua tamen inenarrabili benignitate, sic

afflictis et perculsis ultro se profert: ac nos, quibus gradibus expedire imbecillitati nostrae novit, ab errore in viam rectam, a morte in vitam, a ruina in salutem, a regno diaboli in regnum suum revocat. Quum igitur Dominus, quos in vitae coelestis haereditatem restituere dignatur, iis omnibus primum hunc gradum statuat, ut peccatorum suorum [pag. 7] conscientia vulnerati et pondere fatigati, ad ipsius timorem excitentur, legem nobis primum suam proponit, quae ad eam cognitionem nos exerceat.

DE LEGE DOMINI.

In lege Dei perfectissima totius iustitiae regula traditur, quam, optima ratione aeternam Domini voluntatem appellare licet. Nam illic duabus tabulis quidquid a nobis requirit, ad plenum et liquidum complexus est. Priore, quis sibi maiestatis suae cultus probetur: altera, quae caritatis officia proximo debeantur, paucis mandatis praescripsit. Eam ergo audiamus: tum postea, quid ex ea doctrinae capiendum, simul quid fructus colligendum sit nobis, videbimus.

EXODI XX.

EGO sum dominus Deus tuus, qui eduxi te de terra Aegypti de domo servitutis. Non habebis Deos alienos coram facie mea.

Pars huius praecepti vice est praefationis in totam legem. Nam dum se dominum Deum nostrum esse pronunciat, eum se esse innuit, qui ius habeat praecipiendi, et cuius praeceptis obedientia debeatur. Quemadmodum per prophetam (Mal. 1, 6) suum ait: si ego pater, ubi amor? Si dominus ubi timor? simul beneficium commemorat, quo nostra ingratitudo arguatur, nisi eius voci auscultamus. Qua enim benignitate iudaicum populum semel ex Aegypti [pag. 8] servitute vindicavit, eadem quoque servos suos omnes e perpetua fidelium Aegypto, hoc est, e peccati potestate liberat. Quod autem deos alienos habere vetat, significat, ne, quod Dei proprium est, alteri quam sibi deferamus: et addit, coram facie sua: quo non externa modo confessione Deum se agnosci, sed intimi cordis veritate haberi velle, declaret. Haec autem Dei unius propria sunt, quae sine sacrilegio transferri alio nequeant: ut solum ipsum adoremus, in ipsum tota fiducia speque recumbamus, ipsi, quidquid usquam bonum sanctumque est, acceptum feramus, omnisque bonitatis ac sanctitatis laudem ad ipsum referamus.

Non facies tibi sculptile nec similitudinem, etc.

Quemadmodum proximo mandato, Deum se unum esse pronunciavit, ita nunc qualis sit, et quomodo colendus, denunciat. Prohibet ergo, ne similitudinem ullam sibi affingamus. Cuius rei rationem reddit Deut. 4. et apud Iesaiam (40, 18): quia nil simile spiritui cum corpore. Tum deinde vetat, ne quam imaginem, religionis causa, honoremus. Discamus ergo ex hoc praecepto, spiritualem esse Dei cultum: quia ut ipse spiritus est, ita coli postulat in spiritu et veritate (Ioann. 4, 23). Subiicit autem horribilem comminationem, qua innuit quam graviter huius mandati transgressione offendatur. *Ego sum Dominus Deus, etc.* [1]) *Hoc vero perinde est, ac si diceret, se solum esse, in quo haerere debeamus, nec consortem ferre posse: vindicem etiam futurum suae maiestatis ac gloriae: si qui eam ad sculptilia aut res alias transferant*, neque id brevi aut simplici [pag. 9] vindicta, sed quae in filios, nepotes et pronepotes sit protendenda: qui scilicet paternae impietatis imitatores erunt. *Quemadmodum perpetuam quoque*, in longam posteritatem, iis *misericordiam ac benignitatem suam exhibet, qui se diligunt, ac legem suam custodiunt.* Ubi misericordiae suae amplitudinem nobis commendat, quam in mille generationes extendit: quum generationes duntaxat quatuor vindictae assignarit.

Non usurpabis nomen domini Dei tui in vanum.

Ubi vetat, ne sacro suo nomine in iuramentis, vel ad inanes nugas, vel ad confirmanda mendacia, abutamur. Iuramenta enim non nostrae vel libidini, vel voluptati, sed iustae necessitati servire debent: ubi vel Domini gloria vindicanda, vel asserendum quod in aedificationem spectet. Ac omnino prohibet, ne sacrum suum nomen ulla in re polluamus, quin potius ipsum reverenter et cum summa dignitate, pro eius sanctitate, usurpemus, sive iuremus, sive quemcunque de eo sermonem habeamus. Quando autem potissimus usus usurpandi huius nominis invocatione continetur, eam nobis hic praecipi intelligamus. Demum poenam edicit, ne ultionem se effugere posse confidant, qui periuriis aliisque blasphemiis sanctitatem sui nominis profanarint.

Recordare diei Sabbati, etc.

Tres fuisse huius mandati causas observamus. Voluit enim Dominus, sub diei septimi quiete po-

1) *Instit. pag.* 57 (*Ed.* 1536).

pulo Israel spiritualem requiem figurare: qua a [pag. 10] propriis operibus feriari debent fideles, ut Dominum in se operari sinant. Deinde statum diem esse voluit, quo ad legem audiendam, et caeremonias peragendas, convenirent. Tertio servis, et iis qui sub aliorum imperio degerent, quietis diem indulgendum censuit, quo aliquam haberent a labore remissionem. Quantum ad primam causam, non dubium quin in Christo cessaverit. Ille enim est veritas, cuius praesentia figurae omnes evanescunt: corpus, cuius adventu umbrae relinquuntur. Ideo sabbatum umbram rei futurae fuisse affirmat Paulus (Col. 2, 17): cuius veritatem alibi (Rom. 6, 8) explicat, dum nos Christo consepultos esse docet, ut per eius mortem carnis nostrae corruptioni emoriamur. Id autem fit non uno die, sed toto vitae nostrae cursu, donec penitus nobismet ipsis mortui, Dei vita impleamur. A christianis ergo abesse debet dierum superstitiosa observatio. Sed quoniam duae posteriores causae veteribus umbris annumerari non debent, sed saeculis omnibus peraeque conveniunt: abrogato sabbato, inter nos tamen etiamnum locum istud habet, ut statis diebus ad audiendum verbum, ad mystici panis fractionem, ad publicas orationes conveniamus: deinde, ut servis et operariis sua detur a labore remissio. Non enim, quae nostra est infirmitas, obtineri potest, ut eiusmodi conventus singulis diebus agantur. Quamobrem, quod ad evertendam superstitionem expediebat, sublatus est Iudaeis observatus dies: quod ordini ac paci in ecclesia retinendae necessarium erat, alter in eum usum destinatus est. Ut ergo sub figura Iudaeis tradebatur veritas, ita nobis sine umbris commendatur. Primo, ut perpetuum tota vita sabbatismum meditemur a [pag. 11] nostris operibus, quo Dominus in nobis, per suum spiritum, operetur. Deinde, ut legitimum ecclesiae ordinem ad verbum audiendum, ad sacramentorum administrationem, ad publicas orationes constitutum observemus. Tertio, ne nobis subditos inhumaniter premamus.

Honora patrem et matrem, etc.

Quo pietas erga parentes, et eos qui parentum vice nobis, ordinatione Domini, praesunt, ut magistratus, nobis praecipitur, nempe ut summa reverentia, obedientia, gratitudine, et quibus possumus officiis, ipsos prosequamur. Nam haec est Domini voluntas, ut mutuam vicem his rependamus, qui nos in hanc vitam sustulerunt. Nec interest, dignine an indigni sint, quibus honor iste deferatur. Nam qualescunque sint, parentum loco nobis a Domino praefecti sunt, qui eos honorari voluit. Et hoc quidem est mandatum primum cum promissione, ut inquit Paulus (Eph. 6, 2), qua dum praesentis vitae benedictionem Dominus pollicetur filiis, qui parentes, qua decet, observatione coluerint: simul innuit omnibus immorigeris ac inobsequentibus certissimam imminere maledictionem. Sed istud etiam obiter adnotandum, quod illis obedire non nisi in Domino iubemur. Proinde non committendum, ut in eorum gratiam Domini legem transgrediamur. Tum enim non parentes nobis habendi sunt, sed extranei, qui nos a veri patris obedientia subducere conantur.

Non occides.

Quo nobis violentia omnis ac iniuria, et omnino quaevis noxa, qua proximi corpus laedatur, [pag. 12] interdicta est. Nam si hominem ad imaginem Dei meminerimus esse conditum, sacrosanctum eum habere debemus: utpote qui violari nequeat, quin imago quoque Dei violetur.

Non moechaberis.

Quo omne scortationis et impudicitiae genus facessere a nobis iubet. Dominus enim virum mulieri sola coniugii lege adiunxit. Et eam societatem, sua autoritate initam, sua quoque benedictione sanctificavit. Unde constat, aliam, quam coniugii societatem coram ipso maledictam esse. Itaque qui continentiae dono, singulari quidem illo, nec in cuiuslibet potestate sito, praediti non sunt, carnis suae intemperantiae honesto matrimonii remedio succurrant. Honorabile enim inter omnes matrimonium (Hebr. 13, 4): scortatores autem, et adulteros, iudicabit Deus.

Non furaberis.

Quo alter alterius facultatibus insidiari, in universum prohibemur. Omnes enim rapinas, quibus imbecilles vexentur ac opprimantur, omnes fraudes, quibus simpliciorum innocentia circumveniatur, longe a populo suo abesse vult Dominus. Quare si puras et innocentes a furto manus servare volumus, non minus ab omni calliditate ac versutia, quam a violenta direptione, nobis abstinendum.

Non falsum testimonium dices, etc.

Ubi maledicentiam et conviciosam procacitatem, qua fratris nostri fama proscinditur, tum omne mendacium, quo ulla in parte laeditur, damnat [pag. 13] Dominus. Nam si quibuslibet thesauris pretiosius est nomen bonum, nihilo minore noxa nominis integritate, quam fortunis, spoliamur. In diripienda autem eius substantia, non minus interdum falso testimonio quam manuum rapacitate proficitur. Quare, ut proximo manus, ita hoc mandato lingua cohibetur.

Non concupisces uxorem proximi tui, etc.

Quo Dominus frenum cupiditatibus nostris omnibus iniicit, quae caritatis fines transsiliunt. Quidquid enim praeter dilectionis regulam, opere admittere praecepta alia vetant, hoc, animo concipere prohibet. Proinde hoc praecepto odium, invidia, malevolentia, non secus atque antea homicidium, damnantur. Libido, et interior cordis spurcitia, aeque ac scortatio, prohibentur. Ubi prius rapacitas, vafrities, hic avaritia: ubi maledicentia, hic malignitas ipsa compescitur. Videmus quam sit generalis, quamque longe ac late pateat huius mandati sententia. Mirabilem enim requirit affectum Deus, et fratrum amorem supra modum ardentem, quem ne ulla quidem cupiditate, contra proximi bonum ac commodum, vult excitari. Haec igitur praecepti summa: sic nos esse animatos debere, ut neque ulla, praeter dilectionis legem, cupiditate titillemur: et reddere unicuique, quod suum est, libentissime parati simus. Id autem uniuscuiusque esse reputandum est, quod illi ex officio nostro debemus.

LEGIS SUMMA.

Quorsum autem universa legis praecepta spectent satis declaravit Christus dominus noster, dum [pag. 14] totam legem duobus capitibus comprehensam esse docuit. Ut dominum Deum nostrum diligamus ex toto corde nostro, ex tota anima, ex tota virtute. Deinde, ut proximum amemus, aeque ac nos ipsos (Matth. 22, 37). Quam interpretationem ex ipsa lege sumpsit. Nam prior pars Deuter. 6. legitur, altera Levit. 19.

QUID EX SOLA LEGE AD NOS REDEAT.

En verum iustae ac sanctae vitae exemplar, adeoque imago iustitiae ipsius absolutissima. Ut si quis vita legem Dei expresserit, ei ad perfectionem coram Domino nihil sit defuturum. Quod ut ipse testatum faciat, non eximias modo vitae praesentis benedictiones, quae Levit. 26. et Deuter. 27. recensentur: sed aeternae etiam vitae remunerationem pollicetur iis, qui legem suam impleverint. Rursum aeternae mortis ultionem in omnes pronunciat, qui non impleverint opere quaecunque illis mandavit. Moses quoque, lege promulgata, coelum ac terram attestabatur, quod populo bonum ac malum, vitam ac mortem proposuisset. Verum etiamsi viam vitae ostendat, videndum tamen, quid ea demonstratione nobis conferre possit. Sane si voluntas nostra tota in obedientiam divinae voluntatis formata compositaque foret, plane ad salutem sufficeret sola cognitio legis. At quum natura nostra, carnalis et corrupta, cum spirituali Dei lege hostiliter pugnet, nec eius disciplina quidquam emendetur, restat ut lex ipsa, quae in salutem data erat, si auditores idoneos nacta fuisset, in peccati et mortis occasionem cedat. Quandoquidem enim omnes eius transgressores esse convincimur, quo Dei iustitiam [pag. 15] clarius reserat, eo nostram ex adverso iniquitatem magis detegit. Rursum quo maioris nos transgressionis deprehensos tenet, eo gravioris simul iudicii reos agit. Ac sublata aeternae vitae promissione, sola maledictio superest, quae nobis omnibus a lege impendet.

LEGEM GRADUM ESSE AD CHRISTUM.

Quod autem omnium nostrum iniquitas et damnatio legis testimonio consignatur, non ideo fit ut desperatione concidamus, ac desponsis animis, in praecipitium corruamus. Nos quidem iudicio legis damnatos esse apostolus testatur, quo os omne obstruatur, et obnoxius reddatur omnis mundus Deo (Rom. 3, 19). Idem tamen alibi docet, Deum omnes sub incredulitate conclusisse, non ut perdat, aut etiam perire sinat: sed ut omnium misereatur (Rom. 11, 32). Dominus ergo nostrae tum imbecillitatis, tum impuritatis, per legem admonitos, virtutis ac misericordiae suae fiducia solatur. Idque in Christo suo, per quem nobis se benevolum ac propitium patrem exhibet. In lege enim non nisi perfectae iustitiae, qua nos omnes destituti sumus, remunerator: contra autem, severus scelerum iudex apparet. In Christo autem, facies eius gratiae ac benignitatis plena, erga miseros etiam ac indignos peccatores, relucet. Hoc enim admirabile immensae suae dilectionis exemplum praebuit, quod proprium filium nobis exposuit, ac in ipso thesauros omnes clementiae bonitatisque suae resignavit.

CHRISTUM FIDE A NOBIS APPREHENDI.

Quemadmodum filium suum evangelii verbo nobis [pag. 16] offert misericors pater: ita fide ipsum amplectimur, ac quasi datum agnoscimus. Verbum quidem ipsum evangelii omnes in Christi participationem vocat: at plurimi incredulitate obcaecati et obdurati, tam singularem gratiam aspernantur. Soli ergo fideles Christo fruuntur, qui ad se missum recipiunt, qui sibi donatum non respuunt, qui vocantem sequuntur.

DE ELECTIONE ET PRAEDESTINATIONE.

In hoc autem discrimine sublime divini consilii arcanum necessario considerandum est. In his enim solis demum verbi Dei semen radicem ducit, ac fructificat, quos Dominus sibi filios regnique coelestis haeredes, aeterna sua electione, praedestinavit:

reliquis omnibus, qui eodem Dei consilio, ante mundi constitutionem, reprobati sunt, clarissima veritatis praedicatio nihil quam odor mortis in mortem esse potest. Porro cur illos misericordia sua Dominus dignetur, in hos iudicii sui severitatem exerceat, rationem penes illum esse sinamus, quam nos omnes, nec sine optima ratione, celatos esse voluit. Non enim vel tantam lucem ingenii nostri hebetudo ferre, vel tantam sapientiae magnitudinem tenuitas capere valeat. Ac omnino quicunque se hic attollere contendent, nec cohibere mentis suae temeritatem sustinebunt, verum esse experientur quod ait Solomon: Scrutatorem maiestatis oppressum iri a gloria (Prov. 25, 2).[1] Tantum id nobiscum statuamus, illam Domini dispensationem, tametsi occulta nobis est, iustam nihilominus et sanctam esse. Nam si universum hominum genus perderet, id faceret iure suo. In iis quos a perditione [pag. 17] revocat, nil nisi summam eius bonitatem contemplari licet. Electos ergo vasa esse misericordiae ipsius, ut sunt, agnoscamus: reprobos, vasa irae, sed non nisi iustae. Ab utrisque argumentum ac materiam praedicandae eius gloriae sumamus. Neque rursum, quod plerisque usu venire solet, ad stabiliendam salutis nostrae certitudinem, quaeramus in ipsum coelum penetrare, et quid ab aeterno de nobis Deus decreverit percontari: quae cogitatio nihil quam misera anxietate ac perturbatione vexare nos potest. Sed testimonio contenti simus, quo satis superque nobis ipsam Dominus confirmavit. Nam ut in Christo electi sunt omnes, quicunque ante iacta mundi fundamenta praeordinati ad vitam fuerunt (Eph. 1, 4): ita is est, in quo electionis nostrae pignus nobis exhibetur. Siquidem ipsum fide excipimus et amplectimur. Quid enim in electione quaerimus, nisi ut vitae aeternae simus participes? Atqui eam in Christo obtinemus, qui et vita erat ab initio (Ioann. 1, 4), et nobis in vitam praepositus est, ut omnes qui credunt in eum, non pereant, sed fruantur vita aeterna (Ioann. 3, 16). Quod si Christum fide possidentes, vitam simul in eo possidemus, ultra de aeterno Dei consilio quidquam percontari, nostra minime refert. Christus enim non speculum est duntaxat, quo Dei voluntas nobis repraesentatur: sed pignus, quo veluti obsignatur.

QUID SIT VERA FIDES.

Fides autem christiana non nuda aut Dei cognitio, aut scripturae intelligentia putanda est, quae in cerebro volutata cor minime afficiat: qualis solet esse opinio earum rerum, quae probabili [pag. 18] ratione nobis confirmantur. Sed firma est ac solida cordis fiducia, qua in Dei misericordia, per evangelium nobis promissa, secure acquiescimus. Sic enim a promissionis substantia petenda est fidei definitio: quae sic eo fundamento nititur, ut sublato ipso protinus corruat, vel potius evanescat. Proinde dum misericordiam nobis suam per evangelicam promissionem defert Dominus, si promittenti certo ac citra haesitationem confidimus, fide verbum eius apprehendere dicimur. Neque ab hac definitione aliena est illa apostoli, ubi docet esse rerum sperandarum subsistentiam, probationem non apparentium (Hebr. 11, 1). Intelligit enim certam quandam ac securam possessionem eorum, quae a Deo promissa sunt, et evidentiam rerum non apparentium: nempe vitae aeternae, cuius exspectationem fiducia divinae bonitatis, per evangelium nobis oblatae, concipimus. Quum autem omnes Dei promissiones in Christo confirmentur (2 Cor. 1, 17), et quodammodo praestentur ac impleantur, constat procul dubio, Christum ipsum perpetuum fidei obiectum esse, in quo universas divinae misericordiae divitias contempletur.

FIDES DONUM DEI.

Si recte nobiscum reputamus, et quantum ad coelestia Dei mysteria mens nostra caecutiat, et quanta diffidentia cor nostrum in omnibus laboret, nihil dubitabimus, quin fides vim omnem naturae nostrae longe superet, et Dei donum sit eximium ac singulare. Nam si humanae voluntatis, ut Paulus ratiocinatur, nemo est testis, nisi spiritus hominis qui in ipso est (1 Cor. 2, 11), divinae voluntatis qui certus esset homo? Et si Dei veritas apud nos in iis etiam rebus vacillat, [pag. 19] quas oculo praesenti intuemur, qui firma stabilisque foret, ubi Dominus ea pollicetur, quae nec oculus videt, nec ingenium hominis capit? Itaque nihil obscurum est, quin fides illustratio sit sancti spiritus, qua et mentes nostrae illuminantur, et confirmantur corda in certam animi persuasionem, quae statuat tam certam esse Dei veritatem, ut non possit non praestare, quod se facturum sancto suo verbo recepit. Ob eam rem et arrha vocatur, quae divinae veritatis certitudinem animis nostris stabilit: et sigillum, quo in diem Domini corda nostra obsignantur: quia ille est qui spiritui nostro testificatur, Deum esse nobis patrem, nosque vicissim eius filios (2 Cor. 1, 22; Eph. 1, 13; Rom. 8, 16).

IN CHRISTO IUSTIFICAMUR PER FIDEM.

Postquam perpetuum fidei obiectum esse Christum in confesso est, quid per fidem assequamur, aliter scire non possumus, quam si in ipsum intueamur. Ipse autem ideo nobis a patre datus, ut in

1) *Cf. Instit. p.* 141.

eo vitam aeternam obtineamus. Quemadmodum ait hanc esse vitam aeternam, Nosse unum Deum patrem, et quem ille misit Iesum Christum (Ioann. 17, 3). Item: Qui credit in me, non morietur in aeternum; quod si mortuus fuerit, vivet (Ioann. 11, 26). Qui vero istud fiat, nos qui peccatorum sordibus contaminati sumus, in ipso emundari oportet: quia in regnum Dei nihil inquinatum ingredietur. Nos ergo sic facit sui participes, ut qui peccatores in nobis sumus, illius iustitia coram throno Dei iusti reputemur atque ita propria iustitia spoliati, Christi iustitia induimur: et operibus iniusti, Christi fide iustificamur. Fide enim iustificari dicimur, [pag. 20] non quia aliqua iustitia nos intus imbuamur: sed quia Christi iustitia, perinde ac si nostra esset, nobis accepta fertur, propria iniquitate nequaquam nobis imputata: ut hanc iustitiam uno verbo vere appellare peccatorum remissionem liceat. Quod perspicue declarat apostolus, dum operum iustitiam cum fidei iustitia saepius confert, alteraque alteram everti docet (Rom. 10, 3; Phil. 3, 9). Qua autem ratione hanc iustitiam meritus sit nobis Christus, et quibus partibus contineatur, in symbolo videbimus, ubi omnia singulatim recensentur, quibus fides nostra fundata est ac nititur.

PER FIDEM SANCTIFICAMUR IN LEGIS OBEDIENTIAM.

Quemadmodum sua iustitia Christus apud patrem pro nobis intercedit, ut eo veluti sponsore pro iustis censeamur: ita spiritus sui participatione ad omnem puritatem et innocentiam sanctificat. Siquidem requievit super eum spiritus Domini citra mensuram: spiritus, inquam, sapientiae et intellectus, consilii, fortitudinis, scientiae, timoris Domini (Ies. 61, 1; item 11, 2): ut de eius plenitudine hauriamus omnes, et gratiam pro gratia (Ioann. 1, 16). Falluntur ergo, qui fide Christi gloriantur, sanctificatione spiritus eius prorsus destituti. Christum factum esse nobis non iustitiam modo, sed sanctificationem quoque, scriptura docet. Proinde recipi a nobis iustitia eius fide non potest, quin illam sanctificationem simul amplectamur. Eodem enim pacto Dominus, quod in Christo nobiscum ferit, se nostris iniquitatibus propitium fore, et legem suam cordibus nostris inscripturum pollicetur (Ier. 31, 33). Non ergo nostrae facultatis opus est, legis observatio, sed spiritualis [pag. 21] virtutis: qua fit, ut corda nostra a sua corruptione repurgentur, et ad iustitiae obedientiam emolliantur. Iam vero longe alius legis usus est Christianis, quam qui sine fide esse possit. Ubi enim cordibus nostris iustitiae suae amorem insculpsit Dominus, externa legis doctrina, quae antea nihil quam tum imbecillitatis, tum transgressionis nos accusabat, nunc lucerna est pedibus nostris, ne a recto itinere aberremus: sapientia nostra est, qua ad omnem integritatem formemur, instituamur, excitemur: disciplina nostra est, quae nos improbiore licentia diffluere non sinat (Ps. 119, 105; Deut. 4, 6).

DE POENITENTIA ET REGENERATIONE.

Hinc iam intelligere promptum est, cur poenitentia cum fide Christi semper coniungatur: cur etiam Dominus affirmet, neminem in regnum coelorum ingredi posse, nisi qui regeneratus fuerit (Ioann. 3, 3). Poenitentia enim conversionem significat: qua mundi huius perversitate valere iussa, in viam Domini nos recipimus. Christus autem ut peccati minister non est, nequaquam ideo scelerum inquinamentis ablutos iustitiae suae participatione vestit, quo tantam gratiam novis subinde sordibus profanemus: sed ut in Dei filios cooptati, vitam imposterum nostram patris nostri gloriae consecremus. Huius autem poenitentiae effectus a regeneratione nostra pendet, quae ipsa duabus partibus constat: carnis nostrae, hoc est ingenitae nobis corruptionis mortificatione, et vivificatione spirituali (Rom. 6, 5; Col. 3, 3 et alibi): qua hominis natura in suam integritatem instauratur. In hanc ergo meditationem tota vita nobis est incumbendum, ut [pag. 22] peccato mortui, ac nobis ipsis, Christo et eius iustitiae vivamus. Quumque generatio ista nunquam impleatur, quamdiu in mortalis corporis carcere degimus: perpetuum ad mortem usque poenitentiae studium sit, oportet.

QUOMODO BONORUM OPERUM ET FIDEI IUSTITIA SIMUL CONVENIANT.

Bona autem opera, quae ab eiusmodi conscientiae puritate proficiscuntur, Deo accepta esse, nihil dubium est. Quandoquidem enim suam iustitiam in illis agnoscit, non potest non approbare ac commendare. Sollicite tamen cavendum, ne sic vana efferamur eorum fiducia, ut iustificari nos sola Christi fide obliviscamur. Nulla quippe est operum iustitia coram Domino, nisi quae illius iustitiae respondeat. Itaque qui ab operibus iustificari quaerit, ei unum aut alterum opus producere non sufficit: sed perfectam legis obedientiam afferre necesse habet, a qua profecto absunt adhuc longissime, qui optime in Domini lege prae aliis profecerunt. Deinde etiamsi uno duntaxat bono opere satisfieri sibi pateretur Dei iustitia, ne unum quidem opus in sanctis suis Dominus inveniret, cui iustitiae laudem suo merito redderet. Nam istud, quanquam mirum videri queat, verissimum tamen est: nullum omnino exire a nobis opus summa perfectione consummatum, ac non aliquo veluti naevo inquinatum. Quare quum peccatores simus omnes, et plurimis vitiorum reliquiis as-

persi, extra nos iustificemur oportet. Nempe Christo semper opus habemus, cuius perfectione tegatur nostra imperfectio, cuius puritate nostra immundities [pag. 23] abluatur, cuius obedientia nostra iniquitas deleatur, ob cuius denique iustitiam nobis iustitia gratis imputetur, sine ulla operum nostrorum ratione, quae tanti nullo modo sunt, ut in Dei iudicio subsistant. Caeterum dum maculae nostrae, quae contaminare alioqui opera nostra coram Deo poterant, sic conteguntur: Dominus in illis nihil nisi summam puritatem ac sanctitatem respicit. Itaque praeclaris elogiis ea dignatur. Nam et iustitias appellat, ac reputat, et amplissimam iis remunerationem pollicetur. Denique sic in summa statuendum est, tantum valere Christi societatem, ut ob ipsam non modo iusti gratis censeamur: sed nostra quoque opera in iustitiam nobis imputentur, et aeterno praemio compensentur.

SYMBOLUM FIDEI.

Dictum est supra, quid in Christo per fidem consequamur: nunc quid in Christo fides nostra intueri, ad sese confirmandam, et considerare debeat, audiendum est. Id autem in symbolo, quod vocant, explicatur, nempe qua ratione factus sit nobis a patre Christus sapientia, redemptio, vita, iustitia, sanctificatio (1 Cor. 1, 30). Neque vero magnopere refert, a quo sit autore edita, vel a quibus potius conscripta haec fidei epitome: quae nihil humanum prorsus habet, sed ex certissimis scripturae testimoniis collecta est. Ne quem vero perturbet, quod in Patrem, Filium, ac Spiritum sanctum credere nos confitemur, paucis de hac re praefandum est. Dum Patrem, Filium, ac Spiritum nominamus, non tres deos nobis fingimus, sed in simplicissima Dei unitate, et scriptura, et ipsa pietatis experientia Deum patrem, eius [pag. 24] Filium ac Spiritum nobis ostendunt. Ut concipere intelligentia nostra Patrem nequeat, quin et Filium simul complectatur, in quo viva eius imago relucet: et Spiritum, in quo potentia virtusque eius conspicua est. In uno igitur Deo tota mentis cogitatione defixi haereamus: interim tamen Patrem cum Filio et Spiritu suo contemplemur.

Credo in unum Deum patrem, omnipotentem, creatorem coeli et terrae.

His verbis non Deum ut esse credamus, simpliciter docemur: sed magis ut esse Deum nostrum agnoscamus, ac nos esse in eorum numero confidamus, quibus pollicetur se fore Deum et quos in populum recipit (Lev. 26, 12 et alibi). Tribuitur illi omnipotentia, qua significatur et providentia sua administrare omnia, et voluntate gubernare, et virtute manuque sua moderari. Coeli ac terrae creator dum nuncupatur, simul intelligendus est perpetuo fovere, sustinere, vivificare, quidquid semel condidit.

Et in Iesum Christum filium eius unicum Dominum nostrum.

Quod ante docuimus Christum fidei nostrae proprium obiectum esse, ex eo facile apparet, quod omnes salutis nostrae partes hic in ipso repraesentantur. Iesum vocamus ipsum, quo titulo coeleste oraculum ipsum insignivit, quia missus est ut populum suum a peccatis salvum faciat (Luc. 1, 68), quare scripturae affirmant, non aliud datum nomen hominibus, in quo salvos fieri oporteat (Act. 4, 12). Christi epitheton [1]) *omnibus spiritus sancti gratiis perfusum* [pag. 25] fuisse designat, quae ideo in scripturis olei nomine indicantur, *quod sine iis aridi ac steriles tabescamus.* Hac autem unctione primum constitutus a patre rex fuit, *qui omnem sibi potestatem in coelo et in terra subiiceret, ut in ipso reges essemus, imperium habentes supra diabolum, peccatum, mortem et inferos. Deinde* et *sacerdos* consecratus, *qui suo sacrificio patrem nobis placaret ac reconciliaret: ut in ipso sacerdotes essemus, ipso intercessore ac mediatore, patri preces, gratiarum actiones, nosmet ipsos et nostra omnia offerentes.* Praeterea filius Dei praedicatur, non ut fideles, adoptione duntaxat et gratia: sed naturalis et verus, ideoque unicus, ut a caeteris discernatur. Dominus autem noster est, non tantum secundum divinitatem, quam cum patre unam ab aeterno habuit: sed in ea carne, in qua exhibitus nobis fuit. Unus enim Deus, ex quo omnia, inquit Paulus: et unus Dominus Iesus Christus, per quem omnia (1 Cor. 8, 6).

Qui conceptus fuit e spiritu sancto, natus ex Maria virgine.

Hic habemus, qua ratione factus nobis fuerit filius Dei, et Iesus, id est, salvator, et Christus, id est unctus in regem, qui nos protegeret: ac sacerdotem, qui nobis patrem reconciliaret. Siquidem carnem nostram induit, quo filius hominis factus nos secum Dei filios faceret: recepta in se nostra paupertate, suas ad nos divitias transferret: suscepta nostra imbecillitate, sua nos virtute confirmaret: nostra mortalitate accepta, sua nos immortalitate donaret: in terras delapsus in [pag. 26] coelum nos erigeret. Natus est autem ex virgine Maria (Matth. 1, 23), ut scilicet verus ille Abrahae Davidisque filius agnosceretur: qui in lege ac prophetis promissus erat (Gen. 15, 4; Psal. 132, 11): verus homo,

1) *Cf. ad h. l. Instit. p.* 129 *seq.*

per omnia similis nobis, excepto duntaxat peccato, qui nostris infirmitatibus tentatus ipsis condolescere disceret. Idem tamen mirabili nobisque inenarrabili spiritus sancti virtute in ipsius virginis utero conceptus fuit, ne qua carnali corruptione inquinatus, sed summa puritate sanctificatus nasceretur.

Passus sub Pontio Pilato, crucifixus, mortuus et sepultus descendit ad inferos.

His verbis docemur, quomodo nostram redemptionem, cuius causa natus homo mortalis erat, peregerit. Nam quia hominis inobedientia provocatus erat ad iram Deus, eam ipse sua obedientia delevit, patri se obedientem praebens, usque ad mortem (Rom. 6, 12 ss.; Phil. 2, 8). Ac morte quidem sua in sacrificium se patri obtulit, quo ipsius iustitia semel in omne tempus placaretur, quo aeternum sanctificarentur fideles, quo aeterna satisfactio impleretur (Hebr. 7, 9 s.). Sacrum suum sanguinem in pretium redemptionis effudit, quo et Dei furor exstingueretur, adversum nos accensus, et nostra iniquitas purgaretur. Sed nihil est in ipsa redemptione quod mysterio careat. *Passus est*[1]) *sub Pontio Pilato, iudicis scilicet sententia damnatus, pro nocente et malefico, ut apud summi iudicis tribunal eius damnatione absolveremur. Crucifixus*, [pag. 27] *ut in cruce, quae Dei lege maledicta erat, maledictionem nostram sustineret, quam peccata nostra merebantur* (Deut. 21, 23; Gal. 3, 10). *Mortuus, ut morte sua mortem vinceret, quae nobis imminebat* (Hebr. 2, 14)*: ac absorberet, a qua eramus absorbendi. Sepultus, ut* illius consortes, efficacia mortis eius, *peccato sepeliamur* (Rom. 6, 3), *a diaboli et mortis imperio liberati. Quod ad inferos descendi*sse dicitur, *id significat a Deo afflictum fuisse, ac divini iudicii horrorem severitatemque sensisse, ut irae Dei intercederet,* eiusque severitati *nostro nomine satisfaceret. Ita debitas solvens ac luens poenas, non suae, quae nulla unquam fuit, sed nostrae iniquitati. Non quod pater illi fuerit unquam iratus (quomodo enim dilecto filio, in quo complacitum illi est, irasceretur? aut eius intercessione placaretur, cui infensus foret?) sed hoc sensu dicitur divinae severitatis gravitatem sustinuisse, quoniam manu Dei percussus et afflictus, omnia irati et punientis Dei signa expertus est: ut coactus fuerit urgente angustia exclamare, Deus meus, Deus meus, ut quid me dereliquisti* (Matth. 27, 46)?

1) *Cf. ad h. l. Instit. p.* 130 *seq.*

Resurrexit a mortuis, ascendit in coelum, sedet ad dexteram patris, inde venturus ad iudicandum vivos et mortuos.

Ex eius resurrectione certam victoriae fiduciam colligere licet, de mortis imperio obtinendo. Nam ut eius doloribus ipse detineri non potuit (Act. 2, 24), sed emersit supra omnem eius potestatem: [pag. 28] ita omnes eius aculeos sic retudit ne iam ad exitium pungere nos queant. Est ergo eius resurrectio, primum certissima veritas et hypostasis nostrae resurrectionis olim futurae: deinde praesentis quoque vivificationis. qua in vitae novitatem suscitamur (Rom. 6, 8 ss.). Suo in coelum *ascensu*[1]) *aditum regni coelorum, qui in Adam omnibus clausus erat, nobis aperuit: siquidem coelum in carne nostra, quasi nostro nomine ingressus est, ut iam in ipso per spem coelum possideamus, adeoque inter coelestes quodammodo sedeamus* (Ephes. 2, 6). Neque illic est sine summo nostro bono, quin potius pro aeterni sacerdotii officio sanctuarium Dei non manufactum ingressus, pro nobis perpetuus advocatus et mediator intercedit (Hebr. 9, 11). Quod autem *sedere*[2]) *ad patris dexteram* dicitur, *significatur constitutum ac declaratum regem, arbitrum ac dominum super omnia,* quo nos sua virtute conservet ac moderetur: ut regnum eius et gloria nostrum sit robur, virtus et adversus inferos gloriatio: deinde omnes spiritus sancti gratias in dispensationem accepisse, quibus fideles suos locupletaret (Ephes. 1, 3). *Itaque*[3]) *quanquam in coelum sublatus, corporis sui praesentiam e conspectu nostro sustulit, non tamen auxilio ac potentia desinit adesse suis fidelibus, manifestamque praesentiae suae virtutem ostendere* (Ephes. 4, 8 ss.)*; quod etiam pollicitus est. Ecce, inquit, vobiscum sum usque ad consummationem saeculi* (Matth. 28, 20). *Postremo* subiicitur, *ipsum visibili forma inde descensurum, qualis ascendere visus est, supremo scilicet die, quo omnibus apparebit, cum ineffabili regni sui maiestate, iudicaturus vivos et mortuos: hoc est, tam quos dies ille superstites deprehendet, quam qui antea morte sublati fuerint: ac* [pag. 29] *mercedem omnibus redditurum, secundum opera sua, ut se quisque fidelem suis operibus aut infidelem approbarit.* Et hinc eximia redit ad nos consolatio, quod iudicium delatum esse audimus ei, cuius adventus non nisi in salutem nobis esse possit.

Credo in spiritum sanctum.

Dum in spiritum sanctum docemur credere, simul etiam exspectare inde iubemur, quod illi in scrip-

1) *Cf. Instit. p.* 133. 2) *Ibidem.* 3) *Ibid. p.* 134.

turis tribuitur. Nam Christus per spiritus sui virtutem quidquid usquam est boni operatur. *Per* [1]) *eam agit, sustinet, vegetat, vivificat omnia: per* eam *nos iustificat, sanctificat, expurgat, ad sese vocat ac trahit, ut salutem consequàmur. Itaque spiritus sanctus, dum in nobis ad hunc modum habitat, is est qui nobis suo lumine illucet, quo discamus et plane agnoscamus, quam ingentem divinae bonitatis opulentiam in Christo possideamus. Corda nostra incendit ardore caritatis, tum Dei, tum proximi, magisque in dies excoquit et exurit concupiscentiae nostrae vitia, ut, si qua sunt in nobis bona opera, fructus sint gratiae ipsius ac virtutis. Nostrae vero sine ipso dotes, mentis sunt tenebrae, cordisque perversitas.*

Credo sanctam ecclesiam catholicam, sanctorum communionem.

Fontem unde ecclesia scaturit, iam inspeximus: quae nobis hoc loco credenda proponitur in hunc finem, ut confidamus universum electorum numerum, per fidei vinculum in *unam* coire *ecclesiam* [2]) *ac societatem, unumque Dei populum, cuius* [pag. 30] *Christus dominus noster dux sit et princeps, ac tanquam unius corporis caput: prout in ipso, ante mundi constitutionem, sunt electi, ut in Dei regnum omnes aggregarentur. Haec autem societas catholica est, id est universalis, quia non duas aut tres invenire liceat: Verum electi Dei sic omnes in Christo uniuntur et coadunantur, ut quemadmodum ab uno capite pendent, ita in unum velut corpus coalescant, ea inter se compositione cohaerentes, qua eiusdem corporis membra, vere unum facti, qui una fide, spe, caritate, eodem Dei spiritu simul vivunt, in eandem vitae aeternae haereditatem vocati. Sancta etiam est: quia quotquot aeterna Dei providentia electi sunt, ut in ecclesiae* numerum *cooptarentur*, spirituali regeneratione *omnes a Domino sanctificantur.* Posterior particula qualis ipsa sit, clarius adhuc interpretatur. Nempe tantum valere fidelium communionem, ut *quidquid* [3]) *donorum Dei uni obtigit, eius omnes fiant* quodammodo *participes: tametsi Dei dispensatione id uni sit peculiariter datum, non aliis. Quemadmodum unius corporis membra quadam communitate inter se participant: sunt nihilominus suae singulis peculiares dotes, distinctaque ministeria. Nam, ut dictum est, in unum collecti ac compacti sunt corpus.* Ea autem lege sanctam esse ecclesiam, eiusque communionem credimus, ut solida in Christum fide freti, eius nos quoque confidamus esse membra.

1) *Instit. p.* 136. 2) *Ibid. p.* 137 *seq.* 3) *Ibid. p.* 148.

Credo remissionem peccatorum.

Quo fundamento consistit suffultaque est nostra salus. *Quando* [1]) *peccatorum remissio via est,* [pag. 31] *qua ad Deum accedatur, ratio* quae nos in eius regno *retinet ac tuetur.* Siquidem peccatorum remissione continetur omnis fidelium iustitia: quam consequuntur non ullo suo merito, sed una Domini misericordia, *dum peccatorum suorum conscientia oppressi, afflicti, et confusi, divini iudicii sensu consternantur, sibique ipsis displicent, et velut sub gravi pondere gemunt ac laborant, hocque peccati odio ac confusione carnem suam, ac quidquid ex se est mortificant.* Caeterum ut gratuitam peccatorum remissionem nobis Christus compararet, eam sanguinis sui pretio ipse redemit, in quo universam eorum emundationem ac satisfactionem quaerere debemus. Docemur ergo credere, divina liberalitate, intercedente Christi merito, peccatorum remissionem ac gratiam nobis fieri, qui in ecclesiae corpus asciti et inserti sumus. Nullam vero peccatorum remissionem aut aliunde, aut ulla alia ratione, aut aliis dari. Quando extra hanc ecclesiam et sanctorum communionem nulla est salus.

Credo carnis resurrectionem, vitam aeternam.

Ubi primum de futurae resurrectionis exspectatione docemur: futurum scilicet, ut qui ante extremum iudicii diem morte absumpti fuerint, eorum carnem Dominus eadem, qua filium a mortuis excitavit, potentia, a pulvere et corruptione in novam vitam revocet. Nam qui tum superstites deprehendentur, subita magis immutatione, [pag. 32] quam naturali mortis forma in novam vitam transibunt (1 Cor. 15, 51). Porro quoniam piorum simul et impiorum communis erit resurrectio, sed dispari conditione: additur particula, quae inter nostram illorumque sortem discernat: nempe sic habituram nostram resurrectionem, ut tum nos Dominus ex corruptione in incorruptionem, ex mortalitate in immortalitatem suscitabit, corporeque et anima glorificatos in beatitudinem recipiat, sine fine perstaturam, extra omnem mutationis aut corruptionis sortem. Quae vera erit solidaque in vitam, lucem, iustitiam perfectio, quum inseparabiliter Domino adhaerebimus, qui eorum, velut fons inexhaustus, plenitudinem in se continet. *Illa* [2]) *vero beatitudo, regnum erit Dei, omni claritate, gaudio, virtute, felicitate refertum: rebus ab hominum sensu nunc remotissimis, et quas* non nisi per speculum et in aenigmate nunc intuemur: donec venerit dies ille, quo nobis suam gloriam Dominus facie ad faciem conspiciendam ex-

1) *Instit. p.* 149 *seq.* 2) *Ibid. p.* 151 *seq.*

hibebit (1 Cor. 13, 12). *Contra reprobi ac impii, qui sincera Deum fide nec quaesierint, nec coluerint, quando nullam in Deo ac regno eius partem habituri sunt, in mortem* immortalem, ac incorruptibilem corruptionem *cum diabolis coniicientur. Ut extra omne gaudium, virtutem, ac caetera regni coelestis bona, aeternis tenebris, aeternoque cruciatu damnati, verme immortali arrodantur, et igne ardeant inexstinguibili* (Ies. 66, 24).

QUID SIT SPES.

Si fides,[1]) *ut auditum est, certa est de veritate Dei persuasio, quod nec mentiri nobis, nec fallere, nec irrita esse queat: qui hanc certitudinem conceperunt,* [pag. 33] *simul profecto exspectant, fore, ut promissiones suas Deus praestet, quae, eorum opinione, non nisi verae esse possunt. Ut in summa nihil aliud sit spes, quam eorum exspectatio, quae vere a Deo promissa fides credidit. Ita fides Deum veracem credit, spes exspectat ut in temporis occasione veritatem suam exhibeat. Fides credit, nobis esse patrem: spes exspectat, ut se talem erga nos semper gerat. Fides datam nobis vitam aeternam credit: spes exspectat, ut aliquando reveletur; fides fundamentum est, cui spes incumbit: spes fidem alit, ac sustinet. Nam ut exspectare a Deo nemo quidquam potest, nisi qui prius eius promissis crediderit, ita rursus fidei nostrae imbecillitatem, ne velut fessa concidat, sustineri ac foveri, patienter sperando et exspectando, oportet.*

DE ORATIONE.

Homo vera fide probe institutus, facile primum *perspicit,*[2]) *quam sit bonorum omnium egenus atque inanis, quamque sibi omnia desint salutis adiumenta. Quare, si praesidia quaerit quibus inopiae suae succurrat, extra se exeat oportet, et aliunde ea sibi comparet.* Rursum *Dominum sese ultro ac liberaliter in Christo exhibentem* contemplatur, ac in eo *coelestes* omnes *thesauros aperientem: ut dilectum illum filium suum tota* eius *fides intueatur, ab ipso tota eius exspectatio pendeat, in ipso tota spes eius haereat et acquiescat.* Restat ergo, *ut in ipso quaerat, et ab ipso precibus postulet, quod in ipso esse didicit. Alioqui scire Deum, bonorum omnium dominum ac largitorem, qui nos ad se poscendum invitet: ipsum vero nec adire, nec* [pag. 34] *poscere, adeo non prodesset, ut perinde id futurum sit, ac si quis indicatum thesaurum, humi sepultum ac defossum, negligat.*

QUID IN ORATIONE SPECTANDUM.

Quum oratio cuiusdam inter nos et Deum arbitrii instar habeat, quo vota, gaudia, suspiria, cogitationes denique cordis nostri omnes coram ipso effundimus, diligenter prospiciendum est nobis, quoties Dominum invocamus, ut in intimos cordis nostri recessus descendamus, et inde, non ex gutture aut lingua, Deum appellemus. Tametsi enim in oratione lingua interdum conducit, sive ut mens in Dei cogitationem intenta eius exercitio retineatur, sive ut pars illa nostri, praedicandae Domini gloriae peculiariter destinata, simul cum corde, in meditanda Domini bonitate occupetur: quid tamen sine animo valeat, Dominus per prophetam (Ies. 29, 13; Matth. 15, 7 s.) declaravit, gravissima ultione in omnes promulgata qui corde ab ipso alienati, labiis eum honorant. Quod si vera oratio nihil aliud esse debet, quam sincerus animi nostri sensus, ad Deum accessuri, omni gloriae nostrae cogitatione, omni propriae dignitatis opinione, omni denique nostri fiducia decedamus oportet: quemadmodum a propheta (Daniel 9, 5 ss.) admonemur, non in iustitiis nostris fundere preces, sed in misericordiis eius magnis, ut ille nos propter semet ipsum exaudiat, ut super nos invocatum est nomen eius. Neque vero hic miseriae nostrae sensus deterrere nos ab accessu Domini debet, quoniam non instituta est oratio, qua nos arroganter coram Deo efferamus, aut aliquid nostrum magno aestimemus: sed qua nostras [pag. 35] calamitates confiteamur ac deploremus: quemadmodum filii apud parentes suas querimonias familiariter deponunt. Quin hic potius sensus nobis instar calcaris ac stimuli esse debet, quo acrius ad orationem incitemur. Duo autem sunt quae ad orationis studium vehementer nos impellere debeant: *mandatum*[1]) *Dei, quo orare praecipit: et promissio, qua pollicetur impetraturos quidquid petierimus.* Insigni enim *consolatione fruuntur, qui eum invocant ac requirunt, quod intelligant sic agendo se agere rem illi acceptam:* deinde eius veritate freti, se exauditum iri certo confidunt. Petite, inquit, et dabitur vobis, pulsate et aperietur, quaerite et invenietis (Luc. 11, 9). Et Psal. 50 (v. 15): Invoca me in die necessitatis: eruam te, et glorificabis me. Ubi etiam duas orationis partes breviter, sed eleganter complexus est: invocationem seu petitionem, et gratiarum actionem. Priore cordis nostri desideria apud Deum deponimus, altera eius erga nos benefacta recognoscimus, utraque autem in usu nobis continenter esse debet. Tanta enim rerum angustia nos undique urget ac premit, ut satis sit causae omnibus, etiam sanctissimis, cur assidue gemant ac suspirent ad Deum, supplicesque ipsum invocent. Ad haec tanta ac tam effusa benefactorum Dei largitas nos paene obruit, tot ac tam ingentia eius miracula, quaquaversum spectes, cernuntur, ut nunquam nobis desit laudis ac gratiarum actionis materia.

1) *Instit. p.* 153. 2) *Ibid. p.* 157 *seq.*

1) *Instit. p.* 160 *seq.*

ORATIONIS DOMINICAE ENARRATIO.

Iam clementissimus pater, praeterquam quod nos [pag. 36] monet atque hortatur, ut se in omni necessitate quaeramus, quoniam tamen videbat ne id quidem nos perspicere, quid aequum postulare, quidve e re nostra foret, huic etiam nostrae ignorantiae occurrit: et quod captui nostro deerat, de suo supplevit ac suffecit. *Ex qua*[1]) *eius benignitate magnum consolationis fructum percipimus, quod nihil absurdum, nihil alienum aut importunum, nihil denique non illi acceptum postulare nos intelligimus, qui paene ex eius ore rogamus. Haec orandi seu forma, seu regula, sex petitionibus constituta est. Quarum tres priores Dei gloriae peculiariter destinatae sunt, quam solam in illis intueri oportet, nullo commodi nostri, ut aiunt, respectu. Tres reliquae nostri curam gerunt, ac proprie iis, quae ex usu nostro sunt, postulandis sunt assignatae.* Sic tamen, ut Domini gloriam, quam unam prioribus illis spectamus, bonum nostrum, a cuius cogitatione mentem avertimus, ultro sequatur: rursum quod commodo nostro expetimus, non aliter quam in Domini gloriam postulare liceat.

Pater noster, qui es in coelis.

Primum[2]) *in ipso limine occurrit, omnem a nobis orationem offerri Deo debere, in Christi nomine: ut nulla alio nomine commendari illi potest. Nam ex quo patrem appellamus Deum, nomen certe Christi praetendimus. Quando*[3]) sane *nemo est hominum dignus, qui Deo se repraesentet, ac in eius conspectum prodeat, ipse coelestis pater, ut nos hac confusione eximeret, quae nostros omnium animos deiicere debebat, filium nobis suum* [pag. 37] *donavit, Iesum Christum, qui apud ipsum nobis sit advocatus et mediator, cuius ductu ad ipsum secure accedamus, tali intercessore confisi, nihil, quod eius nomine petierimus, nobis denegatum iri: ut illi a patre nihil denegari potest. Thronum quoque Dei, non maiestatis tantum esse thronum, sed gratiae, apud quem eius nomine* multa fiducia *apparere audeamus, misericordiam consequuturi et gratiam inventuri, in auxilio opportuno* (Hebr. 4, 16). *Atque ut lex de invocando Deo posita est, ut promissio data, exauditum iri, qui invocaverint: ita in nomine Christi, invocare peculiariter iubemur: et promissionem habemus propositam, impetraturos quod in eius nomine petierimus* (Ioann. 14, 16 et 15, 7). Adscribitur, ipsum esse in coelis: quo *inenarrabilis*[4]) *eius* maiestas, quam *aliter mens nostra, pro sua crassitate, concipere non potest, designata est,* quia coelo *nihil augustius, aut maiestate plenius sub aspectum nostrum venire potest.* Quod *perinde* valet, *ac si dictus esset potens, sublimis, incomprehensibilis. Id vero dum audimus, exserenda est altius nostra cogitatio, quum de Deo sermo est, ne quidquam terrenum aut carnale de ipso somniemus, ne ipsum nostris modulis metiamur, ne eius voluntatem ad nostros affectus exigamus.*

1) *Instit. p.* 173 *seq.* 2) *Ibid. p.* 175. 3) *Ibid. p.* 162 *seq.* 4) *Ibid. p.* 181.

Prima petitio. Sanctificetur nomen tuum.

Nomen Dei est, quo propter virtutes suas inter homines memoratur ac celebratur: *quales sunt eius sapientia,*[1]) *bonitas, potentia, iustitia, veritas, misericordia. Hanc ergo maiestatem in eiusmodi virtutibus sanctificari petimus:* [pag. 38] *non in Deo ipso, cui apud se nihil accedere aut decedere potest: verum ut ab omnibus sancta habeatur, hoc est, vere agnoscatur et magnificetur. Et quidquid agit Deus, omnia eius opera gloriosa, ut sunt, appareant, ut, sive ipse puniat, iustus: sive ignoscat, misericors: sive praestet quod promisit, verax praedicetur. Denique nulla omnino res sit, in qua non eius gloria insculpta reluceat, et ita in omnibus animis, in omnibus linguis laudes eius personent.*

Secunda. Adveniat regnum tuum.

Regnum[2]) *Dei est, sancto suo spiritu agere ac regere suos, quo in omnibus eorum operibus divitias bonitatis ac misericordiae suae conspicuas faciat. Rursum reprobos, qui regno suo subiici nolunt, perdere ac confundere et sacrilegam eorum arrogantiam prosternere: quo manifestum fiat, nullam esse potestatem, quae suae potestati resistere queat. Oramus itaque, ut regnum Dei adveniat: hoc est, ut novum in dies fidelium populum Dominus multiplicet, qui gloriam suam modis omnibus celebrent, in eos gratiarum suarum ubertatem largius semper effundat, per quas magis indies ac magis vivat in illis ac regnet, donec perfecte sibi adiunctos totus impleat: simul ut lucem ac veritatem suam novis semper incrementis illustret, quibus Satanae, regnique eius tenebras ac mendacia evanescant, dispellantur, ac pereant. Dum autem hunc in modum precamur, ut regnum Dei adveniat, simul optamus ut perficiatur tandem et impleatur: in revelationem scilicet iudicii eius, quo die solus ipse exaltabitur, eritque in omnibus omnia* (1 Cor. 15, 28)*: collectis ac receptis in gloriam* [pag. 39] *suis, regno vero Satanae deturbato penitus et prostrato.*

Tertia. Fiat voluntas tua, ut in coelo, ita in terra.

Qua[3]) *postulamus,* ut quemadmodum *in coelo* solet, ita *in terra, omnia pro sua voluntate temperet at-*

1) *Instit. p.* 181. 2) *Ibid. p.* 182 *seq.* 3) *Ibid. p.* 184 *seq.*

que componat, omnes rerum eventus moderetur, omnibus suis creaturis pro suo arbitrio utatur, omnes omnium voluntates sibi subiiciat. Atque id quidem postulantes, nostris omnibus desideriis abrenunciamus, quidquid in nobis est affectuum Domino resignantes ac permittentes: rogantesque ne res ex voto nostro nobis fluere, verum, ut ipse prospexerit ac decreverit, succedere faciat. Neque vero id solum petimus, ut affectus nostros, qui voluntati suae adversantur, Deus vanos et irritos faciat: sed potius ut novas mentes novosque animos, nostris exstinctis, in nobis creet: ut nullus cupiditatis motus in nobis sentiatur, quam purus cum voluntate sua consensus. In summa, ne quid ex nobis ipsis velimus, sed ut spiritus suus velit in nobis, quo intus docente discamus amare ea, quae illi placita sunt: odisse vero, atque abominari, quaecunque displicent.

Quarta. Panem nostrum quotidianum da nobis hodie.

Qua,[1]) *in genere omnia, quibus corporis usus sub elementis huius mundi indiget, a Deo petimus: non modo quo alamur, ac vestiamur, verum etiam quidquid omnino conducere nobis prospicit: ut panem nostrum in pace comedamus.* [pag. 40] *Qua breviter nos in eius curam tradimus, ac providentiae committimus, ut nos pascat, foveat, servet. Non enim dedignatur optimus pater corpus etiam nostrum in fidem ac custodiam suam suscipere, ut fidem nostram minutis istis in rebus exerceat, dum ab eo omnia, usque ad micam panis, et guttam aquae exspectamus. Porro quod Quotidianum et Hodie dicimus, significat petendum duntaxat quantum necessitati nostrae satis est, et velut in diem: hac certa fiducia, patrem nostrum, ubi nos hodie nutrierit, neque nobis crastinum defuturum. Quantacunque autem rerum copia nobis affluat, semper tamen panem quotidianum nos petere convenit, hoc cogitantes, omnem substantiam nihil esse, nisi quatenus effusa sua benedictione Dominus prosperat et foecundat: et quae in manu nostra est, ne nostram quidem eam esse, nisi quatenus in singulas horas portiunculam nobis* dispensat, *usumque permittit. In eo quod Noster dicitur, magis adhuc eminet Dei benignitas, quae nostrum facit, quod nobis nulla ratione debebatur. Quod dari petimus, significatur esse simplex ac gratuitum Dei donum, undecunque nobis adveniat, etiam ubi maxime visus fuerit arte atque industria nostra quaesitus.*

Quinta. Remitte nobis debita nostra, sicut et nos remittimus debitoribus nostris.

Qua peccatorum[2]) veniam et *remissionem condonari nobis petimus, omnibus, sine ulla exceptione, hominibus necessariam. Et debita nuncupamus, quod eorum poenam Deo, ceu pretium, debemus: nec satisfacere ullo modo possemus,* [pag. 41] *nisi hac remissione liberaremur, quae venia est gratuita misericordiae ipsius.* Eam nobis indulgeri *petimus, ut ipsi debitoribus nostris remittimus: hoc est, ut iis parcimus, ac veniam condonamus, a quibus ulla in re laesi sumus, aut forte*[1]) *inique tractati, aut dicto contumeliose accepti.* Quae conditio non additur, ac si nostra, quam aliis facimus, remissione, Dei remissionem mereamur: verum signum hoc apponitur, quo confirmemur, *tam certo nobis esse a Deo peccatorum remissionem, quam certo conscii sumus aliis eam a nobis fieri: si tamen animus nobis omni odio, livore, vindicta vacuus purgatusque est.* Contra autem *e numero filiorum Dei expungantur, qui ad ulciscendum praecipites, ad remittendum difficiles, pertinaces inimicitias exercent, ne Deum pro patre invocare ausint, et indignationem, quam adversus alios fovent, a se deprecari.*

Sexta. Ne nos inducas in tentationem, sed libera nos a malo.

Qua non flagitamus, *ne*[2]) *ullas omnino tentationes sentiamus, quibus* potius *excitari, pungi, vellicari magnopere* nostra *refert, ne nimium resides torpeamus:* qualiter *electos suos quotidie tentat Dominus, eos per ignominiam, paupertatem, tribulationem, et alias crucis species castigans:* sed *haec nostra est postulatio, ut* una cum tentatione faciat eventum, *ne ullis tentationibus vincamur ac obruamur: sed* eius *virtute* firmi ac robusti, *contra omnes adversas virtutes, quibus oppugnamur, fortes consistamus.* Deinde, *ut in eius custodiam ac fidem suscepti,* ac spiritualibus eius gratiis sanctificati, [pag. 42] *eius protectione* muniti, supra diabolum, *mortem, inferorum portas, et totum diaboli regnum invicti stemus, quod est a malo liberari.* Observandum autem, quomodo ad caritatis regulam formatas esse nostras orationes velit Dominus, qui nos non ad petendum, quod nobis expediat, omissa fratrum ratione, instituit: sed de illorum bono, perinde ac de nostro, esse sollicitos iubet.

ORANDI PERSEVERANTIA.

Hoc demum[3]) *prospicere convenit, ne certis circumstantiis Deum alligare velimus, qualiter et hac oratione docemur, nullum illi legem praefigere, aut conditionem imponere. Nam antequam ullam pro nobis pre-*

1) *Instit. p.* 186 *seqq.* 2) *Ibid. p.* 188 *seqq.*

1) *Sic legitur in Catechismo. Quod Institutio habet:* facto, *omnino praeferendum videtur.* 2) *Instit. p.* 192 *seq.* 3) *Ibid. p.* 197 *seqq.*

cem concipimus, praefamur, ut eius voluntas fiat, ubi iam eius voluntati nostram subiicimus, quo velut freno iniecto coercita, Deum in ordinem cogere ne praesumat. Si, animis in hanc obedientiam compositis, providentiae divinae arbitrio *nos regi patimur, facile discemus in oratione perseverare, ac suspensis desideriis patienter exspectare Dominum: certi, etiam si minime apparet, nobis tamen semper adesse, suoque tempore declaraturum, quod non habuerit surdas aures precibus, quae in hominum oculis neglectae videbantur. Quod si demum, nec post longam exspectationem, assequatur sensus noster, quid orando profectum sit, nec fructum inde ullum sentiat: fides tamen nostra quod sensu percipi non poterit, nobis certum faciet, nos obtinuisse quod expediebat. Atque ita efficiet, ut in paupertate abundantiam, in afflictione consolationem possideamus. Nam ut deficiant omnia, Deus tamen* [pag. 43] *nunquam nos destituet: qui exspectationem ac patientiam suorum frustrari non potest. Erit ipse unus nobis pro omnibus, quando bona omnia in se complectitur, quae olim nobis* ad plenum *revelabit.*

DE SACRAMENTIS.

Sacramenta ideo sunt instituta, ut tum coram Deo, tum apud homines fidei nostrae exercitia essent. Ac coram Domino quidem fidem nostram exercent, dum in Dei veritate ipsam confirmant. Nam quod ignorantiae carnis nostrae expedire Dominus providebat, sublimia coelestiaque mysteria sub carnalibus elementis contemplanda proposuit. Non quod tales inditae sint dotes naturis rerum, quae in sacramentis nobis proponuntur: sed quia Domini verbo in hanc significationem signatae sunt. Praecedit enim semper promissio, quae verbo continetur: additur symbolum, quod promissionem ipsam firmet atque obsignet, nobisque velut testatiorem faciat, quomodo nostrae tenuitatis captui convenire prospicit Dominus. *Sic*[1]) *enim exigua est et imbecilla nostra fides, ut nisi undique fulciatur, ac modis omnibus sustentetur, statim concutiatur, fluctuetur, vacillet.* Iam et ipsa exercetur apud homines sacramentis, dum in publicam exit confessionem, et ad referendam Domino laudem excitatur.

QUID SACRAMENTUM.

Est[2]) ergo *sacramentum signum externum, quo bonam suam erga nos voluntatem Dominus nobis repraesentat ac testificatur, ad imbecillitatem fidei nostrae sustinendam.* Aut brevius ac clarius: *Testimonium gratiae Dei, externo symbolo declaratum.* Duobus omnino sacramentis utitur christiana ecclesia.

1) *Instit. p.* 201. 2) *Ibid. p.* 200.

[pag. 44]

DE BAPTISMO.

Baptismus[1]) *nobis a Deo datus, primum ut nostrae apud se fidei, deinde ut confessioni apud homines serviret.* Fides promissionem respicit, qua misericors pater Christi sui communicationem offert, ut ipso induti, omnium eius bonorum participes simus. Duo tamen peculiariter repraesentat: purgationem, quam in Christi sanguine obtinemus: carnis nostrae mortificationem, quam eius morte sumus assequuti. Iussit enim Dominus suos baptizari in remissionem peccatorum. Et Paulus docet, *ecclesiam a sponso Christo sanctificatam esse, et mundatam lavacro aquae, in verbo vitae* (Ephes. 5, 29). Rursum in Christi mortem baptizatos esse nos, interpretatur, morti eius consepultos, *ut in vitae novitate ambulemus* (Rom. 6, 4). Quibus non significatur, purgationis ac regenerationis causam, vel etiam efficaciam aquae subesse: sed duntaxat talium donorum in hoc sacramento percipi cognitionem, quando accipere, obtinere, impetrare dicimur, quod nobis credimus a Domino datum: sive id tum primum agnoscimus, sive agnitum antea certius persuademur. *Confessioni*[2]) *autem nostrae apud homines sic servit, siquidem nota est, qua palam profitemur, nos Dei populo accenseri velle*, quo unum cum omnibus piis Deum, eadem religione colamus. Quum ergo baptismo praecipue foedus Domini nobiscum sanciatur, iure infantes nostros baptizamus, consortes scilicet foederis sempiterni: quo pollicetur Dominus se fore Deum, non nostrum modo, sed seminis nostri.

[pag. 45]

DE COENA DOMINI.

Quem[3]) *in finem institutum sit* coenae mysterium, *ac quorsum spectet, promissio illic addita perspicue declarat. Nempe ut nobis confirmet, corpus Domini sic pro nobis semel traditum, ut nunc nostrum sit, ac perpetuo etiam futurum: sanguinem eius sic pro nobis semel effusum, ut noster sit semper futurus.* Symbola sunt, panis et vinum, sub quibus veram corporis ac sanguinis sui communicationem Dominus exhibet: sed spiritualem, quae scilicet vinculo spiritus eius contenta, praesentiam aut carnis sub pane, aut sanguinis sub calice conclusam et circumscriptam minime requirat. Tametsi enim ipse in coelum sublatus residere in terra desiit, in qua nos adhuc peregrinamur, nullum tamen intervallum eius virtutem solvere potest, quin fideles semetipso pascat, ac efficiat ut loco absentes, tamen praesentissima sui communicatione fruantur. Huius rei documentum nobis in coena praebet adeo certum ac luculentum, ut procul dubio statuendum sit, Christum cum suis omnibus divitiis, nobis ex-

1) *Instit. p.* 217 *seqq.* 2) *Ibid. p.* 227. 3) *Ibid. p.* 236.

hiberi, non secus ac si praesens ipse aspectui nostro obiiceretur, ac manibus attrectaretur: *atque adeo*[1]) *tanta virtute, tantaque efficacia, ut non modo indubitatam vitae aeternae fiduciam animis nostris afferat: sed de carnis etiam nostrae immortalitate securos nos reddat. Siquidem ab immortali eius carne iam vivificatur, et quodammodo eius immortalitati communicat.* Proinde sub pane et vino repraesentantur corpus et sanguis. Quo discamus, non modo nostra esse, sed nobis esse in vitam et alimentum, sic, quum panem videmus in [pag. 46] Christi corpore sanctificatum, *haec*[2]) *statim concipienda est similitudo. Ut corporis nostri vitam panis alit, sustinet, tuetur: ita Christi corpus, vitae nostrae spiritualis cibum ac protectionem esse. Quum vinum in symbolum sanguinis* profertur, *quos affert corpori usus, eosdem spiritualiter Christi sanguine nobis afferri reputemus.* Porro hoc mysterium, ut est tantae erga nos divinae largitatis documentum, ita *simul*[3]) *admonere debet, ne tam effusae benignitati ingrati simus. Quin potius eam, quibus par est laudibus praedicemus, gratiarumque actione celebremus.* Tum ut nos vicissim ea amplectamur unitate, qua compacta inter se eiusdem corporis membra connectuntur. Nullus enim *ad excitandam*[4]) *inter nos mutuam caritatem admoveri acrior stimulus poterat, quam dum Christus se ipsum nobis donans, non modo suo nos exemplo, ut alter alteri nos mutuo devoveamus ac* dedamus *invitat: sed ut se facit omnium communem, ita quoque omnes unum in semet ipso esse facit.*

DE ECCLESIAE PASTORIBUS ET EORUM POTESTATE.

Quoniam quum verbum, tum sacramenta, hominum ministerio dispensari voluit Dominus, pastores ecclesiis praeesse oportet, qui et sincera doctrina publice privatimque plebem erudiant, sacramenta ipsa administrent, et optimo exemplo ad vitae sanctitatem ac puritatem instituant. Hanc disciplinam et hunc ordinem qui aspernantur, non hominibus, sed Deo sunt contumeliosi, adeoque se ab ecclesiae societate factiose subducunt: ut quae sine eiusmodi ministerio consistere nullo [pag. 47] modo potest. Non enim parvi momenti est, quod semel testatus est Dominus: semet ipsum recipi, dum illi recipiuntur: pariter et abiici, dum illi abiiciuntur (Matth. 10, 40). Ac ne contemptibile foret eorum ministerium, insigni mandato instruuntur ligandi et solvendi (Matth. 16, 19): addita promissione, quaecunque in terris ligaverint aut solverint, ligari et solvi in coelo (Ioann. 20, 23). Ligare autem, alibi peccata retinere: solvere, remittere, Christus ipse interpretatur. Iam quae sit solvendi ratio, exponit apostolus (Rom. 1, 16), dum evangelium virtutem Dei esse docet, ad salutem omni credenti. Rursum quis ligandi modus, dum promptam penes apostolos vindictam esse dicit adversus omnem inobedientiam (2 Cor. 10, 6). Siquidem evangelii summa est, nos peccati mortisque servos, solvi ac liberari per redemptionem quae est in Christo Iesu, quem qui redemptorem non suscipiunt, eos novis gravioris damnationis vinculis constringi. Verum meminerimus illam, quae pastoribus in scriptura defertur, potestatem, totam verbi ministerio terminatam esse. Non enim hanc potestatem hominibus proprie Christus dedit: sed verbo suo, cuius homines ministros fecit. Itaque *verbo*[1]) *Dei, cuius positi sunt dispensatores, confidenter omnia audeant, eius maiestati omnem mundi virtutem, gloriam, sublimitatem cadere*[2]) *atque obedire cogant: per ipsum omnibus, a summo usque ad novissimum, imperent, Christi domum aedificent, Satanae regnum subvertant, oves pascant, lupos interficiant, dociles instituant et exhortentur, rebelles et pervicaces arguant. increpent, revincant: sed omnia in verbo.* A quo si ad sua somnia, capitisque sui figmenta divertant, [pag. 48] iam non pro pastoribus habendi: sed, quum lupi sint potius pestilentes, abigendi sunt. Non enim alios audiri Christus praecipit, quam qui nos doceant, quae ab eius verbo sumpserint.

DE TRADITIONIBUS HUMANIS.

Quum generalem Pauli sententiam habeamus, ut decenter et ordine fiant in ecclesiis omnia (1 Cor. 14, 40), civiles observationes, quibus ceu vinculis, ordo et decorum in Christianorum coetu consistat, vel concordia retineatur, nequaquam inter humanas traditiones numerandae sunt: sed ad illam apostoli regulam potius referendae, modo ne vel ad salutem necessariae credantur, vel conscientias religione obstringant, vel ad Dei cultum conferantur, vel in illis pietas reponatur. Quae vero sub titulo spiritualium legum, ad ligandas conscientias, velut ad Dei cultum necessariae feruntur, iis fortiter est resistendum. Non enim libertatem solum, quam nobis Christus acquisivit, evertunt: sed veram quoque religionem obscurant, ac Dei maiestatem violant, qui solus in conscientiis nostris regnare vult per verbum suum. Fixum ergo istud maneat, Omnia nostra esse, nos autem Christi (1 Cor. 3, 23): frustra vero coli Deum, ubi docentur doctrinae, hominum praecepta (Matth. 15, 9).

---

1) *Instit. p.* 247. 2) *Ibid. p.* 238. 3) *Ibid. p.* 251 *seq.* 4) *Ibid. p.* 254.

1) *Instit. p.* 427 *seq.* 2) *Sic legitur in Catechismo, Institutio exhibet* caedere, *i. e.* cedere.

DE EXCOMMUNICATIONE.

Excommunicatio est, qua manifestarii scortatores, adulteri, fures, homicidae, avari, rapaces, iniqui, iurgatores, comessatores, ebriosi, seditiosi, decoctores, postquam admoniti non resipuerunt, e fidelium consortio, secundum Domini [pag. 49] mandatum eiiciantur. Non quod in perpetuam ruinam ac desperationem eos ecclesia coniiciat, sed eorum vitam ac mores damnat: et nisi resipuerint, eos iam suae damnationis certos facit. Est autem haec disciplina ideo necessaria inter fideles, quod ecclesia corpus Christi quum sit, eiusmodi foetidis membris pollui et contaminari non debet, quae in capitis dedecus recidunt. Deinde ne eiusmodi improborum consuetudine, quod evenire solet, sancti corrumpantur. Conducit et iis ipsis, suam nequitiam ita castigari, qui alioqui indulgentia obstinatiores fierent, nunc pudore confusi resipiscere discunt. Quod si obtineatur: eos in communionem benigne ecclesia recipit, ac in participationem eius unitatis, a qua exterminati fuerant. Ne quis autem ecclesiae iudicium contumaciter spernat, aut parvi aestimet, se fidelium suffragiis damnatum, testatur Dominus, tale fidelium iudicium non aliud esse, quam sententiae suae promulgationem, ratumque haberi in coelis, quod illi in terra egerint. Habent enim verbum Dei, quo perversos damnent; habent verbum, quo resipiscentes in gratiam recipiant (Matth. 18, 18).

DE MAGISTRATU.

Magistratuum functionem non modo sibi probari, acceptamque esse, testatus est Dominus, sed honorificis insuper elogiis eius dignitatem prosequutus, mirifice nobis commendavit. Nam et sapientiae suae opus esse affirmat, quod reges regnant, quod consiliarii iusta decernunt, quod magnifici terrae sunt iudices (Prov. 8, 15): et alibi deos nuncupat (Psal. 82, 6), quoniam negotium suum gerunt, alio etiam loco [pag. 50] iudicium pro Deo, non pro homine, exercere dicuntur (Deut. 1, 17). Et *Paulus* [1]) (Rom. 12, 7), *inter Dei dona, praefecturas nominat. Ubi* vero longiorem *de iis disputationem instituit,* clarissime docet, eorum *potestatem Dei ordinationem esse. Ipsos autem ministros esse Dei, bene agentibus in laudem, malis ad iram ultores* (Rom. 13, 4). Quam ob rem principum ac magistratuum est, cogitare, cui in suo munere serviant, nec quidquam indignum Dei ministris ac vicariis admittere. Tota autem eorum prope sollicitudo in hoc incumbere debet, ut publicam religionis formam impollutam conservent, ut populi vitam optimis legibus forment, ut suae ditionis bonum ac tranquillitatem publice privatimque procurent. Haec autem obtineri nequeunt, nisi iustitia et iudicio, quae duo illis a propheta potissimum commendantur (Ier. 22, 2 ss.). *Iustitia* [1]) *quidem est, innocentes in fidem suscipere, complecti, tueri, vindicare, liberare: iudicium autem, impiorum audaciae obsistere, vim comprimere, delicta punire.* Subditorum vicissim partes sunt, praefectos suos non modo honorare et revereri: sed eorum quoque salutem ac prosperitatem Domino precibus commendare, eorum imperio sese ultro subiicere, edictis ac constitutionibus parere, onera quae ab illis imponuntur non detrectare, seu vectigalia sint, seu tributa, seu munera civilia, et quidquid est eiusmodi. Neque vero iis solum praefectis obsequentes nos praebeamus oportet, qui probe, et qua debent fide imperium administrant: sed eos quoque ferre convenit, qui potestate sua insolenter abutuntur, donec legitimo ordine simus ab eorum iugo liberati. Nam ut bonus princeps, divinae beneficentiae documentum est, ad [pag. 51] salutem hominum conservandam: ita malus et improbus, eius flagellum est, ad castiganda populi delicta. Hoc tamen in universum habendum est, utrisque datam a Deo potestatem: neque illis resisti posse, quin Dei ordinationi resistamus. *At vero* [2]) in praefectorum obedientia unum *semper excipiendum, ne ab eius obedientia nos deducat, cuius decretis regum omnium iussa cedere par est. Dominus ergo rex est regum, qui ubi os aperuit, unus pro omnibus simul ac supra omnes, est audiendus. Iis deinde, qui nobis praesunt, hominibus subiecti simus: sed non nisi in ipso. Adversus ipsum si quid imperent, nullo sit nec loco, nec numero:* sed illa potius sententia locum habeat, *obediendum Deo* magis *quam hominibus.*

---

1) *Instit. p.* 476.

1) *Instit. p.* 482. 2) *Ibid. p.* 513 *seq.*

FINIS.

[pag. 52]

CONFESSIO FIDEI,

IN QUAM IURARE CIVES OMNES GENEVENSES ET QUI SUB CIVITATIS EIUS DITIONE AGUNT, IUSSI SUNT: EXSCRIPTA E CATECHISMO QUO UTITUR ECCLESIA GENEVENSIS.

1 Petr. 2, 2: *Veluti nati infantes lac rationale et sincerum concupiscite.*

1 Petr. 3, 15: *Parati estote ad reddendam unicuique eius quae in vobis est spei rationem.*

1 Petr. 4, 11: *Qui loquitur loquatur ut eloquia Dei.*

DE VERBO DOMINI.

Principio, pro fidei et religionis nostrae regula, nos unam scripturam sequi velle profitemur, neque illi admisceri quidquam patimur hominum sensu, citra verbum Dei, excogitatum: neque aliam in spirituale regimen, doctrinam amplectimur, quam quae ab eo verbo sumpta fuerit: ita ut nihil addatur, nec detrahatur, quemadmodum docemur Dei interdicto.

DE UNO DEO.

Itaque, ut scripturae doctrina sumus instituti, Deum unum agnoscimus, quem omnes nos adorare, cui servire, in quo totam spem et fiduciam nostram reponere conveniat: cum hac certa persuasione omnem in illo sapientiam, virtutem, iustitiam, bonitatem et misericordiam contineri: atque ut spiritus est, ita in veritate et spiritu colendum credimus. [pag. 53] Proinde abominationem esse ducimus, si quis fiduciam spemque suam in creatura reponat, si quem alium adoret, vel angelum, vel hominem; si quem alium pro animae suae domino recipiat, sive ex sanctis mortuis, sive ex vivis hominibus. Praeterea si cultum illi debitum in caeremoniis externis et carnalibus observationibus quis constituat, ac si talibus nugis Deus oblectaretur: si statuam aut imaginem repraesentandae eius divinitati erigat, aut ulla ratione adorandam proponat.

LEX DEI UNICA.

Quandoquidem solus ille est Dominus, penes quem potestas et imperium in conscientias nostras esse debet: quando eius voluntas unica est universae iustitiae regula, vitam nostram ad canonem sanctae legis ipsius exigendam esse confitemur: in qua omnis iustitiae perfectio comprehensa est. Nec aliam bene recteque vivendi regulam quaerimus: nec admittimus quaerenda esse alia bona opera, quibus illi gratificemur, quam quae illic nobis commendavit, ut habetur Exod. 20, 2 ss. Ego sum Dominus Deus tuus, etc.

DE HOMINIS NATURA.

Arbitramur hominem, si in natura sua consideretur, tenebris mentis excaecatum, cordis perversitate ac corruptione refertum, ut nequaquam sit per se idoneus ad Dei cognitionem, qualem habere decet, obtinendam: aut studium probae ac sanctae vitae consectandum. Quin potius, si a Deo sibi relinquatur, non posse nisi ex ignorantia in ignorantiam ire praecipitem, atque in omnem [pag. 54] iniquitatem proruere. Quam ob rem quo veram salutis suae notitiam assequatur, illuminatione opus habet: et quo ad iustitiae studium se applicet, prius in rectam iustitiae Dei obedientiam affectus eius reformari necesse est.

HOMO IN SE DAMNATUS.

Quum homo ita, ut dictum est, lumine ac iustitia Dei penitus sit natura vacuus, nihil in se ipso, nisi certam iram ac maledictionem Dei exspectare potest, ideoque salutis suae rationem extra se ipsum quaerere debet.

SALUS IN CHRISTO.

Iesum ergo Christum a Patre datum nobis fatemur, in quo recipiamus quidquid nobis apud nos

deest. Quidquid autem fecit et passus est in redemptionem nostram Christus, extra controversiam verum esse ducimus: quemadmodum in symbolo perscriptum habemus: Credo in Deum patrem omnipotentem, etc.

IUSTITIA IN CHRISTO.

Quare haec a Deo patre beneficia nobis in Christo collata esse recognoscimus. Primum quod quum natura inimici Deo essemus, iudicio ipsius et irae obnoxii, reconciliati illi sumus, atque in gratiam recepti intercedente Christi innocentia atque iustitia, per quam remissionem peccatorum obtinemus: ac sanguinis eius effusione, per quam abluti sumus et maculis omnibus purgati.

REGENERATIO IN CHRISTO.

Deinde quod per spiritum eius in novam ac spiritualem naturam regeneramur, dum scilicet [pag. 55] pravae nostrae carnis cupiditates eius gratia mortificantur, ne posthac in nobis regnent. Rursum divinae voluntati nostra conformatur, quo placere per omnia Deo ac obsequi studeat. Atque ita, quod per ipsum a peccati servitute vindicamur, in qua detinemur, quantum ad naturam nostram attinet, captivi: cuius liberationis beneficio obtinemus, ut ad bona opera simus idonei.

CONDONATIO IMPERFECTIONIS PERPETUA.

Porro talis est haec regeneratio, ut donec corpore isto mortali exonerati fuerimus, plurimum semper imperfectionum et infirmitatum in nobis supersit. Unde intelligimus, nos etiamnum miseros esse peccatores, ac tametsi novos in dies progressus in iustitia Domini facere nos decet, nunquam tamen ad perfectionem aut plenitudinem venitur, quamdiu in carcere carnis nostrae habitamus. Proinde semper necessaria est nobis misericordia Domini ad obtinendam delictorum et lapsuum veniam. Unde sequitur, quaerendam semper nobis esse in Christo iustitiam nostram, non apud nos, atque abiecta operum fiducia, securitatem in ipso nostram oportere acquiescere.

QUIDQUID BONI HABEMUS, A GRATIA DEI ESSE.

Ergo quo laus omnis et gloria ad Deum referatur, quemadmodum illi iure deberi palam est, quo etiam veram pacem et quietem conscientiae nostrae consequantur, quae supra commemoravimus beneficia, intelligimus nobis ex mera clementia [pag. 56] misericordiaque Domini provenire, nulla dignitatis nostrae ratione habita, nulloque operum merito in calculum veniente, quibus non alia remuneratio debetur, quam aeternae confusionis. Quanquam Dominus, ubi nos pro sua benignitate in filii sui communionem semel recepit, opera nostra grata acceptaque habet: non quod ita promereantur, sed quia condonata ipsorum imperfectione, nil in illis intuetur, nisi quod a spiritu eius profectum, purum ac sanctum est.

FIDES.

Iam fide aditum nobis patefieri intelligimus ad tantas Dei divitias, quae liberaliter in nos offunduntur, dum scilicet certa fiducia et cordis securitate evangelii promissiones suscipimus, ac Christum amplectimur, talem qualis offertur nobis a patre, ac in scriptura demonstratur.

INVOCATIO DEI SOLIUS PER CHRISTI INTERCESSIONEM.

Quemadmodum supra testati sumus, non alibi quam in Deo patre per Christum, recidere salutis atque omnis felicitatis fiduciam oportere, ita unum ipsum in omni necessitate invocandum dicimus: idque per Christi nomen, unici mediatoris et advocati, per quem accessus ad thronum coelestem nobis patet. Simul in omni prosperitate referendam illi gratiarum actionem. Contra vero, fictitiam illam sanctorum qui ex vita hac demigrarunt intercessionem pro superstitione, praeter scripturam inventam explodimus. Praesertim [pag. 57] quum non aliunde nata fuerit, quam ex diffidentia intercessionis Christi.

NE PRECATIONI DESIT SENSUS ET INTELLIGENTIA.

Praeterea quum oratio nihil quam perversa simulatio sit, nisi ab interiori cordis affectu oriatur, concipiendas esse certa intelligentia orationes credimus, quo vero intelligamus quid sit a Deo postulandum, orationem ediscemus Christi ore nobis traditam, Matth. 6, 9 ss. Pater noster qui es in coelis, etc.

DE SACRAMENTIS.

Sacramenta, quae Dominus ecclesiae suae commendavit, esse fidei exercitamenta confitemur: quae tum ad ipsam in Dei promissionibus confirmandam et corroborandam, tum apud homines testificandam valere debeant. Duo autem duntaxat christianae ecclesiae, Dei autoritate, instituta esse admittimus, Baptismum et Coenam Domini. Quam ob rem quod

de sacramentis septem in regno papae receptum est, pro fabula ac mendacio habemus.

DE BAPTISMO.

Baptismus externum est signum, quo Dominus testatur, se velle nos in filiorum locum cooptare, ceu Christi filii sui membra. Itaque nobis in eo repraesentatur peccatorum nostrorum purgatio, quam in Christi sanguine obtinemus: mortificatio carnis nostrae, quam consequimur ex eius morte, ut ipsi in posterum per spiritum quem dedit nobis vivamus. Quando vero in eiusmodi foedere, [pag. 58] quod nobiscum percussit Dominus, liberos quoque nostros, adhuc infantes, complexus est, signum externum iure illis communicari non dubitamus.

DE SANCTA COENA.

Coena Domini signum est, quo sub pane et vino veram, sed spiritualem communicationem, quam in eius corpore et sanguine habemus, nobis repraesentat. Porro secundum eius institutum, inter fideles distribuendam putamus, ut quicunque Christo in vitam suam frui volunt, eam simul participent. Iam vero quum missa papalis maledictum et diabolicum inventum fuerit, in eversionem mysterii sanctae coenae confictum, nobis execrabilem esse pronunciamus, non secus ac idololatriam a Deo damnatam. Idque multis rationibus: nempe, quatenus pro sacrificio in redemptionem animarum aestimatur, quatenus etiam panis illic Dei loco adoratur. Etiam ut praetereamus horrendas alias blasphemias et superstitiones, ac pravum divini verbi abusum, quod illic frustra, nullo cum fructu, nullaque aedificatione usurpatur.

DE HUMANIS TRADITIONIBUS.

Quae retinendae externae ecclesiarum politiae necessariae sunt leges, ac duntaxat ad pacem, decorum atque ordinem in Christianorum coetu retinendum pertinent, pro humanis traditionibus non ducimus: quum sub generali apostoli praecepto comprehendantur, quo decenter et ordine geri omnia inter nos iubet. Verum quae in hoc feruntur ac statuuntur, ut conscientias illaqueent, ut necessitatem earum rerum iniiciant, quae non sunt a Deo praeceptae, ut cultum Dei erigant alium quam quem ipse postulat: quia [pag. 59] christianam libertatem imminuunt et violant, ceu Satanae perversa dogmata, damnamus. Quum Dominus clare pronunciet, frustra se coli doctrinis ab hominibus traditis. Quo numero reponimus votivas peregrinationes, monachatus, ciborum discrimina, matrimonii prohibitionem, auricularem confessionem, et id genus reliqua.

DE ECCLESIA.

Tametsi unica est Christi ecclesia, fieri tamen non aliter posse agnoscimus, quin fidelium conventus in varia loca distribuantur, quorum singuli vocantur ecclesiae. Et vero quum non omnes pariter coetus in nomine Domini conveniant, quin potius plerique ad ipsum suis sacrilegiis polluendum coguntur, certissimam discernendae Christi ecclesiae notam et tesseram esse hanc reputamus: ut illic iudicemus esse ecclesiam, ubi pure ac fideliter verbum Domini adnunciatur, auditur et servatur: ubi sacramenta legitime administrantur, utcunque multum adhuc imperfectionum et lapsuum supersit, ut vitia nunquam in hac vita inter homines abstergentur. Contra, ubi evangelium nec adnunciari, nec audiri, nec recipi videmus, illic nullam agnoscimus ecclesiae faciem.

DE EXCOMMUNICATIONE.

Quoniam vero nunquam desunt Dei ac sacri eius verbi contemptores, apud quos nihil monendo, exhortando, reprehendendo proficitur: asperiori cum illis castigatione agendum ducimus. In hunc usum excommunicationis disciplinam, rem sanctam ac fidelibus salubrem testamur: ut revera non sine ratione a Domino instituta fuit. Hic autem finis est, ne impura sua consuetudine, flagitiosi bonos [pag. 60] inquinent: ne dedecori sint Deo et ecclesiae, ut pudore suffusi aliquando resipiscant. Quapropter expedire arbitramur, ut secundum Dei institutum, omnes manifestarii idololatrae, sacrilegi, homicidae, fures, scortatores, falsi testes, seditiosi, rixatores, obtrectatores, percussores, ebriosi, decoctores, et eius formae caeteri, nisi in viam se receperint, ubi legitime fuerint admoniti, e fidelium consortio exterminentur, donec resipiscentiae signa dederint.

DE MINISTRIS VERBI.

Non alios reputamus ecclesiae pastores, quam fidos verbi Dei ministros, et qui Christi gregem eo pascant, docendo, admonendo, consolando, exhortando, reprehendendo, prout necessitas postularit. Rursum, eodem verbo, falsis doctrinis omnibus ac Satanae imposturis strenue resistant, nihil scripturae puritati de sua admiscentes, nec sua somnia aut mendacia ingerentes. Nec aliud quidpiam imperii vel autoritatis illis deferimus, quam ut Dei populum sibi creditum eodem verbo deducant, regant et moderentur. Cuius ministerium dum exercent, ius habent ac potestatem iubendi, prohibendi, promittendi et minandi: ut sine ipso nihil tentare, neque aggredi possunt, aut debent. Porro ut fideles verbi ministros, non secus atque ipsius Dei nuncios ac legatos suscipimus, quos perinde ac Deum

ipsum auscultare oporteat: horumque ministerium et Dei mandato adprobatum, et ecclesiae necessarium esse credimus: ita e converso pronunciamus, [pag. 61] impostores, omnesque pseudoprophetas, qui relicta evangelii puritate, ad sua commenta declinant, nequaquam esse ferendos, qualescunque pastorum titulos praeferant: quin potius, ceu lupos rapaces e medio ecclesiae eliminandos et abigendos.

DE MAGISTRATU.

Dominationem ac potestatem, tam regum ac principum, quam reliquorum magistratuum, inter res sanctas ac legitimas Dei ordinationes numeramus. Atque ut illi, dum munere suo perfunguntur, Deo serviunt et christianam sequuntur vocationem, sive innocentibus opitulentur, quos inique opprimi videant: sive improborum audaciam, severe in eos vindicando, coerceant: sic nos vicissim eos revereri debemus ac suscipere, subiectionem ac obedientiam illis exhibere, eorum iussa exsequi, onera et munia ab illis imposita proferre, quatenus citra Dei offensionem licet. Denique non secus atque Dei vicarii aestimandi sunt, quibus repugnare nemo possit, qui cum ipso Deo bellum gerat. Illorum etiam munus, pro sancta administratione a Deo demandata est habendum, ad quod sunt assumpti, ut nobis praesint ac dominentur. Quam ob rem christiani hominis partes esse iudicamus, magistratuum, sub quibus agit, prosperitatem precibus Deo commendare: legibus atque edictis, quae cum Dei praeceptis non pugnant, obedienter parere: publicam tum utilitatem, tum tranquillitatem, promovere: principum honori ac communi totius populi bono ex animo studere, ab omnibus [pag. 62] factionibus religiose abstinere, unde turbae ac tumultus nasci queant. Contra vero eos omnes, qui infideles se gerunt erga magistratum, nec ad publicam regionis in qua versantur utilitatem curandam animum applicant, pronunciamus ea perversitate prodere suam in Deum perfidiam.

FINIS.

IACOBI SADOLETI

ROMANI CARDINALIS

EPISTOLA AD SENATUM POPULUMQUE GENEVENSEM

QUA IN OBEDIENTIAM ROMANI PONTIFICIS EOS
REDUCERE CONATUR.

IOANNIS CALVINI

RESPONSIO.

ARGENTORATI PER WENDELINUM RIHELIUM

MENSE SEPTEMBRI. ANNO M. D. XXXIX.

IACOBUS SADOLETUS

EPISCOPUS CARPENTORACTI, S. R. E. TITULI SANCTI CALIXTI PRESBYTER CARDINALIS,

SUIS DESIDERATIS FRATRIBUS

MAGISTRATUI, CONCILIO, ET CIVIBUS GEBENNENSIBUS.

Carissimi in Christo fratres, pax vobis et nobiscum, hoc est, cum catholica ecclesia, matre omnium nostrum atque vestrum, amor atque concordia, a Deo patre omnipotente, et unico eius filio Domino nostro IESU CHRISTO, sanctoque simul spiritu, quae est unitas in tribus perfecta: cui laus est et imperium in omne saeculorum aevum, Amen.

Arbitror, fratres carissimi, aliquibus vestrum esse notum, me nunc degere Carpentoracti: quo veni ab Nicea, summum illuc pontificem, ad pacificandos reges ex urbe Roma proficiscentem, prius [pag. 4] *prosequutus. Amo enim ecclesiam et civitatem hanc quam mihi spiritualem et sponsam et patriam Deus esse voluit: populosque hosce meos vere paterna caritate complector, disiungique me ab illis valde aegre fero. Quod si honos iste cardinalatus, qui mihi inopinanti et inscio delatus est, Romam me coegerit redire (ut certe coget), quo in ea vocatione in qua sum vocatus ibidem Deo serviam, non is tamen meum animum atque amorem ab his populis avocabit, quos habiturus sum in mediis cordis mei penetralibus semper infixos. Igitur Carpentoracti quum essem, audiremque multa quotidie de vobis, quae partim quidem mihi dolorem, partim etiam spem nonnullam excitarent, ut non diffiderem, nos et vos, qui fuimus quondam in recta erga Deum religione unanimes, eodem Deo benignius nos respiciente, ad eundem consensum cordium esse redituros, visum est spiritui sancto et mihi (sic enim scriptura loquitur, et certe quaecunque integro et pio erga Deum geruntur animo ex spiritu sancto omnia sunt) visum est mihi, inquam, scribere aliquid ad vos, et eam animi curam ac sollicitudinem, quam pro vobis capio, literis vobis declarare. Non enim, carissimi, nova est haec mea erga vos suscepta et benevolentia et voluntas: sed quum ab eo tempore quo ego Dei voluntate episcopus Carpentoractensium factus sum, annis abhinc tribus fere et viginti, propter commercium quod vobis cum meis his populis frequens est, multa de vobis absens et de moribus* [pag. 5] *vestris cognovissem, amare iam tum coepi nobilitatem urbis vestrae, ordinem formamque reipublicae, dignitatem civium, et illam inprimis vestram laudatam ac probatam apud omnes, erga externos homines et advenas humanitatem: et quoniam vicinitas quoque non exiguam saepe partem ad diligendum affert, sicut in urbe propinquae domus, sic in orbe finitimae provinciae amoris inter vicinos conciliatrices sunt. Non contigit ante hoc tempus, scilicet, ut vos huius mei erga vos animi aut fructum perciperetis, aut aliquod signum indiciumque haberetis. Non enim opera uspiam eguistis mea, quae vobis profecto paratissima fuisset: verum nulla sese adhuc nobis obtulit occasio. At nunc quidem certe non contingit*[1]*) solum mihi, verum etiam necesse est, ut quo in vos animo sim affectus vobis demonstrare adnitar, si fidem meam erga summum Deum, et christianam illam in proximum caritatem retinere mihi cupio. Etenim postquam fuit ad aures meas delatum, homines quosdam astutos, inimicos christianae unitatis et pacis, id quod in aliis antea nonnullis fortissimae gentis Helvetiorum oppidis et pagis iam fecissent, item in vobis et civitate vestra malae discordiae semina iecisse, Christique fidelem populum a via patrum maiorumque suorum, et a perpetua catholicae ecclesiae avertisse sententia, omniaque dissidiis et seditionibus implesse (qui tamen mos proprius eorum semper est, qui autoritate ecclesiae oppugnanda novas*

1) *Sic Lugd. et Arg.; caeterae omnes* contigit, *quibuscum facit versio gallica.*

sibi potentias et novos honores [pag. 6] *quaerunt*) *testor Deum omnipotentem, cum ipsum qui nunc intimis meis cogitationibus praesens adest, me et indoluisse graviter, et duplici quadam misericordia affectum fuisse: quum ex una parte viderer mihi audire gemitum plorantis matris nostrae ecclesiae et lamentantis, quae tot et tam dilectis filiis uno tempore esset orbata: ex altera, vestris, o carissimi, incommodis et periculis commoverer. Sciebam enim ego, tales viros novatores veterum et bene constitutarum rerum, tales turbas, talia dissidia, non solum animabus hominum pestifera (quod tamen malum omnium maximum malorum est), sed rebus etiam et privatis et publicis perniciosa existere. Id quod vos quoque ipso eventu rerum edocti cognoscere potuistis. Quid ergo est? quum meus erga vos amor, et mea in Deum pietas me cogat, ut tanquam frater fratribus, et amicus amicis, intimum omnem animi mei sensum vobis libere exponam, vos plurimum rogatos volo, ut bonitatem illam vestram, qua semper uti consuevistis, mihi quoque in praesentia, meis non ingrate accipiendis et legendis literis, praebeatis. Spero enim, si aequis modo mentibus haec quae scribo attendere volueritis, vos, si non consilium meum, at animum certe rectum et simplicem, et vestrae in primis salutis cupientem, non minimum probaturos: neque me quae mea sunt, sed quae vestra commoda atque bona, quaerere intellecturos. Neque ego tamen spinosas et subtiles ordiar disputationes,* [pag. 7] *quam philosophiam beatus Paulus vocat, et fideles Christi semper monet, ne se per eam patiantur decipi, per quam isti quidem vos circumduxerunt, quum inter imperitos obscuram quandam iactarent scripturae interpretationem, fraudemque et malitiam, praeclaro illo quidem, sed falso atque alieno doctrinae et sapientiae nomine honestarent. Ego ea proponam, quae clara sint atque illustria, quae nullam in se erroris latebram, nullum fraudis et fallaciae habeant diverticulum; cuiusmodi tamen semper est veritas. Ea enim et in tenebris lucet, et nemini non perspicua est, et a doctis iuxta atque indoctis facillime percipitur: praecipueque in christiano genere doctrinae, non syllogismis, nec verborum captionibus, sed humilitate, sed religione, sed erga Deum obedientia est subnixa. Vividus est enim sermo Dei et efficax, et concidentior omni acuto utrinque gladio, penetratque ad iuncturas spiritus atque animae, et ad intima compaginum ac medullarum, neque animos illaqueat impeditis argumentationibus, sed coelesti quodam interveniente cordis affectu, planum sese et patentem mentibus nostris offert: ut non tam humana intus ad intelligendum ratio, quam ipse, ad se qui nos vocat, operetur in nobis Deus. Quem ego Deum patrem omnis rectae intelligentiae supplex precor, ut et mihi ad dicendum et vobis ad percipiendum, ea adiumenta suae benignitatis praebeat, per quae possimus iterum in uno corde erga ipsum et in una mente consentire. Atque, ut inde initium capiamus,* [pag. 8] *unde maxime opportunum esse ducimus: ego, fratres carissimi, sic existimo, me et vos, et reliquos praeterea omnes qui in Christo spem et fidem suam posuerunt, id ea una de causa ita facere et fecisse, quo* [1]) *salutem sibi atque animabus suis, non hanc mortalem et cito interituram, sed illam sempiternam et immortalem quaererent, quae in coelo solum vere obtineri, in terris autem nullo modo potest. Est quidem ita dispartitum hoc officium nostrum, ut iacto primum fidei fundamento, hic deinde laboremus, quo illic quiescamus: in terra semen iaciamus, quod in coelo postea possimus demetere: et quibus hic in operibus, quibusve in studiis nosmet ipsos exercuerimus, similes deinde atque dignos operum et laborum nostrorum fructus in altera vita adipiscamur. Quumque via Christi ardua, et ratio degendae nobis secundum eius leges et praecepta vitae perdifficilis sit, propterea quod animos nostros ab omni terrenarum iucunditatum contagione avocare, et in eo ipso uno figere, despicere praesentia bona quae in manibus habemus, et futura quae non cernimus appetere iubemur: tanti est tamen unicuique nostrum sua et suae animae salus, ut nihil recusare asperum, nihil laboriosum non pati, animum inducamus, quo tandem aliquando una nobis spe salutis nostrae proposita, per aerumnas, per multas sollicitudines,* [2]) *praeeunte semper actionibus nostris Dei clementia et misericordia, stabilem salutem illam et perpetuam consequamur. Hac spe* [pag. 9] *Christus annunciator veri boni, quondam ab orbe terrarum tanto consensu et studio omnium acceptus fuit: hac ratione a nobis adoratur et colitur vereque agnoscitur Deus esse, et Dei veri filius: quod unus ipse ab initio omnium saeculorum animos hominum Deo omnipotenti, in quo solo vita est, immortuos,* [3]) *ac huius quidem mundi fallacibus et caducis blanditiis paulum temporis viventes, mox prorsus et ex omni sui parte ad interitum condemnatos, a mortuis, hoc est, ab hoc maxime pernicioso mortis genere excitavit: primusque ipse semet salutem et liberationem et doctrinam nostram esse volens, morte carnis accepta, et paulo post vita non iam amplius mortali recuperata, suo exemplo nos instruxit et docuit: ut contraria longe ac prius consueveramus via, mundo huic et carni, hoc est, peccato mortui, Deo deinde viveremus, spesque in eo nostras bene ac beate perpetuo vivendi poneremus: quae est propria, et vere digna Dei omnipotentis gloria et maiestate, nostrorum omnium a mortuis suscitatio: qua non unus aut alter homo, sed cunctum hominum genus a tetra et funesta animae morte, ad veram et coelestem eiusdem animae vitam revocatum est. Hanc huiusmodi a mortuis suscitationem sibi proponens Paulus, maximumque in eam intuens divinitatis Christi ar-*

---

1) quod, 1576 *seqq.*

2) per aerumnas multas et per sollicitudines, 1540 *seqq.*

3) mortuos, 1540 *seqq.*

gumentum atque indicium, *Separatus ego in evangelium Dei, inquit, quod promiserat per prophetas in scripturis sanctis de filio suo, genito quidem ex semine* [pag. 10] *David, secundum carnem, determinato autem et declarato filio Dei in potentia per spiritum sanctitatis, hoc est, in potentia spirituali, quae propria Dei potentia est: quod non corpore Deus, sed spiritu mirabilia sua agit. Imperare enim ventis, et caecis verbo lumen reddere, et mortuos excitare, non corporea, sed spirituali, quae eadem et divina est, fiebat potestate. Declarabatur igitur Christus Dei filius ex hac spirituali potentia, quae sola divina est. Et quod subiungit Paulus, ex suscitatione a mortuis: non tam ea quidem, qua corpus Lazari, aut filium viduae, aut principis synagogae filiam (quanquam ista quoque opera Dei erant) verum ea etiam suscitatione magis, qua se ipsum suscitavit, aut certe* [1]) *qua Mariam Magdalenae a daemoniis septem, Matthaeum a teloneo,* [2]) *multos a terrena et moribunda vita, omne denique genus humanum a peccato et peccati morte, et a potestate huius mundi tenebrarum, ad coelestem appetendam atque sperandam et cognationem et lucem* [3]) *excitavit, demersosque in luto terrae hominum animos erexit ad coelum, atque extulit. Atque hoc maximum Iesu Christi erga nos beneficium, praecipuumque in eo ipso divinitatis argumentum, idcirco et institutum a Deo in missione filii sui, et ab ipso filio susceptum, et suo nobis tempore per eum datum tributumque est: ut omnibus et divinis et humanis in uno Christo consiliis, auxiliis, virtutibusque adiuti nos animas Deo nostras salvas sistere possemus. Tanta* [pag. 11] *est nobilitas, tam insigne pretium, tam grandis aestimatio huiusce rei, quae anima hominis est, ut quo ne ea perderetur, sed et Deo ipsi et nobis lucrifieret, conturbatis penitus totius naturae legibus, atque ordine rerum permutato, et Deus descenderet in terras, ut fieret homo, et homo erigeretur in coelum, ut esset Deus. Credimus ergo in Christum (ut dicebam) omnes, quo salutem animabus nostris, id est, nobismet ipsis vitam inveniamus: quo nullum optatum vehementius, nullum bonum interius, nec magis coniunctum ac familiare nobis adesse potest. Quantum enim sese diligit unusquisque, tantum ipsi salus cara est sua: quae si negligatur et* [4]) *abiiciatur, quod tandem erit praemium quod possit par acquiri? Quam enim dignam accipiet homo compensationem pro anima sua, inquit Dominus, aut quid proderit homini, vel si universum mundum lucretur, animae autem suae iacturam patiatur? Haec igitur tam ampla, tam cara, tam pretiosa professio, quae nostrae animae salus unicuique nostrum est, omni vi et conatu nobis retinenda est: siquidem caetera bona omnia quae appetimus, externa atque aliena sunt,* [1]) *hoc unum bonum conservatae animae nostrae,* [2]) *non solum nostrum, sed vere nosmet ipsi istud ipsum bonum sumus. Quod qui neglexerit atque amiserit, is ne bonum quidem aliud habere ullum poterit, quo fruatur, quippe quum ipse ille qui debuisset frui, iam se primum prodiderit.* [3]) *Assequimur porro bonum hoc* [pag. 12] *nostrae perpetuae universaeque salutis, fide in Deum sola et in Iesum Christum. Quum dico fide sola, non ita intelligo, quemadmodum isti novarum rerum repertores intelligunt, ut seclusa caritate, et caeteris christianae mentis officiis, solam in Deo credulitatem et fiduciam illam, qua persuasus sum in Christi cruce et sanguine mea mihi delicta omnia esse ignota. Est hoc quidem etiam nobis necessarium, primusque hic nobis patet ad Deum introitus: sed is tamen non est satis. Mentem enim praeterea afferamus oportet pietatis plenam erga summum Deum, cupidamque efficiendi quaecunque illi grata sint: in quo praecipue spiritus sancti vis inest. Quae mens, etiam si interdum ad exteriora opera non progreditur: ipsa tamen ex sese ad bene operandum iam intus parata est, promptumque gerit studium ut Deo in cunctis rebus obsequatur: qui verus divinae iustitiae in nobis est habitus. Etenim, quid aliud significat, aut quam aliam nobis offert intelligentiam et notionem nomen hoc ipsum iustitiae, si non respectus in eo* [4]) *ad bona opera habeatur? Dicit enim scriptura: Quod misit Deus filium suum, ut faceret sibi populum acceptabilem, sectatorem bonorum operum, ad Titum cap. 2.* [5]), *et alio loco: Ut aedificemur (inquit) in Christo ad bona opera.* [6]) *Si ergo missus est Christus, ut bene operantes per eum accepti Deo simus, atque ut in eo aedificemur ad bona opera, certe fides, quae in Deum nostrum* [7]) *per Iesum Christum est, non solum* [pag. 13] *ut confidamus in Christo, sed bene in illo operantes, operarive instituentes, ut confidamus, imperat nobis ac praescribit. Est enim amplum et plenum vocabulum Fides, nec solum in se credulitatem et fiduciam continet, sed spem etiam et studium obediendi Deo, et illam, quae in Christo maxime perspicua nobis facta est, principem et dominam christianarum omnium virtutum caritatem: qua in caritate proprie*

1) *Haec verba:* qua se ipsum suscitavit, aut certe, *negligentia correctoris exciderunt in editione Genevensi* 1540, *et sic quoque in omnibus recentioribus tam latinis quam gallicis desiderantur.* 2) telonio, 1540 *seqq.* 3) *Editio princeps et apographon Argentoratense mendose habent:* ducem. *Gallus omnino non vertit, dicens:* à une esperance d'affinité et compaignie celeste. 4) et, *omissum est in ed. principe Lugdunensi.*

1) aliena nobis sunt, 1540 *seqq. Gallus facit cum antiquioribus.* 2) nostrae, *om.* 1576 *seqq.* 3) *Sic ed. princeps, assentiente Argentoratensi. Genevensis* 1540 *et sequentes omnes:* perdiderit. *Gallus:* il s'est alienė du bien. 4) eo, *habent Lugd. et Arg. satis inconcinne, nisi malis dicere mendose. Caeterae omnes, etiam versio gallica, legunt:* ea. 5) *Haec verba:* ad Titum cap. 2. *omissa sunt inde ab a.* 1540. 6) *Respexit fortasse ad* 1 *Petr.* 2, 5. 7) *Genevensis editio prima scripsit:* nostra, *quam deinde sequutae sunt recentiores. G. vero habet:* nostre Dieu.

et peculiariter spiritus sanctus inest, vel potius ipse est caritas. Siquidem Deus caritas est. Quamobrem sicuti sine spiritu sancto nihil nostrum neque gratum, neque acceptum Deo est, ita neque esse sine caritate potest. Quum ergo dicimus fide sola in Deum et Iesum Christum salvos nos esse posse, in hac ipsa fide caritatem vel in primis comprehendendam esse ducimus, quae princeps et potissima[1]) *nostrae salutis est causa.*

Sed, ut abeamus a disputatione, et revertamur eo unde sumus digressi, ostendimus vobis, fratres carissimi, vel ostendere potius conati sumus (non enim aequat magnitudinem rei[2]) *oratio nostra) quanti momenti sit, quantopere ad nos pertineat, nostrae nobis animae eiusque salutis procuratio, qua*[3]) *nostra in anima nosmet ipsi toti sumus, bonumque hoc proprie et unicum nostrum est, caetera bona, aliena nobis omnia atque disiuncta: quibus ne ipsis quidem frui ullis possumus, si ex hoc principe et vere nostro excidamus. Pro quo sibi tuendo et conservando animae* [pag. 14] *bono tot quondam Christi gloriosissimi martyres, mortalem hanc vitam prompto animo posuerunt: tot sanctissimi doctores nocturnis diurnisque sudoribus ac vigiliis, quo nos in viam rectam inducerent et constituerent, sibi elaborandum esse statuerunt: tota olim tam multas et tam graves ab impiis tyrannis et praesidibus gentium iniurias et calamitates pertulit ecclesia. Quae ideo omnia et a praepotente Deo permissa, et a fortibus illis viris, Christi vere cultoribus suscepta, tolerata, decertataque sunt, ut per omne experimentorum et probationum genus plurimis veluti malleis excusa, multo igni purgata, tantis sanctorum aerumnis atque laboribus conflata, consolidata, expressa, et maximum apud Deum gratiam fidelitatis suae ecclesia obtineret, et summam apud homines autoritatem. Haec nos Deo ecclesia in Christo regeneravit, haec nos aluit, confirmavit, instruxit, quid nos sentire, quid credere, in quo spem ponere, qua via in coelum tendere nos oporteat, ipsa eadem edocuit. Nos in hac communi ecclesiae fide incedimus, nos illius leges et praecepta retinemus: et si quando fragilitate et incontinentia victi ad peccandum prolabimur (quod utinam saltem raro ac non nimium saepe in nobis*[4]) *accideret) in eadem tamen fide ecclesiae exsurgimus: quibusque illa expiationibus et poenitentiis et satisfactionibus peccatum nostrum ablui, et ad integritatem pristinam, clemente erga nos semper et misericorde Deo, nos restitui docet,* [pag. 15] *eas expiandi et satisfaciendi rationes suscipimus et adhibemus. Idque ita quum facimus, confidimus nos veniae et misericordiae locum apud Deum invenire. Non enim praeter sententiam et autoritatem ecclesiae arrogamus nobis quidquam, non plus nos sapere quam oporteat sapere nobis ipsis persuademus, non superbiam afferimus ad contemnendum ecclesiae decreta, non animi elationem neque ingenium inter populos nostrum, aut novam quandam sapientiam ostentamus, sed (de probis et rectis Christianis loquor) in humilitate ingredimur atque in obedientia: et ea quae per maiorum nostrorum sanctissimorum hominum, sapientissimorumque autoritates tradita nobis et constituta sunt, tanquam per spiritum vere sanctum dictata atque praecepta, omni cum fide suscipimus. Etenim novimus et scimus quantum habeat virium, quanti sit momenti, quanti ponderis apud Deum humilitas: quae una virtus in primis christiana est, eamque semper maxime Christus Dominus noster et monitis, et praeceptis, et factis atque operibus suis prae se tulit, parvulisque solis, id est, humilibus propositum dixit esse regnum coelorum. Non enim refert, corporene parvi an magni simus, sed illud plurimum refert, utrum animo simus humili, anne superbo. Superbia, quae angelos deiecit de coelo, hominibus eadem iter in coelum impedit. Unde coeleste animal angelus propter superbiam expulsum est, eo terrenum animal homo propter* [pag. 16] *humilitatem extollitur: ut appareat plane, constitutum esse nobis in humilitate potissimum, et adiumentum perpetuae salutis nostrae, et huius beatae ac iucundae spei, qua ad coelum tendimus, firmamentum. Quae quum ita sint, carissimi fratres, quum nostra salus nobis, quum vera vita, quum aeterna felicitas, quum nosmet ipsi denique nobis ipsis in primis et maxime caeterarum rerum omnium cari esse debeamus, quum si nosmet ipsos perdiderimus, nihil uspiam nostrum, id est, quod iuvet, aut quod pertineat ad nos, simus amplius reperturi, quum nullum gravius damnum, nullum exitiosius malum, nulla acerbior calamitas amissione et iactura animarum nostrarum accidere nobis possit: quanto, obsecro, studio, qua animi cura et sollicitudine providere debemus, ne in hoc tantum periculum salus et vita nostra coniiciatur? Dabitis vos profecto mihi et concedetis, nihil perniciosius neque funestum magis evenire nobis posse, quam amissionem animae unicuique suae. Dabitis ergo etiam illud, opinor, nihil esse a nobis maiore diligentia et studio, quam ne id accidat, praecavendum. Cuius enim mali sors, si ea in nos incidat, omnium malorum est deterrima, eiusdem mali periculum maxime omnium nobis esse formidolosum debet. Etenim quanta*[1]) *est in malo moles, tantus in periculo mali necesse est ut sit timor. Atque ut qui horrent et metuunt in pelagus praecipitari, hi ne ad praeruptam quidem et imminentem pelago rupem audent accedere,* [pag. 17] *sic qui terribile illud Dei et damnatorium iudicium perhorrescunt, ab*

1) potissimum, *Lugd. et Arg.* 2) rei, *om. ed. princeps.* 3) *Gallasius* 1552 *emendavit:* quia, *quem sequuti sunt recentiores.* 4) saepe nobis, 1552 *seqq. ex emendatione Gallasii.*

1) *Ed. princeps et Argentoratensis habent:* quantum.

eo fugiunt in primis periculo, quod sempiternae illi miseriae maxime finitimum proximeque adiunctum est. Neque ego hoc in hoc dico nunc loco, non omnes peccare homines, non omnes nos, quoad hanc vivimus vitam, in periculo semper esse (sumus enim plane, et aberramus, et offendimus, et labimur interdum omnes, saepius, rarius, prout cuique sua et ex Deo insita ad se cohibendum virtus inest) verumtamen peccata caetera, praesertim quae non iudicio stabili, sed per fragilitatem admissa patrataque sunt, ad summi Dei misericordiam facilem reditum habent. Illud autem peccatum horribile et pertimescendum, quo prave colitur Deus, qui rectissime debet coli, et quo falsa de illo sentiuntur, qui est summa solus veritas: illud, illud, inquam, est peccatum, quod non solum in proximo periculo aeterni mali nos constituit, sed spem prope etiam et conatum declinandi et fugiendi eiusmodi periculi nobis aufert. Nam reliquis nostris in peccatis tanquam in vitae fluctibus illa tamen anchora nostrae navis salva est, quae nos prohibet a scopulo et naufragio, quod cogitationes interdum nostras in Deum coniicientes, et stimulis dolorum propter peccata compuncti, tacitis suspiriis, et confessione iniquitatis nostrae illius misericordiam imploramus. Atque ipse, ut bonitatis et clementiae plenus est, flectitur statim ad ignoscendum, moreque pii patris filiorum suorum [pag. 18] *preces placatus admittit. At in hoc truci horribilique peccato praeposterae falsaeque religionis nec Deum nobis nec anchoram amplius relinquimus. Quapropter hoc praecipue periculum, fratres carissimi, si salvi esse volumus, accuratissime et studiosissime vitandum nobis est. Potest hic dici, quum vel corruptae, vel integrae religionis varia sint iudicia, et diversae hominum, in hoc praesertim tempore, sententiae, aliusque hoc modo, illo alius interpretetur, satis videri debere, si unusquisque ad id quod primum occurrerit credendum sincero animo accedat, suumque iudicium submittat hominum se doctiorum et peritiorum iudiciis. Fateor, fratres carissimi, has esse voces hominum simpliciorum, et quorum ingenia natura hebetiora sunt: quos qui detorquent et abstrahunt a via recta, maius illi multo in se peccatum habent: nam peritis quidem et callidis oratio ista non convenit. Sed ut nunc temporis causa confitear, omnibus ista et doctis et indoctis incerta esse (quod tamen est secus, habet enim catholica ecclesia certam regulam, qua a veris falsa discernat), verum, esto, concedamus dubia esse: nonne, quoniam de periculo nostrae salutis agitur, quoniam animas nostras, hoc est, nosmet ipsos plurimi facimus, nec nunc in discrimen aut fortunarum, aut valetudinis, aut etiam corporis et mortalis huius vitae venimus (quorum omnium iacturam viri fortes pro Christo et pro sua anima constanter saepe pertulerunt) sed de nobis id* [pag. 19] *decernitur, utrum sempiterne miserrimi, an beatissimi simus victuri, circumspicere, considerare, perpendere diligenter nos oportet, ut eo nos constituamus in loco (de re loquor veluti dubia, quae tamen non est), ut ibi, inquam, consistamus, ubi minus multo nobis timoris atque periculi, longeque plus spei et alacritatis ostenditur? Nemo hoc, credo, negaturus mihi est, quin in re ancipiti et dubia, in qua praesertim summa agitur vitae et salutis nostrae, id potius capere et sequi consilii debeamus, quod ratio nobis suaserit, quam quod fortuita obtulerit temeritas. Videamus igitur utra in parte, et in utra secta maius sit a Deo longius nos removendi, et ad perpetuum exitium propius nos admovendi periculum. Quam rem ita agam et proponam, quasi habeam vos adhuc deliberantes, necdum animi certos, quorum potius aut voluntatibus obsequi, aut consiliis credere debeatis. Disceptatio est, utrum vestrae saluti magis expediat, gratiusque Deo vos facturos existimetis, si ea credideritis eritisque sequuti, quae ecclesia catholica cunctum per orbem terrarum annos iam mille et quingentos amplius, aut (si claram certamque rerum gestarum memoriam et notitiam quaerimus) annos iam amplius mille et trecentos, magno consensu comprobat: an haec quae vafri homines, atque, ut sibi ipsi videntur, acuti, adversus tot saeculorum usum et contra perpetuam ecclesiae autoritatem, his annis quinque et viginti innovaverunt: qui* [pag. 20] *certe ipsi catholica non sunt ecclesia. Est enim catholica ecclesia, ut breviter definiamus, quae in omni anteacto et hodierno tempore, omni in regione terrarum, in Christo una et consentiens, uno Christi spiritu ubique et semper directa est, in qua nullum potest dissidium exsistere: omnis enim ea inter se connexa et conspirans est. Quod si quid accidat dissensionis et dissidii, magnum quidem corpus ecclesiae idem permanet, fit autem apostema, quo corrupta aliqua caro, ab animante corpus cunctum spiritu divulsa secernitur, nec de substantia ulterius corporis ecclesiastici est. Non ego hic deveniam ad singulas rerum disputationes, neque aures vestras copia verborum atque argumentorum onerabo. Tacebitur a me nunc de eucharistia, in qua nos verissimum Christi corpus adoramus. Isti sane parum gnari quemadmodum in unoquoque genere doctrinae adhibere argumenta et rationes oporteat, ex alienis et longe diversis dialecticae inanisque philosophiae rationibus, Dominum ipsum universi, et divinam in eo spiritualemque potentiam, quae prorsus libera et infinita est, in angulos corporeae naturae, quae suis cancellis circumscripta est, conantur includere. Non loquar de confessione ad sacerdotem peccatorum: in qua, quod maximum est nostrae salutis fundamentum, vera christiana humilitas, et a scriptura demonstrata, et ab ecclesia praecepta ac constituta est: quam isti humilitatem, et per calumnias eludere, et* [pag. 21] *per arrogantiam abiicere studuerunt. Silebo de precibus, aut sanctorum pro nobis apud Deum, aut nostris pro mortuis: quas iidem isti quum aspernantur et irrident, easque nullius penitus esse momenti dicunt, quid tandem sibi*

volunt? Num hominum[1]) *animas arbitrantur una cum corporibus suis interire? Et nimirum id videntur innuere, quod agunt etiam manifestius, quum libertatem sibi vitae ab omnibus ecclesiasticis solutam legibus, et licentiam*[2]) *cupiditatum comparare adnituntur. Si enim mortalis anima sit, edamus et bibamus, inquit apostolus, paulo post enim moriemur: sin autem sit immortalis, ut certe est, unde, quaeso, tantum et tam repente factum est corporis morte dissidium, ut et viventium et mortuorum animae inter se nihil congruant, nihil communicent, omnis sint cognationis nobiscum, et communis humanae societatis oblitae? Quum praesertim caritas, quae praecipuum spiritus sancti in christiano genere est donum, quae nunquam non benigna, nunquam non fructuosa est, et in eo in quo inest nunquam inutiliter consistit, salva semper et efficax in utraque vita permaneat. Sed ut relinquam controversias, easque ad sua tempora reservem, excutiamus id quod prius est propositum, ut videatur et quaeratur, quid nobis magis conducat, factuque rectius sit, quid ad gratiam summi Dei obtinendam magis sit accommodatum, sentirene cum universa ecclesia, eiusque decretis et legibus et sacramentis* [pag. 22] *cum fide obtemperare, an assentiri hominibus dissidia et res novas quaerentibus?*

Hic locus est, carissimi fratres, hoc illud est bivium quod diversa duo in itinera scinditur: quorum iter alterum ad vitam, alterum ad perpetuam mortem nos deducat. In hoc discrimine et delectu agitur salus animae cuique suae, aguntur pignora futurae vitae: utrum videlicet nos aeternae felicitatis, an miseriae infinitae simus futuri compotes. Quid ergo dicemus? Fingamus hic duos, qui ex utroque genere, hoc est, utroque ex itinere, ante illud terribile summi iudicis tribunal sint constituti: quorum causa cognoscatur et expendatur, quo vel damnatoria in eos sententia, vel salutaris iure ferri possit. Interrogabuntur fuerintne Christiani? Fuisse se ambo dicent. Rectene crediderint in Christum? Utrique pariter respondebunt, Nae. Quid autem crediderint, aut quomodo crediderint quum explorabuntur (nam haec de fide recta cognitio, illam quae est de vita et moribus, antecedit), quum igitur ab eis exigetur rectae fidei confessio, dicet ille quidem qui in catholicae ecclesiae gremio et disciplina fuerit educatus: Ego, quum institutus essem a parentibus meis, qui et ipsi a patribus suis et avis acceperant, ut cunctis in rebus catholicae ecclesiae essem obsequens, eiusque leges et monita et decreta, tanquam a te ipso, Domine Deus, lata observarem et colerem: quumque omnes eos fere, qui in christiano [pag. 23] *nomine censerentur, quique et nobiscum, et ante nos, longe et late per orbem terrarum tua signa essent sequuti, in eadem sententia esse et fuisse animadverterem, ut cuncti matrem fidei suae hanc ipsam ecclesiam agnoscerent et venerarentur, et ab eius praeceptis constitutisque discedere sacrilegii instar putarent, in hac eadem fide, quam catholica servat docetque ecclesia, probare tibi me studui. Et quanquam venerant homines novi scripturas multum in ore et manibus habentes, qui nova quaedam commovere, vetera labefactare, ecclesiam redarguere, obedientiam quam illi nos omnes praebebamus, eripere nobis et extorquere conarentur, in eo tamen constanter manere volui, quod a patribus meis, et a communi sanctissimorum doctissimorumque patrum consensu iam inde antiquitus in ecclesia fuisset et observatum et traditum: etsi multorum quidem praesidum hominumque ecclesiasticorum praesentes mores essent ii, qui mihi stomachum movere possent, quibus tamen non sum a sententia deductus. Ita enim constitui, eorum praeceptis, quae certe sancta erant, obtemperare me debere, sicuti tu Deus in tuo evangelio praeceperas, vitae autem et gestorum te unum iudicem esse oportere: praesertim quum ego quoque, his tot peccatis, quae in hac mea fronte en tibi manifesta sunt, commaculatus atque infectus, aliorum dignus iudex esse non possem. Pro quibus nunc adsto ante tribunal tuum, non severitatem tuam, clementissime* [pag. 24] *Deus, sed misericordiam potius et placabilitatem implorans. Dixerit hoc modo iste causam suam. Citabitur alter, comparebit. Imperabitur illi ut dicat. Hunc habebit exorsum orationis suae (fingatur enim de illis unus esse qui sunt, aut fuerunt dissensionum autores: melius enim credo tutabitur iste causam suam, qui se doctorem caeteris ad deficiendum ab ecclesia fuerit professus): Mihi, inquiet, o summe Deus, intuenti mores hominum ecclesiasticorum ubique fere corruptos, et sacerdotes nihilominus religionis gratia in honore omnibus esse cernenti, opesque illorum iniquo animo ferenti, iusta, ut puto, iracundia animum inflammavit, ut me illis adversarium constituerem: quumque respicerem me ipsum, qui tot annos operam literis et theologiae dedissem, non tamen habere eum in ecclesia locum, quem labores mei meriti essent, multos autem indignos ad honores et sacerdotia extolli perspicerem, ad eos, fateor, insectandos me contuli, quos tibi quoque ipsi minime placere et satisfacere sum ratus. Et quoniam eorum potentiam revellere non poteram, nisi obtererem prius leges ab ecclesia latas, populi magnam partem induxi, ut ea ecclesiae iura contemneret, quae diu ante rata inviolataque fuissent. Quae si in conciliis universalibus fuissent decreta, conciliorum autoritati non concedendum esse dixi: si instituta a priscis patribus et doctoribus, veteres patres ut imperitos et bonae expertes* [pag. 25] *intelligentiae sum criminatus: si per romanos pontifices, eos sibi astruxisse tyrannidem, et falso nomine vicarios se Christi dicere affirmavi: omnibus de-*

---

1) *Editio Genevensis* 1540 *mendose scripsit:* Numnam animas, *quod sequentes omnes servarunt. Gallus quoque, qui habet:* noz ames, *lectionem genuinam ignorasse videtur.* 2) *Lugd. et Arg. male:* licentia.

nique modis contendi, ut hoc tyrannicum ecclesiae iugum, quae cibos interdum prohibet, quae dies servat, quae confiteri nos vult peccata nostra sacerdotibus, quae vota impleri iubet, quae homines in te, Christe, liberos tot servitutis vinculis alligat, a nobis cuncti qui te colimus excuteremus: solamque fidem in te, non etiam bona opera, quae maxime extolluntur et praedicantur in ecclesia, iustitiam nobis et salutem parere confideremus: quum tu praesertim poenam pro nobis pependisses, tuoque sancto sanguine cunctorum delicta et scelera delevisses: ut nos hac una fide in te freti, liberius deinde agere quaecunque nobis libuisset possemus. Scripturas etiam ingeniosius sum perscrutatus quam veteres illi: ac tum quidem maxime, quum aliquid quaerebam in eis, quod contra istos detorquere possem: qua etiam doctrinae et ingenii opinione apud populos famam et existimationem nactus totam quidem ecclesiae autoritatem evertere non potui, magnarum tamen seditionum in ea, et scissionum fui autor. Haec ubi iste dixerit, et vere dixerit (neque enim mentiendi apud illum coelestem iudicem est locus, tametsi multa idem de ambitione sua, de avaritia, de studio popularis gloriae, de fraudibus et malitiis intestinis, quae intus ipse agnoscat, in sese reticuerit, quae tamen [pag. 26] *illi prima ipsa in fronte apparebunt inscripta), quod tandem, o Gebennenses fratres mei, quos ego in Christo, et in Christi ecclesia unanimes mecum habere opto, non solum de his, sed comitibus assectatoribusque eorum iudicium fore existimatis? Nonne hic certe qui catholicam ecclesiam fuerit sequutus, nullum suum erratum in hac re afferet? Primum, quia non errat, neque adeo errare potest ecclesia, cuius illa publica et universalia decreta atque concilia spiritus sanctus assidue gubernat. Deinde etiamsi errasset ea aut erraret (quod tamen creditu et memoratu est nefas) nullus huic quidem suus exprobraretur error, qui sincero animo, et propter Deum humili, maiorum fidem suorum et autoritatem esset prosequutus.*[1] *At iste alter suo innitens capite, neminem habens veterum sanctorum patrum, ac ne generalium quidem ex omnibus episcopis conventuum, quem honore dignum putet, cui inducat animum cedere et obtemperare, omnia sibi arrogans, ad obtrectandum magis quam ad discendum docendumve paratus, quum a communi ecclesia desciscit, quem respicit portum fortunarum suarum? quo propugnaculo confidit? quibus apud Deum advocatis fretus est? ut non graviter debeat metuere, eiectum se iri in tenebras exteriores, ubi erit fletus et stridor dentium, hoc est, ubi miserias suas perpetuo defleturus, et contra semet ipsum dentibus increpiturus sit: quod quum posset, si id studuisset, illam acerbissimam* [pag. 27] *vitare calamitatem, id facere neglexisset. Quod*[2] *porro infausti et incommodi comites traducendae vitae sint moeror et furor, unus per sese quisque satis potest intelligere: praesertim quum illiusmodi mali atque damni nullus futurus unquam finis sit, nulla determinatio, nunquam ibi plorare, nunquam desinatur irasci. Atqui, si reliqua istorum omnia aliquo tamen pacto perferri et tolerari possent, hoc quemadmodum ferretur (in quo mihi videtur ne ad ignoscendum quidem illis locum ullum veniae et misericordiae apud Deum dari posse) quod sponsam hi Christi unicam discerpere sunt conati? quod tunicam illam Domini, quam profani milites dividere noluerunt, isti ausi sunt, non dividere solum, sed lacerare? Quot enim iam, istis initium facientibus, sectae ecclesiam disciderunt, neque cum istis congruentes, et ipsae inter se discordes? quod manifestum esse falsitatis indicium omnis doctrina confirmat. Veritas enim unica semper est, varia autem et multiformis est falsitas: et simplex, quod rectum:*[1] *multifidum, quod obliquum. Sed huiusmodi scissionem, huiusmodi sanctae ecclesiae dilaniationem, potestne quisquam Christum agnoscens et confitens, et cuius aliquando menti atque cordi spiritus sanctus illuxerit, non intelligere, Satanae, et non Dei propriam operationem esse? Quid imperat nobis Deus? quid praecipit Christus? Nempe ut unum omnes in ipso simus. Quo datum est nobis e coelo atque Deo illud singulare* [pag. 28] *et praecellens caritatis donum, quod christiano duntaxat generi, non caeteris gentibus divinitus infusum est? Nonne ut omnes uno corde et ore Dominum confiteamur? An arbitrantur isti christianam religionem aliud omnino esse, quam pacem cum Deo, et cum proximo concordiam? Videamus quid ipsemet loquatur in Ioanne Dominus, patrem suum pro discipulis deprecans: Pater sancte, serva eos in nomine tuo quos dedisti mihi, ut sint unum sicut et nos: non pro his autem rogo solum, sed et pro eis qui credituri sunt per verbum eorum in me, ut omnes unum sint, sicut tu pater in me et ego in te, ut et ipsi in nobis unum sint, ut credat mundus quod tu me misisti: et ego gloriam, quam dedisti mihi, dedi eis, ut sint unum, sicut et nos unum sumus: ego in eis, et tu in me, ut sint perfecti in unum.*

Videtis, fratres carissimi, et in clara evangelii luce discernitis, quid sit vere esse christianum: quum fides in Deum nostra, quum Dei omnipotentis[2] *gloria, quae et ipsius apud nos, et nostra apud eum esse possit, in hac sola inter nos unitate consistat, quum hoc unum requirat et postulet a patre de nobis Christus, idque*[3] *suos in hoc labores, suas aerumnas, suam susceptam pro nobis humani corporis fragilitatem, suam crucem, suam mortem, sic fructum allaturam sibi pu-*

---

1) persequutus, 1540 *seqq.* 2) *Genevensis* 1540 *emendat:* Quam, *quod sequentes receperunt omnes.*

1) 1540 *seqq.:* rectum est. 2) Dei omnis gloria, 1540 *seqq. Gallica versio cum antiquioribus facit.* 3) *Genevensis editor emendavit:* isque. *Gallus vero vertit:* et qu'il pense qu'à ce moyen *etc.*

tet, et ad gloriam patris, quam maxime expetebat, et ad salutem nostram, pro qua erat moriturus: si nos inter nos, et in ipso fuerimus unum. Atqui hoc semper [pag. 29] *laborat, hoc adnititur ecclesia catholica, ut sit consensio nobis, et in eodem spiritu unitas: quosque homines aut spatia disiungunt terrarum, aut intervalla temporum, quod coire in unum corpus omnes non possunt, eos unus tamen spiritus, qui ubique idem semper est, et foveat et regat. Cui quidem ecclesiae catholicae et spiritui sancto hi se adversarios e regione profitentur, qui unitatem frangere, qui varios spiritus immittere, qui consensionem solvere, qui tollere concordiam de christiana religione conantur, tanta cupiditate, tanto studio, tot machinationibus et artibus, ut eorum sollicitudinem et anxietatem nulla satis digne exprimere oratio possit. In quos ego quidem id non imprecabor, ut disperdat Dominus universa labia dolosa, et linguam magniloquam: neque item, ut addat iniquitatem super eorum iniquitatem: sed ut convertat eos, et ad spiritum bonum deducat, dominum Deum meum supplex rogabo, sicuti rogo. Vosque et oro et hortor, fratres mei Gebennenses, ut, discussis aliquando ab oculis mentis vestrae erroris nebulis, et patefacta luce, ad coelum illud oculos attollentes, quod perpetuam patriam vestram, si in unitate ecclesiae manseritis, proposuit vobis Deus, redire in concordiam nobiscum, et fidele obsequium praestare matri nostrae ecclesiae, colereque Deum in uno nobiscum spiritu iam velitis. Nec si mores nostri vobis fortasse displicent,* [pag. 30] *si quorundam culpa splendor ille ecclesiae, qui perpetuus et incontaminatus esse debuit, aliquando fit obtusior, vestros id animos moveat, aut in diversam et contrariam trahat partem. Odisse forsitan personas nostras potestis, si id ab evangelio conceditur, doctrinam certe et fidem habere odio non debetis. Scriptum est enim: Quae dicunt facite. Neque vero nos aliud dicimus, quam quod nostram vestrae salutis cupiditatem vobis indicamus. Quae si a vobis, Gebennenses carissimi, in bonam partem fuerit accepta, si me amantissimum vestri gratis animis audiveritis: non poenitebit vos profecto, et apud Deum recuperatae pristinae gratiae vestrae, et apud homines laudis. Ego, quae meae partes sunt, et quod benevolentia erga vos mea mihi praescribit, assiduus ero ad Deum pro vobis deprecator, meo quidem ipse indignus vitio, sed forsitan caritas efficiet me dignum. Tum autem quidquid valeo possumque, etsi id quoque parvum admodum est, sed si quid est in me ingenii, consilii, autoritatis, diligentiae, id ita vobis totum et vestris opportunitatibus defero, ut pro magno meo commodo habiturus sim, si vos aliquod ex me commodum fructumque meae operae et laboris, et in divinis rebus, et in humanis, percipere potueritis. Extremum est, ut vos orem, ut eum nuncium quem ad vos cum his literis misi, ea comitate ac benignitate accipiatis, quam et humanitas vestra,* [pag. 31] *et ius gentium, et in primis christiana mansuetudo postulat et requirit: quod vobis honestum, mihi autem vehementer futurum est gratum. Deus vos dirigat et propitius tueatur, fratres carissimi.*

Carpentoracti XV. Calend. Aprilis, M. D. XXXIX.

IOANNES CALVINUS
IACOBO SADOLETO CARDINALI,
SALUTEM.

[fol. 17] Quum in magno doctorum hominum proventu, quos tulit nostra haec aetas, id sis, quum excellentis doctrinae tuae, tum vero insignis facundiae merito assequutus, ut te inter paucos colant ac suspiciant quicunque videri volunt bonarum artium studiosi, invitus equidem facio ut nomen tuum publice inter eruditos ista, quam a me audies, expostulatione perstringam. Neque vero eram id facturus, nisi fuissem in hanc arenam pertractus magna necessitate. Non enim ignoro, vel quantae improbitatis foret ulla cupiditate incitari ad eum virum lacessendum, qui de bonis disciplinis sit optime meritus: vel quam id quoque sit futurum odiosum apud omnes literatos, si sola importunitate percitum, nulla autem iusta causa impulsum fuisse intelligerent, ut stylum in eum stringerem, quem amore dignum et honore propter eximias dotes non sine causa iudicant. Verum ubi consilii mei rationem exposuero, non modo me omnes a culpa liberabunt, sed nemo erit, ut spero, qui non mihi concedat, causam hanc, quae a me suscipitur, nullo modo fuisse mihi deserendam, nisi officio meo turpiter deesse vellem. Literas non ita pridem scripsisti ad senatum populumque genevensem, quibus tentasti eorum animos, an sub pontificis romani iugum, quod semel excusserunt, reduci se sustinerent. In iis literis, quoniam non expediebat eos gravius vulnerare, quorum favore tibi opus erat ad causam obtinendam, fecisti quod erat boni rhetoris. Multis enim blanditiis eos demulcere conatus es, quo in tuam sententiam pelliceres. Quidquid erat invidiae et acerbitatis, in eos derivasti, quorum opera id factum erat, ut ab illa tyrannide defecissent. Atque hic, si Deo placet, plenis velis inveheris in eos, qui urbem illam sub evangelii praetextu, ad istam, quam deploras, religionis et ecclesiae conturbationem malis artibus perpulerunt. Ego autem, Sadolete, ex his, quos tam hostiliter incessis ac laceras, unum me esse profiteor. Tametsi enim constituta iam religione, ac correcta ecclesiae forma, illuc vocatus fui: quia tamen quae a Farello ac Vireto gesta erant, non modo suffragio meo comprobavi, sed etiam, quantum in me fuit, conservare studui ac confirmare, separatam ab illis causam habere nequeo. Quod si tamen privatim abs te laesus essem, facile profecto id condonarem [fol. 18] tuae doctrinae ac literarum honori. Sed quum ministerium meum, quod Dei vocatione fundatum ac sancitum fuisse non dubito, per latus meum sauciari videam, perfidia erit, non patientia, si taceam hic atque dissimulem. Doctoris primum, deinde pastoris munere in ecclesia illa functus sum. Quod eam provinciam suscepi, legitimae fuisse vocationis iure meo contendo. Quanta autem fide ac religione administraverim, non est cur multis nunc verbis ostendam. Perspicaciam, eruditionem, prudentiam ac dexteritatem mihi nullam arrogabo, ac ne diligentiam quidem. At certe ea sinceritate, qua in opere Domini decuit, me illic versatum esse, probe coram Christo iudice meo, et omnibus ipsius angelis, mihi conscius sum, et boni omnes eius rei luculentum mihi testimonium reddunt. Hoc ergo ministerium ubi a Domino esse constiterit (quemadmodum certe liquido constabit, ubi audita fuerit causa) si abs te proscindi ac infamari tacitus feram, quis non eiusmodi silentium praevaricationis damnet? Nemo ergo iam non videt, me summa officii mei necessitate constringi, neque posse evadere, quin me criminationibus tuis opponam, nisi quam mihi actionem Dominus demandavit, manifesta perfidia deserere ac prodere velim. Quod autem genevensis ecclesiae procuratione sum in praesentia explicatus, ea res efficere non debet, quin paterna caritate illam complectar: cui dum semel me praefecit Deus, perpetuo fidem illi meam obligavit. Age, ubi illi ecclesiae, cuius salutem mihi summae curae esse vult Dominus, extremas insidias intentari cerno et grave pe-

riculum imminere, nisi obviam eatur, quis mihi consulat, ut tacitus ac securus exitum exspectem? Quantae, obsecro, socordiae id esset, otiosum et velut oscitantem connivere ad eius exitium, ad cuius vitam tuendam et conservandam excubare debeas? Atqui supervacua hic foret longior oratio, quando tu ipse me omni difficultate liberas. Nam si vicinitas, et illa non adeo propinqua, tantum apud te valuit, ut dum tuam erga Genevates dilectionem vis profiteri, non dubitaris tanta atrocitate me ac meam famam impetere, mihi profecto humanitatis lege id concedetur, ut dum cupio publico eius civitatis bono consulere, quae mihi longe alio quam vicinitatis iure commendata esse debet, mihi consilia conatusque tuos, quos in eius perniciem tendere non dubito, interpellare liceat. Ad haec, ut ecclesiam Genevatium minime respiciam (cuius certe curam non magis quam propriae animae abiicere possum), sed ut nullo eius studio afficiar, ubi tamen ministerium meum (quod quidem ut a Christo esse novi, ita sanguine meo, si opus sit, vindicandum mihi [fol. 19] est) falso traducitur ac proscinditur, qui mihi dissimulanter id ferre liceat? Itaque non aequis lectoribus modo iudicare, sed tibi quoque, Sadolete, reputare promptum est, quot et quam iustis rationibus coactus, in hoc certamen descenderim: si tamen certamen dici meretur, simplex et moderata innocentiae meae adversus calumniosas tuas criminationes defensio. Meam innocentiam dico, tametsi pro me agere non possum, quin collegas simul meos complectar, quibuscum rationes omnes sic mihi in administratione illa fuerunt coniunctae, ut quidquid de illis dictum fuerit, in me libenter recipiam. Iam vero quem animum in causa hac adversum te suscipienda habui, eum ipsa quoque actione testari atque approbare studebo. Faciam enim ut omnes intelligant, non causae modo bonitate et aequitate, conscientiae rectitudine, cordis sinceritate, sermonis candore me esse multo superiorem: sed etiam in retinenda lenitate et modestia aliquanto constantiorem. Erunt sane aliqua, quae animum tuum vel pungent, vel forte etiam lancinabunt. Dabo tamen operam, ne qua vox asperior a me exeat: nisi quam vel iniquitas accusationis tuae, qua sum prior impetitus, vel rei necessitas extorserit. Deinde, ne ad aliquam usque intemperiem aut impotentiam erumpat haec ipsa asperitas, neve ulla procacitatis specie ingenuos animos offendat.

Ac principio, si cum alio quolibet tibi negotium esset, non aliunde procul dubio inciperet, quam ab eo argumento, quod ego in totum praeterire institui. Consilium enim scribendi tuum non sine magna specie exagitaret, donec palam faceret, te quidvis potius scribendo quaesiisse, quam quod praetendis. Nisi enim magnam candoris tui fidem prius feceris, suspicione non caret, quod homo alienus, cui nihil antea cum populo genevensi necessitudinis fuerit, tantam nunc repente benevolentiam erga eum testaris, cuius nullum antea signum exstiterit: et is homo, qui prope a pueritia imbutus romanis artibus, quales scilicet nunc discuntur in romana curia, in illa calliditatis ac versutiarum omnium officina, adeoque in sinu Clementis educatus, nunc etiam factus cardinalis, multas notas habes, quae te suspectum plerisque fere omnibus hac in parte reddant. Insinuationes vero illae tuae, quibus in simplicium hominum animos influere te posse credidisti, nullo negotio refellerentur ab homine non prorsus stupido. Verum istud, quod multis forsan credibile futurum sit, quia mihi cadere non videtur in hominem liberalibus omnibus doctrinis expolitum, adscribere tibi nolo. Agam igitur perinde [fol. 20] tecum, ac si optimo animo, quemadmodum scilicet virum ista doctrina, prudentia, gravitate praeditum decet, ad Genevates scripseris, suaserisque bona fide ipsis, quae ad eorum salutem incolumitatemque videbantur tibi pertinere. Verum, qualiscunque tibi animus fuerit (quoniam gravare te invidia in hac parte nolo), quod tamen ea, quae illis a Domino per manus nostras tradita sunt, quam acerbissima potes verborum contumelia laceras et labefactare ad extremum moliris, in eo tibi aperte, velim nolim, reclamare cogor. Sic enim demum ecclesiam aedificant pastores, si non dociles modo animas ad Christum placide manu ducunt, sed armati etiam sunt ad propulsandas eorum machinationes, qui Dei opus impedire enituntur. Tametsi longas ambages habet tua Epistola: in hac tamen praecipue summa vertitur, ut illos in potestatem romani pontificis recipias, quod vocas in fidem obedientiamque ecclesiae reducere. Sed quia in causa parum favorabili praemolliendi erant animi, longa oratione praefaris, de incomparabili aeternae vitae bono. Deinde ad causam propius accedis, quum demonstras nullam esse nocentiorem animabus pestem, quam perversum Dei cultum. Ad haec, Dei rite colendi eam esse optimam regulam, quae ab ecclesia praescribitur. Actum igitur esse de eorum salute, qui ecclesiae unitatem abruperunt, nisi resipiscant. Postea vero contendis manifestam esse ab ecclesia defectionem, quod a vestra societate disiuncti sunt. Deinde, quod a nobis evangelium acceperunt, nihil esse quam magnam impiorum dogmatum farraginem. Inde ergo demum colligis, quale Dei iudicium eos maneat, nisi tuis istis monitis obtemperent.

Quoniam autem et id plurimum causae serviebat, fidem omnem verbis nostris abrogare, in eo primum laboras, ut quod in nobis salutis suae studium perspexerunt, sinistris suspicionibus graves. Itaque nihil aliud fuisse nobis propositum cavillaris, nisi ut ambitionem et avaritiam expleremus. Quando igitur haec ars tua fuit, labem nobis aliquam asper-

gere, quo praeoccupatae nostri odio lectorum mentes nihil nobis crederent, antequam ad alia veniam, ad istam obiectionem breviter respondebo. De me non libenter loquor. Quoniam tamen prorsus silere non pateris, dicam, quod salva modestia potero. Ego, si meis rationibus consultum voluissem, nequaquam discessissem a vestra factione. Neque vero gloriabor, fuisse mihi in illa facilem ad honores obtinendos viam: quos ego nunquam concupivi, et quibus captandis animum nunquam potui adiicere. Quanquam certe non paucos novi ex meis aequalibus, qui ad aliquem locum obrepserunt, quos mihi partim assequi, partim praecurrere licebat. [fol. 21] Id unum dicere contentus ero, quod in summis votis fuisset, mihi non fuisse difficile illic adipisci: nempe ut otio literario cum honesta aliqua ingenuaque conditione fruerer. Proinde nunquam verebor, ut mihi quispiam, nisi penitus perdita fronte obiiciat, me extra regnum papae aliquid corpori meo quaesisse, quod illic non esset mihi paratum. Farello autem quis id obiicere audeat? si sua illi industria fuisset vivendum, eos iam in literis progressus fecerat, qui esurire ipsum non sinerent. Et erat splendidiore familia natus, quam ut alienae opis indigeret. De nobis, quos veluti digito notabas, respondere tibi nominatim placuit. Sed quoniam videris omnes, qui eandem nobiscum hodie causam sustinent, oblique suggillare, velim intelligas, nullum posse abs te nominari, pro quo non melius tibi respondeam, quam pro Farello, vel me ipso. Sunt aliquot nostrorum tibi ex fama cogniti: de illis conscientiam tuam appello. Putesne fame fuisse adactos, ut a vobis demigrarent, et rebus desperatis, ad istam conversionem, velut ad novas tabulas profugisse? Verum, ne longum catalogum recenseam, hoc dico, eorum, qui causae huius aggrediendae principes fuerunt, neminem fuisse, qui non meliore foret apud vestros loco et fortuna, quam ut de nova aliqua vitae ratione propterea cogitandum fuerit. Age nunc, paulisper mecum reputa, quos honores et quas potentias simus adepti. Nos enim alias neque opes, neque dignitates affectasse, aut captasse, quam quae nobis obtigerunt, testes erunt omnes qui nos audierunt. Quum illi in omnibus dictis ac factis nostris non modo suspicionem nullam animadverterint eius ambitionis cuius nos insimulas, sed etiam claris indiciis nos ab ea toto pectore abhorrere deprehenderint, non est quod verbulo uno sic eorum mentes fascinari posse speres, ut futili maledicto potius credant, quam tot ac tam certis, quae a nobis habuerunt, experimentis. Ac ut re potius agamus quam verbis: ius gladii, et alias civilis iurisdictionis partes, quas sub immunitatis specie personati episcopi et sacerdotes fraudulenter magistratui ereptas sibi vindicarant, annon magistratui restituimus? Omnia, quae sibi usurpaverant, damnationis et ambitionis instrumenta, nonne detestati sumus, et adnixi ut abolerentur? Si spes aliqua erat emergendi, cur non callide dissimulabamus, ut ista simul cum ecclesiae gubernandae munere ad nos transirent? Totum autem regnum illud, vel potius carnificinam, quam in animas sine Dei verbo exercebant, cur evertere tanto conatu aggressi sumus? Quomodo non cogitabamus, tantundem nobis deperire? Quantum ad opes ecclesiasticas attinet, vorantur adhuc magna ex parte ab illis gurgitibus. Verum si spes erat aliquando ipsis ademptum iri, ut certe necesse [fol. 22] tandem erit, cur non viam quaerebamus, qua ad nos devenirent? At nos, quum clara voce pronunciavimus, episcopum furem esse qui ex opibus ecclesiasticis plus in usum suum convertit, quam quod necesse est ad sobriam frugalemque vitam sustinendam; quum testati sumus, ecclesiam pessimo veneno tentatam esse, dum tanta opum [1]) affluentia onerati sunt pastores, quae ipsos postea obrueret; quum professi sumus non expedire, ut penes eos residerent; quum postremo consilium dedimus, ut ministris tantum erogaretur, quantum ad frugalitatem ordine suo dignam sufficeret, non quod ad luxum redundaret, reliqua pro more veteris ecclesiae dispensarentur; quum ostendimus eligendos esse graves viros, qui illis praeficerentur, ea lege ut ecclesiae et magistratui rationem quotannis redderent: hocne erat aliquid nobis aucupari, an potius a nobis ultro excutere? Atque haec quidem demonstrant omnia, non quid sumus, sed quid esse voluerimus. Si ista autem palam ac vulgo sic nota sunt, ut nullus apiculus negari queat, qua fronte iam exprobrare nobis perges affectatas opes ac potentias extraordinarias, praesertim vero apud eos, quibus nihil istorum est incognitum? Portentosa de nobis mendacia quum tui ordinis homines quotidie apud suos spargunt, nihil miramur. Nemo enim adest qui vel reprehendat, vel refutare ausit. At iis, qui eorum omnium, quae nuper recitavi, oculati sunt testes, contraria omnia velle persuadere, hominis est parum prudentis, et Sadoletum, ista doctrinae, prudentiae, gravitatis existimatione, vehementer dedecet. Quod si a re ipsa aestimandum animum nostrum censes reperietur non alio nos spectasse, quam ut nostra tenuitate atque humilitate regni Christi amplitudo promoveretur. Tantum abest, ut regnandi cupiditate sacrosancto eius nomine fuerimus abusi. Taceo plurima alia, quae in nos pleno, ut aiunt, ore convicia detonas. Homines astutos vocas, inimicos unitatis christianae et pacis, novatores veterum et bene constitutarum rerum, [2]) seditiosos, quum animabus pestiferos, tum publice privatimque perniciosos universae hominum societati. Si effugere reprehensionem voluisses, aut non debebas, invidiae causa, tribuere no-

1) *Ed. princeps mendose:* operum. 2) rerum, *deest* 1576—1611.

bis linguam magniloquam: aut aliquantulum ab ista magniloquentia tibi temperare oportebat. Nolo tamen in singulis immorari, nisi quod te reputare cupio, quam sit indecorum, ne dicam illiberale, ita vexare immerentes multis verbis, quae verbo uno statim refelli queant. Quanquam leve est homines afficere iniuria, praeut est indignitas tantae contumeliae, quae, ubi ad causam venis, Christo et eius verbo abs te irrogatur.

Quod Genevenses nostra praedicatione edocti [fol. 23] ab illa errorum colluvie, in qua demersi fuerant, ad puriorem evangelii doctrinam se contulerunt, defectionem a Dei veritate; quod a pontificis romani tyrannide se vindicarunt, ut paulo meliorem ecclesiae formam apud se constituerent, discessionem ab ecclesia esse dicis. Agedum, utrumque ordine excutiamus. In praefatione autem illa tua, quae aeternae beatitudinis excellentiam praedicando, tertiam circiter epistolae partem occupat, responsionem meam diu haerere, nequaquam operae pretium est. Tametsi enim futurae aeternaeque vitae commendatio res est digna, quae nocte diuque auribus nostris insonet, quae assidue memoria repetatur, in qua meditanda sine fine exerceamur: de ea tamen nescio qua de causa hic sermonem adeo protraxeris, nisi ut te aliquo religionis indicio commendares. Sive autem, ut omnem de te dubitationem tolleres, testari voluisti te de gloriosa apud Deum vita serio cogitare; sive censuisti tam longa eius commendatione excitandos vellicandosque esse eos ad quos scribebas (nolo enim divinare quid tibi consilii fuerit), id tamen parum est theologicum, hominem ita sibi ipsi addicere, ut non interim principium hoc illi vitae formandae praestituas,[1]) illustrandae Domini gloriae studium. Deo enim, non nobis, nati imprimis sumus. Siquidem, quemadmodum ab eo fluxerunt omnia, et in eo consistunt, ita in eum referri debent, inquit Paulus (Rom. 11, 36). Sic quidem,[2]) fateor, Dominus ipse, quo nominis sui gloriam magis commendabilem hominibus faceret, eius promovendae atque amplificandae studium temperavit, ut cum nostra salute perpetuo coniunctum foret. At quum docuerit, illud ipsum oportere omnem cuiuslibet boni et commodi nostri curam cogitationemque excedere, et naturalis aequitas id quoque dictet, non tribui Deo quod suum est, nisi rebus omnibus praeferatur, christiani certe hominis est altius conscendere, quam ad quaerendam et comparandam animae suae salutem. Itaque neminem recta pietate imbutum fore puto, a quo non insipida censeatur tam longa et accurata ad studium coelestis vitae exhortatio, quae hominem penitus in se ipso detineat, nec ad sanctificandum Dei nomen, vel uno verbo, erigat. Post hanc vero sanctificationem libenter tibi assentior, non aliud tota vita nobis debere esse propositum, quam ut ad supernam illam vocationem contendamus. Hunc enim omnibus et factis et dictis et cogitationibus nostris perpetuum scopum praestituit Deus. Nec sane aliud est, quo beluam homo antecellat, nisi spiritualis cum Deo communicatio, in spem beatae illius aeternitatis. Nec fere aliud agimus concionibus nostris, nisi ut omnium animos ad meditationem studiumque eius erigamus. Hoc quoque tibi non aegre concedo, non aliunde esse gravius saluti nostrae periculum, quam a praepostero [fol. 24] perversoque Dei cultu. Haec enim sunt prima rudimenta, quibus solemus ad pietatem instituere, quos Christo volumus acquirere discipulos, ne temere, ac pro sua libidine, novum aliquem Dei cultum sibi fingant: sed hunc unum legitimum esse sciant, qui a principio fuit illi approbatus. Afferimus enim, quod sacro oraculo (1 Sam. 15, 22) testatum est: obedientiam esse quolibet sacrificio praestantiorem. Denique modis omnibus assuefacimus, ut una colendi Dei regula contenti, quam ex illius ore habent, commentitios omnes cultus valere iubeant.

Proinde quum tu hanc, Sadolete, voluntariam confessionem edideris, iactum est abs te defensionis meae fundamentum. Nam si fateris, hoc horribile esse animae exitium, ubi pravis opinionibus in mendacium convertitur divina veritas, nunc tantum nobis superest, quaerere utra tandem pars cultum illum Dei, qui unus est legitimus, retineat. Quo eum parti vestrae asseras, assumis, certissimam esse ipsius regulam, quae ab ecclesia praescribitur. Quanquam, ac si tibi hic obsisteremus, qualiter in rebus dubiis fieri solet, sententiam istam in deliberationem revocas. Ego autem, Sadolete, quia frustra desudare te video, hac te sublevabo molestia. Falso enim opinaris, ab ea colendi Dei ratione, quam semper observavit ecclesia catholica, nos abducere velle populum christianum, sed in ecclesiae nomine vel hallucinaris, vel certe sciens ac volens fucum facis. Atque in hoc quidem posteriore te mox deprehendam. Fieri tamen potest, ut alicubi etiam aberres. Primum, in eius definitione praetermittis, quod te ad rectam intelligentiam non parum adiuvisset. Quum dicis eam esse, quae omni anteacto tempore, ut hodierno, omni in regione terrarum, in Christo una et consentiens, uno Christi spiritu ubique et semper directa est: ubi hic verbum Domini, maxime perspicua nota illa, quam ipse Dominus, in ecclesia designanda, toties nobis com-

1) *Sic editiones antiquiores, Arg. Gen. et Gallasii. Beza* 1576 *emendavit:* praestituat, *quod deinceps servatum est, etsi non necessarium. Gallus satis obscure:* cela sent peu son vray theologien, de tant vouloir astreindre l'homme à soymesme: que cependant ne luy ordonne et enseigne, que le commencement de bien former sa vie est desirer accroistre et illustrer la gloire du Seigneur. *Si quid videmus, Cardinalem hoc nomine vituperat quod eudaemonismum docuerit.* 2) *Sic sola princeps cum versione gallica;* 1540 *seqq.:* Siquidem.

mendat? Quia enim providebat, quam periculosum foret absque verbo spiritum iactare, ecclesiam a sancto quidem spiritu gubernari asseruit: sed eam gubernationem, ne vaga et instabilis crederetur, verbo alligavit. Hac ratione clamat Christus, ex Deo esse, qui verba Dei audiunt; oves suas esse, quae vocem suam pastoris esse recognoscunt: quamlibet aliam, hominis esse extranei (Ioann. 10, 27). Hac ratione spiritus per os Pauli pronunciat, ecclesiam fundatam esse super fundamentum apostolorum et prophetarum (Ephes. 2, 20). Item ecclesiam Domino sanctificatam lavacro aquae in verbo vitae (Ephes. 5, 26). Id ipsum per os Petri etiam clarius: quum docet regenerari Deo populum, per semen illud incorruptibile (1 Petr. 1, 23). Denique, cur toties evangelii praedicatio regnum Dei nuncupatur, nisi quia sceptrum est, quo plebem suam moderatur rex coelestis? Neque in literis tantum apostolicis illud reperies, verum quoties vel [fol. 25] de instauranda, vel de propaganda in orbem universum ecclesia vaticinantur prophetae, primum semper locum verbo assignant. Prodituras enim aquas vivas dicunt e Ierusalem, quae in quatuor flumina diductae totam terram inundabunt (Zach. 14, 8). Quae vero sint aquae illae vivae, illi ipsi enarrant, quum aiunt: Exituram legem e Sion, et verbum Domini e Ierusalem (Ies. 2, 3). Bene ergo Chrysostomus, qui repudiandos monet omnes, qui sub praetextu spiritus a simplici evangelii doctrina nos abducunt: quum spiritus sit promissus non ad novam doctrinam revelandam, sed imprimendam hominum animis evangelii veritatem. Ac nos re ipsa hodie experimur, quam fuerit necessaria admonitio. A duabus sectis oppugnamur: quae inter se plurimum videntur habere discriminis. Quid enim papae simile in speciem cum Anabaptistis? Et tamen, ut videas Satanam nunquam tanta versutia se transfigurare, quin aliqua ex parte se prodat, idem utrique praecipuum telum habent, quo nos fatigant. Spiritum enim quum fastuose iactant, non alio certe tendunt, quam ut oppresso sepultoque Dei verbo locum faciant suis ipsorum mendaciis. Tuque, Sadolete, in primo limine impingendo, dedisti poenas eius contumeliae, quam spiritui sancto inussisti, quum separasti ipsum a verbo. Nam velut in bivio sint constituti, qui viam Dei quaerunt, ac certo signo destituti eos haesitantes inducere cogeris: utrumne magis expediat, ecclesiae autoritatem sequi, an iis auscultare, quos novorum dogmatum repertores vocas. Si scivisses, vel dissimulare noluisses, spiritum ecclesiae praelucere ad patefaciendam verbi intelligentiam: verbum autem instar esse lydii lapidis, quo illa doctrinas omnes examinet, an ad istam adeo perplexam et spinosam quaestionem confugisses? Tuo igitur experimento disce, non minus importunum esse, spiritum iactare sine verbo, quam futurum sit insulsum, sine spiritu verbum ipsum obtendere. Nunc si definitionem ecclesiae tua veriorem recipere sustines, dic posthac, societatem esse sanctorum omnium, quae per totum orbem diffusa, per omnes aetates dispersa, una tamen Christi doctrina et uno spiritu colligata, unitatem fidei ac fraternam concordiam colit atque observat. Cum hac esse nobis quidquam dissidii negamus. Quin potius, ut eam reveremur matris loco, ita in sinu eius cupimus permanere. At hic me redarguis. Doces enim, quaecunque ab annis mille quingentis, aut amplius, constanti fidelium consensu sunt comprobata, ea nostra importunitate convelli et abrogari. Hic non requiram, ut vere ac candide nobiscum agas (quod tamen philosopho, nedum Christiano, sponte praestandum erat), sed rogabo tantum, ne ad illiberalem usque calumniandi licentiam descendas, quae existimationem tuam apud probos et [fol. 26] graves viros, nobis quoque tacentibus, vehementer laesura est. Scis hoc, Sadolete, et, si infitiari pergis, faciam ut te scivisse ac callide vafreque dissimulasse omnes intelligant: non modo longe meliorem nobis cum antiquitate consensionem esse quam vobis, sed nihil aliud conari quam ut instauretur aliquando vetusta illa ecclesiae facies, quae primo ab hominibus indoctis, et non optimis, deformata et foedata, postea a pontifice romano et eius factione flagitiose lacerata et prope deleta est. Non adeo te praecise urgebo, ut revocem ad illam ecclesiae formam, quam apostoli constituerunt: in qua tamen unicum habemus verae ecclesiae exemplar, a quo si quis vel minimum deflectit, aberrat. Sed ut eatenus tibi indulgeam, statue, quaeso, tibi ob oculos veterem illam ecclesiae faciem, qualem Chrysostomi et Basilii aetate apud Graecos, Cypriani, Ambrosii, Augustini saeculo apud Latinos exstitisse, ipsorum monumenta fidem faciunt: postea ruinas, quae apud vos ex illa supersunt, contemplare. Tantum certe discriminis apparebit, quantum prophetae nobis describunt inter praeclaram ecclesiam, quae sub Davide et Solomone floruit, ac illam, quae sub Sedecia et Ioacim in omne superstitionum genus prolapsa divini cultus puritatem prorsus vitiaverat. Iamne hostem antiquitatis esse dices, qui, antiquae pietatis ac sanctimoniae studio, praesenti rerum omnium corruptione non contentus, quae sunt in ecclesia dissipata ac depravata, corrigere in melius, et restituere in pristinum nitorem molietur?

Quum tribus partibus constet ac fulciatur potissimum ecclesiae incolumitas, doctrina, disciplina, et sacramentis; quarto loco accedant caeremoniae, quae populum in pietatis officiis exerceant. Ut maxime parcatur ecclesiae vestrae honori, qua parte vis eam censeamus? Doctrinae propheticae et evangelicae veritas, qua fundatam esse ecclesiam oportet, non modo illic magna ex parte interiit, sed hostiliter ferro et igni abigitur. Tu mihi pro ecclesia obtru-

des, quae omnes religionis nostrae sanctiones, et quae Dei oraculis sunt proditae, et quae sanctorum quoque patrum libris sunt consignatae, et quae priscis conciliis approbatae, furiose persequitur? Age, sanctae illius et verae disciplinae, quam veteres episcopi in ecclesia exercuerunt, quae tandem exstant apud vos vestigia? Nonne omnia eorum instituta ludibrio habuistis? Nonne omnes canones pedibus proculcastis? Sacramenta vero quam scelerate a vobis sint profanata, sine summo horrore cogitare nequeo. Caeremoniarum habetis quidem plus satis, sed illae quum et significatu, ut plurimum, sint ineptissimae, et innumeris superstitionum formis vitiatae, quid valere queant ad ecclesiam conservandam? Nihil istorum, ut vides, accusatorie a me exaggeratur. [fol. 27] Et sunt omnia sic in propatulo posita, ut demonstrare digito liceat, si sint oculi qui animadvertant. Nunc, si placet, ad hanc nos legem exige: multum profecto aberit, quin eorum criminum, quae nobis intentasti, reos peragas. In sacramentis nihil tentavimus, nisi ut in nativam puritatem unde deciderant restituta dignationem quoque suam reciperent. Caeremonias magna ex parte abolevimus. Verum coacti sumus id facere: partim quod sua multitudine in iudaismum quendam degeneraverant; partim quod tanta superstitione occupaverant plebis animos, ut stare modo nullo possent, quin pietati, quam promovere debuerant, officerent plurimum. Retinuimus tamen eas, quae pro temporis ratione sufficere videbantur. Disciplinam, qualem habuit vetus ecclesia, nobis deesse, neque nos diffitemur. Sed cuius erit aequitatis, nos eversae disciplinae ab iis accusari, qui et eam soli penitus sustulerunt, et quum postliminio reducere conaremur, nobis hactenus obstiterunt?

Neque vero in doctrina dubitamus ad veterem ecclesiam provocare. Et quoniam, exempli causa, capita quaedam attigisti, in quibus aliquam nos suggillandi causam habere tibi videbaris, ostendam breviter, quam inique falsoque cavilleris, ea fuisse a nobis contra ecclesiae sententiam excogitata. Antequam tamen ad species descendo, admonitum te velim, etiam atque etiam consideres, qua ratione vitio vertas nostris hominibus, quod in scripturae explicationem studium impenderunt. Scis enim, tantam verbo Dei lucem suis lucubrationibus intulisse, ut hoc in genere omni laude ipsos fraudare, vel invidiam ipsam pudeat. Eiusdem est candoris, quod tradis, populum spinosis subtilibusque quaestionibus fuisse a nobis seductum: adeoque per illam philosophiam, a qua cavere iubet Christianos Paulus (Col. 2, 8), circumductum. Quid? Non [1]) meministi, quale fuit tempus illud, quo nostri homines prodierunt? Qualem in scholis doctrinam discebant, qui ad ecclesias erudiendas se comparabant? Scis ipse, meram fuisse sophisticen: sed adeo contortam, implicitam, sinuosam, perplexam, ut merito dici posset scholastica theologia quaedam arcanae magiae species. Quo quisque illic densiores offundebat tenebras, quo se et alios importunis aenigmatibus magis fatigabat, eo maiorem acuminis ac doctrinae referebat palmam. Quum vero doctrinae suae fructum ad populum volebant proferre, qui in officina illa fuerant formati, quanta, obsecro, dexteritate ecclesiam aedificabant? Ac ne singula persequar, quae tunc fuerunt in Europa conciones, quae simplicitatem illam repraesentarent, in qua Paulus vult tota vita christianum populum occupari? Imo quae omnino fuit, ex qua non plura deliria referrent aniculae, quam comminisci toto mense ad focum suum possent? Sic enim fere distributae erant [fol. 28] conciones, ut dimidia pars caliginosis illis scholarum quaestionibus daretur, quae rudem plebeculam obstupefacerent: altera suaves fabellas, aut non inamoenas speculationes contineret, quibus populi alacritas excitaretur. Paucae tantum voculae ex Dei verbo aspergebantur, quae fidem talibus nugamentis sua maiestate conciliarent. Ubi autem primum nostri signum sustulerunt, momento uno discussae sunt apud nos omnes illae offuciae. Vestri autem concionatores partim ex eorum libris ita profecerunt, partim pudore atque obmurmurationibus omnium coacti, eorum exemplo ita se conformarunt, [1]) ut pleno gutture adhuc spirent veterem illam insulsitatem. Ut si quis rationem agendi nostram cum illa, atque etiam cum ea quae hodie vobis est in pretio, comparet, non minimam te nobis iniuriam fecisse agnoscat. Quod si paulo ulterius Pauli verba prosequutus esses, facile quivis puer intellexisset, in vos procul dubio competere, quod nobis crimen impingis. Inanem enim philosophiam illic Paulus interpretatur eam esse, quae pias animas per constitutiones hominum et elementa huius mundi depraedatur, quibus vos ecclesiam perdidistis.

Et ipse tuo deinde testimonio nos absolvis: qui inter dogmata nostra, quae exagitanda tibi duxisti, nullum profers, cuius cognitio non sit ad ecclesiae aedificationem in primis necessaria. Fidei iustificationem primo loco attingis: de qua nobis primum et acerrimum certamen vobiscum est. Estne illa spinosa et inutilis quaestio? At, sublata eius cognitione, et Christi gloria exstincta est, et abolita religio, et ecclesia destructa, et spes salutis penitus

1) *Sic sola princeps cum versione gallica. Caeterae omnes* (1540 *seqq.*)*:* Num.

1) *Sic latini libri omnes, ut ironice dictum videatur. Gallus lucidius reddidit:* encore ne se peut faire qu'ilz ne sentent à pleine gorge ceste vieille bestise et asnerie.

eversa. Dogma ergo istud, quod in religione summum erat, dicimus fuisse a vobis nefarie ex hominum memoria deletum. Perspicua eius rei probatione referti sunt libri nostri. Et crassa eius ignoratio, quae in vestris omnibus ecclesiis etiamnum manet, testatur, nos nequaquam falso queri. At tu perquam maligne hic invidiam nobis facies: quod fidei omnia deferendo, nullum operibus locum relinquamus. Hic non ingrediar iustam disputationem, quae non posset nisi longo volumine terminari: sed enim si Catechismum inspiceres, quem Genevensibus ipse conscripsi, quum pastoris apud eos sustinerem personam, tribus verbis victus obmutesceres. Breviter tamen hic tibi expediam, quo modo ea de re loquamur. Primum, iubemus hominem a sui recognitione incipere, et illa quidem non levi nec defunctoria, sed ut conscientiam coram Dei tribunali suam sistat: et quum suae iniquitatis satis convictus fuerit, simul iudicii illius severitatem reputet, quod in omnes peccatores edicitur: ita miseria sua confusus ac perculsus, coram Deo prosternatur, et humilietur: abiecta omni sui fiducia tanquam ultimo exitio [fol. 29] perditus ingemiscat. Tum unicum salutis portum esse ostendimus in Dei misericordia, quae nobis in Christo exhibetur: quia omnes salutis nostrae partes in eo sunt adimpletae. Quum ergo universi mortales perditi sunt coram Deo peccatores, dicimus Christum unicam esse iustitiam: quandoquidem obedientia sua transgressiones nostras abolevit, sacrificio iram Dei placavit, sanguine maculas abstersit, cruce maledictionem nostram sustinuit, morte pro nobis satisfecit. In hunc ergo modum dicimus hominem Deo patri in Christo reconciliari, nullo suo merito, nulla operum dignatione, sed gratuita clementia. Quum autem fide amplectamur Christum, et veluti in eius communionem veniamus, hanc, secundum scripturae morem, vocamus fidei iustitiam. Quid hic habes, quod vel mordeas, vel carpas, Sadolete? An quia operibus locum nullum relinquimus? Certe in homine iustificando negamus vel pilum unum valere. Ubique enim scriptura vociferatur omnes esse perditos, et sua quemque conscientia graviter accusat. Nihil spei reliquum esse docet eadem scriptura, nisi in sola Dei bonitate, qua peccata nobis ignoscuntur, iustitia imputatur. Utrumque gratuitum asserit: ut tandem pronunciet, beatum esse hominem sine operibus (Rom. 4, 7). At quam aliam affert nobis notionem nomen ipsum iustitiae, nisi respectus ad bona opera habeatur? Imo si animadverteres, quid scriptura per verbum iustificandi significet, in eo non haesitares. Non enim ad propriam hominis iustitiam refert, sed ad Dei clementiam, quae iustitiam peccatori, contra quam sit promeritus, accepto fert, idque iniustitiam non imputando. Illa, inquam, est nostra iustitia, quae a Paulo describitur, quod Deus nos sibi in Christo reconciliavit (2 Cor. 5, 19). Modus deinde subiicitur, non imputando delicta. Nos demum fide fieri eius boni participes demonstrat, quum dicit, eius reconciliationis ministerium evangelio contineri. At amplum est vocabulum fides, inquis, et cuius significatio latius patet. Imo vero Paulus, quoties iustificandi facultatem ei tribuit, simul adstringit ad gratuitam divinae benevolentiae promissionem: ab omni autem operum respectu procul avertit. Unde familiaris ei collectio: si fide, ergo non operibus. Rursum si operibus: ergo non fide. Atqui iniuria fit Christo, si praetextu gratiae eius repudiantur bona opera: quum venerit, ut redderet populum Deo acceptabilem, sectatorem bonorum operum. Et exstant multa similia in eam rem testimonia, quibus probatur, ideo venisse Christum, ut bene operantes per eum accepti essemus Deo. Est haec quidem calumnia adversariis nostris perpetuo in ore, quod benefaciendi studium tollimus e vita christiana, gratuitae iustitiae commendatione: [fol. 30] sed quae magis frivola est, quam ut nos valde premat. Opera bona in homine iustificando negamus ullas habere partes: in iustorum vita regnum illis vindicamus. Nam si Christum possidet qui iustitiam est adeptus, Christus autem nusquam sine suo spiritu est, inde constat, gratuitam iustitiam cum regeneratione necessario esse coniunctam. Proinde si rite intelligere libet, quam sint res individuae, fides et opera, in Christum intuere: qui, ut docet apostolus, in iustitiam et sanctificationem datus nobis est (1 Cor. 1, 30). Ubi ergo cunque[1]) ista quam gratuitam praedicamus fidei iustitia est, illic est Christus. Ubi Christus, illic spiritus sanctificationis: qui animam in vitae novitatem regeneret. Contra vero ubi non viget sanctitatis innocentiaeque studium, illic nec spiritus Christi nec Christus ipse est. Ubi non est Christus, neque etiam illic est iustitia, imo neque fides: quae Christum in iustitiam, sine spiritu sanctificationis, apprehendere non potest. Quum ergo, secundum nos, regeneret Christus in beatam vitam quos iustificat, a regno peccati ereptos traducat in regnum iustitiae, transfiguret in imaginem Dei, adeoque spiritu suo in obedientiam voluntatis suae formet: non est, quod frena carnis libidinibus laxari nostra doctrina conqueraris. Neque vero aliud sibi volunt quae adducis testimonia. Quod si velis ad diruendam gratuitam iustificationem illis abuti, vide quam imperite ratiocineris. Dicit alibi Paulus, ante mundi creationem nos in Christo electos esse, ut simus sancti et irreprehensibiles in Dei conspectu, per caritatem (Ephes. 1, 4). Quis inde, vel non esse gratuitam electionem colligere ausit, vel causam eius esse caritatem? Quin potius, ut gratuita electio

---

1) Ubicunque ergo, 1576 *seqq.*

finem hunc habet, ut vitam coram Deo traducamus puram et impollutam, sic et gratuita iustificatio. Verum enim est illud Pauli, nos minime ad immunditiem vocatos esse, sed ad sanctitatem (1 Thess. 4, 7). Interim constanter hoc retinemus, hominem non modo semel gratis iustificatum, nullo operum merito, sed hac gratuita iustitia hominis salutem perpetuo constare. Neque etiam aliter fieri posse, ut acceptum sit Deo ullum hominis opus, nisi per eam approbetur. Quamobrem vehementer [1]) obstupefactus sum, quum apud te legerem, caritatem principem esse ac potissimam salutis nostrae causam. O Sadolete, quis abs te unquam talem vocem exspectasset? Caeci profecto ipsi certius in tenebris palpant Dei misericordiam, quam ut salutis suae principatum caritati ausint arrogare. Qui vero vel scintillam unam habent divinae lucis, sentiunt non alia re constare sibi salutem, quam quod sunt a Deo adoptati. Est enim aeterna salus, haereditas coelestis patris, quae solis eius filiis est praeparata. Porro, quis aliam adoptioni nostrae causam assignet, [fol. 31] quam quae passim a scriptura praedicatur? Quod scilicet non priores dileximus eum, sed ultro in gratiam ac benevolentiam ab eo recepti simus.

Ab hac caecitate error etiam ille emergit quod poenitentiis et satisfactionibus expiari peccata doces. Ubi ergo erit illa unica hostia piacularis, a qua si disceditur, nullum omnino piaculum restare testatur scriptura? Percurre quidquid habemus oraculorum Dei: si unicus Christi sanguis ubique pro satisfactionis pretio, pro pacificatione, pro ablutione proponitur, qua confidentia tantum honorem ad tua opera transferre audes? Nec est, quod sacrilegium hoc ecclesiae Dei adscribas. Habuit, fateor, vetus ecclesia suas satisfactiones: non illas tamen, quibus Deo litarent peccatores, seque a noxa redimerent, sed quibus, et quam profitebantur resipiscentiam non esse fictam approbarent, et eius offensionis, quae ex eorum peccato excitata erat, memoriam delerent. Non enim quibuslibet, sed iis modo, qui in grave aliquod flagitium prolapsi erant, solenni ritu praescribebantur.

In eucharistiae causa, id reprehendis, quod Dominum ipsum universi, et divinam in eo spiritualemque potentiam (quae prorsus libera et infinita est), in angulos corporeae naturae, quae suis cancellis est circumscripta, conamur includere. Et quis tandem calumniis erit finis? Nos diserte semper testati sumus divinam Christi non modo potentiam, sed essentiam quoque diffundi per omnia, nullis finibus limitari: tu autem exprobrare nobis non dubitas, fuisse in angulos corporeae naturae a nobis inclusam? Qui sic? Quia corpus eius noluimus terrenis elementis vobiscum affigere. At, si qua tibi sinceritatis cura esset, non ignoras profecto, quantum inter ista duo intersit: localem corporis Christi praesentiam a pane removeri et spiritualem Christi potentiam circumscribi corporis cancellis. Nec dogma istud nostrum debuisti novitatis insimulare, quum in ecclesia semper habitum pro confesso fuerit. Sed quia disputatio haec sua magnitudine librum unum impleret, satius est, quo tanta molestia uterque nostrum eximatur, Augustini Epistolam ad Dardanum legas: ubi reperies, quomodo unus idemque Christus et suae divinitatis amplitudine coelum terramque excedat, et secundum humanitatem non ubique sit diffusus. Veram carnis ac sanguinis communicationem, quae fidelibus in coena exhibetur, magnifice praedicamus. Eam carnem vere cibum esse vitae, sanguinem illum vere potum, diserte ostendimus: quorum non imaginaria conceptione contenta sit anima, sed efficaci veritate fruatur. Praesentiam Christi, qua nos illi inseramur, a coena minime excludimus. Neque vero ipsam obscuramus, modo [fol. 32] absit localis circumscriptio, modo ne gloriosum Christi corpus ad terrena elementa detrahatur, modo ne in Christum fingatur panis transsubstantiari, ut deinde pro Christo adoretur. Dignitatem usumque mysterii quibus possumus elogiis illustramus: quanta deinde ad nos utilitas redeat, declaramus. Quae omnia prope apud vos negliguntur. Praeterita enim, quae hic nobis confertur, divina beneficentia, praeterito tanti beneficii legitimo usu, quibus plurimum decebat immorari, satis habetis, si populus ad signum visibile, sine ulla spiritualis mysterii intelligentia, obstupescat. Quod autem crassam illam, quam statuitis, transsubstantiationem damnavimus; quod stupidam illam adorationem quae hominum mentes in elementis detinet, in Christum assurgere non sinit, perversam esse docuimus et impiam, id non fecimus, nisi suffragante nobis veteris ecclesiae consensu: cuius umbra frustra conaris foedissimas, quibus hic laboratis, superstitiones obtegere.

In auriculari confessione illam Innocentii legem improbavimus, quae iubet quotannis unumquemque proprio sacerdoti recensere omnia peccata. In ea porro abroganda quas rationes sequuti simus, recensere longum foret. Rem tamen fuisse nefariam, vel inde apparet, quod diro illo tormento solutae piae conscientiae, tunc acquiescere demum in divinae gratiae fiducia coeperunt, quum antea perpetua anxietate aestuassent. Ut taceam interim tot, quas in ecclesiam importavit, clades, quae merito illam nobis exsecrabilem reddere debeant. Quod autem in praesentia agitur, hoc habe: neque Christi mandato, nec veteris ecclesiae instituto fuisse traditam. Locos scripturae omnes valide extorsimus sophistis, quos ad eam detorquere moliebantur. Quae autem

1) vehementer, *om.* 1576 *seqq.*

in manibus sunt ecclesiasticae historiae, puriore illo saeculo minime exstitisse narrant: quibus patrum quoque testimonia consentiunt. Fucus ergo est, quod humilitatem illic et a Christo et ab ecclesia praeceptam ac constitutam ais. Tametsi enim illic quaedam apparet humilitatis species, longe tamen abest, quin deiectio quaelibet, humilitatis nomine, apud Deum commendetur. Itaque, veram demum humilitatem Paulus esse docet (Col. 2, 18), quae ad verbi Dei regulam est composita.

In asserenda sanctorum intercessione, si hoc tantum intendis, eos assiduis votis expetere regni Christi complementum, in quo salus omnium fidelium continetur, nemo est nostrum, qui aliquam de ea re controversiam faciat. Itaque, nullum operae pretium fecisti, in hanc partem tantopere incumbendo; sed noluisti scilicet amittere salsum [1]) illud dicterium, quo nos verberas, [pag. 33] quasi opinemur, animas una cum corporibus interire. Nos vero philosophiam istam summis vestris pontificibus, ac cardinalium collegio relinquimus: a quibus fidelissime iam multis annis culta fuit, neque hodie coli desinit. Itaque et illud, quod subiicis, illorum est, suaviter delitiari, nulla futurae vitae sollicitudine: ac nos miseros homunciones, quod tam anxie pro Christi regno laboramus, ludibrio habere. Caeterum in sanctorum intercessione nos eam in partem institimus, quam non est mirum cur praetermittas. Innumerae enim superstitiones hic fuerunt excidendae: quae eo usque emerserant, ut penitus ex hominum animis deleta esset Christi intercessio; sancti pro diis invocarentur; in illos, quae propria sunt Dei officia distribuerentur; nec quidpiam interesset inter eorum cultum et veterem illam, quam omnes merito exsecramur, idololatriam.

Quantum ad purgatorium attinet, scimus veteres alicubi ecclesias fecisse nonnullam in precibus mortuorum mentionem, sed illam raram et sobriam, et paucis tantum verbis comprehensam, denique, in qua appareret, nihil aliud velle, quam suam erga mortuos caritatem obiter testari. At nondum nati erant architecti, a quibus purgatorium istud vestrum construeretur: qui postea in tantam amplitudinem illud dilatarunt, in tantam extulerunt altitudinem, ut potissima regni vestri portio ipso fulciatur. Scis ipse, qualis errorum lerna inde emerserit; scis quot praestigias sponte excogitarit superstitio, quibus se luderet; scis quot imposturas fabricata sit hic avaritia, quo omne genus homines emulgeret; scis quanto pietatis detrimento factum id fuerit. Nam ut omittam verum Dei cultum ex eo valde concidisse, hoc certe fuit pessimum, quod dum certatim volunt omnes sine ullo Dei praecepto opitulari mortuis, germana caritatis officia, quae tantopere exiguntur, penitus neglexerunt.

Non patiar, Sadolete, ut eiusmodi flagitiis ecclesiae nomen inscribendo, et eam contra fas et ius infames, et nobis invidiam apud imperitos facias, ac si bellum cum ecclesia gerere nobis decretum foret. Nam, ut fateamur iacta fuisse olim semina quaedam superstitionum, quae ab evangelii puritate nonnihil degenerabant, scis tamen ista, quibuscum in primis belligeramur, impietatis monstra, non ita pridem vel nata esse, vel certe in hanc magnitudinem excrevisse. Sane ad regnum vestrum expugnandum, conterendum, disperdendum, non divini verbi modo virtute, sed sanctorum etiam patrum praesidio armati sumus. Atque ut ecclesiae autoritatem, quam, veluti Aiacis clypeum, subinde nobis opponis, aliquando tibi prorsus excutiam: nonnullis adhuc propositis exemplis indicabo, quanto intervallo a sancta illa antiquitate differatis. Eversi ministerii vos accusamus, cuius vacuum [fol. 34] sine re nomen apud vos manet. Quantum enim ad pascendi populi curam attinet, episcopos ac presbyteros mutas esse statuas, pueri quoque cernunt: praedando solum ac vorando strenuos esse, omnium ordinum mortales experiuntur. In sacrae coenae locum sacrificium subiisse, quo sua virtute exinanitur mors Christi, indigne ferimus. In exsecrandam missarum nundinationem vociferamur: coenam Domini dimidia ex parte querimur ereptam esse populo christiano. In sceleratam simulacrorum adorationem invehimur. Sacramenta ostendimus multis profanis opinionibus inquinata. Indulgentias docemus horrendo crucis Christi opprobrio obrepsisse. Traditionibus humanis christianam libertatem imploramus obrutam fuisse et oppressam. His ergo ac similibus pestibus purgandas curavimus, quas nobis ecclesias Dominus commendavit. Expostula, si potes, nobiscum de iniuria, quam catholicae ecclesiae irrogavimus, dum ausi sumus violare sacras eius sanctiones. Enimvero id iam magis pervulgatum est, quam ut negando quidpiam proficias, in istis omnibus non obscure a nobis stare veterem ecclesiam: vobisque nihilo minus, quam nos ipsos, adversari. Hic vero succurrit, quod alicubi extenuandi causa dicis, etiam si mores vestri parum sint compositi, non esse ideo causam, cur a sancta ecclesia discessionem faciamus. Fieri quidem vix potest, ut tot crudelitatis, avaritiae, rapacitatis, intemperantiae, arrogantiae, insolentiae, libidinum, scelerumque omnium exemplis, quae in hominibus ordinis tui palam conspicua sunt, non magnopere a vestra parte alienentur plebis animi: verum nihil eorum nos perpulisset ad ea tentanda, quae multo maiori necessitate sumus aggressi. Ista porro fuit necessitas, quod lux divinae veritatis exstincta, se-

1) salsum, *legunt veteres;* ce gentil propos, *vertit Gallus. Gallasius primus scripsit* falsum, *quem recentiores sequuti sunt.*

pultum Dei verbum, virtus Christi profunda oblivione inducta, munus pastorale inversum erat. Interim sic grassabatur impietas, ut nullum prope religionis dogma a fermento purum, nulla caeremonia errore vacua, nulla divini cultus portiuncula a superstitione intacta esset. Qui cum talibus malis conflictantur, bellumne indicunt ecclesiae, ac non potius extremis malis afflictae opitulantur? Et adhuc obedientiam humilitatemque vestram nobis venditas, quod vos retineat ecclesiae veneratio, quo minus ad exigenda haec flagitia manum admoveatis. Quid homini christiano cum ista praevaricatrice obedientia, quae verbo Dei licentiose contempto obsequia sua defert hominum vanitati? Quid cum ista contumaci praefractaque humilitate, quae, despecta Dei maiestate, homines modo suspicit ac reveretur? Facessant inanes virtutum tituli, qui ad obtegenda vitia accersuntur. Rem ipsam sine fuco afferamus: sit inter nos humilitas, quae ab [fol. 35] infimo exorsa, suo quemque gradu ita colat, ut ecclesiae summam dignationem observantiamque deferat, quae tamen ipsa demum ad Christum, ecclesiae caput, referatur; sit obedientia, quae sic ad audiendos praefectos ac maiores nos componat, ut omnia tamen obsequia ad unicam verbi Dei regulam exigat; sit denique ecclesia, cui supremae curae sit, religiosa humilitate suspicere verbum Dei, et sub eius obedientia se continere. At, cuius arrogantiae est, inquies, iactare penes vos solos esse ecclesiam, et eam interim adimere orbi universo? Nos vero, Sadolete, ecclesias Christi eas, quibus praesidetis, esse non negamus, sed pontificem romanum, cum toto pseudoepiscoporum grege, qui pastorum locum istic occuparunt, immanes esse lupos dicimus: quibus unicum studium hactenus fuit, atterere et disperdere Christi regnum, donec vastitate et ruina deformarent. Neque hanc tamen querimoniam primi movemus. Bernardus quanta vehementia in Eugenium omnesque suae aetatis episcopos fulminat? At quanto saeculi illius conditio hac praesenti tolerabilior? Ad extremum enim nequitiae perventum est: ut iam nec vitia sua, nec remedia pati possint adumbrati isti praesules, in quibus stare et perire ecclesiam putas, a quibus nos ipsam dicimus immaniter fuisse disiectam et mutilatam, et parum abfuisse, quin ad internecionem usque deleretur. Quod certe fuisset factum, nisi singularis Dei bonitas obstitisset. Ita in omnibus locis, qui romani pontificis tyrannide occupantur, vix apparent sparsa quaedam et lacera vestigia, ex quibus ecclesias illic semisepultas iacere agnoscas. Neque id absurdum videri tibi debet, qui audis ex ore Pauli, non alibi sedem Antichristo fore, quam in medio Dei sanctuario (2 Thess. 2, 4). An non vel una haec admonitio expergefacere nos debet, ne quae forte nobis praestigiae et captiones in ecclesiae nomine intendantur? Sed qualescunque sint, inquis, scriptum tamen est: Quae dicunt facite (Matth. 23, 3). Sane, si in cathedra Mosis sedeant. Sed ubi e cathedra vanitatis populum nugis dementant, scriptum est: Cavete ab eorum fermento (Matth. 16, 6). Non est nostrum, Sadolete, suum ecclesiae ius eripere, quod illi non modo Dei benignitate concessum, sed multis etiam interdictis severe vindicatum fuit. Nam ut ad regendam ecclesiam non emittuntur ab ipso cum licentiosa exlegique potestate pastores, sed ad certam officii formulam adstringuntur, quam excedere non liceat, ita explorare iubetur ecclesia quam fideliter vocationi respondeant suae, quos ea lege sibi praefectos habet (1 Thess. 5, 21; 1 Ioann. 4, 1). Atqui vel non multum habebit momenti Christi testimonium, aut nefas erit, autoritatem vel minima ex parte iis abrogari, quos tam splendidis elogiis ornavit. Imo vero falleris, si putas Dominum imposuisse populo [fol. 36] suo tyrannos, qui pro libidine dominarentur, ubi iis quos ad evangelium promulgandum mittebat, tantum detulit potestatis. In eo autem impingis, quod non cogitas ante illos circumscribi certis finibus, quam potestate instruantur. Audiendos ergo fatemur, non secus ac Christum ipsum, ecclesiasticos pastores, sed qui munus sibi iniunctum exsequantur. Id porro ipsum esse dicimus, non quae a se ipsis placita temere excuderint, confidenter ingerere, sed quae ex ore Domini oracula acceperint, religiose ac bona fide proferre. Nam et iis cancellis terminavit Christus, quam apostolis reverentiam voluit exhiberi: nec Petrus plus aliquid vel sibi tribuit, vel aliis permittit, quam ut quoties loquuntur inter fideles, veluti ex ore Domini loquantur (1 Petr. 4, 11). Effert quidem magnifice Paulus (2 Cor. 13, 10) spiritualem illam qua praeditus erat potestatem, sed adhibita moderatione, ut ne quid valeat, nisi ad aedificationem; ut ne quam dominationis speciem prae se ferat; ut ne ad fidem subiugandam conferatur. Superbiat nunc, ut volet, Petri successione pontifex vester: etiam si eam sibi evicerit, nihil tamen inde consequetur, quam sibi obedientiam a christiano populo deberi, quantisper fidem ipse Christo servaverit, nec ab evangelii puritate deflectat. Non enim in alium ordinem vos cogit ecclesia fidelium quam in quo stare vos Dominus voluit: ubi ad eam vos regulam exigit, qua tota vestra potestas continetur. Hic, inquam, ordo inter fideles est constitutus Domini voce, ut propheta, qui locum docendi tenet, a consessu iudicetur (1 Cor. 14, 29). Ab eo quicunque se eximit, e numero prophetarum se prius expungat necesse est.

Atque hic mihi se aperit latissimus redarguendae inscitiae tuae campus, siquidem vulgo fidelium nihil inter religionis controversias reliquum facis, nisi ut aversis a re ipsa oculis, doctioribus se addicant. At quum obnoxiam Satanae animam esse constet, quae

aliunde quam a Deo uno pendet, quam miseri erunt, quicunque talibus fidei rudimentis imbuentur? Hinc animadverto, Sadolete, nimis otiosam te habere theologiam: qualis est fere eorum omnium qui seriis conscientiae certaminibus nunquam fuerunt exercitati. Alioqui enim hominem christianum in tam lubrico, imo tam praecipiti loco nunquam constitueres, in quo vix momentum posset consistere, si quando vel minimum impelleretur. Da mihi, non dico aliquem de media plebe indoctum, sed rudissimum subulcum: si in grege Dei censetur, comparatum esse ad militiam illam oportebit, quae piis omnibus est a Deo ordinata. Adest accinctus hostis, imminet, congreditur, ac hostis quidem instructissimus, et cui nulla mundi virtus est inexpugnabilis: quibus ad resistendum vel praesidiis munietur, vel telis armabitur ille miser, ut non statim absorbeatur? Unico sane gladio pugnandum docet Paulus, verbo Domini (Ephes. 6, 17). Ergo inermis diabolo ad necem deditur anima, ubi Dei verbo spoliatur. [fol. 37] Age nunc, an non erit prima haec hostis machinatio, ut gladium Christi militi excutiat? Quis porro excutiendi modus, nisi ut dubitationem illi iniiciat, sitne verbum Domini quo innititur, an hominis? Quid misero hic facies? Iubeasne circumspectare ubinam sint viri docti in quos reclinatus quietem capiat? At ne respirare quidem ipsum in hoc subterfugio sinet hostis. Nam si semel eo impulerit, ut in homines incumbat, urgebit ac percellet magis ac magis, donec praecipitem dederit. Ergo aut ex facili opprimetur, aut relictis hominibus recta in Deum respiciet. Ita sane res habet, fidem christianam non humano testimonio fundatam, non ambigua opinione suffultam, non hominum autoritate subnixam esse oportet, sed digito Dei viventis cordibus nostris insculptam, ut nullis errorum offuciis obliterari queat. Itaque nihil habet Christi, qui haec elementa non tenet: Deum unum esse, qui mentes nostras ad perspiciendam suam veritatem illuminat, qui eodem illam spiritu cordibus obsignat, qui certa eius testificatione conscientias confirmat. Haec illa est plena firmaque, ut ita loquar, certitudo nobis a Paulo commendata: quae, ut nullum dubitationi locum relinquit,[1] ita non modo inter hominum defensiones non vacillat aut haesitat, utri potius adhaereat parti, sed quae, toto orbe adversante, constare sibi non desinit. Hinc ea quoque nascitur, quam ecclesiae tribuimus, et illibatam volumus servari, iudicandi facultas. Utcunque enim tumultuetur mundus opinionumque varietate perstrepat, nunquam tamen sic destituitur fidelis anima, quin rectum ad salutem cursum teneat. Neque tamen aut eam fidei perspicaciam somnio, quae in veri falsique discrimine nusquam aberret, nusquam hallucinetur; aut eam affingo contumaciam, quae universum hominum genus velut ex alto despiciat, nullius iudicium moretur, delectum inter indoctos ac eruditos nullum habeat: quin potius fateor, pias ac vere religiosas mentes non omnia Dei mysteria semper assequi, interdum etiam in rebus evidentissimis caecutire, ita scilicet Domino providente, quo ad submissionem modestiamque assuefiant. Rursum tantam esse fateor apud eas bonorum omnium, nedum ecclesiae, reverentiam, ut non facile ab ullo se homine dimoveri sinant, in quo rectam Christi intelligentiam deprehenderint: ut nonnunquam suspendere iudicium malint, quam ad dissensionem leviter prosilire. Tantum contendo, quantisper Domini verbo insistunt, nunquam ita deprehensas teneri, ut in exitium abducantur. Verbi autem ipsius certam adeo ac perspicuam iis esse veritatem, ut neque ab hominibus, neque ab angelis labefactari queat. Proinde facessat nugatoria illa, [fol. 38] quam rudibus et illiteratis convenire dicis, simplicitas, ad doctiores respectare, et ad eorum nutum inclinare. Praeterquam enim quod fidei nomen non meretur de religione persuasio quantumlibet obstinata, quae alibi, quam in Deo, acquiescit, quis fidem appellet, ambiguam nescio quam opinionem, quae non tantum diaboli artibus facile extorqueatur, sed sponte, pro temporum inclinatione, fluctuetur? cuius vix alius sperari finis potest, quam ut tandem evanescat?

Quod non alio nos spectasse cavillaris, tyrannicum hoc iugum excutiendo, quam ut nos in effrenem licentiam solveremus, abiecta etiam, si Deo placet, futurae vitae cogitatione, iudicium ex comparatione vitae nostrae cum vestra feratur. Multis quidem vitiis[1] abundamus, labimur nimis saepe ac delinquimus. Sed impedior verecundia, ne, quoad per veritatem licet, gloriari ausim, quanto vos omni ex parte antecellamus: nisi forte Romam excipere velis praeclarum illud sanctitatis sacrarium: quae ruptis rectae disciplinae repagulis, proculcata omni honestate, sic in omnia flagitiorum genera exundavit, ut vix unquam tale foeditatis exemplum exstiterit. Nos scilicet oportebat tot discriminibus ac periculis capita nostra obiicere, ne eius exemplo ad severiorem continentiam adstringeremur. At nos minime refugimus, quin disciplina, quae vetustis canonibus sancita fuit locum hodie habeat, diligenter ac bona fide custodiatur: quin potius semper testati sumus, ut ecclesia ita misere collaberetur, non aliunde magis factum esse, nisi quia luxu et indulgentia enervata fuit. Disciplina enim, non secus ac nervis, corpus ecclesiae, ut bene cohaereat, necesse est

1) *Ed. princeps:* reliquit.

1) *In editione Gallasii vitiose scribitur:* ut iis, *quod in sequentibus* 1576. 1597. 1611 *servatum, ab Amstelodamensibus vero expurgatum est.*

colligari. Ea autem quomodo in vestra parte vel colitur, vel appetitur? Ubi sunt veteres illi canones, quibus veluti frenis episcopi ac presbyteri in officio retinebantur? Quomodo apud vos eliguntur episcopi? qua probatione? qua censura? qua diligentia? qua cautione? Quomodo muneri suo initiantur? quo ordine? qua religione? Tantum defungendi causa iureiurando adiguntur, se pastorale munus obituros: sed id non in alium, ut apparet, finem, nisi ut super alia flagitia periurio quoque se obstringant. Quia ergo ecclesiastica munera invadendo potestatem videntur sibi inire nulla lege adstrictam, omnia sibi in ea licere putant: ut credibile sit, inter piratas ac latrones plus esse iuris et politiae, magisque valere leges, quam in universo vestro ordine.

Quoniam autem ad extremum inducta, quae causam nostram sustineret, persona, nos veluti reos ad Dei tribunal citasti, ego vero illuc te non dubitanter revoco. Ea enim nobis constat doctrinae nostrae conscientia, quae nec coelestem illum iudicem exhorrescat, [fol. 39] a quo ipsam non dubitat prodiisse. Illas autem ineptias nihil moratur, quibus ludere tibi placuit: minime certe in loco. Quid enim magis importunum, quam ubi in Dei conspectum ventum est, nugas nescio quas comminisci, et defensionem nobis parum idoneam affingere, quae mox concidat? Piis animis, quoties in mentem venit dies ille, maior incutitur religio, quam ut illis ita otiose delitiari vacet. Omissis ergo delitiis talibus diem illum cogitemus, cuius exspectatione suspensi semper esse debent hominum animi. Ac meminerimus, non ita fidelibus esse expetendum, quin profanis ac sceleratis Deique contemptoribus merito formidabilis esse debeat. Aures arrigamus ad illum tubae clangorem, quem ipsi quoque mortuorum cineres e sepulcris suis exaudient. Mentes animosque intendamus in illum iudicem, qui sola vultus sui illustratione reteget quidquid in tenebris latet: omniaque humani cordis arcana patefaciet, et solo spiritu oris proteret omnes iniquos. Tu nunc vide quid pro te ac tuis serio respondeas: causam sane nostram, ut Dei veritate suffulta est, ita iusta defensio minime deficiet. De personis non loquor, quarum salus non in patrocinio, sed in humili confessione supplicique deprecatione posita erit; sed quantum ad ministerii causam attinet, nemo erit nostrum, qui non ita pro se loqui possit.

Ego quidem sum expertus, Domine, quam difficile sit ac grave, sustinere apud homines eius, qua in terris premebar, accusationis invidiam, sed qua fiducia semper ad tuum tribunal provocavi, eadem nunc coram te appareo: quando in iudicio tuo eam scio regnare veritatem, cuius ego fiducia subnixus primo aggredi ausus sum: cuius praesidio instructus, perficere potui, quidquid a me in tua ecclesia gestum est. Duobus maximis criminibus reum me fecerunt, haereseos et schismatis. Atqui [1]) haeresis illis fuit, quod receptis inter eos dogmatibus ausus sum reclamare. Quid vero fecissem? Audiebam ex ore tuo, non aliam esse veritatis lucem, ad animas nostras in viam vitae dirigendas, quam quae a verbo tuo accenderetur. Audiebam esse vanitatem, quidquid de tua maiestate, de cultu numinis tui, de religionis tuae mysteriis concipiunt a se ipsis humanae mentes. Audiebam sacrilegam esse temeritatem, si natae in hominum cerebris doctrinae pro verbo tuo ecclesiae ingerantur. Quum autem oculos ad homines converterem, illic omnia longe diversa apparebant. Qui fidei antistites habebantur, verbum tuum neque intelligebant, neque magnopere curabant. Peregrinis tantum dogmatibus circumagebant miseram plebem, ac nescio quibus ineptiis deludebant. In plebe ipsa summa verbi tui veneratio erat, veluti rem inaccessam procul revereri, [fol. 40] interim ab omni eius inquisitione abstinere. Haec tum supina pastorum socordia, tum populi stupiditas fecerat, ut omnia perniciosis erroribus, mendaciis, superstitionibus referta essent. Unum quidem te Deum nominabant, sed quam maiestati tuae gloriam vindicasti alio transferentes, tot sibi figurabant atque habebant deos, quot pro sanctis colere volebant. Christus tuus adorabatur quidem pro Deo, et servatoris nomen retinebat, sed qua parte honorari debuerat, prope iacebat inglorius. Sua enim virtute spoliatus, velut unus aliquis e vulgo, in turba sanctorum delitescebat. Nemo erat, qui unicum illud, quod tibi in cruce obtulit, et quo nos tibi reconciliavit, sacrificium vere reputaret; nemo qui de aeterno eius sacerdotio, et quae inde pendet intercessione, vel per somnium cogitaret; nemo, qui in una eius iustitia acquiesceret. Illa vero salutis fiducia, quae verbo tuo et praecipitur et fundatur, fere evanuerat. Quin id erat instar oraculi receptum, stultae esse arrogantiae, et, ut ipsi loquebantur, praesumptionis, si quis tua benignitate filiique tui iustitia fretus, certam ac intrepidam salutis spem conciperet. Erant profanae opiniones non paucae, quae prima eius doctrinae, quam nobis verbo tuo tradidisti, placita a radice subverterent. Sana quoque baptismi coenaeque intelligentia plurimis mendaciis corrupta erat. Iam vero quum omnes, non sine gravi tuae misericordiae contumelia, fiduciam in bonis operibus ponerent, quum bonis operibus gratiam tuam demereri, quum iustitiam sibi comparare, quum peccata expiare, quum tibi satisfacere adniterentur (quae singula virtutem crucis Christi obliterant ac exinaniunt), quae tamen essent bona opera, prorsus nesciebant. Perinde enim, ac si minime ad iustitiam lege tua

1) Atqui, 1539. 1540. *Gallus:* Mais. *Caeteri:* Atque.

instituti forent, multas sibi fabricati erant inutiles nugas, quibus favorem sibi tuum conciliarent: in quibus ita sibi blandiebantur, ut prae illis paene contemnerent, quam in lege tua commendasti verae iustitiae regulam: adeo humana decreta, occupato semel regno, tuis ipsius praeceptis, si non fidem, at certe autoritatem derogaverant. Haec, Domine, ut animadverterem, tu mihi spiritus tui claritate affulsisti; ut deprehenderem quam impia noxiaque essent, tu mihi facem verbo tuo praetulisti; ut pro merito abominarer, animum meum pupugisti. In ratione vero doctrinae reddenda, vides quid conscientia mea ferat: non fuisse scilicet mihi propositum, extra eos evagari fines, quos videbam servis tuis omnibus esse constitutos. Quod ergo didicisse me ex ore tuo non dubitabam, fideliter ecclesiae dispensare volui. Eo certe me potissimum tetendisse constat, in quo plurimum elaboravi. Nempe ut bonitatis iustitiaeque tuae gloria, [fol. 41] discussis quibus antea obtegebatur nebulis, conspicua emineret; ut virtutes beneficiaque Christi tui, abstersis omnibus fucis, ad plenum effulgerent. Nam et nefas esse ducebam, eas res in obscuro iacere, quibus cogitandis ac reputandis essemus nati. Nec maligne aut tenuiter putabam indicandas, quarum amplitudine longe inferior esset omnis oratio. Nec dubitabam in illis diutius homines detinere, ubi eorum quoque salus residebat. Non enim fallere posset oraculum illud: Esse hanc vitam aeternam, nosse te verum Deum, et quem misisti Iesum Christum (Ioann. 17, 3). Quod autem mihi de discessione ab ecclesia obiicere soliti sunt, neque in eo male mihi conscius sum: nisi forte pro desertore habendus est, qui ubi milites fusos ac palatos videt procul ordines reliquisse, signo ducis sublato, eos in stationes suas revocat. Sic enim dispersi erant tui omnes, Domine, ut non modo imperia exaudire non possent, sed etiam ut obliti propemodum essent et ducis sui, et militiae, et sacramenti militaris. Ego, ut eos ab errore colligerem, non alienum signum sustuli, sed insigne illud tuum vexillum, quod nobis sequi necesse est, si volumus in populo tuo censeri. Hic manum mihi iniecerunt, qui quum alios retinere in ordine deberent, in errorem abduxerant; et quum minime desinerem, violenter restiterunt. Hic coeptum est graviter tumultuari, donec ad dissidium usque certamen exarsit. Verum penes quos sit culpa, tuum est nunc pronunciare, o Domine. Ego semper et verbis et factis testatus sum, quanto unitatis studio tenerer. Verum illa mihi erat ecclesiae unitas, quae abs te inciperet, ac in te desineret. Quoties enim pacem et consensionem nobis commendasti, simul ostendisti, te unicum esse illius conservandae vinculum. Me, si pacem habere vellem cum iis qui se iactabant ecclesiae praesules et fidei columnas, eam redimere oportebat veritatis tuae abnegatione. Quidvis autem potius subeundum esse censui, quam ut ad nefariam istam pactionem descenderem. Nam Christus ipse tuus nobis edixit, etiam si coelum terrae permisceatur, oportere tamen verbum tuum aeternum permanere (Matth. 24, 35). Neque vero dissidere me ab ecclesia tua putabam, quia mihi cum primoribus illis bellum erat. Nam et per filium et per apostolos praemonueras, ad eum locum emersuros, quibus consentiendum minime esset. Non de extraneis ille hominibus, sed iis, qui se pro pastoribus venditarent, praedixerat, fore lupos rapaces et pseudoprophetas, simulque mandaverat ut caverem (Matth. 7, 15). Ubi cavere iubebat, an ego manum praebuissem? Nec magis pestilentes fore ecclesiae tuae hostes denunciabant apostoli, quam intestinos qui sub pastorum titulo delitescerent (Act. 20, 29; 2 Petr. 2, 1; 1 Ioann. 2, 18). Quos pronunciabant esse [fol. 42] habendos pro hostibus, ab iis cur dubitassem me seiungere? Erant mihi in oculis prophetarum tuorum exempla, quibus videbam tantas fuisse contentiones cum saeculi sui sacerdotibus ac prophetis: quos certe constat fuisse in populo israelitico ecclesiae praesules. At non ideo habentur pro schismaticis prophetae tui, quod dum collapsam religionem instaurare volunt, illis summa vi repugnantibus non cesserint. Manebant ergo in vera ecclesiae unitate, quum a sceleratis sacerdotibus diris ominibus [1]) devoverentur, quum indigni censerentur, qui locum inter homines, nedum inter sanctos haberent. Eorum ergo exemplis confirmatus sic constiti, ut nihil me illae de ecclesiae desertione obnunciationes minaeve territarent, quo minus constanter intrepideque pergerem iis adversari, qui sub pastorum persona plus quam impia tyrannide ecclesiam tuam disperdebant. Eram enim mihi optime conscius, quanto uniendae ecclesiae tuae studio flagrarem, modo concordiae eius vinculum esset tua veritas. Qui subsequuti sunt motus, ut a me non sunt excitati, ita non est cur mihi imputentur. Scis, Domine, res etiam ipsa apud homines testata est, ut nihil quaesierim, quam verbo tuo controversias omnes dirimi, quo coniunctis animis utraque pars ad stabiliendum regnum tuum conspiraret: ut non detrectarim, vel capitis mei dispendio, pacem ecclesiae restitui, si frustra tumultuari deprehensus forem. Quid autem adversarii? Nonne protinus ad ignes, ad cruces, ad gladios furiose procurrerunt? Nonne unicum sibi praesidium in armis et saevitia esse iudicarunt? Nonne ad eundem furorem omnes ordines instigarunt? Nonne omnes pacificationis rationes respuerunt? Eo factum est,

1) *Sic sola princeps cum Gallo qui vertit:* ia soit ce qu'ilz fussent maudictz de grandes maledictions. *Caeteri libri omnes:* omnibus.

ut res, quae sedari amice alioqui poterat, in tale certamen exarserit. Quanquam autem in tanta rerum conturbatione varia fuerunt hominum iudicia, iam tamen omni timore sum liberatus, postquam ad tuum tribunal adstamus, ubi aequitas cum veritate coniuncta non nisi secundum innocentiam pronunciare potest.

En, Sadolete, non quam tibi ad nos praegravandos comminisci libuit causae nostrae actionem, sed quam esse verissimam et nunc boni cognoscunt, et omnibus creaturis in illo die patefiet. Neque vero iis etiam, qui praedicatione nostra edocti, ad eandem nobiscum causam accesserint, deerit quod pro se loquantur, quando haec cuique parata erit defensio: Ego, Domine, ut a puero fueram educatus, christianam semper fidem professus sum. Ipsius autem fidei rationem non aliam initio habui, quam quae tunc passim obtinuerat. Verbum tuum, quod instar lampadis praelucere universo populo tuo debuerat, ademptum, vel certe suppressum nobis erat. Et ne quis maiorem lucem desideraret, [fol. 43] insederat omnium animis ista persuasio, coelestis illius arcanaeque philosophiae inquisitionem paucis melius delegari, a quibus oracula peterentur: plebeiis ingeniis non altiorem intelligentiam convenire, quam ut se ad ecclesiae obedientiam subigerent. Rudimenta autem, quibus fueram initiatus, eiusmodi erant, ut nec me ad legitimum numinis tui cultum satis instituerent: neque mihi ad certam spem salutis viam expedirent: nec me bene ad officia formarent christianae vitae. Te quidem unum pro Deo meo colere didiceram: sed quum me penitus fugeret vera colendi ratio, in primo statim ingressu excidebam. Credebam, ut fueram edoctus, filii tui morte me redemptum esse ab obligatione aeternae mortis: sed eam imaginabar redemptionem, cuius virtus nequaquam ad me perveniret. Exspectabam futurum resurrectionis diem, sed cuius memoriam, velut rei infaustissimae, abominarer. Atque hic sensus non mihi privatim domi natus erat, sed ex ea doctrina, quae tum a populi christiani magistris populo passim tradebatur, conceptus. Clementiam erga homines tuam praedicabant illi quidem, sed non nisi eos, qui se dignos praebuissent. Dignitatem porro in operum iustitia collocabant, ut ille demum in gratiam abs te reciperetur, qui se tibi operibus conciliaret. Nec dissimulabant tamen interim, miseros esse nos peccatores, et qui saepe carnis infirmitate laberemur. Proinde communem oportere, omnibus esse salutis portum, tuam misericordiam: sed enim eius obtinendae hanc demonstrabant rationem, si pro offensis tibi satisfieret. Tum satisfactio nobis iniungebatur: primum ut confessi sacerdoti omnia peccata veniam absolutionemque supplices peteremus; deinde ut bonis operibus malorum memoriam apud te deleremus; postremo, ut ad sufficiendum, quod nobis deesset, sacrificia expiationesque solennes adderemus. Iam quia rigidus esses iudex, ac severus vindex iniquitatis, ostendebant, quam formidolosus esse deberet tuus conspectus. Ideo iubebant ad sanctos primum confugere, ut eorum intercessione, exorabilis ac propitius nobis redderceris. His omnibus quum utcunque perfunctus essem, tametsi nonnihil interquiescebam, procul tamen adhuc aberam a certa conscientiae tranquillitate. Quoties enim vel in me descendebam, vel animum ad te attollebam, extremus horror me incessebat, cui nulla piacula, nullae satisfactiones mederi possent. Ac quo me propius considerabam, eo acrioribus pungebatur aculeis conscientia, ut non aliud restaret solatium, quam me ipsum oblivione ludere. Quia tamen nihil melius offerebatur, iter, quod exorsus eram, prosequebar: quum interim excitata est longe diversa doctrinae forma, non quae a christiana professione nos [fol. 44] abduceret, sed quae illam ad suum fontem reduceret, et velut a faecibus repurgatam suae puritati restitueret. Ego vero novitate offensus, difficulter aures praebui: ac initio, fateor, strenue animoseque resistebam. Siquidem (quae hominibus ingenita est in retinendo quod semel susceperunt instituto, vel constantia, vel contumacia) aegerrime adducebar, ut me in ignoratione et errore tota vita versatum esse confiterer. Una praesertim res animum ab illis meum avertebat, ecclesiae reverentia. Verum ubi aliquando aures aperui, meque doceri passus sum, supervacuum fuisse timorem illum intellexi, ne quid ecclesiae maiestati decederet. Multum enim interesse admonebant, secessionem quis ab ecclesia faciat, an vitia corrigere studeat, quibus ecclesia ipsa contaminata est. De ecclesia praeclare loquebantur, summum unitatis colendae studium prae se ferebant. Ac ne in ecclesiae nomine cavillari viderentur, ostendebant non esse novum, ut antichristi pro pastoribus illic praesiderent. Eius rei exempla non pauca proferebant, quibus apparebat, nec alio spectare ipsos, quam ad ecclesiae aedificationem: et in eo similem habere causam cum multis Christi servis, quos ipsi in numero sanctorum habebamus. Quod autem liberius ferrentur in romanum pontificem, qui et pro Christi vicario, et Petri successore, et ecclesiae principe colebatur, sic excusabant: Eiusmodi titulos inania esse terriculamenta quibus adeo perstringi piorum oculos non oporteret, ut rem intueri ac excutere non auderent. Illum, quum mundus ignorantia et hebetudine, velut alto sopore, oppressus esset, in tantum fastigium emersisse; certe non verbo Dei constitutum, non legitima ecclesiae vocatione ordinatum ecclesiae principem fuisse, sed voluntarium, et a se ipso lectum. Illam porro tyrannidem, qua in Dei populum grassatus esset, nullo modo esse ferendam, si vellemus salvum apud nos Christi regnum. Nec illis deerant, quibus ea omnia confirmarent, validissimae rationes. Principio,

quidquid ad stabiliendum papae principatum solebat tum adduci, clare diluebant. Ubi omnia illi[1]) sua firmamenta abstulerant, tantam quoque eius altitudinem Dei verbo demoliebantur. Eo usque res deveniebat, ut palam esset conspicuumque eruditis simul ac indoctis, verum ecclesiae ordinem tunc interiisse; claves, quibus ecclesiae disciplina continetur, fuisse pessime adulteratas; collapsam christianam libertatem; prostratum denique fuisse Christi regnum, quum erectus fuisset hic principatus. Habebant praeterea, quo conscientiam meam stringerent, ne in istis, quasi nihil ad me pertinerent, securus conniverem. Multum enim abesse, quin sit aliquod voluntario errori apud te patrocinium, quum ne is quidem impune erret, qui mera ignoratione [fol. 45] a via seducitur. Quod ipsum filii tui testimonio comprobabant: Si caecus caecum ducit, ambo in foveam cadunt (Matth. 15, 14). Quum iam animus meus ad seriam attentionem comparatus foret, hic vero, tanquam illata luce, animadverti, in quo errorum sterquilinio fuissem volutatus, quot inde sordibus ac maculis foedatus essem. Quod ergo officii mei fuit, eius, in qua prolapsus eram, miseriae, multo etiam magis eius, quae mihi imminebat, aeternae mortis agnitione vehementer consternatus, nihil prius habui quam ut damnata, non sine gemitu ac lacrymis, superiore vita, me in vitam[2]) tuam reciperem. Et nunc, Domine, quid aliud misero mihi superest quam ut deprecationem tibi pro defensione offeram, ne horrendam illam a verbo tuo defectionem ad calculum revoces, a qua me semel mirifica tua benignitate vindicasti?

Nunc istam actionem, Sadolete, cum ea, si libet, compara, quam plebeio tuo assignasti. Mirum, si haesitabis, utram alteri praeferre debeas. Illius enim profecto salus de filo pendet, cuius defensio in hoc cardine vertitur: quod quae sibi a proavis ac maioribus tradita sit religio, eam constanter retinuerit. Iudaei, et Turcae, et Sarraceni hac ratione Dei iudicio elaberentur. Facessat ergo inanis ista tergiversatio ab eo tribunali, quod non hominum autoritati comprobandae, sed universa carne vanitatis mendaciique damnata, asserendae unius Dei veritati erigetur. Quod si ineptiis tecum certare vellem, quam mihi imaginem pingere liceat, non dico papae, aut cardinalis, aut cuiuslibet e vestra factione reverendi praesulis (quibus fere omnibus qui colores aptari queant ab homine non valde ingenioso, pulchre nosti), sed doctoris alicuius, vel inter omnes vestros selectissimi? Nihil sane opus esset, ad eius damnationem, vel dubias in eum coniecturas proferre, vel falsa crimina ementiri. Iustis enim ac certis plus satis gravaretur. Sed ne, quod in te reprehendo, imitari videar, hoc agendi genere supersedeo. Tantum

1) illa, 1576. 1597. 1611. 2) viam, 1576 *seqq. Gallus cum antiquioribus facit.*

hortabor, ut ad se aliquando redeant, ac secum reputent, quam fideliter pascant christianum populum, cui non alius esse potest panis quam Dei sui verbum. Et ne sibi nimium blandiantur, quod nunc magno applausu, et secundis magna ex parte admurmurationibus, fabulam suam agunt, cogitent nondum ad catastrophen se pervenisse: in qua certe non habebunt theatrum, ubi suos fumos impune vendant, ubi credulas mentes imposturis illaqueent: sed unius Dei arbitrio stabunt vel cadent: cuius iudicium non ab aura populari, sed a sua ipsius inflexibili aequitate pendebit: qui non modo de cuiusque factis inquiret, sed de[1]) recondita cordis sinceritate vel nequitia quaestionem exercebit. Ego de omnibus, nulla exceptione, pronunciare non audeo. Quotusquisque [fol. 46] tamen eorum est, qui dum adversum nos conflictatur, non sibi conscius sit, operam se magis hominibus quam Deo locare?

Iam quum tota epistola nos supra modum inclementer tractes, extrema tamen clausula virus tuae acerbitatis pleno ore in nos effundis. Quanquam autem nos minime convicia illa feriunt, et illis iam pro parte antea responsum est, quid tamen, quaeso, in mentem tibi venit, ut avaritiam adhuc nobis obiiceres? Putasne tantam in nostris hominibus fuisse hebetudinem, ut non ab ipsis exordiis cogitarent, se eam ingredi viam quae lucro et quaestui esset adversissima? An vero quum vestram ipsorum avaritiam traducerent, non videbant magnam se necessitatem sibi imponere continentiae ac frugalitatis, nisi pueris quoque ipsis facere se ridiculos vellent? Quum rationem eius corrigendae esse ostenderent, ut nimiis opibus exonerarentur pastores, quo ad ecclesiae curam magis essent expediti, an non sibi sponte aditum ad opes praecludebant? Quae enim iam restabant divitiae, quibus imminerent? Quid? annon hoc erat facillimum ad divitias honoresque compendium, statim ab initio iis quae offerebantur pactionibus vobiscum transigere? Quanti tum multorum silentium redemisset pontifex vester? Quanti hodie quoque redimeret? Cur, si vel minima habendi cupiditate titillantur, omni spe augendae rei praecisa, malunt perpetuo sic miseri esse, quam citra magnam difficultatem uno temporis momento ditescere? Sed ambitio, scilicet, eos retinet. Eius quoque suggillationis quam habueris causam, non video, quum nihil aliud potuerint exspectare, qui hanc actionem aggressi sunt primi, quam ut a toto orbe conspuerentur: et qui postea accesserunt scientes ac volentes se innumeris totius mundi contumeliis ac probris exposuerint. Ubi autem fraudes illae ac intestinae malitiae? Nulla enim earum suspicio in nobis haeret. De iis ergo potius tracta in sacro vestro collegio, ubi quotidie agitantur.

1) de, *om.* 1576 *seqq.*

Calumnias illas, quia ad finem propero, praeterire cogor: quod nostro innitentes capiti, neminem reperimus in tota ecclesia, quem putemus fide aliqua dignum; calumnias tamen esse, iam ante satis demonstravi. Tametsi enim solum Dei verbum extra omnem iudicii aleam constituimus, conciliis vero et patribus ita certam demum autoritatem constare volumus, si ad eius normam respondeant: eo tamen honore locoque concilia et patres dignamur, quem obtinere sub Christo par est. Sed omnium teterrimum est illud crimen, quod sponsam Christi discerpere conati sumus. Id si verum esset, merito et tibi et orbi universo haberemur pro deploratis. Atqui non aliter crimen istud in nos recipiam, nisi discerpi ab iis Christi sponsam contendas, qui virginem castam exhibere Christo [fol. 47] cupiunt; qui sancta quadam zelotypia sollicitantur, quo eam Christo illibatam conservent; qui pravis lenociniis corruptam, ad fidem coniugalem revocant; qui adversus adulteros omnes, quos eius pudicitiae insidiari deprehenderint, contentionem suscipere non dubitant. Et quid nos aliud fecimus? Nonne peregrinis doctrinis tentata, imo violata fuerat, a vestra factione ecclesiae castitas? Nonne violenter a vobis fuerat innumeris superstitionibus prostituta? Nonne foedissimo illo adulterii genere, simulacrorum cultu, inquinata erat? Scilicet, quia non sumus passi, sacrosanctum Christi thalamum tanto haberi a vobis ludibrio, sponsam eius lacerasse dicimur. Ego autem dico illam, quam a nobis falso accusas lacerationem, apud vos non obscure conspici. Neque in ecclesia id modo, sed in Christo ipso, quem misere dissectum esse constat. Quomodo sponso suo adhaereat ecclesia, quem salvum non habet? Ubi autem incolumitas Christi, dum et iustitiae, et sanctitatis, et sapientiae gloria alio transfertur? Atqui antequam accenderetur a nobis certamen, tranquilla omnia et optime pacata erant. Inter pastores quidem, et in ipsa plebe, ignavia et stupor effecerant, ut nullae propemodum essent de religione controversiae. In scholis autem, quam strenue sophistae rixabantur? Ergo non est, quod pacificum adeo vobis regnum tribuas: ubi non alia ratione quies fuit, nisi quia Christus conticebat. Post novum evangelii exortum, magnae, fateor, contentiones efferbuerunt, a quibus antea otium erat. Sed nostris hominibus immerito id imputetur, qui nihil toto actionis suae decursu quaesierunt, nisi ut instaurata religione in veram unitatem discordiis fusae ac dispersae ecclesiae colligerentur. Et ne vetera commemorem, quid nuper recipere detrectarunt, tantum ut ecclesiis pacem conciliarent? Sed frustra omnia experiuntur, vobis contra nitentibus. Quia enim pacem illi habere cupiunt, cum qua simul floreat Christi regnum: vos autem, quidquid accedit Christo, deperire vobis putatis, non mirum est si fortiter resistatis. Et habetis artes, quibus evertatis uno die, quidquid ipsi multis mensibus pro Christi gloria instituunt. Non multis verbis te obruam, quia uno verbo expedire rem licet. Obtulerunt se nostri ad reddendam suae doctrinae rationem. Cedere non detrectant, si victi rationibus fuerint. Per quos nunc stat, quominus et optima pace, et veritatis luce fruatur ecclesia? I nunc, et nos seditiosos appella, qui ecclesiam quiescere non sinamus. Ne quid autem praetermitteres, quod ad gravandam causam nostram faceret, quia multae paucis istis annis sectae ebullierunt, eius quoque rei invidiam, pro tuo candore, in nos derivas: sed vide qua aequitate, [fol. 48] vel quo etiam praetextu. Nam si nos propterea odio digni, iusto quoque olim odio apud impios laborasset christianum nomen. Aut ergo desine hac parte nos infestare: aut palam profitere, christianam religionem tollendam ex hominum memoria, quae tot mundo tumultus pariat. Hoc ergo causae nostrae minime obesse debet, quod modis omnibus conatus est Satan Christi opus impedire. Hoc quaerere magis ad rem pertinebat, quis omnibus quae se extulerunt sectis expugnandis incubuerit. Constat autem nos solos, vobis otiosis ac stertentibus, totam hanc molem sustinuisse. Faxit Dominus, Sadolete, ut tu ac reliqui omnes tui aliquando intelligatis, non aliud esse ecclesiasticae unitatis vinculum, quam si Christus Dominus, qui nos Deo patri reconciliavit, in corporis sui societatem nos ab ista dissipatione recolligat: ut ita uno eius verbo ac spiritu in cor unum et animam unam coalescamus.

Argentorati Calendis Septembribus 1539.

EPINICION CHRISTO CANTATUM

AB

IOANNE CALVINO

CALENDIS IANUARII ANNO M D XLI.

GENEVAE

PER IOANNEM GIRARDUM

1544.

EPINICION CHRISTO CANTATUM

AB

IOANNE CALVINO

CALENDIS IANUARII ANNO M. D. XLI.

IO. CALVINUS LECTORI.

Quum nuper ex nundinis Lugdunensibus reversi nostri mercatores edictum attulissent monachi cuiusdam inquisitoris, Tolosanae curiae decreto confirmatum: in quo phreneticus ille, pro solenni suorum more pios omnes libros damnabat: miratus sum, quum versus quoque meos (sic enim nominabat) recenseri in eo catalogo vidi. Luseram, animi gratia, ante annos quatuor, quum essem Vormatiae, breve carmen: quod quum paucis amicis legendum familiariter dedissem, tria omnino, quod sciam, aut ad summum quatuor exemplaria exscripta tunc fuerant: quae postea quantum ex edicto coniicio, latius manarunt. Nam alioqui sepultum putassem, quod inter meas chartas neglectum iacebat: ut affirmare ausim, non esse in hac urbe duos, qui antehac legerint, me conscio. Nec certe aliud habebam consilii, nisi ut supprimeretur penitus. Sed quia furiosus hic monachus, et nihilo sanior curia Tolosana, dum eius lectionem interdicere volunt, faciunt ut vulgo innotescat, me aliquod scripsisse carmen, de quo, quodnam et quale sit, alii atque alii subinde a me quaerant: edere statim malui, quo et bonos viros quaerendi molestia, et me respondendi, sublevarem. Simul stolidum hunc monachum, eiusque similes commonefacere volui, quid, ita adversum nos insaniendo, proficiant. Nempe hoc consequuntur sua importunitate, ut ipsis invitis ac crepantibus, in lucem veniant multa quae alioqui forsan laterent.

27*

EPINICION.

Ecce novum exoriens Ianus pater inchoat annum:
Quem mos est faustis excipere ominibus.
Haec est illa dies, veteri de more, priorem
Romani faciem quae novat imperii.
Quaque novi emergunt fasces, sellaeque curules
Conspicuum et gemino consule fulget ebur.
Surgat et auspiciis nobis felicibus annus,
Solenni ornanda est ista favore dies.
Christum ergo Regem plebs religiosa salutet:
Atque illum dignis praedicet elogiis.
Ille quidem sine fine regit, regnatque, nec annis
Finitum tenet, aut mensibus imperium.
Aeternum huic decus est, aeterna potentia regni:
Quam nullus variat, diminuitve dies.
Quum tamen hic annos mensesque diesque gubernet:
Temporis et varias ordinet usque vices:
Fas est illius nascentem a laudibus annum
Incipere, ut cursu perpete prosper eat.
Quid? quod mirifica sic nunc virtute refulget,
Ut qui clara recens munia consul obit.
Insignem et solito sese magis exserit, ut qui
Magnanimus domito victor ab hoste redit.
Sic est: victrici quatiens sceptra aurea dextra,
Hostibus horrendi signa dat exitii.
Speque iubet certae nos exsultare salutis,
Iamque triumphalem monstrat adesse diem.
Ergo piae rumpant ingrata silentia linguae:
Nec tantae cessent cardine laetitiae.
Ludibrio ista quidem fiducia, cantus inanis
Hostibus, ut nivei carmen oloris, erit:
Forsitan et dicent: quaenam haec amentia? Christus
Nondum conserta victor eritne manu?
Rettulit intacta quisquam de gente triumphum?
Ante aciem fusam laurea sumpta cui est?
Ergo semineces carmen ferale sepulcri
Accensum credent nos canere ante rogum.
Est aliquid, fateor, quod salvo robore regni
Impietas alta sede superba manet.
Integer ille manet mentito inflatus honore
Qui tribuit summi ius sibi pontificis.
Quin magnos nutu regit inflectitque monarchas,
Erigit et sternit, terret et exhilarat.
Ac digiti signo spatiosum concutit orbem:
Nec minus est hodie, quam fuit ante, ferox.

Nec minus aut miserum Christi dispergit ovile,
    Mendaci aut tetrum virus ab ore vomit.
Nec minus in sanctos furit, insontique cruentas
    Sanguine nunc passim tingit, ut ante, manus.
Sed quia mors vita est, et crux victoria Christi:
    Nil dirae impedient gaudia nostra minae.
Ille sui similis manet, aeternumque manebit,
    Vincere, non vinci, qui patiendo solet.
Quum premitur patiturque, ac desperatus habetur:
    Inde sibi atque suis pulchra trophaea parat.
Nunc stolide effertur terrena superbia: sed mox
    Praeceps ipsa suo pulsa furore ruet.
Sanctus at ille cruor, divini assertor honoris,
    Gignendam ad sobolem seminis instar erit.
Vox gladius Christo est, et lancea spiritus oris:
    Hostem igitur subita sternere voce potest.
Hunc gladium huc illuc iam quintum denique lustrum
    Vibrat agens valida, non sine caede, manu.
Elusit Satanas quos antehac pertulit ictus
    Sacrilegae princeps et Papa militiae.
Nunc magis experti quo pungat acumine, tandem
    Saucius insolito vulnere uterque gemit.
Hinc est, quod stupidusque Papae attonitusque satelles
    Pendet, et exanimis turba profana pavet.
Hinc est, quod strepitu implentur varioque tumultu,
    Infandi et trepidant perfida castra ducis.
Saepius et variis alternant motibus: ut qui
    Iam fracta tentat proelia summa manu.
Compositae interea nobis fiducia mentis,
    Et placido constat pectore firma quies.
Quis Christum hic neget ad perdendos funditus hostes
    Exserere invicta flammea tela manu?
Quis neget hoc victoris opus memorabile? quisve
    Invideat tanto laurea serta duci?
Certatum est acie: partem sibi miles honoris
    Vendicat, ac solidum non sinit esse ducis.
Quid si igitur victi laudem sibi Christus ut hostis
    Asserat, absque hominum vincere marte velit?
Vincere vi magnum est hostem, quid sternere nutu?
    Pellere laus quantum stando fugare decus?
Ecce quiescendo sternit, funditque silendo,
    Quos rabidis similes constitit esse feris.
Nonne hi sunt, passim quos norunt nuper amaro
    De pulmone graves evomuisse minas?
Cur concepta intus rabies inclusa moratur?
    An quod opes atrox non habet ira pares?
Praesidio quo non instructos cernimus? arte
    Nequitiae, gladiis, improbitate, dolis.
Nos modica, imbellis, nuda exarmataque turba,
    Horribiles veluti grex ovium ante lupos.
An non mirifica est regis victoria Christi?
    Nostra quod intrepido corda vigore fovet.
Ergo triumphali redimitus tempora lauro
    Quadriiugi emineat conspicuus solio.
Edomiti currum, positoque furore, sequantur
    Qui cum sacro eius numine bella gerunt.

Eccius hesterno ruber atque inflatus Iaccho
  Praebeat huc duris terga subacta flagris.[1]
Huc caput indomitum subdat, verum ante recepta,
  Qua semper caruit, fronte Cochlaeus iners.[2]
Nausea verbosis generans fastidia libris
  Occluso tacitus iam ferat ore iugum.[3]
Quique diu latuit sub nomine bubo Pelargi,
  Saevo etiam rostro dura lupata premat.[4]
Non quia praecipui: sed quod certamine in isto
  Signiferos statuit flatigiosa cohors.
Ergo sub triplici bellant quicunque tiara,
  Totaque se huc sistant cum duce castra suo.
Astutae vulpes, tinctique cruore leones,
  Et latratorum turba proterva canum.
Ordine quisque suo, magni atque ignobile vulgus,
  Insolito discant subdere colla iugo.
At vos de meliore nota sanctique poetae
  Musa quibus suaves fundit amoena modos,
Magnifico celebrem Christi cantate triumphum
  Carmine. Io paean caetera turba canit.

Quod natura negat, studii pius efficit ardor.
  Ut coner laudes Christe sonare tuas.

---

1) *De celeberrimo Lutheri adversario Io. Eckio non est quod h. l. verba faciamus. Sufficiat pauca quaedam coaetaneorum testimonia attulisse quae ad autoris nostri invectivas illustrandas pertinent. Christophorus Scheurlius in literis suis d.* 4. *Dec.* 1540 *Wormatiae scriptis ad episcopum Eichstadtiensem haec habet:* Ethlich schreyben D. Eck prauch sich eyner kraussen von dreyen massen, domit der diener nit offt einschenken durffen. (*Soden, Beitr. zur Gesch. der Ref. p.* 482.) *Autor huius epistolae Eckii consuetudine satis familiariter tum temporis utebatur. Cruciger Bugenhagio scribit d.* 19. *Maii* 1541: D. Eccius aliquot iam dies decumbit febri laborans ex intemperantia, interdum vini, interdum aquae, ut audimus, multas amphoras hauriens. (*Corpus Ref. IV.* 306.) *Bucerus, in Actis Ratispon. germanice editis fol.* 226, *postquam de eiusdem in colloquio illo partibus plura disseruit, haec addit:* Sunst ist der Eck seines Ehrgeitzes und gantz ontheologischen, unflätigen Lebens dermassen erkandt, auch den seinen, daz man jn zu solchen hohen göttlichen händeln freilich nit würde geordnet haben. *Subjungimus eius epitaphion a Melanthone compositum:*

Πολλὰ φάγων καὶ πολλὰ πιὼν καὶ πολλὰ κάκ' εἰπών,
Ἐν δὲ τάφῳ Ἔκιος γαστέρ' ἔθηκεν ἑήν.

Multa vorans et multa bibens, mala plurima dicens,
Eccius hac posuit putre cadaver humo.

2) *Io. Cochlaeus Norimbergensis inter reformationis et reformatorum adversarios famosissimus plurimos libellos mendaciis et calumniis plenos per tricennale temporis spatium contra eos edidit. Iam* 1521 *Wormatiae, tum* 1530 *Augustae rebus agendis interfuit, et illic Luthero inimicos suscitavit, hic contra Melanthonem scripsit et confessionis Augustanae confutationi edendae operam suam navavit. Cum Calvino primum Hagenoae a.* 1540 *congressum esse vero simile est, quem certe paucis post annis acriter et insulse impugnavit peculiari libello contra eius tractatum de Reliquiis edito, a Beza mox, tacente Calvino, lepide et fortiter profligatus. Vide Baumii Bezam I.* 123. 357. *Obiit a.* 1552.

3) *Fridericus Nausea, proprie Grau dictus, Wirtembergensis, olim Campegio Cardinali a literis, postea Moguntiae concionator, postremo Vindobonae episcopus a.* 1541., *obiit a.* 1552. *Plurima fuerunt eius scripta dialectica, homiletica, iuridica et polemica.*

4) *Ambrosius Pelargus, germanico suo nomine Storch olim appellatus, Nidda oriundus, Hassiae oppido, ordini Praedicatorum adscriptus, et curiae Trevirensis theologus, interfuit concilio Tridentino et obiit a.* 1557. *Varios edidit libellos contra Lutherum, Oecolampadium, alios. De eo Bucerus in quadam epistola inedita d. d.* 4. *Sept.* 1540, *et in Archivis Thomanis Argentorati asservata sic scribit:* Pelargum vestrum novi ante annos multos, hominem et confidentem et contentiosum, a quo ingenio non audio eum multum adhuc recessisse, eamque etiam vitae privatae disciplinam sequi, quae non sit argumento illum de restituendis ecclesiis valde sollicitum esse. Suscepit ille pugnam adversus nos, sed eminus non cominus dimicat, et videtur instituisse magis adeo ut huic quam sibi imposuit personae quam ut ecclesiae Christi inserviat. Nam omne studium eo constat ut quaevis nostra, quamlibet sint ex ipsa scriptura Dei et sanctissimorum patrum scriptis et observatione deprompta, vel calumniosis sophismatis pervertat, vel apertis et impudentibus incessat conviciis, *caett.*

PETIT

TRAICTÉ DE LA SAINCTE CENE

DE NOSTRE SEIGNEUR IESUS CHRIST

AUQUEL EST DEMONSTRÉ LA VRAYE INSTITUTION, PROFFIT ET UTILITÉ D'ICELLE: ENSEMBLE LA CAUSE POURQUOY PLUSIEURS DES MODERNES SEMBLENT EN AVOIR ESCRIT DIVERSEMENT.

PAR M. IEAN CALVIN.

IMPRIMÉ
A GENEVE, PAR MICHEL DU BOIS.
M. D. XLI.

TRAICTÉ[1])

DE

LA SAINCTE CENE DE NOSTRE SEIGNEUR ET SEUL SAUVEUR IESUS CHRIST.

PAR IEAN CALVIN.

Pource que le Sainct Sacrement de la Cene de nostre Seigneur Iesus a esté long temps embrouillé de plusieurs grans erreurs, et ces années passées a encores esté de nouveau enveloppé de diverses opinions et disputes contentieuses,[2]) ce n'est pas de merveilles si beaucoup de consciences infirmes ne se peuvent bonnement resouldre, de ce qu'elles en doivent tenir, mais demeurent en doubte et perplexité, en attendant que, toutes contentions laissées, les serviteurs de Dieu en viennent à quelque concorde. Toutesfois, pource que c'est une chose fort perileuse que de n'avoir nulle certitude [pag. 4] de ce mystere, duquel l'intelligence est tant requise à nostre salut, i'ay pensé que ce seroit un labeur tresutile que de traicter brievement, et neantmoins clairement desduire la somme principalle de ce qu'il en fault sçavoir. Et aussi veu que aucuns bons personnages, considerans la necessité qui en estoit, m'en ont requis: lesquelz ie n'ay peu refuser sans contrevenir à mon debvoir.

Mais à fin de nous bien depescher de toute difficulté, il est expedient de noter l'ordre que i'ay deliberé de suivre. Premierement doncq nous exposerons à quelle fin et pour quelle raison le Seigneur nous a institué ce sainct Sacrement. Secondement, quel fruict et utilité nous en recepvons: où il sera pareillement desclairé comment le corps de Iesus Christ nous y est donné. Puis apres,[3]) quel en est l'usaige legitime. Quartement nous reciterons de quelz erreurs et superstitions il a esté contaminé: où il sera monstré quel different doibvent avoir les serviteurs de Dieu [pag. 5] d'avec les papistes. Pour le dernier poinct, nous dirons quelle a esté la source de la contention, laquelle a esté tant aigrement debatue, mesme entre ceux qui ont de nostre temps remis l'Evangile en lumiere, et se sont employez pour droictement edifficr l'Esglise en saine doctrine.

Quant est du premier article: Puis qu'il a pleu à nostre bon Dieu de nous recevoir par le baptesme en son Esglise, qui est sa maison, laquelle il veult entretenir et gouverner: et qu'il nous a receuz non seullement pour nous avoir comme ses domestiques, mais comme ses propres enfans: il reste que pour faire l'office d'un bon pere, il nous nourrisse et pourvoye de tout ce qui nous est necessaire à vivre. Car de la nourriture corporelle, pource qu'elle est commune à tous, et que les mauvais en ont leur part comme les bons, elle n'est pas propre à sa famille. Bien est vray que nous avons desia en cela un tesmoignage de sa bonté paternelle, [pag. 6] de ce qu'il nous entretient selon le corps: veu que nous participons à tous les biens qu'il nous donne avec sa benediction. Mais tout ainsi que la vie, en laquelle il nous a regenerez, est spirituelle: aussi fault il que la viande, pour nous conserver et confermer en icelle, soit spirituelle. Car nous debvons entendre que non seullement il nous a appellez à posseder une foys son Heritage celeste: mais que par esperance il nous a desia aucunement introduictz en ceste possession: que non seullement il nous a promis la vie, mais nous a desia transferez en icelle, nous retirant de la mort. C'est quand, en nous adoptant pour ses enfans, il nous a regenerez par la semence d'immortalité, qui est sa parolle, imprimée en noz cueurs par son sainct Esprit.

1) *Les éditions de* 1542 *et* 1549 *reproduisent ici ce même titre. Celle de* 1566 *met:* Petit traitté de la saincte Cene de Nostre Seigneur Iesus Christ: auquel est demonstré la vraye institution, profit et utilité d'icelle.
2) *Le traducteur a mis:* minus quam decebat placidis.
3) Puis apres 1541. 1542. 1549; Tiercement 1566; *Gallasius déjà avait mis:* Tertio.

Pour nous sustenter donc en ceste vie, il n'est pas question de repaistre noz ventres de viandes corruptibles et caducques, mais de nourrir noz ames de pasture meilleure et plus precieuse. [pag. 7] Or toute l'Escriture nous dict que le pain spirituel, dont noz ames sont entretenues, est la mesme parolle par laquelle le Seigneur nous a regenerez: mais elle adiouste quant et quant la raison, d'autant que en icelle Iesus Christ, nostre vie unique, nous est donné et administré. Car il ne fault pas estimer qu'il y ayt vie ailleurs qu'en Dieu.[1]) Mais tout ainsi que Dieu a constitué toute plenitude de vie en Iesus, à fin de nous la communiquer par son moyen: aussi il a ordonné sa parolle comme instrument, par lequel Iesus Christ, avec toutes ses graces, nous soit dispensé. Ce pendant, cela demeure tousiours vray, que noz ames n'ont nulle autre pasture que Iesus Christ. Pourtant, le Pere celeste, ayant la solicitude de nous nourrir, ne nous en donne point d'aultre: mais plustost nous recommande de prendre là tout nostre contentement, comme en une refection plainement suffisante, de laquelle nous ne nous povons passer, et oultre laquelle il ne s'en peult [pag. 8] trouver nulle aultre.

Nous avons desia veu comment Iesus Christ est la seule viande dont noz ames sont nourries: mais pource qu'il nous est distribué par la parolle du Seigneur, laquelle il a destinée à cela, comme instrument, qu'elle[2]) est aussi appellée pain et eaue. Or, ce qui est dict de la parolle il[3]) appartient aussi bien au Sacrement de la Cene, par le moyen duquel le Seigneur nous meine à la communication de Iesus Christ. Car d'autant que nous sommes si imbecilles, que nous ne le povons pas recevoir en vraye fiance de cueur, quand il nous est presenté par simple doctrine et predication, le Pere de misericorde, ne desdaignant point condescendre en cest endroict à nostre infirmité, a bien voulu adiouster avec sa parolle un signe visible par lequel il representast la substance de ses promesses, pour nous confermer et fortifier, en nous delivrant de toute doubte et incertitude. Puis doncq que c'est un mystere tant hault et incomprehensible, [pag. 9] de dire que nous ayons communication au corps et au sang de Iesus Christ, et que de nostre part nous sommes tant rudes et grossiers, que nous ne povons entendre les moindres choses de Dieu, il estoit de mestier qu'il nous feust donné à entendre, selon que nostre capacité le povoit porter. Pour ceste cause le Seigneur nous a institué sa Cene, à fin de signer et seeller en noz consciences les promesses contenues

1) Car il ne fault . . . . en Dieu. *Cette phrase est omise dans la traduction latine.*
2) qu'elle 1541—1549; elle 1566 *ss.*
3) il, *est omis à partir de* 1566.

en son Evangile, touchant de nous faire participans de son corps et de son sang: et nous donner certitude et asseurance qu'en cela gist nostre vraye nourriture spirituelle, à ce que ayant un telle arre, nous concepvions droicte fiance de salut. Secondement, à fin de nous exerciter à recongnoistre sa grande bonté sur nous, pour la louer et magnifier plus amplement. Tiercement, à fin de nous exhorter à toute saincteté et innocence, entant que nous sommes membres de Iesus Christ: et singulierement à union et charité fraternelle, comme [pag. 10] elle nous y est en special recommandée. Quand nous aurons bien noté ces troys raisons, que le Seigneur a regardées en nous ordonnant sa Cene, nous aurons desia une entrée à bien entendre, et quel proffit nous en revient, et quel est nostre office pour droictement en user.

Il est doncq temps de venir au deuxiesme[1]) point: à sçavoir, de monstrer combien la Cene du Seigneur nous est proffitable, moyennant que nous en facions bien nostre proffit.[2]) Or, nous congnoistrons l'utilité, en reputant nostre indigence, à laquelle elle subvient. Il est necessaire que nous soyons en merveilleux trouble et torment de conscience, ce pendant que nous regardons qui nous sommes et examinons ce qui est en nous. Car il n'y a celuy de nous qui puisse trouver un seul grain de iustice en soy: mais au contraire, nous sommes tous plains de peché et iniquité: tellement qu'il ne fault point aultre partie pour nous accuser que nostre conscience, [pag. 11] ne aultre iuge pour nous condamner. Il s'ensuit doncq que l'ire de Dieu nous est appareillée, et qu'il n'y a nul qui puisse eschaper de la mort eternelle. Si nous ne sommes endormis et stupides, il fault que ceste horrible cogitation nous soit comme une gehenne perpetuelle pour nous vexer et tormenter. Car le iugement de Dieu ne nous peult venir en memoire que nous ne voyons nostre condamnation s'en ensuyvre. Nous sommes donc desia au gouffre de la mort, sinon que nostre bon Dieu nous en retire. D'avantage, quelle esperance de resurrection povons nous avoir, en considerant nostre chair, qui n'est que pourriture et vermine? Ainsi, tant selon l'ame que selon le corps, nous[3]) sommes plus que miserables, si nous demourons en nous mesmes; et ne se peut faire que nous n'ayons une grande tristesse et angoisse du sentiment d'une telle misere. Or, le Pere celeste, pour subvenir à cela, nous donne la Cene, comme

1) *C'est ainsi que lisent toutes les éditions tant françaises que latines à partir de* 1542. *Celle de* 1541 *met:* troisiesme.
2) *Le traducteur a exprimé cette pensée d'une manière beaucoup plus juste:* modo eum (fructum salutarem) percipere et colligere velimus.
3) *L'édition de* 1541 *met par erreur:* ne sommes.

un miroir auquel nous contemplions nostre [pag. 12] Seigneur Iesus crucifié pour abolir noz faultes et offences, et resuscité pour nous delivrer de corruption et de mort, nous restituant en immortalité celeste. Voy-là donc une singuliere consolation que nous recevons de la Cene, qu'elle nous dirige et meine à la croix de Iesus Christ et à sa resurrection, pour nous certifier que quelque iniquité qu'il y ayt en nous, le Seigneur ne laisse pas de nous recongnoistre et accepter pour iustes: quelque matiere de mort qu'il y ayt en nous, il ne laisse pas de nous vivifier: quelque malheureté que nous ayons, il ne laisse pas de nous remplir de toute felicité.

Ou, pour declairer plus facilement ce qui en est, comme ainsi soit que de nousmesmes nous defaillons en tout bien et que nous n'ayons une seule goutte des choses qui nous doivent ayder à salut, elle nous rend tesmoignage, qu'estans faictz participans de la mort et passion de Iesus Christ, nous avons tout ce qui nous est utile et salutaire. Pourtant nous povons [pag. 13] dire que le Seigneur nous y desploye tous les thresors de ses graces spirituelles, entant qu'il nous faict compaignons de tous les biens et richesses de nostre Seigneur Iesus. Qu'il nous souvienne doncq que la Cene nous est donnée comme un miroir, auquel nous puissions contempler Iesus Christ crucifié pour nous delivrer de damnation, et resuscité pour nous acquerir iustice et vie eternelle. Bien est vray que ceste mesme grace nous est offerte par l'Evangile: toutesfoys, pource qu'en la Cene nous en avons plus ample certitude et pleine iouissance, c'est à bon droict que nous recongnoissons un tel fruict nous en venir.

Mais pource que les biens de Iesus Christ ne nous appartienent de rien, sinon que premierement il soit nostre, il fault que en premier lieu il nous soit donné en la Cene, à ce que les choses que nous avons dictes soient vrayment acomplies en nous. Pour ceste cause i'ay coustume de dire, que la matiere [pag. 14] et substance des Sacremens c'est le Seigneur Iesus: l'efficace, sont les graces et benedictions que nous avons par son moyen. Or, l'efficace de la Cene est de nous confermer la reconciliation que nous avons avec Dieu par sa mort et passion: le lavement de noz ames que nous avons en l'effusion de son sang: la iustice que nous avons en son obeissance: brief, l'esperance de salut que nous avons en tout ce qu'il a faict pour nous. Il fault doncq que la substance soit conioincte avec, ou aultrement il n'y auroit rien de ferme ne certain. De cela nous avons à conclure que deux choses nous sont presentées en la Cene: à sçavoir Iesus Christ, comme source et matiere de tout bien: puis apres, le fruict et efficace de sa mort et passion. Ce que emportent aussi les parolles qui nous y sont dictes. Car en nous commandant de manger son corps et boire son sang, il adiouste que son corps a esté livré pour nous, et son sang espandu pour la remission de noz pechez. [pag. 15] En quoy il denote premierement que nous ne devons pas simplement communiquer à son corps et à son sang, sans aultre consideration: mais pour recevoir le fruict qui nous vient de sa mort et passion. D'aultrepart, que nous ne povons parvenir à la iouissance d'un tel fruict que en participant à son corps et son sang, dont il nous a esté produict. Nous commençons desia à entrer en ceste question tant debattue, et anciennement et au temps present: comment se doivent entendre ces parolles, où le pain est appellé corps de Iesus Christ, et le vin son sang. Laquelle se pourra vuider sans grande difficulté, si nous retenons bien le principe que i'ay n'agueres mis. C'est que toute l'utilité que nous devons chercher en la Cene est aneantye, sinon que Iesus Christ nous y soit donné comme substance et fondement de tout. Cela resolu, nous confesserons sans doubte que de nyer la vraye communication de Iesus Christ nous estre presentée en la Cene, c'est rendre ce [pag. 16] saint Sacrement frivole et inutile, qui est un blaspheme execrable et indigne d'estre escouté. D'avantaige, si la raison de communicquer à Iesus Christ est à fin que nous ayons part et portion en toutes les graces qu'il nous a acquises par sa mort, il n'est pas seulement question que nous soyons participans de son Esprit: mais il nous fault aussi participer à son humanité, en laquelle il a rendu toute obeissance à Dieu son Pere, pour satisfaire de noz debtes.[1]) Combien, à proprement parler, que l'un ne se puisse faire sans l'autre. Car quand il se donne à nous, c'est à fin que nous le possedions entierement. Pour ceste cause, comme il est dit, que son Esprit est nostre vie, aussi luy mesme de sa bouche prononce que sa chair est vrayement viande, son sang vrayement breuvage. Si ces parolles ne sont point dictes pour neant, il convient que, pour avoir nostre vie en Christ, noz ames soient repeues de son corps et son sang, comme de leur propre nourriture. [pag. 17] Cela doncq nous est nomméement testifié en la Cene, quand il nous est dit du pain, que nous le prenions et mangeons,[2]) et que c'est son corps: que nous beuvions du calice, et que c'est son sang. Nomméement il est parlé du corps et du sang, à fin que nous apprenions de là cercher la substance de nostre vie spirituelle. Maintenant, si on demande à sçavoir neantmoins si le pain est le corps de Christ, et le vin son sang, nous respondrons que le pain et le vin sont signes visibles, lesquelz nous representent

1) à noz debtes, 1566 *ss.*
2) *Les éditions plus récentes à partir de* 1549 *ont mis:* mangions.

le corps et le sang: mais que ce nom et tiltre de corps et de sang leur est attribué, pource que ce sont comme instrumens par lesquelz le Seigneur Iesus nous les distribue. La raison de ceste forme et maniere de parler est tresconvenable. Car, comme ainsi soit que ce nous soit une chose incomprehensible, non seulement à l'œil, mais à nostre sens naturel, que la communication que nous avons au corps de Iesus Christ, elle nous est là visiblement monstrée. [pag. 18] Comme nous avons un exemple bien propre en chose semblable. Nostre Seigneur voulant faire apparoistre son Esprit au baptesme de Christ, le representa soubz la figure d'une columbe. Sainct Iean Baptiste, recitant ceste histoire, dit qu'il a veu le sainct Esprit descendre. Si nous enquerons de plus pres, nous trouverons qu'il n'a veu que la columbe, veu [1]) que le sainct Esprit en son essence est invisible. Toutesfois, sçachant que ceste vision n'estoit pas une vaine figure, mais un signe certain de la presence du S. Esprit, il ne doubte pas de dire qu'il l'a veu, pource qu'il s'est representé à luy selon sa capacité. Ainsi en est-il de la communication que nous avons au corps et au sang du Seigneur Iesus. C'est un mystere spirituel, lequel ne se peut voir à l'oeil, ne comprendre en l'entendement humain. Il nous est doncq figuré par signes visibles, selon que nostre infirmité requiert, tellement neantmoins que ce n'est pas une figure nue, mais conioincte avec sa [pag. 19] verité et substance. C'est doncq à bon droict que le pain est nommé corps, puis que non seulement il le nous represente, mais aussi nous le presente. Pour tant, nous concederons [2]) bien que le nom du corps de Iesus Christ est transferé au pain, d'autant qu'il en est Sacrement et figure. Mais nous adiousterons pareillement que les Sacremens du Seigneur ne se doivent et ne peuvent nullement estre separez [3]) de leur verité et substance. De les distinguer à ce qu'on ne les confunde pas, non seulement il est bon et raisonnable, mais du tout necessaire. Et les diviser [4]) pour constituer l'un sans l'autre, il n'y a ordre. Pourtant, quand nous voyons le signe visible, il nous fault regarder quelle representation il ha, et de qui il nous est donné. Le pain nous est donné pour nous figurer le corps de Iesus Christ, avec commandement de le manger: et nous est donné de Dieu, qui est la verité certaine et immuable. Si Dieu ne peut tromper ne mentir, il s'ensuit qu'il accomplit [pag. 20] tout ce qu'il signifie. Il fault doncq que nous recevions vrayement en la Cene le corps et le sang de Iesus Christ, puis que le Seigneur nous y represente la communion de l'un et de l'autre. Car autrement, que seroit-ce à dire, que nous mangeons le pain et beuvions [1]) le vin en signe que sa chair nous est viande et son sang breuvage, s'il ne nous donnoit que pain et vin, laissant la verité spirituelle derriere? Ne seroit-ce pas à faulses enseignes qu'il auroit institué ce mystere? Nous avons doncq à confesser que si la representation que Dieu nous faict en la Cene est veritable, la substance interieure du Sacrement est conioincte avec les signes visibles: et comme le pain nous est distribué en la main, aussi le corps de Christ nous est communiqué, à fin que nous en soyons faictz participans. Quand il n'y auroit autre chose, si avons nous bien matiere de nous contenter, quand nous entendons que Iesus Christ nous donne en la Cene la propre substance [pag. 21] de son corps et son sang, à fin que nous le possedions pleinement, et, le possedant, ayons compaignie à tous ses biens. Car, puis que nous l'avons, toutes les richesses de Dieu, lesquelles sont en luy comprises, nous sont exposées à ce qu'elles soient nostres. Ainsi, pour definir brievement ceste utilité de la Cene, nous povons dire que Iesus Christ nous y est offert, à fin que nous le possedions, et en luy toute plenitude des graces [2]) que nous povons desirer. Et que en cela nous avons une bonne ayde pour confermer noz consciences à la foy que nous debvons avoir en luy.

Le second fruict qu'elle nous apporte est qu'elle nous admonneste et incite à mieux recongnoistre les biens que nous avons receuz et recevons iournellement du Seigneur Iesus, à fin que nous [3]) luy rendions telle confession de louange quelle luy est deue. [4]) Car de nous mesmes nous sommes tant negligens que c'est merveilles, à mediter la bonté de nostre Dieu, sinon qu'il reveille [pag. 22] nostre paresse, et nous poulse à faire nostre debvoir. Or, nous ne sçaurions avoir aiguillon pour nous poindre [5]) plus au vif, que quand il nous faict, par maniere de dire, voir à l'oeil, toucher à la main, et sentir evidemment un bien tant inestimable: c'est de nous repaistre de sa propre substance. C'est ce qu'il veult signifier, [6]) en nous

1) *La première édition* 1541 *porte:* et veu.
2) *La leçon:* nous concederons, *se trouve dans toutes les anciennes éditions et est justifiée par la traduction latine:* concedemus. *C'est l'édition de Bèze* 1566 *qui la première a mis:* considerons, *ce qui a passé dans les éditions suivantes.*
3) ne peuvent nullement estre separez 1541. 1542; ne se peuvent nullement separer 1549 *ss. La traduction de Gallasius met simplement:* sacramenta Domini nullo modo a substantia et veritate sua separari oportere.
4) Et les diviser 1541. Et de les diviser 1542. Mais de les diviser 1549 *ss. Le latin porte:* Sed ita dividere ut alterum sine altero constituatur, absurdissimum.

1) beuvons, 1549 *ss.*
2) de graces, 1566 *ss.*
3) nous, *manque dans les éditions* 1566 *et ss.*
4) quelle luy est deue 1541; qu'elle luy est deue 1542. 1549; qui luy est deue 1566 *ss.*
5) *L'édition de* 1541 *écrit:* prendre.
6) signifier, *manque dans la première édition* (1541).

commandant que nous annuncions sa mort, iusques à ce qu'il vienne. Si c'est doncq une chose tant requise à salut, de ne point mescongnoistre les graces que Dieu nous a faictes, mais les reduire diligemment en memoire et les magnifier envers les autres, à fin de nous edifier mutuellement: en cela nous voyons une aultre singuliere utilité de la Cene, qu'elle nous retire d'ingratitude, et ne permet pas que nous oublions le bien que nous a faict le Seigneur Iesus en mourant pour nous: mais nous induict à luy rendre action de grace, et quasi par confession publique protester combien nous sommes attenus à luy.

La troisiesme utilité gist en ce que [pag. 23] nous y avons une vehemente exhortation à vivre sainctement, et sur tout à garder charité et dilection fraternelle entre nous. Car puis que là nous sommes faictz membres de Iesus Christ, estans incorporez en luy, et unis avec luy, comme à nostre chef, c'est bien raison premierement que nous soyons faictz conformes à sa pureté et innocence, et specialement que nous ayons ensemble telle charité et concorde comme doibvent avoir les membres d'un mesme corps. Combien que pour entendre droictement ceste utilité il ne fault pas estimer que nostre Seigneur seulement nous advertisse, incite et enflambe noz cueurs par le signe exterieur. Car le principal est qu'il besongne en nous interieurement par son sainct Esprit, à fin de donner efficace à son ordonnance, qu'il a destinée à cela comme instrument, par lequel il veult faire son oeuvre en nous. Parquoy, entant que la vertu du sainct Esprit est conioincte avec les Sacremens, quand on les reçoit [pag. 24] deuement, nous avons à esperer [1]) un bon moyen et ayde pour nous faire croistre et proffiter en sainctеté de vie, et singulierement en charité.

Venons au troisiesme poinct principal que nous avons proposé au commencement de ce traicté, assavoir, à l'usaige legitime, qui est d'observer reveremment l'institution du Seigneur. [2]) Car quiconque approche de ce sainct Sacrement [3]) avec mespris ou nonchalance, ne se souciant pas beaucoup de suivre où le Seigneur l'appelle, il en abuse perversement, et en abusant le contamine. Or, polluer et contaminer ce que Dieu a tant sanctifié, c'est un sacrilege intolerable. Ce n'est pas doncq sans cause que sainct Paul denonce une si grieve condamnation sus tous ceux qui le prendront indignement. Car s'il n'y a rien au ciel ne en la terre de plus grand prix et dignité que le corps et le sang du Seigneur, ce n'est pas petite faulte de le prendre inconsiderément, et sans estre bien preparé. Pourtant il nous exhorte de nous bien esprouver pour en user comme il appartient. Quand nous entendrons [pag. 25] quel doibt estre cest examen, nous sçaurons quel est cest usage que nous cerchons.

Or, il nous fault icy bien contregarder. Car, comme nous ne povons mettre trop grande diligence à nous examiner, selon que le Seigneur ordonne: aussi, d'autrepart, les docteurs sophisticques ont mis les povres consciences en perplexité trop perilleuse, ou plustost, en une gehenne horrible, requerant ie ne sçay quel examen dont il n'estoit possible de venir à bout. Pour nous depescher de tous ces troubles, il nous fault reduire le tout, comme i'ay desia dict, à l'ordonnance du Seigneur, comme à la reigle, laquelle ne nous laissera point faillir, quand nous la suivrons. En la suivant, nous avons à esprouver si nous avons vraye repentance en nous mesmes, et vraye foy en nostre Seigneur Iesus Christ: Qui sont deux choses tellement conioinctes, que l'une ne peut consister sans l'autre. Car si nous estimons nostre vie estre située en Christ, il nous [pag. 26] fault recongnoistre que nous sommes mortz en nous. Si nous cerchons en luy nostre vertu, il fault que nous entendions que nous deffaillions en nous mesmes. Si nous estimons toute nostre felicité estre en sa grace, il est necessaire que nous entendions quelle est nostre misere, sans icelle. Si nous avons en luy nostre repos, il fault qu'en nous mesmes nous ne sentions que tourment et inquietude. Or, telle affection ne peut estre, qu'elle n'engendre premierement un desplaisir de toute nostre vie: puis apres une solicitude et crainte, finalement un desir et amour de iustice. Car celuy qui congnoit la turpitude de son peché, et la malheureté de son estat et condition, ce pendant qu'il est aliené de Dieu, en ha telle honte, qu'il est contrainct de se desplaire, se condamner, gemir et souspirer de grande tristesse. D'avantaige, le Iugement de Dieu se presente incontinent, lequel presse la conscience pecheresse de merveilleuse anxieté, [1]) d'autant qu'elle voit qu'il n'y a [pag. 27] nul moyen d'eschaper, et n'a que respondre pour sa defence. Quand avec une telle recongnoissance de nostre misere, nous povons gouster la bonté de Dieu, lors nous desirons de reigler nostre vie à sa volunté, et renoncer à toute nostre vie precedente, pour estre faictz en luy nouvelles creatures. Si nous voulons doncq deuement communiquer à la sacrée Cene du Seigneur, il fault que nous tenions en ferme fiance de cueur le Seigneur Iesus pour nostre iustice unicque, vie et salut,

---

1) nous avons là esperer, 1541. 1542; nous en avons à esperer, 1549 *ss.*

2) *La première édition* 1541 *met simplement:* Venons à l'usaige legitime qui est d'observer, *etc.*

3) de ce Sacrement 1566 *ss.;* ad hoc sacramentum (*Gall.*).

1) *La première édition seule met:* anxieté. *Dans toutes les autres* (1542 *ss.*) *on lit:* angoisse.

recevans et acceptans les promesses qui nous sont données de luy pour certaines et asseurées; renonceans, d'aultrepart, à toute fiance contraire, à fin que en nous deffiant de nous et de toutes creatures, nous reposions [1]) plainement en luy, et nous contentions de sa seule grace. Or, pource que cela ne peut estre, que nous ne congnoissions la necessité que nous avons qu'il nous subviene, il est mestier que nous soyons aussi touchez vivement au dedans du cueur [pag. 28] d'un vray sentiment de nostre misere, lequel nous face avoir faim et soif de luy. Et de faict, quelle mocquerie seroit-ce de venir cercher la viande sans appetit? Or, pour avoir bon appetit, il ne suffit pas que l'estomach soit vuide: mais il est requis qu'il soit bien disposé, et capable de recevoir sa nourriture. De cela doncq il s'ensuit que noz ames doivent estre pressées de famine, et avoir un desir et zele ardent d'estre repeues, pour bien trouver leur nourriture en la Cene du Seigneur. D'avantaige, il est à noter que nous ne povons desirer Iesus Christ sans aspirer à la iustice de Dieu, laquelle gist en l'abnegation de nous mesmes, et obeissance de sa volunté. Car il n'y a ordre que nous pretendions d'estre du corps de Christ, nous abandonnant à toute licence, et menant une vie dissolue. Puis qu'en Christ il n'y a que chasteté, benignité, sobrieté, verité, humilité, et toutes telles vertus: si nous voullons estre ses membres, il fault que toute paillardise, haultesse, intemperance, [pag. 29] mensonge, orgueil et semblables vices soient loing de nous. Car nous ne povons mesler ces choses avec luy, sans luy faire grand deshonneur et opprobre. Il nous doibt tousiours souvenir qu'il n'y a non plus de convenance entre luy et iniquité, qu'entre la clarté et les tenebres. Voy-là doncq comme nous y viendrons en vraye repentance, si nous tendons à cela, que nostre vie soit faicte conforme à l'exemple de Iesus Christ. Toutesfoys, combien que cela soit general en toutes les parties de nostre vie, si a-il specialement lieu en charité, comme elle nous est sur tout recommandée en ce Sacrement; pour laquelle raison il est nommé le lien d'icelle. Car comme le pain qui est là sanctifié pour l'usage commun de nous tous, est faict de plusieurs grains tellement meslez ensemble, qu'on ne sçauroit discerner l'un de l'autre, ainsi devons nous estre unis entre nous d'une amitié indissoluble. Et qui plus est, nous recevons là tout un mesme [pag. 30] corps de Christ, à fin d'en estre faictz membres. Si nous avons doncq dissentions et discords ensemble, il ne tient pas à nous que Iesus Christ ne soit desciré par pieces: et serons coulpables d'un mesme sacrilege, comme si nous l'avions faict. Il ne fault pas doncq que nous presumions nullement d'en approcher, si nous portons quelque hayne ou rancune à homme vivant, et principallement à aucun Chrestien qui soit en l'unité de l'Esglise. Nous devons aussi, pour bien accomplir l'ordre du Seigneur, apporter une autre affection: c'est de confesser de bouche et testifier combien nous sommes redevables à nostre Sauveur, et luy rendre action de grace, non seulement à fin que son nom soit glorifié en nous, mais aussi à fin d'edifier les autres, et les instruire par nostre exemple de ce qu'ilz ont à faire.

Mais pource qu'il ne se trouvera homme sus la terre qui ayt si bien profité en foy et en sainctété de vie, qu'il [pag. 31] n'ayt encore beaucoup d'infirmité tant en l'une qu'en l'autre, il y auroit dangier que plusieurs bonnes consciences ne feussent troublées de ce qui a esté dict, si on ne venoit au devant, en moderant les preceptes que nous avons mis, tant de Foy comme de repentance. Pour tant, c'est une perilleuse maniere d'enseigner que tiennent aucuns, de requerir une parfaicte fiance de cueur et parfaicte penitence, et exclurre tous ceux qui ne l'ont point. Car en ce faisant, tous sont exclus, sans en excepter un. Que ainsi soit, qui sera celuy qui se puisse vanter de n'estre entaché de quelque deffiance? de n'estre subiect à quelque vice ou infirmité? Certes les enfans de Dieu ont telle foy, qu'ilz ont tousiours mestier de prier que le Seigneur subvienne à leur incredulité. Car c'est une maladie tant enracinée en nostre nature, que iamais nous n'en sommes plainement guaris, que nous ne soyons delivrez de ceste prison de nostre corps. D'advantage, ilz cheminent tellement [pag. 32] en pureté de vie, qu'ilz ont mestier iournellement de prier, tant pour la remission des pechez que pour demander grace de myeux proffiter. Combien que les uns soient plus imparfaictz, les autres moins: toutesfoys, il n'y en a nul qui ne deffaille en beaucoup d'endroictz. Ainsi la Cene, non seulement nous seroit inutile à tous, mais aussi pernitieuse, s'il nous y faloit apporter une integrité de foy ou de vie, à laquelle il n'y eust que redire. Ce qui est contraire à l'intention de nostre Seigneur: car il n'a rien donné de plus salutaire à son Esglise. Pourtant, quand nous sentirons en nous une foy imparfaicte, et que nous n'aurons pas la conscience si pure, quelle ne nous accuse de beaucoup de vices, si ne nous doibt pas empescher cela, que nous ne nous presentions à la Saincte Table du Seigneur, moyennant que au meillieu de ceste infirmité nous sentions en nostre cueur que, sans hypocrisie et faintise, nous esperons salut de Iesus Christ, et desirons [pag. 33] de vivre selon la reigle de l'Evangile. Ie dy nomméement qu'il n'y ayt point d'hypocrisie: car il y en a beaucoup qui se deçoivent par vaines flateries, se faisant à croire qu'il suffist de condamner leurs vices, combien qu'ilz

1) nous nous reposions, 1549 *ss.*

s'entretiennent tousiours; [1]) ou bien de se deporter pour un temps, à fin d'y retourner incontinent apres. Or, la vraye penitence est ferme et constante: pourtant, elle nous faict, non pas pour un iour ou une sepmaine, mais sans fin et sans cesse, batailler contre le mal qui est en nous.

Quand nous sentirons doncq en nous une ferme desplaisance et haine de tous vices, procedante de la crainte de Dieu, et un desir de bien vivre à fin de complaire à nostre Seigneur, nous sommes capables de participer à la Cene non obstant les reliques d'infirmité que nous portons en nostre chair. Mesmes si nous n'estions infirmes subiectz à deffiance, et de vie imparfaicte, le Sacrement ne nous serviroit de rien, et eust esté chose superflue de l'instituer. Puis doncq que [pag. 34] c'est un remede que Dieu nous a donné pour subvenir à nostre foiblesse, fortifier nostre Foy, augmenter nostre charité, nous advancer en toute saincteté de vie, d'autant plus en debvons-nous user, que nous sentons que la maladie nous presse. Tant s'en fault que cela nous en doive empescher. Car si nous alleguons, pour nous exempter de venir à la Cene, que nous sommes encores debiles en Foy ou en integrité de vie, c'est comme si un homme s'excusoit pour ne point prendre de medicine, à cause qu'il seroit malade. Voy-là doncq comme la foiblesse de Foy que nous sentons en nostre cueur, et les imperfections qui sont en nostre vie, nous doivent admonester de venir à la Cene, comme à un remede singulier pour les corriger. Seulement, que nous n'y venions point vuides de Foy et repentance. Dont la premiere est cachée dedans le cueur; et pourtant, il fault que nostre conscience nous en rende tesmoignage devant Dieu. La seconde se manifeste par les [pag. 35] œuvres, et pourtant, il fault qu'elle apparoisse aucunement en nostre vie.

Quant est du temps d'en user, on ne le peut pas limiter à tous pour certain. Car il y a aucunesfois des empeschemens particuliers qui excusent l'homme s'il s'en abstient. Et d'avantage, nous n'avons pas de commandement expres de contraindre tous Chrestiens à en user chascun iour qu'elle leur est presentée. Toutesfoys, si nous regardons bien la fin à laquelle le Seigneur nous meine, nous congnoistrons que l'usage en doibt estre plus frequent que beaucoup ne l'ont. Car d'autant que l'imbecilité nous presse, nous avons mestier de nous exerciter tant plus souvent en ce qui nous peut et doibt servir à nous confermer en Foy et advancer en pureté de vie. Pourtant, ceste coustume doibt estre en toutes Esglises bien ordonnées, de celebrer souvent la Cene tant que la capacité du peuple le peut porter. Et un chascun particulier à son endroit se doibt preparer à la recevoir [pag. 36] toutes les foys qu'elle est administrée en la congregation: sinon qu'il y ayt grand empeschement qui le contraingne de s'en abstenir. Combien que nous n'ayons pas commandement expres qui nous definisse le temps et le iour, il nous doibt suffire de congnoistre l'intention de nostre Seigneur estre telle, que nous en usions souvent, autrement [1]) nous ne congnoissons pas bien l'utilité qui nous en vient. Les excuses que aucuns alleguent au contraire, sont trop frivolles. Les uns disent qu'ilz ne se trouvent pas dignes, et soubz umbre de cela s'en abstienent toute l'année; les autres ne se contentent pas de regarder leur dignité, [2]) mais pretendent qu'ilz ne pourroient communiquer avec plusieurs qu'ilz y voient venir sans se bien preparer. Aucuns aussi pensent que c'est chose superflue d'en user souvent, pource que si nous avons une foys receu Iesus Christ, il n'est ia mestier de retourner si tost apres à le recevoir. Ie demande aux premiers qui se couvrent [pag. 37] de leur indignité, comme [3]) leur conscience peut souffrir de demeurer plus d'un an en si povre estat, que de n'oser invocquer Dieu droictement? Car ilz me confesseront que c'est temerité d'invocquer Dieu pour nostre pere, si nous ne sommes membres de Iesus Christ. Ce qui ne peut estre, que la substance et verité de la Cene ne soit accomplye en nous. Or, si nous avons la verité, nous sommes par plus forte raison capables de recevoir le signe. On voit doncq que celuy qui se veult exempter de recevoir la Cene, comme indigne, se bannit de prier Dieu. Au reste, ie n'entens pas de forcer les consciences qui sont tormentées de quelques scrupules, à ce qu'elles se ingerent sans sçavoir comment; mais plustost leur conseille d'attendre que le Seigneur les ayt delivrées. Semblablement, s'il y a cause legitime qui empesche, ie ne nye pas qu'il ne soit loysible de differer. Seulement, ie veux monstrer que nul ne doibt longuement acquiescer en cela, de s'abstenir [pag. 38] de la Cene à cause de son indignité. Veu qu'en ce faisant il se prive de la communion de l'Esglise, en laquelle gist tout nostre bien. Plustost, qu'il s'efforce de combattre contre tous les empeschemens que le Diable luy mettra en avant,

---

1) combien qu'ilz s'entretiennent tousiours, *c'est ainsi qu'on lit dans toutes les éditions à partir de* 1542. *Celle de* 1541 *porte,* combien qu'ilz si entretiennent tousiours, *ce qui nous fait penser que l'auteur aura écrit:* combien qu'ilz s'y entretiennent tousiours. *La traduction latine a mis:* licet ea foveant.

1) *La première édition* (1541) *met:* et que autrement, *ce qui est évidemment une faute.*

2) *Cette leçon se trouve dans les plus anciennes éditions* (1541. 1542). *A partir de* 1549 *on lit:* indignité. *La traduction a mis:* Alii non tantum quam indigni sint considerant, *etc.*

3) comment 1549 *ss.*

à fin de n'estre exclus d'un si grand bien, et consequemment de toutes les graces desquelles la privation s'en ensuit. Les secondz ont quelque couleur, pource qu'ilz prennent cest argument: à sçavoir, que s'il n'est pas licite de manger le pain commun avec ceux qui se nomment freres et menent vie dissollue et meschante; par plus forte raison, il nous fault garder de communiquer avec eux au pain du Seigneur, lequel est sanctifié pour nous representer et dispenser le corps de Christ. Mais la response n'est pas trop difficile: que ce n'est pas l'office d'un chascun particulier de iuger et discerner, pour admettre ou deschasser qui bon luy semble: veu que ceste prerogative appartient à toute l'Esglise en general, ou bien au Pasteur, [pag. 39] avec les Anciens qu'il doibt avoir pour luy assister au gouvernement de l'Esglise. Car sainct Paul ne commande pas d'examiner les autres, mais qu'un chascun s'examine soymesme. Bien est vray que nostre debvoir est de admonester ceux que nous voyons vivre desordonnément, et s'ilz ne vous veulent escouter, d'en advertir le pasteur à fin qu'il y procede par auctorité ecclesiasticque. Mais ce n'est pas le moyen de nous retirer de la compaignie des meschans, en quittant la communion de l'Esglise. D'avantage, il adviendra le plus souvent, que les crimes ne sont pas si notoires, qu'on puisse venir iusque à excommunication. Car combien que le pasteur iuge en son cueur quelque homme indigne, toutesfois, il n'a pas le povoir de le pronuncer tel et luy interdire la Cene, sinon qu'il le puisse convaincre par iugement ecclesiasticque. En tel cas, n'avons autre remede que de prier Dieu qu'il vueille delivrer de plus en plus son Esglise de tous scandales, en attendant le iour dernier [pag. 40] auquel la paille [1]) sera plainement separée du bon grain. Les troisiesmes n'ont nulle apparence de verisimilitude. Car ce pain spirituel ne nous est pas donné à fin que nous en soulions [2]) du premier coup: mais plustost à fin qu'en ayant eu quelque goust de sa douceur, nous appetions [3]) d'avantage et en usions quand il nous est offert. C'est ce que nous avons cy dessus exposé, que ce pendant que nous conversons en ceste vie mortelle, Iesus Christ ne nous est iamais communicqué en telle sorte, que noz ames en soient du tout rassasiées, mais nous veult estre en nourriture continuelle.

Pour venir au quatriesme poinct principal: [4]) le Diable sçachant que nostre Seigneur n'avoit rien laissé plus utile à son Esglise que ce sainct Sacrement, selon sa maniere accoustumée s'est efforcé dez le commencement de le contaminer d'erreurs et de superstitions pour en corrumpre et destruire le fruict, et n'a cessé de poursuivre ceste entreprinse iusques à ce qu'il a quasi du tout renversé [pag. 41] l'ordonnance du Seigneur, et convertie en mensonge et vanité. Mon intention n'est pas de marcquer en quel temps un chascun abus a pris commencement, et en quel temps il a esté augmenté. Il me suffira de noter par articles quelz erreurs le Diable a introduictz, desquelz il nous fault garder, si nous voulons avoir la Cene du Seigneur en son entier.

Pour le premier, comme ainsi soit que le Seigneur nous ayt donné sa Cene à fin qu'elle feust distribuée entre nous pour nous testifier que en communicquant à son corps, nous avons part au Sacrifice qu'il a offert en la croix à Dieu son Pere pour l'expiation et satisfaction de noz pechez: les hommes, de leur teste, ont inventé au contraire que c'est un Sacrifice par lequel nous acquerons la remission de noz pechez devant Dieu. Cela est un sacrilege qui ne se peut nullement porter. Car si nous ne recongnoissons la mort du Seigneur Iesus, comme [1]) un Sacrifice unicque par lequel [pag. 42] il nous a reconcilié au Pere, effaceant toutes les faultes dont nous estions redevables à son iugement, nous destruisons la vertu d'icelle. Si nous ne confessons Iesus Christ estre le seul Sacrificateur, que nous appellons communement Prestre, par l'intercession duquel nous sommes reduictz en la grace du Pere, nous le despouillons de son honneur et luy faisons grande iniure. Puis doncq que ceste opinion qu'on a tenue de la Cene, que c'estoit un Sacrifice pour acquerir remission des pechez, derrogue à cela, il la fault condamner comme diabolicque. Or, qu'elle y derrogue, c'est chose trop notoire. Car comment accorderoit-on ces choses ensemble, que Iesus Christ en mourant ayt offert un sacrifice à son Pere, par lequel il nous a, une foys pour toutes, acquis remission et grace de toutes noz faultes, et que iournellement il faille sacrifier pour obtenir ce qu'on doibt cercher en icelle mort seullement? Cest erreur n'a pas esté du premier coup [pag. 43] tant extreme: mais petit à petit a pris son accroissement, iusques à ce qu'il est là venu. Il appert que les anciens Peres ont appellé la Cene sacrifice. Mais ilz rendent la raison, pource que la mort de Iesus Christ y est representée. Ainsi leur dire revient là, que ce nom luy est attribué seulement pource qu'elle est memoire de ce sacrifice unicque, auquel nous debvons plainement nous arrester. Combien que ie ne puis bonnement excuser la coustume de

1) *Au lieu de* paille *on lit dans la première édition* (1541): parolle.
2) que nous nous en soulions, 1549 *ss.*
3) nous l'appetions, 1549 *ss.*
4) *La première édition omet cette phrase:* Pour venir au quatriesme poinct principal.

1) comme 1541; et tenons comme 1542; et la tenons comme 1549 *ss.*; ac certo teneamus (*Gallas.*).

l'Esglise ancienne. C'est qu'on figuroit, par gestes et maniere de faire, une espece de sacrifice, quasi d'une mesme ceremonie qu'il y avoit eu en l'ancien Testament, excepté que au lieu d'une beste brute, on usoit du pain[1]) pour hostie. Pource que cela approche trop du Iudaisme, et ne respond pas à l'institution du Seigneur, ie ne l'approuve pas. Car en l'ancien Testament, du temps des figures, le Seigneur avoit ordonné telles ceremonies, en attendant que ce sacrifice feust faict en sa chair[2]) lequel [pag. 44] en estoit l'accomplissement. Depuis qu'il a esté parfaict, il ne reste plus sinon que nous en recevions la communication: et ainsi[3]) c'est chose superflue de le plus figurer. Et ainsi porte l'ordre que Iesus Christ nous a laissée, non pas que nous offrions ou immolions, mais que nous prenions et mangeons[4]) ce qui a esté offert et immolé. Toutesfoys, combien qu'il y ayt eu quelque infirmité en une telle observation, si n'y avoit-il pas une impieté telle qu'elle est depuis survenue. Car on a du tout transferé à la Messe ce qui estoit propre à la mort de Christ, c'est de satisfaire à Dieu pour noz debtes, et par ce moyen nous reconcilier à luy. D'avantage, l'office de Iesus Christ a esté attribuée à ceux qu'on nommoit prestres, c'est de sacrifier à Dieu, et, en sacrifiant, interceder pour nous acquerir grace et pardon de noz faultes. Ie ne veux pas dissimuler les solutions qu'alleguent en cest endroit les ennemis de verité. C'est que la Messe n'est pas un sacrifice nouveau, mais seullement [pag. 45] une application du sacrifice unicque dont nous avons parlé. Combien qu'ilz colorent un petit leur abomination en parlant ainsi, toutesfois ce n'est que une pure cavillation. Car il n'est pas dict seullement que le Sacrifice de Christ est unicque, mais qu'il ne doibt iamais estre reiteré, entant que l'efficace en demeure à tousiours. Il n'est pas dict que Christ s'est une foys offert au Pere, à fin que d'aultres apres feissent la mesme oblation pour nous applicquer la vertu de son intercession. Mais qu'il est entré au Sanctuaire celeste, et que là il apparoit pour nous rendre le Pere propice par son intercession. Quant est de nous applicquer le merite de sa mort, à fin que nous en sentions le fruict, cela se faict non pas en la maniere qu'on a estimé en l'Esglise papalle, mais quand nous recevons le message de l'Evangile, ainsi qu'il nous est testifié par la predication des ministres, lesquelz Dieu a constituez comme ses Ambassadeurs, et seellé par les Sacremens. L'opinion [pag. 46] de tout le peuple a esté approuvée par tous leurs Docteurs et Prelatz, que en oyant ou faisant dire la Messe, on meritoit, par ceste devotion, grace et iustice envers Dieu. Nous disons que pour sentir aucun proffit de la Cene, il ne fault rien apporter du nostre, pour meriter ce que nous cerchons: mais que seulement nous avons à recevoir en Foy la grace qui nous y est presentée, laquelle ne reside pas au Sacrement, mais nous renvoye à la croix de Iesus Christ comme elle en procede. Voyla doncq comment il n'y a rien plus contraire à la vraye intelligence de la Cene, que d'en faire un sacrifice, lequel nous destourne de recongnoistre la mort de Christ comme sacrifice[1]) unicque, duquel la vertu dure à iamais. Cela bien entendu, il apparoistra que toutes Messes ausquelles il n'y a point de communion telle que le Seigneur l'a instituée, ne sont que abomination. Car le Seigneur n'a pas ordonné qu'un seul Prestre, apres avoir faict son sacrifice, [pag. 47] feist son cas à part, mais a voulu que le Sacrement feust distribué en l'assemblée, à l'exemple de la premiere Cene qu'il feist avec ses Apostres. Mais apres qu'on a forgé ceste mauldicte opinion, d'icelle, comme d'un gouffre, est sortie ceste malheureuse coustume, que le peuple, se contentant d'assister là pour participer au merite de ce qui s'y faict, s'abstient de la communion,[2]) à cause que le Prestre se vante d'offrir son hostie pour tous, et specialement pour les assistans. Ie laisse à parler des abus, qui sont si lourdz qu'ilz ne sont pas dignes qu'on en face mention: comme d'attribuer à chascun sainct sa messe, et transferer ce qui est dict de la Cene du Seigneur à sainct Guillaume et sainct Gaultier; item d'en faire foyre ordinaire pour vendre et achepter; et aultres telles villanies que nous a engendré le mot de sacrifice.

Le second erreur que le Diable a semé pour corrumpre ce sainct mystere, a esté en forgeant et inventant, que apres les parolles prononcées avec intention [pag. 48] de consacrer, le pain est transsubstantié au corps de Christ et le vin en son sang. Ce mensonge, premierement, n'a nul fondement de l'Escriture, et n'a aucun tesmoignage de l'Esglise ancienne: et, qui plus est, ne peut nullement convenir ne subsister avec la parolle de Dieu. N'est-ce pas une glosse trop contraincte, quand Iesus Christ, monstrant le pain, l'appelle son corps, de dire que la substance du pain est aneantie, et en son lieu survient le corps de Christ? Mais il n'est ia mestier de remettre la chose en doubte, veu que la verité est assez evidente pour refuter ceste absurdité. Ie laisse infiniz tesmoignages, tant de l'Escriture que des anciens Peres, où le Sacrement

1) de pain, 1549 *ss.*
2) en sa chair 1541; en la chair de son Filz bien aymé, 1542 *ss.;* in carne filii sui, *Gallas.*
3) et ainsi, 1541; par quoy, 1542 *ss.*
4) mangeons, 1541. 1542; mangions 1549 *ss.*

1) comme sacrifice, 1541; pour sacrifice, 1542 *ss.*
2) *Ces mots:* s'abstient de la communion, ***manquent dans la première édition.***

est appellé pain. Seulement ie dys que la nature du Sacrement requiert cela, que le pain materiel demeure pour signe visible du corps. Car c'est une reigle generalle pour tous Sacremens, que les signes que nous y voyons doivent avoir quelque similitude avec la chose spirituelle [pag. 49] qui y est figurée. Comme doncq au baptesme nous avons certitude du lavement interieur de noz ames, quand l'eaue nous en est donnée pour tesmoignage, laquelle nettoye noz ordures corporelles: aussi fault-il qu'en la Cene il y ayt du pain materiel, pour nous testifier que le corps de Christ est nostre viande. Car autrement, quelle signification seroit-ce, que la blancheur nous figurast cela? Nous voyons doncq clairement comme toute la representation, laquelle nous a voulu donner le Seigneur pour condescendre à nostre infirmité, periroit, sinon que vrayement le pain demeurast. Car les parolles dont nous use le Seigneur emportent autant comme qui diroit: Tout ainsi que l'homme est substenté et entretenu selon le corps en mangeant du pain, ainsi ma chair est la nourriture spirituelle dont les ames sont vivifiées. D'avantage, que deviendroit l'autre similitude que baille sainct Paul? c'est, comme plusieurs grains de bled sont meslez ensemble [pag. 50] pour faire un pain, ainsi fault-il que nous soyons unis [1]) ensemble, puis que nous participons tous d'un pain. S'il n'y avoit que la blancheur sans substance, ne seroit-ce pas mocquerie de parler ainsi? Pourtant nous concluons sans doubte, que ceste transsubstantiation est invention forgée du Diable, pour depraver la verité de la Cene.

De ceste phantasie sont sorties apres plusieurs autres folies. Et pleust à Dieu qu'il n'y eust que folies, et non pas grosses abominations. Car on a imaginé ie ne sçay quelle presence locale, et a on pensé que Iesus Christ, en sa divinité et humanité, estoit attaché à ceste blancheur, sans avoir esgard à toutes les absurditez qui s'en ensuyvent. Combien que les anciens docteurs Sorbonicques disputent plus subtilement, comme [2]) le corps et le sang sont conioinctz avec les signes: toutesfois on ne peut nyer que ceste opinion n'ayt esté receue des grans et petis en l'Esglise papalle, et qu'elle ne soit auiourdhuy cruellement maintenue [pag. 51] par feu et par glaive: que Iesus Christ est contenu soubz ces signes, et que là il le fault cercher. Or, pour soubstenir cela, il fault confesser, ou que le corps de Christ est sans mesure, ou qu'il peut estre en divers lieux. Et en disant cela, on vient en la fin à ce poinct qu'il ne differe en rien d'un Phantasme. [3]) De vouloir doncq

1) uns, 1566 *ss.* (coniunctos, *Gallas.*).
2) comment, 1549 *ss.*
3) d'un Phantasme, 1541. 1542; d'un phantosme, 1549; à un phantosme, 1566 *ss.*

establir une telle presence, par laquelle le corps de Christ feust [1]) enclos dedans le signe, ou y soit conioinct localement, c'est non seulement une resverie, mais un erreur damnable, contrevenant à la gloire de Christ, et destruisant ce que nous devons tenir de sa nature humaine. Car l'Escriture nous enseigne par tout, que comme le Seigneur Iesus a prins nostre humanité en terre, aussi il l'a exaltée au ciel, la retirant de condition mortelle: mais non pas en changeant sa nature. Ainsi nous avons deux choses à considerer, quand nous parlons de ceste humanité: c'est que nous ne luy ostions pas la verité de sa nature, et que nous ne deroguons [2]) rien [pag. 52] à sa condition glorieuse. Pour bien observer cela, nous avons à eslever tousiours noz pensées en hault, pour cercher nostre redempteur. Car si nous le voulons abaisser soubz les elemens corruptibles de ce monde, oultre ce que nous destruisons ce que l'Escriture nous monstre de sa nature humaine, nous aneantissons la gloire de son ascension. Pource que plusieurs autres ont traicté ceste matiere amplement, ie me deporte de passer oultre. Seulement i'ay voulu noter en passant, que d'enclorre Iesus Christ par phantasie soubz le pain et le vin, ou le conioindre tellement avec, que nostre entendement s'amuse là sans regarder au ciel, c'est une resverie diabolicque. Et aussi nous en toucherons encores en un autre lieu. Or, ceste perverse opinion, apres avoir esté une fois receue, a engendré beaucoup d'autres superstitions. Et premierement ceste adoration charnelle, laquelle n'est que pure ydolatrie. Car de se prosterner devant le pain de la Cene, [pag. 53] et là adorer Iesus Christ comme s'il y estoit contenu, c'est en faire un ydole, au lieu d'un Sacrement. Nous n'avons pas commandement d'adorer, mais de prendre et de manger. Il ne faloit pas doncq attenter cela si temerairement. D'avantage, cela a esté tousiours observé en l'Esglise ancienne, que devant que celebrer la Cene, on exhortoit solennellement le peuple de lever leurs cueurs en hault, pour denoter qu'on ne se devoit arrester au signe visible, pour bien adorer Iesus Christ. Mais on n'a que faire de combatre longuement sur ce poinct, quand la presence et conionction de la verité avec le signe, dont nous avons parlé et parlerons cy apres, sera bien entendue. D'une mesme source sont procedées les autres façons superstitieuses, comme de porter en pompe le Sacrement par les rues une fois l'an, et luy faire l'autre iour un tabernacle, et tout au long de l'année le garder en une armoire pour amuser là le peuple, comme si c'estoit Dieu. Pource que tout cela, [pag. 54] non seulement a esté

1) soit, 1549 *ss.*
2) deroguions, 1549 *ss.*

controuvé sans la parolle de Dieu, mais aussi est contraire directement à l'institution de la Cene, il doibt estre reietté de tous Chrestiens.

Nous avons monstré dont est venue ceste calamité en l'Esglise papalle, que le peuple s'abstient de communiquer à la Cene tout au long de l'an, à sçavoir, pource qu'on la tient comme un Sacrifice, lequel est offert d'un, au nom de tous. Mais encore, quand il est question d'en user une fois l'année, elle est povrement dissipée et comme descirée en pieces. Car au lieu de distribuer au peuple le Sacrement du sáng, comme porte le commandement du Seigneur, on luy faict à croire qu'il se doibt contenter de l'autre moytié. Ainsi les povres fideles sont meschamment fraudez de la grace que le Seigneur leur avoit faicte. Car, si ce n'est pas un petit benefice que de communicquer au sang du Seigneur pour nostre pasture, c'est une trop grande cruaulté de le ravir à ceux ausquelz il appartient. En cela [pag. 55] nous povons appercevoir de quelle audace et hardiesse le Pape a tyrannisé l'Esglise, apres qu'il a une fois occuppé la domination. Nostre Seigneur ayant commandé à ses Disciples de manger le pain sanctifié en son corps, quand il vient au calice, ne leur dit pas simplement beuvez, mais il adiouste nommément que tous en boivent. Voudrions-nous chose plus claire que cela? Il dit que nous mangeons [1]) le pain, sans user de mot universel. Il dit que nous beuvions tous du calice. Dont vient ceste difference, sinon qu'il a voulu aller au devant à ceste malice du Diable? Et neantmoins l'orgueil du Pape est tel, qu'il ose dire: n'en beuvez pas tous. Et à fin de monstrer qu'il est plus sage que Dieu, il allegue que c'est bien raison, que le Prestre ayt quelque previlege oultre le peuple, pour honnorer la dignité sacerdotale. Comme si nostre Seigneur ne se feust point advisé comment l'un doibt estre discerné de l'autre. D'avantage il obiecte des dangiers qui pourroient [pag. 56] advenir, si le calice estoit communement donné à tous. C'est que il s'en pourroit aucunefois respandre quelque goutte: comme si nostre Seigneur n'avoit point preveu cela. N'est-ce pas arguer Dieu tout apertement qu'il a confondu l'ordre qu'il devoit observer, et a mis son peuple en dangier sans propos? Pour monstrer qu'il n'y a pas grand inconvenient en ceste mutation, il remonstre que soubz une espece tout est compris: d'autant que le corps ne peut estre divisé du sang: comme si en vain le Seigneur avoit distingué l'un de l'autre. Car si on peut laisser derriere l'une des parties comme superflue, ce auroit esté follie de les recommander distinctement. Aucuns de ses suppotz, voyant que c'estoit impudence de maintenir ceste abomination, l'ont voulu couvrir autrement. C'est que Iesus Christ, en instituant le Sacrement, ne parloit qu'à ses Apostres, qu'il avoit erigez en ordre sacerdotal. Mais que respondront-ilz à ce que dit sainct Paul, qu'il a baillé à [pag. 57] tout le peuple Chrestien ce qu'il avoit receu du Seigneur; c'est que chascun mange de ce pain et boyve de ce calice? Et de faict, qui leur a revelé que nostre Seigneur donnoit à ses Apostres la Cene comme à des Prestres? Car les parolles chantent au contraire, quand il leur commande de faire apres à son exemple. Il leur baille doncq la reigle laquelle il veult estre tenue à tousiours en son Esglise. Comme aussi il a esté tenu [1]) anciennement, iusque à ce que Antechrist, [2]) ayant gaigné la tyrannie, a dressé ouvertement les cornes contre Dieu et sa verité, pour la destruire totallement. Nous voyons doncq que c'est une perversité intolerable, de diviser ainsi et descirer le Sacrement, separant les parties que Dieu a conioinctes.

Pour faire fin, nous comprendrons soubz un article ce qui se pourroit autrement distinguer. C'est, que le Diable a introduict la maniere de celebrer la Cene sans aucune doctrine, et au lieu [pag. 58] de la doctrine a substitué force ceremonies, en partie ineptes et de nulle utilité, en partie aussi dangereuses, et dont il s'est ensuivy beaucoup de mal. Tellement que la Messe, laquelle on tient pour Cene en l'Esglise papalle, pour la bien definir, n'est qu'une pure singerie et bastelerie. Ie l'appelle singerie, pource qu'on veult là contrefaire la Cene du Seigneur sans raison, comme un singe, inconsiderément et sans discretion, ensuit ce qu'il voit faire. Que ainsi soit, le principal que le Seigneur nous a recommandé, est de celebrer ce mystere avec vraye intelligence. Il s'ensuit doncq que la substance gist en la doctrine. Icelle ostée, ce n'est plus qu'une ceremonie froide et sans efficace. Cela non seullement est monstré par l'Escriture, mais aussi testifié par les canons du Pape, en une sentence alleguée de sainct Augustin, où il demande que c'est que l'eaue du baptesme sans la parolle, sinon un element corruptible; et la parolle, non pas d'autant [pag. 59] qu'elle est prononcée, mais entendue. [3]) Il signifie en cela que les Sacremens prennent leur vertu de la parolle, quand elle est preschée intelli-

1) mangions, 1549 *ss.*

1) elle a esté tenue, 1542 *ss.*

2) l'Antechrist, 1549 *ss.*

3) et la parolle. non pas d'autant qu'elle est prononcée, mais entendue, 1541. *Nous avons changé la ponctuation pour trouver le vrai sens qui est plus clairement exprimé par les éditions suivantes:* la parole, dit-il incontinent apres, non pas d'autant qu'elle est prononcée, mais entendue. *Le traducteur a mis:* quid sit baptismus sine verbo . . . . verbo, ut statim subiicit, non ex eo quod pronunciatur, sed quod intelligitur. (August. in Ioann. tract. 80.)

giblement. Sans cela qu'ilz ne sont pas dignes qu'on les nomme Sacremens. Or tant s'en fault qu'il y ayt doctrine intelligible en la Messe, que au contraire on estime tout le mystere estre gasté, sinon que tout soit faict et dict en cachette, à ce qu'on n'y entende rien. Pourtant leur consecration n'est qu'une espece de sorcelerie, veu que à la maniere des sorciers, en murmurant et faisant beaucoup de signes, ilz pensent contraindre Iesus Christ de descendre entre leurs mains. Nous voyons doncq comme la Messe, estant ainsi ordonnée, qu'elle est [1]) une prophanation evidente de la Cene de Christ, plustost que observation d'icelle; et [2]) que la propre et principale substance de la Cene y deffault, qui est que le mystere soit bien expliqué au peuple, et les promesses clairement recitées: non pas qu'un Prestre murmure tout bas à part sans [pag. 60] sens ne raison. Ie l'appelle aussi une bastelerie, à cause que les fatras et mines qu'on y faict convienent plustost à une farce qu'à un tel mystere, comme est la sacrée Cene du Seigneur. Bien est vray que les sacrifices en l'ancien Testament se faisoient avec plusieurs ornemens et ceremonies. Mais pource qu'il y avoit bonne signification, et que le tout estoit propre à instruire et exerciter le peuple en pieté, il y a bien à dire qu'elles feussent semblables à celles dont on use maintenant: lesquelles ne servent de rien, sinon d'amuser le peuple sans nulle utilité. Pource que les Messateurs [3]) alleguent cest exemple du viel Testament, pour deffendre leurs ceremonies, nous avons à noter quelle difference il y a entre ce qu'ilz font et ce que Dieu avoit commandé au peuple d'Israel de faire. [4]) Quand il n'y auroit que cela, [5]) que ce qu'on observoit lors estoit fondé sus le commandement du Seigneur, et au contraire, [6]) toutes leurs frivoles n'ont nul fondement que des hommes: encore y auroit-il [pag. 61] grosse dissimilitude. Mais nous avons bien d'avantage pour les reprouver. Car ce n'est pas sans cause que nostre Seigneur avoit ordonné telle forme pour un temps, à fin qu'elle print fin et feust abroguée quelque fois. Car [7]) pource qu'il n'avoit encor point donné si grand clarté de doctrine, il vouloit que ce peuple là feust exercité en plus de figures, pour recompenser ce qui deffailloit en autre endroit. Mais depuis que Iesus Christ a esté manifesté en chair, lors, d'autant plus que la doctrine a esté esclarcie, les figures ont esté diminuées. [1]) Puis doncq que nous avons le corps, il nous fault delaisser les umbres; car si nous voulons remettre sus les ceremonies qui sont abolies, c'est refaire le voile du temple que Iesus Christ a rompu par sa mort, et obscurcir d'autant la clarté de son Evangile. Ainsi nous voyons qu'une telle multitude de ceremonies en la Messe est une forme de Iuifverie, plainement contraire à la Chrestienté. Ie n'entens pas de [pag. 62] reprouver les ceremonies, lesquelles servent à l'honnesteté et ordre publique, et augmentent la reverence du Sacrement, moyennant qu'elles feussent sobres et convenables. Mais un tel abisme sans fin et mesure n'est nullement tolerable, veu mesme qu'il a engendré mille superstitions, et a mis le peuple comme en stupidité, sans apporter aucune edification.

De cela on peut aussi veoir le different que doibvent avoir avec les papistes ceux à qui Dieu a donné intelligence de sa verité. Pour le premier, ilz ne doubteront pas que ce ne soit un sacrilege abominable de reputer que la Messe soit un sacrifice, par lequel la remission des pechez nous soit acquise, ou bien que le Prestre soit comme mediateur pour applicquer le merite de la mort et passion de Christ à ceux qui achepteront sa Messe, ou y assisteront, ou y auront devotion. Mais au contraire, ilz auront pour conclud que la mort et passion du Seigneur est le Sacrifice [pag. 63] unicque par lequel il a esté satisfaict à l'ire de Dieu, et iustice perpetuelle nous a esté acquise: et apres, [2]) que le Seigneur Iesus est entré au Sanctuaire celeste, à fin d'apparoistre là pour nous, et interceder avec la vertu de son sacrifice. Au reste ilz concederont bien que le fruict d'icelle mort nous est communicqué en la Cene, non point par le merite de l'œvre, mais à cause des promesses qui nous y sont données, moyennant que nous les recevions en Foy. Secondement, ilz ne doibvent nullement accorder que le pain soit transsubstantié au corps de Iesus Christ, ne le vin en son sang: mais doibvent persister en cela, que les signes visibles retiennent leur vraye substance pour nous representer la verité spirituelle dont nous avons parlé. Tiercement, iaçoit qu'ilz doibvent tenir pour certain, que le Seigneur nous donne en la Cene ce qu'il nous y figure, et par ainsi que nous y recevons vrayment le corps et le sang de Iesus Christ: neantmoins ilz ne le cercheront pas comme [pag. 64] enclos soubz le pain ou attaché localement au signe visible, tant s'en fault qu'ilz adorent le Sacrement: mais ilz esleveront plustost leurs entendemens et leurs cueurs en hault, tant pour recevoir Iesus Christ que pour l'adorer.

---

1) qu'elle est, 1541. 1542. *Les éditions postérieures omettent le mot:* qu'elle.
2) veu, 1549 *ss.*
3) Messatiers, 1549 *ss.*
4) de faire, *omis* 1542 *ss.*
5) cela, 1541. 1542. ce poinct seul, 1549 *ss.*
6) et au contraire (autem, *Gall.*), *ces mots indispensables pour le sens manquent* 1541 *et* 1542.
7) C'est, 1549 *ss.*

1) sont diminuées, 1566 *ss.*
2) et apres, 1541; pareillement, 1542 *ss.*

De là viendra qu'ilz mespriseront et condamneront pour ydolatrie toutes ces façons superstitieuses, tant de porter le Sacrement en pompe et procession, que de luy construire des tabernacles pour le faire adorer. Car les promesses de nostre Seigneur ne s'estendent pas oultre l'usaige qu'il nous en a laissé. Apres ilz tiendront que priver le peuple d'une des parties du Sacrement, à sçavoir du calice, c'est violer et corrumpre l'ordonnance du Seigneur: et que pour la bien observer, il est necessaire de distribuer entierement l'un et l'autre. Finalement ilz reputeront que c'est une superfluité non seulement inutile, mais aussi dangereuse et mal convenable à la Chrestienté de user de tant de ceremonies prinses des Iuifz, oultre la simplicité que les [pag. 65] Apostres nous ont laissée. Et que c'est encores plus grand' perversité de celebrer la Cene par mines et ie ne sçay quelles basteleries, sans que la doctrine y soit recitée, mais plustost y est ensepvelie, [1]) comme si la Cene estoit une espece d'art magique.

D'autant que la contention, laquelle a esté trop aigrement debatue de nostre temps a esté maleureuse, [2]) comme le Diable, sans doubte, l'a suscitée pour empescher, voire mesme du tout rompre le cours de l'Evangile, ie desirerois que la memoire en feust du tout abolye; tant s'en fault que ie me delecte à en faire un long recit. Neantmoins, pource que ie vois beaucoup de bonnes consciences troublées, pource qu'elles ne sçavent de quel costé se tourner, i'en diray en brief ce qui me semblera advis estre necessaire pour leur monstrer comment elles se doivent resouldre. Premierement, ie prie au Nom de Dieu tous fideles de ne se point trop scandalizer de ce qu'un si grand different a esté esmeu [pag. 66] entre ceux qui devoient estre comme Capitaines pour remettre la verité en lumiere. Car ce n'est pas chose nouvelle que le Seigneur permette ses serviteurs en quelque ignorance, et souffre qu'ilz ayent debat les uns contre les autres. Non pas pour les delaisser là tousiours, mais seulement à un temps à fin de les humilier. Et de faict, si tout feust venu à souhait iusques à maintenant, sans aulcun destourbier, les hommes se feussent possible mecongneuz ou la grace de Dieu eust esté moins congneue qu'il n'appartenoit. Ainsi le Seigneur a voulu oster toute matiere de gloire aux hommes, à fin d'estre seul glorifié. D'avantage, si nous considerons en quel abisme de tenebres le monde estoit quand ceux qui ont esmeu ceste controversie ont commencé de nous reduire à la verité, nous ne nous esmerveillerons point de ce qu'ilz n'ont pas tout congneu du commencement. C'est plustost miracle que nostre Seigneur, en si petit de temps, [pag. 67] les a tellement illuminez, qu'ilz ont peu ainsi sortir de ceste fange d'erreurs, et en retirer les autres, en laquelle on avoit esté plongé si long temps. Mais il n'est rien meilleur que de reciter comment la chose est allée, pource que de là il apparoistra qu'on n'a point si grande occasion de se scandalizer en cest endroit tant [1]) qu'on pense communement.

Quand Luther commença à enseigner, il traictoit en telle sorte la matiere de la Cene, que touchant la presence corporelle de Christ, il sembloit advis qu'il la laissast telle que le monde la concevoit pour lors. Car en condamnant la transsubstantiation, il disoit le pain estre le corps de Christ, d'autant qu'il estoit uny avec. Oultre plus, il adioustoit des similitudes, lesquelles estoient un peu dures et rudes. Mais il le faisoit comme par contrainte, pource qu'il ne povoit autrement explicquer son intention. Car il est difficile de donner à entendre une chose si haulte, sinon en usant de quelque improprieté.

D'autrepart, [pag. 68] se leverent [2]) Zuingle et Œcolampade, lesquelz, considerans l'abuz et tromperie que le Diable avoit mis sus, en establissant une telle presence charnelle de Christ, qu'on avoit enseignée et tenue plus de six centz ans, penserent qu'il n'estoit pas licite de dissimuler. Mesmes puis que cela emportoit une ydolatrie execrable, en ce que Iesus Christ y estoit adoré comme enclos soubz le pain. Or pource qu'il estoit fort difficile d'oster ceste opinion enracinée si long temps aux cueurs des hommes, ilz appliquerent tout leur entendement à crier alencontre, remonstrans combien c'estoit une lourde faulte de ne recongnoistre point ce qui est tant testifié en l'Escriture, touchant l'Ascension de Iesus Christ, et qu'il a esté receu en son humanité au ciel, là où il demourera iusques à ce qu'il descende pour iuger le monde. Cependant qu'ilz s'amusoient à ce poinct, ilz oublioient de monstrer quelle presence de Iesus Christ on doibt croire en la Cene, et quelle communication [pag. 69] de son corps et de son sang on y reçoit. Tellement que Luther pensoit qu'ilz ne vousissent [3]) laisser autre chose que les signes nudz, sans leur substance spirituelle. Ainsi il commença à leur resister en barbe, iusque à les denoncer pour Heretiques. Depuis que la contention feust une fois commencée, elle s'enflamba tousiours avec le temps, et

1) mais plustost y est ensepvelie, 1541. 1542; mais où plustost elle est ensevelie, 1549; mais là où plustost elle est ensevelie 1566 *ss.*

2) *Dans toutes les éditions à partir de celle de* 1542, *cet alinéa commence ainsi:* Pour faire fin, il est temps de venir au dernier poinct principal. C'est de la contention, qui a esté debattue de nostre temps touchant ceste matiere. Or pource qu'elle a esté mal-heureuse, *etc.*

1) tant, *manque* 1566 *ss.*

2) s'esleverent, 1566 *ss.*

3) voulussent, 1566 *ss.*

ainsi a esté demenée trop amerement par l'espace de quinze ans ou environ, sans que iamais les uns ayent voulu escouter les autres d'un cueur paisible. Car combien qu'ilz ayent une fois conferé ensemble, neantmoins, il y avoit telle alienation, qu'ilz s'en retournerent sans aucun accord. Mesme, au lieu d'approcher de quelque bon appoinctement, ilz se sont tousiours reculez de plus en plus, ne regardans autre chose que à deffendre leur sentence, et confuter tout ce qui estoit au contraire. Nous avons doncq en quoy Luther a failly de son costé, et en quoy Œcolampade et Zuingle ont failly du leur. C'estoit, du commencement l'office de [pag. 70] Luther d'admonnester qu'il n'entendoit pas establir une telle presence locale que les Papistes la songent. Item, de protester qu'il ne vouloit pas faire adorer le Sacrement au lieu de Dieu. Tiercement, de se abstenir de ces similitudes tant rudes et difficiles à concevoir, ou en user moderément, les interpretant en sorte qu'elles ne peussent engendrer nul scandale. Depuis le debat esmeu il a excedé mesure, tant en declarant son opinion, comme en blasmant les autres avec une amertume de parolle trop rigoureuse. Car au lieu de s'exposer en telle sorte qu'on peust recevoir sa sentence, selon sa vehemence accoustumée, pour impugner les contredisans, il a usé de formes hyperbolicques de parler, lesquelles estoient bien dures à porter à ceux qui autrement n'estoient pas fort disposez à croire à son dire. Les autres ont offensé aussi, en ce qu'ilz se sont tellement acharnez à crier contre l'opinion superstitieuse et fantasticque des papistes, [pag. 71] touchant la presence locale du corps de Iesus Christ dedans le Sacrement, et l'adoration perverse qui s'en ensuyvoit, qu'ilz se sont plus efforcez de ruyner le mal, que d'esdifier le bien. Car combien qu'ilz n'ayent pas nyé la verité, toutesfoys ilz ne l'ont pas enseignée si clairement qu'ilz debvoient. I'entens, que en mettant trop grand' peine à maintenir que le pain et le vin sont nommez corps et sang de Christ, à cause qu'ilz en sont signes, ilz n'ont pas regardé de adiouster qu'ilz sont tellement signes que la verité est conioincte avec. Et ainsi protester qu'ilz ne pretendoient nullement d'obscurcir la vraye communion que nous donne le Seigneur en son corps et son sang par ce Sacrement.

L'une partie et l'autre a failly en n'ayant point la patience de s'entre escouter, à fin de suivre la verité sans affection, où elle seroit trouvée. Neantmoins, si ne debvons nous pas laisser de penser quel est nostre debvoir. C'est de n'oublier les graces que le Seigneur leur [pag. 72] a faictes, et les biens qu'il nous a distribuez par leurs mains et par leur moyen. Car si nous ne sommes point ingratz et mecongnoissans de ce que nous leur debvons, nous leur pourrons bien pardonner cela et d'avantage, sans les blasmer ne diffamer. Brief, puis que nous les voyons avoir esté et estre encor en partie de vie saincte et sçavoir excellent, et de zele singulier à edifier l'Esglise, nous en debvons tousiours iuger et parler avec modestie et reverence. Mesme [1]) puis qu'il a pleu en la fin à nostre bon Dieu, apres les avoir ainsi humiliez, de mettre fin à ceste malheureuse disceptation ou pour le moins de l'appaiser, en attendant qu'elle soit du tout decidée. Ie dy cela pource qu'il n'y a point encor eu de formulaire publié où fust arrestée la concorde, comme il en seroit bien mestier. Mais ce sera quand il plaira à Dieu d'assembler en un lieu tous ceux qui ont à le composer. Cependant il nous doibt suffire qu'il y a fraternité et communion entre les [pag. 73] Esglises, et que tous accordent, entant qu'il est necessaire pour convenir ensemble, selon commandement de Dieu. Nous confessons doncq tous d'une bouche, que en recevant en Foy le Sacrement, selon l'ordonnance du Seigneur, nous sommes vrayment faictz participans de la propre substance du corps et du sang de Iesus Christ. Comment cela se faict, les uns le peuvent mieux desduire et plus clairement exposer que les autres. Tant y a que d'une part il nous fault, pour exclurre toutes phantasies charnelles, eslever les cueurs en hault au ciel, ne pensant pas que le Seigneur Iesus soit abaissé iusque là, de estre enclos soubz quelques elemens corruptibles. D'aultre part, pour ne point amoindrir l'efficace de ce sainct mystere, il nous fault penser que cela se faict par la vertu secrete et miraculeuse de Dieu, et que l'Esprit de Dieu est le lien de ceste participation, pour laquelle cause elle est appellée spirituelle.

1) Mesmement, 1566 *ss*.

CONSILIUM ADMODUM PATERNUM

PAULI III. PONTIFICIS ROMANI

DATUM IMPERATORI IN BELGIS

PER CARDINALEM FARNESIUM PONTIFICIS NEPOTEM PRO LUTHERANIS.

ANNO 1540.

ET

EUSEBII PAMPHILI

EIUSDEM CONSILII PIA ET SALUTARIS EXPLICATIO.

IMPRESSUM PER IOHANNEM ZELOTEM

NICOPOLI PAMPHILIAE.

EPISTOLA.

Merito tu quidem et pro singulari tua pietate optare soles, ut compositis dissensionum turbis, quibus miserrime hodie iactari videmus ecclesiam, quocunque fieri poterit modo partes inter se reconcilientur. Sed quia concordiam, quae ab omnibus expetenda est, coalescere non posse putas, nisi romanus pontifex in id concilium adhibeatur, ubi de pacificatione agetur, idque iuris ac honoris deferendum illi existimas, ne quid de religionis doctrina vel ecclesiae regimine absque eius consensu et autoritate deliberetur, in eo ne diutius erres, volui tibi specimen exhibere, unde intelligas quid nobis sit exspectandum, si ab eius nutu totam huius causae tractationem suspendimus, inde enim facile colliges quantum tribuere ipsius iudicio debeamus. Hoc quoque optabile esse fateor, non tantum ut sua autoritate confirmaret, quidquid tantum constitutum fuerit, sed etiam ut in doctrina repurganda, reformandaque ecclesia, ut tantum episcopum decet, aliis omnibus et studio et exemplo et consilio praeiret. Verum quando omnem ea de re spem bonis abscindit, nec tantum se autorem ecclesiae in melius restituendae non fore ostendit, sed extrema quaelibet tentaturum potius demonstrat quam ut remedium aliquod tantis malis afferri patiatur: quid obsecro frustra moramur, dum purae sanctaeque concordiae legem ipse nobis praescribat. Neque vero postulo, ut de ea re mihi assentiaris, sed ut consilium hoc expendas, unde aestimare possis an de ipso temere desperemus. Ubi legeris minime dubito, quae tua est prudentia, quin facile sis pronunciaturus, nihil minus quam de illo in consilium adhibendo cogitandum esse, ubi de religionis ecclesiaeque restitutione serio agitur. Vale.

CONSILIUM PRO LUTHERANIS QUOD PONTIFEX ROMANUS NUPER CAESARI DEDIT.

Heri quum reverendissimus dominus legatus audivisset illustrem D. de Granvella caesareae maiestatis, et serenissimi regis Romanorum nomine proponentem maiestatibus suis videri utile et necessarium ad tollenda dissidia religionis in natione germanica, quae iam satis superque christianam pietatem labefactarent et quotidie magis labefaciunt, nec non ad providendum rebus turcicis, quod exploratum esset Turcam hoc anno Hungariam valido apparatu petiturum, conventum catholicorum principum ad festum trinitatis Spirae haberi, in quo primo tractaretur de augendo foedere catholicorum ....

Hoc pontifici datum est. Alioqui pii principes tam inauspicatum huius consilii initium nunquam facere voluissent. Qui enim potuisset minus auspicatum uniendae Germaniae exordium fieri quam a foederis eius accessione, quo ab una parte in alterius perniciem conspiretur. Maluissent itaque principes sublata dissidii materia, quod facile est, partes in concordiam sanctam et christianam reducere. Id quod fiet sola doctrinae disciplinaeque Christi admissione, vitiorumque correctione, quae contra in clerum plebemque irrepserunt. Sed ut dictum hoc sanctissimo dari oportuit, qui quum hoc bene videat, se salvo et incolumi regnum Christi erigi non posse, in eo fallitur quod eius virtutem coniuratione praesidiisque hominum oppressum iri speret.

Ac de nonnullis rebus religionis, quae forte possent concedi statibus protestantibus, quae tamen non essent de essentialibus nostrae fidei ....

[fol. 4] Recipiantur ubique in quibus religio per se consistit et ad eam necessario requiruntur, nec quidquam de his in ullius gratiam remittatur, et concordia, quod ad protestantes attinet, iam inventa erit.

Ut illis semel constitutis inter catholicos principes, deinde alius conventus cum nonnullis principibus protestantium post tres sequentes hebdomadas fieret in quo et de concordia Germaniae in fide et de auxilio contra Turcas tractaretur, adhibitis etiam ad hunc conventum oratoribus christianissimi regis ....

At romani pontificis Romanensiumque artibus effectum est, ut non de concordia in fide, sed de recuperanda, si quam perdiderunt, potestate, opibusque ecclesiasticis sibi asserendis confirmandisque consultatio institueretur. Quum summa impudentia sit, ipsos ullam sibi in ecclesia potestatem sumere, qui nihil minus sunt quam ecclesiae praesules, et eas tenere opes, quae in solos verosque Christi ministros et pauperes insumi debent, easque malis rationibus usurpatas, flagitiose prodigerent et dissiparent.

Quumque idem illustris D. de Granvella super hoc peteret sententiam reverendissimae suae dominationis, licet nonnulla tunc dicta fuissent, tamen quia conclusum est, ut reverendissima dominatio sua cogitaret ac proponeret maiestatibus suis qua ratione videretur sibi posse salvis rebus religionis provideri rebus turcicis: ita sententiam suam quo decet pudore profert. Debent ante omnia praedictae maiestates pro comperto habere, sanctissimum dominum nostrum veram pacem et unitatem Germaniae, quae tamen pax et unitas non dividat eam a concordia, ac constituat bellum perpetuum cum Deo.

Verum terreno et romano Deo. Nam si pacem cum Deo vero et ipse habere et apud alios tueri cuperet, [fol. 5] aliter longe viveret, aliter doceret, aliter regeret. Nunc quum sit angelis et hominibus notissimum, totam eius vitam, omnia instituta, decreta, consilia, rationes cum Deo hostiliter pugnare, quasi credibile sit, ipsum esse sollicitum, ne homines dum inter se coeunt, a Deo dividantur, diserte cavet ne concordia quaeratur, quae discordiam adversus Deum pariat.

Nihil enim magis optat sanctitas sua quam impetus saevientis Turcae atrocissimi et potentissimi hos-

tis posse omnibus Christianorum votis et viribus propulsari et comprimi.

Quod christiani nominis perpetuus hostis est Turca, quid hoc ad romanum pontificem? nisi ut socium sibi adsciscat ad oppugnandum Christi regnum, quod ferro et igni quam potest crudelissime persequitur. Sed alibi ulcus eum mordet, videt enim tyrannidis suae aemulum imminere, qui non passurus sit romanas libidines ita licentiose vagari, sed in eo tamen propulsando veteri pro stratagemate usitataque romanae curiae disciplina utitur, ut christianos principes in aciem extrudat, oppositis omnium nationum et capitibus et opibus, tyrannidem suam defendat, quietus ipse domi aliorum pericula ex tuto despiciat, quo postea attrita ipsorum virtute melius ac facilius omnes sibi subigat. Interim nothos nothasque suas iis praesidiis ornet ac locupletet quae in christiani nominis defensionem destinari oportuerat. Quid enim aliud sibi vult, quod serenissimo regi Ferdinando, quem assiduis contra Turcam bellis videbat implicitum ne annatas quidem in germanicis ecclesiis concedere nuper voluit, ad depellendam e Pannoniis et Illirico a Christianorum cervicibus vim turcicam: quas olim non semel datas esse constat ad Romam Italiamque iuvandam.

Verumtamen quae ad praesentem materiam conventus protestantium et catholicorum spectant, in quo de religione et pace Germaniae tractandum est, haec putat animadvertenda.

Catholicorum etc. Qui communi evangelii fide et non vulgari cum carne et mundo consensione catholici sunt, eos aut palam protestari necesse est contra tot sceleratas sanctae nostrae religionis [fol. 6] profanationes, aut si non licet saltem arcano apud Deum gemitu confiteri. Nam quos hic notat principes non privatae alicuius aut factiosae doctrinae defensionem susceperunt, sed quam omnibus saeculis tenuit vera ecclesia, eam professi sunt se velle suo periculo asserere. Ergo quicunque ecclesiae consultum volent, hunc affectum induant oportet, ut se protestantibus qui hic odiose sic nominantur adiungant, aut certe communem cum illis causam se habere credant.

Caesarea et regia maiestates pro sua prudentia debent meminisse de religione saepius fuisse tractatum cum protestantibus, sed praesertim Augustae, ubi quum diu disputatum fuisset, praesentibus omnibus statibus imperii, ac multis viris doctissimis, nihil tamen propter tortuosos recessus adversariorum potuit concludi. Tandem praesentarunt ipsi caesareae maiestati confessionem suam augustanam.

Hic agnosce vicarium eius qui ab initio mendax fuit et mendacii pater. Quod enim dicit saepius ac praesertim Augustae fuisse diu cum protestantibus disputatum, quid eo vanius fingi potest? Quum veteri ecclesiae consuetudine fuerit hoc semper observatum, ut si qua de religione controversia exorta esset, sponte protinus susciperetur a sanctis episcopis cognitio, nunquam impetrare licuit protestantibus, ut vel inchoaretur secum vera aliqua actio. Augustae sane nihil agi coeptum est, prius quam ipsi suam confessionem Caesari exhibuissent. Quod ipsum non tandem factum est, quemadmodum hic mentitur, sed primo statim initio comitiorum, triduo enim compositam fuisse constat. At vero multis post eam oblatam diebus lecta est demum protestantibus eius confutatio a nonnullis, ut ferebatur, theologis consarcinata, sed lecta modo, exemplar nullum concessum, quum id magna contentione flagitarent. Sic cupidi fuerunt pontificii suscipiendae eius, quam iactant, de religione tractationis. Postea datum quidem septenis ab utraque parte negotium fuit, ut de controversiis inter se colloquerentur; sed vide qua aequitate: diserte enim praefati sunt pontificii, non eo animo se descendere in actionem, ut aliquid in melius apud se restituerent, sed tantum ut protestantes ad se reducerent. Sic disceptatio vixdum bene tentata, ut inauspicata erat, mox abrupta fuit.

[fol. 7] *Quae quidem confessio licet in multis sit reprehendenda, nihilominus nullo modo fuit ab eis observata, quemadmodum in multis articulis contrarium fecerunt et faciunt.*

Hoc quoque ex eadem officina prodiit, quod protestantes a multis articulis confessionis suae discessisse insimulat. Quantum ad doctrinam attinet, quae potissima pars est et fere summa: non aliud hodie profitentur aut sustinent, quam tunc prodiderunt. Quidquid illic improbarunt, hodieque constanter damnant et impugnant. De caeremoniis, quae non a Christo et apostolis institutae, sed ab aliis autoribus invectae, et ab ecclesiis pro conditione temporum receptae sunt, ut antea testati sunt liberam earum esse observationem, quod etiam Augustinus docet ita hanc libertatem ecclesiis relinquendam censent. Nec sane quidquam est periculi, si ecclesiae hac parte inter se varient, nec alia praescribi aut varietatis aut similitudinis regula potest, quam ut eum in ritibus modum sibi statuat quaeque ecclesia, quem ad aedificationem facere iudicabit. Denique quum non aliud in confessione tradiderint, quam finem rituum omnium esse aedificationem, ut revera nihil sunt aliud nisi fidei exercitia: in eo perstiterunt hactenus et perstant, ut malae fidei eos hic accusare nimiae impudentiae sit.

Multos etiam alios articulos in illa confessione praeteritos habent, dissentientes a fide catholica, qui etiam quum opus erit ostendi poterunt.

Caeterum quod non omnia sigillatim recensuerunt, quae vel in doctrina, vel in ordine ac disciplina afflictae perditaeque ecclesiae desiderabant, cuius aequitatis erit, eos propterea criminari? praesertim quum perspicuum sit nullam fere particulam esse, quae non sub capitibus illic expressis comprehendatur. Valeant ergo iam apertae calumniae, quum testatum sit satis et super, coram Deo et hominibus, protestantes optima fide retinere eam doctrinam, cuius professionem ediderunt, et in eo ecclesiae regimine quod illic descripserunt, recte pergere.

Itaque nihil cum eis tractandum erit de religione quum sint tanquam anguillae lubricae et nihil omnino certi in manibus catholicorum haberi poterit.

[fol. 8] Hic se aperit malum, unde manant istae lacrymae. Clare videt actum de regno suo pontifex, si semel de religione colloquium aliquod tentetur: occurrendum merito censet, verum sine praetextu non potest. Obtendatur ergo vel iure vel iniuria, protestantes anguillis esse magis lubricos, plenos flexuosis astutiis, in apertum deduci non posse. Atque exceptio in promptu est, nec captum fuisse unquam experimentum, et protestantes ipsos multis documentis comprobasse, nihil se magis quaerere, quam veram et simplicem disceptationem. Quid ergo sequetur, nisi pessimum anguem hic latere, quod ab omni colloquio tantopere abhorret pontifex, et ubi spes aliqua est tractationis, ad eam impediendam velut ad certissimum incendium accurrit?

Sed et superiori anno regia maiestas pro sua pietate optasset ac sperasset suadente Marchione brandenburgensi electore aliquam viam concordiae posse inveniri. Verum in primo limine iterum adversarii in lapidem impegerunt, ostendentes quam alienum animum habeant a concordia, quippe qui excusso semel iugo obedientiae, non reformatum summum pontificem, sed nullum, non remotos abusus aliquos a sede apostolica, sed ipsam sedem apostolicam destructam velint.

Quo indicio apparuisse hoc dicet, quod protestantes, quum de concordia autore Marchione brandenburgensi agitaretur, in ipso limine impegerint? Ne in eo conventu, qui tunc promissus ac condictus fuit, praesiderent romani pontificis legati, nominatim caverunt protestantes, idque fecerunt ea causa, ne quem defectionis a vera Christi doctrina et disciplina reum egerunt, quem fidei proditorem, ecclesiae vastatorem esse dicunt, eum pro legitimo antistite et capite vel recipere vel agnoscere viderentur. Interim tamen minime repugnarunt, quin et pontificem Caesar advocaret, et eius legatos admitteret ad audiendam disceptationem, modo id fieret sine suo consensu ac comprobatione. Hinc colligit pro suo pudore bonus hic nepos, protestantes excusso semel obedientiae iugo non reformatum summum pontificem, sed nullum, non remotos abusus a sede apostolica, sed sedem ipsam destructam [fol. 9] velle. Summum quidem pontificem vel principem sacerdotum vocari sacri canones vetant, nec aliud concedunt romano episcopo, quam ut vocetur primae sedis episcopus. Nimirum sancti viri qui hoc sanciebant usu ipso edocti erant, non posse unum hominem tanto oneri parem esse ut totius ecclesiae vel gubernationem, vel praefecturam, vel inspectionem sibi sumeret. Sed utinam vel Romae vel Eugubii esset qui omnium ecclesiarum paternam pastoralemque curam ac sollicitudinem quum paulo susciperet, simul ac sustineret.[1]) Nam qui sic foret comparatus ut potestate sua in aedificationem, non ruinam uteretur, ita reliquis episcopis ad implendam suam functionem adiumento, non impedimento esset: tunc certe re ipsa declararent protestantes, se non cupere nullum pontificem sed magis reformatum, ac vere summum, qui nunc omnino nullus est; sedem apostolicam se cupere non destructam, sed bene restitutam, quae mille inquinamentis conspurcata et profanata, a sanctis apostolis ad Satanam translata est. Idque adeo iam patefactum mundo esset, si tyrannis romana, quae solis tenebris fundata est et firmata, non obstaret, quominus pii conventus aliquoties iam a protestantibus habiti in luce atque oculis hominum versarentur. Contra vero si excutere liceret, quae pontificii conventicula his viginti annis aut amplius ad opprimendum evangelium habuerunt, non esset obscurum quam reformationem vel cogitent vel ferre queant. Neque tamen sic latent eorum nequitiae, quin palam sit gravibus ac sanis, eos non aliquem vel summum vel infimum episcopatum appetere, sed everso sublatoque episcopali munere sub eius nomine tyrannidem prorsus antichristianam stabilire. Sedem vero apostolicam, utrum salvam cupiant nec ne, satis claro argumento est, quod doctrinam a sanctis apostolis traditam non solum ipsi non docent, aut docendam saltem curant, sed sceleratis impiisque mendaciis miseras hominum mentes dementant, ac conscientias perdunt, rectam ac salutarem disciplinam non modo nullam exercent, sed innumeris libidinum exemplis totum mundum corrumpunt. Denique non aliam habent doctrinam, nisi qua animas in exitium praecipitent, non aliam disciplinae speciem, nisi tyrannicam vel potius carnificum saevitiam; neque his maleficiis contenti, totis animis huc incumbunt, quo vexentur, exterminentur denique, e medio tollantur quicunque puriorem Christi doctrinam legitimumque ecclesiae ordinem vel asserere conantur, vel admittunt, vel defendunt, vel etiam requirere audent.

---

1) *Haec satis obscure dicta sunt neque affirmare ausimus textum omni ex parte sanum esse.*

Ex quo principio quae potest [fol. 10] *concordia sperari, quum omnimodam perniciem sedis apostolicae ii unius partis quaerant, deinde hac destructa totius ordinis ecclestiastici perturbationem.*

Quasi repressa unius tyrannide totum suum ordinem ecclesia protinus amittat. Sed hoc acute videt, redacta in ordinem tyranni potestate, fore ut satellites simul coerceantur, ne tam insolenter lasciviant. Hoc igitur est quod obscuris et odiosis verbis insinuat.

Quod si anno superiori fecerunt in viridi, quid nunc facient in arido, quum videant pacem cum rege Gallorum nondum conclusam et Turcam iam Hungariae imminentem, opportunitate enim temporum erunt insolentissimi.

Ex se metiuntur alios. Vetus enim hoc est romanensium pontificum, ut non solum dissidiis monarcharum ad augendam suam potentiam abutantur, sed etiam dissidia inter eos et serant semper et foveant, quo legitima illorum potentia vel imminuta vel impedita ipsi suam illegitimam provehant et magis magisque confirment. At protestantes hoc a Domino precantur, ut monarchae, privatis cupiditatibus repressis, omnem quae inter eos superest simultatem prorsus deponant coniunctisque et animis et viribus, quum instaurationem religionis, tum crudelitatis turcicae propulsationem suscipiant. Deinde si ex temporum opportunitate consilia captarent protestantes, et non sibi potius ex iussu et voluntate Domini moderarentur, quum alias pridem, tum vero praecipue quando Francofurti habebatur conventus, sic oblatis conditionibus usi essent, ut et ipsis hodie minus molestiae, et Germaniae minus periculi a Romanensium tam artibus quam violentis molitionibus timendum foret. Quam enim non viruerint res papae eo tempore, satis et ipse meminit et omnibus fuit conspicuum. Sed dictum esse sanctis protestantes semper cogitarunt: In spe et silentio erit fortitudo vestra.

Neque patientur se a suis quibus pertinaciter haerent sententiis dimoveri . . . . .

Ab iis quidem sententiis quas ex verbo Dei sumpserunt, [fol. 11] quidquid accidat, nunquam divelli se patientur. At si quam sententiam tenere eos quis ostenderit, quae cum verbo Dei non consentiat, ab ea, simulatque fuerint moniti, libenter recedent etiam si nulla temporis necessitate cogantur.

Quum praesertim maxima sit diversitas inter partes non unius aut alterius (ut falso asseritur) articuli, sed multorum et plusquam quinquaginta articulorum.

Est sane maxima inter partes diversitas, nec unius aut alterius articuli dissensio, imo nec quinquaginta duntaxat, sed totius summae religionis omniumque partium, quamdiu pontificii evehendo regno suo intenti deprimere Christi regnum studebunt. Christusne an pontifex romanus supremum caput ecclesiae, summus princeps, sapientia, iustitia spesque unica salutis haberi debeat, id caput est omnium controversiarum. Hoc enim constituto, Christo deferendum esse quem dicimus honorem, quaecunque hodie inter partes controversiae sunt non magna difficultate componentur. Nam quod unum a protestantibus quaeritur, omnes verbo et spiritui Christi se subiicient, Christi legibus leges pontificis omniumque hominum posthabebunt, totam salutis fiduciam in merito Christi, nullis vero aut humanis aut angelicis operibus habebunt repositam. Qui vero ita sunt affecti et comparati, quum Christo sint insiti, ut in eo vivant et ipse in illis, bonis operibus fideliter studebunt atque incumbent, carnem cum morbis et concupiscentiis malis crucifigent, se suaque omnia Dei gloriae et proximorum saluti consecrabunt. Deinde quia omnia referent in Christum, facile de eo quoque conveniet, tum doctrinam, tum caeremonias omnes ita in ecclesiis oportere administrari, ut omnis operum et propriae dignitatis fiducia aboleatur ac intereat, spes omnis avertatur a creaturis, viva autem in Christum fides erigatur, augescat et stabiliatur: denique nec grave erit et disciplinam ecclesiae consentaneam restituere, tam in ministris quam in plebe. Nemo enim non videbit et qualibus ministris ecclesia et quali ministri ipsi tum inter se ordine ac disciplina, tum erga alios functione et vitae exemplo opus habeant. Ad haec quae in plebe censura sit exercenda, minime obscurum erit. Exerceri vero non aegre ferent, in quibus regnabit spiritus mansuetudinis, modestiae, pacis ac tolerantiae. Ita nec de doctrina nec de vero sacramentorum usu aliisque caeremoniis, nec de disciplina ulla erit difficultas, quin pulchre et placide ecclesiae inter [fol. 12] se coeant et pacem Christi inter se ad plenum constituant ac confirment, ubicunque persuasum erit, Christum pro summo capite, principe, gubernatore servatoreque unico colendum et adorandum. Quis enim contendat ex iis qui Christo omnia tribuunt, ut ulla doctrina verbo Dei praeferatur, ut eucharistia aliaque sacramenta aliter, vel in alium finem, quam Dominus ipse praescripsit, apostoli tradiderunt, ecclesiae ab initio receperunt, administrentur? Quis non tales ecclesiis praefici velit ministros, quales a spiritu sancto requiruntur ac describuntur? Quis non talem eos inter se ordinem ac disciplinam tenere cupiat, qualem apostolicae literae observari iubent? Et quando Christus ipse et apostoli sanctum connubium a sacro ministerio non disiunxerunt, quis verae puritatis amator non malit unius uxoris maritos, quam ad stupra, scortationem et immaniora

adhuc flagitia tam libidinose proiectos? Qualibus exemplis pontificii iam multos annos omnem prope pudicitiam et honestatem, non tantum a suo ordine, sed toto ferme orbe profligarunt. At vero si pontificii Christum nolint in ecclesia regnare, et dum suam contra Christum tyrannidem usque tueri pergunt, nec pure praedicari Christi gratiam, nec sacramenta ad eam commendandam simul et exhibendam administrari, nec disciplinam iuxta Christi institutum in ministris ac plebe exerceri sustineant, non solum quinquaginta, sed certe, ut dictum est, universi articuli tum doctrinae, tum caeremoniarum, tum disciplinae, in perpetua controversia manebunt inter partes, quae nunc dissident. Nulla enim participatio iustitiae cum iniustitia, nulla communio luci cum tenebris, nulla consensio Christo cum Belial. Et certe qui Christi iugum pertinaciter refugiunt, manent in ea, ad quam nati sunt, morte, ut nihil recti vel sani cogitare, dicere, facere queant.

Additur etiam quod nescitur in quibus tractanda sit concordia, nam non omnes eadem sentiunt. Lutherani hoc volunt, illud petunt Zuingliani, ut reliquas sectas omittamus.

Et hoc malitiose fingitur. Restituantur quae Christus instituit et vetus observavit ecclesia. Removeantur quae contra haec, non nisi ab antichristis invecta sunt, et sarcta concordia erit cum omnibus, qui Christi sunt, sive ii Lutherani sive Zuingliani ab adversariis vocentur. Si qui autem alia requirant, hos nec protestantes inter suos deputabunt.

Verum demus adhuc concordiam [fol. 13] *posse fieri et protestantes ad obedientiam sedis apostolicae posse adduci, certum est tamen id nullo modo fieri posse nisi multa protestantibus permittantur.*

Nihil permitti necesse est quam quae Dominus aut praecipit aut permittit. Ea autem homo cur neget?

Quae etiam licet essent de iure positivo, veluti communio sub utraque specie, connubia sacerdotum et similia, non deberent tamen sine publica autoritate et consensu in ecclesia innovari.

Si nihil horum debet in ecclesia sine publica autoritate et consensu innovari, quare mutilata est communio eucharistiae, non solum contra publicam autoritatem et consensum totius apostolicae et catholicae ecclesiae, sed etiam contra manifestum institutum Christi? Quod enim Christus instituit, id vetus ecclesia per totum orbem usque ad proximos quadringentos annos servavit, et graeca hodie servat, nec ullo unquam oecumenico, sicut nec cuiquam id concilio licere potuit, diversum constitutum est. Invasit enim vel obrepsit haec sacratissimi sacramenti violatio nullo idoneo autore, nulla etiam ratione. Quanquam concilium constantiense ausum sit istam sacramenti violationem confirmare, ne quid scilicet indignum ecclesiae fide et autoritate supini ac somnolenti episcopi admisisse viderentur. Quasi necesse sit ut, quaecumque hi quavis vel inscitia vel malitia in ecclesiam admittunt aut invehunt, pro inviolabili ecclesiae autoritate recipiantur. Professio caelibatus in plerisque conciliis a presbyteris et episcopis, deinde etiam a diaconis et subdiaconis exacta est, verum id nec publica ecclesiae autoritate, nec consensu factum est. Publica enim ecclesiae autoritas cum autoritate Christi verbique ipsius semper est coniuncta. Haec vero statuit non esse bonum homini esse soli, et unumquemque debere suam uxorem habere et unamquamque suum maritum, fornicationis vitandae causa. Item episcopos et diaconos debere eligi, qui sint unius uxoris mariti, nec ulli voluit hominum generi lege caelibatus laqueum iniicere. Nam quem Dominus negotio eiusmodi propter regnum suum occuparit, cum quo matrimonii cura non cohaeret, eum etiam verbi illius de castratione propter regnum coelorum sic capacem reddit, ut etiam absque ullius [fol. 14] vel voti, vel legis necessitate verum caelibatum colat. Exigere itaque in universum ab omnibus, qui sacro ministerio adhibentur, votum caelibatus, similiter requirere, ut altera tantum species eucharistiae dispensetur communicantibus mensae Domini, non autoritate ecclesiae, quae eadem spiritus sancti est, in ecclesia occidentali obtinuit, sed humana quadam ratione, quae dum extra coelestis sapientiae fines exsulat, facile labitur. Hinc praepostera caelibatus admiratio, qua factum est ut matrimonii sanctitas minoris quam deceret aestimaretur. Hinc privatae illae speculationes, de altera eucharistiae specie populo deneganda. Nec vero ad alterutrum consensus catholicae ecclesiae unquam accessit, nam graeca ecclesia in hodiernum usque diem, et matrimonium ministris, et communionem totius eucharistiae plebi quoque concedit. In Hispania quoque, Italia et Germania retenta diu connubia a sacerdotibus sunt. Quum concilia illa, quorum autoritas immerito ecclesiae, quantum ad hanc rem attinet, adscribitur: canones de exigendo a ministris superiorum ordinum voto caelibatus ediderunt ante mille annos. Unde liquet, nec consensum ecclesiae universalis istis duabus rebus unquam accessisse. Quanquam ut in caeteris rebus ad religionem pertinentibus, ita et in his duabus observationibus ecclesiae autoritas et consensus magis ex ipso verbi Domini, quo, ut genita est, ita vivit et sustinetur, cognoscendus est, quam ex eo quod homines in ecclesia, quocunque in illa loco existant, comprobare videantur. Dum enim hic vivunt, erroribus et peccatis sunt omnes obnoxii. Sed nec no-

vabitur quidquam, si ecclesiis permittatur quod Dominus de eucharistia ipse instituit, et de connubio tum per se, tum per apostolum suum docuit; tantum quae vetustissimam habent originem, et quamdiu stabit hoc saeculum perpetuam firmitudinem obtinere debent, stabilientur. Neque igitur propter has duas, vel ullas alias res, quas quidem protestantes concedi sibi petunt, concordia impedietur. Dum enim protestantes nihil nisi quod Dominus aut iubet aut concedit, permitti sibi postulant, nec quisque est hominum qui ea quae praecipit vel indulget Dominus ullo iure vetare queat; nihil certe obstare poterit, quominus universis in Domino conveniat, nisi sint quidam qui nolint Christum apud suos regnare.

Etsi opponeretur forte quod confirmatio eorum quae ipsis permitterentur ratione pacis et concordiae sive a sede apostolica sive a [fol. 15] *concilio postea peti posset, certum est tamen quod is consensus non exspectaretur, sed statim in eum usum utpote sibi gratissimum veniretur.*

Non est earum rerum petenda ab hominibus confirmatio quas instituit et concessit Deus.

Quo facto Germania iam unita inter se et receptis ritibus qui sibi placerent, nullam curam amplius gereret de concilio.

Non hoc agitur, sed ut sit rituum modus qui cum verbo Domini congruit.

Ex quo sequeretur divisio corporis et unitatis ecclesiae, quum ii usus et mutationes neque in Galliis neque in Hispaniis neque in Italia neque in aliis provinciis christianitatis essent receptae.

Restituatur ubique evangelii libera et sincera praedicatio et nulla in hisce quidem rebus quas requirunt protestantes reliqua manebit apud fideles Christi varietas, quae consensionem et pacem turbet. Nihil enim, ut dictum est, requirunt quam quod Dominus ipse praecepit et ad salutem suorum instituit. Caeterarum observationum ecclesiis sua est relinquenda libertas. Unitas enim ecclesiae non in eisdem ritibus, sed in eadem fide, doctrina, religione sacramentorum et disciplinae consistit. Tempore apostolorum, martyrum et sanctissimorum patrum haec necessaria, dum fideliter custodiebantur, sub diversis ritibus sinceram unitatem conservabant: at ubi sub romano pontifice ritus conformes in variis licet regionibus et ecclesiis obtinuerunt, illa ipsa unica salutis fundamenta et vincula christianae societatis, misere sunt vitiata, et tantum non plane nobis interciderunt. Populi enim sui societatem Christus in novo testamento, ut D. Augustinus scribit, coadunavit sacramentis numero paucissimis, observatione castissimis, significatione augustissimis; caetera omnia liberam habeant observationem: fide enim iustus vivit, non caeremoniis. Quare quae fides ipsa non requirit necessario, a nulla ecclesia praetextu communionis necessario sunt exigenda. Nihil itaque a protestantibus exsistit, cur difficile, nedum impossibile sit solidam et piam ecclesiarum concordiam restituere.

Quod si etiam generale concilium [fol. 16] *has mutationes non approbaret, imo contrarium statueret, quae spes esset reducendae amplius Germaniae, in suis opinionibus iampridem confirmatae?*

Quale concilii portentum, Deus bone, hic nobis fingit, in quo non modo non approbaretur quod Christi ore sancitum est, sed contrariis legibus palam abrogaretur. Hinc collige quid bonae spei nobis faciat romana sedes, etiam si concilium cogeretur. Cur igitur ab eius decreti exspectatione pendeamus, quod, si factum esset, repudiare oporteret?

Praeterea periculum est, ne protestantes multa de sua opinione concedant, imo id unum a catholicis obtineant, ut una omnes a sede apostolica deficiant, quum id solum maxime cupiant et in votis habeant.

A curia vel sede etiam romana, si ita placet, non tamen apostolica. Neque enim aliud in votis habent catholici protestantes quam ut deiecto satanae solio vera Christi sedes illic erigatur, in qua apostoli non antichristi sedeant. Sed hoc unum est, quod istos sollicitos habet, ne quam scelerate occuparunt et immaniter exercent tyrannidem, spiritu oris sui Christus conficiat et illustratione adventus sui aboleat. Siquidem non se ministerium habere putant, sed effraenem dominationem, qua totum orbem servum sibi et quidem miserrima servitute teneant, utcunque se servos servorum non sine manifesto ludibrio nuncupent. Quare, ut initio dictum, hoc omnium quae pontificii contra protestantes habent caput est, quod dum regnare volunt in ecclesia et rerum potiri, Christo locum non relinquunt.

Quod si evenerit, ut est valde timendum, tunc non esset in potestate maiestatum suarum providere, quemadmodum accidit de concilio indicendo in diaeta ratisponensi, de qua re status imperii sine autoritate sacrae caesareae maiestatis constitutionem fecerunt, sicuti dicta maiestas alias sanctissimo domino nostro significavit. Quare, ut alia omittamus, [fol. 17] *ex his paucis potest caesarea et regia maiestas cognoscere quid sperandum sit ex amicis huiusmodi tractatibus et colloquiis cum eis habendis.*

Hic vide pastoralem Romanensium curam et quam sedulo advigilent, quo gravissimis ecclesiae

morbis tempestiva remedia adhibeantur. Aliquot iam saeculis pii bonique omnes concilium ecclesiasticum flagitant, quo corrigantur nonnulla vitia quibus laborare ac premi christianum populum iam diu plus satis notum est. Quae quum pridem intolerabilia esse coeperint, diuturnitate ipsa magis ac magis invalescunt. Postquam autem Germaniam Dominus puriore evangelii sui praedicatione dignatus est, partim quia melius iam et clarius animadvertebatur morbi gravitas, partim quia novum periculum imminebat ab eorum improbitate, qui lucem veritatis exstinguere nefario furore moliebantur, in omnibus imperii comitiis decretum est non aliam esse viam succurrendi collapsis ecclesiis et scandalis iam obortis occurrendi, nisi ut quamprimum cogeretur concilium, quod si obtineri universale non posset, saltem nationale, ut vocant, a natione germanica haberetur. Quum autem pontificii, ut nullam nequitiae suae correctionem ferre queunt, ac ne illam quidem foeditatis suae lernam, qua nihil unquam in ecclesia turpius exstitit, attrectari sustinent, non modo generale, sed nationale quoque concilium averterent mille machinis, interim tamen Germanos aliasque gentes concilium subinde pollicendo ludificarentur, visum tandem est imperii ordinibus ut, si pontifex concilium non convocaret intra certum tempus, ipsi conventu inter se habito suis ecclesiis consulerent. Haec ista est horrenda a sede romana defectio, de qua hic nepos quiritatur. At nihil pensi habent sancti isti ordinis ecclesiastici vindices, et canonibus et legibus sancitum esse, ut in singulis provinciis quotannis, et in qualibet natione, quoties aliquid inciderit corrigendum, habenda esse concilia. Quod si grassari malum latius coeperit, generale concilium omnino esse convocandum. Hisce sanctionibus et romanus pontifex obstrictus esset, et secundum eas ecclesiam regeret, si verus pontifex esse vellet. Nunc quum eas pedibus conculcet, quid ipso facias? Adde quod oecumenica olim concilia per Caesares indicebantur. Indictioni et episcopi alii omnes et ipse romanus libenter parebat. Hodie, si istis credimus, ne nationale quidem indicere illis licebit. Fateor equidem, quum veri episcopi Romae sederent, quoniam sedes illa [fol. 18] prima semper est habita, sine ipsorum conscientia, non fuisse celebratum maius aliquod concilium. Id eo postea detorserunt romanae tyrannidis satellites et hodie detorquent, quasi nullum omnino ecclesiasticum conventum, nisi idolo illo ratum habente, nutuque suo comprobante, habere liceat. Interim quum illis sit propositum omnia libidinose pervertere, susque deque habitis legibus omnibus et canonibus, contempta omni censura, abiecta omnis honestatis cura, excusso prorsus pudore, nullo nec Dei nec hominum metu, insanam dominationem exercere, qui unquam adduci poterit, ut in christianum et liberum concilium descendat, ubi legibus sit interrogandus, officiique sui rationem redditurus? Ergo quoties de concilio fit mentio, non aliter horret atque Dionysius aliquis aut Phalaris, ubi est a populo ad libertatem recuperandam conclamatum. Quid enim aliud causae est, quod toto orbe iam pridem maximis plurimisque de causis concilium flagitante, non modo nullum ipse serio convocat, sed strenue intercedit, ubi ecclesias videt convenire? Et quid tandem sibi vult? Nempe ut ecclesiae scientes et videntes, polluta sua sanctitate, vexari, violari, affligi, diripi et vastari se sinant, taciteque ac sine gemitu ultimum interitum exspectent. Quid enim aliud est quod remedia interdicit divinitus commendata, et a sanctis patribus populoque christiano semper adhibita, donec ea ipse concedat et admoveat, qui ex direptione vastationeque ecclesiarum regnat ac suaviter delitiatur? Ergo ne quid depereat romano Sardanapalo, quin potestate opibusque ecclesiae impune ut solitus est grassetur, connivendum est piis principibus, dum tot animarum millia, pro quarum salute sanguinem suum vitamque profudit Christus, interire cernant. Ni faciant, defectionis a sede romana rei agantur.

Quantum vero ad pacem Germaniae attinet, non sine aliquo pudore proferri possunt, quae sequuntur. Fuit Schuinfurti primum de pace tractatum et conclusum.

Tot mendacia quot verba. Nihil enim Schuinfurti, sed Nurnbergae primum conclusum de induciis hisce fuit.

Deinde factae sunt Nurnbergae induciae inter utrumque statum, protestantium scilicet et catholicorum, addito etiam caesareo ratisponensi [fol. 19] *mandato sub poena provincialis pacis et banni imperialis: tamen possunt videre maiestates suae, ubi tot convenerint principes subscripti et iurati, ubi tot emanaverunt mandata, maiestatum suarum additis gravissimis poenis: nihil tamen observatum fuisse, quin imo spretis omnibus induciae illae saepius fuerunt violatae, et partes protestantium novis confoederationibus contra pacta auctae, accessione nonnullorum principum, sicut regis Datiae,*[1]) *ducis Wirtenbergensis, et aliorum, ac nonnullarum civitatum, mutatione facta religionis in diversis locis ac provinciis contra pacem et iusiurandum.*

Hic acervum calumniarum congerit sanctissimus, sed quarum vanitatem refellere nimis promptum est. Induciae de quibus Schuinfurti agitatum est, et quae Nurnbergae primum pactae, demum Ratisponae con-

---

1) *Sic legitur in textu impresso, sed absque dubio* Daniae *legendum.*

firmatae sunt, requirunt, ne quis ex ordinibus imperii alteri bellum inferat causa religionis, et ne electori Saxoniae eique in hac causa coniunctis, lites ob negotia religionis in iudiciis imperii moveantur, aut iam motae iudicentur. Et si quid in his causis contra illos iudicatum fuerit, per imperatorem abrogetur irritumque fiat. Haec protestantes quidem diligenter observarunt, nemini enim statuum arma religionis causa intulerunt, aut ullam vim fecerunt. In suis modo ditionibus reformationem ecclesiarum instituerunt, id quod et Schvinfurti et Nurnbergae sibi diserte liberum reservarunt. At iudicium camerae eas inducias multis modis violavit, iudicando contra electorem Saxoniae aliosque religionis societate ei coniunctos. Confoederatio quidem protestantium aucta est accessione principum et civitatum, sed id nequaquam contra pacta aut pacem Germaniae vel iusiurandum, nec enim vel Schvinfurti, vel Nurnbergae hoc ab ipsis, quanquam id diu utrobique flagitatum sit, extorqueri potuit, quin si qui postea ad suam religionem essent accessuri, eos in foedus suum reciperent, communemque causam in illis quoque pro sua portione defenderent.

Ex quibus, ne longiores simus, [fol. 20] *facile coniici potest, quae spes futurae pacis sit habenda; durante enim pace, tum literis, tum minis, tum practicis, aliquos quotidie seducunt ex omni hominum genere.*

Non minis, non practicis illicitis, quod non minus est illis inusitatum quam Romanensibus familiare, sed piis persuasionibus et hortationibus protestantes velint, si Dominus det, non Germanos modo, sua membra, suam carnem et sanguinem, si totum [1]) etiam orbem ad consortium verae et unicae religionis Christi permovere.

Ut non facile sit, ubi religio refrixerit, revocare homines a duriori ad molliorem, a continenti ad voluptuosam, ex obedientia ad libertatem.

Ultra Sauromatas fugere hinc libet. Quis enim in tanta impudentia stomachum teneat? ubi pietatem refrixisse flebiliter deplorant, qui quum ipsi nullum prorsus habeant Dei sensum, et totam religionis doctrinam, et quidquid populum in Dei timore continere poterat, e mundo quoad in ipsis fuit profligarunt. Unde enim ista, quam pii omnes non sine magno gemitu cernunt, religionis dissolutio? unde contemptus Dei? unde sacrorum omnium neglectus? nisi quod Romanensium partim socordia et ignavia, partim inscitia, partim etiam malitiosa perfidia, Christi veritas sepulta fuit, vel potius e mundo exterminata. Nam quales habuit pontifices Roma a quadringentis aut quingentis circiter annis, notius est quam ut commemorari necesse sit. Qui vero sub illo dominatu titulos personasque gesserunt episcoporum in orbe christiano, quasi nihil aliud haberent muneris, quam ut praedarentur expilarentque ecclesias, docendi curam maxima ex parte a se ablegarunt. Qui vero docendi officium usurparunt aut stultis et insulsis nugis inebriabant plebem aut impiis perniciosisque opinionibus dementabant. Interim exstincta veritatis luce exposita erant praedae et quaestui sacra mysteria, nec alium fructum habere putabantur, quam ut populus ad ea obstupesceret. Sic enim de industria boni interpretes obscurabant, quo facilius deinde venalia prostituerent.' Eant nunc et querantur fidem refrixisse. Quod autem dicit nihil esse proclivius quam abducere homines a continenti vita ad voluptuosam, a duriore ad molliorem, ab obedientia in libertatem, quis sine risu legat? siquidem quam continenter et [fol. 21] austere vivat romana curia et omnes illic formati, postremo quicunque notam et characterem eius ubique gentium ferunt, dicere quid attinet? Non ergo mirum si hic se persuasurum mundo speraverit, actum esse de continentia, sanctitate, obedientia et omni genere virtutis, si semel a romana disciplina discessum fuerit; verum ubi subierit, hic eos loqui qui totum orbem nequitia sua corruperint, ac omnibus flagitiorum formis terram contaminaverint, quis non graviter indignetur audere ita aliis exprobrare mollitiem, delicias et inobedientiam? scilicet ignotum est romanas libidines pudori ac pudicitiae nihil reliqui fecisse, luxum, intemperiem, portentosas delicias laxatis fraenis apud omnes romanae sedis creaturas dominari, obedientiam omnem Dei verbique ipsius ita proiectam, ut iam nec apud homines dissimulent. Quum ergo pudere ipsos desierit, bonis certe ex animo deplorandum est, tam sceleratos, probrosos et ad omne impuritatis nequitiarumque genus proiectos homines audere se adhuc ostentare pro custodibus severitatis, continentiae et obedientiae. Quum nullum unquam in terra exstiterit hominum genus magis ab omni moderatione, disciplina, obedientia alienum et abhorrens, nullum ad delicias, importunas voluptates, insolentiam, impuritatem, legum omnium contemptum, scelerum omnium licentiam, magis dissolutum et prostitutum.

Neque seducunt homines solum sed ecclesias diripiunt, episcopos eiiciunt, religionem profanant, atque id impune.

Primum non seducunt, qui homines ab inviis erroribus ad Christum reducunt. Non ecclesias di-

1) *Sic quidem expressum legitur, nobis tamen scribendum videtur:* sed totum.

ripiunt, qui diripientibus eripiunt, ut veros pastores praeficiant. Non episcopos eiiciunt, qui instituunt religionem. Non profanant qui instaurant. Quod facere protestantes palam est, sed non impune. Quid enim aliud sonat, quid contendit tota eorum doctrina quam Christo Domino, quia via, veritas et vita est, fidendum et vivendum esse, quum pontificii fiduciam salutis in divos, in ossa et simulacra eorum, in caeremonias, in opera hominum distrahant. Plerique nihil docent quam quem vivunt epicurismum. Notior enim est romana religio quam boni omnes velint. Iam quid est diripere ecclesias, si id, quod in solenni usu pontificii habent, non est? Quae parochia, quae abbatia, quis episcopatus, aut quodnam opulentius sacerdotium idoneis et qui in suo ministerio servos se esse ecclesiae intelligant confertur, et non occupatur ab iis qui, quum non alias artes didicerint [fol. 22] quam venationes, lenocinia et similes vel ineptias vel nequitias, quum ad episcopatus veniunt, putant esse iusta illarum praemia. Itaque ne a professione sua desciscant, nihil quam satrapas, venatores, lurcones, ganeones, scortatores, milites etiam et gladiatores praestant. Id vero canones sacrilegium esse definiunt, et ecclesiarum depraedationem. Quidquid enim rerum ecclesiasticarum, non vel in usum sacri ministerii, vel in pauperes, vel publicas populi Dei necessitates impenditur, id per sacrilegium ecclesiis eripi canones iudicant. Ita quem quaeso protestantes episcopum potuerunt eiicere, quum pridem inter eos, qui ecclesias hoc nomine detinent, rarissimus sit qui haberi episcopus possit? Nec enim episcopus haberi populo christiano potest, nisi qui supremo in ecclesia loco hac conditione sedet, ut et doctrina et vitae sanctimonia primus emineat, ut summo studio in id se impendat, docendo, sacra mysteria administrando et disciplinam Christi exercendo, quo ecclesia sibi credita quum accessione eorum, qui a Christo abducti erant, quotidie augeatur, tum profectu incrementoque pietatis, in iis qui ad Christum iam conversi sunt, novos subinde progressus faciat. Quae est vero denique illa religionis profanatio quam protestantibus isti impingunt? Curarunt protestantes apud suos, ut populus pro impuris et irreligiosis hominibus, qui sacrum ministerium, et id modis omnibus depravatum, pro quaestu habebant, eos ministros acciperet, qui et ministerium Christi sincerum praestent, et vivant sine crimine. Pro impiis et pestilentibus commentis, quibus et verus Dei cultus destruebatur et tota pietas una cum salute hominum eversa erat, sanam Christi doctrinam audiret. Pro ea, quam depravatissimam habebat, et sacramentorum et disciplinae administratione, legitimam et a Christo institutam amplecteretur. Atque istuc ita habere non dubitant protestantes se coram concilio et quibuslibet piis et religiosis iudicibus posse facile comprobare, quod etiam facturos saepe obtulerunt et nunc offerunt, et tamen, si pontificiis credimus, religionem profanarunt.

Imo in tantum progressi sunt ut integerrimum iudicium divellere conentur . . . .

An iudicium divellunt, qui non nisi iniquas, et non minus contra Caesaris iussa et pacta quam contra Dei legem latas sententias repudiant? Quod si probe intelligere velis, nihil integri, nihil sancti, nihil aequi apud illos iudices esse, reputa quis sit, qui eos tam bellis encomiis praedicat. Neque enim a pontificio [fol. 23] legato nisi nefaria mercede hanc laudem consequuti essent. Et sane satis apparet, ut proiecto religionis studio eam sacrorum profanationem, ex qua plerique eorum deliciantur, impudenter defendant, colluviem pseudocleri, publicam Germaniae pestem, non sine aperta patriae proditione suo patrocinio sustineant, omissa Caesaris dignitate, neglecto iure, in asserendo pontificis romani tyrannide pertinacissime insistant. Quid in iudicio tam corrupto integritatis aut reverentiae esse potest?

Ut eo divulso etiam autoritas caesareae maiestatis in Germania concidat . . . .

Bellum est hoc artificium, si quidem uno verbo profligatus hic nepos imperatori persuadere valeat, protestantes illius potestati insidiari, pontificios autem eam conservatam velle. At protestantes hanc doctrinam profitentur, quae ex verbo Dei iubet omnem animam potestatibus, quae gladium gestant, subiici. Pontificii autem se omni humano imperio exemptos volunt, imo superiores. Protestantes cupiunt valere leges, quas pii imperatores de personis et rebus ecclesiasticis sancte condiderunt. Pontificii eas, ut nullo iure nixas et sine imperio latas, abrogarunt, condereque quamlibet sanctas et pias temeritatis et illicitae audaciae esse pronunciarunt. Protestantes denique nullum episcopum, ne romanum quidem recipi volunt, nisi qui secundum canones ab imperatoribus fuerit comprobatus et cui examinando adhibiti sint imperatorii magistratus. Pontificii vero non solum se a principibus rite et veteri instituto probari non sustinent, sed hoc quoque vel iuris vel licentiae sibi sumunt, ut in sua manu sit et imperatores instituere quos velint, et destitutos a se honore abdicare, idque pro mera libidine et summa cum reipublicae christianae pernicie, uti saepe fecerunt. Per ambitum quidem profligata omni canonica electione, episcopatus, abbatias et pinguiora sacerdotia a principibus accipiunt, sed et haec non aliter aestimantur quam aulicorum obsequiorum praemia, nihil ad eam, quam principibus canones deferunt, legitimam examinis potestatem. Et tamen protestantes autoritati quoque, potestati imperatoriae inimici, adversi, insidiatores, infesti, et pontificii amici ha-

bendi sunt? Sed dicunt, repudiato supremo imperatoris iudicio, quod protestantes moliuntur, maiestas imperatoria intercidat oportet. At respondent protestantes quod improbis absurdisque sententiis intercedunt, se in eo non eversum camerae iudicium, sed iuris legumque observantia firmatum bonisque et aequis viris instauratum velle. Nam de [fol. 24] religione subire iudicium apud eos iudices, qui verae religionis ex professo et acerrimi hostes sunt et violenti vexatores, nihilque quod in ipsis est ad tollendos e medio omnes qui veram religionem sectantur et ipsi faciunt reliqui et aliis faciendum imponunt, cuius vel inertiae vel socordiae esset? praesertim quum detrectare iure liceat.

Et ipsi impune in omnium bona et vitam grassari possint.

Graves sane et truculenti grassatores sunt protestantes qui civium loco eos tolerant, imo ampliorem quam ullis civibus libertatem vel licentiam potius iis apud se concedunt, quos certum est cum capitalibus suis hostibus conspirare. Et cum iis hostibus quos nemo ignorat quotidie exitium ipsorum moliri. Nec enim dissimulant cuius sint animi, quum ipsorum in religione consortes, ubi imperium habent, novis et inauditis tormentis excrucient et trucident.

Nulla igitur spes firmae et diuturnae pacis ex amicis tractationibus haberi potest, nisi eam pacem velimus, quae et omnem dignitatem sedis apostolicae in primis opprimat et catholicam religionem conculcet ac omnem ecclesiae ordinem confundat ac destruat.

Si dignitas sedis apostolicae est apostolicam disciplinam praestare, si religio est quam Christus nobis tradidit, si ecclesiae ordo quem idem Dominus et spiritus sanctus per apostolos instituit, quis est qui dignitatem opprimat sedis apostolicae, qui catholicam religionem conculcet, qui omnem ecclesiae ordinem confundat et destruat, nisi pontifex ipse cum creaturis suis? Apud hos enim quid non ex diametro cum disciplina apostolica institutisque Christi pugnat? Protestantes ea quae Christus sancivit, quae per manus tradiderunt apostoli, quae martyres et sanctissimi patres observarunt restituta cupiunt. Nihil vero sublatum, nisi quod his adversatur. Quare nemo cum illis pacem facere detrectabit nisi qui Antichristi spiritu occupatus regnum Christi ferre non potest.

Haec omnia reverendissimus dominus legatus non ignorat caesareae et regiae maiestatibus esse manifesta, ac multo plura in hanc sententiam, quae hic colligi brevitatis studium non permittit.

[fol. 25] Ut falsissime haec in protestantes confinguntur, ita nemini manifesta, sed multis per calumnias persuasa esse possunt.

Restat nunc tractandum qua via et ratione providendum sit periculo turcico salvis rebus religionis. Periculo turcico provideretur, si ab utrisque, catholicis scilicet et protestantibus, auxilium maiestatibus suis tribueretur, sed dubitatur, non posse id impetrari, nisi prius de religione inter eos convenerit.

Et quid facerent status imperii, dum per romanam Aten et furias ab ea subornatas civilis belli faces perpetuo iniiciantur?

Igitur quum publica res religionis universali concilio, non autem in diaetis particularibus tractanda sit, quumque catholici semper optarint concilium, ut patet per ratisponensem recessum et per capitula ligae catholicae . . . .

Ergo particularibus regnis nullam de Christi religione apud se restituenda curam suscipere fas est. Et pereundum omnibus est, Christi vocatione et salutari visitatione usque reiecta, dum pontificii quod ferre non possunt generale concilium, tum variis et subinde novis inter monarchas dissidiis accensis, tum excitatis bellicis tumultibus, tum innumeris aliis, quibus pollent artibus, extrahunt et eludunt! Quid vero magis antichristianum dici possit quam regna Christo consociata non debere tractare de religione Christi, non consultare, ut non diruptis perniciosis Antichristi vinculis iugo sese rursus Christi submittant commodo et salutari?

Reproponit maiestatibus suis reverendissimus legatus ut velint hoc concilium oecumenicum statim prosequi et celebrari. Hoc enim modo satisfactis catholicis non poterunt auxilia denegare et res religionis remittantur concilio ut decet.

[fol. 26] Quasi vero et Caesar et rex non semper toto pectore prosequi christianum concilium optaverint atque in id studium fideliter incubuerint: quasi nesciatur, per pontificem solum et eius creaturas hactenus factum esse quo minus pii principes voti sui hac in re compotes fieri potuerint. Sed eo nequiore et desperatione et impudentia est impurus hic nepos, quod apud eos sic loquitur, qui rem totam optime omnium noverunt. Haec igitur una ratio est convocandi concilii, inducant pontifex et eius creaturae in animum, ut quam impie scelerateque exercent tyrannidem, et totum hoc abominationis regnum, cum omnibus flagitiis Antichristi tandem abiiciendum putent. Ita fiet ut a concilio christiano eversionem status sui nihil metuant. Tum in maiestate imperatoris et regis mora erit nulla quin con-

cilii convocandi, cogendi, habendi curam habeant, et eam ad extremum prosequantur.

Et quantum ad protestantes, incutiatur ipsis hoc concilio maximus terror.

Concilium christianum protestantes ex animo appetunt, pontificii ut summam status sui pestem horrent: utris iam terrori futurum sit indici serio concilium? Et a quo tunc sibi protestantes metuant, qui cum sola antichristiana pontificis romani tyrannide bellum gerunt? Tum autem concilium christianum ille admittet, quum abdicare se pontificatu decreverit. Ita vel hoste composito vel sublata belli materia securi tunc essent, sed ea res nondum maturuit. Quare exspectemus ab eo solitum artificium ut varias indictiones promulget, quae in totidem bullas exeant.

Qui videntes rem serio tractari, timebunt suis rebus et sic erunt tractabiliores et magis obedientes maiestatibus suis, ut qui sentiant sibi esse resipiscendum et redeundum ad cor, et forsan venient ipsi aut mittent ad concilium, praesertim si cognoverint maiestates suas nolle amplius pati haereses in Germania, sed velle ut ipso concilio, hoc est regia via vivatur.

A christiano iudicio non protestantes, sed qui Christum ipsum sibi ac suis studiis adversari norunt, metuere sibi solent. Audeant in apertam lucem semel prodire pontificii et concilium indici sinant, [fol. 27] quale scripturae et canones praescribunt: si tum protestantes aberunt, licebit ut totus orbis illos dicat causae suae diffidere, lucemque concilii ideo fugere, quod sibi male conscii sint, itaque suo ipsorum praeiudicio sese damnabunt. Sin aderunt errorum convicti, quod facile erit, vel in viam revocabuntur, vel ecclesiis merito exterminabuntur, praesertim si concilium cogatur ex piis sanctisque iudicibus, doctis ad regnum Christi, non aucupibus ad captandas per simoniam et sacrilegia opimas praelaturas intentis; ex iis qui sincero restituendae domus Dei zelo ardeant, non furiosa libidine stabiliendae immanis suae potentiae flagrent, ut scelerate flagitioseque pro more suo et opibus ecclesiasticis luxurientur et ecclesias licentiose opprimant; ex iis denique qui dociles se et obsequentes dare Christo parati, non aliud sequi in animo habeant quam quod ille docuerit; non ex iis qui clausas ad omnem veritatem aures, animos contra Christum eiusque verbum obstinatos afferunt. Nam et inania sine re nomina, larvaeque ab impietatis sociis impositae nullos episcopos et ecclesiae praelatos faciunt, ita nullis quoque locum in concilio christiano faciunt. Sed multos scilicet ex puriore illa nota reperiet in grege suo pontifex? Quid quod tantam illi formidinem iniicit mala conscientia, ut ne sub corruptissimis quidem iudicibus sibique addictis stare se posse confidat? Hinc reputa, quo animo ad legitimum consessum sit descensurus.

Est et rationi consonum, quum res religionis et fidei pertineant ad omnes Christianorum provincias, ut omnium votis componantur ex quorum consilio et autoritate si quid in religione erit mutandum vel corrigendum, id immutetur et corrigatur.

Sane consonum, nec unquam vel ab una ecclesia componentur, siquidem ex verbo Dei id fiat, quin communibus omnium Christianorum votis componantur. Hoc enim perpetuis consentientibusque votis ubique terrarum suspirant, ut Christi religio, quae diu adeo misere collapsa afflictaque fuit, aliquando excitetur et quasi postliminio reversa suaeque integritati ac puritati restituta vigeat ac floreat. Verum si unus quilibet Christianus simul ac Domini vocem audierit, quocunque vocatur sequi debet, etiam si totus orbis reclamet ac repugnet, multo minus impediri aut retardari debet, si sint qui se comites adiungere cunctentur. Quod si hoc privati cuiusque [fol. 28] officium est, quid ecclesiis est faciendum aut nationibus quibus Dominus veritate sua illucet, ut se in rectam viam recipiant? An non protinus, postposito omnium hominum respectu, suscipere debent quod mandatur? Neque enim timendum est ne in eo rem ingratam, taceo iniuriam, aliis ecclesiis facturae sint. Omnes enim id Christiani, omnes ecclesiae Christi primum in votis habent, ut Christus, sicut unus est dominus et magister, ita ubique cum summa reverentia et observantia audiatur. Sed nec spiritus Christi, si invocetur, deesse ecclesiis sustinebit, quo docente non tantum intelligant, quid recipiendum, quidve reiiciendum sit, sed etiam ad pacis unitatisque studium dirigantur. Sic fiet ut agnita priorum ecclesiarum resipiscentia, posteriores se libenter accommodent. Et sicut [1]) ea quae restitui flagitant protestantes, sic clare in divinis literis tradita, quae correcta volunt tam aperte a Deo improbata et damnata, ut multos propterea convenire, quo obscura plenius illustrentur, involuta explicentur, dubia confirmentur, nihil necesse sit. At ut commodum esse demus plures nationes de reformatione communiter consultare, an est tamen propterea uni aut alteri perseverandum in manifestis religionis vitiis, adeoque in repulsa regni Christi, quia caeterae nationes Antichristi arte aut vi impeditae, consilium hoc suscipere in praesentia vel non volunt vel non possunt?

---

1) *Quae hic sequuntur minus sana nobis videntur. Sensus quidem satis perspicuus, verum in phraseos tenore elucidando haeremus, et vel autorem ipsum vel correctorem libri humani aliquid passum esse credimus. Quid si pro:* sicut, *reponeremus:* simul?

Nam respicere oportet non solum ad Germaniam, verum etiam ad Gallias, Hispanias, Italiam et reliquas Christianorum provincias neque credendum est, quod si quid ob quietem Germaniae novi in religione fiet, sine scitu et consensione aliarum provinciarum, id posse carere aut magna calumnia et scandalo aut perniciosissimo exemplo. Praeterea si quid privatim in Germania constitueretur, quod ab aliis provinciis non probaretur, esset magnum monstrum in corpore Christi, quae est ecclesia, quod membra non cohaererent, et unitas non servaretur.

Respiciendum plane est, nec solum ad Gallias, [fol. 29] Hispanias, Italiam, sed ad totum quoque orbem. At quia nihil in religione petunt novari protestantes, sed ea in usum modo revocari, quae tradidit Christus, ipsi commendarunt apostoli, observavit vetus ac purior ecclesia, corrigi autem et repurgari, quae his ipsis adversantur, si ad eum, quem postulant modum, reformentur ecclesiae, de assensu omnium ubique Christianorum minime ambigendum est: eodem enim spiritu Christi aguntur, quicunque Christi sunt. Atque ut aliqui sive per errorem, sive propter vim Antichristi assentiri statim non queant, non est tamen Christi mandato salutique ecclesiarum sic praeferenda eorum vel ignoratio, vel infirmitas, ut dum his nostros attemperamus, utrumque illorum negligamus; in mediis rebus plurimum semper est deferendum fratrum imbecillitati, at in iis quae certa ratione a Christo sunt commendata, qui hominum gratiae vel minimum aliquid concedendum putat, eo ipso prodit se parum in Christi schola profecisse. Pietas enim sine controversia, sine exceptione pro necessario habet, quidquid Christus iubet. Quum per hos viginti annos toties concilium vel pollicendo vel denunciando verba dederit pontifex et Germanis et aliis gentibus, quis non credat eum, quoties de concilio loquatur, fucum pro more facere ut effugium inveniat? et omnino fallitur, qui ab ipso exspectat pium concilium, quamdiu in antiqua sua disciplina perseverat. Ergo in re desperata, in tam magna populi Dei ludificatione, quid aliud Germanis superest, quam ut ipsi tandem in Domino conveniant, de restituenda, quam prostratam iacere vident, religione piam habeant consultationem? Et sua quidem consulta reliquis nationibus iudicanda offerant, ipsi tamen interim, et quae certo praecepta sunt ore Christi amplectantur, et quae palam sunt prohibita, corrigant, tollantque de medio? Inde quid apud ullos homines, quorum habenda sit ratio, vel offendiculi, vel calumniae metuendum est? Fuerunt certe et semper erunt aliqui ex eo hominum genere, quos regnum Christi, simul ac erigitur, ad insaniam rabiemque adigit. Sed de illis scriptum est mittendos esse, quia caeci sunt et duces caecorum. Et merito. Si quis enim illis approbare se velit, is Christi servus esse non potest. Nec vero durum videatur, eos contemnere, de quibus alibi scriptum est: Omnis plantatio a patre coelesti non plantata eradicabitur. Ad haec reformatione ecclesiarum secundum Dei verbum instituta, etiam si non obtineant Germani, ut ab aliis nationibus communi consensu quamprimum recipiatur, exemplum tamen praeclarum edent universo nomini christiano cumprimis salutare, hoc certe tempore necessarium, nullis vero [fol. 30] nisi antichristianis exitiale. Nam quid obiicitur monstrosam fore rem, si separatim a reliquis novam ecclesiae formam instituant, id nullo negotio refellitur. Monstrum est quod contra naturae legem vitium suboritur. In corpore igitur humano, quod membris omnibus foedum sit ac deforme, si pars una ad rectum naturae ordinem restituta fuerit, in eo quid obsecro erit monstri? Nam si membris omnibus apta compositione inter se cohaerentibus unum aliquod a legitima sede dimoveas, id vero monstrosum foret. Ad hunc modum in civitate, quae abiecta omni moderatione, fractis diruptisque legum vinculis, tota se ad insolentiam probrosamque vivendi licentiam prostituerit, si pauci aliqui se a communi depravatione recipiant, vitamque legibus conforment, utros potius monstrosos dicemus? eosne qui ad legitimam civitatis formam sunt compositi, utcunque pauci sint, an qui multitudine freti, nihil stati, nihil moderati, nihil ordinati habent, quibus rebus constat civitatis et res et nomen? Quae igitur ratio est, si gens una se a communi corruptione receperit: si aliae non protinus exemplum eius sequantur, diversitatem in eo ceu horribile monstrum abominari et anxie formidare? Quod autem ecclesiae membra plus quam portentosa defectione a capite suo quodammodo divulsa sunt, in eo nihil monstri horrere? scilicet exsecrabile portentum Germani edemus, si reliquas gentes adducere non poterimus, ut ad eam a qua nobiscum deviarunt evangelii veritatem nobiscum revertantur. Non erit autem portento deputandum, si illae, quod Deus avertat, propositis melioribus exemplis animum in sua pravitate obstinaverint. Sed species ipsas propius intueri operae pretium est. Monstrum erit, si Germani nullum habeant sacrum conventum in quo non secundum apostolicum institutum vel lectionem, vel doctrinam, vel exhortationem adhibeant, qua aedificetur populus ad pietatem. At vero quod passim in omnibus regionibus, ubi invocatur nomen Christi, nihil quam non intellectae caeremoniae, eaeque vel in totum absurdae, vel multis modis depravatae, omnes ad impium quaestum prostitutae exhibentur, nulla autem, vel rarissima auditur lectio, aut exhortatio, ex cuius intelligentia populus fructum aliquem recipiat; et si quid interdum vel a fatuis monachis,

vel deliris theologastris ingeratur, non alio spectat, nisi ut profundius in caecitatem defigantur hominum mentes, id nequaquam monstrum est. Monstrum erit, si quidquid in ecclesia geritur eo dirigant Germani, ut plebs ad legitimum Dei cultum instituta, omnem iustitiae et salutis fiduciam spemque bonorum omnium in uno Christo reponere edocta, in veram pietatem [fol. 31] proficiat. Atqui [1]) innumeris superstitionibus et Dei cultus eversus est et dispersa in vanissimas vanitates hominum fiducia, et tota fere pietas exstincta est, id nihil habet monstri. Monstrum erit si propheticae et apostolicae doctrinae locum apud se dederint Germani, quae nobis praecipit ab uno Deo pendere, illi tribuere laudem omnium bonorum, ad illum unum, quoties aliqua urget necessitas, confugere, quidquid boni habemus, eius benignitati acceptum referre, vitam aeternam non nisi gratuita eius misericordia exspectare, renunciare nostrae sapientiae, ut illi dociles nos praebeamus, omnem propriae virtutis, iustitiae, sanctitatis gloriam ac fiduciam exuere, ut virtute eius roborati, eius iustitia induti, ornati eius sanctitate, in bonitate eius acquiescamus et gloriemur, deinde totam istorum bonorum summam sciamus in Christo esse repositam, admonet ne quam alibi particulam quaeramus. At quod in varia deliramenta hominum mentes a vero Deo avocatae distrahuntur, quod Dei gloriam sacrilega ingratitudine inter creaturas partiuntur, quod mortuos homines pro Deo invocant, quod laudem bonorum gratiarumque actionem ad ipsos a Deo transferunt, varios sibi aditus ad vitam aeternam confingunt, inani propriae sapientiae, iustitiae, virtutis, fiducia adversus Deum superbiunt, impiis imaginationibus Christum obscurant et fere sepeliunt: hic nihil est monstri, nec timendum est, si in futurum ita pergant. Monstrum erit, si agnoscant Germani nullam esse hominibus cum Deo reconciliationem nisi in Christo, non aliter quam ipsius intercessione exorabilem propitiumque Deum nobis fieri, quia omnes sint peccatores indigni Dei conspectu, non aliter recipi in gratiam, nisi expiatis per eius crucem peccatis, omnes esse impuros, nisi eius sanguine abluantur, nusquam alibi quam in illo unico sacrificio esse perpetuam satisfactionem, quae nos a damnatione liberet. Hac certitudine subnixas conscientias, indubiam aeternae salutis fiduciam et quavis notitia solidiorem concipere debere. At quod totus passim mundus nova piacula et sacrificia comminiscitur, quibus Dei iudicium effugiat, novos subinde mediatores, quorum intercessione se sustineat quaerit, inquinamenta nescio quae pro ablutionibus sibi accersit, fictitiis satisfactionibus redimere se conatur, omni caret monstri suspicione? Si excusso inutilium vel etiam impiarum traditionum iugo et saeva illa conscientiarum carnificina, regulam vivendi ab uno legislatore et magistro petant Germani, interim tamen non ea negligant exercitia, quae et Christi legibus sint consentanea, et ad eas observandas subsidio esse queant, monstrum erit. At quod praepostera obedientia [fol. 32] Dei verbo praeferuntur hominum leges, quod in frivolis ac inanibus observatiunculis homines obstupescunt, quod sine ullo fructu aut aedificatione in nugis illis servandis se excruciant, quod illic iustitiam collocant, in eo nihil est monstri. Monstrum erit, si sacramenta a Domino instituta Germani ad nativum finem revocent, ut nimirum communicationem Christi plenius illic percipiant fideles animae, et in gratia Dei roborentur, et tam exerceantur ad studium sanctae vitae, quam in Christi agnitione augescant: si deinde operam dederint ut caeremoniae ritusque omnes in hunc scopum conferantur, eas autem, quae sunt prorsus alienae, abrogaverint. At quod sacrosanctis Christi mysteriis insolenter abutuntur sacrificuli ad obscoenam nundinationem, nihil inde spiritualis emolumenti ad populum redit; quod baptismus, quo nos initiari oportuerat in veram puritatem, tot modis est contaminatus; quod sacratissima coena tot implicita sacrilegiis fere obsoleta et in nihilum redacta est, eius in locum successit exsecrabilis profanatio, qua et Christus sacerdotii sui honore spoliatur, et impuri sacrificuli, quod eius proprium erat sibi arrogant, et beneficium quod nobis sua morte praestitit obliteratur; quod immensa caeremoniarum farragine ex iudaismo et gentilitate permixta christianae ecclesiae obruuntur; quod plurimae ex iis nullam significationem habent, multae etiam prorsus sunt ridiculae et pueriles; quod non modo crassis ineptiis populus perpetuo occupatur, sed in manifestam impietatem se praecipitat, dum adorat mortuorum ossa, statuis et imaginibus supplicat et multa eiusmodi designat, id nihil habet vitii. Si tyrannide Antichristi, quae hactenus apud nos grassata est, abolita, eos ecclesiis ministros praeficiant Germani, qui officium suum noverint et exerceant, qui sana doctrina plebem pascant, sanctae vitae exemplo praeeant omnibus, in salutem ecclesiae sedulo advigilent, patres denique et pastores se esse meminerint, neque plus sibi usurpent, quam ut sub unius Christi magisterio populum retineant, iidem familiam prudenter et moderate regant, liberos in timore Dei erudiant, coniugium qua decet honestate et pudicitia colant, non tantum monstrum erit, sed aliquid monstro immanius. At quod idolum illud romanum in sanctuario Dei sese pro Deo ostentat et adoratur, quod miserrima servitute universum orbem premit, quod potestate quam falso praetexit ad perniciem omnium abutitur, quod tot

1) *Omnino legendum:* At quod.

habet animarum carnifices, quod[1]) suo charactere satellites notat, quod non modo de verbi Dei ministerio nihil sunt solliciti, sed quoad possunt ferro et igni persequuntur, quod dum coniugium aspernantur, ut se impuri caelibatus larva venditent, non tantum omnium [fol. 33] toris insidiantur, sed terram ipsam obscoenis libidinibus contaminant, id videtur perquam tolerabile. Monstrum erit, si disciplinam erigant Germani, qualis et a Christo requiritur et in veteri ecclesia fuit, ut populus quibus expedit rudimentis in ordine retineatur, ut pigri exstimulentur, moneantur imperiti, reprehendantur qui deliquerint, idque pro modo delicti fiat, coerceantur contumaces, in hunc usum ministros et seniores habeat ecclesia, qui censuram exerceant, et severitatem quoque a Christo institutam, ubi opus erit, adhibeant. At quod nunc pseudoepiscopi de potestate ecclesiastica impudenter nundinantur, quod excommunicatio res saluberrima in extraneum prorsus usum degeneravit, quod impune palam feruntur multa non toleranda flagitia, quod populus sine correctione vagus diffluit, nec aliud curatur, nisi ut bestiis istis salvum maneat suum regnum; in eo sunt merae deliciae? Monstrum horrendum edent Germani, si de facultatibus ecclesiae rite dispensandis hiscere ausint, nedum si deliberent de reprimenda istorum latronum direptione, ut opes Deo dedicatae in eum, cui destinatae sunt, usum conferantur. At quod nunc ex tantis, quae ecclesiae relictae sunt, facultatibus, nihil, unde alantur fideles ministri, fit reliquum, nihil scholis, nihil pauperibus residuum est, quorum revera esse debuerant omnia, aut absorbent inexplebiles illi gurgites, et indignis modis dilapidant, alii in scortationem, alii in aleam, alii in veneficia aut caedes, omnes in profanos et minime consentaneos ordini suo luxus: hoc procul abest a monstro. Quid plura dicam? Nihil hodie monstri est in mundo, ubi omnia incomposita, luxata, dissoluta, inversa, deformata, distorta, confusa, dissipata, disiecta, mutila esse notissimum est. Monstrum erit, si quis hanc lernam repurgandi animo attrectet, imo si quis ad remedium tantis malis afferendum vel minimum digitum admoveat. Hic exclamare libet, non in puerum hunc duntaxat, sed totam romanensem catervam: o portenta, non dicam in ultimas terras exportanda, sed culeo insuenda, quando omnes scortea sapiunt, qui sunt ex illa faece.

Fuit etiam mos antiquus et ab apostolis traditus ad haec usque tempora conservatus, ut in controversiis fidei concilium adhiberetur, quo sequestre et medio controversiae omnes finirentur et pax restitueretur.

Fuit certe mos ille diu non immerito sanctis observatus, ut si quid, vel in doctrina erroris, vel in [fol. 34] disciplina vitii exortum esset, statim coacto pio concilio, neque generali semper, sed provinciali potius vel nationali, correctionem idoneam quaererent. Nec hodie melior futura erat ratio, si suum ecclesiis ius permitteretur. At quis neget unius romani pontificis arte et vi factum esse, ut nullum iam intra annos quadringentos vere pium et liberum concilium in occidentalibus ecclesiis cogeretur, quanquam innumerae interim labes et aliae subinde aliis importuniores in doctrinam, in mores totamque religionis administrationem invaserint? Constantiense quale fuit? In quo, ut reliqua taceam, quae summam ignorationem cum temeritate coniunctam ostendunt, nihil puduit sanctos Romanenses, hominem innocentem, fide publica vocatum, non minore perfidia quam saevitia trucidare. Nam quod communione calicis in coena populo interdixerunt, si qua vel scientiae vel pudoris scintilla in ipsis fuisset, an unquam facere essent ausi? Sed per tumultum et ferociam quidvis decernere promptum est, ubi non aliud agitur quam ut armata manu exsequamur quod libuerit. Et tamen illic, ne omnia perversa essent, decretum fuit ut decimo quoque anno concilium haberetur. Quando ex hoc decreto habitum? Nam Basiliense nec suo tempore indictum fuit, et tamen ut interciperetur, strenue romanis artibus curatum est. Primum transferendi eius praetextu bis dissolvere admolitus est Eugenius. Quum nihil hac via proficeretur Ludovicum tunc Galliae Delphinum ad horibilem Alsatiae direptionem vastationemque armavit. Nec ullum crudelitatis genus est praetermissum, quo ad discessionem adigerentur, qui conventum habebant. Quum illi vel constantia vel pertinacia superiores exstitissent, non conquievit bonus pontifex, donec concussa fere tota Europa tandem extorsit, ut acta omnia rescinderentur. Et tamen si quis vere reputet, spectrum illic concilii fuit magis quam verum concilium. Quid igitur facturum putemus, si in rem semel ventum fuerit? Sed hoc est nimirum quod iam aliquoties dixi: sicut apostolicis viris mos est, statim ut vitiari aliquid in religione contigerit, ut obviam eatur, sancta concilia congregare, sic romanis antichristis, quia non nisi ex vitiata mercede voluptuantur et regnant, semper solenne fuit et hodie est, legitimum omne concilium re vera morte peius odisse, refugere, avertere, falsa autem eius promissione, quoties reformationis metus aliunde inicitur, orbem lactare, ut concilium effugiant. Quod si extortum illis semel fuerit ut cogatur Acheronta potius et inferos totos movebunt quam ad umbilicum venire sinant. Quod nisi serio coeptum esset de concilio nationali prout ecclesiae necessitas flagitabat habendo deliberari, pontificii hac parte satis conquiescerent, [fol. 35] nec sibi ipsis ulla tam ingratae rei mentione molesti essent.

1) *Sic male archetypon pro:* quot.

Neque erit difficile hoc concilium celebrare, quod omnes pii homines continuis precibus et votis a Deo vel summo pontifice efflagitant, ut inter alios fecit paulo ante rex Poloniae per proprium legatum.

Recte, nulla enim unquam celebrandi pii concilii difficultas sanctis fuit, nec hodie foret, nisi a pontifice romano eiusque creaturis, quibus ad legitimam aliquam cognitionem descendere intolerabile est, impedirentur. Vere enim pridem omnes pii homines continuis id precibus et votis flagitarunt, sed ut hactenus frustra id factum fuit, ita nihil in futurum melius sperandum, nisi principes ipsi illud invito pontifice indicant et celebrent.

Inprimisque ipsi confoederati foederis sive ligae catholicae per quos, ut supra dictum, in uno articulo constitutum est et iuratum, ut velint totis viribus suis procurare concilium quod in diaeta ratisponensi, ut supra dictum est, sine autoritate caesareae maiestatis fuit conclusum.

Utinam hoc foedus non magis ad deterrendos a studio reformationis bonos sit institutum, quam ad corrigenda per concilium vitia ecclesiastica. Georgius quidem Saxoniae dux, ut hic articulus de concilio insereretur, autor fuit, sed quo animo eum creaturae pontificis tum admiserint, etiam si ipsi dissimulassent, quod non fecerunt, tamen res ipsa satis testaretur. Solenne enim hoc habent quoties reformatione urgentur, quod Georgius faciebat, polliceri concilium quod se semper pro libitu posse impedire non dubitant.

Tempus enim opportunum est, nam quum caesarea maiestas et christianissimus rex Gallorum sunt in hoc tractatu pacis, cuius sperari potest (Deo dante) finis optimus, dumque tanta inter maiestates suas facta est coniunctio animorum, et tot signa benevolentiae omnibus ostensa, omnium provinciarum suarum praelati [fol. 36] *tuto et commode venire poterunt.*

Sicut concilium pontificii pium et verum celebrari cupiunt, ita student, ut monarchis inter se per omnia conveniat. Atqui si concilii celebrandi tunc optima est opportunitas, dum ii duo monarchae, imperator et rex Gallorum, inter se sunt concordes: qui factum est, ut quum mantuanum suum concilium indixisset Paulus tertius, quo tempore duo isti principes gravissime inter se confligebant, et in speciem etiam celebrare coepissent, statim atque induciae decennales inter eos compositae sunt, revocaverit quos Mantuam, ut fucus nationibus fieret, miserat, conciliumque sic distulerit, ut omnem eius spem penitus abscinderet?

Accedit insuper securitas conscientiarum inprimis caesareae vel regiae maiestatis, deinde reliquorum principum catholicorum, qui in privatis tractatibus aliquid vel approbare vel permittere possent, vel forte ipsis invitis decerneretur, quod esset in magnam Dei offensionem et animarum perniciem, ut supra dictum est.

Eant nunc qui pontificem negant de servandis conscientiis esse sollicitum. Ne quid enim suscipienda ecclesiae reformatione peccent pii principes, et in eo conscientiam suam saucient, mavult hanc conscientiam coram Deo et hominibus sustinere, ut se autore non solum non corrigantur manifesta vitia, quae in ecclesiam invaserunt, sed quotidie etiam augeantur. Quid enim aliud est correctionem reiicere in concilium, quam omne corrigendi studium prorsus abiicere? Ac bellum certe argumentum obtenditur: possent aliquid approbare, vel concedere principes, posset aliquid invitis ipsis decerni, quod in magnam cederet Dei offensionem et animarum perniciem. Id ergo periculi ut vitent, concilio melius est omnia corrigenda delegare. Eius porro convocandi arbitrium penes pontificem sit: quis enim dubitet fideliter daturum operam, ut primo quoque die cogatur? Nempe indictionem saltem mantuanam promulgabit, quae mox in fumum abeat. Iam nimis meticulosi sunt principes, nisi se omni religione solutos credant, ubi in tam fidelem vicarium se exoneraverint. Nihil enim dubium est, quin sic a iudicio Dei liberentur. Atqui periculum illud, quod iste [fol. 37] tam formidabile facit, ne quid perperam decernatur aut concedatur, quale est hoc tempore? Petunt enim protestantes, ut ad normam, quam semel Deus per apostolos posuit et sanguine Christi sui confirmavit, ecclesiae reformentur. An evangelium quod Deus omni creaturae voluit praedicari tam obscurum est, ut nesciatur quo nos ducat? Nonne exemplar quod sequamur habemus in veteri et puriore ecclesia? Nonne exstant et decreta veterum conciliorum et patrum sententiae satis clarae, quae adiuvare nos et quasi dirigere ad scopum poterunt? Ad haec an putamus fallere Christum, quum spiritum suum pollicetur omnibus, qui ex corde ipsum invocaverint? Tot adminiculis quum nos Dominus confirmet, hoc unum terriculamentum nos percellet, ne opem ferre ecclesiae extremo periculo laboranti audeamus, timendum esse, ne quid perperam inconsulto romano pontifice fiat. Interim quum tota ferme religio apud homines collapsa, ad extremam quodammodo ruinam inclinet, quum ecclesia lacera et discerpta fidem nostram imploret, sponsione pontificis suffulti securis animis connivebimus?

Quod si ad concilium reiectum erit, maiestates suae et reliqui omnes vacabunt omni culpa.

Quasi vero unquam habendum sit, si potestas illis demandetur.

Nec omittendum est concilium futurum utilissimum fore maiestatibus suis, quia durante eo omissis tractationibus religionis et ad concilium reiectis, interim quae sibi utilia et necessaria erunt commode tractabuntur.

Ne principum conscientiis tantum consulere videatur optimus pater, quam bene etiam eorum utilitatibus studeat, hic ostendit. Revocata enim ad se omni ecclesiasticae reformationis cura et facta concilii spe, quod ipse pro sua commoditate, ubi visum fuerit, convocabit, principes solutis otiosisque animis ea duntaxat iubet cogitare quae sibi utilia censuerint. Cuius rei tanta non esset commoditas, si ecclesiis in verum et legitimum statum restituendis cogerentur esse intenti. Fruantur ergo principes beneficio minime contemnendo, ut ablegatis a se tot difficillimis ac molestissimis curis in suam unam utilitatem toti incumbant. At quum dominus ecclesiae suae tutelam principibus singulariter commendet, quum hanc velit praecipuam esse ipsorum sollicitudinem, [fol. 38] ut religio rite administretur, quum graviter etiam denunciet, se fore severissimum iudicem si negligentiores hic fuerint, quibus incantationibus vult eorum mentes hic fascinare, ne quid sibi a Domini iudicio timeant? Deinde quum hoc debeat in legitimis comitiis esse propositum, ut imperium in vero statu conservetur, cuius principium in pura sinceraque religionis observantia situm est, putamusne fore ut Dei benedictione prosperentur eiusmodi comitia, in quibus religio tanquam res extranea negligetur? Denique ipsa necessitas manum principibus iniicit, neque eos obdormiscere patitur, quin partes istas suscipiant. Et ipsi profecto hoc viderunt, quum aliquot decretis pronunciarunt sui officii esse periclitanti ecclesiae opitulari. His, inquam, decretis adstricti et apud Deum et coram hominibus tenentur. Quo magis videndum nunc ipsis est, an cum bona Dei pace sibi liceat, praeterita ecclesiae causa, non nisi quae utilia sibi putaverint, tractare.

Convocato igitur, ut dictum est, concilio et exclusis omnibus privatis tractatibus religionis maiestates suae poterunt, quos sibi videbitur ex catholicis congregare ac cum eis tractare de augendo foedere catholico, quod foedus quanto erit magis validum et potens, tanto erit utilius.

In hoc cardine vertuntur omnia sanctissimi patris consilia, ut foedus hoc adversus protestantes miris Heldii[1]) artibus initio concinnatum augeatur, idque plus satis Haganoae animadversum fuit, quantopere in ea re sudarent pontificii. Quanquam tunc mirifice Dominus eorum conatus aut fregit aut impedivit. Nam ut plurimas eorum nefarias conspirationes his viginti annis dissipavit, ita eius procul dubio opus fuit, quod quum tanta dimicatione satagerent illi technarum omnium artifices, ne qua consultatio nisi de augendo foedere institueretur, melior pars procerum, non armis sed vera disceptatione tentandam esse compositionem censuit. Itaque pronunciavit concilio opus esse, ut ecclesiae succurreretur. Postea nonnulli pactionum pollicitationumque internuncii et fortassis imprimis ille ipse, vel Furvus vel Fuscus,[1]) improbitate sua tandem extorserunt, ut a sententia pauci aliqui discederent, sed eos Dominus, qui nondum passus est aliquid atrociter eos designare, facile reducet ad consensionem bonorum. Neque enim tam sunt omnes in patriam ἄστοργοι ut furvi aut gigantes, neque ubi Germaniam uno incendio totam conflagrare [fol. 39] viderint, suas fortunas quocunque libuerit tam facile possunt transferre; neque ita devotis animis in defendendo Antichristi regno insaniunt, ut perire pro eo parati sint, modo una aboleantur, qui regnum Christi cupiunt excitatum. Denique ubi quid serio agendum erit, in mentem veniet germani sanguinis principibus, aliam longe esse suam rationem, aliam pontificis romani. Nam ut contingat totam Germaniam infaustis armis usque ad ultimam internecionem vastari, etiam si omnes et stipendiarii et voluntarii milites pontificis una cum hostibus occumbant, adeoque illi ipsi tubicines, qui iampridem classicum canunt, id quoque in lucro poneret, quod excidio gentis unius, e qua non nisi mediocre habet emolumentum, regnum sibi in aliis nationibus magis suo fisco fructuosis confirmatum foret. Neque enim hoc non videt, si eo quem hactenus dedit Dominus successu aliquantum adhuc progressi fuerint protestantes, fore ut aliae quoque nationes ad causam se adiungant. Sic igitur res ipsius ferunt, ut Germaniae dispendio illam, quae nunc de filo pendet, suam potestatem in Italia, Gallia, Hispania stabiliri malit quam salva Germania alias provincias exemplum habere defectionis, quod se impune sequi posse confidant. Nec mirum est, eiusmodi plena desperationis consilia ipsum volutare, quum tam difficili periculosoque in loco res eius versentur. Quum olim minus discriminis immineret, ad hanc gladiatoriam rabiem se proripuit, et audaciam suam, quacum sanctos Domini, nunc urbes nunc reges et caesares impetebat, me-

1) *De Matthia Heldio vide Sleidan. II. 57. 133 ss. 161. Seml. Fuit camerae imperii primum assessor, postea procancellarius, protestantibus infensissimus et Farnesii in Belgio sua molimina persequentis fidus socius, foederisque principum catholicorum diligentissimus promotor. Postea vero intercedente inter eum et Granvellam discordia imperatoris gratia excidit.*

1) *Sub hoc nomine latet Conradus Braun (Brunus) camerae Spirensis assessor, Heldii in exagitandis protestantibus satelles; de cuius in colloquio wormatiensi partibus, v. Seckendorfii hist. luth. l. III. p. 296. Interfuit ab electore moguntiaco missus. Textus impressus literis minusculis utitur.*

minit a fortuna adiutam. Tentet igitur nunc oportet quod decet contemptorem Dei et hominum. At protestantes hac fiducia consistere oportet, quod ducem habent universo mundi robore validiorem. Eius sunt voces: Confide pusille grex, quia complacuit patri tuo tibi dare regnum. Item: Nolite timere eos qui postquam occiderint corpus, non habent ultra quod faciant, sed eum timete qui et corpus interficere et animam in gehennam coniicere potest. Item: Qui animam suam propter me et evangelium meum perdiderit, inveniet eam in vitam aeternam.

Nam eo aucto et corroborato vel protestantes patientur se adduci ad concilium et eius determinationi se, ut debent, subiicient, vel si erunt obstinati illo ipsomet foedere maiestates suae utentur ad eos corrigendos et ad saniorem mentem reducendos post concilii decretum. [fol. 40] *Atque haec quidem dicta sunt, quantum ad religionem attinet.*

Ne quis vafre agere pontificem insimulet, consilii sui rationem simpliciter hic exponit. Siquidem aucto foedere alterutrum e duobus confidit evenire oportere, vel ut se protestantes concilii determinationi subiiciant, vel si recusent vi et manu coerceantur. Hoc autem in summa est, nisi deditione facta, se suaque in pontificis romani potestatem tradiderint, armis subigantur, nec finis sit aut modus fundendi sanguinis donec exstet qui hiscere ausit contra abominabile illud romanae sedis imperium. Quis nunc miretur eos ita iudicare, quo magis validum sit ac potens hoc foedus, tanto sibi fore utilius? Quare haec romani pastoris virga, hoc pedum est, quo statuit oviculas ad caulas reducere. Sed ex adverso propheta clamat: Inite consilium et irritum fiet, percutite foedus et dissipabitur. Et sane iam antehac non semel ostendit Deus, nullum contra se posse stare hominum consilium. Sed quorsum hic meminit de concilii determinatione, qui nihil aliud cogitat quam habendi concilii necessitatem quoque modo effugere? Hoc omnino est quod dicam. Accessione de qua laborat facta, rationes sibi ad manum esse non ambigit, quibus efficiat ne foederati de habendo concilio sibi amplius molesti sint. Haec enim iusta est, saltem usitata praeparatio et concilii habendi et causae disceptandae, ut ante omnia in integrum ecclesia restituatur. Porro haec restitutio duobus potissimum membris constat: ut a repurgatione doctrinae et ecclesiae reformatione quam temere attentarunt protestantes supersedeant, imo potius hoc totum, quod perperam nulloque iure sibi sumpserunt, abiiciant: deinde quamcumque sibi fidem ac religionis formam tradiderit romana ecclesia, eam se promittant obedienter suscepturos. Quidlibet autem facturos non dubitat, ubi viribus superior gladium exsertum super eorum cervices tenuerit, si unum hoc obtinuerit, pacata prorsus ecclesia, quis erit concilii usus? Imo facile persuadebit esse nimis periculosum tranquillo et composito orbe concilium cogere, cuius finis possit esse turbulentus; item esse longa experientia compertum, solere concilia magis concutere ecclesias quam pacificare: et quae in eam sententiam dici poterunt. Quod si crassiorem fumum offundere oportuerit, non est tam difficile bullam unam indictoriam conscribere. Indictione facta hoc praecipue agetur ut se adfuturos spondeant protestantes et patrum sententiae [fol. 41] staturos. Ipse vero non tam stupidos esse credit, ut indicta causa sponte cessuri sint, ut suspensam esse velint Christi causam ab eorum nutu, quos norunt diabolico furore in evangelium ardere, seque permissos eorum libidini, quos tot annis crudelissimos hostes experti sunt. Nam hoc etiam diserte admonet, armis esse cogendos ut se iudicio sistant, quia aliter non sint facturi. Et sperat hac parte iudicium camerae sibi minime defuturum, cuius sancti Areopagitae et magna ex parte sunt illi autorati et fideliter operam suam illi impenderunt. Nam si rebus minus ad tumultum comparatis, clarigationibus tamen et proscriptionibus tam cupide fulgurarunt, quae non fulmina tunc iacularentur, quum armatas manus ad exsequendam suam crudelitatem cernerent? Armis semel sumptis, aut funditus exscindentur protestantes, aut aliqua insigni clade frangentur, aut metu domiti in voluntariam servitutem se dabunt: quidquid acciderit, cur frustra tot venerabiles praelati fatigarentur, ut undique in unum locum convenirent? Cur tot sumptibus supervacuis gravarentur? satis enim scitur quanto viatico instructos venire oporteat, qui tantum satellitium secum trahunt, tanto splendore, tantis lautitiis triumphantis ecclesiae dignitatem sustinent. Et fortasse aliqua ex parte exhausti conferendis belli impendiis erunt. Hac igitur determinatione finietur concilium, quando nec minus impedire ne conveniat in pontificis manu est, quam non vocare, et si convenerit tam facile poterit abrumpere, quam alias factum esse notum est.

Quantum vero ad imminens periculum turcicum spectat reverendissimus dominus legatus inprimis (ut saepius ex mandato sanctitatis suae fecit) non cessat hoc caesareae maiestati cum omni affectu repetere, ut pax primum cum christianissimo regi Gallorum concludatur; ab ista enim salus pendet reipublicae christianae. Nam si illa non concluderetur (quod Deus avertat et quod tamen non speratur) dubium est an concordes vires totius christianitatis possent viribus illius potentissimi hostis resistere, quum domini non plena [fol. 42] *adeo esset securitas, sed huius pacis utilitatem multifariam ideo nunc explicare minime est necessarium, quum saepius de ea actum sit cum caesarea maiestate.*

Tantisper forsan consensum horum monarcharum pontificii optent, dum publica christiani nominis pace ad conficiendos exstinguendosque protestantes abutantur. Quam autem alias veram et stabilem concordiam inter hosce monarchas ferre pontifex soleat et ipsi sunt optimi testes et satis superque pridem tot gravissimis Italiae calamitatibus declaratum est. Protestantes autem quia non principum dissidiis sed Christo confidunt et quum ab omni rerum humanarum perturbatione tum sanguinis christiani profusione, ut par est, abhorrent: hos principes sublatis dissidiis omnibus convenire inter se ex animo optant. Neque enim dubitant quin tum daturus sit Deus, ut inita sancta conspiratione sicut Turcis propulsandis, ita et ecclesiis restituendis sese impendant. Habent igitur protestantes causam cur perpetua et virium et animorum coniunctione cohaerere ipsos inter se velint.

Poterunt etiam maiestates suae reiectis (ut dictum est) tractatibus religionis ad concilium interim cum principibus catholicis de auxilio contra Turcam se stabilire sine ulla mora.

Atqui si Dei beneficio porro fiat quod fieri coeptum est, ut plures communi religione Christi quam vulgari superstitione catholici fieri malint eaque causa se protestantibus adiungant socios, potius quam in pontificii foederis societatem adduci se sinant, quid inquam tunc futurum est? Nam ipse iam pontifex confessus est, non aliter resisti posse huic atrocissimo hosti quam si universae christiani nominis vires inter se coalescant et coadunentur ad ipsum opprimendum.

Quod si etiam stabilito catholicorum foedere et coepto per maiestates suas concilio, et incisa protestantium spe, de religione pervertenda et bonis ecclesiarum diripiendis . . . .

[fol. 43] Bella et expedita pontificis ratio, siquidem eam Christus ratam habeat. Nihil benevolentia, aut humanitate obtineri a protestantibus posse spes est, eo itaque necessitatis adigantur, ne se movere ausint. Deinde coepto concilio admonendi erunt a principibus, ut ad audiendam, quae in caput suum feretur, sententiam sistant. Atque hic obiter aperit, quousque progredi in animo habeat. Coepto, inquit, concilio quamprimum de protestantibus agatur, et quando perficietur? Ex ipsa agendi serie aestimare licet. Est tamen aliquid quod de inchoando loquitur, quasi difficile aut novum sit fucum facere, ut indictum habeatur pro incepto. Verum fingamus huc quoque se extendere papae largitatem. Quid prima statione fiet? Sicut gravioribus malis quaerenda sunt priore loco remedia: a protestantibus sumendum exordium. Compareant igitur vel ad causam dicendam, vel si ita patribus visum fuerit, ad audiendam indictae causae sententiam. Quid statutum, decretum, pronunciatum fuerit, dicto si audientes fore recipiant, de suis capitibus, imo de suis animis decerni quod visum fuerit consentiant. Atqui non tantum periculose id sint facturi in re dubia, sed cum certa sui pernicie religionem insigni perfidia prodituri. Quibus enim tantum iuris deferent? certe minime obscurum est, quibus vel pecudibus, vel beluis, maxima ex parte chorus ille venerabilium episcoporum et abbatum constet. Pauci quidem liberalibus disciplinis egregie sunt instituti, sed eo peiores quod quidquid habent ingenii ac doctrinae in pessimos usus conferunt. Ex aliis vix decimum quemque reperias, qui vel mediocri literarum cognitione leviter tinctus sit. In vera Christi intelligentia totaque religionis administratione vix centesimus, qui non sit asino quolibet stupidior. Postremo ut doctrinam illis et singularem regendae ecclesiae peritiam concedamus, certum est tamen obstinatis et auribus et animis contra Christum eiusque veritatem staturos. Ubi ergo claris iudiciis providebunt protestantes, vel potius quasi habito praeiudicio cernent, summam esse postulati ut in religionis abolitionem consentiant, deinde ut se suaque latronum libidini permittant, quid facturos iudicamus? Sed indulgentiores erunt sancti patres quam ut funditus perditos velint protestantes. Quis autem erit lenitatis modus? adhibita scilicet paterna castigatione ut propter rebellionis ac defectionis scelus tripla vel quadrupla in bellum turcicum collatione mulctentur. Religioni porro quam bene consuletur? At nefas est de mysteriis a sede romana comprobatis vel apiculum unum convellere: prostrata ergo in eo statu iaceat, quo ante annos viginti quinque fuit. At quid calamitosius est? nonne [fol. 44] praestiterit centies potius iugulum praebere quam evangelii causam deserendo et Christum abnegare vitam nostram, et Deo renunciare? Esto, sed quamcunque in partem res cadat, hic tamen erit finis concilii: si obsequentes se ad omnia protestantes praebuerint, sanctissimus pater valere iubebit ac plaudere; sin vero restiterint, classico abrumpet sessionem. Verum quum omnia consilia ex foederis robore pendeant, viderit ut eam ad quam tanta contentione anhelat actionem assequatur. Quod si hac parte obtinuerit, nos tamen scimus et ipse aliquando sentiet: nullum consilium, nullam astutiam, nullos conatus, nullas vires adversus Dominum valere, cui nos bona conscientia militamus. Intentus enim vultus Domini super omnes iniquos, ut de terra excidat memoriam eorum, pios vero et se timentes castris angelorum suorum circumdat, ut eripiat eos ex omni malo. Nam quod eversionem religionis opumque ecclesiasticarum direptionem protestantibus hic obiicit sua ipsius vanitate abunde refellitur.

Maiestates suae et reliqui Germaniae principes

suadere possent protestantibus ut ad concilium venirent, nulla omissa ratione vel cautione honesta, quae illos adducere posset: non esset neque rationi alienum, neque difficile, ut supra dictum est, aliquid etiam auxilii ab ipsis contra Turcam obtinere.

Quo illustrior fiat paterna sacri consistorii mansuetudo, hic Caesari ac principibus mandatur, quid sit officii sui futurum. Nempe ut ad cogendum armati protestantibus suadeant, ne quam a patribus impositam sibi legem suscipere detrectent, quo sint deinde paratiores ad ulciscendam contumaciam, nisi extemplo pareant. Hoc tamen boni est quod nullam rationem vel cautionem vult omitti, quo adduci ad officium queant. Sed non est quod hinc sibi multum protestantes placeant. Honestam enim in primis esse oportebit sedis apostolicae maiestati; hoc autem ex eius amplitudine esse: in Ioanne Hussio et Hieronymo Pragensi semel est constitutum, ne qua iis quos haereticos iudicaverit, servetur fides. Stipulationes sint factae, iusiurandum praestitutum, sponsiones bonorum intercesserint, obsides denique sint dati, nulla in his omnibus certa securitas: sunt enim vincula astringendis hominibus inventa, sedes apostolica omni lege est superior.

[fol. 45] *Sin autem maiestates suae absque mala concordia religionis nihil contra Turcam obtinere possent, videndum est etiam, quod sit maius detrimentum et quid cedat in maiorem Dei offensionem, an ipsius Dei verum cultum ac religionem destrui, quod fieret quando Germania in malo pro concordia conveniret, an ipsius Germaniae auxilio contra Turcam destitui. Non enim facile discerni potest (ut christiane loquamur) qui sint inimiciores Christo, protestantes an Turcae, quia hi captivant et occidunt corpus, illi captivas ducunt animas et in perditionem trahunt; non cogunt hi religionem mutare, illi sub specie boni corrumpunt religionem ac destruunt. His igitur omnibus perpensis poterunt maiestates suae rectius deliberare quid et quo modo agendum sit.*

Et hic mirifice elucet pius in Caesarem, regem omnesque imperii principes papae affectus et vere paterna de ipsorum salute sollicitudo. Quia veretur sanctus pater ne puriorem doctrinam recipiendo et de ecclesiae reformatione cogitando, conscientias suas laesae romanae tyrannidis obligent, hoc tanto discrimine mature eos liberat. Non enim tantum omnia huic uni posthaberi iubet ut coerceantur protestantes, sed persuadere denique conatur, longe melius fore ut Turcis se potius prodant Germani, imo civilibus ac intestinis discordiis fractos eius lanienae se obiiciant, quam ut reclamante sua sanctitate in concordiam et piam et patriae salutarem cum protestantibus redeant. Principio de protestantibus ad obedientiam romanae sedis reducendis posthabito concilio agi, quid aliud est quam repressa eorum importunitate, qui adversus portentosas cleri libidines mussitant, male agendi licentiam in posterum maiorem erigere? et deletis omnibus qui sanctam sedem inquietant, omnem vel [fol. 46] correctionem vel reformationem excludere? Vetare autem ne qua concordia, nisi ex animi sui sententia, recipiatur, quid aliud est quam denunciare irreconciliabile dissidium, donec ipse omnis pietatis adversarius iis conditionibus pacem dederit, quae exstincta evangelii luce Christum totum ex hominum mentibus obliterent. Sed videbor illi iniuriam facere, quando longe aliud prae se fert. Videre enim iubet, utrum sit magis noxium et in maiorem Dei offensionem cessurum, Germaniaene auxilio destitui Christianos contra Turcam, an ipsius Dei cultum et religionem destrui. Tantane impietas est protestantium ut nulla cum illis pax haberi queat nisi everso Dei cultu, religione excisa? Non est credibile eos qui doctrinae suae summam publicarunt, nihil magis desiderant quam ab omnibus piis examinari, de ea satisfacere bonis omnibus parati sunt, non refugiunt ecclesiasticum iudicium, huc tendere sic agendo ut religio verusque Dei cultus destruatur. Sed quid coniecturis pugnandum est? quasi rei veritas procul eruenda sit, qua nihil est apertius. Integer est scilicet et illibatus Dei cultus sub papa, ubi tot dii eriguntur, quot consecrantur ab eo sancti, ubi creaturae pro ipso Deo invocantur, ubi de Christi intercessione, qua sola verus Dei cultus sustinetur, altum est silentium, ubi omnia quae Christi maxime propria sunt ad sanctulos nescio quos transferuntur, ubi mortuorum cadavera palam adorantur, ubi supplicatur statuis et picturis, ubi denique non nisi praeposteris modis colitur Deus ipse pro sua portione. Quid enim? an legitimus est ritus colendi Dei? vocibus non intellectis multas horas in templis detonare, thus adolere, candelas multas accendere, multis histrionicis caeremoniis oculos simplicium oblectare, interim nullam afferre animi attentionem, nec aliud quam obstupescere in illis externis pompis? Alius sane deus quaerendus esset, quam is qui toties asseverat, omnes illas gesticulationes nihil se morari, cor requirere, non alium esse caeremoniarum usum nisi ut nobis sint, pro modo ruditatis nostrae, ad pietatem exercitia; linguam se in precibus abominari, cui mens non respondet. Sed ego haec non longius persequar, quia multis piorum scriptis clarissime demonstratum est, totum papatum crassiore idolatria implicitum esse, quam ut aliqua excusatione celari amplius possit tanta abominatio. Protestantes autem satis testatum mundo fecerunt, se non alia ratione adductos, ut tam arduam ac difficilem causam susciperent, nisi ut vindicarent cultum Dei ac suae integritati restituerent, quem talibus inquinamentis violari, ferre non pote-

rant. Sed hic homo [fol. 47] peccati et in veteribus illis nequitiae latebris adhuc corpore et animo prorsus demersus est, tenebras quoque illas somniat, quibus mundum excaecaverat, itaque quidquid annuerit et principes et alios statim credituros sperat. De religione quid dicam? Nam si et fiducia timoroque Dei constat vera religio et ex vera eius notitia nascitur, quibus argumentis se fidum eius custodem ostendet papa? et quis coelestem illam sapientiam, quae Dei oraculis continetur, vel aboleverat, vel christiano populo abstulerat? Quis ab unius Dei reverentia divinaeque legis observantia, ad tyrannidis suae obsequium homines abduxerat? Quis mentes hominum in extraneas fiducias spesque inanes distrahendo omnem fidei sinceritatem corruperat? Non est difficilis responsio, ubi palam est nec aliud magis urgere protestantes quam ut Christiani omnes et se discipulos Dei esse meminerint et in ipsius schola indies proficere studeant; quam ut Christus unus magister ac legislator audiatur, solus ipse plenam docendi iubendique autoritatem habeat; quicunque eius ministerio funguntur, sub eius magisterio se contineant; quam ut omnes mortales et sibi ipsis et omnibus alienis auxiliis diffisi totam in uno Christo fiduciam defixam habeant, in ea consistant, ne ulla vi dimovere se inde sinant. Haec omnia autem tanto fervore, tanta acerbitate, tanta rabie a papa impugnari, ut satis appareat, ipsum pro aris, ut dicitur, et focis dimicare. Ita sane est quia non aliud regnum se habere sibi conscius est, quam quod nefando sacrilegio ereptum Christo sibi arrogavit; tantum sibi deperire videt, quantum honoris, dignitatis, potentiae Christo ipsi tribuitur. Ergo, ne quam de istis Antichristi corruptelis particulam repurgent germani principes, potius et patriam turcicae crudelitati atrociter vastandam prodant et se ipsos in voluntarium supplicium dedant. Et ne quid impudentiae reliquum faciat, audet os impurum, primo in dubium vocare utri sint inimiciores Christo, protestantes an Turcae, deinde etiam definire illos esse hostes nomini christiano et priores et nocentiores. Quid huic monstro facias? Contendasne rationibus sic prosternere, ut pudore confusum penitus obmutescat? Sed quid proficies apud desperatae inverecundiae bestiam? an magis eligas, ostensa palam eius turpitudine facere prout meretur, ut sit omnibus odio et exsecrationi? Quam facile id foret, si omnium aures ad audiendum essent erectae. Nam si ea qua decet orationis gravitate ac vehementia explicetur, quam miserabili servitute animas tenuerit et adhuc teneat captivas romanus pontifex, quot laqueorum retiumque generibus eas trahat [fol. 48] in exitium, quibus inquinamentis profanaverit religionis nostrae puritatem, quam nefariis mendaciis Dei veritatem obscurarit, quam impio furore renascentem hodie persequatur, quam scelerata audacia sancta Dei mysteria in foedam et profanam nundinationem converterit, dubium est scilicet quin totus mundus, ut ipsissimum Antichristum et diaboli vicarium, cum apostatica sua sede diris omnibus devoveat. Quid si vitae pontificum, qui quadringentis continuis annis tyrannidem exercuerunt, fideliter ob oculos ponantur? Quid si illa dictu audituque horrenda, omne genus facinora recenseantur? Quid si hodierna duntaxat curiae romanae facies proferatur? an erit ulla tanta vel patientia vel stupiditas, quae non extrema indignatione ebulliat? Sed quia et aures et oculi multis desunt, nec ubique locus datur liberae veritati, conscientia interim nostra et bonorum omnium testimonio contenti simus, usque dum omnem istam caliginem ac fumum Dominus fulgore vultus sui discutiat. Quanquam nec eos ipsos, qui sunt eius praestigiis fascinati, vel in tenebris quibus obvoluti sunt latet, romanam curiam sic omni scelerum genere refertam, ut contemptus Dei et meri lucianismi et epicurismi, quam christianae pietatis schola haberi possit.

Reverendissimus legatus est huius sententiae, ut concilium ante omnia convocaretur et celebretur hoc anno.

Quum ius sibi arroget indicendi concilii pontifex, quid Caesarem de indictione frustra fatigat? Faciat ipse quod iactat sui esse muneris, nec Carolus Augustus, nec Ferdinandus Caesar repugnabunt. Quid ergo cessat facere, utroque approbante atque etiam adiuvante, quod adeo necessarium putat? Imo quid veluti per ludibrium ab ipsis petit, quod in ipsorum potestate esse negat? Nempe ut magis ac magis pateat, quod iam toties diximus inani concilii nomine fucum facere, quia sine colore aliquo obstare nequit, ne conventu de religione habito germanica natio saluti suae consulat.

Et in conventibus Germaniae nihil de religione tractetur, ut foedus catholicorum augeatur et corroboretur; ut eo foedere aucto protestantes omnibus modis ad [fol. 49] *concordiam alliciantur. Interim vero concludatur cum rege Gallorum et colligantur auxilia omnibus ex partibus contra Turcam. Illud etiam in fine non omittendum est: quod antequam Spirae tractatus amicabiles perficiantur et auxilium imperii stabiliatur, elapsum erit tempus occurrendi hoc anno Turcae, et anno sequenti negotium auxilii ferendi poterit melius tractari communibus votis, contra hominem inimicum. In his tamen omnibus praefatus reverendissimus legatus remittit se singulari prudentiae serenissimarum maiestatum suarum, quibus omnia feliciter contingere optat.*

Valeant igitur superstitiosorum hominum de ecclesiae calamitate querelae, de idololatriis super-

stitionibusque repurgandis, de pacificandis controversiis, de reformando clero, de reducenda ad veram unitatem ecclesia inanes consultationes ac supervacui conatus: haec via, hoc compendium est omnia ad felicem exitum perducendi. Quaecunque urgeat necessitas, a procuranda religione abstineant principes. Has partes capitali totius religionis religiosorumque omnium hosti resignent, dum modo per concilium nunquam futurum vitia ecclesiae corrigenda suscipiat. Quid igitur? Num ut hac molestia soluti quam citissime se ad turcicum bellum accingant? id enim res ac tempus videtur flagitare. Ne festinent, inquit sanctus pater, annus enim praeteriret antequam exercitum armare possent. Huc potius incumbant, hoc moliantur, hoc omni cogitatione ac studio persequantur, ut foedus suum augeant ac modis omnibus corroborent. Quis tandem finis? ut ecclesia ad antichristi libidinem exposita, prodita Turcis patria, ipsi devotis et animis et corporibus in sua ipsorum viscera desaeviant. Mox hic fructus consequetur. Quod truculentissimus ille tyrannus cum scelerato purpuratorum grege totaque faece satellitum, multo licentiosius regnabit, illam inexplebilem avaritiam ac rapacitatem, illam [fol. 50] libidinum intemperiem, illam in omnes pios ac probos, gentesque multas innocentes rabiem, quae nunc quodammodo inclusae erumpere toto impetu non possunt, velut fractis repagulis sine lege et modo effundet. Quod romana curia confirmata in perpetuum omnium maleficiorum impunitate, in mendaciis, imposturis, offuciis et similibus veteris nequitiae artibus liberius lasciviet. Nefaria illa sedes novis fulturis stabilita Christum sanctumque eius evangelium proculcando, impiis ac perniciosis doctrinis orbem excaecando, miseras animas in ruinam praecipitando, ferocius insolescet. Quod denique romanenses creaturae cum suo capite, ut sunt hostes boni et recti totiusque honestatis sonticae pestes, profligata omni verecundia, grassari securius, ut libuerit, poterunt. Cur non tam praeclara mercede ad locandas romano lanistae suas operas, germanici sanguinis principes adducerentur? Neque aliquid horum odiose amplifico. Quicunque enim expendere volet, quae nunc agit, omnia quae dixi, tunc facturum et forte plura fatebitur. Nec dubito quin multos omnium ordinum ex iis qui alioqui protestantibus non consentiunt adhuc habeat nostra Germania. Qui dum haec mala imminere provident, melius publicae et saluti et tranquillitati consultum cupiunt et fideli studio, quum occasio offeretur, declarabunt. Sed sunt etiam, proh dolor, perfidiosi quidam et impii patriae proditores, qui vel exsecrabili mercede conducti, vel quia sic improbi sunt natura, ut sine pretio malefacere ipsos delectet, intestini belli semina huc illuc spargunt, variis aculeis animos hinc inde exasperant, ubi aliquid est praeparatum, subiectis facibus accendunt ignem, ubi scintillam aliquam conceptam vident fomenta adhibent, et malarum artium flabellis flammam excitant. Nec quieturi videntur, donec uno incendio totam Germaniam viderint conflagrare; et quia eiusmodi facinoribus volunt inclarescere, non invidebo illis honorem suum. Quanquam omnes commemorare nec volo nec possum, sed in Heldio et Fusco quam insigne par videmus ad omnes nequitiae numeros comparatum? Quorum prior Germaniam per multos iam annos variis factionibus lacerando hoc consequutus est ut Deo hominibusque sit exosus, nec secus ab omnibus bonis, ac infaustum aliquod ominosumque portentum refugiatur, et tamen novas identidem nocendi occasiones reperiat. Alter ex tenebricoso aliquo coeno non ita pridem emersus, unde etiam nomen retinet, quo moram compenset strenua sedulitate, cursitando, prehensando, [fol. 51] satagendo turbare, si quid est tranquilli et compositi, non desinit. Et quo virus suum latius evomat, sanguinariis dialogis ad caedes et strages clementissimum Caesarem aliosque principes instigat. His hodie emissariis utitur sanctissimus pater ad columen rerum suarum sustinendum. Ac ne quis dubitet ex genuina, et quasi domestica sedis apostolicae cohorte ipsos esse omnibus vitae partibus testatum faciunt, se non esse, a romana sanctitate degeneres. Nec a privilegiis abstinent, quae solis curialibus alias conceduntur. Nam quod Furvus ipse puellam adhuc viro imparem beluina ac prorsus monstrosa intemperie stuprando ita graviter violavit, ut paulo post sit mortua, et misera matre contumeliae orbitatisque iniuriam persequente, disruptis legum ac iudiciorum vinculis impune evaserit, quis ex singularibus illis Romanensium privilegiis esse neget? Hoc obiter volui indicare, ut qui salvam patriam cupiunt, bono publico favent, communi pace student, non tantum ab illis artificibus, qui huc ex officina romana emittuntur, sed ab his etiam intestinis scelerum omnium architectis cavendum meminerint. Caeterum quia tot difficultatibus circumsessi vix inveniunt pii quo se vertent, nisi praeteritis hominibus recta in Deum respiciant, hoc agendum nobis est, ut Christi nostri adventum exspectemus, qui sua claritate hunc Dei adversarium dissipabit et spiritu oris sui conficiet. Datum Bethuliae Iudeae Anno 1541. mense Martio.

LES ACTES

DE LA

IOURNÉE IMPERIALE TENUE EN LA CITÉ DE REGESPOURG,

AULTREMENT DICTE RATISPONE,

L'AN MIL CINQ CENS QUARANTE ET UN, SUR LES DIFFERENS QUI SONT AUIOURDHUY EN LA RELIGION.

M. D. XLI.

S'ENSUYT LA TABLE DE CE PRESENT LIVRE:

EPISTRE AU LECTEUR.[1]

Pour ce qu'il y a plusieurs sainctz personnaiges en toutes nations, vrais amateurs de la verité de Dieu, et desirans l'advancement de son Royaulme, qui attendent de iour en iour quand il plaira au Seigneur de remettre son Eglise en bon ordre: et sont comme aux escoutes incontinent qu'ilz entendent qu'il y a quelque ouverture faicte, pour reduire l'Eglise en meilleur estat: pourtant aussi qu'il y a beaucoup d'infirmes par le monde, qui ne se osent pas resouldre quel chemin ilz doibvent suyvre, iusque à ce qu'il y ait une reformation faicte par l'auctorité commune de ceux ausquelz Dieu a donné la puissance et le gouvernement de la Chrestienté: i'ay pensé que ce seroit un labeur bon et profitable à tous Chrestiens, de mettre en ordre la somme de ce qui a esté n'agueres traicté entre tous les estatz de l'empire à la iournée de Regespourg, qu'on nomme aultrement Ratispone touchant des differens de la Religion [fol. 3] affin que les premiers ayent matiere de se consoler et resiouir en nostre Seigneur, voyant que la verité de l'Evangile, comment qu'elle ayt esté assaillie du diable, n'a pas esté oppressée ne vaincue, mais plustost advancée: et que les secondz par la procedure qui a là esté, recongnoissent que c'est temps perdu de s'attendre aux hommes, comme il leur apparoistra facilement: et ainsi reçoivent la lumiere de Dieu quand elle leur est offerte, sans regarder çà ne là de quel costé le vent souffle. Ceux qui mettent tous les empeschemens qu'il est possible, à ce que la verité ne vienne en avant, craingnans que leurs cautelles et practiques obliques ne se descouvrent, vouldroient bien que de tout ce qui se faict il n'en fust iamais nouvelles puis après, les saiges aussi de ce monde ne trouvent pas bon que ces matieres soient publiées iusques au simple populaire, pour ce qu'il leur semble qu'il n'y a iugement ne raison pour discerner, sinon en leur teste. Mais puis que Dieu n'a pas donné sa parolle affin qu'elle fust ensepvelie, ou tenue comme prisonniere entre petit nombre de gens sçavans: mais a voulu qu'elle soit preschée à tout le monde: ce n'est pas raison de priver le peuple Chrestien du benefice que Dieu luy a voulu communiquer par sa bonté. Puis que ainsi est donc, que par la malice de Sathan la doctrine, laquelle nous debvoit reconcilier à Dieu et engendrer paix et concorde entre tous les hommes de la terre, est à present tant debattue avec si merveilleuse contention, en telle sorte que l'Eglise en est miserablement dissipée, et quasi desolée, il n'y a rien meilleur à tous Chrestiens, que d'enquerir et sçavoir quelles sont les matieres dont il est question, de discuter et bien poiser les raisons d'une part et d'aultre, affin de se resouldre devant Dieu: et prendre un fondement certain, pour avoir repos en leurs consciences. Car c'est un paovre estat que de vaguer et chanceler tousiours: mesme en ce qui nous debvroit estre tant certain et asseuré. Mais il n'est ia mestier de poursuivre plus amplement ce propos. Car ceux qui liront ce present livre en sentiront bien l'utilité par experience, sans qu'on les en advertisse de parolles.

---

1) *Comme cette* Epistre au Lecteur *ne se trouve ni dans les Actes de Bucer ni dans ceux de Melanchthon, il y a lieu de l'attribuer à Calvin lui-même.*

CE QUI A ESTÉ FAIT A LA PREMIERE ASSISE DE LA IOURNEE.[1])

[fol. 4] L'Empereur en la premiere assemblée, apres avoir recité les causes, qui l'avoient empesché ces années passées de tenir les estatz, pour adviser les moyens d'appaiser les dissensions et troubles qui sont auiourdhuy en Allemaigne touchant la Religion: apres aussi avoir remonstré qu'il n'y avoit meilleure forme de proceder, que par conference amiable: demanda qu'il luy fust permis deslire six personnaiges de sçavoir, craignans Dieu, et aymans la paix. Assavoir trois d'une part, et trois de l'aultre, qui sans dispute contentieuse regardassent ensemble, s'il y auroit ordre de reduire l'Eglise en bonne unité. Laquelle chose luy fust permise. Aiant donc esleu ceux que bon luy sembloit, il les appella tous ensemble, les exhorta gracieusement de regarder Dieu plus que les hommes, et ne se soucier de haine ne de faveur, moyennant qu'ilz servissent fidellement à l'Eglise. Puis les fist iurer de s'en acquiter comme il appartiendroit. Affin que tout ce qui se feroit se peut rapporter plus fidellement, et aussi qu'il n'y eust nul desordre: Le Duc Frederic, frere du Conte Palatin et le seigneur de Granvelle feurent ordonnez presidens, et avec eux trois auditeurs de chascun costé. Cela faict, l'Empereur presenta un livre, qu'il dit avoir esté composé par gens sçavans, et qui avec la crainte de Dieu et bonne prudence avoient taché de moderer les differens qui sont auiourdhuy en la Religion. Ainsi l'ordre de proceder fust de lire le livre et où les parties trouveroient quelque chose à redire, le corriger, fust en adioustant, ou diminuant, ou bien changeant du tout. Parquoy devant que proceder oultre, il sera bon de veoir quel est le livre sur lequel toute la conference a esté faicte.

LE LIVRE MIS EN AVANT PAR L'EMPEREUR,
CONTENANT LES ARTICLES QUI SONT EN CONTROVERSE ET MONSTRANT QUELQUE MOYEN DE LES ACCORDER.[2])

De l'estat et condition de l'homme, et de l'integrité de nature devant le trebuchement d'iceluy.

[fol. 5] Dieu a creé l'homme à son image et semblance (Gen. 1, 26), non point en corps (ia soit qu'il l'ayt rendu aorné de choses admirables, et approprié à usages divins) ains en l'esprit, lequel, assorty des forces d'intelligence et volunté, il a revestu (en second lieu aprés soy) de Vertu, c'est à dire, il l'a merveilleusement decoré de certaine liberté d'arbitre, lumiere de sapience, beaulté d'innocence, et gratuite participation de sa divinité, et tout cela à la louenge de sa gloire (Sir. 17, 3 suiv.). L'homme donc estably en telle integrité d'image

1) *Récit succinct de ce qui s'est passé à la diète du* 5. *au* 27. *Avril, c'est à dire avant l'ouverture du Colloque. La rédaction appartient à Calvin.*

2) *Au sujet de ce premier document on consultera avec fruit la savante préface que le Dr. Bretschneider a insérée dans son édition des Œuvres de Melanchthon* (*Corp. Ref.* T. IV. p. 190). *Pour la commodité de nos lecteurs nous en reproduirons ici la substance avec quelques additions nouvelles. Pour ce qui est de l'auteur de la pièce, il est certain que, pendant la session même, les députés protestants, orateurs du colloque, ne le connaissaient pas d'une manière sûre, et ne dissimulaient*

et semblance, possedoit en son intelligence vraye et vive congnoissance de Dieu qui est son patron et original, puis droict iugement des choses, et en sa volunté ardente amour et obeissance envers Dieu, lesquelles choses toutefoys devoyent petit à petit faire en luy croissance et augmentation (Ps. 8; Gen. 2).

Du franc arbitre.

Et pour ce que Dieu a posé en l'homme la liberté d'arbitre, il a aussi adioinct un commandement, le laissant en la deliberation de son conseil, en sorte que s'il vouloit, il avoit la puissance d'observer iceluy commandement moyennant la grace receue et assistente, et la puissance du S. Esprit, et contregarder sans souillure et pollution, l'image en laquelle il estoit creé, si d'aventure il ne vouloit par corruption voluntaire perdre son honneur et gloyre, faisant eschange de la vie à la mort eternelle. Ceste liberté d'arbitre, laquelle devoit estre en nous tous si Adam n'eust tresbuché, maintenant devant la reparation, elle est [fol. 6] en aultre sorte en celuy qui est tombé, et aultrement apres la reparation, et encore finablement sera en aultre maniere apres la glorification.

Quant à la liberté qui estoit en l'homme devant sa cheute, il est escript, que la vie et la mort, le bien et le mal, sont mis au devant de l'homme, ce qu'il trouvera plaisant luy sera donné. Car il n'y avoit aucune chose en sa nature, qui l'empeschast de faire bien, ny qui le contraignist à faire mal. Mais telle liberté de faire bien et s'abstenir du mal enracinée en l'homme dés sa creation par le tresbuchement de l'homme a esté perdue, et la seulle liberté qui est de contraincte est demourée, de laquelle il est escript: Quantes foys ay ie voulu assembler tes enfans et tu ne l'as point voulu (Matth. 23, 37)? Vray est qu'icelle est inefficace, tant pour commencer que pour parfaire vraye iustice et œuvres bonnes devant Dieu, ainsi qu'il est escript: L'homme sensuel n'entend point les choses qui sont de l'esprit (1 Cor. 2, 14). Et de rechief: la sagesse

---

pas leur incertitude, le seul Bucer excepté, lequel observait un silence prudent. Plus tard encore, Melanchthon avouait son ignorance dans la préface dont il accompagnait sa publication des Actes. Cependant nous ne pouvons voir dans cet aveu qu'un effet de sa délicatesse, qui l'empêchait d'en dire davantage, de peur que son ami et collègue, beaucoup trop engagé dans cette affaire, ne se trouvât compromis. En effet on peut voir par ses lettres particulières écrites à Ratisbonne même, que quelque chose avait transpiré au sujet des auteurs, du mémoire, et dans son rapport adressé à l'Electeur de Saxe il désigne nominativement Jean Gropper, théologien de Cologne, puis un certain Gérard Volckruck, secrétaire du ministre Granvella, enfin Bucer lui-même. Quant aux deux premiers, les savants sont généralement d'accord aujourd'hui à leur attribuer la part principale de l'œuvre; à l'égard de Bucer, voici textuellement ce que Melanchthon dit à l'Electeur: „Es mag auch Bucerus geholfen haben, wiewohl er solchs nit will gethan haben, bekennt aber dasz er um den Rath gewisst und viel mit Groppero davon geredt, sagt, es sey von ihm und Groppero wohl gemeint." *Puis il ajoutait:* „Es sagt mir aber Musculus er habe etliche Charten gesehen geschrieben, die ihm Bucerus abzuschreiben gegeben, die wir hernach in diesem Buch gefunden haben und verworfen. Auch hab ich zu Worms selb etliche Charten bey Bucero gesehen die hernach in dieses Buch verzeychnet" (*Corpus Ref. T. IV. p.* 578). *Ces dernières phrases ont été biffées par Melanchthon dans sa minute. Enfin nous avons sous les yeux une lettre du Margrave de Brandebourg à l'Electeur de Saxe, de la fin de Février* 1541, *dans laquelle les articles proposés sont tout simplement attribués à Bucer* (*Neudecker, Actenstücke p.* 249). *D'après cela, voici comment les choses ont dû se passer: les deux principaux auteurs du mémoire, Gropper et Gérard, l'envoyèrent à Bucer, très-désireux d'opérer un rapprochement entre les partis au moyen d'un colloque; celui-ci le communiqua à Capiton qui vivait encore à cette époque; puis il le transmit au Landgrave de Hesse en lui faisant entendre que les propositions formulées dans le projet lui paraissaient acceptables, à peu de chose près. Des mains du Landgrave le mémoire passa dans celles de Joachim de Brandebourg qui, à son tour, et de l'avis de Granvella, le fit parvenir à Luther et à Melanchthon. Luther ne fit aucune observation sur la pièce, Melanchthon écrivit au haut de la première page ces seuls mots:* Politia Platonis. *Ce n'est qu'après toutes ces pérégrinations que le document fut remis à l'Empereur. Dès la première séance* (27. *Avril* 1541) *le ministre Granvella produisit ce „Livre", qu'il disait avoir été remis à S. M. par quelques hommes pieux et érudits, et dans lequel étaient indiqués les moyens de s'entendre au sujet des articles controversés. Le document n'avait point de titre, et ceux qu'on trouve dans les Actes publiés par Bucer, Melanchthon et Eck, ont été ajoutés par les éditeurs. Du reste il ne fut point mis à la libre disposition des orateurs du colloque; Granvella, ou celui qui le remplaçait, l'apportait à chaque séance pour lire les articles mis en discussion, et l'emportait après la cloture. Cependant il est à peu près certain que le légat Contarini l'a eu aussi entre les mains et y a fait des changements ou des additions dans le sens de la théologie romaine. Enfin lorsque le colloque fut terminé ou plutôt interrompu et que Charles-Quint renvoya l'affaire aux Etats de l'Empire, il fut arrêté, de son consentement, que ces derniers, ainsi que les membres du colloque en recevraient des copies. Cependant le texte que nous possédons aujourd'hui n'est point le texte primitif et authentique qu'on avait lu aux séances. Il s'y trouve, comme nous venons de le dire, des changements introduits par le légat ou par Granvella lui-même; il y en a d'autres dans les articles sur lesquels on avait fini par s'accorder. Les différentes copies dont il vient d'être parlé ont donc été faites sur l'exemplaire remis aux notaires publics. L'original est perdu, à moins qu'il ne se retrouve un jour soit dans les Archives de Vienne ou de Bruxelles, soit dans celles des Granvella à Dijon. Le texte du „Livre de Regenspourg" se trouve dans les Actes latins de Bucer p.* 1—56; *dans les Actes allemands fol.* 31—67; *dans les Œuvres de Melanchthon Ed. de Wittemb. IV.* 699—728 *et Corpus Ref. T. IV.; dans l'Apologie d'Eck* (*B.* 4 *r—I.* 1. *v.*); *enfin chez Hergang, Regensb. Religionsgespräch p.* 76 *suiv. Bretschneider a mis en marge du texte de Melanchthon les variantes de ceux de Bucer et d'Eck, qui s'accordent généralement entre eux. Comme notre texte français reproduit fidèlement ces mêmes variantes, c'est une preuve de plus que Calvin a eu sous les yeux l'édition de Bucer.*

de la chair est inimitié à l'encontre de Dieu, car elle n'est point assubiectie à la loy de Dieu, et mesme ne s'y peult assubiectir (Rom. 8, 7). Tant seullement ceste liberté vault pour faire les œuvres externes, et de ceste vie presente, tant bonnes que mauvaises. Car tout ce qui n'est de foy est peché (Rom. 14, 23). A raison de quoy S. Augustin en la preface du psal. 31 dict ainsi: Ie ne pourroye appeller aucunes œuvres bonnes, qui ne procedent de bonne racine.

Or quant à la liberté qui est aprés la reparation, Christ a dict: Si le filz vous a delivrez, veritablement vous serez libres (Iean 8, 36). Et Paul aux Romains (8, 2): La loy de l'esprit de vie m'a delivré de la loy de mort et de peché. Ceste liberté nous est restituée et conservée par le filz, moyennant l'operation du S. Esprit, iouxte la parolle de Christ: Sans moy vous ne pouvez rien faire (Iean 15, 5). Et ceste de S. Paul (Rom. 8, 26): l'Esprit supporte noz infirmités, par lequel nous sommes delivrez de la servitude de peché, estans renduz serfz de iustice, ainsi que dict l'Apostre: Estâns delivrez de peché vous estes faitz serfz de iustice. Aussi telle liberté est appellée liberté de peché.

[fol. 7] Finablement quant à la liberté apres la glorification, qui est liberté de tout erreur de iugement et mauvaise concupiscence, l'Apostre en faisant mention dict ainsi, que lors nous verrons Dieu tel qu'il est, et à iceluy nous serons parfaictement adioinctz, mesme Dieu sera toutes choses en tous.

Et pource que par la redemption qui est en Iesus Christ, nous sommes veritablement renduz libres, en sorte que nous pouvons toutes choses en celuy qui nous conforte: à ceste cause on doit souvent ramentevoyr au peuple les louanges de ceste liberté, à celle fin qu'il entende ce qu'il a obtenu en Christ, et comme (quand à la grace qui est en Iesus Christ) il peult maintenant se contenir de peché, obeyr à Dieu et faire ses commandemens, [1]) et qu'il doit s'efforcer à ce faire de tout son desir, ainsi que faict l'Apostre. Peché (dit-il) ne dominera point en vous, car vous n'estes plus soubz loy, mais soubz grace (Rom. 6, 14). Or la grace de Dieu est vie eternelle en Christ nostre Seigneur. Et en la seconde aux Corinthiens (6, 1): Et nous ensemble besongnans vous enhortons que vous n'ayez receu en vain la grace de Dieu. Car ainsi faisant, toutes ces choses, comme la gloire de Christ, l'abondance et force de la grace, et du don de iustice que nous recevons par luy, sont declairées pour estre aimées. Combien aussi qu'en ce faisant, il fault diligemment inculquer qu'encor en nous demeure si grande infirmité à bien, et si grande inclination à mal, que icelle retarde la force de l'esprit (Gal. 5, 17), et engendre mauvaises concupiscences, nous induysant à faire les choses que nous ne voulons. Dont il advient que nul ne peult estre en ceste vie presente sans peché (1 Iean 1, 8). Parquoy de tant plus on doit dependre de Christ, et converser en ceste vie avec crainte et tremblement, taschant et prenant peine, que iamais nous ne deffaillions à la grace de Dieu, ou que nous ne contristions le S. Esprit, par lequel nous sommes marquez au iour de la redemption (Ephes. 4, 30).

1) *Note marginale:* Les protestans aymeroyent mieux qu'il y eust ainsi: resister à peché et rendre obeyssance en partie à Dieu.

De la cause du peché.

Il est tout resolu et manifeste, que la cause du peché est la volunté mauvaise [fol. 8] du Diable, et de l'homme se destournant de Dieu, laquelle malice de volunté n'est point de Dieu, mais du Diable et de nous, ainsi que dict Christ: Quand il parle mensonge il parle de son propre (Iean 8, 44).

Donc par l'envie du Diable la mort est entrée en toute la terre (Sap. 2, 24). Et par la desobeissance d'un homme nous sommes tous constituez pecheurs. Ce qui advint lors qu'Adam, deceu par la fraude et astuce du Diable, perdit la foy vive et l'amour en Dieu, et au lieu d'icelle, il s'enfla de la fiance et amour de soymesme.

Du peché originel.

Nous appellons peché originel, default de iustice originelle qui devroit estre en nous. Or nous entendons par la iustice originelle, qui deust estre en nous, la grace de Dieu, et avoir l'image et semblance de Dieu, à laquelle nous sommes creés, qui comprend le S. Esprit, et par iceluy la congnoissance et amour en Dieu, de laquelle iustice les deffaillances sont, estre destitué de la grace et de l'esprit de Dieu, ou pour user des parolles de S. Paul, incredulité et desobeyssance.

Par concupiscence nous entendons la corruption et desordonnée disposition des forces humaines ou l'inclination vitieuse à mal, laquelle à ceste cause est appellée la loy des membres, la loy de peché, et peché mesme. Que peché (dict l'Apostre), ne regne point en vostre corps mortel (Rom. 6, 12). Donc pour bien entendre quel est peché originel, l'un et l'autre conioinct ensemble est requis: sçavoir est, default de iustice originelle qui deust estre en nous, et concupiscence ou qualité vitieuse, laquelle ioincte avec cestuy deffault, ne peult qu'elle ne se iecte à toute maniere de peché actuel, en ceux qui ne sont naiz de rechef, esquelz le Diable exerce sa vertu et efficace (Ephes. 2, 2).

Or notamment nous separons le peché originel de l'actuel, en telle sorte que nous disons le peché originel consister en la vraye deffaillance de la iustice originelle, ayant avec soy conioincte une qualité vitieuse inclinante à peché. Et hors mis [fol. 9] ce deffault et qualité vitieuse, tout peché qui sort en quelque acte, ou que ce soit par pensée, parolle ou œuvre externe, ou omission d'œuvre deue, nous l'appellons actuel.

Donc le peché originel prins selon sa propre nature, de mesme sorte que la racine est distinguée du fruict, ainsi par Adam il s'est desbordé en toute la posterité et a regné à mort (Rom. 5, 12). Et nous est faict dés nostre nativité propre à tous, par seule generation, selon ce que escript l'Apostre: Devant qu'ilz fussent naiz ou eussent faict aucun mal etc. (Rom. 9, 11). Et en autre passaige: La mort a regné depuis Adam mesme en ceux qui n'ont point peché (Rom. 5, 14). Et toutefois c'est une chose toute certaine que ceste seule privation de iustice, ayant ceste qualité vitieuse annexée, est une chose ou peché digne de mort. Car Dieu ne recongnoist point son image en tel homme accablé en peché, ny ne voyt en luy aucune congnoissance divine ny amour. Et ceste est la cause pour laquelle nous naissons tous enfans d'ire (Ephes. 2, 3), en telle sorte, que mesme les petitz enfans, qui trespassent n'estans encore naiz de rechef, ne sont pas quittes de ceste damnation, qui est constituée en la privation de la vision et lumiere divine.

Car encor que en nous ayt quelque demourant de l'image de Dieu, ce que nous appellons lumiere de nature, par laquelle nous nous eslevons à congnoissance de Dieu, telle quelle: toutefoys pource que ceste relique est si petite, à cause de la grandeur de la souillure, de là advient, que Dieu n'estime point cela, pource qu'il n'a nulle force pour faire vraye et spirituelle iustice, combien qui soit suffisant pour condamner ceux qui ne se rendent subiectz à la iustice de Dieu.

Or ce peché originel est dissoulz par le lavement de regeneration, et renouvellement en la parolle de vie, fondé sur le merite de la passion de Christ. Car l'imputation de ce mal est anneanty au baptesme, par le merite de Christ, et la grace de Dieu est restituée; lors aussi la force de concupiscence est rabbatue, et ce apres que l'Esprit de Christ est donné, qui excite en l'homme nouveaux et sainctz mouvemens, [fol. 10] ainsi que l'Apostre enseigne, quand il dict: Tout ainsi que par le peché d'un seul, le mal est parvenu à tous hommes en condemnation, aussi par la iustification d'un seul, le don est parvenu à tous hommes en la iustification de vie (Rom. 5, 18). Comme par la desobeissance d'un seul, plusieurs avons esté constituez pecheurs, ainsi par l'obeissance d'un seul, plusieurs seront constituez iustes. Et de rechief, nous sommes ensepveliz avec luy par le baptesme (Rom. 6, 4), à celle fin que tout ainsi que Christ par la gloyre du Pere est ressuscité des mortz, ainsi que nous cheminions en nouveaulté de vie.

Et ia soit qu'aux regenerez demoure de reste le materiel de peché, c'est à dire concupiscence, qui est certes une grieve infirmité, et la racine de toute amertume: toutefoys le formel, qui est l'imputation est osté. Car d'icelle estans delivrez par le baptesme, nous sommes revestuz de Christ et reformez à l'image du filz de Dieu, pour le moins en partie, ainsi que dict l'Apostre: Lequel s'est livré soymesme pour son Eglise, à celle fin qu'il la sanctifiast l'ayant nettoyée par le lavement en la parolle (Ephes. 5, 25). Et de rechef: Quiconques estez baptisez en Christ, vous avez vestu Christ (Gal. 3, 27). Et pourtant, à cause du merite de la passion de Christ, et pour Christ mesme, lequel habite és sainctz, le residu de ce mal ne sera point imputé à peché. Car il n'y a peché qui puisse astreindre ceux qui craignent Dieu à aucune condemnation, laquelle à cause de Christ est abolye, iusque à ce que iceluy peché se donne à congnoistre, par quelque acte, cogitation, ou convoytise, ou en l'omission de l'acte qu'on devoit faire. Donc il n'y a point de condemnation en ceux qui sont en Iesus Christ, qui ne cheminent point selon la chair (Rom. 8, 1). Car la loy de l'esprit en Christ m'a delivré de la loy de peché et de mort.

Parquoy S. Augustin [1]) use bien de ces manieres de parler: La condemnation acquise en la premiere nativité, en la seconde est dissoulte. Item contre Iullianus: [2]) Ceste loy de peché (dit-il) qui est és membres de ce corps de mort, est par la generation spirituelle remise, et demeure en [fol. 11] la chair mortelle, elle est remise, dis-ie, pource que l'imputation est effacée par le sacrement, auquel les fideles naissent de rechef. Et en un aultre lieu il dict: Le baptizé n'a aucune condemnation. Et de rechef: Le baptizé est hors de toute imputation de tous maulx. Puis escrivant à Boniface: Le baptesme (dit-il) donne tout pardon des pechez, et oste les crimes, non point les racle. Et en tel sens ce sainct Evesque escript plusieurs choses.

Il fault donc enseigner soigneusement avec S. Augustin que ceste loy de peché, et celle concupiscence, qui reste és sainctz, si elle ne monstre par effect mauvais fruict, n'est point peché, qui les puisse obliger à condemnation, car toute l'imputation est ostée par Christ.

Oultre plus selon mesme S. Augustin, il fault aussi recongnoistre et enseigner, que l'Apostre ap-

1) De l'esperit et de la lettre. 2) Au livre 2.

pelle ce mal peché. Et non seullement pource qu'il sort du peché, mais pour ce qu'il incline à peché: et en iceluy est desobeissance contre la domination de l'esprit. Car le dict S. personnage escript en ceste maniere: [1]) La concupiscence de la chair, contre laquelle le bon esprit desire, est peché, car en icelle est desobeyssance contre la seigneurie de l'esprit: et est aussi peine de peché, car elle est rendue aux merites du desobeyssant, semblablement elle est cause du peché, par la deffaillance du consentant, et par la souilleure que nous attyrons de nostre nativité.

Et en un aultre lieu: [2]) Ia soit (dit-il) que le peché n'est pas en telle maniere appellé peché, pour ce qu'il rend l'homme coulpable, mais pource que par la coulpe du premier homme il a esté faict, et que par la rebellion il tasche à nous tirer à condemnation, si la grace de Dieu par Iesus Christ nostre Seigneur ne nous aydoit, à ce que le peché qui est mort ne rebelle: tellement qu'en surmontant, il vive et regne de rechef.

Or tout incontinent que le peché vient à sortir violentement, et se descouvrir en quelque acte vitieux, comme sont, mespriser ou hayr le iugement de Dieu et se deffier de ses promesses, se mutiner à l'encontre de Dieu et aultres semblables [fol. 12] esmotions encor beaucoup moindres, esquelles il survient telle quelle delectation ou consentement ou souffrance lors en nous est faict le peché actuel, lequel requiert estre de nouveau remiz ou non imputé.

Et pource que nostre infirmité est si grande et ceste racine d'amertume residue en nous, est si plantureuse, qu'il ne se peult faire que nous ne nous laissions chascune foys cheoir soubz le fardeau de concupiscence, et que ceste racine d'amertume ne produise fruictz amers, c'est à dire contemnement de Dieu et perverses affections. Et pourtant il est necessaire que tous sainctz personnaiges, tandis qu'ilz sont en ceste vie presente, ayent besoing de dire: Pardonne nous noz pechez etc. Item, si nous disons que nous n'avons point de peché etc. Donc en ce, la concupiscence, qui est en ceux qui ne sont regénerez, differe de celle concupiscence qui est encor és regenerez, en tant que la premiere a la condemnation de mort eternelle, mais par Christ condemnation est ostée de la concupiscence des regenerez.

Contre ceste derniere, les fidelles bataillent et la mortifient. La premiere est aux reprouvez tout ainsi matiere de ruyne, comme ceste cy nous est exercice de foy et d'humilité. Puis donc que la condemnation est abolye, et que la concupiscence demeure, qui s'eslieve continuellement contre l'esprit, à ceste cause en predications il fault diligemment exposer au peuple et l'un et l'autre. Premierement qu'il recongnoisse le benefice de la grace de Christ, et le magnifie, en ce que Dieu n'impute point ce mal. Puis qu'ayant recongneu et bien consideré si grande infirmité qui reste en nous, qu'il se presente, et s'abandonne de iour en iour plus pleinement à Christ vray medecin, pour entierement le guarir.

Et puis qu'ainsi est qu'ilz doivent soubhaitter que les desirs illicites ne soient point en eux (ia soit qu'ilz ne pourront obtenir ce, tandis qu'ilz sont en ce corps de mort) qu'ilz perseverent en continuelle repentance, et requeste de pardon. Finablement qu'ilz pensent, quel et combien puissant est l'ennemy domestique, [fol. 13] contre lequel il leur convient batailler, à celle fin qu'en plus grande affection ilz implorent tousiours l'aide de l'esprit du Seigneur, et qu'ilz entendent, qu'il leur convient veiller et instamment solliciter, à crucifier et mortiffier leur chair avec les vices et concupiscences d'icelle.

Mais aussi avec affection non moindre, la force de la grace receue au baptesme doit estre magnifiquement louée, et avec ce doit on enseigner, qu'elle est plus grande (moyennant qu'elle soit exercée en foy) que nostre infirmité qui est de reste, pource que ceste infirmité et nature vitieuse peult estre crucifiée et mortiffiée, iusque à pleine victoire, au siecle futur, selon ce qui est dict (Rom. 8, 3): Dieu a envoyé son propre filz, en la semblance de chair de peché, et de peché il a condemné le peché en la chair, à celle fin que la iustice de la loy soit accomplye. Item, nous ne sommes point debteurs de la chair, pour vivre selon icelle. Item: Tous ceux qui sont poulsez par l'esprit de Dieu, sont enfans de Dieu.

De la iustification de l'homme.

Il n'y a Chrestien qui doive doubter, que apres le tresbuchement du premier pere, tous hommes naissent enfans d'ire (comme dict l'Apostre), et ennemys de Dieu, et à ceste cause à mort et servitude de peché.

Item, nul Chrestien ne doit mettre en doubte, qu'il n'y a homme qui puisse estre reconcilié avec Dieu, ny delivré de la servitude de peché, sinon par Christ, seul moyenneur de Dieu et des hommes: par la grace duquel, comme dict l'Apostre aux Romains, non seullement nous sommes reconciliez à Dieu, et delivrez de la servitude de peché: mais aussi sommes faictz participans de la divine nature et enfans de Dieu.

1) Au livre V. Ch. 3. contre Iullianus. 2) Au livre II. contre Iullianus.

Item, il est tout clair et evident, que ceux qui sont en eage de discretion n'obtiennent point ces benefices de Christ, sinon que par le mouvement du S. Esprit prevenant, par lequel leur entendement et volunté est esmeue à detester peché. Car comme dict S. Augustin: Il est impossible [fol. 14] de commencer à mener vie nouvelle, si nous n'avons desplaisance de la premiere. Item, Christ commande qu'on presche en son nom repentance et remission de pechez (Luc 24, 47). Oultre plus, Iehan baptiste, envoyé pour preparer les voyes du Seigneur, a presché repentance, disant: Repentez vous, car le royaulme des cieux approche. D'avantaige, l'entendement de l'homme par le S. Esprit est esmeu en Dieu par Christ: et ce mouvement est de foy, par laquelle l'entendement de l'homme, croyant à tout ce que Dieu a dict, mesme tresasseurement et sans doubte, il consent aux promesses, à nous faictes du Seigneur Dieu, lequel est fidele en toutes ses parolles. Et de là vient, qu'il s'asseure à cause de la promesse de Dieu, par laquelle il a promis de son bon gré, qu'il pardonnera pour neant noz pechez, et qu'il adoptera en enfans ceux qui croyent en Christ, ceux là, dis-ie, qui auront desplaisance de leur vie premiere. Et en ceste foy il s'eslieve en Dieu par le S. Esprit. En ceste sorte donc il receoit le S. Esprit, remission des pechez, imputation de iustice, et autres bien innumerables.

Donc c'est une saine et ferme doctrine, que le pecheur par la foy vive et efficace est iustifié. Car par icelle nous sommes plaisans et aggreables à Dieu pour l'amour de Christ. Or nous appellons foy vive le mouvement du S. Esprit, par lequel ceux qui vrayement se repentent de leur vie premiere eslievent leur cœur à Dieu et apprehendent vrayement la misericorde promise en Christ, en sorte que ia veritablement ilz sentent avoir receu, par la bonté de Dieu gratuite, remission de peché, et reconciliation, à cause du merite de Christ, et crient à Dieu: Abba, pere. Ce qui n'eschet à aucun, sinon qu'ensemble aussi la charité guarissante la volunté soit espandue à celle fin (ainsi que dict S. Augustin) que la volunté guarie commence à accomplir la loy. Donc la foy vive est celle qui apprehende la misericorde en Christ et croit la iustice qui est en Christ luy estre en pur don imputée et quand et quand receoit la promesse de l'esprit, et charité. En telle sorte la foy iustifiante, est celle foy qui est [fol. 15] vigoreuse par charité, mais ce pendant cecy est vray, que par la foy nous sommes iustifiez, c'est à dire faictz aggreables et reconciliez envers Dieu, en tant qu'icelle apprehende la misericorde et iustice qui nous est imputée à cause de Christ et de son merite, non pas à cause de la dignité ou perfection de iustice à nous communiquée en Christ.

Or combien que celuy qui est iustifié receoit iustice, et que par Christ il l'ait mesme residente en soy, comme dict l'Apostre: Vous estes lavez, vous estes sanctifiez, vous estes iustifiez etc. (à raison dequoy les sainctz peres ont prins et usurpé estre iustifié, pour recevoir la iustice de Dieu à ce qu'elle reside en nous) toutefoys l'ame fidelle ne s'appuye point sur icelle, mais sur la seulle iustice de Christ à nous donnée en pur don, sans laquelle necessairement nulle iustice ne peult estre. Et par ainsi par la foy en Christ nous sommes iustifiez ou reputez iustes, c'est à dire, nous sommes receuz en grace par les merites d'iceluy, non pour nostre dignité ou pour noz œuvres et toutefoys pour la iustice en nous residente nous sommes appellez iustes, pource que nous faisons choses iustes, selon le dict de S. Iehan: Qui fait iustice est iuste.

Et encor que aux regenerez tousiours doivent croistre, crainte de Dieu, patience, humilité, et aultres vertuz, veu que la renovation est imparfaicte, et qu'en iceux demeure grande infirmité, toutefoys il fault enseigner, que ceux qui vrayement se repentent, par foy certaine, tiennent tousiours et soient asseurez, qu'ilz sont plaisans à Dieu pour le moyenneur qui est Christ: car c'est celuy qui faict l'appoinctement, c'est le Pontife, et celuy qui prie pour nous, lequel le Pere nous a donné, et tous biens avec luy.

Or pource qu'il n'y a point de parfaicte certitude en ceste infirmité, et que plusieurs consciences sont infirmes et paoureuses, lesquelles souventes foys bataillent contre grande doubtance, pour telle infirmité, il ne fault personne forclorre de la grace de Christ, ains il fault enhorter soigneusement telle maniere de gens, que à telles dubitations ilz opposent vaillamment [fol. 16] les promesses de Christ, prians à bon escient que la foy leur soit augmentée, selon ce dict: Seigneur, augmente nous la foy. Aussi un chascun Chrestien doit estre adverty, que ceste grace, ny la regeneration, ne nous a pas esté donnée pour demourer oyseux au degré de nostre renouvellement, que premier nous avons obtenu, ains pour croistre par toutes choses en celuy qui est le chef. A raison de quoy il fault enseigner le peuple, que il mette peine à cest accroissement, ce qui se faict par bonnes œuvres et internes et externes, commandées et approuvées de Dieu, esquelles Dieu en plusieurs passaiges de l'Evangile clairement et manifestement a promiz loyer pour l'amour de Christ, comme biens en ceste vie, tant du corps que de l'ame, ainsi qu'il semblera bon à la divine providence, et apres ceste vie, és cieux. Et par ainsi, combien que l'Heritaige de la vie eternelle soit deue aux regenerez, à cause de la promesse mesme tout aussi tost qu'ilz sont regenerez en Christ: ce neantmoins Dieu rend aux

bonnes œuvres loyer, non selon la substance des œuvres, ny en tant quelles viennent de nous, mais d'autant qu'elles sont faictes en foy, et qu'elles procedent du S. Esprit habitant en nous, avec la concurrence du franc arbitre besoignant soubz la grace de l'esprit.

Et la felicité de ceux qui auront fait plus d'œuvres et plus grandes, sera plus grande et plus ample, à cause de l'augmentation de foy et de charité, en laquelle par telz exercices ilz ont prins accroissement. Or ceux qui disent, nous sommes iustifiez par la seulle foy, doivent ensemble enseigner la doctrine de repentance, de crainte de Dieu, du iugement de Dieu, de bonnes œuvres, à celle fin que tout l'accomplissement de predication demeure ferme et en son entier, comme Christ dict: Preschez repentance et remission de pechez en mon Nom. Et ce neantmoins en icelle sorte, que cela ne soit aultrement entendu, que selon ce qui a esté ia dict par cy dessus.

De l'Eglise, signes et authorité d'icelle.

[fol. 17] Eglise est assemblée, ou congregation des hommes de tous lieux, et de tous temps, qui sont appellez en la communion de la profession d'une mesme foy, doctrine, et sacrementz, selon la doctrine Catholique, vraye et Apostolique.

En ceste assemblée, tous ceux qui sont conioinctz en l'union de la vraye et vive foy, efficace par charité, soubz un chef, qui est Christ, et soubz l'administration du S. Esprit, spirituellement communiquans en mesmes sacrementz: ceux là seulement establissent icelle Eglise: laquelle est appellée de l'Apostre S. Paul Temple sainct, et maison de Dieu, corps de Christ, et de S. Iehan, cité saincte, Hierusalem descendant des cieux, edifiée de pierres vives (1 Cor. 3, 16; 6, 19; Ephes. 2, 21; 1 Tim. 3, 15; 1 Pierre 2, 5; Apoc. 21). Cestuy est le peuple sainct nettoyé de toute iniquité, et plaisant à Dieu, sectateur de bonnes œuvres (Tit. 2, 14): Qui est par allegorie descript és escriptures, iardin fermé tout à l'environ, fontaine close, puitz d'eaue vive, iardin de plaisance, avec son fruict de pommes. Ceste est l'Eglise des esleuz de Dieu, à nous secrette et cachée, et à Dieu congneue, selon qu'il est escript: Dieu congnoist ceux qui sont siens. En laquelle presentement sont tous ceux qui ne reiectent l'Esprit de foy et de charité. Combien que tous egalement ne participent en mesme perfection d'esprit. En laquelle aussi sont nombrez, combien que non pas pour le present, toutefoys par predestination de Dieu, ceux qu'il congnoist devoir estre convertiz, combien qu'ilz nous semblent en estre hors, selon que S. Augustin enseigne au traicté du baptesme, contre les Donatistes. [1])

D'avantaige, en ceste assemblée, en ce qui touche l'externe societé, mesme les mauvais destinez à la peine eternelle, tandis qu'ilz sont avec les membres vifz (ia soit que non spirituellement), toutefoys corporellement, c'est à dire, par signacles externes de la foy, et visibles sacrementz de la Religion, ilz sont conioinctz comme la paille avec le froment (Matth. 3, 12; 13, 24 suiv.), ayans bien la forme de crainte de Dieu, mais abandonnans la vertu d'icelle (2 Tim. 3, 5). Lesquelz sont dictz, [fol. 18] de l'Apostre, iusques à ce qu'ilz soient trenchez ou separez du corps, estre dedans. Ostez (dit-il) le mal d'entre vous etc. (1 Cor. 5, 13).

Donc ceste assemblée de mesme profession et de signes, ayant cependant que nous sommes en ceste vie, plusieurs malings et hypocrites entremeslez, est semblable à une grosse maison, en laquelle non seulement sont vaisseaux d'or et d'argent, mais aussi de boys et de terre, et aucuns en honneur, les aultres en deshonneur (2 Tim. 2, 20). Icelle aussi est invisible, selon la partie, laquelle estant nourrie par l'Esprit de Dieu, est predestinée à la vie eternelle. Mais elle est visible selon la profession externe, et communion espandue par tout le monde, commenceant à Hierusalem, et de là par les Apostres estendue en toutes nations (Luc 24, 47; Act. 1, 8; Rom. 10, 18).

Et encor que les malings et pecheurs ne soient point membres vifz de l'Eglise, ny de l'assemblée des esleuz de Dieu, qui est appellée saincte, et communion des sainctz: ce neantmoins toutesfoys Christ nous enseigne que nous ne cherchions aultrepart ceste Eglise, qu'en ceste grande congregation, en laquelle est faicte profession et administration de vraye foy, Religion et sacrementz, en laquelle tout homme, qui demourera iusques à la fin, a fruition et iouyssance de tous les biens de tous ceux qui ont eu la crainte de Dieu, mesme dés le commencement du monde, n'ayans aucun encombrier par pechez d'aultruy; pource que communiquer és sacrementz, avec les maulvais, ne souille personne, mais le consentement aux œuvres maulvaises.

Or celuy qui se separera de ceste Eglise, par ce seul forfaict, pour ce qu'il s'est retiré et separé de l'union de Christ, n'aura point la vie eternelle, mais l'ire de Dieu demoure sur luy.

Et de paour qu'on ne fust en doubte, Christ a adiousté des signes trescertains, par lesquelz ceste grande maison, qui est l'Eglise de Dieu, nous est facile à congnoistre, comme sont, saine doctrine, le droict usage des sacrementz, le lieu de charité

---

1) Au livre V. chap. 27.

et de paix. Les deux premieres marques separent les gentilz, payens et heretiques [fol. 19] de l'Eglise. La troisiesme marque, separe les schismatiques, et ceux qui à bon droit sont excommuniez. Puis la quatriesme marque de l'Eglise est, qu'icelle est Catholique et universelle, c'est à dire espandue en tous lieux et en tout temps, et dilatée iusques aux extremitez de la terre.

De la premiere marque ou enseigne pour congnoistre l'Eglise, qui est la parolle.

Lors que nous voyons ces enseignes demourer en l'Eglise, encor qu'en icelle cependant soient plusieurs malings, lesquelz mesmes president et dominent, cela ne doit point pourtant mettre empeschement, que nous ne croions que il ne fault aultre part chercher la vraye Eglise des Chrestiens, que là où la saine doctrine a vigueur, le vray usage des sacrementz, et le lien de charité. Ceste grande maison [1]) a la promesse de l'infallible presence de Dieu et du S. Esprit, laquelle n'en est point distraicte pour les malingz, lesquelz y sont entremeslez, ainsi qu'il est escript: Ie suis avec vous iusque à la consummation du siecle (Matth. 28, 20). Item: Ie ne vous laisseray point orphelins (Iean 14, 18). Et l'Apostre S. Paul: Et si aucuns d'eulx sont decheuz de la foy, qu'en adviendra il? leur incredulité evacuera elle la fidelité de Dieu? Ainsi ne soit. Car Dieu est veritable et tout homme est menteur (Rom. 3, 3. 4).

Car Dieu sçait bien par conseil admirable conserver ceste grande maison, non en tous particulierement, mais en ceux tant seulement, lesquelz aymans et entretenans vraye Reverence divine, ne delaissent point l'unité de l'Eglise, pour la multitude des malings entremeslée: lesquelz en Esaie sont appellez: les reliques, esquelles les promesses sont conservées et accomplyes: si ce n'eust esté (dit-il 1, 9) que le Seigneur nous a laissé de la semence, nous eussions esté faictz comme Sodome, et faictz semblables à Gomorrhe. Et de rechef: Si le nombre des enfans d'Israel estoit comme l'arene de la mer, les reliques seront sauves (Es. 10, 22). Et l'Apostre dit (Rom. 11, 2 ss.), ne sçavez vous pas en Elie ce que dit l'escripture, comme il prie Dieu à l'encontre d'Israel: Seigneur, ilz ont tué tes Prophetes, [fol. 20] et ont ruyné tes autelz, et ie suis demouré seul, encor cherchent ilz mon ame. Qu'est-ce que luy dict l'oracle divin? I'ay reservé pour moi sept mille hommes, qui n'ont point courbé leurs genoulz devant Baal. Christ appelle telles reliques ses ouailles qui oient sa voix, et qui le suyvent, destinées particulierement de Dieu, non pour se recueillir hors de ceste maison, faisans une assemblée à part, mais à ce qu'en icelles ceste grande maison soit conservée, fortifiée et soubstenue, de paour qu'elle ne perisse du tout. Car icelles mesmes sont la maison fondée sur la roche contre laquelle, si toutes choses adverses faisoient effort, ce neantmoins elle persistera tousiours ferme, stable et immobile (Matth. 7, 24).

Et ia soit que ceste grande maison ne florisse pas tousiours egalement en multitude de gens craignans Dieu, et qu'il n'y ayt pas tousiours une mesme clarté de la parolle: il ne fault doubter ny craindre toutefoys, qu'en icelle ne soit conservée la vraye Eglise laquelle seule a l'unction de l'esprit, qui nous instruict en toutes choses. Or elle est conservée cependant que l'unité de doctrine est retenue à tout le moings ès choses qui sont necessaires à reverence divine et salut. Car il y en a eu, sont et seront tousiours en ceste grande maison, qui contregardent sans macule ceste doctrine establye en foy, esperance et charité.

De penitence apres le tresbuchement.

En ceste seule Eglise Catholique est remission des pechez, laquelle est donnée aux repentans, non seulement au baptesme, mais aussi apres. Semblablement les pechez legiers ne sont point seulement remiz en ceste Eglise, entant que iceux par assidue sanctification de nous mesmes peuvent estre repurgez: mais aussi les gros vices et crimes, desquelz parle l'Apostre, que ceux qui font telles choses ne possederont point le royaume de Dieu (1 Cor. 6, 10). Et en un aultre lieu (2 Cor. 12, 20): Ie crains (dit-il) que quand de rechef ie viendray à vous, Dieu ne me humilie envers vous, et que ie ne mene dueil, pour plusieurs de ceux [fol. 21] qui ont auparavant peché et n'ont faict penitence de leur souilleure, et impudicité qu'ilz ont commise. Parquoy à iuste cause les Novatiains, qui aultrement sont appellez Cathares, [1]) ont esté condemnez, entant qu'ilz denioyent remission des pechez à ceux qui estoient tresbuchez. Car il n'y a que le seul peché d'incredulité, ou d'obstination perseverante iusque à la fin, et blaspheme contre le S. Esprit, et le peché de desperation, qui n'obtient point de pardon, ny en ce siecle ny au futur (Matth. 12, 32). Duquel peché on pourra entendre, ce qui est escript aux Ebrieux (6, 4): Impossible est, que ceux qui

1) *Note marginale:* Les protestans voudroient que ce mot de grande maison fut obmiz.

1) *Note marginale:* C'est à dire purs.

ont esté une foys illuminez, et qui ont gousté le don celeste, et sont faictz participans de l'Esprit sainct, qui ont aussi gousté la bonté de la parolle de Dieu, et les vertuz du siecle futur, estans tombez, ilz puissent de rechef estre renouvelez à penitence, crucifiant de rechef en eux mesmes le filz de Dieu, et l'ayans en moquerie. Et en un aultre passaige de la mesme Epistre (10, 26): A ceux qui pechent voluntairement apres avoir receu la congnoissance de verité, n'est point laissé de sacrifice pour leurs pechez: mais attente terrible de iugement. Car par ce l'Apostre denote que ceux lesquelz ayans receu la congnoissance de l'Evangile, crucifient de rechef en eux mesmes le filz de Dieu: et qui ne cessent point de pecher voluntairement n'obtiennent aucun sacrifice pour leurs pechez, ou aultre revocation par penitence: comme on peult veoyr au traistre Iudas, lequel ayant livré et reiecté Christ, n'a trouvé aucun lieu de penitence, combien qu'estant esmeu de desplaisance du peché par luy commis, ayt crié à haulte voix: I'ay peché en livrant le sang iuste (Matth. 27, 4). Car il n'a pas retourné ses yeux vers le Redempteur qu'il avoit reiecté en le trahissant. Comme aussi l'Apostre racompte de Esau (Ebr. 12, 17), et de tous aultres, qui ont prié, que Dieu ne parlast point à eux, et ont refusé de l'ouyr. Et s'accorde à cecy ce qui est dict, que celuy qui ne croyt en Christ est ia iugé: car il n'a pas creu au Nom du filz de Dieu (Iean 3, 18). Et puis est dict, que celuy, qui ne croyra au filz, ne verra point la vie; ains la mort demeurera sur [fol. 22] luy. Et cestuy est le peché à la mort, duquel est parlé en la premiere de S. Iehan (5, 16). Et l'Apostre tesmoigne aux Ebrieux (3, 12), que excepté ce crime tresenorme d'incredulité et d'obstination perdurante, il n'y a peché, ny mesme blaspheme, excepté celle contre le S. Esprit, qui ne puisse estre remiz en l'Eglise: moyennant que par foy nous retournions à Christ, croyans qu'en ce sacrifice seul et non en aultre, noz pechez sont abolys. Car l'Apostre dit ainsi: Donnez vous bien garde, freres, que d'aventure en aucun de vous ne soit un cœur maling d'incredulité, pour se departir du Dieu vivant: mais enhortez vous vousmesmes, par chascun iour, tandis qu'auiourdhuy sera nommé, à celle fin qu'aucun ne soit endurcy par la fallace de peché. Car comme il dit puis apres: nous sommes faictz participans de Christ: si toutefoys nous retenons le commencement de sa substance, iusque à ferme fin. Car tous ceux qui sont sortis d'Egypte, en general n'ont pas peché, mais ceux lesquelz oyans la voix du Seigneur l'ont provoqué à ire, et ont endurcy leurs cœurs, estans incredules: ceux là (dis-ie) seulement n'ont peu entrer en la terre, à cause de leur incredulité. Combien aussi, que l'exposition des Sainctz peres soit bien fidele, qui interpretent ces passaiges de l'Apostre, d'une aultre renovation, par le baptesme, laquelle l'Eglise n'approuve point, en tant qu'en icelle n'y en a qu'un.

Or il est tout evident, que la forme de conversion apres la cheute est telle, comme il a esté dict par cy dessus, au propos de iustification, qu'elle consiste en mortification et vivification. Mais mortification, selon que nous la prenons en cest endroit, ne requiert pas seullement contrition et desplaisance, mais aussi confession, et satisfaction castigatoire, de laquelle sera parlé cy apres. Car la penitence apres le baptesme est descripte de l'Apostre en telle sorte, que ceux qui ont peché ayent douleur et tristesse selon Dieu: engendrant en eulx solicitude, indignation, satisfaction, crainte, desir et punition (2 Cor. 7, 11).

Or ceste mortification est accomplie en nous, non point tant par le ministere [fol. 23] de la loy de Moyse, que par la loy et vigueur de l'Esprit de vie, quand icelle, entée en nous par le baptesme, et puis de rechef accablée par peché, est en nous ressuscitée, par la parolle de l'Evangile, laquelle s'escrye en noz cœurs: Souvienne toy d'ont tu es tombé et fay penitence, et fay les œuvres premieres, aultrement ie vien sur toy incontinent (Apoc. 2, 5). Item: O Galates insensez, qui vous a ensorcelé, que vous n'obeyssez à verité? devant les yeux desquelz Iesus a esté par cy devant descript, et entre vous crucifié (Gal. 3, 1 ss.)? Et en un aultre lieu (Ebr. 10, 28): Celuy qui transgressoit la loy de Moyse, pour deux ou trois tesmoingz il mouroit, sans aucune grace. Combien par plus forte raison pensez vous que celuy merite plus griefz tourmentz, qui aura foulé le filz de Dieu?

Ceste voix revoque et reduit nostre esprit preoccupé par peché à desplaisance et gemissemens inenarrables, lesquelz sortent et s'avancent iusques à confession: et engendrent solicitude, indignation, satisfaction, crainte, desir, et punition sur nous. Desquelles esmotions d'esprit est parlé au Prophete David: Le sacrifice (dit-il) plaisant à Dieu, est l'esprit affligé: mon Dieu, tu ne mespriseras point un cœur contrit et humilié (Ps. 51, 19).

A ceste crainte la foy donne secours, qui regarde en Christ: lequel nous avons pour advocat iuste envers le Pere, et qui est l'appoinctement pour noz pechez, et non pour les nostres seulement, mais pour ceux de tout le monde (1 Iean 2, 1). Parquoy il peult sauver à tousioursmais, ceux qui par luy seul s'approcheront de Dieu, tousiours vivant pour prier pour nous, ayant sacrificature eternelle, entant qu'il demeure eternellement.

Par ceste foy nous recevons de rechef innovation d'esprit, et vivification est conioincte avec mortification. Car David prie ainsi (Ps. 51, 5 ss.): Pour-

ce que ie recongnoy mon iniquité et que mon peché est tousiours contre moy: tu me aspergeras d'hyssope et ie seray nettoié: tu me laveras et ie seray plus blanc que neige. Tu donneras à mon ouye ioye et liesse et mes oz abbatuz s'esgayeront: Renouvelle en mes entrailles un esprit de droicture, [fol. 24] rendz moy la liesse de ton salut etc. Et de rechef (Ps. 32, 4): Pour ce que ta main est appesantie sur moy de iour et nuict, en ma tribulation, cependant mes reins sont poinctz, ie me suis retourné à toy. Ie t'ay donné à congnoistre mon delict, et n'ay point caché mon iniustice. I'ay dict, ie confesseray au Seigneur alencontre de moy, mon iniustice: et tu as remiz l'impieté de mon peché. Nous sommes asseurez de ceste remission, par le tesmoignaige de l'esprit: tout ainsi qu'en la iustification, et ce au sacrement de penitence, duquel la force consiste en ce que l'absolution survient: duquel sacrement puis apres il fauldra parler. Pour ceste heure nous ne parlerons plus de penitence apres le tresbuchement; laquelle est faicte en la seule Eglise de Christ et obtient remission des pechez.

De l'auctorité de l'Eglise, pour discerner et interpreter l'escripture.[1])

Donc l'authorité de l'Eglise doit estre congneue et requise. Et pour clairement la congnoistre, il fault entendre que Dieu au commencement pour assembler icelle Eglise, a usé du ministere de la parolle vocale, non escripte: laquelle il a voulu estre enseignée et communiquée comme de main en main, selon ce que Christ a commandé à ses Apostres, qu'ilz allassent par le monde universel, preschans l'Evangile à toute creature (Matth. 28, 19). De laquelle parolle toutesfoys externe et vocale, Dieu n'use point aultrement, sinon comme d'un instrument, par lequel il presente ceste parolle interne, laquelle seule ouvre les cœurs.

Puis apres, par la grace de Dieu, l'escripture a esté adioincte, tant pour subvenir à l'infirmité humaine prompte à cheoir en oubliance et erreur, que pour obvier aux fraudes du Diable, qui tasche tousiours à faire esvanouyr ceste parolle.

Or à cause que Dieu sçavoit bien (comme il a ia esté dict) qu'il adviendroit, que le Diable par toute finesse s'emploieroit à corrompre ceste vive parolle de Dieu, et que pour ce faire il suborneroit les hommes, lesquelz se transfigurans en [fol. 25] Anges de lumiere, non seulement mettroient en avant faulses escriptures, mesme soubz le nom et tiltre des Apostres, par lesquelles ilz s'attribueroient l'authorité divine et Apostolique: mais aussi à leur propre perdition renverseroient les Escriptures Apostoliques, rompans aussi, par departemens iniques le lien de charité qui seroit en icelles. A celle cause, il a voulu establir à l'Eglise sa propre authorité, et ce en deux manieres.

Premierement il a voulu, que l'Eglise ayt eu l'authorité de iuger entre les escriptures: et de discerner l'escripture Canonique, d'avec celle qui ne l'est point: laquelle authorité a esté en la synagogue pour son temps, puis apres par Christ confirmée en l'Eglise: par laquelle aussi ce Canon ecclesiastique, tresproufitable, a esté constitué: lequel a defini, que l'escripture Canonique, tant du vieil que du nouveau Testament, devoit estre comprinse en certaines limites et livres des Prophetes et Apostres, ostant aux autres livres ceste eminence Canonique des sainctes lettres: laquelle par succession des Evesques, et multiplication des Eglises, a esté comme hault posée et assise, à laquelle tout entendement fidele doit servir, en sorte qu'il n'appartient à personne de mettre en doubte: assavoir mon si tout ce que contient ceste Escripture est droict ou veritable. A ceste authorité de l'Eglise tend ce dict de S. Augustin: Ie ne croiroye à l'Evangile, si l'authorité de l'Eglise Catholique ne m'esmouvoit à ce faire.

Laquelle authorité toutesfoys comprend seulement la discretion des vrayes et faultes escriptures. Car il est arresté, que toute escripture, qui a esté receue au Canon comme vraye et divine, est totalement immobile, et beaucoup plus grande que toute authorité humaine: de laquelle Christ a dict, qu'elle ne peult estre rompue. Parquoy on peult bien veoir que c'est une chose vaine et contre nostre religion, de disputer, assavoir si l'authorité de l'Eglise doit estre preferée à l'escripture, si l'Eglise peult abolir ou muer les choses, qui nous sont enseignées en la parolle de Dieu, si elle peult rien ordonner contre la parolle de Dieu. [fol. 26] Or ainsi qu'enseigne l'Apostre S. Pierre (2 Epitre 1, 20): Puis que toute Prophetie de l'escripture n'est point de propre interpretation de l'homme, veu qu'elle n'a point esté autre foys apportée par volunté humaine, mais les hommes inspirez par l'Esprit de Dieu ont ainsi parlé: Dieu a aussi voulu, que l'authorité d'interpreter les Escriptures, fust reservée à l'Eglise, laquelle est gouvernée par le S. Esprit, à celle fin que le mesme Esprit, qui est autheur de l'escripture, soit celuy mesme qui l'expose; dont nous lisons, que nostre Seigneur ouvrit l'entendement à ses disciples, pour entendre les Escriptures (Luc 24, 45).

Or on ne doit pas chercher ceste authorité en un particulier, mais il fault recourir à toute l'Eglise,

1) *En marge on lit:* Les Collocuteurs des protestans ont exhibé leur escript sur tout cestuy article, signé A.

et au commun accord de tous ceux qui craignent Dieu, qui est la testification universelle du S. Esprit, firmament de verité: comme dict l'Apostre à ce propoz (1 Tim. 3, 15), que l'Eglise est la colomne et establissement de verité. Car l'authorité souveraine d'interpreter les Escriptures, à laquelle n'est licite de contredire, ne gist point en chascun membre particulierement, mais en tout le corps de l'Eglise: laquelle non seulement a separé les livres naturelz de la saincte Escripture d'avec ceux qui estoient faulsement mis au lieu d'iceux: mais aussi nous a enseigné la vraye et naturelle interpretation d'icelle saincte escripture en poinctz necessaires. Comme ce que nous confessons, que c'est une mesme nature et essence du Pere, Filz et du S. Esprit, en trois personnes, et qu'en Christ n'y a qu'une personne, et deux natures. Telles et plusieurs aultres choses, sont plus expliquées par l'interpretation des Escriptures, qu'elles ne sont exprimées par les propres parolles d'icelles: toutesfoys en tant quelles estoient enveloppées és parolles de l'escripture, toute l'Eglise Catholique les a receues.

De là vient qu'Athanaise dict, que la coustume de la discipline Ecclesiastique est tousiours telle que si d'aventure quelque nouvelle doctrine des heretiques s'eslieve, pour obvier aux nouveaultez des questions inusitées, qu'elle change les vocables des noms, les choses tousiours permanentes, [fol. 27] sans aucune mutation, et que iceux vocables plus clairement expriment les natures des choses, lesquelles toutesfoys conviennent aux vertuz des causes existentes et demonstrent plus qu'elles ont esté d'antiquité, qu'ilz ne mettent aultre mesure de nouveau.

Iusque icy ledict Athanaise a parlé. Et Irenée dit une belle sentence, quand il dit ainsi: S'il y a quelque doubte sur une question, il fault avoir recours aux Eglises les plus anciennes: esquelles les Apostres ont conversé, et d'icelles prendre la certitude touchant la question. Car (comme il dit puis apres) si mesme les Apostres ne nous eussent laissé escriptures, ne nous eust il pas faillu suyvir l'ordre de la doctrine, laquelle ilz ont enseigné à ceux auxquelz ilz donnoient charge des Eglises? Auquel mesme les Barbares se sont accordez, ayant en leurs cœurs leur salut escript sans encre, et ce par l'esprit.

Or il est tout clair et manifeste, que les tesmoings idoynes de ceste authorité, laquelle l'Eglise obtient quand à l'interpretation de l'Escripture, qui gist au commun et universel accord de l'Eglise en toutes choses: sont premierement les conciles, puis apres les escrivains Ecclesiastiques de tout temps, i'entend de ceux qui ne sont point de foy suspecte, quand ceux tous d'un accord nous instruisent et enseignent, quelque doctrine estre procedée des Apostres, et ainsi parvenue à nous, et avoir esté tousiours receue en l'Eglise, moyennant qu'elle soit accordante aux Escriptures.

Parquoy nous devons obtemperer à ce vray et perpetuel accord, auquel les conciles, et les peres rendent tesmoignaige conforme: mais en telle sorte que l'Eglise veult qu'on luy obeysse. Car il y a encor difference entre les choses, qui nous sont enseignées par commun consentement: entant qu'aucuns articles sont du tout necessaires, les aultres non pas ainsi: lesquelz ayans esté instituez selon la condition des temps, se peuvent changer. Et pourtant nous devons prendre ce commun accord selon la maniere qu'il parle à nous, et en la mesme fin à laquelle il tend, de peur que nous ne hurtions és Escriptures, [fol. 28] confondans les opinions et instructions: lesquelles Basile appelle coustumes sans escriptures, avec les enseignemens necessaires. Car il n'est pas raisonnable, qu'on eust autant d'esgard à la deffense qui estoit faicte de non manger de sang suffoqué, que à celle qui estoit de se contregarder de paillardise: combien que l'un et l'aultre fust ordonné d'une mesme authorité, et que longtemps apres en l'Eglise par commun accord de tous ait esté receu, et mesme estably par les Canons des Conciles. Car on a regardé que cela estoit necessaire pour un temps. Parquoy sans preiudice de la Religion, il a prins fin, et a esté mis hors du siege, mais c'est une chose perpetuelle, qui est expressement deffendue en la loy de Dieu, sçavoir est, que les paillardz ny adulteres, ne possederont point le Royaume de Dieu (Act. 15, 29; 1 Cor. 6, 10).

Au surplus, là où ceux qui escrivent, sont de diverse opinion, le lecteur et auditeur a son libre iugement, pour approuver ou reprouver, en sorte toutesfoys, que personne ne se doit trop legierement fier en son sens, ains en choses doubteuses, il doit plustost desirer d'estre enseigné que d'enseigner, et quand il semblera estre necessaire, des choses ambigues, on doit rapporter le iugement à l'Eglise, selon le dict de l'Apostre: les aultres en iugent (1 Cor. 14, 29). Car les espritz doivent estre esprouvez et discernez par l'Eglise, et ne fault pas tout soudain laisser interpreter les escriptures à un chascun selon son appetit, car en icelles sont plusieurs choses difficiles à entendre (2 Pierre 3, 16). Il fault donc bien discerner l'universel consentement de l'Eglise universelle, et des vrays Conciles generaux, esquelz de longtemps toutes les Eglises se sont accordées, separans l'authorité d'iceux d'avec l'authorité des Eglises et conciles particuliers. Car cestuy accord universel et convenance admirable en une mesme doctrine a cecy propre en soy, c'est qu'il se fault du tout arrester à l'interpretation d'icelle, à cause qu'elle se fonde et appuye sur enseignes infallibles qui sont promesses divines, touchant l'Esprit de verité, par lequel iamais

union de doctrine ny accord avec [fol. 29] les Escriptures ne pourra deffaillir à l'Eglise. Lesquelles deux choses sont les marques de l'Esprit, qui est appellé Esprit d'union non de dissension, tout ainsi qu'il est le vray autheur et dictateur de toute vraye interpretation, et de toute ordonnance salutaire. Cestuy consentement ecclesiastique est aussi approuvé par la saincteté des gens craignans Dieu, miracles et sang des Martyrs.

Quant au reste les Eglises particulieres ont bien l'authorité de conferer les Escriptures, et de les visiter diligemment, et mesme de les interpreter, en telle sorte toutesfoys que cela ne bataille point contre ce perpetuel accord de l'Eglise (Iean 5, 39; Act. 17, 11): et mesme quand les opinions sont diverses, une Eglise particuliere se doit rapporter à plusieurs et plus grandes, et finablement quand la necessité le requerra, plusieurs doivent remettre la diffinition à l'Eglise universelle, ce qui se doit faire par assemblées, lesquelles conviendront és Conciles: desquelz les uns sont Episcopaulx, les aultres Provinciaux, les aultres Nationaux, et les aultres universelz.

Voyci ce que nous avons à dire touchant la premiere marque de l'Eglise, qui est la parolle.

Des Sacremens.

La seconde enseigne, par laquelle la vraye Eglise est congneue d'entre les aultres, sont les Sacremens et l'usage legitime d'iceux: car nous trouvons que les Sacremens ont esté instituez par authorité divine, principalement pour deux causes; l'une à celle fin qu'ilz fussent signes et comme marques d'alliance de ceste grande congregation, qui est l'Eglise. Car comme dit S. Augustin, en nulle Religion, soit vraye ou faulse, les hommes ne se peuvent ioindre ensemble, sinon qu'ilz s'assemblent par quelque concordance de signacles, ou de Sacremens visibles. Parquoy nostre seigneur Iesus, nous mettant sus un ioug doulx, et un fardeau legier, par Sacremens, qui sont en bien petit nombre, et tresfaciles à observer, mais en signification tresexcellens, a lié et conioinct ensemble la societé de [fol. 30] son peuple nouveau.

L'aultre cause est, à celle fin qu'ilz soient signes certains et efficaces de la volunté et bonté de Dieu envers nous, et par ainsi ilz ne sont par signes, pour seulement signer, ains pour sanctifier, et nous rendre certains de la grace receue, pour exciter aussi la foy en nous, et pour nous provoquer et enhorter à dilection les uns envers les aultres, et à conditions sainctes et Chrestiennes.

Donc Sacrement est bien ainsi descript, que iceluy est signe visible de l'invisible grace de Dieu. Car ce signe est de telle nature, que ainsi qu'il se presente devant le sens externe, il nous enseigne et instruict, que ce que nous voyons au par dehors en espece visible, nous croyons que par la vertu de Dieu il est accomply au dedans.

Or le Sacrement est composé de deux parties: sçavoir est, d'element sensible, comme estant signe, et de la parolle: laquelle estant adioincte à l'element, est faict le Sacrement.

Du Sacrement d'ordre.

Or maintenant, puis que Dieu a voulu estendre et dilater en toutes nations son Evangile, par le ministere de la parolle, et par iceluy donner à entendre la certitude de salut: à ceste cause il a institué ordre: premierement de paour, si un chascun, sans aucun regard ny election, usurpoit cest office, la doctrine ne fust rendue incertaine, et comme petiz enfans, et flottans, nous ne fussions transportez d'un cousté et d'aultre à un chascun vent de doctrine, en la malice des hommes, par astuce, pour nous embrouiller en erreur (Ephes. 4, 14).

Puis aussi à celle fin que nous fussions asseurez, qu'il ne fault point priser ny mesurer le ministere de la parolle et des Sacremens, par les personnes qui l'administrent, mais par l'authorité divine. Car Christ l'a retirée des ministres à soymesme, disant: Tout ainsi que mon Pere m'a envoyé, ie vous envoye: celuy qui vous oyt, il m'oyt aussi, et qui vous mesprise, il me mesprise. Oultreplus à celle [fol. 31] fin que nous entendissions que par iugement privé et particulier on ne doit pas oster l'authorité des ministres, tant seulement à cause de leur mauvaise vie, tandis qu'ilz administrent la doctrine de Christ et les Sacremens de vie, et sont tolerez des Eglises: mais qu'il ne fault oster l'authorité de l'ordination legitime, encor que quelques malings qu'ilz soyent l'occupent pour un temps, ainsi qu'il est escript: Les Scribes sont assiz sur la chaire de Moyse, faictes tout ce qu'ilz vous diront (Matth. 23, 2).

Les Donatistes ignorans la force de ceste ordination, mesme que ordre est Sacrement institué de Dieu, ont tresvillainement failly, lesquelz S. Augustin tres puissamment repoulse et confute.

La parolle de ce Sacrement est celle par laquelle Christ nous rend certains de l'authorité des ministres et de l'efficace du ministere. Ainsi (dit-il), que mon Pere m'a envoyé, ie vous envoye: Recevez le S. Esprit: desquelz vous pardonnerez les pechez ilz seront pardonnez etc. Item: Allans par le monde universel preschez l'Evangile à toute creature. Item: Allans enseignez toutes gens, les baptizans au Nom du Pere, du Filz et du S. Esprit.

Or l'element de ce Sacrement, selon sa nature generale, est l'imposition des mains Episcopales, par

laquelle est signifié que ceux qui sont esleuz à cest office sont confirmez pour l'œuvre du ministere, et qu'ilz reçoivent la puissance de prescher la parolle, consacrer l'Eucharistie, administrer les Sacremens, mettre en l'Eglise toutes choses en ordre pour edification et pour reprimer les rebelles et vitieux.

Or la vertu de ce Sacrement comprend la puissance de l'ordre et de iurisdiction. La puissance de l'ordre contient predication de la parolle et administration des Sacremens et ordination des Eglises à edification. Iurisdiction emporte puissance d'excommunier les rebelles et d'absouldre les repentans.

Quant aux ordres qui sont en l'Eglise, les uns sont dictz grans, les aultres petis, comme de Prestres, Diacres, soubz Diacres, Acoluthes, Lecteurs, Exorcistes et Portiers: desquelz l'usage et administration [fol. 32] legitime, on demande estre restitué selon la reigle et coustume de l'Eglise ancienne.

Au surplus on doit mettre ceste difference entre les Sacremens, qui sont exhibez en l'Eglise par ministere publique, et par lesquelz la grace par la bonté de Dieu est donnée aux fideles, en telle sorte qu'aucuns sont les plus excellens et principaux: comme Baptesme, Ordre, Eucharistie et absolution: sans lesquelz l'Eglise ne peult demourer en son entier: les aultres sont donnez et instituez à celle fin qu'ilz soient signes sacrez pour le soulagement et medecine de l'infirmité humaine: mais non pas si necessaires comme les premiers, que nous avons mis, ia soit qu'ilz soient fort utiles et salutaires, moyennant toutesfoys qu'ilz soient administrez et receuz en bonne foy et devotion.

Du Sacrement de Baptesme.

Le Sacrement de Baptesme a commandement de Dieu et divine promesse qui est contenue en ces parolles: Allez et enseignez toutes gens, les baptizans au Nom du Pere et du Filz et du S. Esprit. Et: Qui croyra et sera baptizé sera sauvé.

Or son element, selon la generale forme du Baptesme, est l'eaue, selon ceste parolle de Christ: Si aucun n'est regeneré d'eaue et d'esprit, il ne pourra entrer au Royaume de Dieu (Iean 3, 5). Car le Baptesme est le lavement d'eaue en la parolle de vie (Ephes. 5, 26); non par lequel les souilleures du corps sont lavées: mais par lequel il advient que la bonne conscience respond devant Dieu (1 Pierre 3, 21), par la resurrection de Iesus Christ, qui est à la dextre du Pere, qui a englouty la mort, à celle fin que nous soyons faictz heretiers de la vie eternelle.

Donc la vertu du Baptesme est, d'estre par vertu divine nettoyé de tout peché, i'entend en ceux qui y viennent deuement et sans hypocrisie, et estre faict par l'Esprit de regeneration d'enfant d'ire, enfant de Dieu (Tite 3, 6): mourir et estre ensepvely avec Christ, et avec iceluy ressusciter en renouvellement de vie, estans faictz participans [fol. 33] de sa mort et de sa resurrection, commenceans en nous une vie nouvelle, et ce non par nostre force, ains par la vertu divine, par laquelle aussi il est ressuscité.

Or le Baptesme donne iustification et d'icelle nous rend entierement asseurez: ainsi que tesmoingne l'Apostre S. Paul: Quiconque (dit-il) estes baptizez en Christ, vous avez vestu Christ (Gal. 3, 27).

Ceste vertu du Baptesme nous doit revenir en memoire, et estre exercée tout le temps de nostre vie, à celle fin que l'homme Chrestien meure à cestuy usage mortel, et qu'en renonceant au monde et au Diable, il renonce à soymesme, respirant en Dieu et en iceluy meditant nouvelle vie, iusque à ce, que ce corps mortel reveste immortalité: et que la chair ensepvelye par infirmité ressuscite en gloire (1 Cor. 15, 53). Car le Baptesme est le gage et representation de la resurrection: non seulement spirituelle, mais aussi de celle de la chair, qui est future. Comme sainct Ambroyse monstre sur le sixiesme chapitre des Romains.

Il fault aussi enseigner, que l'Eglise a receu commandement des Apostres, touchant le Baptesme des enfans: et que non seulement la grace est necessaire à salut, pour ceux qui sont en eage, ains aussi pour les petiz, entant qu'en iceux sont les souilleures naturelles de peché qui doivent estre abolies par l'eaue et Esprit. Selon ce dict de l'Evangile: Si aucun n'est regeneré d'eaue et d'Esprit etc. Il est aussi tout notoire, que à iceux appartient la promesse de l'Evangile, laquelle ne peult aucunement appartenir à ceux qui ne sont receuz en l'Eglise, que par le Baptesme. Parquoy ces estourdiz Anabaptistes sont à condamner, qui n'approuvent point le Baptesme des petiz: affermans qu'iceux sans le Baptesme peuvent estre sauvez.

Du Sacrement de Confirmation.

Apres le Baptesme s'ensuyt le Sacrement de Confirmation: lequel encor qu'il ne soit de necessité à salut: toutesfoys il est fondé sur la parolle de Dieu: par laquelle est promis, que le [fol. 34] Pere donnera son S. Esprit, à ceux qui l'en requerront. Or l'element est l'imposition des mains: à laquelle, mesme du temps des Apostres, le S. Esprit sensiblement descendoit sur les fideles. Puis apres que ce don special de diversité des langues n'estoit ia plus necessaire pour confirmer la foy, entant que l'Eglise estoit amplifiée, toutesfoys l'imposition des mains demoura, et aussi par authorité Ecclesiastique, le signe d'unction a esté adioinct,

par lequel l'unction invisible et interieure du S. Esprit, fust denotée, en ceux lesquelz avoient faict profession de la foy de Christ, apres le Baptesme, ainsi que les peres tesmoignent.

Donc la vertu de ce Sacrement est, que ceux qui sont confirmez par ce signe avec fiance de la parolle et grace de Christ, tout ainsi qu'aux aultres Sacremens entendent et croyent, qu'ilz recoeivent le S. Esprit, par lequel seul ilz puissent s'avancer en la voye de salut et en icelle perseverer, et vaillamment resister aux tentations et embusches de la chair, du monde et du Diable.

Et puis que tous sont baptizez en leurs enfances, et que par eux mesmes ils ne declarent point au Baptesme la profession de foy: il sera convenable que les enfans catechisez et instituez de la Religion Chrestienne soient presentez à recevoir le Sacrement de confirmation, et à declarer par leur propre bouche la foy de Christ, et l'obeissance de l'Eglise: selon l'ordonnance, qui a esté faicte au Concile d'Orleans.[1])

En telle sorte toutesfoys, que par ce, la coustume observée aux aultres Eglises n'est point à condamner, iusques à ce que sur ce point la constitution soit faicte au Concile general.

Du Sacrement d'Eucharistie.[2])

Le Sacrement d'Eucharistie a la promesse, qui est la parolle toute puissante de Christ: par la vertu de laquelle ce Sacrement est parfaict: et par laquelle aussi advient, que apres la consecration, le vray corps et le vray sang du Seigneur vrayement et substantiellement, [fol. 35] sont presens, et qu'ilz sont distribuez aux fideles soubz l'espece de pain et de vin: c'est à dire, entant qu'iceux sont transmuez et transsubstantiez au corps et au sang de nostre Seigneur: laquelle parolle est telle: Prenez et mangez tous de cecy. C'est mon corps qui sera livré pour vous. Et du calice: Beuvez tous de cestuy. C'est cy le sang du nouveau Testament, lequel sera espandu pour plusieurs en remission des pechez.

Or l'element est pain et vin, esquelz, quand la promesse est adioincte, est faict le Sacrement. Car ce Sacrement est parfaict en deux choses, c'est assavoir par l'espece visible, des elemens; et par la chair et sang invisible de nostre Seigneur Iesus Christ: esquelz, par ce Sacrement nous participons vrayement et realement.

La vertu de ce Sacrement est, que par la chair vivifiante de nostre Sauveur Iesus Christ, nous soyons à iceluy conioinctz, non seulement spirituellement, ains corporellement: et faictz oz de ses oz, chair de sa chair: estans faictz certains, qu'en iceluy Iesus Christ nous avons receu remission des pechez et au Sacrement vertu d'estaindre la concupiscence adherente en noz membres: ce qui est veritablement un tres doulx gage de remission des pechez, vie eternelle, et societé avec Dieu, à nous promise et offerte en Christ.

Du Sacrement de Penitence et d'Absolution.

Nous lisons la parolle de ce Sacrement en l'Evangile S. Matthieu (18, 18): Ce que vous lierez sur terre, sera lié és cieux, et ce que vous deslierez, sera deslié és cieux. Et en S. Iehan (20, 23): Apres que Iesus eust dict ces choses, il souffla en ses Apostres et leur dist: Recevez le S. Esprit: desquelz vous remettrez les pechez, ilz seront remiz, et desquelz vous les retiendrez, ilz seront retenuz. Laquelle parolle est certes pleine et abondante en toute doulceur, par laquelle les consciences de ceux qui sont tombez apres le Baptesme, sont merveilleusement dressées: auxquelles les Novatiens, par voix [fol. 36] blasphematoire à l'encontre de la misericorde de Dieu, ont affermé, que Penitence ne devoit point estre donnée en l'Eglise.

Or l'element est ceste maniere exterieure, par laquelle Absolution en la parolle de Christ est donnée et receue. Et pource que les Prestres en ce Sacrement exercent l'office de medecins spirituelz: desquelz le devoir est de deslier les consciences prinses és laqz de pechez et de vices: aussi de soublever et consoler icelles pressées par la pesanteur de l'ire de Dieu: à ceste cause on se doit confesser, à tout le moins des pechez mortelz, desquelz on se sent coulpable et qui tiennent en soucy et torment la conscience.[1]) C'est aussi une chose iuste et saincte, qu'un chascun se soubmette soubz la guarison de son Pasteur, à tout le moins une foys l'an: à celle fin qu'iceluy Pasteur considere la foy et conversion de celuy qui se confesse: et qu'il remedie aux maladies et applique medecine salutaire, selon la prudence spirituelle et prudent iugement, en l'informant de la parolle de Dieu. Car à ce propos tend la similitude du Samaritain (Luc 10, 30 ss.): Or la vertu de ce Sacrement est qu'on entende sans en rien doubter, que ceux qui par tel signe sont absoulz des pechez, desquelz legitimement ilz se sont confessé, estant reconciliez à l'Eglise: qu'iceux (dis-ie) sont delivrez des liens de peché, et

---

1) Ca. 3. de consec. dist. 5. cap. 5. ieiun. 2) *Note marginale:* Les Protestans ont sur ce poinct presenté leur article, signé B.

1) *Note marginale:* Sur cecy les Protestans ont presenté leur escript, signé C.

que Christ approuve és cieux ce qu'en son Nom son ministre faict en terre. Et d'autant que la puissance des clefz s'estend plus loing, que à la remission des pechez, à ceste cause puis apres nous en parlerons plus amplement.

Il fault aussi enseigner touchant satisfaction,[1] que celle qui est propiciatoire de la coulpe, abolissante la peine eternelle, doit estre attribuée à Christ seul. Et que la satisfaction canonique, qui peult estre dicte castigatoire, receue des Curez, et ceux qui ont l'administration des Sacremens, et accomplie en foy, destruit les causes des pechez preteritz, et remedie aux reliques de peché. Aussi qu'elle oste ou adoulcit la peine temporelle, finablement qu'icelle sert pour exemple. Or quand à la reservation des peines, il n'y [fol. 37] a nul qui la congnoisse, sinon que Iesus Christ, auquel le Pere a donné tout iugement. Et pourtant il fault laisser au seul Dieu l'inquisition et iugement parfaict des dictes peines.

Du Sacrement de Mariage.

Le Sacrement de Mariage est particulier aux Chrestiens seulement, qui congnoissent, que Mariage, qui est ioinct et contract au Nom de Dieu et de Christ, est une coniunction saincte et approuvée, entre un seul homme et une seule femme, confirmée par la benediction et consecration de Christ: ce qui n'est pas ainsi au Mariage des infideles. Car Christ ayant abolie la separation iudaique, que Moyse avait permis à ceste nation, pour la dureté de leurs cœurs, a restitué le Mariage en sa premiere pureté (Matth. 19, 8): lequel aussi il a voulu estre un signe sacré de ceste coniunction excellente, de soy et de son Eglise (Ephes. 5, 32).

Or la promesse de ce sacrement gist en la parolle de Christ, quand il dict: Celuy qui a faict du commencement l'homme, il les a faictz masle et femelle et a dict: A ceste cause l'homme delaissera pere et mere, et sera adioinct à sa femme, et seront deux en une chair, parquoy ce ne sont plus deux, mais une chair. Donc que l'homme ne separe point ce que Dieu a conioinct. Et un peu apres: Moyse vous a permis de laisser vos femmes pour la dureté de vostre cœur, mais il n'a pas esté ainsi du commencement. Parquoy quiconque delaissera sa femme, sinon que à cause d'adultere, et en prendra une aultre, il paillarde. Ce que l'Apostre expose quand il dict (1 Cor. 7, 10): Ie commande à ceux qui sont conioinctz par Mariage, non pas moy, mais le Seigneur, que la femme de se departe point du mary; que si elle s'en depart, qu'elle demeure sans se marier, ou qu'elle se reconcilie avec son mary.

L'element de ce Sacrement est celle exterieure conionction de l'homme et de la femme, par laquelle ilz sont accouplez en l'Eglise au Nom de Dieu et de Christ: Ce que l'Apostre sainct Paul appelle se marier au Seigneur.

[fol. 38] Or la vertu de ce Sacrement est, que les mariez entendent, qu'ilz sont conioinctz, non par authorité humaine, ains divine, et qu'ilz ont receu la grace, par laquelle leur convenance legitime en Mariage n'est point imputée à coulpe: par laquelle aussi le Chrestien sanctifie sa femme payenne, qui s'accorde de demourer avec luy, et que de luy proviennent enfans sainctz (1 Cor. 7, 14), c'est à dire dosdiez à Dieu, par laquelle, pour abreger, ilz doivent garder loyaulté perpetuelle l'un à l'aultre, à celle fin qu'ilz soient deux en une chair, ainsi que Christ et son Eglise (Ephes. 5, 31). Les Manichoens et Tatians, qui sont aussi nommez Eucratites,[1] par doctrine des Diables, defendans le Mariage, sont condamnez de la censure apostolique (1 Tim. 4, 3).

Or les choses qui concernent la deliberation des separations et iugemens matrimoniaux, soient reservées à la reformation.

Du Sacrement de l'unction des malades.

L'unction des malades usitée en l'Eglise, est prinse de la parolle de l'Apostre sainct Iaques. Car sans doubte icy l'Apostre nous a laissé tel mandement de Christ, non point en son propre nom, ains comme serviteur de Iesus Christ. Y a il quelqu'un (dit-il) qui soit malade entre vous? qu'il face venir les Anciens, à celle fin qu'ilz prient pour luy, l'oingnans de huyle au Nom du Seigneur, et l'oraison de foy guarira le malade, et le Seigneur le soulagera, et s'il est en peché ilz luy seront pardonnez. En laquelle parolle gist le verbe de ce Sacrement, qui est apprehendé par foy. Or l'huyle est l'element de ce Sacrement, par laquelle est signifié au malade, qu'estant par maladie, abbatu en l'infirmité de son corps, il doit respirer en Christ seul, qui est oinct d'huyle de liesse, par dessus tous ceux qui participent avec luy: à celle fin qu'il pense qu'il est oinct au Nom du Seigneur: que tout ainsi qu'un bon Champion, estant constitué en une extreme bataille, de paour que par aucune violence de la maladie, ou par assaulx du Diable, il ne soit surmonté: ains estant conforté en foy, foule aux piedz la chair, le monde et Sathan: et ce [fol. 39] au Nom de celuy Christ, auquel il est oingt.

1) *Note marginale:* De satisfaction les protestans ont presenté leur escript, signé D.

1) *Lisez:* Encratites.

Donc ceste unction est appliquée avec l'oraison, à celle fin, que le malade confirmé en la foy et oraison de l'Eglise, ayt confiance, qu'il est regardé et exaucé de Dieu comme un membre vif de l'Eglise, et que comme tresvaillant gendarme, il conceoive une esperance immobile de triumpher en Christ sur toutes adversitez: à celle fin aussi, qu'il embrasse et attende par certaine fiance le salut eternel, soit qu'il meure, ou qu'il guarisse, estant appuyé sur la promesse de Dieu, qui ne peult decevoir: et ce comme s'il estoit fondé sur un tresseur fondement.

Du lien de charité, qui est la troisiesme marque de l'Eglise.

La troisiesme marque, par laquelle l'Eglise vraye est congneue d'entre les aultres, est le lien de charité et de paix, le plus excellent entre les aultres dons de l'Eglise (1 Cor. 13; Ephes. 4, 15 s.; Col. 3, 14). Et à celle fin qu'icelluy demourast ferme en l'Eglise, Dieu nous a appellé dés le commencement par le Baptesme, en l'union du corps mystique, et nous a abbreuvé par un seul Esprit, lequel estant envoyé d'en hault nous avons receu, à celle fin que nous fussions tous membres d'un corps.

De l'ordre Hierarchique de l'Eglise et de l'authorité, pour constituer la police d'icelle.

Or il a ainsi temperé ce corps mystique, et assemblé de plusieurs membres, que l'un a tousiours besoing de l'aultre: et que le plus noble et excellent ne doit point mespriser le moins noble et le plus infirme, à celle fin que nulle division fust au corps: ains que les membres soient tellement solliciteux, que si l'un souffre, les aultres souffrent avec: si l'un est honnoré, que tous les aultres membres s'esiouyssent avec.

A un chascun membre est donné grace selon la mesure de la donation de Christ. Car combien que ce soit un mesme Esprit, toutesfoys il y a divisions de [fol. 40] graces: et qu'il n'y ayt qu'un mesme Seigneur, toutesfoys il y a divisions de ministeres: et qu'il n'y ayt qu'un mesme Dieu, qui œuvre toutes choses en tous, toutesfoys il y a division d'operations (1 Cor. 12, 4 ss.).

Parquoy il a donné aucuns Apostres, les aultres Prophetes, les aultres Evangelistes, les aultres Pasteurs et Docteurs, pour instauration des sainctz en l'œuvre du ministere, pour l'edification du corps de Christ, iusques à ce, que tous soions parvenuz en unité de foy, et cognoissance du Filz de Dieu, en homme parfaict, en la mesure d'eage pleinement avancé en Christ: tellement que nous ne soions plus comme petiz enfans, flottans, estans transportez a chascun vent de doctrine, en la finesse des hommes, par l'astuce, en laquelle il nous assaillent, pour nous decevoir: ains suyvans verité, que en charité nous croissions en luy par toutes choses, qui est le chef, c'est assavoir Christ, duquel si tout le corps est lié et conioinct par toute ioincture de subministration, selon l'operation en la mesure de chascune partie, faict augmentation du corps en edification de soymesme par charité (Ephes. 4, 11 ss.).

Parquoy ainsi que dict S. Cyprian: l'union de l'Eglise doit estre fermement soustenue et maintenue, principalement des Evesques qui president en l'Eglise au lieu des Apostres, à celle fin aussi que nous approuvions l'Episcopat estre un et sans division. Car il n'y a qu'un Episcopat, duquel quiconque est participant a sa portion entiere. L'Eglise est une qui est estendue et dilatée en multitude par l'accroissement de sa fertilité: tout ainsi que il y a plusieurs rayons au Soleil, mais ne y a qu'une lumiere: et plusieurs rameaux en un arbre, mais il n'y a qu'un seul tronc fondé sur forte racine.

A ceste cause aussi, combien que Christ apres sa resurrection, ayt donné à tous ses Apostres une mesme authorité, comme dit S. Cyprian: toutesfoys pour manifester ceste unité, il a disposé par son authorité, que l'origine de ceste mesme authorité commenceast d'un seul. Car (comme il dit puis apres) les aultres Apostres estoient telz que Pierre, estans en [fol. 41] mesme compaignie, douez de mesme honneur et puissance. Mais le commencement prouvient d'unité, à celle fin que l'Eglise soit monstrée estre une. Cestes sont les parolles du dict Cyprian.

De là vient que les Escriptures descrivent Pierre, comme le chef et comme la bouche et Prince des Apostres: auquel Christ a communiqué, non seulement sa puissance, mais aussi son nom: et combien que non seulement à luy seul, mais toutesfoys à luy principalement avec les autres, à celle fin que parce l'unité de l'Eglise fust representée: auquel il a remiz la principale sollicitude, quand il luy a donné charge de paistre ses ouailles (Iean 21, 15), luy laissant aussi le soing de confirmer ses freres pour l'edification et soubstenance de l'Eglise (Luc 22, 32). Lequel soing il semble avoir prins incontinent au commencement de l'Eglise, comme nous lisons aux Actes des Apostres: qu'il a passé et visité tous les aultres: ce qu'il a faict, non pour destruction de ce que les aultres avoient bien edifié, ains pour leur confirmation: c'est assavoir, à ce qu'on congneust que l'Evangile presché par les aultres respondoit en toutes choses à celuy de son apostolat, et que ce n'estoit qu'un mesme Evangile de tous, ce qui esmeut aussi Paul d'aller en Hie-

rusalem, et de conferer l'Evangile par luy annoncé avec Pierre, Iacques et Iehan (Gal. 2). Non pas qu'iceluy Evangile, lequel il avait receu de Dieu seul, fust dependant de l'authorité d'iceux, mais à celle fin, que recongnoissans en Paul une mesme grace de predication, luy tendissent la main de société, qui est un signe de concorde et consentement: et que par ce signe ils confirmassent les Eglises au lien de foy et de charité: comme entre les aultres tesmoigne Tertulien.

Et puis que Christ a voulu que ceste unité de l'Eglise durast iusque à la fin, par un ordre Hierarchique, à ceste cause par dispensation divine les Evesques ont succedé au lieu des Apostres. Lesquelz, ainsi que dict Hierome, ont esté ordonnez un chascun à une chascune Eglise, et ce pour remedier à division, de peur qu'un chascun tirant à soy l'Eglise de Christ ne rompist l'unité d'icelle. Aussi [fol. 42] entre les Evesques d'une chascune province, un Archevesque a esté estably, lequel est aussi appellé Metropolitain: et entre les Metropolitains, Patriarches ou Primatz ont estez constituez; lesquelz, au commencement, estoyent seulement trois en nombre. Desquelz celuy de Rome, comme ayant par succession la chayere de Pierre, a esté declairé pour Primat, non pas pource qu'il fust plus excellent que les aultres en dignité de prestrise, mais à celle fin qu'il precedast en grandeur de solicitude, et en prerogative de iurisdiction, tellement que par ce moyen l'Eglise fust conservée.

Cest ordre estant ainsi gardé et confermé par legitime succession des Evesques, ce lien de charité qui est excellent par dessus toutes graces est principallement affermy et estably: ce que Irenée souvent tesmoigne et enseigne.[1]) Au surplus: à celle fin que ce lien de charité qui est, selon que dit S. Augustin, un don propre à l'Eglise catholique, fust plus facillement retenu, Christ a donné puissance à ses ministres de son Eglise d'ordonner une police Ecclesiastique, qui consiste en ceremonies chrestiennes et discipline de l'Eglise. Or ce qui touche les Ceremonies, ceux qui president ont puissance et commandement de constituer non seulement Ceremonies, lesquelles ilz verront estre duisantes pour exciter et retenir Religion, mais aussi pour ordre et honnesteté. Semblablement il leur a esté donné puissance de mettre en avant et de dresser, selon la reigle de foy et de charité, les Ceremonies externes expressement escriptes es sainctes lettres: et de disposer et moderer ce qu'ilz congnoistront estre suffisant et expedient pour le salut des fideles, selon la maniere des temps et des lieux: et à ce tend ce dict de l'Evangile: que le filz de l'homme est Seigneur mesme du Sabbat (Luc 6, 5). Item, ceux qui president ont commandement d'ordonner et de confermer diligemment la discipline qui despend de la clef de iurisdiction, et sans laquelle la vigueur Evangelique ne peult demourer en son entier. Aussi est commandé aux subiectz d'obeir à ceux qui sont preposez sus iceux, en telle sorte [fol. 43] toutesfoys, que ces Ceremonies, et discipline soient instituées et administrées en l'Eglise pour ceste fin, non qu'en icelles soit mise fiance de salut, laquelle consiste en la grace de nostre Seigneur Iesus Christ. Car ce seroit en vain honnorer Dieu par les commandemens des hommes, contre le commandement du Seigneur (Matth. 15, 8): mais tant seulement à ce qu'elles excitent, et retiennent pieté, affin que toutes choses soient faictes en l'Eglise, selon reverence divine, honnesteté et ordre: lesquelles aussi seront de telle sorte qu'elles ne discorderont aucunement de la pureté et simplicité Evangelique, ne iettans aucuns laqz aux consciences, ne derogant en rien à la liberté chrestienne.

Or la liberté Chrestienne gist principallement en cecy, que nous qui sommes delivrez de la contraincte de la loy, par la grace de Iesus Christ, et donation du sainct Esprit: faisans de nostre bon gré, ce que la loy moralle commande, sachons que nostre iustice, qui doit estre spirituelle, ne depend point des observations externes. Ainsi qu'icelles, selon qu'elles ont esté instituées, pour retenir et fortifier la foy et charité des infirmes, doivent donner lieu à charité: et que mesme si la chose ainsi le requiert, elles peuvent estre delaissées sans peché: moyennant toutesfoys, qu'il n'y ayt point de scandale ny mespris. Car cela doit tousiours estre pardessus: Ie veulx misericorde et non sacrifice (Matth. 12, 7). Iusque icy nous avons parlé des marques et authorité de l'Eglise en general.

Certains articles, lesquelz estans declarez par l'authorité de l'Eglise, ont esté establis en icelle.

Il est aussi de besoing que nous facions mention en especial de certaines choses, lesquelles par ceste authorité, de laquelle l'Eglise use, tant pour iuger entre les escriptures et doctrines, que pour la conservation de police, ont esté ordonnées et establies. Donc les articles suyvans sont de ceste premiere authorité, par laquelle l'Eglise iuge de l'interpretation de l'escripture, intelligence et [fol. 44] sens d'icelle, et sont comme expositions enseignées divinement: comme le Symbole des Apostres, de la Trinité en mesme substance, de l'equalité des personnes, des deux natures et unité de personne en Christ, de deux sortes de volunté en Christ, du

1) Livre III. et IV. contre les Heresies.

peché originel, du Baptesme des enfans, et aultres semblables.

Aussi par ceste mesme authorité a esté receu en l'Eglise, que les sainctz, qui sont decedez devant nous à la vie du siecle futur, sont comme les plus nobles membres de l'Eglise: lesquelz le Pere celeste recongnoist pour ses enfans et honnore (Iean 12, 26): le filz les recongnoist pour ses freres et coheritiers (Rom. 8, 29): le sainct Esprit les appelle ses temples (2 Cor. 6, 16): lesquelz doivent estre louez: et desquelz la memoire doit estre celebrée par solemnité religieuse, pour nous esmouvoir à les ensuyvir: à celle fin que nous soions faictz participans de leurs merites: comme sainct Augustin escript contre Fauste le Manicheen [1]) et l'Apostre sainct Paul aux Ebrieux (13, 7). Desquelz (dit-il) regardans la fin de leur conversation, ensuyvez aussi la foy. Car l'Eglise est de ceste resolution, et non sans Escriptures, que les sainctz sont esmeuz d'un merveilleux desir de nostre salut, comme membres d'un seul et mesme corps, qui ne peuvent estre consummez sans nous: à ceste cause ilz prient Dieu pour nous: et Dieu de son costé exauce les sainctz qui prennent soing de nous, et que pour l'amour d'iceux il nous faict bien. Et comme il ne fault point doubter que les sainctz n'ayent leurs propres merites (Exod. 32; Dan. 3), lesquelz pareillement sont dons de Dieu: aussi il a esté receu par le commun accord de l'Eglise, que en ceste maniere on prie Dieu droictement, par laquelle il octroye aux merites et prieres de ses sainctz, que nous soyons muniz de l'ayde de sa saulvegarde en toutes choses: non pas par les merites d'iceux, comme d'eulx mesmes, mais par Christ nostre Seigneur: par la grace duquel, eulx aussi ont esté sauvez. [2]) Duquel ilz tiennent et recongnoissent tout merite. Et ne fault point condemner, si aucun par devotion et pieté, et par un ardeur d'esprit, en la commemoration de nostre [fol. 45] union si parfaicte avec eux en Christ, appelle iceux sainctz, mesme nommement: moyennant que ce soit hors des prieres, qui se font à l'autel, esquelles l'oraison doit estre dressée au seul Dieu le Pere, par Christ, comme il a esté conclud au Concile troisiesme de Carthage. En telle sorte toutesfoys, que toute nostre fiance soit posée au seul Iesus Christ, autheur de tout bien, et que rien ne soit attribué aux sainctz de ce qui est propre à Dieu. Tant seulement qu'on implore les sainctz envers Dieu, tout aussi bien que nous prions ceux qui sont encor en chair avec nous: et ce pour ayder noz prieres, comme estans serviteurs avec nous, qui ont ia merité d'estre faictz combourgeoys d'en hault.

Et pource que facillement les hommes tumbent de vraye pieté en superstition, on les doit enseigner diligemment et sans se faindre, touchant ces choses icy. C'est assavoir de colloquer leur fiance en Dieu seul: à iceluy seul offrir sacrifices: lequel doit estre invoqué comme autheur unique de nostre salut: et que les sainctz ne doivent estre aultrement reputez que intercesseurs diligens envers Dieu, estans soliciteux de nostre salut: lesquelz nous devons honnorer et imiter, non en leur propre vertu, mais en Dieu seulement, auquel on doit rendre graces à cause de leurs victoires.

Veritablement sainct Augustin en escript excellemment à Boniface contre l'Epistre de Pelagius. [1]) Nous n'edifions point (dit-il) des temples aux Martyrs, ni ne constituons prestrises, services, ny sacrifices: car ce ne sont pas eux, mais c'est leur Dieu, qui est le nostre. Il est bien vray que nous honnorons leurs sepulchres et monumentz, comme de sainctz personnages qui ont bataillé iusques à la mort corporelle, pour la verité, à celle fin que la Religion fust de plus manifestée, les aultres faulses Religions estans vaincues et abbatues. Et qui est celuy qui a ouy quelque foys le Prestre des fideles estant à l'autel, mesme sus un corps sainct d'un Martyr, autel (dis-ie) eslevé pour l'honneur et service de Dieu, dire en ses prieres: Pierre, Paul ou Cyprian [fol. 46] ie t'offre ce sacrifice? Lors qu'aux monumentz d'iceux on offre à Dieu qui les a faictz et hommes et Martyrs: les associans par honneur celeste à ses sainctz Anges: à celle fin aussi, que par tel honneur nous rendions graces au vray Dieu pour les victoires qu'ilz ont obtenues: nous enhortans nousmesmes à l'imitation de telles coronations et triumphes, ayant invoqué iceluy mesme Dieu, par la recordation de leur memoire. Donc tout le service, qui est faict és lieux des bienheureux Martyrs, est pour la decoration de leurs monumentz: non pour service ou sacrifice dediez aux mortz comme à Dieu. Cestes sont les parolles de sainct Augustin. Touchant les vrayes Reliques des sainctz Martyrs, tousiours telle a esté l'opinion en l'Eglise: qu'elles doivent estre tenues en reverence et devotion. Premierement, pource que ces cendres et oz des Sainctz sont gaiges et despouilles à nous delaissées: lesquelles nous advertissent de la foy et charité qui a esté en eux: entant que nous reduysons en memoire que ces mesmes oz (desquelz ia-dis le corps qui est le domicile de la grace inhabitante a esté conioinct: auxquelz aussi les membres ont esté adioinct) ont esté auparavant les tem-

1) Livre XX. Chap. 21. 2) *Note marginale:* Les protestans ont presenté sur ceste partie et sur le Paragraphe suyvant leur escript des sainctz, signé F.

1) Livre III. Chap. .3

ples du sainct Esprit. Par laquelle recordation, sans aucune doubte, nostre foy est eslevée en Dieu de telle sorte, que tout ainsi qu'iceux par foy ont vaincu les Royaumes, et ont faict iustice (Ebr. 11, 33): aussi nous, ayans un mesme Esprit de foy, estans confirmez par leurs exemples, taschons à surmonter toutes choses adverses, et ce au Seigneur. A ceste cause aussi, comme il appert, Dieu a faict souventesfoys plusieurs excellens miracles és monumentz des Sainctz: à celle fin que par ce il excitast la foy des siens, les provoquans à l'imitation des Sainctz personnages. Car, comme dict sainct Augustin (lors qu'il racompte, que l'Eglise s'esiouyssoit grandement en un miracle faict à la memoire de sainct Estienne), qui est ce qui povoit estre és cœurs de ceux qui s'esiouyssoyent, sinon la foy de Christ, pour laquelle le sang de sainct Estienne a esté respandu?

[fol. 47] Aussi les Anciens ont pour ce adiugé la veneration des Reliques estre utile, à cause qu'elles nous promettent par parolle secrette la future resurrection: dressans nostre esperance à l'expectation de la glorification future de nostre corps: ce qui advient veritablement, quand nous reduisons en memoire, qu'iceux mesmes corps des Sainctz seront une foys ressuscitez: ia soit qu'ilz soient ia inumez: et que nostre Dieu est Dieu d'Abraham, d'Isaac et de Iacob, le Dieu dis-ie, non des morts, ains des vivans.

Mais pourtant que facilement superstition survient: ce qui est demonstré par le trop grand abuz qui a esté iusques à present: on doit enseigner le peuple diligemment, de ne se point fier aux Reliques, ny les adorer: mais en icelles embrasser tant seulement la foy et charité des Sainctz: et que par ce, on doit estre enflambé de la recordation de leur vie et doctrine: estant par ce fortifié en l'esperance de la resurrection future. Mais aussi en ce faisant, il se fault bien garder que nulles aultres Reliques ne soient mises au lieu des vrayes des Sainctz Martyrs: et qu'icelles ne soient exposées ny portées de çà et de là pour gaing. Ce que mesme a esté ordonné en plusieurs Conciles.

Or il est assez prouvé par le commandement de l'Eglise, que l'usage des Images n'est pas à condamner du tout, mais il se fault bien donner garde, que nous n'usions d'icelles aultrement que comme d'images. Ce qui se faict lors, qu'elles sont mises pour reduire seulement en memoire la recordation des choses, qui ont esté faictes, et la souvenance des Histoires: comme quand l'Image de nostre Sauveur est posée ou paincte, non pas qu'elle soit honnorée comme Dieu mesme, ou que l'honneur de Christ luy soit institué, mais tant seulement à ce qu'elle soit proposée pour advertir des afflictions, que Christ a souffert pour nous, à celle fin que nous soions eschauffez en amour de celuy duquel nous desirons veoir l'Image.

Donc il fault bien sur toutes choses prendre garde, qu'aultres Images ne soient [fol. 48] mises en l'Eglise, sinon que celles qui representent la memoire des choses vrayes et Histoires. D'avantage qu'elles ne soient controuvées selon la vanité du monde, aussi que fiance ne soit colloquée en icelles. Car alors elles peuvent estre retenues sans dangier, quand on ne leur attribue aucune divinité, et qu'on ne met là aucunement son esperance, ains tant seulement qu'elles sont comme signes de victoire des choses qui ont esté faictes par vertu divine, et que ce qui est presenté par l'Image est honnoré, non pas l'Image proprement.

D'avantaige toute l'Eglise est de cestuy consentement, que la messe en laquelle est faict le vray corps et sang de Christ, est sacrifice, mais sans mort, estant spirituel:[1]) Car en icelle (moyennant que la chose soit faicte deuement et Chrestiennement) quatre choses sont offertes. Christ pour le premier, lequel s'est luy mesme offert au Pere pour sacrifice sanglant, suffisant et aggreable à Dieu pour noz pechez. Iceluy mesme en la messe (qui est de tous les services divins l'œuvre le plus sainct et ministere publique en l'Eglise) pour toute l'Eglise, par sacrifice representatif est immolé à iceluy Dieu son Pere.

Ce qui se faict quand l'Eglise le presente avec son vray corps et sang à Dieu le Pere, pour les pechez de tout le monde. Car combien que ceste oblation faicte une foys en la Croix soit passée, et qu'elle ne se puisse plus reiterer, toutesfoys le sacrifice immolé demeure tousiours en sa propre vertu: tellement que ceste offrande n'est point auiourdhuy moindre efficace devant le Pere, qu'au iour auquel sang et eaue sortit de son sainct costé, i'entend en iceux qui la presentent à Dieu par vraye foy.

A ceste cause les Peres ont accoustumé d'appeler le corps et le sang de Christ presens en l'autel, tantost le priz pour les pechez de tout le monde, puis le priz de nostre ranceon, et le sacrifice salutaire. Et Chrysostome tesmoigne, que tousiours nous offrons ceste mesme oblation, qui a esté une foys offerte, et que l'un et l'aultre est un mesme sacrifice, [fol. 49] un mesme Christ, estant icy pleinement et là aussi. En telle sorte toutesfoys que le sacrifice que nous faisons soit image de l'aultre, en commemoration de celuy qui a esté faict une foys. Et ce non sans cause. Car Dieu nous a donné son Filz Iesus Christ, à celle fin que nous deffians de noz propres forces: et nous sentans coulpables de

1) *Note marginale:* Les Protestans ont presenté touchant la Messe leur propre escrit, signé G.

noz pechez, nous le representions à Dieu le Pere, comme seul et principal sacrifice, faisans satisfaction pour noz pechez: car il est nay et nous a esté donné, à celle fin que nous tous qui croyons en luy ne perissions, ains qu'estans reconciliez par son sang, ayons paix avec Dieu.

Secondement l'Eglise ne doubte point qu'elle ne se sacrifie par Christ en ce sacrifice de messe, d'aultant qu'elle est le corps mystique de Christ, car puis qu'elle recongnoist, que par ceste immolation de Christ une foys faicte spirituellement en croix, nous sommes tous perdus, si nous ne sommes sauvez apres estre reconciliez par iceluy seul sacrifice. De là vient aussi, que de son costé elle se dedie du tout à Dieu, tout ainsi que Christ nous portoit tous en la Croix et menoit la cause de toute l'Eglise, la sacrifiant au Pere en soymesme. Ainsi l'Eglise, reduisant en memoire par chrestienne devotion ce sacrifice de si grande efficace, elle se dedie toute au Dieu vivant, et ce, par Christ. Et pour ce qu'elle estend ses rameaux sur les temps passez, presens et futurs, et a pour ses membres non seulement ceux qui vivent par foy en ceste vie presente, mais aussi ceux qui nous ont precedé avec le signe de foy: à ceste cause icelle Eglise ne se divise point en ce sacrifice tresexcellant, lequel est faict par ministere publique, en consentement de foy: lors qu'elle reduict en memoire que Christ est une foys mort, à celle fin qu'il obtint domination sur les vivans et sur les mortz: ains comme se remettant en un, à souvenance, non seulement des presens, mais aussi des sainctz, lesquelz elle congnoist asseurement estre vivans envers Dieu, et aussi des aultres freres et seurs qui dorment au Seigneur, n'estans point encore assez du [fol. 50] tout purgez. Icelle tesmoigne aussi, qu'elle entend en ce sacrifice l'unité du corps de Christ, estant conioincte par communication delectable par la foy, tant de ceux qui vivent envers Dieu, que touchée et esmeue par la charité et sollicitude vraye de tous aultres membres, qui sont en Christ. A ceste cause les Peres rendent tesmoignaige, que l'Eglise en ce sacrifice non seulement celebre la memoire des Martyrs pour nous exciter à imitation: et aussi à celle fin que nous soyons participans de leurs merites: mais supplie pour tous ceux qui sont mortz en foy, et que par telles prieres leurs ames sont soulagées: lesquelz toutesfoys ont acquis en ceste vie par le merite de foy, que cela leur peult profiter apres la mort.

Tiercement le sacrifice de louenge (qui est aussi la fin de ceste constitution) est offert en la messe, c'est à dire, il comprend le sacrifice de foy, esperance et charité: et sont toutes choses action de graces, laquelle nous rendons pour le souverain benefice à nous faict et à toute l'Eglise: à raison de quoy ces mysteres qu'on doit avoir en crainte et reverence sont appellez Eucharistiques, pource qu'ilz sont la remembrance de plusieurs benefices: nous monstrans le chef, et principal de la charité de Dieu envers nous: et nous faisans rendre graces, telles que nous devons à Dieu. A telle action de grace aussi est conioincte communication et confession de doctrine, obsecrations, oraisons et prieres pour tous hommes. Aussi sont presentez les desirs droictz et chrestiens, sacrifices spirituelz et aggreables à Dieu: lesquelz aussi on estime estre de plus grand priz et efficace en la presence de ce Sacrament de si hault priz. Car, comme dict sainct Cyprian, les larmes ne demandent pas pardon en vain en la presence du vray et tressainct corps, ny l'offrande du cœur contrict n'est iamais reiectée. Icy le bon sacrificateur representant le mystere de la Croix par elevation des mains, prie hardiment pour son ignorance et celle du peuple. Cestes sont les parolles du dict sainct Cyprian.

[fol. 51] Finablement l'Eglise offroit certains dons, tant de pain que de vin: desquelz en partie le corps et le sang de Christ estoyent faictz, en partie aulmones. Et c'est une chose iuste, que le peuple en ce sacrifice ne se consacre point à Dieu par parolles seulement: mais aussi tesmoigne par quelque signe externe, qu'il se dedie du tout à Dieu. Car ceste coustume a esté presque du tout abolie és Eglises, entant que ia-dis, és iours de Dimenche, pain et vin, et quelques aultres choses estoyent offertes, et des hommes et des femmes: ainsi que les decretz, qui sont attribuez à Labianus, le tesmoignent. Or si ce Canon de la Messe (lequel les Anciens ont appellé priere solennelle et longue, faicte sur le pain et calice, disposée en trois parties) est entendu en ceste sorte, de laquelle nous avons ia faict mention: il ne y a point de dangier, moyennant qu'il n'y ayt aucuns en superstitieuse opinion: car aucuns mal instruictz de la nature et efficace de ce tressainct sacrifice, pensoyent, que la vertu d'iceluy, procedoit de la seule œuvre externe, que le prestre faict, combien qu'ilz n'apportassent point aucune vive foy, ny pieté, ne donnans consentement au sacrifice par communion d'oraison ou de priere.[1]) Comme estoyent ceux, lesquelz sans avoir esgard à leur impieté, ny à leurs execrables meschancetez, perseverant au propos de pecher, se sont fourrez miserablement en ceste tressacrée et tresdivine action, estans persuadez, que la messe estoit profitable par la vertu de l'œuvre externe seulement, lequel faict le prestre: combien encor qu'ilz n'eussent en eux aucun bon

1) *Note marginale:* Les Protestans ont presenté leur escrit de la Messe privée, signé H.

pensement. Laquelle opinion est à condamner, et mesme telz, si les crimes sont publiques, ne doyvent point estre admiz au service divin: s'ilz sont cachez, on les doit enseigner, que iusques à ce qu'ilz se soient amendez, ilz se retirent de ces mysteres qu'on doit tant avoir en crainte et reverence.

De l'usage et administration des Sacremens, et de certaines Ceremonies en particulier. [1]

Il en y a aucuns d'une part, qui pensent asseurement, que la Messe ne [fol. 52] doit point estre faicte, s'il ny a aucuns, qui communient avec le sacrifiant, recevant avec luy le Sacrement du corps et du sang: pource que cestuy Sacrement a esté premierement institué et donné par Christ, à celle fin que plusieurs nous soyons un pain et un corps: pource que nous participons d'un mesme pain et d'un mesme calice, et afferment que telle a esté la coustume ancienne de l'Eglise.

Il en y a de l'aultre cousté, qui pensent que la Messe mesme peult estre celebrée chrestiennement, moyennant qu'il en ayt aucuns, qui communient seulement en esperit, avec le Prestre, donnant consentement au sacrifice. Et combien que par l'oppinion mesme d'iceux, le peuple doit estre diligemment adverty, enseigné, qu'il communie le plus souvent qu'il pourra: et que celuy qui peche tous les iours, tache aussi tous les iours à prendre medecine. Et disent, que ceste oppinion icy, ne bataille point avec la coustume des Anciens, et que cest usage ne porte point preiudice à la iustification de Christ, à cause que le Prestre exerceant en l'Eglise cestuy ministere publique, s'adioinct par foy à tous ceux lesquelz par tout le monde participent à ce Sacrement. D'avantaige ilz craignent, que si cest usage est osté de l'Eglise, ne advienne facillement (selon que les hommes du temps present sont paresseux à frequenter les mysteres) que ce sacrifice de loenge, lequel Christ veult estre souvent exercé en l'Eglise, ne soit bien peu souvent celebré, et que finablement il ne soit du tout delaissé. Et pource que les uns et les aultres sont arretez en leur oppinion, il se pourroit faire paraventure qu'on laissast un chascun abunder en son sens, à celle fin que ceux lesquelz offrent sacrifice sans aucuns qui communient sacramentalement: moyennant que aucuns soyent assistans, donnans consentement à ce sacrifice, ne soyent condamnez, et que les aultres ne soyent contrains à celebrer la Messe, aultrement que avec aucuns qui communient.

De rechef, il en y a de l'aultre costé, qui disent que le Sacrement du corps et du sang, doit estre administré au peuple [fol. 53] soubz l'une et l'aultre espece: pource que cecy est conforme au commandement et institution de Christ, et à la coustume de l'Eglise ancienne.

Il en y a aussi de l'aultre costé, lesquelz ayans ceste oppinion, qu'il fault principalement regarder cecy aux Sacremens: c'est que plustost nous ayons iouissance des choses qui sont signées que des signes: et que nostre cœur y soit fiché, se tenans aussi pour certain et resolu qu'il y a autant soubz une espece, que soubz deux: pensent qu'il ne fault point affermer, que ce que l'Eglise longtemps par cy devant a eu ceste oppinion, que ce n'estoit point contre l'institution de Christ, que les lays se contentans d'une seule espece, communient droictement, n'est point à condamner comme faulx. Principalement, pource qu'il semble, que Christ ayt laissé telle auctorité à l'Eglise, qu'elle peult mettre telle moderation és Ceremonies externes des Sacremens, qu'elle verra estre utile et profitable pour l'exigence des temps et des lieux.

Mais puis que desia à la plus part de Allemaigne, le peuple est persuadé que le commandement et institution de Christ requiert qu'on receoyve les Sacremens entiers, et qu'il se fault bien garder, que nul ne vienne à participer en ces sainctz et sacrez misteres, avec mauvaise conscience: il semble que ce sera une belle chose, si l'Eglise pour remedier à ces inconveniens met en liberté qu'on communie soubz l'une espece, ou soubz toutes deux: en telle sorte toutesfoys, que par ce on ne donne occasion de blasmer temerairement la coustume qui a esté receue en l'Eglise iusques à present ou de puis apres de iuger les uns les aultres. Certes seroit une chose bien lourde, de lier en necessité ceste ceremonie de la communion des deux especes pour ceux qui ne boyvent point de vin, malades, et aultres semblables, qui totallement n'usent point de ceste espece de vin.

Finablement il en y a d'un costé, qui demandent que les Sacremens soyent administrez en la langue, qui est entendue du peuple, à celle fin que iceluy entendant [fol. 54] clairement et intelligiblement ce qu'il se faict, puisse respondre à toute chose: Amen. Sur quoy ilz alleguent l'Apostre sainct Paul pour leur autheur (1 Cor. 14, 16).

Les aultres sont de diverse oppinion, disans,

1) *Note marginale:* Nous sommes bien de ceste oppinion, mais nous laissons à iuger et deliberer à la maiesté Imperiale et aux estatz de l'empire: à sçavoir mon si le conseil, qui est au livre, est de telle sorte que par iceluy, de un cousté et d'aultre, on puisse pourveoir facilement à la tranquillité chrestienne. Iule flug Iehan gropper. (*Sur ce dernier voyez la note mise en tête de cette pièce. Jules Pflug, car c'est ainsi qu'il faut lire, était alors Chanoine de Mayence, et fut plus tard évêque de Naumbourg.*)

qu'en l'Eglise latine, la langue latine doit estre tenue, et qu'il suffit, que souvent le peuple soit clairement et soigneusement enseigné des choses qui se font à la Messe: et admonesté, que à toutes actions il donne son consentement: priant Dieu par un devot desir, qu'iceluy preste l'aureille de sa benignité aux oraisons publiques de l'Eglise: moyennant toutesfoys, que ce qui est recité pour l'Epistre et Evangile, soit expliqué en langue entendue.

Ilz craignent aussi, que si ces souverains mysteres sont mis en avant et chantez souvent en la langue vulgaire du pays, devant toute la multitude du peuple (selon la forme de l'Eglise presente) il n'advienne que par les meschans et mal morigerez, ilz ne soyent tournez en mocquerie et chanson, et que par ainsi on ne heurte en ce que nostre Seigneur a deffendu, c'est à sçavoir, qu'on ne donnast la chose saincte aux chiens.

Mais sur cecy telle moderation pourra estre facillement trouvée et instituée par gens sçavans et craignans Dieu: que il se pourra faire qu'on ne diminuera rien à la dignité des Sacremens. Et que la droicte intelligence des choses qui se font, ny l'Amen, ne sera point retiré du peuple sainct. Et puis que les Ceremonies et observations anciennes, qui nous ont esté données comme de main en main, touchant l'administration des Sacremens, sentent une excellente Religion et pieté: il fauldra eslire de gens sçavans et craignans Dieu, qui regarderont et examineront soingneusement icelles Ceremonies et maniere de faire: à celle fin, que si d'aventure quelque chose a esté introduicte, qui ne touche en rien la pieté, que cela soit aboly, et que la pureté et integrité ancienne soit restituée aux choses sainctes.

De la discipline Ecclesiastique.

[fol. 55] Il est tout evident, que la discipline Ecclesiastique est tresnecessaire en l'Eglise: pourtant qu'icelle seule retient nostre foy et esperance et est guide de nostre voyage salutaire, conductrice, maistresse, entretennement et nourrissement de vertuz: laquelle nous faict tousiours demourer en Christ, et en l'unité et corps d'iceluy, et vivre à tousiours en Dieu, pour l'utilité du prochain, et pour parvenir és promesses celestes et loyers divins: l'imitation de laquelle est profitable et le mespris est mortel. Comme S. Cyprian l'enseigne. C'est celle laquelle l'Apostre prescript à Timothée et à Tite Evesques: à celle fin qu'ilz entendent comme il fault converser en la maison de Dieu, qui est l'Eglise de Dieu, colomne et firmament de verité (1 Tim. 3, 15). Or combien que icelle par la trop grande playe des choses presentes, ne peult estre reduicte à la severité des Canons anciens. Il fault toutesfoys tascher par tous moyens que à tout le moins tant que faire se pourra, que la discipline de l'Eglise soit remise en son entier, et que de iour en iour et de plus en plus elles s'accroissent.

Or en l'Eglise il fault chercher et considerer double discipline l'une du clergé et l'aultre du peuple: à celle fin que celle du clergé soit mise en ordre. Il est necessaire devant toutes choses que nul ne soit receu pour gouverner et regir les Eglises, s'il n'est approuvé et idoyne, ce qui doit estre faict en tous ministres, de quelque degré qu'ilz soyent, tant souverains que moyens et petiz. Parquoy il fauldra que les elections Canoniques soyent reduictes en usaige et que les examens de ceux qui seront esleuz, les impositions des mains et confirmations soyent reiglées, selon la reigle Apostolique, et Canons anciens: et ce fauldra bien prendre garde, que ce que Christ a commandé de distribuer pour neant, soit distribué en pur don: et que toute tache de symonie soit totallement ostée de l'Eglise. Item, que nul ne soit ordonné sinon que à un certain ministere: comme porte le Concile de Calcedoyne.

[fol. 56] En apres affin qu'un chascun exerce diligemment son office, et que ce pendant on se garde bien de mettre la faulcille en la moisson d'aultruy; selon que enseignent les institutions des Canons anciens. Et entre les aultres choses, que les Evesques d'Allemaigne, lesquelz par la beneficence de l'Empereur, ont l'administration civile conioincte au gouvernement des Eglises, ayant devant toutes choses tel esgard et soing sur les Eglises qu'ilz doyvent avoir par tout: et que principalement ilz s'employent à pourveoir aux Eglises de suffisans ministres, et qu'ilz n'imposent tout soubdain les mains à personne (1 Tim. 5, 22), ains qu'ilz constituent personnages, ayans bon tesmoignaige, remplis du sainct Esperit et sagesse, non pour estre oisifz, ains pour travailler (Act. 6, 3).

D'avantage puis qu'il n'y a rien plus necessaire, il fauldra soigneusement veiller et avoir esgard, que la vie et meurs des Ministres soyent correspondans à leur enseignement pour le prouver: que ilz instituent le peuple par leur vie, puis par leur doctrine: de paour qu'ilz ne destruysent par exemple, ceux qu'ilz edifient par parolles, et que les meurs respondent aux ministeres d'un chascun.

En cecy nous devons avoir pour un tresbon precepteur l'Apostre S. Paul; lequel diligemment enseigne son bien aymé Timothée et Tite, quel doit estre l'Evesque, lequel aussi il nomme prestre: quelz aussi doyvent estre les Diacres: de laquelle reigle Apostolique procedent quasi tous les Canons, qui touchent la vie des Ministres.

Et pource que les Peres ont congneu, que l'Apostre estoit grandement soigneux à enhorter, que ceux qui ministroyent aux Eglises estant delivrez de toute solicitude, eussent le soing des choses seu-

lement qui appartiennent au Seigneur: et qu'il ne se povoit faire, que celuy qui estoit marié, ne s'empeschast des affaires du monde (1 Cor. 7, 32): à ceste cause les dictz Peres ont esté fort addonnez et enclins, à commander aux Ministres continence perpetuelle: ia soit qu'en cest endroit l'ancienne Eglise n'usoit point de telle rigueur que celle de nostre temps. 1)

[fol. 57] Car l'Eglise ancienne a receu en l'ordre de Prestrise ceux qui estoyent tant seulement marit d'une femme, et a ordonné, que telz soubz umbre de Religion ne reiectassent leurs propres femmes, ainsi que porte le Canon des Apostres huitiesme du Concile de Gangres et l'opinion de Paphnuce approuvée au Concile de Nicenne. Mais ceux lesquelz apres le Baptesme s'estoyent mariez pour la seconde foys ou avoyent prins une concubine, ou espousé une vefve, ou separée de son mary, par divorce, ou pailarde, ou serve, ou quelcune qui eust autresfoys servy à ieux ou farces publiques, n'estoyent point admiz à l'office de prestrise; ainsi que contient le Canon des Apostres sexiesme.

Or icelle Eglise ancienne a deffendu le Mariage à ceux qui n'estoyent point encor mariez devant estre admiz en l'office de prestrise, ou de Diacre, selon que porte le Canon des Apostres vingtcinquiesme: sinon que les Diacres eussent protesté quand on les ordonnoit, qu'ilz vouloyent estre mariez et qu'ilz ne se povoyent contenir. Car si puis apres ilz se marioyent, ilz demouroyent au ministere, pource que l'Evesque leur avoit donné ceste licence: ainsi que tesmoigne le Concile d'Ancyre. 2) Or ceux lesquelz sans faire protestation contre leur profession tacite s'estoyent mariez, estoyent par icelle susdicte Eglise seulement ostez du ministere: c'est à dire, elle ne permettoit point qu'ilz offrissent ou feissent quelque predication au peuple, ou qu'ilz exerceassent quelque office de prestrise: leur laissant seulement la communion comme aux laiz: ainsi que monstre le Concile d'Ancyre. 3)

Finablement la susdicte Eglise excommunioit ceux lesquelz se marioyent contre leur profession expresse, ou contre leur vœu: mais cependant l'Evesque du lieu avoit bien telle authorité, qu'il povoit faire grace à telz, quand ilz se confessoyent: comme porte le Concile de Chalcedoyne. 4) Et iamais ne rompoit le mariage, comme tesmoigne S. Augustin.

Or icelle defendoit 5) totallement que l'Evesque, ny aucun du Clergé eust avec [fol. 58] soy femme retirée en cachette: ainsi que contient le Concile de Nycene. 6) Icelle aussi a ietté hors de l'Eglise, ceux du Clergé qui estoyent surprinz en paillardise, les mettans au ranc des laiz, pour faire penitence, ainsi qu'il fust conclud au Concile de Neocesarée. 1)

Puis apres les nouveaux Canons ont deffendu, que les mariez ne fussent point admiz à l'office de Prestre, ou de Diacre. Ilz ont aussi deffendu, que ceux qui estoyent mariez devant leur ordination, s'abstinsent de toute œuvre de Mariage: et que mesmes ilz se separassent de leurs femmes. Ilz ont aussi rompuz et dissoulz les Mariages, que les Prestres et Diacres avoyent contraictz, apres avoir receu leur ordre, et les ont declairez nulz. Donc en ceste diversité de Canons, si les nouveaux doyvent estre tenuz d'ores en avant: il sera aussi necessaire, que les Censures, lesquelles és anciens Canons sont iectées contre les paillardz soyent reduictes en usage, de paour qu'on n'introduise un scandale publique en l'Eglise, à cause de la vie impure des ministres.

Apres bien avoir institué la vie du clergé il convient pourveoir de mesme soing comment les Curez enseigneront doctrine pure et entiere au peuple, que ilz ayent un sainct formulaire en leurs parolles, duquel la fin soit de inculquer diligemment ce que foy et charité requiert en delaissant toutes fables et questions curieuses: comme l'Apostre enseigne que la fin du commandement c'est charité, d'un cœur pur, conscience bonne, et foy non feinte (1 Tim. 1, 5).

Semblablement, qu'ilz sement la parolle sans oultrager personne et sans contention: qu'ilz se gardent d'erreur, qu'ilz reprennent la doctrine faulse, qu'ilz se tiennent constamment à celle qui est vraye: pour laquelle chose sera besoing que quelque brief formulaire soit mis en avant par authorité publique, qui contienne le sommaire de la doctrine, à la forme duquel, les Curez ordonneront leurs sermons.

Il fault aussi bien prendre garde que rien ne soit recité en l'Eglise, ny en prieres, [fol. 59] hymnes et leçons, que ce qui sera extraict des escriptures, ou des autheurs approuvez. Item que les cerimonies externes, qui concerneront la Religion chrestienne, honnesteté, ordre et tranquilité de l'Eglise, soyent observées.

Et puis que la diversité des ordres, Monasteres, et plusieurs abuz, qui sont commis és Monasteres, sont en scandale à plusieurs, et que la Moynerie n'apporte point un tel fruict à l'Eglise, qui est de present, comme elle faisoit ia-dis: à ceste cause il fauldra veiller sur la reformation d'icelle, en telle sorte, que dores en avant iceux soyent Moynes, envers lesquelz la doctrine chrestienne aura vigueur, maintenans les langues, et bons autheurs, cherchans et exposans soingneusement les escriptu-

1) *Note marginale:* Les Protestans ont presenté leur escrit touchant la contenance du Mariage des Prestres, signé I.
2) Can. 9. 3) Can. 15. 4) Can. 15. 16. 5) Ca. nup. 27. qu. 1. 6) Can. 3.

1) Can. 1.

res, instituans le peuple, et eux mesmes par predications, en telle sorte toutesfoys, qu'ilz n'apportent aucun preiudice aux Curez en leur office, faisans les choses, qu'ilz doyvent faire, selon les anciens Canons.

Or à celle fin, qu'on puisse avoir telz Ministres et Moynes, il fauldra establir des escolles aux Eglises cathedrales et collegiales, et aussi aux Monasteres: esquelles soyent deputez gens sçavans et craignans Dieu.

Et pource que l'ouvrier est digne de son loyer, il fault donner aux Ministres de l'Eglise et instructeurs d'icelle, honestes gaiges et sallaires, de peur que par indigence ilz ne soyent paresseux en leur office.

Finablement, à celle fin que toutes ces choses soyent maintenues en leur cours perpetuel, il fauldra tenir selon leur temps Conciles Generaux, Nationaux, Provinciaux, Episcopaux, Archidiaconaux, et aultres: esquelz de toutes ces choses sera faicte diligente inquisition. Item à celle fin, qu'on appelle de degré en degré, et qu'il soit congneu par ordre et deuement de causes Ecclesiastiques, selon les anciens Canons.

De la discipline du Peuple.

Puis qu'en la saincte Assemblée il y a des Anciens, des anciennes, ieunes [fol. 60] pucelles, maritz, femmes, peres et meres, enfans, seigneurs, serviteurs: puis aussi qu'il y a diverse maniere de vivre et vocations: il fauldra que les Ministres de l'Eglise ayent le soing, que tous en general et particulier, conforment leur vie et meurs, selon la doctrine Evangelique, à celle fin qu'ilz servent à leur vocation, estudians à paix et tranquilité.

D'avantage l'usage des clefz, qui est appellé de iurisdiction, doit estre remiz en l'Eglise, tant que faire se pourra, et la censure Ecclesiastique doit estre remise en son entier selon celle des Apostres et des Canons anciens: à celle fin que ceux qui sont publiquement vicieux, impurs, rebelles, mutins, et contentieux, qui sont en scandale à l'Eglise, soyent repoulsez et reiectez de la communion, et de l'office divin, iusque à ce qu'ilz se soyent amendez.

Aussi on doit remettre en son entier la penitence publique, tant que faire se pourra, en telle sorte, que ceux, qui ont peché publiquement, ne soyent point receuz en l'Eglise, sinon qu'apres avoir faict confession et obtenu reconciliation, et ce, selon la moderation que le temps present requiert.

Finablement touchant les ieusnes, election des viandes, festes et aultres semblables exercices corporelz, qui sont en partie cerimoniaux, en partie concernans la discipline, on s'accordera facillement, moyennant que cest office soit commis et delegué à quelques personnages craignans Dieu et sçavans: à celle fin, qu'ilz reduisent toutes ces choses à telle moderation, qu'elles ne mettent la corde au col à personne ou qu'elles soyent en charge: ains pour nous rendre plus promptz et allegres à exercer pieté, et œuvres veritablement bonnes: lesquelles le decalogue et Evangile commande.

Fin du Livre mis en avant par l'Empereur, monstrant aucunement le moyen de quelque accord.

S'ENSUIVENT LES ARTICLES DES PROTESTANS

SUS AUCUNS POINCTZ DU LIVRE: LESQUELZ ILZ N'APPROUVOYENT PAS, OU NE POUVOYENT SIMPLEMENT RECEVOIR. [1]

Le premier de l'auctorité des Conciles. [2]

Une singuliere reverence, apres celle que nous portons à Dieu et à sa parolle, est deue à l'Eglise: laquelle Dieu a tant aymée, qu'il a voulu exposer son Filz unique en sacrifice pour icelle, à laquelle il eslargit son sainct Esprit: en laquelle il veult estre honnoré à tout iamais. C'est donc un office de pieté, de bien traicter et considerer, et recongnoistre sans ingratitude tous les dons desquelz l'Eglise est aornée: et comment Dieu l'a merveilleusement conduicte dés le commencement. Elle a le Filz de Dieu pour Sauveur, elle a l'Evangile: elle a le S. Esprit pour gouverneur: elle a le ministere dressé et entretenu par les Peres anciens, les Prophetes, par Christ et ses Apostres. Elle a des Pasteurs: et la puissance de constituer Ministres pour espandre l'Evangile et le conserver. Elle a aultres dons excellens, comme intelligence et interpretation de la doctrine envoyée de Dieu, qui est une sagesse cachée: et congnoissance du vouloir de Dieu toute diverse au iugement de nostre raison, comme au chapitre quatriesme aux Ephesiens il est escript: Il a donné des Apostres etc. Elle a oultre plus l'administration des Sacremens, sa iurisdiction spirituelle et ses iugemens. Mais il nous fault retenir tousiours ceste reigle, que l'authorité de la parolle de Dieu est plus grande que de homme vivant, que de tous Evesques et Conciles, et mesmes de toute l'Eglise. Laquelle parolle nous est proposée aux escriptz des Prophetes et des Apostres.

Or nous recongnoissons, que de l'authorité, laquelle appartient à la vraye Eglise, il y a trois parties. La premiere est de rendre tesmoignage des escriptz Apostoliques, ou de discerner les livres [fol. 62] des Apostres d'avec ceux qu'on a contrefaict en leur nom. Car comme ainsi soit que plusieurs livres volassent çà et là soubz leur tiltre, differens de ceux qui à la verité estoyent procedez d'eulx: on a retenu ceux, dont les Eglises avoyent bonne memoire, qu'ilz estoyent venuz des Apostres, ou aultres serviteurs de Dieu dignes de foy. Apres le consentement universel des fideles, retenant ceux là, a reprouvé tous les aultres, qui ne convenoyent pas avec. Car Eusebe recite, qu'il y a eu une singuliere diligence de conserver ce qui avoit esté baillé par certaine authorité, et le discerner des livres qu'on a faict et semé à la volée.

Combien donc, que ce soit un singulier œuvre et benefice de Dieu, d'avoir conservé certains livres des Prophetes et Apostres: toutesfoys si fault il recongnoistre en cest endroict, tant la diligence que l'authorité de l'Eglise: laquelle a en partie tesmoigné des escriptz qui estoyent certains; en partie, a par iugemens spirituelz reprouvé ceux, qui estoyent indignes d'estre receuz; et n'accordoyent pas avec les vrais. Pourtant sainct Augustin nous prise l'authorité de l'Eglise premiere, recevant les livres approuvez par le consentement commun d'icelle: et reprouvant ceux que de nouveau avoyent forgé les Manicheens. A ceste cause, il dict: Ie ne croiroye point à l'Evangile, si ie n'estoye esmeu de l'authorité de l'Eglise universelle. Il entend qu'il est esmeu par les tesmoignages qu'il avoit accordans ensemble de l'Eglise ancienne, pour ne doubter que les livres canoniques ne soyent venuz des Apostres et aultres semblables escrivains dignes de foy.

Secondement il fault attribuer à l'Eglise ceste

---

1) *Le texte latin se trouve chez Bucer p.* 57 *ss., chez Melanchthon, avec une préface, Opp. ed. Witt. IV.* 729 *ss. et dans le Corpus Reform. IV.* 348 *ss., enfin chez Hergang p.* 224 *ss. L'auteur des Articles est Melanchthon; ils furent remis à l'Empereur et à la diète le* 31 *Mai* 1541. *Dans notre texte français il y a des additions de Calvin, destinées à exposer ses opinions personnelles. Nous aurons soin de les indiquer.* 2) *En marge on a mis la lettre A.* *Voyez ci-dessus page* 533.

authorité qu'elle a par devers soy la vraye intelligence et interpretation de l'escripture. Car elle retient le fondement et a le don d'interpretation, comme dit sainct Paul. Mais aucunefoys plus pur, aucunefoys moins. Quand Paul Samosathenus ancien hereticque, estant mené de sa rage, ne vouloit accorder que la parolle au premier chapitre de sainct Iehan, se deust entendre la personne du [fol. 63] Filz de Dieu: les Evesques voisins convindrent, et monstrerent par la procedure mesme de l'Evangeliste et aultres passages, qu'il le falloit ainsi prendre: et pareillement asseurerent, que ceste avoit esté la sentence de l'Eglise catholique, enseignée dés le temps des Apostres.

Du temps que Pelagius sema son opinion philosophicque de la iustice des œuvres, de la quelle phantasie plusieurs et quasi la plus part avoyent desia esté abreuvez par les livres d'Origenes, Dieu emflamba le cœur de sainct Augustin, pour veoir et consulter cest erreur, et mettre en avant la doctrine de la grace au contraire.

Voila comme le don d'interpretation est par devers la vraye Eglise: mais il ne est pas attaché à certaines personnes, ny à certains lieux: et maintenant est donné à plus grand nombre, maintenant à plus petit: aucunefoys plus entier et excellent, aucunefoys moins. Comme sainct Paul dict, que aucuns bastissent foin et paille sur ce fondement.

Puis donc qu'en l'Eglise est le don de interpretation, il la convient ouyr quand elle enseigne. Or qui seront ceux qui l'auront, on la congnoistra par ces deux signes: par tesmoignages de l'escripture bien conformes à ce qu'on dira, et par le consentement universel des fideles. Nous appellons le consentement universel tant des Peres du vieil Testament, que des Prophetes et Apostres: et ce que nous entendrons par certains tesmoignages avoir esté enseigné d'eulx, avec ce qui sera accordant. Comme Origenes recite, que le Baptesme des petiz enfans a esté baillé par leurs mains: et Ireneus afferme, qu'il tient de Polycarpe la doctrine des deux natures au Filz de Dieu: et que Polycarpe l'avoit receu de sainct Iehan. Il y a beaucoup d'exemples semblables aux anciens Docteurs, qui sont comme hystoires de l'Eglise premiere pour nous monstrer la doctrine quelle a tenue. Et d'autant que ce qu'elle a senty convient tresbien avec les escriptures, c'est une tresbonne ayde pour confermer les cœurs des fideles. Mais cependant la foy se repose sus le parolle de [fol. 64] Dieu enseignée par les Apostres et Prophetes. Possible qu'un payen lisant ceste sentence: Dieu estoit la parolle, ne penseroit pas, que ce mot signifiast la personne du Filz de Dieu. Pourtant il fault escouter l'Eglise en laquelle il y a consentement universel pour l'exposer ainsi: ainsi le fidele estant admonesté et aydé de ceste interpretation s'arrestera là, et croira l'article, à cause de la parolle de Dieu, invoquera vrayement le Filz de Dieu, lequel il ne pourroit invoquer, si la foy dependoit d'authorité humaine. Ces choses sont tresclaires.

Mais cela ne se peult affermer, que ce don d'intelligence et interpretation soit par devers la multitude des incredules: combien qu'icelle soit en la compagnie exterieure de l'Eglise. Beaucoup moins doit on attribuer ce don à gens de vie meschante et desordonnée, lesquelz meriteroyent pour leurs crimes d'estre excommuniez. Mais le don d'intelligence et interpretation appartient aux fideles: selon ce qui est dict: Que l'homme sensuel ne comprend point les choses spirituelles.

Tiercement il fault concorder à l'Eglise authorité de constituer iugementz touchant la doctrine. Mesme c'est le commandement de Dieu que les Eglises congnoissent des controversies, qui s'esleveront et en iugent selon la parolle de Dieu bien entendue. Comme dit S. Paul: Si quelqu'un vous annonce aultre Evangile, qu'il vous soit mauldict. Et en cela les Eglises se peuvent ayder des tesmoignages de la premiere Eglise universelle, qui seront mesme procedez des Apostres. Car c'est ce que nous appellons consentement universel. Mais il fault tousiours que l'authorité de la parolle de Dieu aille devant.

Pourtant quand on iuge selon la parolle de Dieu droictement entendue, il fault que tous obeissent. Comme aucuns sainctz Conciles ont pronuncé. L'Eglise donc obtempere à telz iugemens pource que les rudes par ce moyen recongnoissent mieux les sentences couchées en la parolle de Dieu: et soyent confermez tant par la parolle de Dieu, que estans instruictz des tesmoignages de l'Eglise [fol. 65] universelle lesquelz on lit estre venuz des Apostres. Ainsi noz Eglises nous escoutent contre les Anabaptistes et aultres heretiques. Or pource qu'il peult advenir, qu'il y aye plusieurs personnages meschans en un Concile: comme on lit du Concile de Syrme: ia soit, qu'il y en ayt aucuns bons et fideles: comme estoit là un Evesque d'Espaigne nommé Osius, il fault confesser, que les Conciles tant generalz que provincialz ont erré et peuvent errer. Mesmes les fideles ont leurs faultes, comme monstrent beaucoup de sentences des Docteurs anciens, lesquelles ne sont pas fort propres.

Du Sacrement du corps et du sang de nostre Seigneur. [1]

Iesus Christ dit: Prenez, mangez: cecy est mon corps. Et apres: Cecy est mon sang. A ceste

1) *Lettre* B. *Voyez ci-dessus page* 541.

cause, nous confessons, qu'en la Cene le corps et le sang sont vrayement et reallement, pour estre communiquez à ceux, qui la receoyvent. Comme sainct Hilaire dict, que suyvant le tesmoignage du Seigneur nous trouvons, que là nous avons vrayement le corps et le sang et que ces choses prinses, font que Christ soit en nous et nous en Christ. Christ donc est là present et monstre son efficace en ceux qui usent de son Sacrement.

Ce Sacrement a trois fins. La premiere est, qu'estans admonestez par l'usaige, nous ayons souvenance de la mort et resurrection de Iesus Christ: et que les ames fideles soyent confortées, recongnoissant par foy que le filz de Dieu a souffert pour nous: que nous sommes lavez et purgez de son sang, que nous sommes faictz ses membres et avons paix avec Dieu, à cause de luy. Par ceste foy la grace nous est communiquée au Sacrement. De ceste foy parle Christ luy mesme, disant: Faictes cecy en memoire de moy. Car il nous instruict d'avoir souvenance de sa passion et du benefice qu'il nous a promis. Et ne veult pas seulement que nous ayons memoire de l'histoire: mais que nous facions ces benefices nostres par l'usage du Sacrement.

[fol. 66] La seconde fin est qu'en usant de ce Sacrement, nous rendions continuellement graces à Dieu, pour sa misericorde infinie envers nous, et de ce qu'il nous a donné son filz.

La troisiesme, qu'estans faictz tous ensemble membres de Christ, nous serons induictz à nous aymer l'un l'aultre. Pourtant dict sainct Paul: Comme un pain est de plusieurs grains, ainsi sommes nous tous un mesme corps.

Or en matiere de Sacremens il fault tousiours tenir ceste reigle, que ce sont principallement tesmoignages de la volunté de Dieu envers nous, ou de sa grace. Puis les aultres fins s'ensuyvent.

Nous enseignons aussi, que nul n'est capable de recevoir ce Sacrement, cependant qu'il persevere à malfaire contre sa conscience, et qu'on ne doit admettre ceux qu'on congnoist estre de vie meschante. Nous enseignons donc la reigle de l'Apostre, que l'homme s'esprouve soymesme et ainsi qu'il mange de ce pain. Or comme Ireneus dict, que l'Eucharistie contient deux choses, une terrienne et l'aultre celeste: et comme sainct Paul dict que le pain que nous rompons, c'est la participation du corps de Christ: aussi nous enseignons que avec le pain, quand on l'a consacré, le corps de Iesus Christ est donné à ceux qui le receoyvent. Et ne disons pas, qu'il se face transsubstantiation, comme parlent les Docteurs Sorboniques, ou que la substance du pain soit annichilée. Et en cela nous suyvons plusieurs tesmoignaiges des Peres anciens, clers et certains.

Sur la mesme matiere.[1]

Or il est à noter, que l'adverse partie des protestans se mescontentent de cest article, voulant debattre les aultres questions appartenantes à la mesme matiere. Comme assavoir, si on doit adorer le Sacrement: et si depuis que la consecration est faicte, le corps de Iesus Christ s'est conioinct au pain, iusque apres qu'il soit consumé. A quoy fust response par les protestans que toutes ces doubtes procedent du premier erreur. C'est qu'on a estimé que le pain [fol. 67] fust transmué au corps de Christ. Pourtant qu'il fault tenir pour tout resolu, que la substance du pain demeure au Sacrement. Que pour cela prouver nous n'avons pas seulement l'escripture: laquelle neantmoins suffiroit bien: mais aussi beaucoup de passages des anciens Docteurs. D'avantage, que cela est tout notoire par la nature des Sacremens: auxquelz il doit tousiours avoir quelque signe exterieur, qui ayt conformité avec la verité spirituelle. Ainsi comme au Baptesme il y a l'eaue, qui nous figure le sang de Iesus Christ, et nous donne à congnoistre que c'est le lavement de noz ames. Pareillement en la Cene, il fault que le pain y soit pour nous representer le corps de Iesus Christ, et nous testifier que c'est nostre viande spirituelle. De cela il s'ensuit que nous ne devons pas adorer le signe materiel, au lieu de ce qui est là figuré: mais plustost dresser noz cœurs en hault, pour adorer et invoquer Iesus Christ en sa gloire celeste. Et combien que ce signe ne soit pas vain, mais que la verité nous soit livrée quand et quand: c'est à dire, que avec le pain nous recevons sans feintise le vray corps de Iesus Christ, et sommes faictz participans de sa propre substance: toutesfoys, si ne fault il entendre qu'il soit enclos dedans le pain, et là contenu localement: mais que c'est un mystere celeste, pour lequel comprendre, il est mestier de regarder tousiours en hault, sans nous arrester au signe visible, pour là chercher Iesus Christ.

---

1) *Ce morceau ne se trouve ni chez Bucer, ni chez Melanchthon, ni dans aucune autre édition des Actes de Ratisbonne. Cela seul suffirait pour l'attribuer à Calvin. Cette supposition semble d'ailleurs être élevée au-dessus de tout doute par le passage suivant d'une lettre de Calvin à Farel écrite à Ratisbonne et datée du* 11 *Mai* 1541. *Il y dit entre autres:* Nostri habita consultatione nos convocarunt. Iussi sumus omnes ordine dicere sententias; fuit una omnium vox, transsubstantiationem rem esse fictitiam, repositionem superstitiosam, idololatricam esse adorationem, vel saltem periculosam, quum fiat sine verbo Dei. Me quoque exponere latine oportuit quid sentirem. Tametsi neminem ex aliis intellexeram (*les autres parlaient allemand*) libere tamen, sine timore offensionis, illam localem praesentiam damnavi: adorationem asserui mihi esse intolerabilem. Crede mihi in eiusmodi actionibus opus est fortibus animis qui alios confirment. (*Epp. Calv. ed. Genev. p.* 30; *ed. Laus. p.* 68; *ed. Amst. p.* 17.)

De ce mesme poinct on peult entendre, que le corps n'est pas attaché avec le pain materiel, pour là demeurer iusque à tant qu'on le mange. Car il ne faict pas, comme il a esté dict, en union naturelle des deux substances: mais quand aux fideles, le corps est conioinct avec le pain, affin qu'en usant du signe ilz participent à la verité: et n'ayent pas seulement une figure corruptible et vaine: mais aussi receoyvent ce qui y est representé. Mais le mal est que ce mot de consecration n'est pas sainement entendu. Car le monde imagine, que le pain receoyve la vertu des parolles en soymesme, [fol. 68] affin que quand les parolles sont pronuncées, le corps de Iesus Christ y entre: ou au contraire la parolle de Dieu ne se addresse pas au pain, affin qu'il change sa nature, mais à ceux qui doyvent recevoir le Sacrement, affin qu'ilz entendent que ce n'est pas un signe pur, mais conioinct avec sa verité. Et c'est ce que dict sainct Augustin, que la parolle qui faict le Sacrement, c'est la parolle de foy, que on nous presche. Pour ceste cause, il est trop difficile de garder le Sacrement comme on a faict, le tenant dedans le ciboire, sans superstition. Car ce qu'on allegue, que c'est pour les malades: la response est facile, que si le mystere ne leur est exposé, c'est un abuz. Et s'il leur est exposé, cela est la vraye consecration. Ainsi c'est chose superflue de le reserver. D'avantage le peuple ne se peult tenir de l'adorer, comme s'il estoit là mis seulement pour ceste cause. Touchant de le porter en pompe, et en user aultrement que nostre Seigneur ne l'a ordonné, c'est superstition et mesme ydolatrie.

De ce qui est dict au second article du chapitre de Penitence, qu'il fault confesser les pechez mortelz, dont l'homme se sent coulpable et qui tiennent la conscience perplexe.[1])

De ceste partie nous respondons, qu'il fault retenir en l'Eglise le ministere de l'Absolution particuliere. Qui est la voix de l'Evangile, sonante en la bouche des Ministres, pour nous applicquer la remission de noz pechez. Ce benefice est tresaggreable aux consciences timides, lesquelles sont par ce moyen confermées, pour se resouldre, que l'Evangile promet non seulement à tous en general, mais en privé à un chascun la remission des pechez, et applicque la promesse de Iesus Christ. Ceste consolation est necessaire à ceux qui ont à batailler contre les terreurs et espouvantemens de leur conscience. Cependant neantmoins il est de besoing, que ceste doctrine soit congneue en l'Eglise: que de reciter les pechez, ce n'est pas chose commandée de droict divin, ny necessaire, [fol. 69] et que sans cela les pechez sont remis à ceux qui se repentent, et se consolent par foy. Comme Prosper le tesmoigne disant: Ceux desquelz les faultes sont cachées et occultes aux hommes, entant qu'ilz ne les ont point confessées, et n'ont esté publiées par aultres, s'ilz ne les veulent confesser ou amender, ilz auront Dieu iuge et vengeur, lequel en est maintenant tesmoing. Au contraire, s'ilz en font euxmesmes le iugement, et en font la punition voluntaire en se chastiant de telle severité qu'il appartient, par peines temporelles, ilz eschapperont les tourmentz eternelz, et esteindront la flambe du feu perpetuel, par leurs larmes, quand elles descoulleront de vraye contriction de cœur. Ce sont les parolles de Prosper.

Et de faict ce seroit mettre les consciences en des doubtes fort perilleuses, de leur faire à croire, que le recit de tous les pechez fust necessaire. Toutesfoys pource que plusieurs ont affaire de conseil à cause des cas obscurs et difficiles, qui leur surviennent: il est bon d'exhorter les hommes, de declairer leurs maladies à ce qu'on les puisse ayder de conseil, et les inciter à penitence et admonester de beaucoup de choses. Car un Pasteur prudent et discret, civil en tel divis et colloque, peult mieux instituer celuy qui se confesse, quand il apperceoit de quelz erreurs ou de quelz vices il est entaché. Il y a d'avantage, que quand nous pensons à reciter noz pechez, cela nous met devant les yeulx la turpitude d'iceux, et nous admoneste de l'ire de Dieu. Finablement, ceste discipline est utile aux rudes et ignorans, pource qu'en ce faisant, ilz apprennent de bien iuger et discerner les pechez. Mais que nous retennions ceste doctrine, que c'est par foy que nous obtenons remission: et non pas pour nostre recit ne confession.

Il est aussi mestier de notter, qu'il appartient à l'office du Pasteur, d'ouyr son peuple en certains temps et interroguer un chascun de sa foy. Car chascun doit rendre tesmoignage d'icelle. En cela faisant que le Pasteur enseigne les rudes, les exhortant à bien vivre selon que l'eage le portera. Mais on ne peult imposer [fol. 70] necessité de reciter les faultes occultes. Et pour soubstenir une charge tant difficile, il seroit besoing d'avoir des Ministres propres, craignans Dieu, prudens et graves.

Du troisiesme article, où il est dict, que les hommes sont absoulz des faultes, dont ilz auront faict confession legitime.

Il est necessaire d'adiouster ceste explication, qu'on est aussi absoulz des pechez, qu'on auroit omiz

1) *Lettre* C. *Voyez ci-dessus page* 542.

à reciter, ou bien qu'on ignore. Et ce mot legitime engendrera des scrupules. Pourtant seroit meilleur de l'oster. D'avantage, la remission des pechez est donnée par aultres moyens à ceux qui se repentent, et croyent: comme par le ministere publique de l'Evangile.

Des satisfactions.[1]

La satisfaction qui a merité remission de coulpe, et delivrance de mort eternelle, est à la verité la seule mort du Filz de Dieu Iesus Christ, qui a esté faict pour nous sacrifice: selon ceste sentence de S. Iehan: Voyci l'Aigneau de Dieu qui oste les pechez du monde. Par cest Aigneau, nous obtenons remission de coulpe, et sommes delivrez de la mort eternelle, non point à cause de noz œuvres, ou pour quelques satisfactions instituées par les hommes, ou aucune recompense des peines, mais les manieres de faire en penitence, qu'on appelle satisfactions canoniques, ont esté anciennement ordonnées par les Evesques, ou pour exemples, ou pour disciplines. Car quand ilz recevoient ceux qui avoyent grievement offensé, ilz les punissoyent, partie pour esprouver leur fermeté: à sçavoir s'ilz se repentoyent de cœur: partie pour admonester les aultres par telz exemples de se garder plus soingneusement de faillir. Ilz estimoyent aussi, qu'il failloit tenir la bride roidde à aucuns. Et ces cerimonies s'observoyent devant l'absolution, comme signes de gens coulpables, et qui doyvent respondre en cause criminelle. Comme aussi entre les Payens [fol. 71] il y a eu certains signes pour les homicides et aultres, qui estoyent polluz de quelque crime iusque à ce qu'ilz fussent absoubz.

Or ces peines sont creues petit à petit en l'Eglise, quand l'erreur est survenu qu'elles meritoyent la remission des pechez. Et les successeurs retenans à grand peine quelque petit umbre de l'observation ancienne, ont deffendu le nom de satisfaction et ont cherché nouvelles causes pour approuver ceste maniere de faire. Ilz alleguent que Dieu est iuste, pour faire vengeance, et qu'il ne remet point les pechez, sinon avec recompense des peines, et adioustent, que les peines de purgatoire sont compensées, non point par œuvres deues, mais imposées par le confesseur, et que telles satisfactions sont vaillables, mesme quand elles se font par les iniques. Il est necessaire de reprendre ces erreurs, qui ont esté introduictz en l'Eglise. Car il est necessaire, que la doctrine de la remission des pechez gratuite consiste ferme et demeure en l'Eglise. Il est necessaire aussi que cela soit entendu, que les œuvres ordonnées par les hommes sans le commandement de Dieu, ne sont pas services divins, selon ceste sentence: C'est en vain qu'on me honnore par commandemens des hommes.

A ce qu'on allegue, que Dieu comme iuste iuge punist les pechez: il est vray que Dieu punist mesme les esleux. Premierement, par contrictions et horreurs de conscience, desquelz parle David, disant: Seigneur ne m'argue point en ta fureur. Et Ezechiel: Comme un lyon il a brisé tous mes oz. Ces terreurs sont plus vrayement peines, que des pleurs telz quelz de satisfaction.

Secondement Dieu punist de peines specialles, plusieurs faultes de ceulx, qui se sont retournez à luy, comme l'adultere de David. Et telles peines ordonnées de Dieu, sont tousiours sur les Sainctz: comme le Pseaulme dict des esleuz: Ie visiteray leurs iniquitez par verges. Item, le iugement commence à la maison du Seigneur: car Dieu chastie les siens, affin que toute nonchalance [fol. 72] charnelle soit purgée en eulx et que la crainte de son Nom, la repentance, la foy, et l'invocation, soyent augmentées. Combien que toutes les afflictions, ne soyent point peines de certains crimes; comme tousiours la fleur de l'Eglise, les Prophetes, les Apostres et aultres personnages excellens, qui ont enduré grandes calamitez, par singuliere providence de Dieu. Car il veult que son Eglise non seulement soit subiette en ceste vie aux miseres qui s'ensuyvent communement en tous de la premiere cheute d'Adam: mais veult aussi qu'elle soit exercée speciallement pour plusieurs causes. La multitude des meschans ne recongnoist point le peché, ne l'ire de Dieu, mais comme il est dict en Genese: le peché se repose en eux iusques à ce, qu'il sera revellé: c'est à dire, il ne les espouvante pas iusques à ce, qu'ilz en sentiront les peines. L'Eglise donc est chastiée par dessus tous les aultres, affin de recongnoistre ses pechez et la corruption enracinée en nostre nature, et prouffiter en la craincte de Dieu et en penitence. Il y a aussi une aultre cause, c'est que s'il n'y avoit des perilz et grandes batailles, la foy et l'invocation languiroyent. Pour ceste cause l'Eglise est exercée en beaucoup de batailles. Comme il est escript en Genese, le serpent mordra son talon, les fideles sentent ses morsures bien aigres et bien poignantes, en plusieurs sortes, en tentations diverses et afflictions. Et est la propre sagesse de l'Eglise, d'entendre que Dieu veult humilier les Sainctz et les faire semblables en ceste vie mortelle à l'image de Christ. Item, qu'il regarde sur les affligez, comme sainct Pierre exhorte: Humiliez vous soubz la main puissante du Seigneur. Ceste puissance est puissamment declairée de Dieu en l'une sorte et en l'aultre. Il chastie les nonchallans, comme David, Sanson et Nabuchodonozor. D'aultre part, il redresse puissamment ceux qui font penitence et invocquent

1) *Lettre* D. *Voyez ci-dessus page* 543.

son Nom. Mais telles peines ne se peuvent imposer ne remettre par les clefz, [fol. 73] ne eviter par aucunes Ceremonies ordonnées des hommes, comme sont les satisfactions canonicques. D'avantage telles afflictions envoyées de Dieu sont exercices continuelz, et regardans le temps advenir, comme dict sainct Paul (2 Cor. 4, 16): Nostre homme exterieur est corrumpu, mais l'interieur est renouvellé de iour en iour. Or ceux qui requierent les satisfactions, entendent que ce soyent peines pour les faultes passées. Il seroit plus utile de bien imprimer au peuple doctrine de ces choses grandes: à sçavoir de l'ire de Dieu contre le peché, des calamitez de l'Eglise, du vray service que Dieu requiert en telles calamitez pour estre honoré: et par lequel il nous admoneste de profiter en la crainte de son Nom, en foy, en oraisons, en prieres et aultres vertus: que de mettre devant les yeulx du peuple des spectacles de satisfaction, qui ne font que obscurcir la doctrine de la grace et du vray service de Dieu.

Car nous aussi sentons, et diligemment enseignons, que les fruictz de penitence: c'est à dire, nouveaulté de vie ou obeissance spirituelle, doyvent selon le commandement de Dieu, suyvre la conversion. Et quand sainct Paul dict (Rom. 12, 1) que nous presentions noz corps hosties vives et sainctes; par ce mot d'hostie, il nous admoneste de la droicte maniere de servir Dieu. Que nous soyons donc vrayes hosties: c'est à dire nous abstenans de toute immundicité, et portant patiemment les miseres qui nous adviendront, tant pour la confession de la verité, que les aultres communes: ainsi que des hosties qu'on tue: toutesfoys que nous soyons hosties vives: c'est à dire vivans à perpetuité et celebrans le Nom de Dieu, mesme au milieu de la mort. Voila les vrays fruictz de penitence, et les vrays exercices, pour arracher les racines de peché, comme dit S. Augustin.

Nous adioustons aussi ce poinct, que les adversitez d'un chascun, et de toute l'Eglise, sont adoulcies par penitence et bonnes œuvres des fideles, comme il est escript en Esaie. Et sainct Paul dict: Si nous faisions iugement de nous: Dieu ne nous puniroit point. Mais il [fol. 74] fault entendre cela de toute la penitence, non point des ceremonies des satisfactions: lesquelles on dict estre de valeur, mesmes aux iniques.

Au reste nous ne nions point cela que l'Eglise, pour exemple ou pour discipline, ne puisse chastier de quelque peine, ceux qui auront failly avec scandale. Et de faict, nous observons cela en noz Eglises: s'il est question de recevoir des Anabaptistes ou des homicides, auxquelz le magistrat a faict grace. Toutesfoys il n'est ia mestier de remettre en usage les ceremonies anciennes de penitence, lesquelles sont creues, et ont esté multipliées par faulses opinions, et plusieurs sont fort dangereuses: comme d'interdire à un adultere la compaignie de sa femme par longues années.

Il semble que les Evesques anciens ayent esté plus severes en cest endroit à cause que les magistratz payens ne punissoyent point les paillardises, et aultres dissolutions. Mais il fault admonester les Magistratz, de punir les faultes manifestes. Ceste severité sera plus profitable aux meurs que les satisfactions canoniques, et y a tousiours dangier de mesler l'office de la puissance politicque avec le ministere de l'Evangile. Le ministre enseigne de la vraye penitence du cœur, il console les consciences espouvantées, il remonstre que non point pour la recompense des peines que nous endurions, mais pour l'amour de Christ, nous sommes delivrez de peché et de mort eternelle. Comme il est escript: Il a emmené la captivité captive. Item: O mort, ie seray ta mort: ie seray ta morsure, enfer. Et ne fault, qu'il mette ceste fantasie en avant, que la remission soit faicte pour quelque recompense des peines qu'on nous imposeroit. Cependant que le Magistrat veille diligemment et face son office, lequel doit estre discerné du ministere spirituel et Evangelicque. Parquoy en noz Eglises on exhorte les Magistratz politicques de faire leur office et conserver la discipline.

De l'unité de l'Eglise et de l'ordre des Ministres. [1]

[fol. 75] Comme sainct Iehan dit, que nous avons tous receu grace de la plenitude de Christ: aussi il y a une Eglise sanctifiée et assemblée par le Filz de Dieu, qui en est le chef, parfaisant toutes choses en tous: assemblée, dis-ie, en la congnoissance de l'Evangile: et par le sainct Esprit dés le commencement, depuis les Peres et Prophetes, iusques aux Apostres et aultres Sainctz, laquelle sera glorifiée au dernier iugement.

Affin donc qu'il y ayt une seule Eglise en bon accord, Dieu a voulu, qu'il y ayt tousiours eu un mesme Evangile publié: au commencement par les Peres et Prophetes: depuis par Christ et ses Apostres. Et Christ a institué le ministere, pour durer iusques à la fin du monde: comme il est escript: Quand il est monté il a distribué dons aux hommes, et a constitué les uns Apostres, les aultres Pasteurs, les aultres Docteurs, car cela est pour conserver l'Evangile en terre. Ainsi il a voulu que apres les

1) Lettre E. *Nous n'avons pas trouvé le signe correspondant dans les notes marginales du document précédent. Cependant la présente réplique se rapporte évidemment au paragraphe relatif à l'Ordre hiérarchique de l'église. ci-dessus page* 545.

Apostres il y eust des Docteurs par toutes les Eglises, ayant la charge de prescher l'Evangile, lesquelz il suscite, n'estans pas semblables du tout aux Apostres en dons, neantmoins ayant un mesme office.

L'unité donc de l'Eglise consiste en telle conionction, soubz un chef qui est Christ, par un mesme Evangile et un mesme ministere, auquel on doit obeissance: comme il dict: Qui vous escoute, il m'escoute: affin que par ce moyen soit entretenue l'unité de la foy, l'usage conforme des Sacremens et la discipline commandée en l'Evangile. Car les Pasteurs ont mandement de Christ non seulement de prescher l'Evangile et administrer les Sacremens, mais aussi de punir les rebelles par excommunication: à sçavoir ceux qui sement faulses opinions contre la saine doctrine, ou ne se veulent point corriger de leur mauvaise vie. Car de droict divin on doit obeir aux Pasteurs en telle discipline. Or affin que toutes choses se fissent par ordre en l'Eglise, selon la reigle de S. Paul (1 Cor. 14, 40): que les Pasteurs fussent mieux conioinctz ensemble: affin aussi qu'ilz peussent partir [fol. 76] leurs charges, et que les uns eussent le soing des aultres: ainsi que toutes divisions fussent evitées: on a faict puis apres une ordonnance utile, que d'entre tous les Prestres d'une Eglise, il y en eust un esleu Evesque, pour gouverner l'Eglise en preschant l'Evangile et tenant le peuple en obeissance, et aussi pour avoir superintendence sur les aultres prestres. Depuis on a faict encores d'aultres degrez, comme des Archevesques, et par dessus iceux des Patriarches: lesquelz estoyent, l'Evesque de Rome, d'Antioche, et d'Allexandrie. Telles ordonnances sont utiles à conserver l'unité de l'Eglise, si ceux qui sont en telle preeminence font leur devoir: à sçavoir en assemblant les Synodes, pour iuger deuement de la doctrine, pour corriger les vices publiques, comme usure et aultres: pour faire bonnes ordonnances: pour punir les autheurs de scandales. Cela s'entend tousiours, si les Prelatz servent à leur vocation enseignant, faisant visitation pour sçavoir quelle doctrine on enseigne en leurs Eveschez et quelles sont les meurs du peuple, en corrigeant les mauvaises opinions et les vices, exerceant iurisdiction spirituelle. Car nous ne pouvons conceder nulle authorité aux Prelatz, qui repugnent à la saine doctrine: comme il est escript aux Galatiens: Si quelqu'un vous annonce etc.

Au reste quand au gouvernement Ecclesiastique, il fault laisser puissance aux Evesques, de faire ordonnances à ce, que tout se face en l'Eglise honnestement, et avec bon ordre: comme de constituer des festes, affin que le peuple sçache, quand il se devra assembler. Item, qu'on vienne sobre à l'Eglise.

Mais il ne fault pas qu'on pense que telles traditions soyent services de Dieu, c'est à dire, merites ou bonnes œuvres, desquelles la fin directe ou immediate soit de faire honneur à Dieu. Car il est escript: En vain on honnore Dieu par traditions des hommes. Secondement il ne fault pas quelles contreviennent au commandement de Dieu, ne qu'on les estime choses necessaires: mais les fault tenir pour indifferentes, lesquelles il est loisible de omettre hors le scandale. Comme sainct Paul aux Collosiens le dict, [fol. 77] parlant des ordonnances humaines qui se font en l'Eglise: que nul ne vous condemne en viande, ne breuvage, ne iour de feste. Car il est besoing de discerner entre les traditions humaines, et la droicte reigle de servir à Dieu, qui l'a institué luy mesme. Comme il est dict en Ezechiel: Ie suis le Seigneur vostre Dieu: cheminez en mes commandemens.

Des Sainctz. [1]

Nous ne recevons pas ce poinct du present article, où il est parlé de la double invocation des Sainctz, qui sont decedez de ce monde. C'est que à cause de leurs merites nous soyons aydez. Item qu'on les invoque directement, comme en disant: S. Pierre, prie pour moy. Car Christ dict: Tout ce que vous demanderez au Pere en mon Nom, il vous sera donné. Certes il y a un seul Mediateur, qui nous a esté donné, et avons commandement de nous adresser à luy, comme il dict: Venez à moy vous tous, qui estes chargez et travaillez: et ie vous soulageray (Matth. 11, 28).

Parquoy la façon de prier par aultres mediateurs, n'est point à approuver: principallement veu que nul service de Dieu ne doit estre introduict en l'Eglise qui ne soit approuvé par la parolle de luy mesme.

Quand à l'invocation directe de celuy qui est absent, elle attribue toute puissance à celuy qui est invoqué. Car de oyr les desirs des cœurs, il appertient à un seul Dieu. Et combien qu'on ayt cherché une subtilité, pour excuser ceste absurdité, toutesfoys elle n'a tesmoignage de la parolle de Dieu: et est contraire à l'affection et pensée de ceux qui font telles oraisons, lesquelz ont leur refuge aux Sainctz, pource qu'ilz estiment, que Dieu est courroucé: et ainsi veulent que les prieres soyent portées à Dieu par les Sainctz.

Finablement, puis qu'il est tresmanifeste, que de tel honneur qu'on porte aux Sainctz, l'office du Mediateur, Iesus Christ est obscurcy, nous ne le pouvons nullement confermer par nostre approbation.

---

1) *Lettre* F. *Voyez ci-dessus page* 549.

De la Messe. [1]

[fol. 78] Le sacrifice qui a appaisé l'ire de Dieu contre le peché du genre humain, et a esté le priz pour les pechez, et a merité aux hommes reconciliation avec Dieu, grace et vie eternelle, ce a esté la seule mort du Filz de Dieu: lequel s'est offert au Pere eternel luymesme et á esté Sacrificateur de ceste oblation, comme enseigne l'Epistre aux Hebr.

Or il a institué ministeres par lesquelz les benefices infiniz de ce sacrifice nous sont distribuez et appliquez. En iceux est la Cene du Seigneur, en laquelle celuy qui prent le corps et le sang de Christ, s'applicque par foy les biens acquis par la mort d'iceluy, laquelle a esté le vray sacrifice. C'est quand nous recongnoissons et croyons que certainement les pechez nous sont remis par la mort du Filz de Dieu: lequel s'est offert pour nous, et en ceste foy nous recevons Christ et nous consolons. Voila comment le sacrifice profite à ceux qui prennent la Cene en foy. Or comme ainsi soit, qu'en la vraye Messe ecclesiastique il y ayt trois choses, assavoir la Cene du Seigneur, la remembrance de sa mort, et les prieres et actions de graces. Les sainctz Peres ont appellé toute ceste Ceremonie sacrifice, non pas, que ce soit un priz pour les pechez, ou qu'elle merite aux aultres remission: mais à cause que les prieres et actions de graces, sont sacrifice de louenge, comme aussi on les appelle, c'est à dire, bonnes œuvres, lesquelles nous rendons à Dieu, pour l'honnorer: et l'oblation ou la Cene n'est pas applicquée pour les aultres: et ne merite point aux aultres remission de pechez: et neantmoins elle est faicte à celuy, qui la receoit, sacrifice de louenge, à cause de la remembrance, laquelle comprent plusieurs choses, comme la foy, invocation, declaration du mystere, et action de graces. Car Christ parle de la remembrance fidele, c'est à dire il veult que nous ayons memoire, non pas seulement de l'hystoire: comme il se faict en des spectacles humains: mais que la souvenance soit en foy, pour recevoir la reconciliation, qui nous est promise pour nous consoler et delivrer des horreurs de peché et de [fol. 79] mort, et esmouvoir à invocation et action de grace.

Que ceux ne soyent les vrays services, et les sacrifices aggreables à Dieu en la Cene, il n'y a nulle doubte. Et ces choses sont celebrées des sainctz Peres: quand il est question des louenges de la vraye Messe ancienne. Comme Cyprian dict, que la pieté se divisant entre ce qui est donné et ce qui est remis, remercie Dieu, qui a eslargi tant de biens. Parquoy nous n'estimons point, qu'il se face l'applicquation pour les aultres, ou vivans ou mortz. Car chascun s'applicque les benefices de Christ en foy, par la parolle et par l'usage, qu'il a des Sacremens, non pas pour l'œuvre, ou pour le merite d'aultruy, comme il est escript: le iuste vivra en sa foy.

D'avantage, l'applicquation pour les mors contrevient à l'institution du Sacrement, lequel a esté ordonné pour les vivans, affin qu'ilz le receoyvent et s'exercent en remembrance fidele. Cela ne convient point aux mortz. Pourtant c'est une chose digne de doleance, que non seulement on a translaté ce Sacrement aux mortz, mais que de cela aussi sont sortis tant d'abuz, que les temples sont plus occupez en services des trespassez, qu'on appelle, que au ministere qui estoit necessaire pour les vivans.

De la Messe privée et de l'usage entier du Sacrement. [1]

Ce conseil est donné au livre, que pour entretenir la tranquillité commune, on concede à chascune Eglise de retenir sa façon, à sçavoir que la Messe soit celebrée entre nous, seulement quand il y aura gens pour communier, que les aultres l'ayent, mesme sans communion: toutesfoys il fauldra enhorter le peuple de communier plus souvent: et fauldra mettre peine, que la coustume ancienne de l'Eglise soit restituée comment que ce soit. Car il est notoire, que au commencement il y a eu tousiours communion en la Cene.

De cest article il nous en semble ainsi. Nous entendons bien, qu'il ne se peult faire mutation subite. Car il fault premierement enseigner le peuple du vray usage [fol. 80] du Sacrement. Nous aussi en noz Eglises avons petit à petit en ce enseignant ramené l'ordre ancien. S. Paul commande que la communion soit faicte, et qu'en l'assemblée on attende la distribution commune du corps et du sang de Christ. Les Canons anciens en ont autant ordonné, et seroit à desirer, que ceste coustume n'eust point esté changée. Car lors ceux qui communioyent entendoyent le vray usage du Sacrement, ilz congnoissoyent, que la distribution se faisoit pour esmouvoir la foy, et que par foy les benefices de Christ leur estoyent applicquez en ce ministere. Ces abuz qui sont maintenant, que la Messe doit estre applicquée aux aultres, tant vifz que mors, estoyent incongneuz: mais un chascun recevant le Sacrement cherchoit consolation pour sa conscience. Depuis, comme les entendemens humains, sont enclins à mettre leur fiance aux ceremonies, la coustume estant changée, ceste opinion a eu entrée que le Prestre offre pour l'Eglise, et faict œuvre meritoire pour soy et pour les aultres. Quant et quant les Messes

1) *Lettre* G. *Voyez ci-dessus page* 552.

1) *Lettre* H. *Voyez ci-dessus page* 554.

ont esté multipliées pource qu'on avoit ceste imagination que c'estoit chose meilleure, que chascun eust sa Messe celebrée à son intention particuliere, que d'en avoir une generale pour tous. Aultres opinions sont encores survenues, que les Messes par la dignité de l'œuvre procedant de l'homme, sont profitables pour les vivans et pour les mors. Ces horribles abuz sont sortis du changement de la coustume Apostolique et catholique: laquelle a duré en l'Eglise ancienne long temps apres les Apostres. C'est que la Messe estoit une communion de plusieurs.

Il n'y a doubte, qu'il ne faille reprendre l'applicquation, qui se faict en l'oblation: reprendre aussi ceste opinion, que ce soit œuvre meritoire pour les aultres, tant vifz que mortz: veu, que cela est departir le merite entre la passion de Christ et l'œuvre du Prestre, contre ce qui est escript: Par une oblation, il a parfaict les Sainctz. C'est donc le Filz de Dieu mesme, qui s'est offert au Pere, en mourant pour nous: comme il est escript, qu'il s'est soymesme offert. Et n'y a point d'aultre sacrificateur [fol. 81] qui entre au sanctuaire: comme il est escript de Christ, que par son propre sang, il y est une foys entré, pour obtenir redemption perpetuelle. Et n'a pas commandé qu'en la Cene il fust offert par les aultres: mais a distribué aux aultres son corps comme un gage. Un chascun se doit applicquer par sa propre foy les benefices de Christ. Il s'ensuit donc que l'oblation ne merite rien à un aultre. Item, Christ nostre sacrificateur a distribué seulement son corps en la Cene à ses disciples: et ne l'a pas offert, et n'a pas commandé d'offrir un sacrifice pour les aultres: mais a dict: Prenez mangez. Or il ne nous est licite de faire, sinon ce que a faict Christ nostre sacrificateur, pour nous donner exemple, et nous a ordonné de faire par sa parolle.

Au contraire, que l'oblation ou application pour les aultres demeure, si on retient les Messes privées, il appert. Car ceux qui les retiennent, disent en leur canon, que cela se faict pour la redemption des ames, pour les vifz et pour les mors. Et ceste persuasion demeure au peuple, qu'il pense une telle oblation estre le principal service qu'on sçauroit faire à Dieu, estant profitable pour les aultres. Et pour ceste cause chascun faict chanter des Messes pour son salut, et par une mesme fantasie on en faict chanter pour les mortz. Ces opinions et ces abuz seront à reprendre. Toutesfoys si ayant estably accord en doctrine, on enseignoit par tout le peuple, de l'usage du Sacrement, de la foy, de la vraye invocation, et que ceste application pour les vifz et pour les mortz fust appertement taxée en sermons, pareillement qu'il fust licite à quiconque vouldroit d'abandonner les messes privées, il n'y auroit point de debat, encores que tous ne changeassent point incontinent de leur coustume, veu qu'il y auroit convenance en doctrine.

De l'usage entier du Sacrement.

Nous prions grandement qu'on ayt esgard aux consciences, lesquelles sont tenues fort perplexes en plusieurs lieux. Elles congnoissent que ceste façon a esté baillée de [fol. 82] Christ, comme dict sainct Paul: I'ay receu du Seigneur ce que ie vous ay enseigné. Et puis que le testament de l'homme n'est point à violer, combien moins est il licite de violer le Testament de Christ? Or Christ nous ordonne ce Sacrement soubz le nom de Testament, disant: Voicy le calice du nouveau Testament. Plusieurs congnoissent ces choses, et quand on ne donne point le Sacrement entier, les uns s'en abstiennent du tout, les aultres y viennent en trouble de conscience. Or il fault surtout mettre ordre que ce Sacrement qui doit apporter consolation et nous donner fiance, soit receu en conscience paisible et allegre, et que le cœur estant resiouy par foy remercie Christ, et ainsi que ce soit vrayement eucharistie, comme on la nomme, c'est à dire, action de grace.

Or si apres avoir accordé de la doctrine, on exhortoit le peuple à en user ainsi, et l'usage fust restitué, la concorde seroit ia faicte, car la persecution seroit cessée, et la pure et saine doctrine seroit proposée. Et combien que tous ne changeassent pas subitement leur coustume, toutesfoys il n'y auroit point de discord publique en l'usage: car nous n'accusons pas ceux qui ne sont encores suffisamment instruictz, et toutesfoys sont dociles, mais nous accusons les persecuteurs, et ceulx qui soustiennent la doctrine contraire: asçavoir qu'il est licite de changer l'institution de Christ, ou approuver le changement.

Et n'est pas pourtant condamnée l'Eglise qui a esté par cy devant, car la saincte Eglise a aucunesfoys ses pailles (comme dict sainct Paul) lesquelles Dieu pardonne, comme les aultres ignorances, moyennant qu'on retienne le fondement ou le chef, c'est à dire qu'on cherche remission des pechez en Iesus Christ par foy. Encores y a il eu plus d'abuz aux messes, et en l'adoration et invocation des sainctz: pour ceste cause il a esté predict, que les derniers temps de l'Eglise seroyent pleins de perilz, comme la deffence de mariage, et les superstitions monastiques, ont esté en ruyne à plusieurs. En ceste [fol. 83] sorte plusieurs sont periz par l'abuz des messes et l'adoration des sainctz. Maintenant puis que les abuz sont descouvers, on ne les doibt maintenir, mais corriger.

De la deffence du mariage.[1]

L'autheur du livre se complainct fort des vices qu'a engendré ceste deffence: et desireroit quelque amendement, mais il le laisse à la deliberation et iugement de ceulx qui ont la puissance d'aviser le moyen d'y remedier, a sçavoir s'il sera bon de permettre le mariage, ou si on devra garder les canons anciens ou nouveaux. Ce pendant il signifie modestement ce qu'il vouldroit qu'on en fist. Nous aussi de nostre part desirons que par l'authorité de ceux à qui il appartient il fust pourveu au salut de tant d'ames, et que ceste loy iniuste fust ostée de l'Eglise, laquelle est source de vilenie abominable.

Sainct Paul appelle la deffence du mariage doctrine diabolique (1 Tim. 4, 3). Ceste sentence est bien approuvée par l'evenement: car on voit à l'œil les meschancetés qui sont sorties de ceste loy; mais encores au dernier iugement il apparoistra mieulx quelle ruyne le diable a tiré en l'Eglise par ceste loy et quelle multitude d'ames il a mis en perdition. Car ceste voix celeste est vraye: Les paillars, adulteres etc., ne possederont point le Royaume de Dieu. Il y a plusieurs livres escriptz de noz gens, où il est clairement monstré que ceste deffence est contraire et repugnante au droict divin et naturel. Pourtant comme ainsi soit qu'il faille plustost obtemperer à Dieu qu'aux hommes, ceux qui sont ydoines au mariage font bien, de ce qu'ilz ayment mieux honestement vivre en mariage, que hors mariage villainement ou avec peril.

Sainct Paul commande qu'un prestre soit marié. Or la sentence d'un Apostre doit bien estre preferée à toutes traditions humaines. Nous prions donques que ceste loy tant iniuste et pernitieuse soit abolie.

On doit sur toutes choses avoir en [fol. 84] l'Eglise le soing de bien ordonner le ministere de l'Evangile. Parquoy affin qu'on puisse avoir des ministres propres, craignans Dieu et doctes, il nous semble qu'on ne doibt point empescher ou estraindre le ministere par liens iniques. Qu'il soit libre d'eslire ceux qu'on trouvera ydoines, soient mariez ou non mariez. Qu'il soit libre à celuy qui aura esté esleu devant le mariage, de prendre puis apres femme: car c'est un commandement general: que chascun pour eviter paillardise ayt sa femme.

A ce qu'on obiecte du vœu de continence, nous avons amplement respondu ailleurs. Et de faict, les anciens conciles, n'ont point esté si durs à l'encontre de ceulx qui se marioyent contre leur vœu, que sont les nouveaulx decretz. Mais il y a une reigle certaine: que tout vœu faict contre le commandement de Dieu, est de nulle valeur. Puis donc que ce vœu de continence est totalement contrevenant à la saincte parole du Seigneur Dieu en ceux qui ne sont propres à la garder, nous iugeons que le mariage ne doit estre empesché par vœu de prestrise ne de moynerie. D'avantage, il y a plusieurs opinions superstitieuses conioinctes avec: lesquelles ont merveilleusement obscurcy la doctrine de la iustice de foy, et du vray service de Dieu.

Siricius, Pape de Rome, commandant aux Prestres d'Espaigne de laisser leurs femmes, allegue ce tesmoignage: Ceux qui sont en la chair, ne peuvent plaire à Dieu. Soit par superstition ou par bestise, qu'il ayt tiré ceste sentence au mariage: a certes par ce moyen conformé les opinions perverses. Or comme ainsi soit, qu'il y ayt fantasie superstitieuse de servir Dieu, enveloppée avec le vœu, il est certain par le second commandement de la loy, que tel vœu ne plaist point à Dieu.

Car quand il est dict: Tu ne prendras point le Nom de Dieu en vain: il nous est deffendu d'invoquer Dieu par manieres vitieuses de l'honnorer. Pourtant les vœux superstitieux ne doivent tenir. [fol. 85] Comme sont quand on estime que vivre hors mariage soit un œuvre excellent, pour l'amour duquel Dieu soit faict plus amyable aux hommes; quand on pense que le mariage ne plaict point à Dieu, ou luy plaict avec difficulté ou que c'est un estat polluant les Prestres ou non convenable à la saincteté des Sacremens, contre ce qui est escript: Toutes choses sont pures à l'homme pur.

Mais de toute ceste question, nous nous en rapportons à noz aultres escriptz: comme du Mariage et des vœux monastiques. Auquel estat, selon qu'il est maintenant, combien il y a d'erreurs, nous le declairerons aultre part. Puis que ainsi est, nous ne vouldrions point que on renouvelast, ou qu'on establist telz erreurs. Et puis qu'en plusieurs lieux, les Pasteurs ecclesiastiques, les maistres d'Escolles, et paoures escoliers, ont faulte de gaiges: la necessité publique requiert, qu'on leur en ordonne du revenu des Monasteres. Nul gendarme ne sert à ses propres despens, dit sainct Paul. Et ces richesses ont esté données à l'Eglise, pour conserver le ministere et les lettres. Pourtant, que de là on prenne gages et pensions, affin que l'Eglise ayt des Pasteurs et des Docteurs: et qu'on ayt de quoy nourrir les paoures escoliers.

1) *Lettre* I. *Voyez ci-dessus page* 559.

APRES QUE LES DEPUTEZ EURENT MIS FIN A LEUR CONFERENCE, ET FAICT LE RAPPORT A L'EMPEREUR, IL FIT ASSEMBLER LES ESTATZ, ET LEUR REMONSTRER PAR LE DUC FREDERICK, CE QUI S'ENSUIT. [1])

L'Empereur, nostre souverain seigneur, ne doubte pas que les Electeurs, Princes et Estatz, ne se souviennent bien de ce qu'il leur a proposé au commencement: et comme par le consentement commun de tous il a ordonné quelques hommes sçavantz d'une part et d'aultre, pour noter les articles qui sont en different, touchant la Religion, et adviser des moyens de faire quelque bon accord: toutesfoys, avec tel si, que tout ce qui auroit esté traicté et arresté entre eulx, fust sans preiudice, d'une partie, ne de l'aultre: mais que tout se rapporteroit à l'Empereur, [fol. 86] aux Electeurs, Princes et Estatz, pour en deliberer, communiquant ce qui auroit esté faict, au Legat du Pape: suyvant la conclusion de la iournée de Haguenau.

Or affin que les deputez eussent meilleur ordre à proceder, l'Empereur leur a faict donner un livre composé par hommes sçavans et craignans Dieu (car tel rapport en a esté faict à sa maiesté, par gens dignes de foy) auquel livre sont contenuz les moyens de povoir accorder les controversies. Ainsi il a ordonné, qu'il fust leu de poinct en poinct, en la presence des Presidens et auditeurs, par luy commis à cela: affin qu'on print tout ce qui seroit propre à concorde: au contraire, s'il y avoit chose qui ne deust estre admise, que les deputez la corrigeassent. Or eux pour obeir au commandement de l'Empereur, ont mis telle diligence, que le plus grand nombre des articles, et de la plus grande importance, qui estoyent au paravant en debat, ont esté accordez, avec telle condition, qu'il seroit en la puissance de l'Empereur et des estatz de passer tel accord, ou non, selon que bon leur sembleroit. Quant aux articles, qui estoyent demeurez en different: il a esté dict, que les deputez de la part des protestans declaireroyent par escript leur opinion.

Toutes ces choses ont esté faictes par les deux parties, selon qu'il leur avoit esté enioinct par l'Empereur, et ont presenté à sa maiesté ce qu'ilz avoyent faict: et ont aussi dict, que ia soit, qu'ilz n'eussent peu convenir du tout, neantmoins, qu'ilz esperoyent que Dieu, par sa grace, feroit quelque bonne ouverture, pour parvenir à pleine concorde.

Or comme la volunté et intention de l'Empereur a tousiours esté, que cest affaire fust vuidè, principalement à l'honneur de Dieu et à la tranquillité et unité de l'Eglise chrestienne, et par especial du sainct Empire, encor est elle à present. Pourtant affin que ceste dissension pernitieuse soit ostée, et que le dangier, qui en pourroit advenir soit evité: il prie affectueusement et exhorte les electeurs, Princes et tous les estatz, tous ensemble et chacun en son endroict, qu'ilz veuillent mettre telle peine et diligence, que a faict sa maiesté, [fol. 87] pour venir à quelque bonne fin, de lire diligemment le Livre avec les articles des protestans, pour en dire leur sentence le plustost qu'il sera possible. Et non seulement de deliberer des articles accordez, mais aussi consulter ensemble des aultres, qui sont en different, selon que le temps le portera, et qu'il leur semblera advis expedient. Pareillement d'aviser comment et par quelz moyens on pourra corriger les abuz, qui sont, tant en l'estat ecclesiastique, comme seculier: faire une bonne reformation et chrestienne, comme la necessité nous y contrainct merveilleusement.

L'Empereur donc, nostre souverain seigneur, prie et admoneste les electeurs, Princes et aultres estatz, de vouloir incontinent prendre cecy en main, pour luy en faire sçavoir leur advis: enquoy il espere, qu'ilz feront tous leur devoir. Quant à sa part, il s'offre, comme il a faict par cy devant, de tenir la main, à ce que les choses soyent amenées à bonne fin et salutaire: esperant que le Legat de son costé fera tout ce qui sera expedient en cest endroit: sur tout il desire qu'on y procede en diligence.

---

1) *Cette note et le discours du duc Frédéric qui suit, et avec lequel il remet aux Etats les Actes du colloque, se trouvent dans Bucer, mais ce n'est que l'édition allemande qui leur assigne leur vraie place* (f. 88. r.) *au 8. Juin. Dans l'édition latine ces textes se lisent après la préface* (A. iij). *Voici du reste le titre qu'ils y portent:* Scriptum quo Imperator Acta Colloquii Ordinibus Imperii primum proposuit ac sententiam de conciliatis et non conciliatis articulis rationeque reformationis instituendae illos rogavit.

LA RESPONCE DES PRINCES ET ESTATZ PROTESTANS, FAICTE A L'EMPEREUR, SUR CESTE DEMANDE, CONTENANT DEUX PARTIES, DONT LA PREMIERE EST DE LA DOCTRINE: ET A ESTÉ COMPOSÉE PAR PHILIPPES MELANCTHON, COMME IL S'ENSUIT.[1])

Sire, nous avons leu le Livre qu'il vous a pleu mettre en avant pour monstrer la voye de moderer ou appoincter les controversies de l'Eglise. Nous avons ouy aussi la relation de ceux qui avoyent esté esleuz de nostre part: affin de myeulx sçavoir ce qu'ilz auroyent approuvé ou reietté. Nous ne doubtons pas, que vostre maiesté n'ayt proposé ce Livre à bonne intention: car nous avons mesme apperceu, que ceux qui l'ont faict, ont cherché moderation en plusieurs abuz, tellement que si noz adversaires vouloyent estre equitables, il y auroit ia bonne entrée faicte à concorde.

Pourtant nous remercions vostre [fol. 88] maiesté de ce qu'elle ayme myeulx, ces controversies ecclesiasticques estre decidées par conference de gens sçavans et forme paisible: laquelle est convenable à l'Eglise: priant Dieu, de tellement gouverner ces actions, que la verité et doctrine de salut soyent myeulx esclarcies à l'Eglise de Christ.

Or c'est chose pitoyable, que à cause du malheur, qui est en nostre temps, tous les differens n'ont peu estre reduis à concorde. Cela possible est advenu, par ce qu'il est difficille d'oster les abuz qui ont long temps regné, lesquelz les uns entretiennent, à cause de l'antiquité, et de leurs predecesseurs, les aultres pour aultres causes. Car on ne peult nyer, que plusieurs abuz, long temps a, n'ayent esté introduictz en l'Eglise, et que la pure doctrine de l'Evangile n'ayt esté obscurcie et corrumpue: en partie, par l'ignorance des Pasteurs, laquelle a esté tant à cause du vice, et de la rudesse des temps, que pour la negligence des gouverneurs, en partie d'aultant que la superstition a esté profitable aux prestres. Tous ces vices establis par longues années ont maintenant le tiltre de coustume ecclesiasticque. Or, veu qu'en si grandes tenebres, qui sont en l'entendement humain, mauvaises opinions peuvent facilement avoir lieu, veu aussi que les cueurs des hommes declinent tousiours en pis, l'authorité de coustume doit bien estre soubzmise en l'Eglise à la parolle de Dieu, laquelle parolle est comme une estincelle luisante en ces tenebres humaines, afin que nous ne soyons par faulses persuasions et coustumes vicieuses destournez de Dieu: mais nous sçavons que c'est chose difficile de corriger la coustume, encores quelque mauvaise qu'elle soit. Or puis que vostre maiesté nous a commandé de dire nostre advis et opinion touchant le livre: premierement, nous appellons Dieu en tesmoing, que nous aussi desirons la concorde de tout nostre cueur, moyennant qu'elle se face en sorte que la clarté et verité de l'Evangile demeure en son entier, et ne doubtons pas, que vostre maiesté, [fol. 89] selon sa pieté et vertu excellente ne veuille qu'on ayt premierement esgard à la verité: laquelle doit clairement reluyre en l'Eglise.

Nous entendons que des articles du Livre, les uns ont esté accordez par les deputez, les aultres non. Nous avons diligemment poisé ceux qu'ilz avoyent communement passé: comme de la volunté humaine, du peché originel, de la iustification: et quelques aultres. Or combien que quelques poinctz ayent mestier de plus longue explication, comme il sera notté puis apres: toutesfoys, quand on vouldra prendre à la bonne part les choses qui y sont dictes, et en iuger amyablement, exposant le tout sainement: nous ne reprenons pas le iugement des deputez. Nous desirerions, que la doctrine de la grace de Christ et de la iustice de foy, fust purement publiée par les Eglises.

Veu donc, que icelle est briefvement comprinse au Livre, si on tache d'avancer le salut des ames, et establir bonne concorde, il fauldra adiouster une exposition, de peur que la briefveté, ou obscureté, n'engendre nouveaux combatz. Car nous prenons les articles qui sont là en mesme sens, auquel les mesmes choses sont traictées en nostre confession et apologie. De nostre part, nous ne voulons rien envelopper, d'autant qu'il n'est pas ne iuste, ne utile à l'Eglise, de mettre en avant articles obscurs ou doubteux: lesquelz on puisse tirer à divers sens selon le plaisir d'un chascun. Parquoy, entant que nous avons peu, nous avons mis peine, que nostre sentence fust deuement et clairement exposée: laquelle nous ne doubtons pas estre vrayement le consentement de l'Eglise Catholicque.

1) *Cette pièce se trouve chez Bucer* (*Act. Lat. p.* 78 *suiv. Act. germ. f.* 96 a), *Melanchthon* (*Act. Lat. Opp. Witt. IV.* 750) *et Bretschneider* (*Corp. Ref. IV. p.* 476). *Chez Bucer elle porte le titre suivant:* „Responsum Principum et Statuum Protestantium quo Imperatoriae Maiestati sententiam suam de conciliatis et non conciliatis in colloquio articulis rogati exposuerunt, Autore Philippo Melanchthone.“ *Chez Melanchthon le titre est conçu ainsi:* „Responsio Principum et Statuum coniunctorum Augustanae Confessionis de libro exhibito Imperatori Carolo Aug. XII. Iulii.“ *De la lettre à l'Empereur qui précède le mémoire il existe deux récensions différentes, l'une moins longue que l'autre. Cette dernière seule se lit dans les éditions latines, c'est donc celle-ci seule que Calvin a eue sous les yeux.*

Et s'il est question de conclurre quelque concorde, nous requerons que ces articles de chose de si grand poix, soyent myeulx esclarciz. Ce que nous entendons que ont aussi domandé les commis de l'aultre partie, honnorables personnes, le docteur Iule Flug, et le docteur Iehan Gropper.

Reste maintenant les controversies, lesquelles n'ont point esté decidées: dont les nostres ont presenté [fol. 90] leurs articles, lesquelz puis qu'ilz sont vrays et modestement couchez, nous esperons qu'ilz satisferont à l'aultre partie. Et ne doubtons pas que quand ilz viendront en lumiere, tous hommes de bon et sain iugement, congnoistront, que ceulx qui les improuvent sont trop desraisonnables. Car combien que le Livre, pour s'accommoder à moderation, adoulcisse quelque chose en ces articles: toutesfoys, puis que la grandeur des abuz est notoire, il fault revenir iusques à la source, pour bien advertir l'Eglise. Dieu nous est tesmoing, que nous aymons aussi moderation, et l'avons tousiours cherchée. Mais il est bien requis en l'Eglise d'aviser, quelles limites il fault tenir en moderant.

Il est advenu souventesfoys en l'Eglise, que non seulement les Princes et gouverneurs seculiers, mais aussi les Docteurs, ont cherché moderation par iugement humain: lesquelles ont destourné l'entendement des hommes de la pureté de l'Evangile, et de la vraye invocation de Dieu. Combien y en a il, qui ont pensé, que S. Augustin avoit disputé de la grace de Dieu trop estrangement. Pourtant les Theologiens scholasticques ont cherché une moderation: non point pour approuver l'heresie de Pelagius: mais pour obscurcir la doctrine de la grace de Dieu. A combien de gens a il semblé que S. Paul parloit trop durement de la foy iustifiante? A ceste cause on a cherché des interpretations plus gracieuses au iugement humain, mais icelles ont ensepvely la vraye doctrine de l'Evangile et abatu la consolation des consciences. Tant de foys la parolle celeste nous crie, qu'il n'y a qu'une seule satisfaction pour les pechez, c'est la mort du Filz de Dieu. Neantmoins les Scholasticques ont trouvé une moderation, pour maintenir les manieres vicieuses de servir Dieu. C'est une chose tresbelle et honneste que l'ordre et degré des gouverneurs, mais soubz ceste couverture les Papes et prelatz se sont eslevés en domination royale, laquelle Christ leur avoit deffendu.

Combien donc, que moderation ayt en toutes choses sa louenge, comme il a esté [fol. 91] prudemment dict, que toutes les ars et vertus tendent à ce but, de constituer quelque mediocrité: toutesfoys il fault qu'en l'Eglise la parolle de Dieu soit la reigle de moderation, et non pas la sagesse humaine. Comme S. Paul nous admoneste, que nous ne nous laissions point decevoir par beaux et plaisans argumens de humaine sagesse. Les nostres aussi, ont bien moderé plusieurs controversies, mais ce a esté selon la reigle de la parolle de Dieu, et des tesmoignages apostoliques. Nous estimons donc que les articles presentez par les trois deputez de nostre part, sont modestement escriptz et vrais: et pourtant nous en demeurons là et prions vostre maiesté, Sire, de prendre ceste nostre response à la bonne part. Car puis, qu'il est icy question de la gloire de Dieu et de la clarté de l'Evangile, nous ne devons confermer les faceons de faire vicieuses, ne les opinions qui obscurcissent l'Evangile. Or combien gros abuz seroyent establis, si on recevoit l'opinion du Livre, touchant l'invocation des Sainctz et aultres observations dressées sans la parolle de Dieu. D'avantage, puis que noz consciences et celles de noz eglises sont du tout persuadées de ces matieres selon que nous en parlons, il ne nous est pas licite de prononcer contre noz consciences.

Pareillement cela emporteroit preiudice à toute l'Eglise. Car si nous approuvions de rechef les abuz que nous avons taxé par cy devant, on s'ayderoit de nostre tesmoignage contre tous ceulx qui sentent droictement de la Religion, voire iusques au temps advenir: ainsi les erreurs seroyent establis aux aultres pays, et la cruaulté iniuste de ceux qui maintiennent les abuz seroit corroborée.

Quel lien seroit ce mettre sur l'Eglise, si nous confessions qu'on ne sçauroit trouver nulle faulte en un conseil general? Entre les Clementines il y en a une faicte au conseil de Vienne en daulphiné, où le pape afferme que la seigneurie de l'Empire Romain est sienne, et qu'elle luy a esté donnée de Christ. Chascun peult veoir combien ceste sentence est absurde. Et d'autant que les papes et evesques se sont tousiours plus [fol. 92] amusez à acquerir royaumes et seigneuries qu'ilz n'ont eu soing d'enseigner: on voit combien de maulx il s'en est ensuivy. On pourroit noter beaucoup d'autres erreurs des Synodes que nous obmettons.

Qui plus est, en noz villes et pays, et mesmes en noz Eglises domesticques, quelles placis recevroient les bonnes consciences qui ont la crainte de Dieu, et ont esté abreuvées de la pure doctrine? combien y auroit il de fideles, qui nous obiecteroient ceste reproche de S. Paul: Pourquoy nous retirez vous de la grace de Christ pour nous mener à un aultre genre de doctrine? car on iugeroit de nous comme des Galatiens, que nous aurions corrompu la pureté de l'Evangile.

Ces raisons comme elles sont grandes, nous esmeuvent de tenir bon, quant aux articles que noz deputez ont presenté sur ce qu'ilz reprouvoient au livre. Et nous offrons de rendre raison de nostre sentence, et de declarer lesdictz articles, lesquelz contiennent choses grandes et necessaires à l'Eglise.

Il est question de la gloire de Dieu et de l'Evangile, de la necessité comme de l'Eglise, du salut des ames, tant entre nous comme par tout: puis qu'en chose de si grande consequence nous avons les consciences estrainctes: entant que nous sommes certains d'avoir droit iugement. Nous vous prions humblement, sire, de recevoir nostre excuse, et espargner tant d'Eglises rachetées du sang de Christ, sanctifiées du sainct Esprit et instruictes en saincte et honneste discipline, et ne vouloir escouter noz adversaires qui diffament noz Eglises par diverses calumnies. Et affin que personne ne doubte quel genre de doctrine on enseigne par tout en noz Eglises, de rechef nous protestons que nous voulons tenir la confession, laquelle nous vous presentasmes à Austbourg avec l'apologie adioincte à icelle. Car nous ne doubtons pas que ce ne soit vrayement le consentement de l'Eglise catholique, lequel nous a esté monstré par les Prophetes et Apostres et à fermes tesmoignages de l'Eglise apostolique et des peres anciens. En ceste foy et congnoissance de Iesus Christ nous invoquerons et magnifierons tousiours Dieu avec [fol. 93] son Eglise catholique. Et toutesfoys et quantes que mestier sera de declarer nostre doctrine et en rendre compte, nous serons tousiours prestz, comme nous avons souvent dict.

Or apres avoir consideré les articles accordez, ayant appellé noz prescheurs, qui sont icy present, et apres en avoir conferé avec eux, nous leur avons donné charge de noter quelques poinctz que nous estimons devoir estre facilement receuz de tous bons personnages et prudens. Car ilz ne sont pas pour esmouvoir nouvelles questions: mais ce sont explicquations, lesquelles profiteront à toutes les Eglises, et sont necessaires, pour donner à entendre nostre sentence.

Les choses notées ou omises aux articles qu'on a accordé.

Nous sçavons, qu'il ne se peult rien dire tant considerement ne clairement, qu'on ne le puisse destourner par quelque cavilation, et ainsi renverser. Pour ceste cause, nous usons d'equité et humanité en iugeant: et prenons plusieurs choses à la bonne part, lesquelles sont briefvement ou obscurement dictes, mais quand l'ambiguité est perilleuse, et principalement en la doctrine ecclesiastique: ce n'est pas seulement chose honneste entre les hommes, mais requise de Dieu, d'adiouster explications claires et plaines.

En l'article du franc arbitre il y a une cote mise en marge, touchant l'obeyssance imparfaicte: cela est mis à cause de la persuasion vulgaire, qu'on estime que l'homme regeneré puisse en ceste vie mortelle satisfaire à la loy de Dieu. Or il est necessaire que ceste doctrine soit arrestée en l'Eglise et familierement congneue, que pour la corruption de nostre nature, mesmes les hommes regenerez ne peuvent satisfaire à la loy, ceste vie durant, mais sont iustes, c'est à dire aggreables à Dieu par foy, à cause du Mediateur Iesus Christ. Parquoy il seroit expedient non seulement de recevoir ceste cotation, mais aussi de mettre expressement en quelque lieu que l'homme regeneré ne satisfaict iamais à la loy de Dieu, comme nous dirons encores puis apres.

[fol. 94] Au reste il seroit aussi bon et utile de taxer icy les opinions qui ont esté semées touchant le merite de congruité, qu'on appelle, lesquelles ont opprimé et abatu la doctrine de la foy iustifiante, et de la remission des pechez gratuite en Christ. Car combien que Dieu requiere honnesteté de vie, mesme en ceulx qui ne sont point regenerez, et punit les transgressions tant par peines temporelles, que eternelles, toutesfoys il ne fault penser que l'honnesteté de vie en ceulx qui ne sont point regenerez, merite remission des pechez. Car l'ame qui n'est point regenerée, ou elle contemne Dieu par nonchalance, ou bien est oppressée du iugement et condamnation de la Loy, elle l'a en horreur, elle le fuyt et murmure contre luy: mais elle commence à l'aymer, quand elle est redressée par foy, et congnoist la remission des pechez estre en Iesus Christ. Voila le commencement de aymer Dieu. Et pourtant il nous fault reiecter et mettre bas ces songes des moynes, qui ont imaginé que l'homme non regeneré pouvoit aymer Dieu, et faire la loy quand à la substance des œuvres. Nous pensons bien, que ces opinions sont aussi reprouvées du Livre: mais nous avons voulu reciter cela, affin qu'il apparoisse comment nous entendons le Livre.

En l'article du peché originel, où il est dict que le materiel demeure, c'est à dire la concupiscence, griefve maladie, infirmité etc., que ces parolles soyent adioustées: que c'est un vice repugnant à la loy de Dieu, comme il fust accordé à Vormes. Et de faict, le Livre ne veult pas que ce mal soit extenué, veu que c'est une repugnance à la loy de Dieu, mauvaise et pernicieuse, comme il appert assiduellement en tant de deffaulx que les cœurs ne sont point assez enflambez de l'amour de Dieu, que la crainte et la foy languissent. Pareillement le Livre confesse, que ceste maladie continuellement engendre mauvais fruictz: desquelz les fideles doyvent demander pardon: et contre lesquelz, ilz doyvent batailler par l'Esprit de Dieu.

[fol. 95] En l'article de la iustification, où il est dict par la foy efficace, nous avons entendu, que ce mot a esté depravé par aucuns, qui ont interpreté cela, foy ouvrante, comme si l'homme estoit

iustifié par foy, avec les œuvres. Car aucuns de la partie adverse sont en ceste fantasie, qu'il fault ainsi prendre la sentence de sainct Paul, quand il dict: Nous sommes iustifiez par foy. Comme s'il disoit: nous sommes preparez à iustice, c'est à dire à dilection, pour laquelle nous sommes puis apres aggreables à Dieu, non pas par foy à cause de Christ.

Or si l'article estoit depravé en telle sorte, nous serions contrainctz de contredire. Car noz deputez, quand ilz ont dict, foy vive ou efficace, ont voulu signifier, qu'ilz ne parloyent point de la seule congnoissance de l'hystoire, telle que l'ont les infideles: mais de la fiance, qui receoit la misericorde promise à cause de Christ, et qui console les consciences espoventées.

En ce sens les nostres ont parlé de l'efficace de foy, par laquelle icelle foy est un mouvement ardent, et confortant, s'appuyant en Christ et vivifiant: comme il est demonstré consequemment en l'article: et le Prophete dit, que le iuste vivra de sa foy.

Pourtant, affin que la locution ambigue ne nous engendre des debatz, ou il fault adiouster ceste declaration, ou oster ce mot efficace. Ce que nous avons tel soucy de ce passage, la raison est, pource qu'en ceste ville, mesme apres la conference, on a publié quelques propositions: lesquelles condamnent appertement nostre doctrine, qui est neantmoins la pure verité de l'Evangile, et remettent en avant la persuasion vulgaire, que par la seule dilection nous sommes aggreables à Dieu. Et qu'est cela à dire aultre chose, sinon que l'homme plaist à Dieu, non point à cause de Christ, mais à cause de ses vertuz, ou œuvres? Et les mesmes propositions renouvellent beaucoup d'erreurs repugnans à l'Evangile. Si plusieurs en la partie adverse persistent à maintenir en opiniastreté leurs faulses persuasions, quelle esperance pourra [fol. 96] on avoir de tranquilité ou accord?

En la seconde partie du mesme article de la iustification, il sera besoing d'expliquer plus amplement la doctrine des bonnes œuvres. Car puis qu'il avoit esté dict au paravant qu'il y a tousiours quelques relicques de pechez aux Sainctz: puis aussi, qu'il fault clairement enseigner, que les regenerez iamais ne satisfont, ceste vie durant, à la loy de Dieu: les ames fideles cherchent comment elles pourront plaire à Dieu, veu qu'elles sont entachées de peché, et ne satisfont point encores à la loy.

Ceste doubte tormente tousiours les bonnes consciences: et voyons, que la question en a esté traictée diligemment par les sainctz Docteurs Ecclesiasticques, à sçavoir, Basille, Hierome, Augustin et Bernard. Il fault doncques icy taxer l'arrogance et hypocrisie de ceux lesquelz ignorantz la doctrine de la foy en Christ, se prisent eulxmesmes, et pensent leur propre pureté ou perfection, estre de valeur suffisante pour obtenir vie eternelle.

Au contraire, le Pseaulme dict: Nul vivant ne sera iustifié devant toy. Item: Si tu prends garde aux iniquitez, Seigneur, qui est ce qui consistera? Item: Ie peche seulement contre toy, affin que tu sois iustifié en tes parolles et soys vainqueur quand on te condamne.

D'aultrepart, il fault consoler les fideles, à ce qu'ilz se tiennent pour certains, premierement que leurs personnes plaisent à Dieu en Christ par foy, non pas d'autant qu'ilz satisfont à la loy de Dieu, pareillement que ceste obeyssance imperfaicte, laquelle doit suyvre, est aussi plaisante, quand avec desplaisir ilz recongnoissent leur imperfection, et toutesfoys croyent que leur obeyssance est agreable par Christ, et leurs œuvres sont presentées comme hosties spirituelles, ainsi que dict sainct Pierre: Offrez hosties spirituelles à Dieu agreables par Christ. Qu'ilz ayent aussi ceste certitude, que non pas d'autant qu'ilz satisfont à la loy, mais à cause de Christ, apres qu'ilz sont iustifiez par foy et faictz heritiers, la vie eternelle leur est [fol. 97] donnée: selon ceste sentence: C'est la volunté du Pere, que quiconque croira au Filz, ayt la vie eternelle.

Et pource qu'il y demeure tousiours quelques reliques de pechez aux Sainctz, il fault mettre difference entre les pechez, pour lesquelz la grace n'est point ostée: et les aultres qui estaignent la grace, et le sainct Esprit. Il sera bon d'adiouster cela pour plusieurs et bonnes causes. Car de cela les fideles entendent que la foy ne signifie pas seulement intelligence de la doctrine, mais fiance en la misericorde de Dieu, à nous promise à cause de Christ, laquelle fiance ne consiste point avec mauvaise conscience. Secondement, ilz entendent que ceulx qui perseverent de trebucher contre leurs consciences ne peuvent invoquer Dieu, veu qu'on ne le peult invoquer sinon en fiance du Mediateur Iesus Christ. Tiercement ilz entendent que ceste foy ou fiance, pareillement le sainct Esprit, ne peuvent estre en ceulx qui pechent contre leurs consciences.

Nous estimons que les deputez de l'aultre part et tous hommes prudens et craignans Dieu, approuveront nostre conseil, de mettre ces additions.

Au tiltre de la marque de l'Eglise, à sçavoir de la parolle de Dieu, il y a une cottation adioustée sur le passage, où il est dict, ceste grand'maison a promesse de la presence du sainct Esprit. Les nostres ont dict, que ceste promesse appartenoit aux fideles et esleuz, non pas à la multitude des meschans, auxquelz appartiennent les menasses. Pourtant il fauldroit obmettre ces motz, grande maison. Car il ne fault pas confermer ceste opinion que la multitude des meschans ne puisse errer à cause des promesses données à l'Eglise, veu que

sainct Paul dict au contraire, que tous ceux qui sont d'Israel, ne sont pas Israel. Pourtant il seroit aussi meilleur au tiltre de l'Eglise, là où elle est deffinie estre assemblée des bons et des mauvais, qu'on mist ainsi: l'Eglise visible est assemblée et cetera.

Touchant que ce mesme article condamne ceulx qui se despartent de l'Eglise, [fol. 98] il parle de ceulx qui se separent des bons et fideles docteurs. Nous confessons aussi qu'il ne se fault point separer de eulx, mais il fault adiouster au contraire, que iustement on se retire de ceulx qui maintiennent faulse doctrine et meurtrissent les innocens pour la confession de verité, desquelz S. Paul dict: Si quelqu'un annonce aultre Evangile, qu'il soit en malediction. Ce que monstre l'exemple qui est allegué au Livre. Car Helie certes et ses auditeurs estoyent separez de la religion de Baal, comme dict le texte. Ilz s'estoient doncques despartis de la compagnie des prestres d'Achab. Nous pensons que nul homme docte ne nous nyera cela, et nous sommes contrainctz de le dire expressement affin que quand on obiecte à noz Eglises, qu'elles sont scismatiques, il ne semble pas advis que nous les confessions telles, comme ainsi soit qu'elles soient membres de l'Eglise de Christ, entant que la pure doctrine de l'Evangile y reluyt, par laquelle le S. Esprit besongne en efficace: entant aussi que Dieu le Pere de nostre Seigneur Iesus Christ y est invoqué en vraye foy.

Nous n'avons pas les cœurs tant de pierre, ne de fer, que quand on nous reprouche, que nous sommes en scismes, une telle et si griefve iniure ne nous touche: que nous soions aussi esmeuz de la dissipation qui est auiourdhuy, et en pensant à tant de maulx qui ont accoustumé de s'ensuyvre des discordes. Et de faict, nous desirerions de rachepter par nostre mort une vraye concorde et saincte. Pour ceste cause nous nous sommes tant de fois offert à iugemens equitables et bon appointement. Mais noz Eglises ont esté reiettées et divisées des aultres, premierement, par la condemnation iniuste du Pape, puis apres par la cruaulté des Evesques. Combien y en a il eu des nostres qui ónt esté meurtris pour ceste doctrine? De là on peult iuger dont est venue la separation, et qui en est en coulpe.

Le Livre condamne aussi ceux qui rompent le lyen de charité. Ce que nous entendons de l'obeissance envers le ministere de la doctrine, de la pure doctrine [fol. 99] de l'Evangile, administration des Sacremens et iurisdiction commandée en l'Evangile. Nous enseignons aussi de nostre part, qu'on doit rendre obeissance au vray ministere. Mais il semble que le Livre en apres au tiltre de l'ordre Hierarchique, interprete cela des traditions humaines, là où les nostres ont mis un article au contraire. Car noz Eglises ont eu bonnes et iustes causes de changer aucunes traditions humaines, ausquelles estoyent survenues quelques superstitions. Car il fault que ceste doctrine de Christ soit congneue: C'est en vain qu'on me honnore par commandemens humains.

D'avantage la chose monstre, lesquelz ce sont, qui rompent le lyen de charité. Les Papes et aucuns Evesques meurtrissent les nostres et enflambent les cœurs des Princes alencontre de nous. Cependant, ilz se vantent de garder le lyen de charité, et que nous le rompons: pource que nous negligeons quelques traditions iniustes. Combien que l'office de charité est user d'equité à moderer les traditions.

Au tiltre de penitence apres la cheute, le reste nous plaist bien, mais pource que les nostres ont puis apres presenté des articles de confession et satisfaction, il ne nous a pas esté loisible de nous taire, en cest endroict, de ce qui est touché là de ceste matiere, de peur qu'il ne semblast advis, que nous le voulsissions recevoir. Mortification, en l'escripture, signifie l'œuvre du S. Esprit, au milieu des grandes tribulations: desquelles nous voions l'Eglise estre asprement agitée en dangiers assiduelz. Mais le recit des pechez, et la satisfaction sont formes de faire inventées des hommes: auxquelles beaucoup d'abuz sont survenus. En ce mesme lieu S. Paul est allegué, pour louer les satisfactions: comme ainsi soit qu'il parle là de la peine ordinaire constituée en l'Evangile, à sçavoir de l'excommunication. Ce dire n'appartient rien à ces satisfactions nouvelles.

Au tiltre des Sacremens, le Livre dict bien, en disant que la grace n'est pas seulement signifiée par les Sacremens; mais aussi que ceux qui en usent sont sanctifiez. Toutesfoys nous desirons, qu'on adiouste, que ceux qui sont en eage de discretion doivent [fol. 100] venir aux Sacremens, avecques foy, pour recevoir les promesses, à cause desquelles les Sacremens sont instituez. Item: Que iceux ne profitent de rien à ceux qui sont en eage, sinon qu'ilz ayent bon cœur et droict.

Quant à l'ordination nous approuvons tresbien l'ancienne coustume de l'Eglise, c'est que ceux qu'on doit promouvoir soyent examinez et instruictz, et qu'on ne les admette point au ministere sans le tesmoignaige de gens doctes, lesquelz soyent au gouvernement de l'Eglise. Et seroit à desirer, que les Evesques apres la reformation, prinssent sus eux ceste charge: laquelle comme elle est tresdifficile, aussi est elle necessaire à l'Eglise. De faict nous avons entendu, que les nostres ont nommement concedé l'authorité de promouvoir aux Evesques, si la reformation procede.

Or combien que les nostres par quelque espe-

rance de concorde, n'ont point combatu de la ceremonie de confirmation et extreme unction: toutesfoys, il estoit necessaire de mettre un advertissement sur cela. C'est puis que le Livre deffinit Sacrement estre un signe invisible de la grace, que ceste description ne convient point à ces Ceremonies, qu'on appelle maintenant confirmation et extreme unction, lesquelles n'ont ne commandement ne promesse divine. Les adversaires sçavent que ces faceons de faire sont comme traces seulement des dons anciens. Au commencement les dons visibles se conferoient par les Apostres, et comme les Prophetes avoient faict au paravant, aussi les Apostres ont guery des malades par leurs oraisons et medecines. De là sont venues ces faceons de faire: quelles elles sont maintenant, chascun le voit. Nous vouldrions bien que le Catechisme se fit par toutes les Eglises, comme le Livre admoneste, et que apres l'examen des enfans, et la profession qu'ilz feroient, le peuple fit priere pour eulx. Nous pensons que icelle ne seroit pas vaine, et ne improuverions pas qu'on usast avec d'imposition de mains, comme mesme il se faict en aucunes de noz eglises. Il est pareillement certain que plusieurs [fol. 101] recoivent santé par les prieres de l'Eglise, mais la faceon d'oindre n'appartient rien à cela, et n'a point de promesse de Dieu.

La dignité des aultres Sacremens est obscurcie, quand ces Ceremonies de petit pris sont proposées au peuple soubz un mesme mot et une mesme deffinition. D'avantage, elles sont maintenant pleines de grans abuz, lesquelz il est necessaire de reprendre.

Au tiltre de la discipline il est faict mention en passant des Evesques d'Allemaigne qui ont iustice haulte et basse en leurs territoires. Noz escriptz monstrent souventesfois clairement, que nous cherchons seulement que les Eglises soient droictement enseignées pour la gloire de Dieu et le salut des ames, et que nous exhortons les fideles de s'estudier à conserver purement la doctrine de l'Evangile, et la publier comme Christ commande quand il dict: En cela est glorifié mon Pere celeste, que vous apportiez beaucoup de fruict et soyez mes disciples. Il enseigne que le principal honneur que nous pouvons rendre à Dieu, c'est d'avoir soing de conserver et multiplier l'Evangile. Voila que nous procurons et n'empeschons pas que les Evesques ne possedent richesses et Seigneuries qui leur sont données des Empereurs et des Princes. Toutesfoys nous prions qu'on considere combien de dommages et de ruynes sont advenues à l'Eglise de la domination et des richesses du Pape et des Evesques.

Premierement, iceux occupez en gouvernemens seculiers et en guerres ont laissé la doctrine. Oultreplus, les colleges des Eglises ont esté changez et transformez, auxquelz au paravant la doctrine estoit entretenue pour conserver ce qui avoit esté enseigné par les premiers Evesques, qui avoient receu ce qu'ilz enseignoient des Apostres et des aultres fideles docteurs. Maintenant noz adversaires se vantent de la succession ordinaire, comme ainsi soit qu'ilz ne se soient souciez nullement, ia par longues années, de ce qui a esté anciennement tenu en l'Eglise. Les docteurs anciens ont à bon droict loué la succession ordinaire, non [fol. 102] pas tant pour s'armer de quelque puissance, que pour monstrer combien les successeurs des Apostres avoient esté diligens à conserver leur doctrine. Depuis ce temps là les richesses et seigneuries des Prelatz ont changé toute la forme de l'Eglise, qui a esté cause de grandes tenebres et d'horribles guerres.

Nous ne povons nullement approuver ces abuz. Et quand nous voyons que les bons pasteurs ont indigence, que les Eglises sont en plusieurs lieux destituez de pasteurs par faulte de gages, que les escoles sont desertes, pource qu'il n'y a nulle provision pour les povres escoliers, ne pour les maistres, il ne se peult faire que nous n'ayons pitié de la calamitté et desolation de l'Eglise, et desirons, comme la raison le veult, qu'on retire quelque portion de ces gros erreurs, pour l'appliquer à vrays usages de l'Eglise, c'est à dire, pour conserver le ministere de l'Evangile, et subvenir aux escoles. Christ circuyt entre nous comme demandant çà et là qu'on pourvoie aux Eglises et que l'Evangile soit conservé, se complaignant d'avoir faim et soif.

Que luy respondront ceux, qui fraudent maintenant les Pasteurs et les escoles, mengeans ce qui leur appartient? quand il leur obiectera: I'ay eu faim, et vous ne m'avez pas donné à menger. I'ay eu soif, et vous ne m'avez pas donné à boire. Il est donc à desirer, qu'on departisse quelques choses aux vrays Ministres, et aux escoles, des revenuz de l'Eglise.

Au mesme lieu le Livre requiert, que les elections canoniques soyent restituées, et que les estatz soyent tellement reformez, que chascun face deuement et diligemment son office. Ces choses nous plaisent: et prions nostre seigneur Iesus Christ, qui est chef de l'Eglise de Dieu, que comme il l'a tousiours gouvernée et establie en son entier par conseil, et puissance admirable, que aussi maintenant, il la corrige, conduise, et conserve. Amen.

LA SECONDE PARTIE DE LA RESPONSE DES PROTESTANS, TOUCHANT LA REFORMATION DES MEURS, ET DE LA DISCIPLINE ECCLESIASTIQUE. COMPOSÉE PAR MARTIN BUCER.[1])

Or pource que l'Empereur, nostre souverain seigneur, a de sa grace requis, que les Electeurs, Princes et Estatz, luy declarassent, par quelles voyes et moyens, on pourroit oster les grans abuz, qui dominent tant en l'estat ecclesiasticque comme au seculier, Item, dresser et establir une reformation chrestienne, et une bonne restitution de la discipline, de laquelle chose nous avons grande necessité: nous les ambassadeurs de l'electeur de Saxe, les Princes et Estatz, et les conseilliers et ambassadeurs des absens, qui suyvons la confession de Augspourg, et la Religion qui y est contenue, desirans d'humblement obtemperer à ceste saincte et gracieuse demande de l'Empereur: ayant consideré, selon qu'il nous estoit possible, l'estat present d'Allemaigne; pensons que quand à la reformation de l'estat seculier, il sera bon que ce qui a esté deliberé aux iournées cy devant tenues touchant la police, et ce qui a esté determiné, tant à Augspourg comme aultrepart, contre l'yvroignerie, la pompe des habillemens, les usures, les monopoles et aultres vices, avec ce qui a dernierement esté touché par l'Empereur, tant en son mandement, comme en sa premiere proposition, soit mis de rechef en conseil, et que ce qui en aura esté conclud soit mis en execution. Si cela se faict, nous ne doubtons pas qu'on ne puisse venir à une bonne reformation de l'estat seculier, et facilement corriger les abuz qui y dominent. Quant est de la reformation de l'estat Ecclesiastique, nous avons donné charge à noz theologiens qui sont icy, de nous descrire quelque mode et forme d'icelle, sans quelque preiudice. Ce qu'ilz ont faict. Nous offrons donc Sire, à vostre maiesté ce conseil pour estre consideré et examiné tant par vous que par les Estatz de l'aultre partie et nous mesmes. Le contenu est tel.

[fol. 104] Premierement, puis que la crainte de Dieu est le commencement de toute sagesse et salut, et toute nostre iustice et nostre salut gist en la vraye foy de Christ: il sera necessaire, que devant toutes choses la doctrine de l'Evangile soit purement et entierement enseignée par les Eglises, et que les Sacremens soient administrez selon icelle, et que tout ce qui se faict en l'Eglise, soit là rapporté. Or affin de faire quelque bon commencement de cela: il fauldra ordonner que tous les articles, qu'on aura icy passé avec la grace de Dieu, soyent receuz par tout l'Empire: et que tant les Predications, comme les Sacremens, et aultres ceremonies Ecclesiasticques, soyent conformes à iceulx. Car si on ne corrige en premier lieu, ce qui a esté perverty en la doctrine, aux Sacremens et en tout le service de Dieu: le gouvernement de la Religion demeurera corrumpu et contencieux et par ce moyen IESUS Christ se courroucera contre nous, tellement qu'on ne pourra rien constituer droictement, ny à profit en l'Empire, ny destourner la calamité, qui nous est tant prouchaine.

D'avantage, pource que la Religion ne se peult bien restituer, ne en doctrine, ne en ceremonies, ne en la discipline, sinon que les Eglises ayent ministres propres et menez de bon zele: il sera mestier de restituer aux Eglises leur droict d'eslire, ou pour le moins d'approuver leurs Ministres, selon que portent les Canons anciens. Tellement que à quiconques appartiennent les nominations ou presentations, qu'on appelle, sauf le droict d'un chascun, qu'ilz ne poulsent point les Ministres dedans les Eglises, sinon qu'ilz soyent esleuz canonicquement et examinez: puis approuvez du peuple, et des seigneurs ou gouverneurs. Ce que requiert l'article qui est mis au Livre, touchant la discipline. Et appert par les anciens Canons et constitutions des Empereurs chrestiens, que cela a esté sans difficulté commandé, comme une constitution indubitable du droict divin. Car nulle raison ne souffre, comme dit Leon, que ceux, qui doivent avoir le gouvernement de tous, ne soyent aussi requis et [fol. 105] approuvez de tous. Et de faict l'experience a monstré non sans gros detriment de l'Eglise, quelles gens, et combien ineptes au ministere, ont esté promeuz par les suffragans, et constituez en charge ecclesiastique: cependant que apertement contre les Canons et sainctes ordonnances des Empereurs, les gouverneurs des villes et les peuples ont esté exclus de l'election et probation de leurs Ministres.

D'avantage, comme ainsi soit que chascune ville moyennement peuplée, ayt mestier d'avoir son

1) *Ce texte se trouve dans les recueils de Bucer* (*Act. Lat. p.* 93 *ss., Act. germ. f.* 108) *chez Bretschneider* (*Corpus Ref. IV. p.* 542) *et chez Hergang* (*Rel. Gespräch p.* 398). *Chez Bucer cette pièce porte un titre un peu différent, savoir:* „Responsum Protestantium de reformandis abusibus ecclesiasticis datum Imperatoriae Maiestati 14. Iulii 1541. Authore Martino Bucero. *Après son retour, et dès le mois d'Août, Bucer publia un petit écrit sur le même sujet, dont il sera question ultérieurement.*

Evesque propre: veu aussi, qu'il n'est pas utile de commettre plus d'Eglises à un homme, qu'il ne peult visiter personnellement une foys l'an, sans deffaillir à son Eglise propre: affin que les Eglises ne soyent plus fraudées, comme elles ont esté, de la sollicitude que leur doyvent les Ministres: il faul-dra aussi proveoir, que chascune ville peuplée ayt son pasteur, avec telle condition, qu'il ayt le gouvernement entier: à ce qu'il ayt pleine puissance, et d'ordonner son Eglise à laquelle il sera principallement lyé, et aussi les aultres moindres d'alentour, qui en dependront, tant en les visitant, comme en faisant les aultres choses appartenantes à la charge episcopale. Il fauldra donc mettre peine, de restituer et observer l'ordre et la forme et la distinction du gouvernement ecclesiasticque, selon que les anciens Canons le descrivent, quant à l'office des Evesques et Archevesques. Car mesme par cy devant on a constitué plusieurs suffragans, Archeprestres et Archediacres, sus un mesme Evesché, quand il estoit si grand, qu'un seul homme n'y povoit suffire.

Or combien a nuict cela aux Eglises, qu'elles n'ont pas eu chascune son Ministre propre et idoyne, et ont esté desprouveues et destituées, de la sollicitude que leur devoyent leurs Evesques, on ne le sçauroit assez explicquer de parolles.

Item, puis qu'il n'est possible à homme vivant de soubstenir ensemble charge civile et ecclesiastique: pour laquelle raison aussi les Canons anciens defendent si estroictement, que nul estant deputé à office ecclesiastique, et singulierement [fol. 106] les Evesques, ne prenne charge seculiere: il sera necessaire pareillement de diviser ces offices, tellement que ceux qui auront le gouvernement spirituel de l'Eglise, n'ayent pas la charge et administration temporelle.

Or comme ainsi soit, que les Evesques qu'on appelle auiourdhuy ne se soucient que des seigneuries temporelles et communement ne sont pas instruictz pour faire vray office episcopal, en enseignant, distribuant les Sacremens, et corrigeant par discipline ecclesiasticque ceux qui faillent, tant du clergé que du peuple: nous ne voyons nul moyen plus commode ne tolerable à tous les estatz, tant en general, comme en particulier, ne à tout l'Empire, ny mesme plus salutaire aux Eglises, selon que les choses sont auiourdhuy disposées en l'Allemaigne: que de laisser les seigneuries à ceux qui les administrent maintenant et qu'on a accoustumé d'eslire, pour les administrer, à telle condition que la dignité et puissance, qu'ilz ont maintenant, leur demeurera saulve, et puis que par les Eglises, tant celles qui sont maintenant cathedrales, que celles lesquelles, selon les Canons, devoient avoir leurs propres Evesques, on ordonne Ministres et Pasteurs, selon l'ordre et forme, que nous descrivent les Canons anciens. Et qu'iceux Pasteurs soyent suffisans à exercer leur office et s'acquiter de la charge des ames, tant en enseignant que distribuant les Sacremens, et faisant les corrections ecclesiasticques: et que, à certain temps assigné, ilz se trouvent aux Synodes, avec un ou deux de leurs Prestres, et là ayent puissance de dire leur opinion et exercer les iugemens ecclesiasticques, selon que requierent les ordonnances des Conciles anciens.

D'aultrepart, affin que les Princes, qu'on tient maintenant pour Evesques, qui administrent temporellement les seigneuries ecclesiastiques, profitent en leur estat aux Eglises: comme il est bien raisonnable, que specialement par dessus les aultres, ilz s'efforcent de ce faire: il sera expedient, qu'ilz soyent commis deffenseurs des vrays Ministres et les aydent, [fol. 107] tant à tenir leurs Synodes que à faire leurs visitations et le reste qui appartient à leur ministere. Item, qu'ilz aient le soing, que les biens qu'on a aultrefois donné à l'Eglise, et qu'on pourroit encor donner, tant pour nourrir les ministres, que pour entretenir ceulx qu'on prepare au ministere, soient fidelement conservez et emploiez en tel usage qu'on les a destiné. Item, que la discipline exterieure et honnesteté de vie, la paix publique et la tranquillité soit conservée.

Voila les choses auxquelles se deveroient emploier ces princes ecclesiastiques. Mais cela se devera faire, par tel moyen, que par leur defense, aide et superintendence, le ministere de ceulx qui tiendront le lieu de vrais pasteurs, et auront la cure des ames, ne soit en rien empesché, diminué, restrainct, ne violé, soit à tenir les Synodes, ou faire les visitations, ou à corriger les rebelles; ne pareillement l'office des Princes et iusticiers ordinaires du lieu, soit à conduire, ou defendre, ou chastier, et à faire tout ce que les canons anciens et constitutions des Empereurs chrestiens leur permettent selon la loy de Dieu, tant sur les personnes que sur les biens.

De ceste separation, distinction et moderation du gouvernement civil et ecclesiastique, il adviendroit que quant à la conduite exterieure des choses, tout demeureroit en tel estat et condition qu'il est maintenant: et n'osteroit on rien à personne, ne de sa dignité, ne de son profit qu'il a de present, ou qu'il peult obtenir par les loix et coustumes ia receues. Cependant on auroit ce qui est le principal et le plus necessaire, que l'Eglise recouvreroit ce dont elle a esté long temps miserablement et avec si gros detriment destituée: asçavoir le ministere et la solicitude que Dieu veult qu'on en ait, et comme aussi il a esté ordonné par les conciles anciens. Or que le gouvernement spirituel soit ainsi

remis au dessus, et cependant neantmoins, que le droict de ceulx qui ont maintenant tiltre d'Evesques, et iouissent du revenu, demeure en son entier, c'est une chose [fol. 108] desirable à eulx et laquelle ilz doivent beaucoup plustost promouvoir, que de perseverer à grever les Eglises, et mesme les dissiper et desoler, en les commettant à gens ineptes et de mauvaise conscience, seulement pour retenir le nom de pasteurs, lequel ilz ont occupé iniustement: veu qu'en faisant le premier ilz pourront conserver leur estat, dignité et seigneuries pour l'advenir, et avec ce la grace de Dieu et des hommes, et en bonne conscience iouir de ce qu'ilz ont: en faisant comme ilz font maintenant, il leur fault plus despendre à ces ventres inutiles qu'ilz commettent en leur lieu, comme vicegerens. Et s'ilz poursuivent, il est certain, qu'ilz emflamberont l'ire de Dieu et la haine des hommes contre eulx en telle sorte, qu'ilz se mettront avec tous leurs biens en gros peril.

Touchant des noms et des tiltres, et aultres choses qui pourroyent servir à orner et establir leur puissance et dignité pour entretenir et garder leurs subiectz en obeissance, on en pourra facilement convenir.

Encor ne suffit il pas d'ordonner ministres sur les Eglises, apres les avoir bien examiné selon les escriptures sainctes et canons anciens et constitutions imperiales: Item de leur enioindre ce qui appartient à leur ministere, distribuant tout en bon ordre, les delivrer de toute charge et solicitude non convenable, leur donner aide et support, comme il a esté dict que les Princes et defenseurs ecclesiasticques deveront faire: mais aussi convient, de leur permettre et ottroyer toutes choses, lesquelles pourront servir à ce qu'ilz vivent sainctement, sans reprehension, et hors solicitude mondaine, et ainsi demonstrer bon exemple à tous aultres de bien et honnestement vivre.

Pour ceste cause, mesme pource que nous avons experimenté par tant de scandales, avec si grand detriment des Eglises, comme Dieu veult, que son ordonnance soit tenue, par laquelle il a declaré qu'il n'est pas bon à l'homme d'estre seul, pourtant qu'il fault qu'un chascun ait sa femme, et chascune femme son mary, [fol. 109] affin d'eviter scortation: sans nulle doubte, si on ne veult perdre l'Eglise, on ne pourra plus differer de laisser le mariage libre à tous ministres ecclesiastiques, à ce que chascun selon la grace qui luy sera faicte, et sa vocation, vive ou en mariage ou sans se marier, et ainsi qu'il puisse servir à son Eglise en bonne conscience et sans offense.

Et ne doit estre grief, de laisser derriere les canons nouvellement faictz de cela, lesquelz ne conviennent point avec la parolle de Dieu: veu que par si long temps, et avec si grosse ruine de l'Eglise on a dissimulé en cest endroit une transgression manifeste du commandement de Dieu et des canons bien approuvez, qui accordoyent avec: assavoir entant qu'on a toleré gens au ministere, qui se contaminoyent en paillardise, et en toute impudicité, avec lesquelz il n'estoit pas licite aux chrestiens de communiquer, non seulement aux Sacremens: mais aussi en conversation exterieure. Car avec telz, comme dict l'Apostre, les sainctz ne doivent boire ne manger.

Et à ce qu'on delivre incontinent les ministres ecclesiastiques de ceste deffence de mariage, nous doit aussi inciter, que nous apercevons, long temps a, que si ceste defence n'est bien tost ostée, on ne trouvera homme, voire tel quel, qui se vueille mettre en cest estat: tant s'en fault qu'il y en aie de bien instruictz. Car tous ceux qui ont quelque conscience ne se veulent mettre au dangier de vivre sans femme: encores que tout le reste fust si bien purgé et restitué au ministere, qu'il ne leur demeurast plus de scrupule.

Or comme on doit laisser le sainct mariage libre aux ministres ecclesiastiques, à ce qu'ilz puissent purement et en chasteté faire leur office: aussi d'aultrepart il convient les retirer de toutes aultres occupations, delices et voluptez qui ne s'accordent point avec leur estat, et à ceste cause leur sont prohibées par les sainctes escriptures, loix imperiales et decretz des conciles anciens. Comme sont, faire marchandise, tenir taverne, estre facteur, ou usurier, faire mestier de [fol. 110] gourmander et yvrogner, s'addonner à ieuz deshonnestes, qui ne conviennent pas à leur ministere, item à la chasse et toutes aultres qui les pourroyent destourner de leur vocation legitime, de l'estude des sainctes letres, d'enseigner leur peuple, admonester, et monstrer bon exemple, ou bien les empescher seulement, ou les faire plus nonchalans.

Mais affin que les ministres, estans delivrez de toutes aultres occupations, se puissent du tout employer au service de l'Eglise, il sera aussi mestier de les provoir en leurs necessitez liberalement: et toutefoys avec telle moderation, que toute occasion, tant d'intemperance et de nonchalance, que de gain deshoneste et villain leur soit retrenchée. Il faudra pareillement, que les superieurs tant seculiers que ecclesiastiques, veillent diligemment sus la simonie: veu que c'est crime publicq: et facent que ceste sentence du Seigneur Dieu soit ramenée en l'Eglise: Vous l'avez eu gratuitement, donnez le doncq gratuitement. Pourtant il fauldra remettre en usage la rigueur des peines, que ont ordonné les loix et les Canons, contre ce vice: et ne devera estre permis à personne, de presenter, promettre, donner ou prendre quelque argent, ou aultre re-

compense, pour nomination, presentation, election, examen, approbation ou provision temporelle des Ministres, soubz peine de estre deposé du ministere, et soubz aultres peines: lesquelles ont ordonné tant les loix que les Canons.

Pourtant il ne fauldra d'oresenavant souffrir que les Eglises d'Allemaigne, ou les Pasteurs d'icelles, ayent à payer au Pape, ou à ceux de sa chancelerie aucun argent, pour leurs confirmations, collations, dispenses, ou toutes telles marchandises de ceste boutique là. Car les examens, les elections et confirmations des Pasteurs, se doyvent faire comme les Canons le commandent. Quant est du gouvernement temporel des Eveschez, on en pourra aussi constituer, pour l'utilité publique, que rien de cela ne se porte à Rome où on n'en sçaurait bonnement iuger. Comme nous voyons aussi, qu'il a [fol. 111] esté defendu par les Canons des Conciles Affricquains et aultres, de tirer les causes en lieux si loingtains.

Or pour bien desraciner ceste peste de simonie, et aller au devant de toutes vilaines praticques et mauvaises: il fauldra aussi remettre sus les Canons, qui defendent de promouvoir aucuns aux ordres ecclesiastiques absolument, c'est à dire sinon qu'il ayt certain ministere, lequel il puisse exercer en personne. Item, de pourveoir un mesme homme de plusieurs benefices, ou assigner plus grand sallaire à quelqu'un que son ministere ne requiert.

Il fauldra aussi restituer cela, que entre les ministeres de l'Eglise, tant à la dignité, comme au revenu, on observe l'ordre, que monstrent tant les sainctes escriptures que les Canons. C'est que ceulx, qui ont charge d'ames, et sont pour administrer la doctrine et les Sacremens, soyent preferez à ceux qui sont en office moindres, et moins necessaires, comme lecteurs et chantres. Car il est notoire, combien les anciens Peres ont reprouvé, que on preferast les Diacres aux Prestres.

C'est doncques chose beaucoup plus absurde, que ceux qui n'ont aultre office que de chanter, soyent en plus grand estime, que ceux qui exercent office de vrays Prestres, c'est à dire Pasteurs d'Eglise.

Toutes ces choses premises sont requises au ministere ecclesiastique, tant du commandement de Dieu, que par les Canons anciens et les loix imperiales.

Parquoy, s'il est question de faire vraye reformation, il les fault remettre en usage et les observer. Car il ne fault iamais esperer restitution de la discipline ecclesiasticque, si elle n'est redressée premierement entre les ministres, affin de donner puis apres bon exemple au reste du peuple.

De biens ecclesiastiques.

La charité et communication fraternelle qui estoit du commencement de l'Eglise entre les chrestiens, les incitoit à eslargir et consacrer de leurs biens à Dieu, tant en leurs assemblées, que ailleurs: à ce, que ceux qui administroyent [fol. 112] les biens spirituelz, c'est à dire la doctrine de vie et les sainctz Sacrementz, eussent leur vivre temporel, pour n'estre point distraictz de leur ministere: affin aussi que les freres indigens fussent secourus tellement, que nul n'eust necessité en la compagnie chrestienne. Apres les Princes fideles ont assigné revenus du publique, tant pour les gaiges des Ministres, et de ceux qu'on instruict, pour venir au ministere, que pour la nourriture des paovres. Pareillement les aultres ont puis donné champs, possessions, heritaiges, et aultres rentes. Lesquelles choses par succession de temps ont esté augmentées sans fin et sans mesure, pour diverses considerations.

Toutesfoys les Canons ordonnent, que l'usage et la distribution de tous ces biens soit telle. A sçavoir qu'on en face quatre portions. Que l'une soit laissée à l'Evesque, à ce qu'il puisse soustenir les charges de son office, faire bien aux paovres estrangiers, et aultres, et entretenir à l'escolle quelques clers pour servir à l'Eglise. Que la seconde soit pour le reste du clergé, à ce que chascun se puisse entretenir en son ministere, ou bien à l'escolle, pour se preparer. Que la tierce soit reservée pour entretenir les Temples et bastimentz, et fournir à telz fraiz. Que la quatriesme soit distribuée aux paovres.

Depuis on a dressé diverses maisons pour la necessité des Eglises, tant en general, que des hommes particuliers, avec les revenuz dependans: comme sont les escolles, les hospitaulx, pour les orfelins et paovres enfans, pour vieilles gens, pour malades, pour aultres indigens et estrangiers: lesquelz tous ont leurs noms aux decretz et constitutions imperiales. Ces revenuz pour la plus grand part, ont esté commis au clergé, pour les conserver et dispenser; pource qu'on estimoit cest estat là estre de plus grande fidelité et de meilleure affection envers les paovres. Ceux qui ont eu premierement ceste charge, on les a appellez Diacres et soubz Diacres. Depuis avec le temps, on a institué ceux qu'on nomme œconomes et defenseurs.

[fol. 113] Or long temps a que cest ordre, lequel devoit estre inviolable, entant que ces biens estoyent dediez à Dieu, a esté abatu, en telle sorte que non seulement les portions, qu'on avoit attribué au clergé qui servoit à l'Eglise, ou à ceux qui se preparoyent pour y servir, Item, aux estrangers, et aultres paovres, ne leur sont données, mais

mesmes le revenu des hospitaux et des escoles n'est demeuré à qui il appartenoit, et à ceulx à qui nommement il avoit esté donné. Car les Evesques et les principaulx du clergé, qui avoyent le gouvernement des biens ecclesiastiques, tant de ce que a eu du commencement l'Eglise, que ce qui a esté depuis donné, ou pour les gages des ministres, ou pour la necessité des povres, ont tout fourré en prebendes, lesquelles reviennent à ceulx qui du tout ne font nul service à l'Eglise, ou font celuy qui est le moindre et le moins utile. Car les chanoines ne sont que chantres, et encores à eulx plus qu'au peuple de Dieu, d'aultant qu'ilz lisent et chantent en langue que le peuple n'entend point. Or cest office, encores qu'il fust deuement exercé, devoit estre pour les ieunes enfans et les plus petiz clercs. Car au Concile de Romme, qui fust celebré soubz S. Gregoire, il est defendu sur peine d'excommuniement, que les Prestres, qui doivent administrer la doctrine et les Sacremens, ou les Diacres, auxquelz il appartient d'avoir la charge des aulmosnes, ne s'addonnent à chanterie.

Quant à ceulx qui sont en office plus necessaire, comme est la charge des ames, ou qui se preparent pour y venir, on ne leur donne nulles prebendes ou on leur en donne de bien petites; et s'il y en a quelques grasses, par incorporations et aultres praticques oblicques, elles ont esté supprimées et englouties, pour estre adioinctes aux prebendes de ceulx, qui ne servent que de chanter, tellement quellement. Mesmes les sallaires n'ont pas esté laissez aux maistres d'escolles. De là est venu, que non seulement on ne trouve nulz Ministres idoynes, et ne regarde on point d'en former: mais aussi les escolles sont quasi abolies, [fol. 114] d'autant qu'il n'y a nulz gaiges pour les lecteurs et tant moins pour les escolliers. Or comment vivent telles manieres de gens, qui ne servent qu'à chanter et baller, voire sans utilité de l'Eglise, et mesme, qui par leur chanterie nuisent beaucoup, à cause de la superstition qui y est, et des folles et perverses oraisons, qui ont esté forgées par les hommes contre l'honneur de Dieu: quelles vies, dis-ie, ilz meinent, et en quelz usages ilz convertissent leurs prebendes: il est si notoire à tout le monde, qu'il n'est mestier de le reciter: et neantmoins souventesfoys, les plus meschans ont les plus gras benefices.

Or combien que la saincte Escripture, tous les sainctz Peres, et les Canons condamnent pour un grand sacrilege, si ce qui a esté dedié pour le ministere, et pour soubvenir à la necessité des paovres, est tourné en quelque aultre usage: et par plus forte raison, si on le consumme en pompes et superfluitez, et choses encores plus villeines: toutesfoys si auiourdhuy on retire quelque peu des biens ecclesiastiques de telz abuz, pour l'appliquer proprement à l'usage que la parolle de Dieu, les Canons et les loix ordonnent: à sçavoir aux gages des vrays ministres, aux escolles et aux paovres: incontinent ces pillars et devorateurs des biens ecclesiastiques cryent, qu'on faict un grand sacrilege, que le patrimoine de Christ est mis en proye, l'Eglise est despoillée. Et n'y a auiourdhuy entre les Estatz de l'Empire debat plus urgent, ne plus perilleux, que de là, et de iour en iour s'egrit d'avantage.

Pourtant non seulement à cause de la Religion, mais aussi pour conserver la paix et tranquillité publicque, il sera necessaire de remedier à ce mal. Et pourroit on faire quelque commencement dés maintenant, si de ces gros revenuz des chappitres et moyneries, on en assignoit autant que la necessité le requiert aux vrays Ministres, et pour entretenir les escolles: de la moderation, on en pourroit facillement convenir. Puis apres, quand ceux que tout le monde congnoist, ne povoir de rien profiter à l'Eglise, et estre seulement en charge, tant pour leur bestise [fol. 115] et nonchalance, que pour leur vie dissolue, decederoyent de ce monde, on pourroit transferer leurs biens à ceulx qui serviroyent à l'Eglise, ou voudroyent profiter pour y servir: de laquelle chose nous avons grand' necessité. On pourroit aussi deputer portion raisonnable pour les paovres. Voila quant aux biens ecclesiastiques, la distribution et usage d'iceulx.

De la discipline du peuple.

A ce que la discipline du peuple, laquelle aussi est griefvement decheute, soit remise en son entier, il sera necessaire pour le premier, que oultre les sermons ordinaires, qui se devront faire toutes les festes pour instruire le peuple fidelement en la doctrine chrestienne, les petis enfans soyent instruictz à part en tous les articles de nostre foy: comme du peché originel et actuel, de la iustification, des vrays offices de la vie chrestienne, de la vertu et utilité de la parolle de Dieu, de l'efficace et usage des Sacremens, de l'obeissance des fideles: qu'on leur explique le Symbole des Apostres, l'Oraison dominicale, les dix commandemens, qu'on leur enseigne les principalles matieres de l'Evangile. Il fauldra donques en telle sorte instruire diligemment la ieunesse, et interroguer ceulx qui ont ouy pour sçavoir combien chascun aura profité: et remonstrer à ceulx qui n'auront point esté assez attentifz.

Apres que les enfans auront ainsi esté deuement enseignez, et auront si bien profité qu'on les pourra admettre à la table du Seigneur, il sera de besoing que premierement devant toute l'Eglise, ilz facent profession de leur foy, et eulxmesmes promettent et s'obligent d'obeir à IESUS Christ et son

Eglise. Apres cela, il sera bon de faire priere pour eulx et que les ministres leur imposent les mains, qui est la vraye confirmation, de laquelle parle le Livre donné par l'Empereur. Cela fera que tous s'asubiectiront à la discipline chrestienne, et s'ilz defaillent, ilz pourront estre plus [fol. 116] facilement redressez: s'ilz declinent de la voye du Seigneur, on les pourra plus aisement reduire. Par ce mesme moyen, on pourra reduire la correction des vices, l'excommunication, et tout ce qui appartient à la discipline ecclesiastique. Finalement, cela fera qu'on aura plus grand crainte de pecher, et sera on plus incité à bien vivre et sainctement profiter de iour en iour en la crainte de Dieu.

Il fauldra pareillement remettre en usage les corrections et excommunications: non pas affin d'en user pour contraindre les paovres gens à payer les debtes, ou pour confermer la puissance mondaine, ou immunité du clergé, mais pour reprimer les crimes et malefices, pour corriger les mauvaises meurs du peuple, et que cela se face par vray iugement spirituel, et par personnes idoines, tant du clergé que du peuple, et que la fin soit pour entretenir les hommes en la crainte de Dieu, et en saincte vie, sans ambition aucune, sans avarice, comme par cy devant aux visitations, qu'on appelloit faulsement Synodes, on a bien puny par amendes les delinquans, mais affin que l'official ou le vicaire eust à gaigner, ou pour quelque cupidité particuliere, non pas pour purger l'Eglise de scandale.

Or quand les Eglises seront de rechef accordantes en doctrine et en usage des Sacremens, et auront fideles ministres et diligens, que le catechisme se fera comme il appartient, il sera aultant facil de reduire toute ceste police, et de la practicquer, comme il sera de besoing, comme elle est necessaire à nous duire et entretenir en la crainte de Dieu.

Toutesfoys affin d'en venir à bout, et pareillement pour remettre dessus tout ce qui est necessaire à la vraye reformation des Eglises, et l'instituer en sorte qu'il soit de durée, il sera mestier de permettre et enioindre à toutes les puissances et magistratz seculiers, la charge et solicitude de regarder si chascun fera son devoir, contraindre ceulx qu'il sera mestier, et corriger les faultes en telle severité et moderation, que les sainctes escriptures, les canons, les livres des [fol. 117] sainctz Peres, et les constitutions de l'Empereur Iustinian, qu'on appelle nouvelles, leur ordonnent et enioingnent.

Il fauldra aussi les admonester et exhorter d'abatre les ydolatries et superstitions publicques, lesquelles le Livre presenté par l'Empereur commande d'oster. Item de corriger et reprimer par peines rigoreuses les crimes et dissolutions, comme paillardises, ravissemens, adulteres, yvrongneries et telz scandales qui corrumpent appertement l'Eglise. Pourtant quiconque sera accusé de crime civil, soit clerc ou aultre, ne devra estre exempt de respondre à la iustice ordinaire, selon aussi qu'il a esté constitué par les Empereurs chrestiens.

Si nostre Seigneur nous faisoit la grace de nous submettre à sa parolle, aux sainctes constitutions et ordonnances, tant des Evesques anciens comme des Empereurs, et que à ceste maniere que nous avons monstrée, l'Empereur nostre souverain seigneur, les Electeurs, Princes et Estatz tachassent et missent bonne peine d'un accord, de corriger les abuz et les vices qui regnent tant au clergé comme au peuple, suyvant le commandement de Dieu, et les anciens canons, avec les loix imperiales lesquelles les ont approuvé, et ont commandé de les tenir pour loix: desia on auroit mis ordre à l'Eglise, et la reformation bonne et saincte seroit toute trouvée et establie, Iesus Christ regneroit pleinement entre nous, pour nous donner liberallement et augmenter tout ce qu'il sçauroit nous estre bon et salutaire, et nous delivrer par sa puissance de tout ce qu'il sçauroit nous estre nuysible. Qu'il veuille donc faire, que nous cognoissions tous son Regne et sa iustice, et la cherchions tous d'un cœur. Amen. [1])

Au reste, puis qu'une telle pleine reformation ne se peult obtenir sans un Synode national, pour ce aussi que d'autre part on ne la peult du tout differer sans la ruyne totalle du pays d'Allemaigne, il sera bon de commencer comme il s'ensuit, et se pourra faire aisement.

C'est premierement que la doctrine de Christ fust fidelement preschée par [fol. 118] toutes les Eglises d'Allemaigne selon les articles qu'on auroit icy accordé, et fust diligemment declarée au peuple, et imprimée aux cœurs de tous: puis qu'on administra les Sacremens et usa on des ceremonies conformement à ces articles, tant qu'il seroit possible à un chascun estat de le faire en edification: finalement que un chascun estat regardast d'accommoder et approprier le reste qui ne seroit point accordé, pour le faire convenir à ce dont on seroit d'accord, en tant que l'edification de l'Eglise le porteroit.

Et pource que, ia long temps a, le peuple a entendu par toute l'Allemaigne que l'usage entier de la Cene, a esté institué du Seigneur pour tous, et que non seulement l'Eglise ancienne, mais celle qui a esté iusques à devant trois cens ans, l'a ainsi observé, comme aussi on l'observe encores à pre-

1) *Les Actes latins de Bucer p.* 109 *ont ici une nouvelle section avec cette inscription:* Quo modo initium Reformationis ecclesiasticae nunc faciendum.

sent en Grece, en Iudée, et par tout hors l'Eglise Romaine, où il y a des chrestiens, il fauldra incontinent abolir ceste defence du Sacrement entier, et permettre à tous la pleine communication: à sçavoir, tant du Calice que de l'aultre partie, comme aussi le conseille le Livre presenté par l'Empereur.

D'avantage, pource qu'on ne peult bien et utilement administrer, tant la doctrine que les Sacremens: sinon que les Eglises ayent Ministres propres et zelateurs de la gloire de Dieu: il sera expedient par tout l'Empire, qu'on laisse en la liberté d'une chascune Eglise, et d'un chascun estat, de chercher et prendre telz Ministres qui administrent droictement et purement, tant la doctrine que les Sacremens, selon la maniere dessus dicte et iouxte les articles qu'on aura passé. En quoy, les Evesques et aultres, qui auront puissance ecclesiastique ou seculiere, devront ayder les estatz et que nul ne les empesche.

Tiercement, pource que nul ne se peult deuement employer à faire son office, sinon qu'on luy pourveoye de ses necessitez, il fauldra aussi trouver en cest endroict quelque moyen raisonnable tant que faire se pourra, pour le commencement, comme il a esté dict, de la provision [fol. 119] des escolles.

Item, Pource que c'est une chose tant repugnante à honnesteté naturelle, et encore plus à la loy de Dieu, et aux decretz ecclesiastiques, d'avoir des Pasteurs concubinaires ou souillez de quelque aultre impudicité: D'aultre part, pource qu'on n'en peult auiourdhuy trouver de propres au ministere, qui ne soyent entachez de ceste villanie, sinon qu'il leur soit loisible de se marier: la necessité requiert, et nous contrainct inevitablement, de ne point interdire aux Ministres le sainct Mariage, et de remettre la defence des Canons posterieurs en ceste partie, en laquelle ilz n'accordent point à la parolle de Dieu, et aux plus anciens Canons, qui sont meilleurs: affin que aux poinctz principalz de ceste matiere, tous les Canons, tant anciens que nouveaux, et mesmes celuy de Dieu, soyent restituez et observez: lesquelz on a si long temps violé, avec tresgrande ruyne et irreparable de la Religion: c'est à sçavoir, qu'on ne commette point les sainctz mysteres de Dieu à dispenser à ceux, avec lesquelz il n'est pas licite à un homme chrestien de boire ne menger, et avec lesquelz communiquer spirituellement, c'est aussi grand peché que idolatrie ou sorcelerie.

Finalement, affin que durant ces commencemens de reformation l'un n'invade point les biens ou droictz de l'aultre, et que ainsi tout peril de nouveauté illicite soit reprimé: il fauldra icy presentement du consentement des deux parties ordonner et establir un iugement de la chambre, droict et equitable, suyvant la iustice, sans estre addonné à partialité, par lequel les controversies, qui se pourroyent esmouvoir, soyent decidées, et par ainsi que toute iniquité et violence soyent corrigées.[1])

Or quand nous mettons en avant ceste reformation de l'Eglise germanique, on a coustume d'obiecter, qu'il n'est pas licite à l'Allemaigne de rien changer de elle mesme en la Religion, que les aultres nations ne changent pareillement. Que la Religion appartient aussi bien aux aultres nations chrestiennes, et pourtant qu'il n'est licite d'en rien determiner sans [fol. 120] leur approbation, veu que ce qui a touché à tous, doit estre de tous approuvé. Que si les Allemans, de leur propre conseil, entreprennent de rien corriger en l'Eglise, par cela ilz ne feront aultre chose, sinon augmenter le scisme qui est à present, et nous est cause de tant de maulx, avec le gros scandale qui est par tout le monde: et que par consequent la diversité des Religions, laquelle est auiourdhuy entre nostre nation et les aultres tant deshonneste et pernicieuse, sera faicte encores plus grande, ce qui ne seroit convenable à gens craignans Dieu, et seroit trespernicieux à l'Allemaigne.

Mais il convient respondre à toutes ces choses. Puis que les Chrestiens doyvent preferer les commandemens de Christ à la volunté des hommes, d'autant que Christ vault mieulx que tous hommes, qu'il ne leur est licite de retenir ce qu'ilz congnoissent certainement avoir esté defendu par ce bon Sauveur, ne aussi de differer à recevoir, ce qu'ilz ne peuvent doubter avoir esté enioinct, et par expres commandé, de celuy qui est nostre Dieu et seul Maistre: ia soit, que tout le monde leur contredise en cela, non seulement n'approuve pas ce qu'ilz font. Car c'est une reigle perpetuelle, qu'il fault plustost obeir à Dieu que aux hommes.

Or nul ne peult nyer, que les choses que nous avons demonstré devoir estre restituées ou corrigées en l'Eglise, nostre Seigneur Iesus n'ayt clairement et estroictement commandé de les corriger et recevoir, tant par les sainctes Escriptures, que par les Canons anciens, et les ordonnances des Empereurs chrestiens. Parquoy, encores que les aultres nations ne vousissent iamais admettre ce changement commandé du Seigneur, c'est à dire une correction des vices tresmanifestes et une restitution necessaire, de ce qui ne se doit omettre: et mesme y contrevenir de tout leur povoir: neantmoins si nous ne voulions abondonner Christ, et n'estre plus de son troppeau: nous avons à escou-

1) *Les Actes latins de Bucer page* 111 *mettent en tête de ce qui suit un nouveau titre de section:* Dilutio eorum quae obiici solent, ne Germania aliquod Reformationis initium ipsa per se moliatur.

ter la voix de ce bon Pasteur, et le suyvre de tout nostre cœur, puis [fol. 121] qu'il nous donne à congnoistre si clerement sa voix, que nous n'en pouvons doubter, encor que nous le voulsissions. Car il n'est point question de choses doubteuses et obscures, tellement que quelqu'un puisse doubter de ce qui est à recevoir, ou reiecter, ou qu'il soit besoing d'attendre enseignement ou iugement, de ceux auxquelz Dieu a donné plus amples graces de son Esprit aux aultres nations. Car les choses que nous requerons sont si bien testifiées et si evidemment et au long explicquées, tant par la saincte Escripture, que les Canons, qu'en differant la reformation plus oultre, nous declarerons à haulte voix à Dieu, que nous ne voulons point qu'il regne sur nous.

La Religion voirement appartient à tous ceux qui portent la marque et le Nom de Christ: et eust bien esté convenable, que toutes les nations, qui retiennent encores ce Nom, d'un commun accord et d'un mesme courage, eussent, long temps a, advisé de corriger les vices qui sont en la Religion, pour la remettre en sa pureté. Mais cependant que les aultres nations estant empeschées, ou par ignorance de verité, ou par mauvaises cupidités, ou bien estant oppressées par la tyrannie de l'Antechrist, negligent leur salut, et ayment mieulx, que la Religion soit corrumpue que remise en son estat: il ne fault pas que pour cela nous negligeons nostre salut, et perseverions aux polutions, lesquelles attirent avec elles certaine ruyne.

Combien à la verité, que touchant la reformation que nous demandons, qu'on tache de faire, comme elle est appertement et estroictement commandée et requise de Christ et de toute l'Eglise: il n'y aura nulz chrestiens, en quelque part que ce soit, lesquelz estant deuement advertis, ne l'approuvent et louent. Quand aux aultres, comme ilz sont encores estrangers, aussi leur voix ne doit estre escoutée des brebis de Christ, mais les doit on fuyr songneusement. Finalement, veu que par ceste reformation nous monstrerons exemple de vraye pieté aux aultres nations, elles auront occasion de nous en sçavoir gré et non point de s'en [fol. 122] scandalizer, veu qu'elles en sentiront tres grand profit, et nulle incommodité.

Touchant ce qu'il y demeureroit pour un temps quelque varieté, dissimilitude entre les aultres nations et la nostre, cela ne se fera point par nostre faulte, et ne se devra appeller scisme pour nostre part. Car ce n'est point nous separer ou aliener d'aucunes vrayes Eglises, quand nous tachons de nous adioindre et adherer plus purement et pleinement à l'Eglise de Dieu, qui a esté dés le commencement; et n'est pas introduire quelque dissimilitude avec les Eglises, quand nous retrenchons ce qui s'est eslevé entre nous contraire à la foy et Religion des Sainctz, et nous efforceons de reduire tout à icelle foy.

Plustost comme ce ne seroit point une chose indecente et nuysible, mais un commencement desirable de guarison, si en un corps mutilé et plein de playes, quelques membres commenceoyent à se purger et guerir, combien que les aultres ne peussent pas si tost recouvrer leur santé: aussi quand Dieu nous fera la grace à nous Allemans, lesquelz il appelle les premiers à ce, de donner ordre à ce, que les vices de la Religion, qui sont comme playes, apostumes et pourritures, dont toutes les nations ont esté ia quelques temps deformes et defigurées, soyent purgées: cela n'introduira nulle deformité ou dissimilitude au corps de Christ, c'est à dire en l'Eglise: mais sera un commencement salutaire et necessaire, à ce que tout le corps quelque foys revienne à une mesme pureté et integrité.

Au contraire, si nous delayons à faire ceste reformation des Eglises, tant necessaire, non seulement nous differerons des aultres nations, mais nous serons entre nous mesme distraictz, divers et variables. Car Dieu n'ostera point à ses serviteurs l'esprit de constance, mais comme il a faict iusques à ceste heure, il les fera perseverer iusques au dernier souspir, en ce qu'il leur a donné. Si le reste des estatz refuse et reiecte ceste saincte reformation, ce sera non seulement pour faire les discors et differens de l'Allemaigne d'avec les aultres nations, mais la dissipation en [fol. 123] elle mesme, et irriter une horrible vengeance de Dieu et importable.

Pourtant que nostre Seigneur Iesus, lequel s'est exposé à la mort pour son Eglise, affin de la sanctifier, l'ayant purgé par le lavement d'eaue en sa parolle, et affin de se faire une Eglise glorieuse, n'ayant ridde ne macule, ne tache aucune, mais estant saincte et irreprehensible, veuille faire ceste grace à la maiesté de l'Empereur, à tous les Electeurs, Princes et aultres Estatz de l'Empire, et à chascun d'eux en son endroit, de pleinement congnoistre en quelles fanges d'ordures et en quelles miseres les Eglises de Dieu sont plongées par tout le monde: affin que comme ilz ont esté instituez par iceluy seul bon et vray Pasteur, pour estre pasteurs et gouverneurs sur son tropeau, ilz employent toute leur estude et affection, selon l'auctorité qu'ilz ont receu d'iceluy mesme Iesus Christ nostre Seigneur, auquel le Pere a donné toute puissance au ciel et en la terre, ilz mettent, dis-ie, toute leur peine effort à ce que toutes les Eglises soyent bientost par la parolle et par l'Esprit de Christ purgées et guaranties de toutes corruptions et macules, de toutes maladies et langueurs de superstition, et de mauvaise vie et dissolue, et recevoi-

vent pleine santé et integrité, en toute pieté, sainctetó et iustice: et qu'en icelles elles perseverent iusques à l'advenement de leur espoux et chef nostre Seigneur IESUS, et que par ce moyen la gloire sempiternelle du Pere celeste soit tousiours exaltée, et le salut du genre humain advancé.

Voila ce que l'Electeur de Saxe, les aultres Princes et Estatz et Ambassadeurs des absens, tenant la confession d'Auguste, et protestans pour icelle, ont respondu à l'Empereur, sur la demande qu'il avoit faicte communement à tous les Estatz, voulant avoir leur advis touchant des articles accordez et non accordez, et touchant les voyes et moyens de reformer les Eglises.

S'ENSUIVENT LES PRINCES ET ESTATZ PROTESTANS QUI TIENNENT LA CONFESSION D'AUGUSTE.[1]

Iehan Friderich, electeur, duc de Saxe.
Henric, duc de Saxe.[2]
Iehan ernest, duc de Saxe, frere de l'electeur.
Robert et Wolfgang, son nepveu, palatins, ducz de Baviere,[3] et contes de Welden,[4] et des deux pons.[5]
George, marquis de Brandebourg.
Albert, son nepveu.
Iehan, marquis de Brandebourg, frere de l'electeur.
Chrestien, duc de Holsace,[6] qui est Roy de Dannemarc.
Ernest, duc de Brunsvic et Lunebourg.[7]
Françoys, son frere.
Philippe, duc de Brunsvic.
Erich, duc de Brunsvic.
Bernin, duc de Pommerane.
Philippe, son nepveu.
Henric, duc de Mechelbourg.[8]
Ulrich, duc de Wirtemberg.
Philippe, landgraf de Hessen.
Wolgang, prince de Anhald.
Iehan et George et Ioachin freres, princes de Anhald.
Guillaume, conte de Nassau.
Philippe, conte de Nassau.
Charles et Loys freres, contes de Oetingen.
Guillaume, conte de Furstemberg.
Conrad, conte deckelbourg.
Albert et Girard freres, contes de Mansfeld.
Gontier et Henry, contes de Schartzenbourg.[1]
Loys, conte de Stolberg et Lunigstein.[2]
George et Eberard, contes de Erpach.
Michel, conte de Verstein.[3]
Le conte de Valdeck.
Le conte de Hoy.
Le conte de Ritberg.
Bernadin, baron de Stauffen.

LES CITEZ LIBRES ET AULTRES APPARTENANTES A L'EMPIRE.

Strasbourg.
Augsbourg.
Nuremberg.
Lubic.[4]
Constance.
Francfort.
Ulme.
Gostlaire.[5]
Nordlingen.
Nordhousz.
Eslingen.
Halle, en Suobe.
Memingen.
Dinckelsbuhel.
Reutlingen.
Hailproun.
Lindau.
Campten.
Isnen.[6]
Bibrach.
Giengen.
Winsthein.[7]
Wissembourg de Nortgaue.
Gengenbach.

---

1) *Cette nomenclature interrompt ici la série des documents d'une manière très-incommode. Bucer* (*Acta lat. p.* 127 *germ. fol.* 128) *la place après l'écrit de Melanchthon* De abusuum ecclesiasticorum reformatione. *Elle est d'ailleurs très-incorrecte et présente des lacunes.*
2) *Les Actes latins de Bucer ajoutent ici:* Mauritius filius eius.
3) ducz de Baviere, *manque chez Bucer.*
4) de Welden, *i. e. Veldentz.*
5) et des deux pons, *manque chez Bucer.*
6) Chrestien duc de Holsace, *dans les Actes latins on lit:* Christiernus dux Holsatiae quod Germanis sonat Holstein.
7) Lunebourg, *manque dans les Actes latins.*
8) *Lisez:* Mecklenbourg.

1) *Lisez:* Schwartzbourg.
2) *Manque chez Bucer.*
3) *Lisez:* Wertheim.
4) *Lisez:* Lubeck.
5) *Lisez:* Goslar.
6) *Lisez:* Isny.
7) *Lisez:* Windsheim.

LES CITEZ LIBRES ET AULTRES
QUI ONT LEURS PRINCES.

Bremme.
Magdebourg.
Hambourg.
Brunsvic.
Lunebourg.
Embelcls.[1]

1) *Lisez:* Eimbeck.

Hannoner.
Gottigen.
Northeim.
Halles en Saxe.
Halberstat, et quelques aultres de la derniere Saxe.[1]

1) de la derniere Saxe, *Actes latins:* in ulteriore Saxonia. *Actes allemands:* Und etliche andere Sächsische vnd Seestätt. —

Pource qu'il y avoit quelque esperance de condescendre à commencement d'accord et de reformation, l'Empereur commanda à ceulx qu'il avoit deputé de la partie des Protestans, de luy noter par ordre les abuz qu'ilz improuvent en l'Eglise, et desireroyent estre corrigez: affin que quand on viendroit iusques là, qu'on fust plus amplement adverty de ce qui seroit de faire: [fol. 126] ainsi oultre la responce commune que nous avons desia mise, furent composez deux traictez des abuz ecclesiastiques par Philippes Melancthon et Martin Bucer, lesquelz ilz presenterent à l'Empereur. D'aultant que c'est matiere conioincte avec la response faicte au nom des Estatz, nous avons advisé de les mettre consequemment apres icelle. 1)

DE LA REFORMATION DES ABUZ ECCLESIASTIQUES PAR PHILIPPE MELANCTHON. 2)

Puis que le premier et principal esgard qui doit estre en l'Eglise, est, que l'Evangile soit droictement, purement et clairement enseigné, il seroit bon et profitable de mettre en avant quelque sommaire de la doctrine Evangelique, comme une institution briefve de Dieu, des troys personnes en la divinité, de la creation, du peché originel, de Christ et finalement de tous les aultres articles du Symbole.

Il seroit aussi utile que les articles accordez fussent comprins en ce sommaire: car par ce moyen plusieurs seroyent instruictz et les Eglises petit à petit s'accorderoyent.

Il fault aussi se donner garde que les sermons ordinaires és iours de festes ne soyent delaissez, et que ceux qui president ayent la cure et esgard à ce, que les Pasteurs preschent choses chrestiennes, et utiles pour edification et convenables aux temps. Et qu'en la fin de leurs sermons, ilz adioustent une exhortation à penitence avec absolution publicque et oraisons pour les necessitez presentes, en quelque temps que ce soit.

Et pource que la coustume ancienne d'enseigner le Catechisme, et d'endoctriner et examiner principallement la ieunesse, est quasi partout en mespriz: nous sommes de cest advis, qu'entre les principaux poinctz de la reformation, soit la renovation de ceste coustume. Par quoy il fauldra faire que par les Pasteurs ou Diacres toutes les sepmaines deux ou trois heures, selon le lieu, soyent [fol. 127] employées au Catechisme, en telle sorte, que ayans convoqué les ieunes enfans et ieunes filles, on leur enseigne par ordre et le plus simplement que faire se pourra le sommaire de la doctrine chrestienne, et que par ordre on les escoute reciter le Symbole, les dix commandemens, l'oraison du Seigneur, la doctrine de la foy iustifiante, des Sacremens, de penitence, des bonnes œuvres et des afflictions. Car nous devons estimer, que la plus pure partie de l'Eglise est la ieunesse bien instituée. Parquoy, il ne fault nullement mespriser tel eage, principallement à cause que ce fruict icy entre les aultres en prouvient, que quand cestuy eage tendre est abbreuvé de la doctrine vraye et salutaire, il conceoit tout incontinent un amour envers la Religion chrestienne: laquelle puis apres, ainsi que l'eage accroist, luy proffite grandement, pour ses meurs et conditions. Et les hommes peuvent mieux iuger de toutes les doctrines, desquelles en leur ieune eage ilz ont bien apprins les elemens. D'avantage, c'est un dict assez vulgaire, que c'est beaucoup de

---

1) *Ces lignes sont de Calvin et peuvent servir d'introduction aux deux mémoires suivants.*

2) *Voyez Bucer, Actes latins p.* 115; *Actes allemands* 118*b; Melanchthon Œuvres Witt. IV. p.* 681; *et Consilia latina I.* 432; *Bretschneider, Corpus Ref. IV. p.* 542; *Hergang, Regensb. Religionsgespräch* 438. *Le mémoire fut présenté en latin et en allemand le* 17 *ou le* 18 *juillet.*

s'accoustumer à quelque chose des sa ieunesse. Puis Dieu crye et commande si souvent és sainctes lettres, que la doctrine celeste soit enseignée aux enfans.

Et pource que les ceremonies doyvent attirer et mettre les hommes en train, estans signes utiles pour advertir et enseigner les rudes, il faudra que les Prelatz facent, que les ceremonies utiles qui sont de quelque importance, soyent retenues, et que celles qui sont trop lourdes et indignes de la gravité de l'Eglise soyent abolies: comme ces images qu'on porte de çà et de là: comme aussi en aucuns lieux où la croix est si pesante, qu'à grand peine quatre la peuvent porter, etc. Item, certaines images et peinctures mensongieres et celles qui sont adorées en superstition. On doit recommander aux bons et prudens gouverneurs en chascun diocese, qu'ilz ayent à corriger et amender telles choses.

Mais il fault bien prendre garde quelz sont les Pasteurs, et aultres docteurs et Ministres de l'Eglise. Or il advient pour [fol. 128] deux causes principalement qu'on ne depute point Ministres suffisans: l'une, pource que les collateurs recommandent les ignorans et inutiles, aucunesfoys en faveur d'amitié particuliere, ou par corruption d'argent, ou pour aultres causes, qu'on ne doit point approuver: ou pource que les Evesques sans aucun esgard ny espreuve receoyvent un chascun, et d'autant qu'ilz ne sont point touchez d'aucun soing des Eglises, à ceste cause, ilz ne s'informent ny de la doctrine, ny des meurs des Pasteurs, ny ne deputent aucuns intendans, qui puissent enseigner les ignorans.

Doncques pour obvier à ces causes: premierement il fauldra deliberer touchant la collation. Il sera bon que l'election canonique soit reduicte en son entier, et ne fauldra permettre que les ignorans et mal morigerez soyent avancez au moys Papal, ny par aultres occasions.

Oultreplus, combien que nous ne vouliens pas oster le droict de patronage: toutesfoys, quand on eslira les Pasteurs, les patrons ne doyvent aucuns recevoir, qui ne soyent approuvez par quelque tesmoignage de l'Eglise, c'est à dire de gens de honneur, qui seront de l'assemblée, en laquelle il est donné pour Pasteur. Et que les Eglises puissent reiecter les meschans et non suffisans, ou remettre la cause aux Evesques, ou à ceux qui au lieu des Evesques ont la gubernation ecclesiastique.

Que les Evesques, ou ceux qui seront au lieu d'iceux, n'ordonnent aucuns que à un certain ministere de l'Eglise. Et que il n'y ayt point de Prestres oyseux, ordonnez seulement pour gaigner leur vie à lire des Messes, comme il se faict communement.

Et qu'ilz ne soyent point ordonnez devant que d'estre esprouvez: ains qu'il y ayt quelques gens sçavans et graves, auxquels soit donnée charge en chascun diocese d'examiner, et qu'iceux ne receoyvent personne s'il n'apporte tesmoignage de sa vocation à un certain ministere, et de ses meurs, puis qu'ilz esprouvent sa doctrine touchant les principaux poinctz necessaires à l'Eglise. S'ilz en [fol. 129] trouvent aucuns du tout ignorans, qu'ilz empeschent que telz ne soyent ordonnez, advertissans les collateurs, ou les Eglises, qu'ilz en cherchent d'aultres idoines et suffisans. Or s'il y en a quelqu'un moyennement sçavant, et qu'il semble povoir estre admis, qu'il soit retenu, estant par l'espace d'un moys ou deux enseigné par quelque examinateur. Car telz examinateurs ne doyvent pas estre seulement auditeurs oyseux, de ceulx qu'on ordonne: mais aussi ilz doyvent prendre la peine d'enseigner les ignorans et de les ouyr souvent.

Et que les Evesques ou gouverneurs ayent le soing et esgard, que les paovres qui sont à ordonner ayent cependant leur vie, et qu'ilz soyent pourveuz de quelques petis livres necessaires. S'ilz pensent que ceste gratuité est de trop grand fraiz et despens, qu'ilz sçachent qu'il n'y a aumosne quelconque plus saincte, que d'ayder aux paovres en leur estude, et de pourveoir aux Eglises: recongnoissans que si grandes richesses leur ont esté données pour en faire telles aumosnes. Donc ilz feront, que les paovres qui pourront estre ordonnez, ayent logis et precepteurs.

Or à celle fin, que les Pasteurs et aultres Ministres de l'Eglise, Prestres et Diacres, puissent invoquer Dieu en bonne conscience et vraye foy, que ceste loy et obligation qui defent le mariage aux Prestres, soit abolie, et que on puisse eslire gens mariez honnestes, pour estre Prestres: c'est à sçavoir pour enseigner l'Evangile et administrer les Sacrementz, que ceulx aussi qui ont esté ordonnez devant que estre mariez, puissent apres leur ordination contracter mariage honneste. Car si cela n'est ottroyé, plusieurs lieux seront sans Pasteurs, et est à craindre, que les Eglises ne soyent desolées et desertes.

Comme desia nous sçavons bien, qu'en plusieurs lieux en Allemaigne, qui sont soubz la puissance des Evesques, il y a faulte de Pasteurs. Doncques, [fol. 130] que la tradition humaine quitte la place, et que la loy iniuste donne lieu à la necessité publicque et dignité du ministere: et à celle fin, que cela soit gardé, que les lyens et obligations iniustes, qui espouvantent et destournent les gens de bien et modestes de tel office, soyent ostez.

Veritablement toutes gens modestes tremblent de tout, et de corps et d'ame, quand ilz pensent

combien grande multitude d'ames ceste loy de celibat ou inhibition de se marier, a tiré desia long temps par cy devant en damnation eternelle.

Combien doncques, que le celibat par adventure est le plus duysant et convenable, pour contregarder les richesses ecclesiastiques, toutesfoys, on doit plus avoir d'esgard au vray service de Dieu, salut des ames, et exemple publicque. Car les Prestres estans souillez de mauvaise conscience, ne peuvent invocquer Dieu, ains ilz tresbuchent en perdition eternelle et portent dommage par leur maulvais exemple aux meurs et conditions des aultres.

Si les gouverneurs ne sont esmeuz par ces causes de si grande importance, s'ilz empeschent la vraye invocation, s'ilz ne sont touché en leur cœur pour la perdition des aultres, veritablement il y aura en l'Eglise une trop aspre servitude: Parquoy nous prions que les ministres de l'Evangile soyent retirez du lien de Celibat.

C'est un abuz commun partout, par lequel Dieu est griefvement offencé, en ce que les hommes addonnez et subiectz à publique turpitude demandent absolution, et viennent à la Cene du Seigneur sans aucune vraye repentance, ia soit toutesfoys que pour la maniere accoustumée de faire ilz monstrent quelque feincte apparence de penitence. Cela vient de ce que les Evesques depuis long temps n'ont tenu compte des iugemens ecclesiastiques, comme nous declarerons puis apres. Mais toutesfoys qu'il soit commandé aux pasteurs, que prudemment ilz administrent [fol. 131] les Sacremens, ne donnans aucune absolution à ceulx qui ne promettent emendement de leur vie. Et s'ilz peuvent qu'ilz donnent à congnoistre aux iuges ecclesiastiques ou aultres Magistratz, ceulx qui seront addonnez à paillardise publique.

Que les pasteurs une fois l'an en chascune Eglise oyent leurs parroissiens par ordre, principalement les plus rudes et ignorans, les examinans de leur foy, et que cela se face au temple. Or il n'y a personne qui se puisse substraire de l'authorité du pasteur en cest endroit: car nous devons tous en particulier faire profession de nostre foy, principalement devant les bons et fideles pasteurs, quand selon leur devoir ilz le requierent.

Lors le pasteur doit admonester en prudence et gravité, mesme un chascun particulierement des choses qui sont requises, selon l'eage et conditions d'un chascun, enseignans les ignorans, de foy, des bonnes meurs et de l'usage des Sacremens.

Et à celle fin que le peuple puisse venir à la Cene en bonne et paisible conscience: il fauldra pourveoyr aux consciences de ceulx qui ayment mieulx user du Sacrement tout entier, veu qu'ilz congnoissent, que telle est la coustume ancienne. Car nul ayant en soy mauvaise conscience ne peult invoquer Dieu.

A celle fin doncques, que Dieu soit honnoré, et qu'on ayt esgard au salut de aultruy, les gouverneurs se doyvent bien donner garde que les consciences, qui ont reverence à Dieu, ne soyent blessées.

Il est aussi tout evident, que ceste ceremonie a esté instituée pour confirmer la foy és pensées craintifves et paoureuses, leur donnant consolation: aussi à celle fin, qu'en icelles on rendist graces à Dieu. Mais comment pourra la conscience navrée et blessée prendre consolation, ou rendre graces? C'estoit l'office et devoir des gouverneurs de l'Eglise de visiter et guarir ces playes secrettes. Doncques, que [fol. 132] l'abuz soit aboly: c'est à sçavoir, la prohibition du calice.

C'est un tresgrand abuz, qui est commis par tout, en ce, que les iugementz ecclesiasticques ne sont exercez, ny de la doctrine, ny des meurs des Prestres, ou du peuple.

Premierement quand est ce, que les Papes ont assemblé Conciles, pour consulter vrayement et droictement touchant la doctrine? Mais maintenant nous parlons des Eglises particulieres. Les Evesques ont leurs officiaux, comme ilz appellent, auxquelz on a donné la charge et commission des causes, qui concernent les contractz de mariages et aultres certaines inquisitions. Iceux n'entendent point leur office, ny ne le font. Mais ilz ont quelque maniere d'attrapper argent, ce qui seroit trop long à racompter.

Nous ne pourrions sans grande tristesse racompter les calamitez de l'Eglise. Nous avons en Allemaigne force tiltres d'Evesques, mais nous n'en avons point qui face son devoir. Car puis que quatre sont les principaux offices de l'Evesque, enseigner et conduire la doctrine, ordonner et examiner ceux qu'on ordonne, maintenir les iugemens ecclesiasticques, visiter les Eglises: à grand peine noz Evesques d'Allemaigne ont retenu l'umbre et ceremonie d'une seule partie: comme l'ordination sans aucune espreuve. Toutesfoys cependant ilz ont les grandes seigneuries: lesquelles gouvernans, ilz font l'office de Ducz, non d'Evesques. Or s'ilz les veullent retenir, nous n'y mettons point d'empeschement, à tout le moins, qu'ilz pourveoyvent de certains personnages qui gouvernent l'Eglise droictement: et comme il a esté dict par cy dessus, il fault qu'en une chascune Eglise certains soyent desputez, qui seront sur l'ordination et espreuve de ceux qui seront ordonnez: en telle sorte que euxmesmes ou aultres soyent deputez pour les iugemens ecclesiastiques, et qu'ilz visitent les Eglises.

Donc qu'il y ayt quelqu'un ordonné en certain lieu, ou ceste assemblée de iuges, qui exerce vraye-

ment l'office d'Evesque. [fol. 133] Car il est necessaire qu'en l'Eglise soyent aucuns suffisans gouverneurs et de doctrine et d'ordination. Il est aussi necessaire que les iugemens de doctrine, des causes et separations de mariages soyent exercez. Pareillement il est de necessité que l'excommunication commandée en l'Evangile soit remise en son entier.

Celuy qui a le tiltre d'Evesque maintienne son vicaire, ou cestuy ordre des iuges.

Or si les chappitres des chanoynes avoyent gens sçavans, craignans Dieu et exercitez: ce seroit le plus facile de recueillir telz iuges d'iceux chappitres. Mais aussi il fault adiouster d'entre les laiz, quelques gens d'honneur, graves et sçavans. Et qu'en chascun diocese, selon qu'il sera grand, plusieurs assemblées de iuges soyent establies, qu'une toutesfoys soit souveraine, laquelle, comme nous avons ia dict, soit comme tenant le lieu de l'Evesque.

Or à celle fin que les assemblées des iuges ayent honnestes gages, certaines prebendes ou revenuz des monasteres leur doivent estre assignez et appliquez à cest usage, car combien est grande la multitude de gens oyseux et nonchalans, qui sont maintenant aux chappitres et riches monasteres?

C'est une chose toute claire, que pour une petite somme d'argent on peult accorder avec les officiaux de la peine de paillardise ou d'adultere. Ceste doulceur augmente la liberté de peché. Parquoy, il fault remettre en son entier la severité des iugemens et peines. Et premierement, touchant tous crimes, cecy doit estre gardé. Que le Magistrat civil ayt son droict et authorité tout ainsi comme, selon son office, il s'enquiert et punit les forfaictz des laiz, et fauldra enseigner le Magistrat qu'il ne soit negligent à faire son office. Aussi par les peines de ses loix il doit punir les prestres surprins en crimes manifestes, comme de paillardise, adultere, larrecin, meurtre et aultres semblables. Car par authorité divine la conservation et deffension de [fol. 134] la discipline exterieure a esté commise et donnée à ce degré de Magistrat, ainsi que l'Apostre nous enseigne au tresiesme chapitre des Rom. quand il dict, que le Magistrat honnore les bonnes œuvres et qu'au contraire les malings le doivent avoir en crainte. Et de là est procedée une corruption de meurs, qui n'est pas petite, pour ce que la court ecclesiastique a empesché que le Magistrat civil ne s'informast ou punist les adulteres. Donc, que le Magistrat soit veillant et prompt, sçachant que par authorité divine il a esté estably en ce degré pour estre conservateur de la discipline. Toutesfoys cependant que les iuges ecclesiastiques exercent leur office. Et pource qu'en plusieurs lieux le Magistrat civil, par une ancienne et maulvaise coustume, est trop negligent à punir les adulteres: à ceste cause les pasteurs et iuges ecclesiastiques doivent estre plus diligens et songneux en leur office. Que le pasteur admoneste ceux qui seront subiectz et adonnez à crimes comme sont les adulteres, mespris de la Religion chrestienne, à la maniere des Epicuriens, parolles de blaspheme, pariuremens ou aultres crimes. Si estant admonesté, il ne promet changement de meurs, qu'il l'accuse à la congregation des iuges: iceux apres avoir faict bonnes informations, qu'ilz iettent la sentence d'excommunication contre celuy qui sera coulpable, donnans à congnoistre leur sentence au Magistrat civil.

Et ainsi que les iugemens soyent commis aux esleuz qui seront en certain nombre, gens graves, sçavans, et equitables: de paour qu'il ne semble que le pasteur ou quelque aultre plustost par haine ne mette le coulpable en danger, qu'il l'ait accusé estant esmeu par la forme de son office. Aussi qu'il ne soit permis au seul pasteur de ietter sentence d'excommunication sans aucune assemblée des iuges, ou sans avoir appellé quelques gens des plus apparens et honnestes de son Eglise. Car puis que ce sont iugemens de l'Eglise, plusieurs doivent estre convoquez, comme sainct Paul l'enseigne. Tyrannie [fol. 135] est ennemie à l'Eglise. Parquoy on doit eviter apparence de tyrannie, és iugemens ecclesiastiques.

On doit à telles assemblées de iuges donner charge de visiter les Eglises, là où sera faicte inquisition de la doctrine des pasteurs. Que les estourdiz qui sement faulse doctrine soyent reprimez, superstitions soyent abolies, et les images, esquelles se font les vogues; qu'on ayt l'œil sur les escoles, et que les estudes soyent bien conduictz.

Aussi les Imprimeurs ne sont à laisser derriere, car c'est une chose de grande importance, de sçavoir quelz livres sont miz en avant, et se bien donner garde que faulse doctrine ou libelles diffamatoires ne soyent espanduz. Donc que le Magistrat depute aux Imprimeurs certains iurez, et qu'il ne soit permis d'imprimer livres qui ne soyent approuvez par iceux. Aussi qu'inquisition soit faicte des meurs des pasteurs et du peuple: si on trouve que le pasteur ayt commis quelque meschanceté, qu'il soit puny par les peines rigoreuses des loix; et de tant moins il fauldra laisser passer les paillardises et adulteres des Prestres pource que nous demandons que le mariage leur soit ottroyé. Parquoy ces forfaictz doivent estre puniz par peines tresrigoreuses du corps.

Aussi que les visitateurs ayent esgard sur les comptes du thresor des Eglises, et facent que les gages soyent fidélement payez aux Pasteurs, Dia-

cres et maistres des escoles. Et les escoles ne sont pas seulement pour semence des Eglises, mais là on y dresse les espritz à quelque maniere de vivre que ce soit. Mesme les escoles sont les fontaines d'humanité, en toute la vie, et icelles estans mesprisées il fault necessairement que plusieurs tenebres s'ensuyvent, confusion de religion, superstitions, destruction des loix, letres et artz, oubliance d'antiquité et des hystoires, ou humanité en meurs: finalement une barbarie infinie, en toutes les parties de la vie. A ceste cause tous sages gouverneurs ont iugé l'establissement des escoles estre principalement utile à la chose publique et icelles bien ordonnées, [fol. 136] estre la principalle decoration et aornement des Citez. Combien donc par plus forte raison doit on maintenir les escoles en l'Eglise? esquelles est contregardée et avancée la doctrine de l'Evangile, et toutes bonnes sciences, utiles tant pour expliquer la doctrine celeste, que pour gouverner les aultres choses qui concernent la vie de l'homme? Et en cecy nous devons estre esmeuz par la coustume de l'Eglise de tout temps. Car l'Eglise n'a iamais flory sans escoles. Dieu a voulu que certaines congregations fussent au tabernacle que Moyse avoit edifié, et puis apres au temple, non pour aultre cause sinon à celle fin qu'illec l'estude de la loy divine et d'aultres bonnes sciences eust vigueur à cause de l'assemblée et que la ieunesse fust entretenue et exercitée. Pour ceste cause Samuel en sa ieunesse a esté mené au tabernacle, comme à une université: puis Elie, Elisée, Iehan Baptiste, CHRIST, ont eu une tresgrande multitude d'auditeurs. Les Apostres aussi ont gardé ceste coustume, comme il appert par Irenee qui testifie que S. Iehan n'a point seulement enseigné la multitude des gens non lettrez, mais aussi qu'il a eu aucuns auditeurs permanens, qui s'estoyent du tout addonnez à l'estude, lesquelz il avoit de coustume d'enseigner familierement, mesmes hors les assemblées de toute l'Eglise. De là sont sortiz les collieges anciens: et c'estoit aussi une chose bien profitable qu'on eust telles escolles: lesquelles rendoyent tesmoignage de la doctrine qui avoit esté receue des Apostres: et contregardoyent la sentence d'iceux. A ceste cause ces escolles anciennes sont souventesfoys alleguées, et pour l'amour d'icelles leur succession d'ordre en ordre est louée, d'autant qu'elles estoyent comme certains tesmoings de la doctrine Apostolique. Maintenant ces louenges sont transferées et applicquées pour amplifier leur puissance, puis apres que les richesses, domination royale et boubance, ont esteinct l'estude des collieges, grosses tenebres se sont fourrées dedans l'Eglise, et de là est venue la theologie des moynes, meslée avec une sotte et ignorante philosophie, et superstitions. [fol. 137] Et maintenant elle est envieillie et caducque. Parquoy les saiges gouverneurs doyvent donner ordre, que de rechef, la vraye et pure doctrine de Christ soit enseignée aux escoles, à celle fin que la verité non corrumpue, puisse estre communicquée aux pasteurs.

D'avantage, pource qu'on aura faulte d'un grand nombre de Pasteurs, en chascune contrée, paovres escoliers doyvent estre nourriz du bien publicque, lesquelz apres qu'ilz auront apprins la doctrine chrestienne, pourront estre ordonnez sur les Eglises. Ceste est la vraye et ancienne coustume de l'Eglise.

Noz adversaires s'escryent si souvent à l'encontre de nous, que nous ne tenons compte de la coustume de l'Eglise: combien que eux mesmes ont destruict totalement ces institutions, tant utiles, des Prophetes et Apostres. Or à celle fin, quelles soyent remises en leur entier et aussi conservées: il faul- dra que les gouverneurs y employent tout leur effort, en telle sorte que les escoles florissent, et que la doctrine salutaire soit advancée: à celle fin que ceux qui s'addonnent à l'estude, lesquelz puis apres doyvent estre ordonnez sur les Eglises, soyent preparez, entretenuz et enseignez.

Or il convient corriger deux choses es universitez: c'est à sçavoir les doctrines, et la discipline. Les gens bien sçavans et prudens pourront prescrire l'ordre d'enseigner les artz et sciences, en sorte que la ieunesse ne s'applicque point seulement es sciences prophanes, mais aussi quelle apprenne la doctrine chrestienne: d'avantage, qu'elle soit reduicte à la vraye philosophie et que la Dialectique soit purement et prudemment enseignée, en reiettant ces bourdes sophistiques: puis aussi, que la physique et mathematique s'ensuyvent, qu'on apprenne à bien parler et escrire: mais ceste partie de doctrine est trop longue pour estre toute comprinse icy, et aussi on la doit constituer en chascuns lieux, selon le iugement des sçavans et entenduz.

La restitution de la discipline requiert l'authorité et diligence des Princes, [fol. 138] et Magistratz. Car il est necessaire que les meurs soyent reglez par une plus grande severité: et que la ieunesse soit contenue en certaines limites, la reduisant à exercices chrestiens. Il fault aussi restraindre la trop grande liberté, defendre les bancquetz oultre heure, tout habillement deshonneste, comme de gaudisseur et de gendarme. Ceste reformation ne pourra avoir lieu si les Magistratz par bonne peine ne punissent les rebelles.

Mais tout ainsi, que Demosthene appelle l'argent les nerfz de la guerre, aussi il fauldra avoir quelques revenuz, pour establir et maintenir tous ces degrez: comme pour nourrir les Pasteurs, les Iuges, escoliers et regens. Et il en y a assez, moyennant qu'on les employe à bien.

On pourra faire facilement que la noblesse, qui est es chappitres, iouira de la plus grand part des revenuz: toutesfoys aucuns chappitres et Monasteres seront transferez et appliquez à ces trois degrez: c'est à sçavoir, pour accroistre les gages des Pasteurs, et des Diacres: puis pour ordonner les assemblées des iuges et les escoles, esquelles non seulement on donnera gages aux maitres et regens, mais aussi la vie moyenement aux paovres escoliers: et à celle fin que cela se face plus facilement, les riches monasteres seront transferez à ces usages, esquelz maintenant on ne nourrist que gens oyseux et ne sçachans rien faire. Et vauldroit beaucoup mieux que ceste maniere de gens fust du tout abolie, que les fideles pasteurs avec leurs femmes honnestes et enfans craignans Dieu eussent indigence, ou ceulx qui sont es escoles: ou que les Eglises fussent sans pasteurs: ou que les estudes des letres fussent delaissez: veu que Christ dict: que l'ouvrier est digne de son loyer, et sainct Paul dict: Que nul ne bataille pour aultruy à ses propres gages. Le commandement de Dieu est tel que les gages de ceulx qui apprennent et enseignent soyent donnez pour ceste bataille de l'Eglise. Et pour ceste cause ces richesses [fol. 139] lesquelles ilz tiennent maintenant, ont esté données en pur don par les bons Roys et Princes. Or c'est une chose inique, que ceux qui ne servent à rien sinon qu'à menger ce que les aultres ont amassé, ravissent les gages qui ne leur appartiennent, et que ce pendant ceux qui portent le dur faiz et à enseigner et à gouverner, meurent de faim. Mutation doit estre faicte en ces choses par l'authorité et conseil des bons et sages Roys et Princes.

Or quant aux monasteres des vierges, il est expedient d'absouldre de tous vœuz ce sexe tant infirme. Tousiours ceste reigle doit estre devant les yeux des bons et sages gouverneurs, que la vraye invocation de Dieu ne doit point estre empeschée: entant qu'iceluy ne peult estre vrayement invoqué en mauvaise conscience: qu'il ne fault point retirer les ames du vray Dieu, pour les ietter en damnation eternelle. Or il est tout evident, qu'en si grande infirmité de ce sexe les consciences de plusieurs sont tresgriefvement tourmentées. Parquoy ces vœuz doyvent estre aboliz. Et toutesfoys il fault avoir esgard aux paovres filles, principalement à celles qui sont de noble lignage, c'est assavoir que les revenuz soyent tous les ans recueilliz par certains recepveurs, pour les appliquer à ces usages, et ce par quelque ordre. Car il ne nous semble pas estre utile, qu'aux villages ou lieux desertz, il ait assemblées de vierges. Mais si on trouve bon que quelques monasteres de vierges soyent convertis en escoles de filles de noble lignage et d'aultres, que cela se face aux villes, où il y a honneste discipline. Et que sur icelles on ordonne femmes honnestes, craignans Dieu, et de bonne gravité. On requiert aussi que telles escoles de filles soyent sans obligation à vœuz, esquelles escoles les filles de gentilz hommes et aultres soyent instruictes es letres et doctrine de l'Evangile, s'adonnans à exercices chrestiens et bonnes meurs, se pouvans marier quand bon leur semblera.

Ceste est la forme de l'assemblée treshonneste des femmes et filles, lesquelles iadis servoient au temple, en laquelle [fol. 140] assemblée Anna prophetesse a esté comme la maistresse des aultres. Dieu Pere de nostre Seigneur Iesus Christ, qui a esleu pour soy son Eglise, en laquelle il soit loué en la vie eternelle, la reforme, deffende et accroisse. Amen.

AULTRE RECUEIL DES ABUZ ECCLESIASTIQUES, FAICT PAR MARTIN BUCER.[1]

Le Livre presenté par l'Empereur contient entre aultre chose, qu'il fault restituer à la reigle des Apostres et des Conciles anciens, les elections canoniques, les examens et promotions.[2] Or quant aux elections, la reigle des Apostres requiert que celuy qui est esleu au ministere soit irreprehensible et ayt bon tesmoignage, non seulement de ceux qui sont domestiques de l'Evangile, mais aussi de ceux qui en sont encores hors. Les Canons anciens selon ceste reigle requierent que nul ne soit receu au ministere, sinon qu'il soit approuvée par le tesmoignage et consentement du clergé et du peuple.[1]

Et en election d'un Evesque, ilz requierent la subscription du clergé, le tesmoignage des gouverneurs, avec le consentement de toute la multitude:

1) *Aussitôt après son retour Bucer publia ce mémoire séparément sous ce titre:* Abusuum ecclesiasticorum et rationis qua corrigi eos abusus oporteat, indicatio, Imperatoriae Maiestati in Conciliis Regensburgi postulanti exhibita per Martinum Bucerum. Argentorati MDXLI. mense Augusto. 24 pages in-4°. *On le trouve aussi dans ses Actes latins pag.* 214 *ss.*

2) *Ici Bucer met un titre de paragraphe:* de electione.

1) Dist. 24. ca. Episcopus.

afin que celuy qui doit estre pasteur de tous, soit esleu de tous. Ce sont les parolles du Pape Leon en son Epistre 87 en laquelle il testifie que ces choses, comme il les descrit, sont observées en l'election de l'Evesque, par ceux qui congnoissent la reigle des Peres, et la doctrine des Apostres. [1]) A cela s'accorde ce qui est ordonné de l'election des Evesques et aultres ministres au Code: Quomodo oporteat Episcopos. Item, de sanctissimis Episcopis.

Et sainct Gregoire escrivant aux Eglises, de l'election des Evesques, commect tousiours la charge d'eslire, au clergé, au conseil et au peuple, ou au clergé, au prince et au peuple, selon que le gouvernement de la ville estoit.

[fol. 141] C'est donques un abuz, que auiourdhuy les clercs et les Evesques sont ordonnez sans l'election et consentement du conseil et du peuple, ou de ceulx qui ont le gouvernement des villes. Parquoy veu que les reigles des sainctz Peres commandent de ne mettre Evesque par force, et sans qu'il soit demandé du peuple et disent que la raison ne permet nullement qu'on repute pour Evesques, ceulx qui n'auront point esté esleuz par le clergé et demandez par le peuple: on doit restituer aux Eglises le droit de constituer leurs Evesques, afin que celuy qui doit estre pasteur de tous soit aussi esleu de tous. Ainsi des Curez on doit avoir le consentement des Eglises, au service desquelles on les depute, quiconque ait le droict de les presenter.

De l'Examen.

Pource qu'il est necessaire que les ministres ecclesiastiques soyent de bonne estime et irreprehensibles: les sainctz canons [2]) commandent d'examiner et esprouver ceulx qu'on doit eslire au ministere. Et ordonnent que cest examen soit faict devant toute l'Eglise, [3]) afin que quiconque aura quelque chose à redire sur celui qui est esleu, le puisse mettre en avant. Et cela a esté tousiours observé anciennement.

Car c'est une chose, comme dict sainct Cyprien, [4]) prinse de l'authorité de l'Escripture, comme il le prouve par tesmoignages, que les prestres en la presence du peuple et devant les yeux de tous soyent esleuz, afin que celuy qu'on reccoit soit approuvé digne et idoine par le iugement et tesmoignage de tous. Puis tantost apres il dict: Dieu commande que le prestre soit constitué devant toute la synagogue, c'est à dire, il demonstre qu'on ne doit point eslire prestre, sinon en l'assistance du peuple et de son sceu, affin que devant tous, ou les vices des mauvais soyent decouvers, ou les merites des bons soyent congneuz, et ainsi que la promotion soit iuste et legitime, quand elle aura esté examinée par la voix et iugement de tous.

[fol. 142] La maniere est diligemment exposée par Iustinien en ses constitutions nouvelles: Quomodo oporteat Episcopos. Item, de sanctissimis Episcopis, laquelle forme il fauldra suyvre.

Il y a doncques aussi bien en cest endroict un gros abuz, que les promotions se font sans examen: car excepté quelques parolles frivoles, on n'observe rien de tout cela. Les suffragans, qui en font l'office, interroguent bien par trois fois touchant ceulx qu'ilz veulent promouvoir: sont ilz iustes, sont ilz dignes? il y a quelques gens apostez qui respondent: ilz sont iustes, ilz sont dignes: mais ce sont gens qui ne les congnoissent. Parquoy c'est pure moquerie de tout ce qui s'y faict, et un pariure en chose si digne et si sacrée.

Il est doncques besoing d'oster un tel abuz, et remettre en usage la forme et severité de bien et deuement examiner, comme elle est declarée aux Canons et autentiques.

De la forme d'ordonner en office Ecclesiasticque.

Les Canons anciens commandent que chascun Evesque ordonne ses clercs, et chascun metropolitain ses Evesques, non pas luy seul, mais avec les Evesques de la province, ou pour le moins deux d'entre eulx. Que si le metropolitain estoit absent, lors ilz veullent que pour le moins trois Evesques des plus prochains, facent l'ordination, en telle sorte neantmoins, qu'ilz n'ordonnent sinon celuy qu'ilz auront trouvé digne et propre par examen legitime. Et ceste estoit anciennement la confirmation des Evesques, dont il est parlé en plusieurs Conciles. [1])

C'est donc un abuz, que le Pape s'attribue la puissance, de promouvoir tous Prestres, quand il en est requis, et de confirmer tous les Evesques.

Parquoy il fauldra restituer à un chascun Evesque la promotion de son clergé, aux metropolitains et Evesques voisins, l'ordination et confirmation des Evesques, [fol. 143] et les astraindre à ceste loy, de ne ordonner ou confirmer nul, qui ne soit deuement esprouvé, et approuvé, par examen canonicque.

Et pource, qu'ordonner Evesques ou Prestres, c'est les deputer à certain ministere ecclesiasticque, pour s'y employer fidelement: on ne doit nullement

1) Dist. 63. ca. Vota. 2) Au Concile de Nice c. 9. et plusieurs aultres. 3) Au Concile de Carthage c. 51. 4) Ep. 4 du 1. livre.

1) Au concile de Nice c. 4; de Carthage c. 13; de Chalcedoine c. 27; de Sardice c. 6.

permettre ne porter, qu'on face des ordinatíons à ie ne sçay quelz tiltres vains et volages, sans certain office. Il fauldra aussi oster cest abuz d'ordonner absolument, selon qu'il a esté defendu au Concile de Chalcedoine:[1]) c'est à dire sans enioindre et assigner certain office en quelque Eglise, auquel s'employe celuy que on ordonne.

Et puis que nul ne peult suffire à plusieurs ministeres: il fauldra aussi oster cest abuz, que d'ores enavant nul n'ayt plus d'une charge en l'Eglise, et qu'on ne commette point diverses paroisses, ou Eveschez à un seul homme: selon qu'il a esté interdict au seule Concile de Chalcedoine[2]) et plusieurs aultres.

Il fauldra pareillement prendre garde que les Evesques ne prennent rien pour leur promotion, et que nul ne soit advancé, ou pour argent, ou pour aucune recommandation mondaine. Car les Canons tiennent pour simonie telles insinuations oblicques, et les punissent griefvement.

Comment ceulx qui ont office s'en doyvent acquiter.

Il fault corriger cest abuz, de supporter un homme, qui neglige sa charge et encores beaucoup moins doit on porter ceulx qui sont absens de leurs Eglises, pour quelques causes que ce soit. Car les Canons et les loix defendent à tous Evesques de laisser leurs Eglises longtemps, mesmes quand ce seroit pour le profit d'icelles, et qu'ilz seroyent du conseil estroict de l'Empereur. Si quelqu'un deffault, il est ordonné qu'il ne receoyve point le revenu de son Eglise: si quelqu'un est absent plus d'un an, il est commandé de le deposer.

Les mesmes loix et Canons ne permettent [fol. 144] point à un Evesque de faire residence perpetuelle en quelque lieu de son diocese hors son Eglise, ou s'entremettre de quelque affaire quel qu'il soit, d'autant, que par ceste occasion il seroit empesché et distraict de sa charge, et qu'il ne pourroit vacquer à son devoir. Et singulierement veullent, que tous Evesques et tous clercs soyent tellement libres de toutes solicitudes mondaines, qu'il ne leur soit licite de prendre tutelles des enfans ou curatelles des vefves.

Ces choses ont esté ordonnées en divers Conciles: à sçavoir, au Concile de Nice, can. 6; d'Anthioche can. 3 et 11; Laodicée can. 42; Sardice can. 3, 7, 9, 11, 12, 16; Constantinoble can. 6; Chalcedoine can. 3; Carthage canons 23, 57, 72, 109. Aux Autenticques: Quomodo oporteat Episcopos. Item, Ne quis oratoria. Item, de sanctissimis Episcopis.

1) Can. 6. 2) Can. 10.

Et comme ainsi soit que le principal office d'un Evesque soit d'enseigner le peuple, il ne fault permettre, que les Evesques facent cela par aultruy. Car comme S. Paul commande, il fault eslire ceulx qui sont propres à enseigner et aussi voluntaires.

Pareillement les Evesques doyvent en propre personne visiter les Eglises de leur diocese. Pourtant les sainctz Peres ont voulu les dioceses estre tellement mesurez et limitez, que chascun Evesque peust tous les ans en personne aller d'Eglise en Eglise, et luymesme congnoistre du gouvernement d'icelles. Et pourtant il fauldra aussi adviser à ce, que les Canons commandent d'instituer nouveaux eveschez, là où le peuple sera creu: affin que nulle cité fort peuplée ne soit despourveue d'Evesque. Pareillement les Prestres ne doyvent estre occupez à aultre chose sinon à enseigner le peuple, et prescher la parolle de Dieu, administrer les Sacremens, et veiller à la discipline. Pourtant au Concile de Romme, soubz sainct Gregoire, sont excommuniez les prestres, lesquelz negligeant la charge d'enseigner, vacquent à chanter en l'Eglise. Le mesme concile defend aux Diacres de s'occuper en chantreries ecclesiasticques, laissant derriere leur propre office, [fol. 145] qui est de dispenser les aulmosnes, assister à l'Evesque, et aux prestres, en la discipline.

Il fault doncques incontinent qu'il se pourra commodement faire oster cest abuz, qu'on departit le revenu des Eglises en certaines prebendes, et qu'icelles prebendes soyent conferées à gens qui n'ont aultre office que de chanter et faire le service, comme on appelle. Car apres qu'on aura ordonné le revenu, qui doit estre employé aux gages de ceux qui ont les principaux offices et plus necessaires, comme les Evesques et les Prestres, qui sont dispensateurs de la doctrine et des Sacremens, et correcteurs des vices: Item les Diacres et soubz Diacres, qui doyvent avoir principallement le soing des paovres et des aulmosnes: Le reste du revenu doit estre appliqué aux paovres et aux escoliers qu'on prepare au service des Eglises, et assigne à un chascun selon que requiert sa necessité; laquelle distribution se faisoit anciennement par l'authorité de l'Evesque et des prestres, non pas toutesfoys sans le conseil des Diacres. Mais pource que par le mauvais gouvernement du clergé, tout cest ordre a esté renversé: il seroit expedient de mettre remede à la confusion qui est maintenant, tel que le mit Ioas roy de Iudee. Car pource que les Prestres tournoyent à leur prouffit particulier, tout ce qui s'offroit au Temple, il ordonna son scribe sur les comptes avec le grand sacrificateur, affin que rien ne perit par fraude (2 Rois 12, 6 suiv.). Ainsi auiourdhuy il seroit utile, qu'on adioingnit aux Prestres et Diacres, quelques hommes de bien d'estat seculier, comme

tesmoings et contrerolleurs. Et cest exemple ne seroit pas nouveau. Car S. Ambroise tesmoigne que l'Eglise du commancement a eu des Anciens, sans le conseil desquelz il ne se faisoit rien, et que ceste coustume s'est esvanouye par la nonchallance, ou plustost par l'arrogance de gens sçavans, entant que ilz ont voulu avoir seulz toute authorité. D'avantage puis que les Canons veulent que les seculiers ou laiz, soyent admis à l'election et examen des prestres, et ne les exclud point de la discipline: en [fol. 146] cela ilz donnent à entendre, que c'est chose convenable à leur office, d'avoir congnoissance des choses moindres.

Et affin que les Evesques et prestres ne soyent occupez en affaire seculier, il fault aussi remettre ce canon en usage, c'est que chascun Evesque et chascune Eglise ayt son receveur et deffenseur et visseigneur, qui ayt la charge des possessions, champs et aultres revenuz, à ce que les Evesques et prestres ne soyent aucunement distraictz de la predication et des admonitions. Il fault aussi par un mesme moyen, pourveoir que les aultres estatz ecclesiastiques s'aquitent de leurs offices, et que nul qui negligera son office ne receoive pension de l'Eglise, mais qu'on en mette d'aultres en leur lieu. Et pource que les Canons requierent que les pensions soient moderées selon le merite d'un chascun office, il fault aussi bien oster l'abuz qui est maintenant: c'est qu'on donne aux petis enfans ou à gens ineptes telle pension, et aucunesfoys plus grande qu'à ceulx qui servent continuellement et beaucoup plus utilement à l'Eglise. Oultreplus, affin qu'on puisse tousiours avoir ministres propres, il ne fault pas seulement qu'il y ayt escoles par les Eglises: mais fault aussi nourrir escoliers: pour les apprester au ministere, comme le concile de Vase le commande. Telz estoyent anciennement ceulx qu'on nommoit lecteurs, chantres et acoluthes. Car l'ordre estoit de monter par ces degrez pour parvenir en office de prestre ou d'Evesque.

Or pource que le principal et le plus necessaire ministere de l'Eglise est de la doctrine, puis aussi que tout ce qu'on lit, qu'on chante, qu'on prie, ou qu'on expose au peuple doit servir à edification, tellement que rien ne soit faict ne mis en avant, sinon ce qui peult edifier toute l'assemblée, comme sainct Paul clerement l'enseigne (1 Cor. 14, 26): il fault aussi reduire les canons qui commandent de ne rien lire, chanter ou prier en l'Eglise qui ne soit prins des sainctes lettres, ou conforme à icelles. D'avantage, que mesme les choses divines soyent ordonnées en telle façon et reverence, qu'il y ayt bonne [fol. 147] gravité et vraye edification de foy.

Ainsi comme requiert le Livre mis en avant par l'Empereur, il fault diligemment reveoir et corriger toutes les leçons, prieres et chantreries receues auiourdhuy en l'Eglise, pour retrencher tout ce qui ne convient point à la saincte Escripture, et moderer mesme ce qui y est conforme, afin que la saincte Escripture ayt son lieu comme il appartient. Car les plus anciens Canons ne permettent point de rien lire ou chanter en l'Eglise sinon l'Escripture.[1]) De là vient que le Concile de Cesarée en Trulle commande que le clergé et le peuple soit enseigné seulement des letres divines, et commande de brusler les faulx martrologes. Neantmoins le Concile de Carthage permet de lire les hystoires des Martyrs au iour qu'on en faict la memoire.[2])

Pareillement puis qu'aux Sacremens le mystere de nostre redemption doit estre sainctement dispensé, et la foy principalement edifiée, il est besoing d'exposer diligemment au peuple tout ce qui se dit et faict en iceulx, affin que la foy du peuple receoyve accroissement par l'ouye de la parolle de Dieu: et que tous les assistans puissent respondre en vraye foy Amen, à toutes choses. Ce que ordonne aussi l'Empereur Iustinian.[3])

Car c'est un trop mauvais abuz de mettre tellement en spectacles les mysteres de nostre foy: que le Ministre soit barbare au peuple. Car selon le iugement de l'Apostre, on peult à bon droit appeller cela folie enragée quand le Ministre propose en langue incongneue à ses auditeurs les choses dont il les devroit enseigner, et emflamber leurs cœurs, et les recite tellement, qu'iceux n'y peuvent rien mordre.

Et puis qu'il est tout notoire, que le peuple ne receoit point en telle reverence qu'il devroit les sainctz mysteres representez par les Sacrementz et qu'il constitue plus sa fiance en l'œuvre du ministre que au benefice de Iesus Christ, (car la pluspart du monde pense s'estre bien acquitté quand ilz ont esté present aux Sacrementz, sans foy, ne sans repentance, [fol. 148] ainsi que toute leur vie le demonstre) pour ceste cause il fauldra restituer l'observation de l'Eglise ancienne: c'est que le baptesme, excepté en dangier de mort, ne soit administré qu'en certain temps et en singuliere reverence et ce devant toute l'Eglise, affin que le Sacrement soit deuement honnoré.

D'avantage que tout le mystere soit explicqué en telle sorte, que tout le peuple entende, que ceulx qu'on baptise sont baptisez en la mort de Iesus Christ, pour estre ensepveliz avecque luy, et mesme estre vestuz de luy: et ainsi qu'en vraye foy il recongnoisse là le benefice de Christ, et y establisse toute sa fiance, non pas en l'œuvre externe.

Il ne fauldra pas mettre moins de diligence

1) Au Concile de Laodicee c. 4. 9. 2) Can. 47. 3) De sanctis episcopis.

à restituer l'honneur et le vray usage de l'Eucharistie.

Pour le premier il fauldra oster ceste grande multitude de Messes. Sainct Hierosme et sainct Augustin n'osoyent pas approuver mesmes de leur temps, qu'on en celebrast tous les iours: combien que pour lors il y eust bien aultre discipline en l'Eglise, pour sçavoir lesquelz on devoit admettre au Sacrement ou reietter.

Car quand ce venoit à faire le mystere, on faisoit commandement à tous ceulx qui n'estoyent pas encores baptisez, ou qui estoyent de mauvaise vie, ou qui ayant commis quelque crime, n'avoyent pas encores faict penitence, ne receu absolution, de se departir, et ne permettoit on point à personne d'assister à la consecration, sinon qu'il fust tenu digne de recevoir le Sacrement. En laquelle discretion on avoit si grand esgard que sainct Chrysostome a escript de sa personne: [1]) Ie bailleray plustost ma vie que le Corps du Seigneur à un homme qui en sera indigne, et plustost souffriray qu'on espande mon sang, que de conceder ce sang tant sacré à un homme indigne. Et de vray, si l'homme se rend coulpable du Corps et du sang de Iesus Christ, en les recevant indignement, celuy qui les donne, ou aucunement communique à ceulx qui en sont indignes, l'enveloppent [2]) en [fol. 149] semblable damnation. Pourtant en l'Eglise ancienne on ne tiroit point la courtine iusques à ce que toutes gens de vie impure et dissolue se fussent retirez.

Il fauldra doncques oster ceste grande multitude de messes, et n'y admettre personne, sinon ceux qu'on iugera estre dignes de la communion, et fauldra aussi diligemment exhorter tous les assistans à communiquer. Car ce Sacrement n'est pas institué pour estre regardé, mais pour estre receu. Pourtant anciennement on commandoit à tous les assistans de le recevoir sur peine d'excommunication. Car le Pape Calixte dit que les Apostres l'ont ainsi institué, et que l'Eglise Romaine l'a observé. [3]) Et en un aultre lieu, semblable constitution est alleguée des Canons des Apostres. Parquoy sainct Chrysostome a eu droict iugement, disant que le ministre faict en vain l'oblation et en vain se presente à l'autel, quand nul ne communique, veu que tous ceulx qui sont indignes de la communion s'en doivent aller quand la consecration se faict. Ce que aussi le Diacre commandoit en l'authorité de l'Eglise de Christ. Il adiouste puis apres que celuy qui est indigne de participer au Sacrement, n'est pas digne d'avoir la communion des prieres. [4]) D'avantage, affin que le peuple, comme faict maintenant la pluspart, ne mette quelque fiance en son œuvre, ou en celle du prestre, soit en regardant ou oyant, ou en chantant, ou mesmes en recevant le Sacrement, il sera besoing que le mystere soit clerement expliqué à tous, comme Christ l'a institué, et l'Eglise ancienne l'a observé, affin que tous prient avec le prestre en vraye foy, et en concorde mutuelle, participent du mesme Sacrement, à ce que Christ vive de plus en plus en eulx et eulx en luy. Car ce qu'a escript S. Chrysostome en un aultre passage, [1]) est vray, c'est qu'il n'y a pas maintenant une telle raison qu'au viel Testament, qu'il ne soit licite au peuple de participer en tout ce que le prestre recoit, pource que maintenant on presente un mesme Corps et un mesme Calice à tous, que tous font [fol. 150] une oraison et action de graces commune, que tous donnent et receoivent mutuellement une mesme paix et qu'il n'y a pas inconvenient si le peuple parle avec le prestre en faisant le mystere, veu que lors ilz chantent hymnes spirituelz avec les puissances celestes, Cherubins et Seraphins. Iusques icy sont les motz de sainct Iehan Chrysostome.

Puis donques que ce sainct Sacrement n'a esté institué sinon à ceste fin que nous avons dict, et n'a iamais esté aultrement observé en l'Eglise ancienne: veu aussi que le vray honneur de ce sainct Sacrement est de recevoir en iceluy la communion de Christ par foy, affin que chascun profite en son endroit en la vie de Christ: au contraire, veu qu'en tant de messes privées, qui se font en un mesme temps et en divers angletz d'un temple, pour separer toute l'assemblée en divers troupeaux: Item, en ces pompes ou processions où le sainct Sacrement est seulement monstré ou porté, il y a une faulse et perverse fiance colloquée au regard et en l'honneur externe, et le vulgaire mesle beaucoup d'affections charnelles, selon que chascun est affecté. Tiercement, puis que ce Sacrement est presenté vulgairement à tous ceux, auxquelz il devoit estre caché, il sera necessaire d'oster ceste multitude de Messes, en mesme temps et en une mesme congregation. Item abolir toutes ces monstres et processions n'agueres inventées, et multipliées, la pluspart pour avarice seulement, ou pour superstition, reduisant le monde diligemment au vray usage et salutaire.

Car puis qu'un mesme Christ, et une mesme communication d'iceluy, et une mesme memoire de sa mort peult suffire à toute l'Eglise, quelque peuplée qu'elle soit: puis aussi, que sainct Paul expressement commande que les chrestiens s'attendent l'un l'aultre à la saincte Cene, pour la celebrer ensemble, affin que comme tous sont un pain et un corps, aussi

1) Hom. 83. sur S. Mathieu. 2) *Lisez:* s'enveloppe.
3) Ca. per acta, de Consecr. Dist. 2. et 1. dist. ca. omnes.
4) Hom. 3. sur l'Ep. aux Ephesiens.

1) Hom. 18. sur la 2. aux Corinthiens.

que ilz participent d'un pain et d'un calice, qu'est ce, que peult faire une telle multiplication de Messes en chascun anglet [fol. 151] d'un Temple pour les premiers venans, et pour l'affection inconsiderée d'un chascun: sinon que les hommes se fient plus en l'œuvre du prestre qu'en la grace de Christ: et en amyellant leurs consciences en faulse et pernicieuse consolation, soyent plus hardis à mal faire, sans estre incitez à quelque penitence ou renouvellement de vie en Christ.

Pareillement les monstres du Sacrement, et les façons de le porter, soit qu'on le face pour honneur, ou contre les adversitez, comme alencontre de la gresle, ou du tonnoirre, contre le feu ou l'eaue, contre les ennemys: comment se peult-il faire qu'elle ne conferme et establisse une vaine fiance en l'œuvre exterieure de regarder et honnorer le Sacrement?

Parquoy il fauldra abolir toutes ces nouvelles inventions, et reduire la coustume ancienne, ou plustost l'institution du Seigneur, c'est de celebrer le Sacrement pour une saincte commemoration de la mort du Seigneur: laquelle se faict en participant du pain et du calice, et qu'il n'y ayt qu'une Cene pour un peuple. Car les Anciens n'ont iamais entendu, que ce Sacrement fut repeté en un mesme iour, sinon quand le Temple n'estoit point capable de recevoir tout le peuple, pour la multitude: et ainsi que apres le mystere finy il entroit nouveau peuple, lequel ne devoit pas estre privé non plus de la communion. Que on regarde touchant cela le mandement du Pape Leon, qui est allegué aux decretz.[1])

Il y a grande raison, qui doit esmouvoir les Princes et Evesques de mettre toute peine qu'ilz pourront à corriger ces grans abuz, qui sont survenuz en ce Sacrement, et l'ont quasi corrumpu: qui les doit aussi esmouvoir à en restituer le vray usage. C'est que quiconque est en faulte, que ce sainct Sacrement soit indignement traicté, il se constitue coulpable du corps et du sang du Seigneur, et oultre maladies et mort corporelle, il merite les peines lesquelles sont preparées à ceux qui foulent aux piedz le Filz de Dieu, et polluent le sang de son Testament, etc.

[fol. 152] Il y a aussi un abuz fort pernicieux sur les enfans des chrestiens. Car comme ainsi soit, qu'on ne les puisse instruire devant le baptesme: quand ilz sont venuz en eage, les ministres ne les instituent point en la Religion et ne requiert on d'eux nulle profession publique de la foy, ne de l'obeissance ecclesiasticque. Il fauldra donc pourveoir que le catechisme des enfans soit restitué, et que les Evesques n'en conferment nulz, sinon ceulx qui estans deuement enseignez se seront par eulx mesmes advoué de Christ, avec protestation de luy obeyr, et aussi de rendre obeissance à l'Eglise, laquelle doivent tous fideles à icelle, selon la parolle de Dieu.

Encores ne neglige on pas seulement l'instruction des enfans, mais aussi de tout le peuple: l'admonition de ceulx qui faillent est abolie: la correction de ceulx dont la meschanceté est notoire, est refroidie ou elle est nulle du tout. Il n'est question d'enioindre penitence solennelle, aux delinquans: l'excommunication est du tout aneantie, sinon qu'il y en est demouré seulement quelque umbre et le tiltre, et encores ce qui est demouré a esté tiré à toute aultre fin, que pour corriger les vices du peuple, non sans griefve contumelie du benefice de Christ, qu'il a donné à son Eglise en ceste discipline: car reservé, que le clergé s'ayde de ce baston, pour se venger, si on luy faict quelque facherie: en beaucoup de lieux il n'y a aultre usage de excommunication, que pour contraindre les paovres gens à payer, soubz umbre de contumace: en d'aultres lieux, pour recouvrer les choses perdues, et enquerir des choses occultes. De commencer par l'admonition, qui est ordonnée en l'Evangile, il n'en est nulle part question. Finalement l'absolution est mise en vente, tellement que quiconques a argent, iouyt d'icelle facilement.

Ainsi le clergé a converty tout l'usage des clefz, partie à son appetit desordonné, partie à son avarice, partie à establir son regne. Parquoy il fauldra oster tous ces abuz et restituer l'ordre de l'Evangile, à admonester, corriger, exclurre [fol. 153] de la communion et de l'Eglise, tellement que ceulx qui auront peché soyent reduictz à penitence, et que par leur exemple les aultres conceoivent crainte, ou bien que l'Eglise soit purgée de la souilleure des mauvais.

Et pource que ce ministere des clefz se peult facilement destourner à la ruyne de l'Eglise, à l'edification de laquelle il est institué: il y fauldra avoir un singulier esgard. Il sera donques besoing d'y ordonner personnages, plusieurs en nombre, de bonne gravité, et ayans bonne prudence spirituelle, et qu'on les eslise de tous les estatz de l'Eglise, tellement que ceste puissance ne soit point par devers un seul, comme nous voyons qu'elle est auiourdhuy commise aux officiaulx, qui n'entendent gueres aultre chose sinon de vacquer aux plaidoiries: et d'aultrepart meinent telle vie, qu'ilz meriteroyent bien d'estre excommuniez, s'il y avoit vraye reigle d'excommunication. Sainct Cyprian exerceoit ceste iurisdiction d'excommunier et recevoir à communion les penitens, non seulement par le conseil du clergé, mais de tout le peuple. Et sainct Paul en nommant les gouvernementz, ne parle pas tant seulement des Ministres, mais de ceulx qu'on esli-

1) De consecr. dist. 2. ca. Necesse, prins de l'Epistre 79.

soit de tout le corps de l'Eglise, pour avoir regard sur les meurs.

Au Livre presenté par l'Empereur, les abuz qui ont regné à honnorer les relicques et les images, sont taxez. Puis doncques que c'est chose notoire, que ces abuz sont horribles, et que le monde a esté plongé en superstitions infinies, et qu'icelles superstitions sont venues iusques là, que iamais les payens à grand peine ont commis tant d'impieté envers leurs idoles: il fauldra oster toutes les statues et images, qui sont mises pour estre honnorées contre raison. Les relicques aussi, lesquelles on a perversement honnorées, doyvent estre ostées, que iamais on ne les voye: et fauldra colloquer toutes reliques en tel lieu, qu'elles ne donnent nulle occasion d'idolatrie.

De la vie et discipline du clergé.

[fol. 154] Il ne se peult nombrer combien d'abuz se sont eslevez ou plustost desbordez en cest endroit: neantmoins il est necessaire de corriger les vices qui s'ensuyvent en ceux qui ont office ecclesiastique. C'est qu'ilz ne s'addonnent à choses prophanes, et beaucoup moins qu'ilz ne s'abandonnent à legereté et à folie de ieunesse. Ainsi encores moins leur devra estre permis de se lascher la bride à crime et turpitude manifeste, parquoy ilz s'addonnent à ieux, chasses et gourmandise, s'ilz font mestier de plaider et marchander, d'estre usuriers, s'ilz ont accointance suspecte avec femmes, s'ilz les frequentent à heure indeue, s'ilz se trouvent en spectacles deshonnestes, on les doit deposer. L'estude des sainctes escriptures, et le soing des choses sainctes conviennent à cest estat, duquel l'office est de donner bon exemple au peuple, tant en vie qu'en doctrine. Parquoy il sera expedient de constituer sur le clergé telz gouverneurs, qui avec l'Evesque puissent restituer et conserver la discipline entre les Ministres.

Touchant des ieunes clercs, pour ce qu'il est plus difficile de les entretenir en discipline: il sera expedient que selon la forme ancienne on les mette ensemble soubz un bon conducteur et fidele pour les instruire et former à l'office ecclesiastique, en honneste discipline, et convenable à la moderation qu'on doit tenir en l'Eglise.

De la cheute des Ministres.

Pource que l'Eglise requiert, que ceux qui sont au sacré ministere soyent sainctz et irreprehensibles, nul n'y doit estre enduré, s'il se trouve qu'il soit tombé en crime ou turpitude. Comme est, renoncement de foy, blaspheme, periure, sacrilege, adultere, ravissement, paillardise, larrecin, d'avoir delaissé l'Eglise à laquelle il estoit obligé, de s'estre enroullé entre gens de guerre, de s'envelopper en negoces seculiers, de se mesler d'office civil, ne se soucier de son office, rebellion ou conspiration, mauvaise contre son Evesque, symonie, frequenter [fol. 155] familierement et contre raison avec hereticques et excommuniez, invader une Eglise par force et par faveur des Princes sans vocation legitime, bancquetz desordonnez, yvrongneries, vacquer à iouer et chasser, usure et par plus forte raison tout crime capital. Il fauldra donc reduire la severité des Canons à ce qu'il ne soit permis à celuy que les Canons veulent estre corrigé de pecher sans chastiement en scandale et ruyne de toute l'Eglise, et qu'on ne tolere point au ministere ceulx que les Canons commandent de deposer.

Des iugemens et corrections du Clergé.

Les Canons ont ordonné que chascun Evesque ayt la charge et correction sur son clergé, et que les clercs de leur part obeissent à leurs Evesques; que si quelqu'un se sent estre grevé par son Evesque, qu'il en appelle au concile provincial, ou s'il pense qu'on luy face là aussi bien tort, qu'il en appelle au Patriarche et au Synode national, à telle condition neantmoins, que iusques à ce qu'il soit absolut par le Synode, il demeure en la condamnation qu'il aura receu de son Evesque. Semblablement que les Evesques soyent en premiere instance iugez par le concile de leur province, puis apres, si mestier est, que la cause soit devolue à un plus grand Concile. Il a ainsi esté ordonné au Concile d'Antioche c. 6 et 9; Constantinoble c. 6; de Chalcedoine c. 9, 17; de Sardice c. 14; de Carthage c. 17. et plusieurs aultres. Pour ceste raison le Concile d'Affricque a excommunié ceulx qui appelleroyent oultre mer.

Or affin que ces iugemens et corrections soyent bien et deuement exercées, et que les vices pullulans en l'eglise soyent de bonne heure ostez, les Canons requierent, qu'en chascune province il se face tous les ans deux Synodes, ou pour le moins un: d'avantage qu'on assemble des Conciles plus grans, auxquelz conviennent Evesques de diverses provinces, et que cela se face quand la necessité de l'eglise le requerra: ces choses ont esté establies en divers Conciles.[1]) Et Iustinian en a autant ordonné en sa nouvelle [fol. 156] constitution de sanctis episcopis. Il fauldra donc oster cest abuz que le Pape empesche les Evesques de corriger leurs clercs, quelque iuste que soit la correction, et attire à soy toutes causes que bon luy semble en premiere instance. D'avantage qu'il a osté les iugemens qui se

1) Au Concile de Nice can. 5; d'Antioche can. 20; de Carthage can. 18. et aultres.

faisoyent par les Conciles. Pourtant selon que le Livre le requiert, il fauldra remettre les Conciles et les iugemens d'iceux.

Il y est encores icy survenu un aultre abuz: c'est qu'on faict obliger l'Empereur, tous Princes et Magistratz, de ne s'entremettre aucunement à corriger les vices du clergé. Or au contraire, Dieu commande par S. Paul, que toute ame soit subiecte aux puissances superieures, lesquelles portent le glaive, et qu'icelles doivent estre redoubtées de tous ceulx qui font mal. Sur lequel passage S. Chrysostome dit que S. Paul a mis toute ame, pour monstrer que nul homme n'est exempté de ceste subiection, voire qu'il soit Apostre ou Evangeliste, tant s'en fault que les prestres en soient exemps: car ceste subiection ne nuyt rien à la pieté. Cela ont recongneu les Evesques qui ont gouverné les Eglises du temps de Constantin et de ses enfans, Valentinien et Theodose, et aultres Empereurs, iusques à Iustinian. Et pour ceste cause se sont voluntiers submis aux Empereurs chrestiens, et leur ont laissé l'authorité d'assembler les Conciles, et les ont requiz de faire constitutions sainctes des choses ecclesiastiques, auxquelles constitutions aussi ilz ont voluntiers obey. De là viennent tant de sainctes loix et utiles, qui sont au 1. livre du Code, et aux nouvelles Authenticques. Suyvant cela Iustinian a ordonné que les Canons fussent tenuz pour loix, commandant à ses lieutenans et officiers, de prendre garde que les canons ne soient pas moins diligemment observez par les evesques et tout le clergé, que les loix civiles par le peuple, denonceant qu'il punira les transgressions des canons, non seulement aux Evesques et au clergé, mais aussi en ceux qui auront dissimulé et les auront supporté en leurs vices.

Et n'ont pas ces Empereurs chrestiens exempté les Evesques et les clercs de la [fol. 157] iustice imperialle, sinon en faultes ecclesiastiques, lesquelles ilz ne doubtoient pas devoir estre corrigées plus asprement par les Evesques et conciles, selon que les Evesques estoyent pour lors, que par les officiers seculiers. Ilz les ont aussi exemptez en causes civiles, tant à cause que les Evesques les pouvoient par leur authorité plus commodement vuider, que aussi affin que tant prestres que moynes ne fussent pas si fort distraictz de leur office.

Toutesfoys il estoit loisible aux Evesques de iuger aultrement des causes civiles que selon les loix imperialles, et ce encores par le consentement de ceulx qui estoyent parties contre les clercs. Et en crimes publicques il failloit que les clercs respondissent aux sieges imperiaux. Ces choses sont ordonnées aux Authenticques nouvelles, au tiltre, Quomodo oporteat Epis. Item, Ut clerici apud proprios Epis. Item, de sanctiss. Episco.

Ces loix ont esté tenues pour legitimes, et ont esté songneusement observées des Evesques de ce temps là, qui avoient neantmoings assez de zele à conserver le droict et la liberté des Eglises. Parquoy il les fault reduire et reprimer ceste liberté desordonnée du clergé. Pourtant que l'Empereur denonce les Conciles quand temps en sera et punisse le contemnement des canons. Qu'il soit commis aux iuges imperiaulx, de ne permettre que les canons et les loix soyent ainsi manifestement foulées aux piedz par les Evesques et le clergé, comme il s'est faict par cy devant. Car comme il n'y a nulle puissance en l'Eglise de Christ à destruction, mais à edification, aussi ne fault il donner liberté à personne de mal faire, mais de bien faire seulement, signamment au clergé. Et de faict toute la liberté et l'exemption qui a esté donnée aux clercs par les Empereurs, pour les rendre libres de charges viles, de la guerre, des iugemens et aultres: les loix declarent qu'elle leur a esté donnée, affin que n'ayans nul empeschement, ilz puissent plus fidelement et du tout vacquer à leur office. Il fauldra en ceste maniere restituer la censure et correction sur les vices des clercs, et sera expedient que les Princes s'employent à l'advancement [fol. 158] d'icelles, si nous voulons qu'elles soyent entierement remises sus. Mais pource que toutes choses sont tellement decheutes et desbordées en cest estat, qu'on ne sçauroit restituer vraye discipline en ceux qui tiennent maintenant le lieu du clergé, comme bien admoneste le Livre presenté par l'Empereur: il fauldra trouver façon de mettre en offices ecclesiastiques gens qui puissent porter telle discipline: et quand on aura dressé les escoles, ce qui sera besoing de faire incontinent, commettre à iceux le gouvernement des ieunes clercs, affin qu'il n'y en succede point, qui ne soyent bien formez et preparez. Les aultres qui ne peuvent ou ne veulent se submettre à telle discipline, ou pour leur ignorance ne sont pas idoines à offices ecclesiastiques, ne devront estre tenuz nullement au degré d'honneur où ilz sont, singulierement au regime des Eglises où il y a charge d'ames. Toutesfoys s'ilz endurent d'estre reformez selon la discipline du peuple chrestien et se deportent de mener vie si deshonneste comme ilz ont faict, vivans plus vicieusement que les payens, tellement qu'on les puisse tolerer entre le populaire, il ne leur fauldra ia oster leur nourriture que ilz ont de l'Eglise, mais les fauldra entretenir leur vie durant, puis que par la corruption des temps, ilz sont venuz en cest estat, et ont si longuement vescu en iceluy, qu'il ne leur seroit pas facile de changer maintenant. Or l'office de l'Eglise est de pourveoir à chascun en sa necessité, et obvier à tous scandales, entant qu'elle peult selon Dieu.

D'avantage pource que les Eglises ont auiour-

dhuy amples possessions et gros revenuz, qui leur sont venuz de la liberalité des Princes, et de la noblesse, avec aultres accessoires: lesquelz revenuz requierent propres gouverneurs et administrateurs: on les pourra commettre aux chanoynes nobles, et principallement à ceux qui ne seront pas idoines à offices ecclesiasticques, mais seront plus aptes à ceste charge.

Et affin que les Eglises ne soyent doresenavant chargées des nobles, qui ne se veulent submettre à la discipline: et aussi d'aultrepart, que les maisons des [fol. 159] Princes, Contes et gentilz hommes, ne soyent fraudez des proffitz et emolumentz, qu'à present elles receoyvent de l'Eglise, il sera expedient que par les Eglises où les prebendes sont affectées à gentilz hommes, qu'on ordonne colieges, où ilz soyent instruictz en lettres et bonnes meurs, affin de pouvoir puis apres servir à la republicque: un chacun à la maniere de vivre à laquelle il se trouvera propre.

Mais il fauldra du tout oster cest abuz, que les Eglises ne soyent chargées de telle multitude de chantres comme elles sont maintenant, veu que c'est l'ordre le plus bas de tout le clergé, et que cest office qui n'est pas tant necessaire que les aultres. [1]) Beaucoup moins fauldra il porter, que les chantres qui doivent estre contens du moindre lieu, soyent preferez aux Prestres et Diacres: c'est à dire à ceux qui ont charge des ames et des aulmosnes, comme il a esté faict passé ia a long temps. Cela a esté aultrefoys fort condamné, que les Diacres en aucuns lieux se mettoyent devant les Prestres, combien que pour lors ilz vacquassent en partie, à dispenser la doctrine et les Sacrementz, et fussent adioinctz aux Prestres sur la discipline. Combien estce qui se faict maintenant plus desraisonnable? à sçavoir, que ceux, qui à la verité ne sont que chantres, et liseurs de breviaires, ou de messelz, quelque tiltre qu'on leur donne, s'attribuent plus grande superiorité en honneur et puissance sur l'Eglise et choses ecclesiasticques, que ceulx qui sont administrateurs de la doctrine, des Sacrementz et de la discipline. Pourtant que la constitution de l'Eglise Romaine ayt lieu, [2]) c'est que les Pseaulmes et leçons soient chantées par les ieunes clercs: et aussi que ceux qui ne peuvent faire meilleur ou plus grand office soyent les moindres, et qu'on les tienne telz.

Or quand les chanoynes nobles que nous avons dict, seront ainsi nourris et aprins dés leur enfance, à bonne doctrine et honnesteté de meurs: on pourra eslire d'entre eux, comme on a faict par cydevant, ceux qui devront tenir et gouverner les principaultez, qui sont auiourdhuy [fol. 160] annexées aux Eveschez. Car de bien gouverner les peuples, mesmes en seigneurie politicque, c'est une œuvre bonne et divine. Iceux donc dont nous parlons, s'ilz se monstrent bons Princes à regir les seigneuries ecclesiasticques, veu qu'ilz seront comme gardiens et protecteurs des Eglises: d'autant plus qu'ilz ayderont par leur puissance à advancer le bon gouvernement d'icelle, d'autant feront ilz plus, que les aultres, office de bons Princes.

Toutesfoys, pource qu'il est du tout impossible, qu'un seul homme puisse ensemble soubstenir charge de Prince et office de Pasteur spirituel et s'acquitter droictement et deuement de l'un et l'aultre: il sera necessaire, que par les Eglises on ordonne hommes qui n'ayent aultre office que d'Evesques. Et affin qu'iceulx puissent plus fidelement vacquer à la charge des ames et entretenement de la Religion: il fauldra qu'ilz soyent delivrez de toute solicitude seculiere, comme les loix et Canons le commandent: par plus forte raison, qu'ilz ne s'empeschent point de principaulté et gouvernement civil, qui est tant difficile et facheux.

Et mesmes qu'on ne mesle point ces deux estatz de gouvernement ecclesiastique et civil: ains à ce que l'office Episcopal demeure en son entier: il fauldra constituer ceux qu'on prendra pour Evesques par election vrayement canonique, à laquelle est requis le tesmoignage et approbation du peuple.

Or combien qu'il sera utile pour les Eglises, que ceux qui gouverneront à la maniere susdicte le principaultez Episcopales, et seront quasi Evesques politiques, pour les choses exterieures ayent le soing et interposent leur authorité à constituer de bons Evesques spirituelz (l'election canonique tousiours gardée) et ayder ceulx qui seront constituez à bien faire leur office: d'avantage, veiller et mettre ordre à ce que les visitations se facent diligemment, et qu'on tienne les Synodes en leur temps et comme il appartient: neantmoins si fauldra il laisser l'office Episcopal, et toute la charge spirituelle à ceux qui seront esleuz Pasteurs [fol. 161] et auront propre office d'Evesques, affin qu'ilz puissent executer leur office pleinement, selon l'ordonnance du Seigneur, et les Canons: et qu'en c'est endroict, ilz ne soyent non plus subiectz aux gouverneurs des principaultez Episcopales, que doyvent estre Evesques à Princes, et ainsi que la puissance ecclesiastique et spirituelle demeure tousiours saulve. Car il se fault bien donner garde que la puissance politicque ne soit confondue avec le ministere ecclesiasticque, ou que la puissance spirituelle du ministere, laquelle doit tenir les chrestiens en obeissance, ne soit diminuée. Moyse estoit tres plein de l'Esprit de Dieu, et estoit premier messagier de Dieu envers le peuple, et premier Docteur de la Religion. Toutesfoys pource qu'il devoit avoir le gouverne-

1) *sic*. 2) Dist. 92. ca. in sancta.

ment souverain du peuple par le commandement de Dieu, il commet à son frere la charge de la Religion. En ceste maniere, il en ordonne un en son lieu pour successeur de son office, et un aultre au lieu de son frere en la prestrise. Et combien qu'il en constituast un superieur sur tout le peuple, toutesfoys il luy commanda d'escouter les prestres et Levites. En ceste maniere toute ame auiourdhuy doit estre subiecte en bien aux puissances superieures, lesquelles ont le glaive. Neantmoins au contraire, ceux qui sont pour entretenir la discipline chrestienne, la doivent exercer en tous ceux qui veulent estre disciples de Iesus Christ, en quelque haultesse mondaine qu'ilz soyent. Car comme toutes choses sont faictes de rien par la Parolle de Dieu, aussi à bon droict toutes choses doivent obeyr à icelle Parolle, et ne se peult faire que celuy qui croit à Christ ne se submette voulontiers à l'Empire d'iceluy, tant salutaire. De laquelle chose Theodose l'Empereur a monstré bel exemple, se humiliant devant l'Eglise, et a rendu tesmoignage à sainct Ambroise, qu'il sçavoit bien faire office d'Evesque.

Si doncques par telle moderation on discerne les seigneuries civiles en l'Eglise, d'avec le gouvernement spirituel, il semble que d'autant qu'il n'y aura pas grande mutation de police, on pourra [fol. 162] aisement corriger les gros abuz par lesquelz est advenu que l'Eglise a esté si miserablement desolée long temps, c'est que l'office episcopal a esté laissé derriere, entant qu'il n'y avoit pas hommes qui le peussent exercer et accomplir, ce qui y est requis selon la reigle de Christ et des sainctz Peres. Et certes iamais on ne pourra establir vraye reformation en l'Eglise, si on ne distingue ces charges en tel ordre, que chascune Eglise ayt son pasteur, voire propre à cela et estant assiduel à s'en acquitter fidelement: et qu'à iceulx soit librement permise toute la solicitude appertenante à leur estat, reiglée neantmoins et compassée à la moderation des Canons. D'avantage, que l'un et l'aultre estat soit tellement limité, et toutes les parties tellement ordonnées que chascun puisse satisfaire à son office et que l'Eglise ne soit point fraudée des ministeres necessaires et utiles. De tout cela les Canons anciens nous en monstrent une bonne et singuliere forme, lesquelz il fauldra suyvre en cest endroict.

Le Seigneur Iesus, chef de son Eglise, veuille assister à icelle, affin qu'elle soit restituée à sa voulunté, tresbien et heureusement. Amen.

ADVERTISSEMENT SUR LES CHOSES SUSDICTES. [1]

Par ceste procedure, tous lecteurs de sain iugement, et qui aussi vouldront iuger d'affection droicte et entiere, pourront entendre comme les Protestans se sont mis du tout en leur devoir, pour condescendre à quelque bonne unité: et neantmoins sans flechir de la pure doctrine de l'Evangile. Car il fault considerer que toute la reformation de l'Eglise, et la concorde des differens, qui sont à present, gist en trois poinctz. Le premier est touchant la doctrine: c'est à sçavoir que tous soyent consentans et conformes en une foy et en une congnoissance de Dieu et de sa verité, singulierement en la principalle substance sans laquelle la chrestienté ne peult consister. [fol. 163] En ce poinct les Protestans demeurent fermes: et non sans cause. Car il n'est pas question de ceder de leur droict comme on a accoustumé en controversies mondaines de quitter une partie pour avoir l'autre, quand on veult venir à une transaction amiable: mais puis que Dieu leur commande de rendre tesmoignage à sa verité, laquelle il leur a donné à congnoistre, et par leur moyen aux aultres: il leur est necessaire, s'ilz ne veulent estre traistres à Dieu, de perseverer simplement en la confession d'icelle. Et neantmoins si peult on veoir comment ilz la proposent le plus moderement que faire se peult, et ne debattent de rien, sinon que la necessité les contraigne: combien que leur intention soit tousiours, que quand la concorde seroit faicte, la parolle de Dieu soit purement et clairement preschée par tout, comme ilz l'ont declaré par leurs livres. En quoy il est mestier que les fideles qui ont vraye intelligence, considerans ce qui a meu lesdictz Protestans de ne contredire point trop precisement en beaucoup de choses, ne s'en scandalisent pas. Car combien qu'ilz ne ayent pas rien voulu passer ne couler contre la verité, toutesfois si ont ilz bien voulu monstrer que tant s'en fault que par cupidité desordonnée ilz esmeuvent troubles et dissentions sans cause, que mesmes où il y auroit matiere de contendre, qu'ilz s'en depportent et abstiennent, moyennant que la verité demeure saulve. Suyvant cela ilz ont receu plusieurs motz pour s'accommoder à ceux qui sont rudes ou infirmes, ou s'arrestent à la coustume, ou

1) *Cette pièce ne se trouvant dans aucune édition des Actes, nous n'hésitons pas à l'attribuer à Calvin.*

à leurs façons anciennes. Cela ne doit scandaliser les bons fideles et craignans Dieu, quand il appert que tout se faict pour parvenir à bonne fin.

Le second poinct est touchant des Ceremonies, lesquelles sont tellement en nostre liberté qu'elles doivent estre reiglées à edifficatiou. Or combien que les Protestans desirent qu'on en use sobrement, affin de ne charger les consciences par trop grande multitude et introduire un iudaisme nouveau en l'Eglise chrestienne: combien aussi qu'ilz vouldroyent que toutes celles qui ont esté [fol. 164] introduictes follement, ou sont venues en abuz notoire, fussent abolies: toutesfoys si veulent ilz bien supporter l'infirmité de ceulx qui ne s'en peuvent pas retirer si tost. Pourtant en cest endroict ilz se rendent faciles et tractables.

Le troisiesme poinct est de la discipline ou de la reigle des meurs, et des corrections pour punir les delinquans. Pource que l'Eglise a esté merveilleusement desordonnée par cy devant: les Protestans vouldroyent bien qu'on dressast quelque bonne reigle et police pour entretenir l'Eglise en bon ordre, et que chascun estat, tant le clergé que le peuple, fust tenu en bridé affin qu'il n'y eust aucune dissolution et nulle rebellion, mais que tous se submissent à l'obeissance de l'Eglise.

Or il est certain que les choses ne sont pas toutes espeluchées par le menu, tant aux articles comme en la response, et en ces traictez de la reformation. Mais pource qu'on n'estoit pas encor venu iusque là, de reduire totalement les articles qui sont en different à une somme, à laquelle on s'arresta, sans faire plus grande declaration: il leur a suffit d'avoir touché le principal, dont on peult congnoistre qu'ilz veulent persister en la doctrine de l'Evangile: et pourtant ilz se sont rapportez à leur confession ia faicte, declarant qu'ilz n'en veulent rien quitter: et pareillement à leurs livres et escriptz, où les choses sont plus amplement traictées: pareillement se sont offers à plus amples declarations de ce qui auroit esté cy briefvement et obscurement dict.

Quant est du Livre de l'Empereur, on veoit qu'il a esté composé de gens sçavans et prudens, mais ilz ont eu esgard à ce que le monde peult porter, et ainsi ilz ont voulu moyenner entre les parties, tellement que nul des deux n'eust ce qu'elle demanderoit, et neantmoins que l'une et l'autre, eust occasion telle quelle de se contenter. Ceste prudence pourroit avoir lieu en choses terriennes, mais en la cause de Dieu elle n'est pas de mise, et doit estre du tout exclue. Car puis que Iesus Christ n'a point de convenance avec Belial, il fault que sa verité soit conservée pure et claire, sans estre obscurcie [fol. 165] par mensonge, ne mesmes corrompue par gloses doubteuses et ambigues. C'est une chose qui abuse auiourdhuy plusieurs personnages de bon esprit et de grande doctrine, qu'il leur est advis, que pour bien appaiser les contentions presentes de la Religion, le plus expedient seroit de corriger les abuz que tout le monde apperceoit, et qui sont intolerables, et cependant dresser une forme et maniere de religion laquelle peult bien estre receue au monde. Or combien qu'ilz alleguent plusieurs raisons et couleurs pour approuver leur fantasie, toutesfoys nous experimenterons en la fin, que c'est une imagination non seulement vaine, mais pernitieuse. Et quand il n'y auroit aultre chose, que Dieu veult que sa verité soit simplement enseignée et receue, il est certain que quand nous tacherons de l'envelopper ou brouiller, il confondra telles entreprinses. Parquoy il n'est rien meilleur que de revenir à la fontaine, et chercher l'origine des choses, pour restablir la chrestienté en son droict estat.

LA PREMIERE RESPONSE DES ELECTEURS ET PRINCES DE L'AULTRE PARTIE, DONNÉE A L'EMPEREUR TOUCHANT DE LA IOURNÉE. 1)

Apres que l'Empereur nostre souverain seigneur a donné à entendre aux Electeurs, Princes et Estatz, et a faict presenter par escript les choses qui avoient esté passées et signées par les Collocuteurs, lesquelz ayant ceste permission par tous les Estatz, il a esleu, à ce qu'ilz cherchassent sans aucun preiudice quelque bon moyen d'accord en la Religion: il a aussi demandé que telles choses fussent congneues par les Electeurs, et apres qu'iceux luy communicassent leur opinion et adviz sur ces affaires. Les Electeurs et aultres Princes avec les Ambassadeurs des absens tant ont diligemment, que selon la briefveté du temps leur a esté possible, examiné et poysé cest affaire si difficile entant qu'il touche la gloire et honneur de Dieu tout puissant, [fol. 166] le salut des ames et l'utilité publicque de la nation Germanicque.

Doncques pour facilement expedier, il leur semble bon et utile, que les escriptz des six deputez, esquelz est traicté des differens de la Religion, soyent renduz de rechef à l'Empereur, et que on le prie treshumblement, comme advocat et defenseur de l'Eglise catholicque, que selon l'arrest d'Haguenau, il luy plaise communicquer et donner à congnoistre les escriptz desdictz six deputez au Legat du Pape: et que songneusement il examine principalement les articles, qui sont accordez entre les dictz deputez: en telle sorte que si quelque chose se trouve en leurs escriptz, qui repugne, ou en parolles, ou en sentence, aux sainctz Peres et louable coustume de l'Eglise: d'avantage si quelques abuz sont trouvez en l'Eglise, que cela soit corrigé et osté. Oultre plus, s'il est de besoing de quelque declaration, pour esclarcir les choses, qui sont couchées aux articles trop obscurement, qu'icele soit adioustée: et que la resolution faicte sur telles choses soit, le plustost que faire se pourra, rapportée aux estatz de l'Empire: à celle fin que par ce moyen puissent amiablement les traicter avec la maiesté imperiale, selon qu'il a proposé au commencement de ces iournées. Finalement, qu'il plaise à l'Empereur de faire, que les Protestans consentent à quelque forme et maniere chrestienne d'accorder le reste des articles: qui ne sont pas encore passées: que si on ne peult obtenir cela des Protestans, que ilz soyent remis au Concile general, ou pour tout le moins à une assemblée de la nation (s'il n'y a aucun espoir d'avoir le Concile universel) moyennant qu'elle soit deuement et legitimement convoquée: à celle fin que quelquefoys la paix et tranquillité chrestienne puisse estre conservée en la nation Germanique.

Il est à noter, 1) pour ceux qui ne sçavent pas quelle est la forme de l'Empire Germanicque, que quand il est question de consulter, les Electeurs ont leur chambre à part, lesquelz sont six en [fol. 167] nombre, à sçavoir trois ecclesiasticques et trois seculiers: apres il y a une aultre chambre pour les Princes en la compaignie desquelz, sont comprins tous les Evesques: et mesme surmontent en nombre les princes naturelz et hereditaires. La troisiesme chambre est des Contes et prelatz, tant Abbez comme Abesses. La quatriesme est des villes franches. Quand chascune chambre a eu sa deliberation à part, les Contes et Abbez se ioingnent avec les princes: tellement qu'ilz n'ont point de voix pro-

---

1) *On trouve cette Réponse dans les Actes latins de Bucer p.* 132 *ss. chez Melanchthon* (*Opp. ed. Witt. IV.* 687 *ss.*) *dans les Actes du colloque de Worms, où elle n'est pas à sa place; chez Eck* (*Apol. X.* 1 *ss.*)*; elle est insérée en allemand dans les Actes allem. de Bucer p.* 92. *Sa date est le* 2 *juillet.*

1) *Cette note sur le reglement de la diète, ou les usages observés à l'égard des délibérations et des votes dans l'assemblée des États de l'Empire, est étrangère aux Actes publiés par Bucer et Melanchthon. Elle doit avoir été rédigée par Calvin pour l'instruction des lecteurs français.*

pre à faire leur rapport au conseil general: mais ont seulement deux voix en l'assemblée particuliere des princes: apres ilz rapportent aux Electeurs leur advis: et les Electeurs d'aultre part leur communiquent ce qu'ilz ont conclud, ainsi le rapport se faict communement à l'Empereur, si les deliberations sont conformes: s'il y a diversité, les rapportz se font l'un apres l'aultre. Les villes puis apres declairent ce qu'elles ont deliberé, affin d'approuver le conseil des Electeurs et aultres princes, s'il leur semble bon, ou de s'opposer si elles se sentent grevées. Or en cest affaire quasi tous les princes naturelz et hereditaires, tant Electeurs, comme aultres eussent bien esté de cest opinion que sans enquerir plus oultre, on eust commencé à reformer l'Eglise en recepvant les articles, qui avoyent esté accordez, et puis qu'on eust procedé à faire une concorde entiere au reste de la doctrine.

Pareillement aucuns des Evesques estoyent bien contens, que cela se feist, et principallement l'Archevesque de Coullongne, qui est electeur. Mais pource qu'en la iournée de Haguenau, il avoit esté dict, que devant que rien conclurre et ordonner on communicqueroit au Legat du Pape les choses qui auroyent esté traictées: ceulx qui ne demandoyent qu'à reculler, prindrent ceste couleur de suyvre l'arrest qu'on avoit faict une foys, c'est qu'on ouyst premierement l'opinion du Legat, apres qu'il auroit veu le Livre et les articles. Combien à la verité, que ceste concorde de Haguenau n'estoit point une assemblée vraye ne legitime [fol. 168] de l'Empire: car le roy Ferdinand avoit seulement consulté avecque les princes d'une part, qui se disent catholicques, sans donner lieu aux princes protestans, lesquelz ilz ne pouvoit nullement exclurre: neantmoins les princes s'accorderent, qu'on entendist devant que passer oultre, ce que vouldroit dire le Legat: partie pource qu'ilz estimoyent que cela ne pourroit pas beaucoup preiudicier, que la chose ne vint à bonne fin: partie aussi, pource que ilz esperoyent meilleure response qu'elle ne fut donnée.

LA RESPONSE DE L'EMPEREUR

AUX ELECTEURS, ET AULTRES PRINCES, QUI SE NOMMENT CATHOLICQUES DONNÉE PAR LE DUC FEDERICH PALATIN.[1])

L'Empereur nostre souverain Sire a bien entendu la response des Electeurs, Princes, Estatz, et des Ambassadeurs des Princes absens, touchant les causes de la Religion, et le Livre par luy a eulx presenté.

Or le dict seigneur avoit bien esperance, que les princes et aultres Estatz, apres avoir eu le Livre assez long temps et diligemment examiné, exposeroyent leur advis un peu plus ouvertement et clairement. Mais puis qu'ilz s'arrestent à l'oppinion qu'ilz ont ia presenté à sa maiesté, de paour qu'il ne semblast à aucuns deffaillir à son office: il s'offre et promet de ne laisser rien passer en cestuy affaire, de ce qui convient à sa dicte maiesté. Parquoy il est prest de livrer le Livre au Legat du Pape et de communiquer avec luy à celle fin aussi qu'il puisse estre acertené de son adviz.

Par ceste response [1]) de l'Empereur on peult veoir qu'il eust mieux aymé une resolution plus certaine: car il prevoyoit bien, puis que le Legat s'entremettoit de l'affaire, que ce seroit pour tout troubler et renverser, ou pour le moins que cela donneroit grand empeschement, que la chose ne seroit si tost, ne si paisiblement, ne si bien vuidée.

LA RESPONSE DU LEGAT DU PAPE

DONNÉE A L'EMPEREUR TOUCHANT LES ACTES DE LA IOURNÉE.[2])

[fol. 169] Nous Gaspar, par la grace de Dieu Prestre Cardinal de la saincte Eglise Romaine, du tiltre sainct Apollinaire, Contarein, Legat à latere de nostre sainct Pere le Pape et du sainct siege apostolicque, estans requis par l'Empereur au nom de luy et des tresreverendz et tresillustres Princes du sacré Empire Romain, à declarer nostre advis touchant les choses qui ont esté traictées sur l'affaire de la Religion entre les colloquteurs des Catholicques et Protestans, deputez de par sa Maiesté imperialle, et redigées par escript en un Livre à eulx presenté par le dict Empereur, avec additions et responses d'un costé et d'aultre, aussi certains cayers des protestans. Nous disons tout bien espeluché et consideré. Puis que les Protestans en plusieurs articles se deppartent du commun consentement de l'Eglise catholique (esquelz toutesfoys nous ne desesperons que quelque iour, Dieu aydant,

---

1) *Cette réponse se lit dans les Actes latins de Bucer p.* 135, *dans les Actes allemands f.* 94*b dans les Œuvres de Melanchthon* (*Ed. de Wittemberg. IV.* 684 *avec les Actes de Worms*), *enfin dans Eck* (*Apologia* X. 2*b*). *Elle fut publiée le 7 juillet et porte chez Bucer et Melanchthon le titre suivant:* „Responsum Imperatoris Electoribus caeterisque Principibus redditum."

1) *Note de Calvin étrangère aux autres éditions.*

2) *Voyez les Actes allemands de Bucer f.* 141*b*; *Actes latins p.* 136; *Melanchthon, éd. de Wittemb. IV.* 693 *avec les Actes de Worms; Eck Apol. X.* 2*b*; *Corpus Reform. IV.* 506. *La réponse fut remise le* 12 *juillet.*

ilz ne s'accordent avec nous) il ne fault pas proceder ny rien arrester sur tout le reste, ains que le tout se doit remettre au Pape et au siege Apostolicque. Or le sainct pere en ce Concile qui sera celebré bien tost, ou par aultre moyen plus convenable, si la chose le requiert, iouxte la verité catholicque, ayant aussi esgard aux temps, pourra deffinir et ordonner ce qu'il verra estre expedient et profitable pour la re-publicque chrestienne et ceste noble nation Germanicque.

Gaspar Cardinal Contarein,
Legat du sainct siege Apostolicque. [1])

Ce n'est pas chose nouvelle, [2]) que le Legat du Pape chante une telle chanson, à sçavoir de remettre à son maistre la congnoissance de tout, affin qu'il y pourvoye à son appetit, et neantmoins pour contentement de ceulx qui requierent quelque reformation, promette que le Concile se tiendra en brief, [fol. 170] auquel il sera mis bon ordre à tout. Or par tout ce qu'on peult veoir, il est facile, ie ne dictz pas de coniecturer, mais de congnoistre evidemment, et quasi toucher à la main, quelle devotion a le Pape, tant de tenir un Concile, que de remettre l'Eglise en bon estat. Quand il n'y auroit aultre chose que ceste maniere de proceder, nul homme de bon iugement ne peult doubter que le Pape ne se soucie gueres de remedier à la desolation qui est de present en l'Eglise: et qu'en cherchant les eschappatoires qu'il a coustume de prendre pour tousiours delayer, il condamne pleinement sa cause. Il y a desia vingt quatre ans ou environ, que les dissentions qui sont auiourdhuy ont commencé. Ceulx qui du commencement ont presché la doctrine que tiennent auiourdhuy les protestans, se sont tousiours offers à rendre raison de ce qu'ilz mettoyent en avant, moyennant que cela se feist par bon ordre: C'est à dire, que leurs raisons fussent escoutées, et que chascun de son costé se rengeast à la verité de Dieu. On a tenu sur cela plusieurs iournées en l'Empire. Le Pape a si bien demené ses praticques, que la conclusion a esté tousiours de les condamner sans les ouyr, ou bien qu'on s'est departy sans rien faire. Et neantmoins, pource qu'il n'y avoit si aveugle qui ne vit bien que ce n'estoit pas sans cause, que ces troubles estoyent venuz en avant; et pourtant qu'on avoit mestier de quelque bonne reformation en l'Eglise, tout le monde a demandé Concile: dés le commencement le Pape n'a pas faict difficulté de le promettre: non pas une foys ne deux, mais autant de foys qu'on l'en a requis. On voyt ce qu'on a gaigné de s'attendre au Concile: y a il homme si depourveu d'entendement, qui ne voye bien que le Pape, quelque bonne myne qu'il face, fuyt le Concile comme un larron le gibet? C'est donc se moquer de Dieu, et de sa paovre Eglise, de remettre au Concile la correction des abuz qui sont auiourdhuy en la doctrine, et du desordre qui est en la maniere de vivre. Mais encores qu'il soit ainsi, que le conseil s'assemble bien tost: [fol. 171] qu'est-ce qu'on peult esperer d'une telle compagnie? où il n'y aura pas de cent l'un qui veuille, ne qui puisse entendre ce qui est à la gloire de Dieu et à l'utilité de l'Eglise. On sçait quelz docteurs ce sont que les Evesques de maintenant pour la plus part, et quand il y auroit quelque sçavoir où il n'y a que bestise, on sçait quel zele et quelle affection ilz ont que Dieu soit honnoré, sa Religion purement observée et l'Eglise droictement gouvernée. Il est notoire quelle theologie il y a à Romme, principallement au consistoire du Pape, et des Cardinaulx. Le premier fondement, c'est qu'il n'y a point de Dieu, le second poinct, c'est que la chrestienté n'est que folie, le reste, ce qui peult s'ensuivre de là. Qu'il y ayt donc auiourdhuy un Concile, le Pape y sera president, les Evesques et Prelatz y seront iuges: viendront-ilz là au Nom du Seigneur pour enquerir de sa voulunté et suyvre en humilité et obeissance ce qu'il leur monstrera par sa parolle? Eulx mesmes auroyent honte de s'en vanter. Et quand ilz en feroyent le semblant, toutes gens d'entendement et de raison voyent bien qu'ilz viendront là de malice deliberée pour contredire et resister à tout ce qui contreviendra à leur avarice, ambition, et ceste domination tyrannicque, en laquelle ilz n'ont nul plus grand adversaire que Iesus Christ. Est-ce donc le moyen de subvenir à l'Eglise affligée, de nous renvoier au Concile qui ne se tiendra iamais? et quand il se tiendroit, serviroit plustost à perdre et destruire qu'à remettre les choses en bon poinct. Il a esté besoing de toucher ce propos en passant, affin de laisser à considerer au lecteur quel est le stile de la court Romaine, et quel espoir il y a que le remede nous en vienne, s'il est question de secourir à la chrestienté.

Et de peur qu'on n'eust soubzpeçon qu'il voulsist laisser passer un seul poinct pour advancer la concorde ou commancer la reformation, il en osta tout scrupule, par un aultre escript, qu'il presenta un peu de temps apres, comme il s'ensuit:

[fol. 172] Nous Gaspar, [1]) par la misericorde divine, Prestre de la saincte Eglise Romaine du

1) *Bucer seul donne la signature du Cardinal.*

2) *Cette note, qui ne se trouve pas dans les autres éditions, doit également être attribuée à Calvin.*

1) *Cette seconde réponse du Cardinal, remise le 19 juillet,*

tiltre de sainct Apollinaire, Legat à lateré de nostre S. Pere le Pape et du S. siege apostolicque, vers la nation d'Allemaigne, depuis que nous avons presenté nostre escript à la Maiesté imperialle, pour declarer nostre iugement sur ce qui avoit esté traicté en l'affaire de la Religion entre les colloquteurs deputez d'une part et d'aultre, on nous a rapporté que nostre dict escript estoit prins en divers sens par les Princes et Estatz de l'Empire: c'est que aucuns l'exposoyent, comme si nous eussions voulu que les articles qu'on dict avoir esté accordez fussent acceptez et tolerez iusques au Concile et cependant observez de tous: les aultres au contraire, pensoyent que nous avions remiz à la decision du Pape et du sainct siege apostolicque tout ce traicté, et tout ce qui auroit esté disputé, en quelque sorte que ce soit, pour en estre determiné au Concile general. A ceste cause pour oster toute doubte en cest endroict, et qu'on entende ce que nous avons voulu dire, nous declarons nostre sentence et voulunté, comme il s'ensuit. C'est que par nostre dict escript, nous n'avons nullement entendu de rien decider en cest affaire, ne deffinir qu'on deust accepter quelques articles, ne les tolerer iusques à ce Concile, ne les garder cependant, comme à present nous ne le decidons ny ne le deffinissons point. Mais nous avons remis tout le traicté susdict et les articles qu'on y a faict au Pape et au siege apostolicque, pour en determiner au Concile general ou aultrement, comme de present encores luy remettons; comme nous avons ia declaré de bouche ceste sentence à la Maiesté de l'Empereur, ainsi maintenant nous la testifions et confermons par escript.

Il est ainsi,

Gaspard Cardinal Contarein, Legat.

Toutesfoys pource qu'iceluy Legat sçavoit bien que le monde est auiourdhuy tant abreuvé de leurs beffleries et mensonges, que leurs parolles [fol. 173] n'ont gueres de lieu, et tant moins de poix, voulut bien, par maniere d'acquit, prendre quelque couleur, pour faire accroire que l'intention du Pape estoit de commencer quelque reformation. Ainsi ayant appellé les Evesques, leur fist une belle remonstrance dont le contenu s'ensuit:

et portant dans les éditions latines le titre suivant: „Alterum scriptum legati in quo suam de actis colloquii sententiam magis explicat", *se lit chez Bucer* (*Actes latins p.* 101 *ss.; Actes allem. f.* 154 *a*)*; Melanchthon* (*Opp. Witt. IV. p.* 694)*; Eck* (*Apologia c.* 4) *et dans le Corpus Reform. IV.* 554.

L'ESCRIPT DU LEGAT DU PAPE,

AUQUEL IL RACOMPTE CE QU'IL A TRAICTÉ AVEC LES EVESQUES. [1])

Tresreverendz et illustres seigneurs, apres que plusieurs fustes hyer venuz à nous, et que nous vous eusmes exposé aucunes choses qui sembloyent estre principalement necessaires pour la reformation chrestienne, vous demandastes, qu'il nous pleust de rediger par escript ce que nous avions dict de bouche, et que nous vous en donnissions la copie: à celle fin que vous la peussiez veoir et considerer plus à loisir: parquoy pour satisfaire à voz seigneuries, nous avons icy descript le plus brief qu'il nous a esté possible, ce que selon qu'il nous semble, nous vous dismes hier.

Le premier poinct duquel nous vous enhortons au Seigneur, appartient aux meurs et manieres de vivre d'un chascun de nous, en laquelle il nous fault employer tellement que nous plaisions à Dieu, et que soyons trouvez fideles dispensateurs, et vrays pasteurs du troupeau du Seigneur. Donc pour le premier, nous eviterons tout scandale, en telle sorte que le peuple ne puisse avoir aucune, mesme legiere suspition, que nous sommes addonnez à voluptez, avarice ou ambition. Il fault aussi eviter toute prodigalité en banquetz, en ornement de maison, vestementz et toutes aultres choses qui ont accoustumé de scandaliser beaucoup les laiz et tout le peuple en general.

Le second touche la famille, de laquelle les meurs s'ilz sont bons et chrestiens edifient le peuple, s'ilz sont mauvais, ilz l'offensent grandement: et facilement par les meurs de la famille on peult coniecturer quelz sont ceulx de l'Evesque.

[fol. 174] Parquoy comme sainct Bernard [2]) admoneste amplement, il fault bien qu'un chascun Prelat travaille à prendre une honneste famille, et à la contregarder de toute mauvaise tache et suspition: mesme il la doit reigler, à celle fin que par la conversation de ceulx de nostre maison, le peuple soit instruict et edifié.

Le tiers appartient au soing du troupeau qui nous est donné en charge, pour lequel est fort necessaire que les Evesques habitent és lieux de leurs Dioceses, ou il y a plus de peuple, là où ilz

1) *Voyez Bucer, Actes latins p.* 137*; Actes allem. f.* 144 *b; Melanchthon, Opp. Witt. IV.* 694*; Eck, Apologia* X. 3 *b; Bretschneider* (*Corpus Ref. IV.* 506) *et Hergang* (*Regensb. Gespr. p.* 384). *Eck lui donne ce titre*: „Exhortatio Reverendiss. patris Sedis apost. legati ad Episcopos Germaniae 13 Iulii". *Melanchthon l'intitule:* „Tertium scriptum legati ad Episcopos de reformatione morum". *Ces deux titres sont plus exacts, eu égard au contenu, que celui qu'on trouve dans Bucer et que Calvin a fidèlement traduit. Bucer assigne à cette pièce la date du* 12 *juillet.*

2) Lib. de Consider. ad Eugenium P. M.

pourront facilement se donner garde et preveoir, si aucune de ces taches et macules qui suyvent maintenant l'Allemaigne, ne se fourre en leurs Dioceses, et tout soubdain en temps y mettre remede.

Il sera bon aussi d'avoir aucuns inquisiteurs aux aultres lieux où les Evesques ne demeurent: à celle fin qu'ilz soyent advertiz par iceulx, si nostre adversaire les a point tentez par quelque fraude, et à celle fin qu'ilz y puissent tout incontinent pourveoir et remedier.

Il sera bon aussi de visiter souvent les Dioceses, comme les Capitaines ont de coustume de faire és villes assiegées et assailliées des ennemys. Il fauldra prendre peine, que le service divin soit en vigueur en noz Eglises: et que les benefices soyent conferez à gens de bien et suffisans.

Le quatriesme concerne la dispensation des richesses et revenuz des Evesques, pour laquelle on acquiert une grande envie envers le peuple, quand il voit un Evesque, qui despend beaucoup en boubance, et grand apparat de sa maison et famille, et que les paovres sont mis arriere; parquoy il fault eviter toutes telles despences, et sur toutes choses les paovres doyvent estre substentez, usans d'une grande largesse, pour subvenir à leurs necessitez: Et par ce moyen Dieu nous sera propice (car le Seigneur, comme dit Salomon, rend au double à celuy qui a pitié du paovre) et le peuple nous aymera. Pour ce faire, il fault avoir esgard à la dispensation de noz richesses.

Le cinquiesme touche la discipline [fol. 175] et institution du peuple. Il fault avoir bons Prescheurs et sçavans, qui puissent enseigner les bonnes meurs, et par parolle et par exemple: et aussi bonne et vraye doctrine, qui ne soyent point contentieux, ny poursuyvans les adversaires, à celle fin qu'il ne semble qu'ilz les hayssent, ains qu'ilz les ayment et leur souhaitent bonnes choses. Car la poursuite trop aigre les irrite, et les rend plus obstinez, et n'edifie point le peuple.

Le sixiesme appartient à l'institution de la ieunesse, en lettres et disciplines: enquoy nous voyons les protestans ne laisser rien passer, ains chercher tous moyens, pour avoir en leurs escoles gens sçavans et de renom: par la renommée desquelz, les enfans d'Allemaigne et principalement les nobles sont attirez à leurs escoles, esquelles avec les lettres ilz sont enseignez en la doctrine des protestans, par laquelle ilz sont corrompuz, et puis estans espanduz par toute l'Allemaigne, ilz infectent aussi les aultres. A cause de quoy, il fault employer toute diligence, à ce que les catholicques establissent escoles et colleges, donnans gages à maistres catholicques, vrayement sçavans en bonnes lettres et disciplines, qui soyent de grand renom, à celle fin que par leur renommée la ieunesse et les nobles soyent attirez à noz colleges, et que là ilz soyent instruictz en bonnes lettres et pure doctrine.

Aussi que les Evesques advertissent les parens, qu'ilz ne permettent, que les enfans soyent instituez és colleges, où la vraye foy n'a point de vigueur, principalement, veu qu'ilz ont des escoles catholiques toutes prestes.

Voicy ce qu'il nous a semblé bon de proposer à voz tresreverendes et tresillustres seigneuries, comme certains poinctz en general, esquelz plusieurs particuliers peuvent estre adioustez selon la prudence d'un chascun, et ce nous avons faict pour obeir à nostre souverain seigneur nostre sainct pere le Pape, qui nous a donné charge de vous enhorter à reformation chrestienne: ensemble pour nous acquiter de l'office de nostre dignité, qui est de Legat du siege Apostolique, [fol. 176] auquel siege appartient le soing de toutes les Eglises: aussi pour satisfaire à charité fraternelle et à ceste amitié, laquelle pour plusieurs causes nous nous apercevons avoir avec vostre tresnoble et louable nation.

Voila donc [1]) où en demeure monsieur le Legat, c'est que d'autant que le monde est si fasché des vices et dissolutions du clergé, qu'il ne les peult plus porter: il conseille aux Evesques et aux prelatz de se restraindre, tant en vivre qu'en abillemens, et aultres pompes, affin de ne point scandaliser le peuple. Item, de mieulx reigler leurs familles. Item, de faire quelques aulmosnes, affin qu'on ne murmure pas tant de la dissipation des biens ecclesiasticques. Item, d'avoir des prescheurs, qui puissent tenir le peuple, affin qu'il n'appette point changement de doctrine. Et de veiller de leur part en leurs dioceses, de peur que la Religion des protestans ne pullule. Et pource, que les escoles des protestantz ont esté cause de faire beaucoup multiplier leur Religion, qu'ilz procurent d'avoir bonnes escoles de leur costé, à ce qu'on n'envoye plus là les enfans. Mais il estoit bien question de toucher aultres playes pour donner bonne medecine. Le monde est plein d'idolatrie toute manifeste, tant en relicques, comme en images et aultres choses: tellement qu'il n'y en a eu iamais gueres d'avantage entre les payens: au lieu d'honnorer Dieu et de l'invocquer, chascun se forge des dieux à sa poste de sainctz et de sainctes: la forme de servir Dieu est toute depravée: la vertu de Iesus Christ est comme ensepvelie, et par consequent son

1) *Ce qui suit ne se lit point ailleurs dans les éditions des Actes, et doit avoir été ajouté par Calvin.*

honneur et quasi aneanty: car il ne luy en est quasi demeuré que le nom. Les graces lesquelles nous devions recevoir de luy sont effacées de la memoire des hommes: on ne sçait que c'est de vraye foy ne de vraye penitence, où consiste toute la somme de l'Evangile. Les paovres consciences sont oppressées de constitutions perverses et tyranniques et sont detenues comme en des gehennes horribles par les liens qu'on leur a mis sus contre la parolle de Dieu: il [fol. 177] n'y a nulle partie de la Religion qui ne soit corrompue, par opinions supersticieuses et mauvaises: l'usage des Sacremens est renversé tout au rebours: le Sacrement de la saincte table de nostre Seigneur est du tout prophané et deshonnoré, car au lieu de la communion, qu'on devroit faire, on a dressé une maniere de sacrifice du tout contraire à la mort de Iesus Christ. Les Messes sont en ventes à qui les veult achepter et non seulement la marchandise est en cest endroict, mais tout ce que nostre Seigneur a institué pour le salut de son Eglise est mis en foire. Les Pasteurs ne pensent pas que cela appartienne à leur office d'endoctriner le peuple: ainsi toute lumiere de verité est presque esteincte, qu'à grand peine en est il demeuré quelques estincelles, et la pluspart du monde est plongé en horribles tenebres: dont s'ensuyvent tant de scandales, qui tous les iours adviennent. La discipline, tant du clergé que du peuple, est abolie: brief tout est en merveilleuse confusion. Pour commencer à remettre l'Eglise au dessus, laquelle est si miserablement desolée, il failloit venir à ceste racine, et non pas chercher des petites feuilles comme faict monsieur le Legat, qui s'amuse seulement à la cuysine, au buffet, à la garderobe et à l'estable des Evesques. Voila comme la court Romaine se veult acquiter de la reformation des Eglises. Ie dictz seulement iusques à donner quelques bonnes parolles: car de l'effect, il n'en est nouvelle: et qu'ainsi soit, qu'on regarde quel amendement il y a eu entre eulx depuis vingt ans en çà qu'on ne cesse de crier contre leur meschante vie.

Or pource que le Legat avoit taxé la doctrine des protestans: les prescheurs et docteurs qui estoyent là presens, furent d'advis de luy faire quelque response, seulement pour luy remonstrer, qu'il ne devoit pas vituperer contre sa conscience, ce qu'il ne pouvoit reprouver par raison, ne par tesmoignage de la parolle de Dieu: laquelle response fust composée par Philippe Melancthon: mais presentée au nom de tous, comme il s'ensuit.

RESPONSE

A CE QUI A ESTÉ MIS EN AVANT PAR LE CARDINAL CONTAREIN.[1])

[fol. 178] Ayant entendu que le Cardinal Contarein assisteroit à ceste assemblée, nous avions bon espoir qu'il employeroit son authorité, non seulement pour constituer accord, ains pour illustrer et esclarcir la verité. Car ceste noblesse de cœur et magnanimité est propre à un homme docte et sage, qu'il permette, que ce qu'il approuve, soit mis en avant, principalement en l'Eglise. Mais son iugement touchant le Livre et noz articles, lequel nous avons leu ces iours passez, ne respond point à nostre attente.

Car par faulx preiudice nous sommes oultragez de luy, veu qu'il voit bien que nous n'avons aucune faulse opinion, et que nous ne tenons rien, qui repugne aux sains iugemens des gens sçavans et craignans Dieu, qui sont en l'Eglise de Christ: mesme qu'aucuns articles de la doctrine Chrestienne ont esté exposez en noz Eglises, et esclarciz bien chrestiennement et à proffit. Et toutesfoys il a mis en avant un iugement auquel il dict que nous desaccordons du commun consentement de l'Eglise. Il commande en l'aultre page que les Evesques veillent et taschent à destruire la doctrine que nous enseignons. Puis que telles choses ont esté proposées publiquement, nous ne les pourrions laisser passer, de paour qu'il ne semble que tacitement nous approuvons son iugement. Parquoy nous prions qu'on prenne en la bonne part ce que nous opposons et mettons au devant de sa reprehension iniuste, ceste responce vrayement et modestement escripte.

Nous confessons bien que les nostres ont reprins plusieurs abuz, lesquelz par cy devant ont esté fort maintenuz en l'Eglise. Mais cestuy faict tort à l'Eglise de Christ s'il appelle ces abuz le consentement de l'Eglise catholique. Les traditions humaines espandues en l'Eglise contre l'Evangile, encor' qu'elles soyent [fol. 179] authorisées par grand espace de temps, et par les exemples de grandz personnages, et de la multitude: toutesfois elles ne sont point le consentement de l'Eglise catholique, qui consiste és escriptz des Prophetes et Apostres, et en ce qu'on congnoist par bons tesmoignages

---

1) *Voyez Bucer* (*Actes latins* p. 143 *et suiv.*, *Actes allem.* f. 152 a); *Melanchthon* (*Opp. Witt. IV. p.* 757 *et seqq.*), *Bretschneider* (*Corpus Ref. IV. p.* 559 *et seqq.*). *Le titre latin de ce mémoire est:* „Responsio ad Censuram Contareni Cardinalis de Libro et articulis oppositis", *et nous savons par Bucer et Calvin que Melanchthon en est l'auteur. Il fut remis au président du colloque, Frédéric, comte palatin, le* 20 *juillet.*

avoir esté enseigné d'iceulz. Nous embrassons et maintenons tel consentement: et iamais nous n'en departirons.

Contarein sçait bien quelles sont les maladies de l'Eglise. Combien grande est la polution és Messes? Combien grande est la faulte en l'invocation des sainctz? Combien grande est la tache et macule au Celibat Romain? Combien grande est l'ignorance entre le peuple, qui n'est point bien instruict de penitence, des benefices de Christ, de la foy ou fiance, qui receoit le pardon à cause de Christ? Il voit bien que non seulement les Monasteres, mais aussi que les livres des nouveaux Canons sont pleins de superstitions. Il voit la theologie des Moynes toute meslée et discordante en plusieurs lieux avec la vieille. Nous confessons bien qu'en ces abuz icy nous n'accordons pas avec la multitude: et encores nous ne pensons pas que luy mesme les approuve. Or ce n'est point se departir du consentement de l'Eglise catholicque. Parquoy qu'il cesse de nous mettre ce crime sus.

Et quant à ce qu'il adiouste en ceste page, qu'il ne desespere point que accord ne se face: qu'il sçache que nous ne recevrons iamais les erreurs que nous taxons: et ceulx qu'ilz maintiennent non seulement par decretz, mais aussi par une nouvelle asperité, qui ne convient point à l'Eglise. Car il est tout certain, que plusieurs honnestes personnages, et veritablement aucuns entre ceulx là excellens en doctrine, ont esté meurtris pour la confession de la doctrine chrestienne. Et maintenant qu'est ce que veult dire ce Cardinal en l'aultre page, sinon qu'il veult confirmer ceste cruaulté? quand il veult que les Evesques se donnent garde, que ceste macule qui suyt toute l'Allemaigne, ne se fourre dans leurs Dioceses, et commande qu'ilz y mettent remede. [fol. 180] Mais quel? C'est à sçavoir celuy duquel ilz ont accoustumer d'user, comme de fouetter, de couper langues et testes, brusleries, tueries. Ces remedes ne sont pas accoustumez à l'Eglise, et ne sont pas fort propres pour ceste nation.

D'avantage, qui ne doivent pas estre approuvez d'un tel homme, qui se veult monstrer autheur de paix et de concorde. Les Evesques pourroyent bien retenir leur authorité, si ayans corrigé certains abuz, ilz pourvoyoient aux consciences des gens de bien. Nous avons souvent testifié, et iugeons ceste estre la voye et le moyen pour parvenir à cest accord, principalement en l'Eglise, en laquelle doit reluire la doulceur et mansuetude des gouverneurs.

Nous avons dict cecy, de paour qu'il ne semble que nous approuvions par nostre dissimulation les escriptz de Contarein, et enhortons tous, qu'ilz n'adioustent foy à telz blasmes, ains qu'ilz rapportent nostre doctrine à l'Evangile, enseigné és escriptz des Apostres, et aux exemples de l'Eglise premiere. [1])

L'ADVIS DE L'EMPEREUR

POUR ACCORDER LES DIFFERENS DE LA RELIGION, ET COMMENCER A FAIRE QUELQUE REFORMATION, PRESENTÉ AUX ELECTEURS, PRINCES ET TOUS ESTATZ DE L'EMPIRE, POUR EN DELIBERER. [2])

L'Empereur, nostre souverain Sire, iouxte l'advis et conseil des Electeurs, Princes et Estatz de l'Empire, a communiqué au Legat du Pape toutes choses qui ont esté traictées entre les colloquteurs, et sur ce luy a demandé son advis, luy recommandant soigneusement ceste cause, et reformation: à celle fin qu'elle (comme il est fort necessaire et souvent demandé aux premieres assises) puisse estre bien instituée et ordonnée. Esquelles deux choses le Legat a respondu par deux escriptz ce qui luy sembloit bon de faire, lesquelz maintenant l'Empereur presente aux Estatz.

Or puis que le dict Empereur a employé en ceste cause autant de diligence [fol. 181] qu'en luy a esté possible, et toutesfoys il ne peult penser en ces presentes assises qu'on puisse proceder plus oultre, et mettre rien en effect: principalement veu ce que le Legat du Pape a respondu selon ce qui est contenu en ses escriptz: d'avantage, pource que beaucoup de temps est ia passé pour ceste cause; ia soit qu'on n'ayt rien exploicté en quelque sorte que ce soit, que sa Maiesté ayt employé fort grand travail et fascherie, il luy a semblé bon d'exposer aux Estatz son advis et deliberation, qui pourra servir pour le depart et arrest sommaire de ceste iournée. Or iceluy est tel.

Consideré les travaux et diligence ia par long temps en plusieurs manieres employez pour accorder les differens en la Religion, de paour que iceluy different ne soit encores de rechef tiré en debat et controversie, aussi pour se donner garde et destourner les inconveniens qui en pourroyent advenir, à celle fin aussi que par l'ayde de Dieu tout puissant, on puisse parvenir à accord parfaict, touchant les articles qui restent encores en different, il semble à l'Empereur de mettre en consultation, s'il sera bon, que sauf l'arrest d'Auguste, les ar-

1) *Toutes les éditions latines ajoutent ici:* Concionatores Principum et statuum coniunctorum Augustanae Confessioni.

2) *Voyez Bucer Actes latins p.* 146 *ss., Actes allem. f.* 131 *a, Melanchthon* (*Opp. Witt. IV. p.* 683), *Eck* (*Apologia Y.* 1 *a*), *Bretschneider* (*Corpus Ref. IV. p.* 510). *Le texte allemand reproduit dans ce dernier ouvrage est l'original et plus complet que le latin. La pièce est du* 12 *juillet.*

ticles qui sont accordez entre les colloquteurs de l'une et l'aultre partie, soyent receuz comme chrestiens, et qu'ilz ne soyent plus revoquez en dispute: et ce à tout le moins, iusques au Concile general, auquel sera remise la derniere examination d'iceulx et d'aultres telz articles: et cestuy est aussi l'advis du Legat du Pape comme ses escriptz assez le tesmoignent: moyennant que ainsi que le Legat promet et asseure, que le plustost que faire se pourra le Concile soit tenu, ou que cependant par voyes legitimes, avec le consentement des Estatz, on entreprenne aultres moyens, par lesquelz quelque fois cestuy affaire puisse estre expedié.

D'avantage, à sçavoir s'il sera trouvé bon, que s'il n'y a aucun espoir de celebrer quelque Concile (ce qui est toutesfoys necessairement requiz pour les affaires de la Religion) ou s'il se tient plus tard [fol. 182] qu'il n'est de besoing, qu'alors on assigne une aultre assemblée des Estatz de l'Empire, en laquelle on traicte des causes de la Religion, à celle fin qu'apres avoir bien entendu, toutes choses parviennent facilement à bonne yssue et fin salutaire.

En quoy l'Empereur promet de son costé, qu'il ne laissera rien passer. Et est de ce propoz arresté, que plustost que faire se pourra, avec l'ayde de Dieu tout puissant, il retournera en Allemaigne, et fera ce qui appartient à un Empereur chrestien: et ce que son office requiert. Finalement il a deliberé de prendre la peine, et faire que tout incontinent en propre personne, il parle au Pape, à celle fin qu'il congnoisse de luy certainement ce qu'on doit esperer du Concile.[1])

Par ceste response[2]) on peult veoir qu'il n'a pas tenu à l'Empereur qu'on ne soit venu à quelque bonne entrée de concorde, sans s'en attendre, ny au Pape, ny aux Cardinaulx, ny à toute sa sequelle.

Et de faict il pouvoit considerer trois choses, lesquelles le devoyent bien esmouvoir à cela: car il n'est à doubter qu'il ne soit assez adverty, que la doctrine chrestienne a esté fort obscurcie et corrompue: et pourtant que si on ne veult laisser perir l'Eglise du tout, il est requis d'y mettre incontinent la main. La seconde raison est, qu'il voyoit les vrays princes d'Allemaigne quasi tous enclins à cela, comme nous dirons puis apres; et de là il iugeoit, comme la verité est, qu'il n'est pas possible de tenir les choses longuement en suspend, que grand changement ne se face par plusieurs, qui pourra engendrer non seulement dissentions plus aigres, mais esmouvoir toute l'Allemaigne en guerre. Car quand tous les princes et villes auront reformé leurs Eglises à l'obeissance de l'Evangile, se delivrant de la tyrannie du Pape: il n'est à presumer qu'il soit permis au clergé de maintenir la paulté. Ce qu'il vouldra neantmoins faire. Ainsi fauldra qu'on se mette en armes, si Dieu n'y remedie miraculeusement. Tiercement l'Empereur voyoit [fol. 183] quelle fiance il y a au Pape si on se reposoit sur luy: car il aymeroit mieux que dix Allemaignes fussent rasées, que sa tyrannie fust diminuée en sorte que ce soit.

Parquoy ceste raison aussi le contraignoit à y mettre quelque provision. Ie laisse ses affaires particulieres, qui l'ont peu induire à condescendre en ce moyen. Tant y a, que ce n'estoit pas son profit de laisser l'Allemaigne en trouble ou en dangier de guerre; et à ceste cause, il a mis peine d'y obvier, et faire qu'en attendant meilleure opportunité elle s'entretint en paix, si elle ne pouvoit en amitié.

LA RESPONSE DE L'ELECTEUR

ET AULTRES PRINCES, ET ESTATZ PROTESTANS, A LA DELIBERATION PROPOSÉE PAR L'EMPEREUR, POUR FAIRE ARREST EN LA CAUSE DE RELIGION.[1])

Le Prince Electeur, et aultres Princes et Estatz, qui se tiennent à la confession d'Auguste, presens: et les Ambassadeurs des absens, avec souveraine reverence et submission ont ouy et congneu tout ce que l'Empereur a faict exposer aux princes Electeurs et aultres princes et Estatz, touchant son depart, puis certains poinctz et articles, pour faire la conclusion et arrest des choses qui ont esté traictées en ces assises: aussi ce à quoy l'Empereur s'offre et ce qu'il demande, et avec toute subiection ilz rendent graces à l'Empereur, pour la souveraine diligence et labeur qu'il a employé, à ce que les causes de la Religion, qui sont en different, fussent chrestiennement accordées: semblablement, qu'on obtint chrestienne reformation de l'Eglise.

Or les susdictz Estatz ne doubtent point, que l'Empereur par la response qui touche l'affaire de la Religion, laquelle ilz presenterent ces iours passez à sa maiesté, n'ayt entendu, que les dictz Estatz sont en toutes sortes enclins à accord chres-

---

1) *Ici s'arrête le texte latin. Le texte allemand continue.*
2) *Note insérée par Calvin.*

1) *Voyez Bucer Actes latins* p. 180; *Actes allemands f.* 181 *b*; *Melanchthon* (*Opp. Witt. IV. p.* 689), *Eck* (*Apologia l.* 1). *Dans ces diverses éditions il y a des récensions différentes du texte. Celui de Melanchthon est plus étendu que ceux de Bucer et d'Eck. Bretschneider seul* (*Corpus Reform. IV.* 516) *donne l'original allemand dans sa forme primitive et authentique. Calvin suit la récension de Bucer. La réponse est du* 14 *juillet.*

tien: auquel la parolle divine et la verité puisse avoir lieu, et reformation chrestienne de l'Eglise (laquelle aussi l'Empereur congnoist estre fort [fol. 184] necessaire) puisse estre menée à bon effect, et vrayement establie.

Or puis que les dictz Estatz ont trouvé bons les articles accordez, moyennant qu'ilz soyent bien et chrestiennement entenduz, et mesme selon la response, qu'ilz ont presentée par escript, ilz confessent encores, qu'ilz approuvent lesdictz articles. Ils supplient humblement l'Empereur, qu'il luy plaise faire en telle sorte, que telz articles soyent receuz comme accordez, à celle fin qu'il y ayt quelque bon commencement d'accord. Car ilz esperent, que Dieu tout puissant eslargira tellement sa grace, que par ce moyen la verité sera de plus en plus dilatée: et que plus aysement sa voye pourra estre preparée à reformation Chrestienne. Oultreplus l'Empereur a assez entendu par l'escript presenté à sa maiesté, quel est le desir et volunté des susdictz Estatz, quant aux articles qui ne sont point encores accordez. Aussi ilz prient treshumblement, qu'il plaise à l'Empereur d'abolir doulcement ou suspendre l'arrest d'Auguste, entant qu'il n'est point propre ny suffisant, pour advancer quelque appoinctement.

Car il peult bien congnoistre, que l'arrest d'Auguste (s'il doit valoir ou demourer en sa vigueur), sera en tresgrand empeschement pour l'accord qu'on esperoit aux affaires de la Religion, aussi à la reformation chrestienne et paix commune, car ces deux choses ensemble ne peuvent consister.

Or quant à ce que l'Empereur demande aux Estatz, qu'ilz ayent à consulter, à sçavoir mon, si le Concile n'avoit son cours, si on doit assigner de rechief une assemblée commune de l'Empire, en laquelle les causes de la Religion seroyent traictées plus amplement, et conduictes à bonne fin.

Quant à ce qui touche le Concile, encores les Estatz ont bonne souvenance de leur appellation, et protestation: et de tout ce à quoy ilz se sont offertz. Ilz ne souhaytent aussi rien plus ardemment, sinon qu'on puisse tenir en Allemaigne un Concile libre et chrestien: auquel les [fol. 185] differens de la Religion soyent debatuz selon la parolle de Dieu, dont se puisse ensuyvir reformation chrestienne, et correction des abuz qui ont par cy devant regné.

Or quant à ce, que les Estatz doyvent s'accorder au Concile, auquel le Pape ou les siens (qui sont grans adversaires des Estatz protestans) auroyent puissance de congnoistre et iuger de la Religion, lesdictz Estatz ont iustes, fermes et trescertaines raisons, par lesquelles ilz congnoissent qu'ilz ne le doyvent pas faire: selon qu'ilz exposerent une bonne partie, quand ilz refuserent le Concile assigné à Mantoue, auquel refuz de rechef ilz se rapportent, prians treshumblement l'Empereur, qu'il luy plaise prendre en la bonne part ce propoz deliberé des dictz Estatz, qui est fondé sur causes si necessaires, lesquelles on ne pourroit eviter.

Or les susdictz Estatz laissent en liberté au bon vouloir et conseil de l'Empereur: que si on ne peult obtenir un Concile chrestien et libre en Allemaigne, auquel on traicte de la Religion et reformation chrestienne: que par une aultre assemblée de l'Empire soit traicté et arresté chrestiennement sur ces affaires. Car lesdictz Estatz sont prestz, comme ilz ont souvent testifié, d'admener causes suffisantes, et rendre raison de leur confession chrestienne et doctrine ecclesiasticque.

LA RESPONSE DES PRINCES

ELECTEURS, DONNÉE A L'EMPEREUR, SUR LA DELIBERATION PAR LUY PROPOSÉE, TOUCHANT LA CONCLUSION ET ARREST EN LA CAUSE DE LA RELIGION.[1])

Les Princes Electeurs, et Ambassadeurs des absens: par telle submission qu'à eux appartient de faire, et selon le recit faict par le commandement de l'Empereur, ont congneu, comme sa maiesté a communicqué au Legat du Pape, tous les traictez de ceux qui avoyent esté deputez pour parlementer, [fol. 186] à celle fin qu'il entendist quelle estoit son opinion touchant telz actes: avec la response que le dict Legat a faicte, et aultres choses, qui touchent la conclusion et arrest de ces assises.

Pour le premier, les dictz Electeurs ont bonne memoire de la diligence loyalle et perpetuelle, laquelle l'Empereur ces ans passez a mis, selon sa paternelle et tresclemente benevolence, envers la nation Germanicque: à ce, que le different estant en la Religion, fust reduict à accord et appoinctement, et que paix et tranquillité fust establie et conservée en l'Empire, pour lequel desir et labeur fidele, les electeurs presens avec les Ambassadeurs des absens, humblement remercient sa maiesté, estans appareillez mesme par effect à se declarer congnoissans d'un tel bien.

Les dictz electeurs ont bien veu et revisité l'escript de l'Empereur, et devant toutes choses, quant à ce qui touche les differens traictez par les colloquuteurs, ilz ont par asseuré conseil deliberé entre

1) *Cette pièce se trouve chez Bucer (Actes latins p.* 153; *Actes allem. f.* 155 *b), chez Melanchthon (Opp. Witt. T. IV. p.* 689), *Eck (Apologia Z.* 1 *r) et Bretschneider (Corpus Ref. IV. p.* 524). *Ce dernier donne le texte authentique qui etait redigé en allemand. Cette réponse, ainsi que la pièce suivante, fut remise le* 17 *juillet.*

eulx, qu'il est bon et utile, et mesme confessent qu'il leur plaist que les articles, qui ont esté accordez par les colloquuteurs, soyent receuz comme bons et que la derniere exquisition touchant iceux soit differée au Concile libre et chrestien, ou à une congregation nationale legitimement assemblée, ou s'il n'y a esperance de l'un ny de l'aultre, aux assises futures de l'Empire. Or ilz esperent que cela sera bon et profitable, pour se donner garde des aultres inconveniens et debatz qui pourroyent survenir, et pour accorder le reste des articles qui sont encores en different. D'avantage, s'il y a quelque espoir d'accorder encores quelques articles qui ne le sont pas: Lesdictz Electeurs et les Ambassadeurs des absens prient treshumblement l'Empereur, de regarder sogneusement les moyens et voyes de les accorder. Oultreplus, s'il est possible d'exploicter en ce temps telles choses, les dictz Electeurs et les Ambassadeurs d'iceulx absens, avec toute subiection prient l'Empereur, que selon la promesse qu'il a faicte (pour laquelle treshumblement ilz luy rendent graces) [fol. 187] il luy plaise solliciter diligemment envers le Pape, que le plustost que faire se pourra, il assigne un Concile libre et chrestien pour examiner et accorder les articles, tant desquelz ia on a faict mention, que les aultres, et qu'il le face tenir en un lieu commode de la nation Germanicque, et ce, sans aucune dilation.

LA RESPONSE DES PRINCES

QUI SONT EN L'OBEISSANCE DU PAPE DE ROME, A LA DELIBERATION PROPOSÉE TOUCHANT L'AFFAIRE DE LA RELIGION, DONNÉE A L'EMPRREUR. 1)

Les Princes et estatz Catholicques, tant qu'à eulx, selon la briefveté du temps, a esté possible, ont consideré l'escript dernierement à eux presenté par l'Empereur, avec la resolution du Legat du Pape. Or ilz reduisent bien en memoire, que l'Empereur, et en ces presentes et aultres assises, a tousiours mis un merveilleux labeur et desir, à ce que les differens de la Religion feussent accordez, et qu'on deliberast touchant la reformation chrestienne, pour lequel bon vouloir, les Princes catholiques et les Estatz treshumblement et avec toute subiection rendent graces à l'Empereur.

Or pource que l'Empereur a donné à entendre, que entre cy et peu de temps il departiroit: il ne nous semble pas qu'il soit necessaire que nous le faschions par superflux et longs escriptz, ou par disputations, et que telles choses l'arrestent, ou eulx aussi, plus long temps: mais plustost il fault tascher à ce, qu'une foys pour toutes, on mette fin chrestiennement à cest affaire, en telle sorte toutesfoys, que ce temps pendant, que cela se fera l'Empereur assiste. Et le fauldra treshumblement prier qu'il le vueille faire.

Pour respondre à l'escript de l'Empereur, les Estatz confessent pour le premier, qu'il leur est assez manifeste et notoire, que par toute l'Allemaigne et en aultres nations, mesme presque [fol. 188] en toute la chrestienté plusieurs abuz et erreurs, comme sont sectes, heresies, et divisions, ont longtemps regné et ont eu lieu et puissance çà et là, lesquelles choses à grande peine et difficulté pourront estre arrachées ou corrigées, en quelque sorte et maniere que ce soit, sans qu'il y ayt un Concile general.

Aussi les Estatz catholicques confessent, qu'il n'appartient point à eulx, de consentir ou laisser faire mutation aucune de la Religion, Ceremonies et manieres de faire, qui ont duré par l'espace de quelques centeines d'ans, en partie aussi, instituées par Conciles, en tant que le Pape s'offre par son Legat, de celebrer Concile dans brief de temps, et que l'Empereur veult, touchant cest affaire, parlementer avec le Pape, en propre personne, suyvant lequel propoz du Pape, le supplient, que sans aucun delay, il assigne un Concile chrestien, et general, et qu'estant assigné, il le face tenir en quelque lieu de la nation germanique, propre et convenable, à celle fin que par ce moyen on puisse mieulx donner ordre à la perdition de plusieurs ames.

Or si les Magistratz chrestiens, empeschez aux affaires mondains, ne pouvoyent en propre personne venir au Concile, ce neantmoins toutesfoys le Pape doit faire que le dict Concile ayt tousiours son cours: et doit tresdiligemment solliciter lesdictz Magistratz, qui ne pourront comparoistre, qu'en leur nom et lieu ilz envoyent Ambassadeurs sçavans, de bonne preudhommie, et suffisans, avec pleine puissance, à celle fin qu'une foys pour toutes la chrestienté soit reduicte en forme et vie vrayement chrestienne, et que les erreurs soyent arrachez: et finalement, que l'ire et les playes de Dieu prochaines soyent destournées.

Que si on ne peult obtenir tel Concile general (ce que toutesfoys les Estatz catholicques, se confians aux promesses du Pape, et de l'Empereur, ne le pensent pas) les Estatz prient tresaffectueusement que le Pape et l'Empereur donnent ordre qu'à tout le moins en Allemaigne [fol. 189] on tienne un Concile national. Or si ceste maniere d'avoir une assemblée nationale, ne plaist point, ny au Pape, ny à l'Empereur, les Estatz prient, que selon ce que l'Empereur a promiz de

1) *Bucer Actes latins* p. 157, *Actes allem. fol.* 188*b*, *Melanchthon* (*Opp. Witt. T. IV. p.* 690), *Eck* (*Apologia Z.* 2 *r*) *et Bretschneider* (*Corpus Ref. IV.* 526 [*en allemand*]). *La date est la même que celle de la pièce précédente.*

faire, sans aucune dilation, il luy plaise venir en l'empire de la nation Germanicque, et ayant convocqué tous les Estatz, essayer de rechef, que les erreurs soyent desracinez: et que toutes choses, qui ont esté mal entendues et receues soyent chrestiennement examinées. Et ceulx cy sont les moyens seulement par lesquelz on peult pourveoir au salut des Chrestiens, tellement que si on n'en suyt l'un ou l'aultre, de plus en plus la nation Germanicque sera divisée: sa gloire, honneur et richesses periront: et plusieurs aultres inconveniens de telle sorte parviendront aussi aux nations voisines.

Secondement les Estatz catholiques ont arresté entre eulx, que avec l'ayde de Dieu, ilz se veulent constamment tenir à nostre ancienne Religion et vraye foy, selon qu'elle est comprinse aux sainctz Evangiles, Conciles, Statuz, ordonnances de l'Eglise chrestienne et catholicque, aussi en la doctrine des sainctz Peres, qui a esté observée depuis le temps des Apostres iusques auiourdhuy.

Oultre plus ilz ont totallement deliberé de suyvir et obeir aux arrestz, ordonnances et commandemens faictz par l'Empereur et Estatz catholicques, et principallement, aux arrestz de l'assemblée d'Auguste, esquelz tous les Estatz en general ont consenty, esperans pour tout certain, que tous les aultres Estatz qui se sont accordez à l'arrest d'Auguste, et qui se sont subscriptz, y mettantz aussi leurs seaulx, au surplus promettantz donner ayde à l'Empereur, puis incontinent apres à Reguesbourg ont ratiffié la subscription faicte à Auguste.

Et finalement, pour la troisiesme foys à Haguenau, les Electeurs et princes, qui furent là en propre personne, ont de rechef approuvé ledict arrest d'Auguste, de telle sorte qu'ilz s'offrirent de consulter à se defendre, si on vouloit contrevenir [fol. 190] audict arrest, ainsi qu'il est contenu aux Statuz des dictes assises, et escriptz presentez en icelles, et principallement les princes sont d'adviz, que on se tienne à l'arrest d'Auguste, et que d'iceluy on ne se departe aucunement: veu que mesme l'Empereur, et en ces dessusdictes assises, et ceste cy, tant en sa premiere proposition, que au formulaire, pour constituer icy quelque arrest, a declairé qu'il vouloit qu'iceluy arrest d'Auguste demourast en son entier.

Tiercement, en ce que l'Empereur par sa clemence singuliere propose, qu'il luy semble, que les articles qui sont accordez entre les colloquuteurs doyvent estre receuz et approuvez iusques au Concile, sans aucune aultre examination: Les Estatz respondent, que nullement ilz ne s'y accorderont, que cela ne leur semble point bon pour les causes suyvantes.

Car premierement aucuns articles ont esté proposez par les colloquuteurs, qui ne sont point necessaires mais superfluz, desquelz par cy devant n'y a eu aucun different, ny est encores auiourdhuy entre gens sçavans, comme le premier, second, tiers, et quatriesme. Il leur semble donc estre une chose bien lourde, d'accorder les articles où il n'y a point de contredicte. D'avantage le quatriesme article, du peché originel, n'a pas icy esté accordé, mais à Wormes: en aultre forme toutesfoys qu'il n'est maintenant proposé en l'escript presenté. Secondement, il sera fort necessaire, qu'on elise de rechef d'un costé et d'aultre gens qui revisitent toutes choses, en nouvelle assemblée. Or, au dict escript sont plusieurs parolles qui ne sont point conformes à la coustume de l'Eglise, et aux manieres de parler usitées des Peres: oultre plus, au dict escript sont certaines opinions qui ne sont point à recevoir, lesquelles en partie doyvent estre effacées, en partie adoulcies et redigées en aultre forme, parquoy il sera le plus expedient, que cestuy affaire soit differé iusques à quelques moys. Tiercement, il n'y a que les articles qui sont de moindre importance [fol. 191] qui ayent esté accordez, touchant lesquelz par cy devant n'y a pas eu grand different, et qui n'exciteroyent pas communement envers le menu peuple scandale si dangereux, qui ceulx qui ne sont point encores accordez. Et pource que les articles principaux, et mesme ceulx sur lesquelz la Foy chrestienne est appuyée, comme l'article d'avoir en honneur le Sacrement du vray corps et sang de Christ, de l'adoration et reservation d'iceluy, communion soubz l'une et l'aultre espece, Confession, Penitence, Satisfaction, etc.: tant s'en fault que ces articles soyent accordez, que mesmes ilz ont esté fort impugnez par les protestans: en telle sorte qu'on ne peult esperer aucun accord. Et mesmes les colloquuteurs de la partie catholicque ont en ces articles un peu plus concedé aux protestans, qu'il n'appartenoit, en telle sorte que les choses qui ont esté par eulx receues ont besoing de correction et declaration.

Quartement, pource que si les articles accordez estoyent receuz, l'honneur et renom du Pape, Empereur et des Estatz catholiques pourroit estre diminué et y auroit dangier, que par ce moyen ilz ne s'assubiectissent à diverses calumnies. Les Estatz catholiques donc sont de cest advis, que l'escript des colloquuteurs soit laissé iusques à son temps, et que toutes les affaires qui concernent la Religion soyent differées iusques au concile, ou general, ou national, ou pour tout le moins iusques à une assemblée de tous les Estatz de l'Empire, selon aussi que la response du Legat du Pape conseille, c'est à sçavoir, que toutes ces choses soyent remises au Concile du Pape.

On veoit[1]) comme suyvant la remonstrance de l'Empereur, les Princes Electeurs, au moins par la pluspart, estoyent d'advis, que pour remettre les Eglises en union, on receut les articles qui avoyent esté passez. Si cela se fust faict: c'eust esté un tresbon commencement de proveoir à l'Eglise. Car on eust apprins le monde de ne se point fier en ses forces, ny en son liberal arbitre, duquel erreur [fol. 192] tous ont esté quasi seduictz. Il eust esté donc monstré, que c'est par la seulle grace de nostre Seigneur, que nous sommes puissans à bien faire, ainsi que la louenge de toutes bonnes œuvres luy doit estre attribuée. La misericorde de Dieu en Christ eust esté declarée, et la iustice gratuite que nous recevons par luy, pour abatre la faulse et pernitieuse fiance qu'on a eu du merite des œuvres. On eust mieulx congneu où c'est qu'on doit chercher l'Eglise, c'est à sçavoir, qu'elle ne se peult separer de la parolle de Dieu, laquelle est une marque perpetuelle dont on la peult congnoistre. Item, que les Conciles doivent accorder avec l'escripture: la vertu et utilité des Sacremens eust esté aucunement esclarcie: ceste villaine et deshonneste marchandise de messes eust esté cassée: on eust veu en partie quel est l'office des ministres de l'Eglise, on eust moderé les constitutions humaines, tellement que la tyrannie eust esté moderée, et les superstitions corrigées.

On eust osté plusieurs abuz, tant en Ceremonies, comme en aultres choses: pour le moins ceste idolatrie exécrable qui se commet tant aux images comme aux reliques. Il y eust eu quelque moyen introduict de corriger la vie dissolue du clergé, contraindre les negligeans à faire leur devoir, et d'oresnavant avoir ministres plus propres.

C'est desia une belle grace que nostre Seigneur a faict à l'Allemaigne, de donner tel iugement aux Princes Electeurs, qu'ilz apperceoivent que l'Eglise ne peult consister, que la doctrine qui a esté tant abastardie, ne soit purgée et remise en meilleure integrité, et que de cela, il ne s'en fault point rapporter au Pape, veu qu'il seroit content que tout le monde renversast sens dessus dessoubz, moyennant que sa tyrannie, laquelle il veoit tendre à ruyne, luy demeurast saulve. Si on estoit venu iusques à ce poinct, il y auroit comme une lampe allumée, pour veoir et entendre les erreurs et abuz qui sont maintenant cachez comme en tenebres. Pourtant il seroit à esperer, que bientost s'ensuyvroit de ce commencement une plus pleine et plus parfaicte reformation.

[fol. 193] Or combien que tous les Electeurs n'ayent pas possible esté de cest advis, si est-ce toutesfoys, que tous les seculiers en ont esté, qui sont les vrays et naturelz: et d'entre les Prestres pour le moins l'Archevesque de Coullongne a constamment poursuivy cest affaire. Il y en eust deux qui resisterent quelque peu, le Cardinal de Maience, et l'Archevesque de Treves. Le premier pour satisfaire au devoir qu'il a au siege apostolicque, à cause de son chappeau rouge. Le second pour avoir ses lettres de confirmation à meilleur marché, car il avoit esté n'agueres esleu.

Quant est du second ordre des Princes, nostre Seigneur n'a pas encores voulu faire ce bien à l'Allemaigne, qu'ilz suyvissent le conseil des Electeurs, combien que plusieurs en eussent esté trescontens: mais le plus grand nombre a surmonté le meilleur. Tous les princes naturelz, excepté trois, et aucuns Evesques, estoyent de cest opinion, qu'on receut les articles passez, en attendant qu'on se peult conformer du tout à une aultre iournée: mais la multitude surmontoit, desquelz on en trouve peu qui veuillent entrer en reformation. D'aultrepart ilz se veullent tousiours monstrer bons suppotz du siege apostolicque, auquel ilz ont promis foy et obeissance contre Iesus Christ. Or ceste compaignie d'evesques, qui pour complaire au Pape ne vouloyent accepter aucun commencement de reformation, avoyent pour leurs capitaines deux ducz de Baviere, Guillaume et Loys freres, et Henry duc de Brunsvic, qu'on dict tous estre pensionnaires du Pape, pour maintenir les relicques de saincte mere Eglise en Allemaigne. Voila comme la response a esté composée au nom de tous les princes, ia soit, que ce fust contre le consentement et vouloir de la pluspart des vrays princes, qui n'ont pas seulement leurs tiltres en mitres et crosses: mais sont vrayement princes de lignage, et ont les possessions.

Touchant du contenu, c'est pitié qu'il fault que ceux qui tiennent le lieu de princes ayent de si mauvais conseillers, [fol. 194] qui les induisent à procurer, entant qu'à eulx est, la ruyne du pays. Car quand ilz sont d'advis, qu'on laisse les choses en tel poinct quelles sont: qu'est ce aultre chose que d'abandonner l'Allemaigne comme desesperée? Et quand ilz veullent, que le Pape soit le medecin, pour y mettre ordre, qu'est ce aultre chose, que de mettre une brebis en la gueulle du loup pour la bien garder? Car de ce qu'ilz alleguent, que le meilleur sera de vuider le tout ensemble au Concile general: il est bien vray, que quand toute la chrestienté se pourroit assembler d'un bon consentement, pour chercher la verité de Dieu, et la recevoir quand elle seroit entendue, cela seroit bien à desirer: mais on sçayt si cela se feroit en un Concile general: combien qu'il n'est ia mestier de disputer de cela: mais c'est chose notoire, que le

1) *Ce qui suit doit encore être une note de Calvin; car elle est étrangère aux autres éditions.*

Pape trouvera bien encores les moyens d'amuser le monde en une folle et vaine attente du Concile, par quarante ou cinquante ans, comme il a desia faict passé vingt ans.

Les raisons qui sont alleguées en ceste responce ne sont aucunement de mise, ne de recepte. Il y a, disent ilz, des articles couchez au Livre, desquelz il n'y avoit nul debat. Quand ainsi seroit, comme toutesfoys il n'est pas, quel interest y auroit il de les passer? L'article du peché originel, disent ilz, avoit esté accordé a Wormes. En cela ilz ont esté mal informez; car on avoit seulement faict un proiect de la concorde entre peu de gens: mais devant que cela fust rapporté à une partie et à l'aultre, comme il fust dict, qu'il seroit faict, on se departist laissant tout en suspend. La forme d'accorder (disent ilz) estoit diverse: voire, mais il n'y a rien en la derniere à l'advantage des protestans, qui n'ayt esté plus expressement exposé à Wormes. La seconde raison est mal fondée. Car ilz disent, qu'il fauldroit discuter la matiere de nouveau, pource que il y a au Livre beaucoup de locutions etc. Car encore qu'on leur accorde, qu'il seroit besoing de tout revoir de nouveau: cela se devrait plustost faire, que placquer tout comme par desespoir.

[fol. 195] Et mesmes c'estoit leur office de noter les poinctz, où il y avoit quelque difficulté, comme les protestantz ont faict de leur part.

La troisiesme raison est encore plus frivole: c'est que les articles passez sont des moindres differentz. Mais ie vous prie, quel inconvenient y aurail, d'avoir accordé aucuns differentz, quelque petitz qu'ilz soyent? ia soit que la plus grand part demeurast en discord. Car pour le moins cela ne nuyroit de rien, et ce seroit d'autant preparer la voye à un aultre traicté, à ce qu'on ne eust pas si longue dispute à faire.

La quatriesme raison est veritable en partie: car il n'y a rien qui les empesche de conceder, ce qui seroit iuste et raisonnable: sinon de peur de faire quelque bresche, pour ruyner la papaulté, et que ilz ont honte de recevoir la doctrine, laquelle ilz ont impugnée, mais à sçavoir si cela doit estre receu entre les hommes, que nous refusions et repoulsions la verité de Dieu, affin d'entretenir la tyrannie de l'Antechrist sur l'Eglise pour nostre profit mondain, et repugnant à Iesus Christ de honte que nous ayons, que la puissance et vertu de sa parolle soit victorieuse, en abatant nostre folie et obstination.

Il est donc tout evident, que ceulx qui ont donné un tel conseil aux Princes, de reculer et faire que la reformation feust differée, ne se soucient gueres ne de l'honneur de Dieu, ne du salut des Eglises, ne du bien public du pays: mais sont tellement transportez de leurs cupiditez, qu'ilz ne se soucient quand la memoire de Dieu sera abolie, et l'Eglise toute ruynée, moyennant qu'ilz demeurent en leur estat. Car les deffenseurs et bons suppoz de l'Eglise Romaine, sont quasi tous de telle vie, qu'ilz ne peuvent porter reformation aulcune, non plus que poison. Et de faict, nostre Seigneur a tellement descouvert la turpitude du regne de Satan, et a allumé une si grande clarté par tout, qu'il ne permet plus que ce siege d'abomination soit soustenu par gens de vie saincte et honneste, à ce que [fol. 196] le monde n'ayt plus d'occasion de s'abuser en hypocrisie des adversaires de sa verité, comme il a esté faict par cy devant.

Les villes imperialles, lesquelles n'ont encore receu la pure doctrine de l'Evangile et n'ont reformé leurs Eglises, furent neantmoins de ceste resolution en leur conseil, qu'on devoit accepter incontinent, tout ce qui avoit esté passé du Livre, tant en la doctrine comme en la discipline et au gouvernement de l'Eglise. Car combien qu'elles retiennent la forme ancienne de vivre, neantmoins nostre Seigneur a tellement ouvert les yeulx des peuples, qu'ilz voyent bien qu'il n'est pas possible de consister longuement ainsi. Or monsieur le Legat voyant qu'il estoit forcloz de son entreprinse, si la deliberation des Estatz eust eu lieu, comme elle devoit, pour rompre ce coup fit semblant non seulement de contredire à ce commencement de reformation, mais aussi à ce que les Princes ou Evesques, avec trois princes, et encore non pas tous, avoyent conclud, c'est qu'on remettoit tout au Concile, mais s'il ne se tenoit, que lors la nation d'Allemaigne regarderoit à ce qu'on auroit affaire, et n'eust point de honte d'impugner encores cest article, lequel avoit esté mis comme par acquit, pour ce qu'on ne pouvoit aultrement faire, sinon en demonstrant, qu'on vouldroit laisser perir les pays à veue d'œil, sans y remedier. Mais fault il oyr ses bonnes raisons, comme elles s'ensuyvent.

L'ESCRIPT DU LEGAT DU PAPE

AUX ESTATZ DE L'EMPIRE, A CELLE FIN QU'ILZ N'ORDONNENT RIEN TOUCHANT LE CONCILE NATIONAL.[1]

Tresreverendz et tresillustres Seigneurs, comme ainsi soit que nous ayons entendu qu'en la determination de ceste assemblée imperialle, les differens traictez touchant la Foy, sont remiz au Concile general, que si on ne le peult tenir lors, on le

1) *On trouve cette pièce dans Bucer (Actes latins p.* 185 *ss.; Actes allem. f.* 236*b) et dans Eck (Apologia f.* 1*b). A la fin du texte allemand de Bucer on lit:* „Geben zu Regensburg den 26. Jul. 1541.“ *Mais la signature y manque.*

remet au Concile national etc. Considerans à part nous, combien grand seroit le preiudice, si les differens de la Foy estoyent remiz au [fol. 197] Concile d'une nation, nous avons congneu, que nostre devoir estoit, d'advertir voz seigneuries, que ceste addition du Concile national feust totalement ostée. Car il est tout evident, que nullement en Concile national, on ne pourra rien determiner touchant les differens de la Foy, veu que cela concerne l'estat universel de l'Eglise. Et tout ce qui seroit là determiné, seroit nul, cassé, et vain. Et si voz dominations tresreverendes et illustres font selon nostre advis, comme nous sommes asseurez qu'elles le feront, tout ainsi que cela sera fort aggreable à nostre S. pere le Pape, qui est le Chef de l'Eglise, de tous les Conciles, aussi au contraire, si aultrement se faisoit, il le prendroit fort mal à gré. Car il est tout clair, que par ce moyen plus grandes seditions sortiroyent quant aux differens de la Religion, tant és aultres nations, qu'en ceste tresnoble province: parquoy nous n'avons point voulu selon nostre office, laisser passer cecy, tant pour obeyr aux commandemens de nostre sainct pere le pape, que aussi à celle fin que nous ne defaillions à l'office de nostre dignité qui est de Legat du siege Apostolicque.

Prest à obeyr à voz seigneuries tresreverendes et illustres,

Gaspar, Cardinal Contarein, Legat.

LES ESTATZ DE L'EMPIRE,

QUI SE NOMMENT CATHOLICQUES, ONT RESPONDU A CESTUY ESCRIPT DU LEGAT, COMME IL S'ENSUYT. [1])

Tresreverend Pere en Christ, Cardinal de la saincte Eglise Romaine, et Legat à lateré de nostre S. Pere le Pape, Seigneur treshonnoré: Tresreverendz et illustres Electeurs du sacré Empire Romain, avec les aultres Princes et Estatz, ont entendu par l'escript de vostre Seigneurie à eulx presenté, que vous demandez, que ceste addition soit ostée, où ilz disent selon la determination de l'arrest de ceste assemblée imperiale, en [fol. 198] laquelle ilz ont traicté que si le Concile general ne peult estre tenu, lors on remette les differens de la Foy au Concile national: veu qu'il appert que les differens de la Foy ne peuvent estre determinez au Concile national: et que tout ce qui seroit là determiné, seroit reputé pour nul, etc. selon que plus à plein il est contenu et explicqué en vostre dict escript. A quoy les dictz Princes et Estatz de l'Empire respondent: que quand vous solliciterez, et que nostre sainct Pere le Pape assignera Concile general sans plus long delay, on fera facilement, qu'il ne fauldra point que les differens survenuz touchant la Foy et Religion soyent traictez et determinez en Concile national: ce que tous les Estatz de l'Empire souhaytent grandement, et vous en prient tant qu'il est en eulx possible.

Or si le Concile general tant de fois promiz par le siege Apostolicque, et maintenant encores de rechef, ne sort à son effect, certainement la necessité evidente de l'Empire, et principalement de la nation Germanicque, requiert que ces differens esmeuz en nostre Religion soyent accordez et diffiniz en Concile national, ou s'il ne peult estre assemblé, en quelques aultres assises de l'empire, estant present et dressant cestuy affaire quelque Legat du siege apostolicque, garny de puissances suffisantes dudict siege.

Car tout ainsi que ce seroit une chose non seulement dangereuse, ains intolerable d'estre suspens en tant et si grandes diversitez d'opinions: aussi lesdictz princes ne souhaytent rien plus ardemment que de reduyre telles controversies, par moyen deu et legitime, à quelque accord catholique: ne se deffians point, que vostre seigneurie ne s'employe de son costé, et donne ayde à cest affaire. Et que nostre sainct pere le Pape, selon le devoir de son office pastoral, ne refusera point d'y employer son authorité. Donné à reguesbourg, le vingtsixiesme du moys de Iuillet l'an mil cinq cens quarante et un.

1) *Voyez cette pièce chez Bucer (Actes latins p.* 187, *Actes allem. f.* 239*a) et Eck (Apologia f.* 2*a). La pièce est du* 26 *juillet.*

ADVERTISSEMENT

DES MINISTRES DES PROTESTANS, AU LEGAT DU PAPE, A CAUSE DE L'ESCRIPT PRECEDENT. [1])

[fol. 199] Or pource que ce Legat n'avoit point eu de crainte, d'affermer par cest escript, qu'on ne povoit rien determiner au Concile national, touchant les differens de la Religion: et que le Pape estoit le chef de l'Eglise et des Conciles: a semblé bon aux prescheurs des protestans, qui estoyent en-

1) *Cet avertissement a Bucer pour auteur, mais Calvin n'en donne ici que le résumé. Le texte complet se trouve dans les Actes latins p.* 189 *ss. et dans les Actes allemands f.* 241*a. En voici le titre latin:* „Admonitio ad Legatum pontificium, de eo quod ad Ordines scripsisset, non licere in Synodo nationali determinare controversias fidei, et Pontifi. Ro. esse caput Ecclesiae et Conciliorum, Per Martinum Bucerum, nomine Concionatorum Protestantium". *Bucer rédigea cet „Avertissement" à Ratisbonne, vers le* 28 *juillet, après le départ de Melanchthon.*

cor à Reguespourg, qu'on luy fist un advertissement, qui contient sommairement cinq poinctz.

Le premier touche ce qu'il escript, que par le moyen du Concile national plus grandes seditions sortiroyent, tant aux aultres nations, qu'en la nation Germanique. Surquoy premierement ilz demandent, quelles seditions pourroyent sortir, si les Eglises d'Allemaigne accordent les differens de la Religion, selon la parolle du Seigneur, et consentement cathelicque, en corrigeant les abuz manifestes, qui sont en la doctrine, ceremonies et en ceux qui les administrent, qui ont importunement invadé l'Eglise, et si long temps regné. Car il est tout certain, que l'Empereur, les princes et Estatz de l'empire, ne taschent à aultre chose, qu'à composer les differens, et à faire reformation des Eglises.

Et si par ce moyen tous debatz sont ostez de la Religion, et la pureté de doctrine, integrité des Sacrementz, et vigueur de la discipline ecclesiasticque est remise en son entier: aussi la sedition et force de l'Antechrist, et de Satan sera repoulsée; le royaulme de Iesus Christ sera restauré, et paix sera reparée à ceste nation, et à tous ceulx des aultres nations, qui craignent Dieu: et n'y aura aucun repugnant, ny contredisant: sinon que ceulx qui reiettent Iesus Christ, disans, nous ne voulons point, que cestuy cy regne sur nous, mais iceulx ne peuvent estre serviteurs de Christ, qui taschent à leur complaire. [fol. 200] Car il dict à ses Apostres: Ie vous envoye comme brebis au milieu des loups. Vous aurez paix en moy: mais au monde vous n'aurez qu'affliction. Parquoy telle divination de ce Legat doit estre à tous personnages chrestiens en desdaing et abomination. Car il n'y a point d'apparence en cela, sinon que ce Legat prevoit par avanture, que les Evesques et Princes es aultres nations empescheront que les ouailles de Christ n'oyent la voix de leur pasteur et le suyvent. Mais celuy qui habite és cieulx se moque de telz, qui bruyent et exercent seditions contre le Royaume de Christ, et aussi ceulx qui se fient en luy n'en doivent tenir compte.

Le second est, quant à ce qu'il a esté si hardy, d'escrire qui est tout evident que en Concile national on ne pourroit aucunement determiner touchant les affaires de la Religion.

Car en cela il veult lier et restreindre l'Esprit de Dieu: comme ainsi soit toutesfoys, que Christ ayt promiz à tous ceulx qui le demanderont en foy, que par tout, où deux ou trois seront assemblez en son Nom, il sera au milieu d'eulx, et qu'ilz obtiendront ce de quoy ilz seront d'accord sur terre, le demandans au Pere celeste par son Christ. Les Escriptures le tesmoignent, les sainctz Canons et escriptz des Peres en sont tous pleins, pourquoy donc ne pourront les Allemans, ou quelque aultre nation, tant soit elle peu exercitée es choses de ce monde, trouver, congnoistre et suyvir la volunté du Seigneur en toutes choses qui concernent la vraye Religion et le salut de toutes les Eglises? Car le Seigneur cache ses secretz aux sages et prudens, et les revele à ceulx qui sont enfans en malice, et simples de sens. Et en ce qu'il ameine une raison de son dire, que la decision des differens en la Religion concerne l'estat universel de l'Eglise, par cela il ne s'ensuit pas que une nation ne les puisse decider et abolir. Il est bien vray, que l'arrest d'une nation n'aura point de valeur és aultres, si elles aussi ne s'y accordent et l'approuvent. Parquoy il fault bien souhaiter, que toutes nations s'assemblent en un Concile, [fol. 201] et que là on arreste par un commun conseil touchant la purgation de la doctrine, administration des Sacremens, et revocation de la discipline. Car toutes en ont bien besoing et aussi entre tous les esleuz n'y a qu'une foy une Eglise et un baptesme.

Toutesfoys si les aultres nations ne sont point encor appellées, ou ne veullent suyvir celuy qui les appelle: cela doit il empescher aucune nation de s'assembler, pour congnoistre et suyvir la volunté du Seigneur? Car on ne veult rien intenter de nouveau: mais on veult ramener ce qui a esté anciennement enseigné: on ne veult aussi rien ordonner de sa propre authorité, mais on veult tenir ce que Christ a arresté et commandé du commencement: et ce que les Apostres, Martyrs, et sainctz Peres ont approuvé: en telle sorte qu'on doit avoir en execration un Ange du ciel, qui en vouldroit rien changer: et plustost on doit abandonner sa vie aux tyrans, que de renoncer un des moindres poinctz. Parquoy puis que cela touche à tous, il fault que tous y prennent garde: et si les aultres ne le veullent faire, il ne fault pas pour ce toutesfoys mettre en derriere le devoir, que nous devons à Dieu et à son Eglise. Car il ne peult avoir entre les hommes si grande alliance, que pour elle il faille offenser Dieu. Donc une chascune nation peult par droict, et selon son office est tenue, que tout incontinent qu'elle congnoist quelque chose estre corrompue en la Religion, tasche que le plustost que faire se pourra, tout soit redressé, soit par Conciles provinciaux et nationaux, ou par quelque aultre moyen plus aysé et facile. Cela est ainsi conclud és sainctz Canons, et observé par les sainctz Peres.

Le troisiesme touche ce en quoy il s'est advancé d'escrire, que tout ce qui seroit determiné au Concile de la nation Germanicque seroit reputé nul et vain.

En quoy il demonstre bien qu'il a oublié son sçavoir et son zele, duquel, comme on dit, il est tant esmeu envers l'Eglise. Car en disant tout, il

comprend [fol. 202] mesme ce qui seroit bien et chrestiennement determiné: ou aultrement il ne dict rien de nouveau. Car on sçayt bien, que ce qui seroit arresté contre Iesus Christ en Concile le plus general qu'on pourroit faire, seroit nul, cassé et de nulle estime: mais ce qu'un particulier, non seulement une province ou nation, aura ordonné selon la parolle du Seigneur, cela est tellement ferme, que iamais ne pourra estre mué.

Nous voyons, que ia-dis, tant de bonnes choses ont esté tressainctement ordonnées par Conciles nationaux, comme en Syrie, Grece, Aphricque, Italie, Gaule, Hespaigne, contre la rage de Arrius, des Donatistes, Pelagiens, et aultres hereticques: et les fauldra il reputer nulz, vains, et cassez?

Le quatriesme concerne ce poinct où il appelle le Pape chef de l'Eglise et des Conciles. Il est bien vray que ia-dis, quand à Romme estoyent les vrays successeurs de S. Pierre, on luy a donné cest honneur d'estre appellée la principalle Eglise, et l'Evesque de Romme avoit entre tous les aultres patriarches plus grande prerogative: mais où est ce, qu'il a leu en aucun des sainctz Peres, que l'Evesque de Rome soit appellé le chef de l'Eglise, et des Conciles? Christ seul est le chef de l'Eglise, et demeure eternellement. Paul, Apollo, Cephas sont ses ministres. Et on osera bien pour un tiltre usurpé, et succession du siege de Cephas, faire le Pape, encores qui ne ressemble en rien aux Apostres, chefz de l'Eglise et des Conciles? Principalement, veu, qu'encores rien de bien ne vient de luy aux Eglises, qui monstre qu'il soit chef ministerial (comme ilz disent) ains toutes choses contraires.

Le cinquiesme est quand à ce, que pensant louer son S. Pere le Pape, il dit, qu'il prendra fort mal à gré si on tient un Concile national: et en cela il declaire, qu'il faict bien l'office de pasteur, qui est de chercher ce qui est esgaré de Iesus Christ, lier ce qui est rompu, affermer ce qui est debile. A raison de quoy, il fault prier Dieu, que les princes d'Allemaigne ne suyvent point telz conseilz: et que [fol. 203] Dieu les conferme en leur bon propoz, à celle fin qu'ilz parfacent ce qu'ilz ont chrestiennement et necessairement deliberé de faire, et que quelque fois par un sainct Concile de la nation germanique, ministres suffisans soyent avancez, la pure doctrine, administration des Sacremens, et la discipline salutaire soit remise à son entier. Car à Romme il ne se fault pas attendre: ainsi qu'il appert par leur maniere de faire de long temps, et amusement touchant d'assembler et tenir legitimement un Concile. Parquoy il fault prier Dieu, qu'il confirme l'Empereur, Princes et Estatz de l'Empire, à celle fin qu'ilz preferent les Commandemens de Dieu, et le salut des Eglises, à la cupidité du Pape de Romme.

Ceulx sont les poinctz desquelz les ministres des Protestans selon leur devoir ont adverty le Legat du Pape, le prians, que puis qu'il congnoit bien ces choses estre vrayes et necessaires, qu'il les print en la bonne part.

Nul ne peult [1]) nyer que ceste demande du Legat ne soit plus que desraisonnable, et tout homme modeste se pourroit à bon droict esmerveiller comment il a esté si impudent d'oser ouvrir la bouche, et de replicquer contre ceste resolution, laquelle avoit esté aultant faicte en sa faveur que sçauroit estre une consultation d'advocatz qu'il aurait à ses gages, mesmes veu que c'est un homme ancien et grave, sçavant en phylosophie, et exercité en affaires mondaines: mais il semble advis qu'il ayt voulu practiquer le proverbe commun, de demander plus qu'il ne vouloit obtenir, affin d'obtenir ce qu'il vouloit. D'avantage il failloit qu'il fist le devoir de l'office auquel il estoit deputé, c'est de donner à congnoistre que toute la chrestienté du Pape, est de tenir le monde tellement oppressé, que non seulement on n'attende point de reformer ce qui sera decheu, et corriger ce qui sera perverty, mais qu'on n'ose mesmes penser ne imaginer de le faire, encores qu'il soit tout evident, que le Pape n'en tienne compte, voire que de malice deliberée il procure [fol. 204] que tout soit ruyné. Car dequoy estoit il question? c'est que tout soit reservé au Pape, affin qu'il y pourvoye selon sa discretion, assemblant neantmoins un Concile le plustost qu'il pourra pour vuider les differens. Que s'il ne luy plaist assembler Concile universel, qu'il s'en tienne un national en Allemaigne, lequel neantmoins il dirige et gouverne par son Legat. N'est il pas bien mal gratieux de ne se contenter de cela? Quoy qu'il soit, et quelque que ayt esté son intention si a il si bien proffité par ses replicques et oppositions, qu'il a gaigné ce poinct là, que l'opinion des Princes Electeurs et des villes franches, avec le conseil qu'avoit donné l'Empereur, feust mis en arriere, et qu'on receut le reculement qu'avoyent faict les Princes qui se nomment Catholicques, combien qu'encores plusieurs d'entre eulx resistassent grandement. Ce que non sans cause semblera estre estrange à tous hommes de bon iugement: mais les vrays fideles et enfans de Dieu, auront à considerer, que ce n'est pas une chose fort nouvelle, que le Diable qui gouverne le monde renverse souvent tout ordre et raison.

1) *Tout ce qui suit, jusqu'à la fin, est ajouté par Calvin, et ne se trouve pas dans les autres éditions.*

Mais ce propos requiert estre desduict un peu plus au long. Car ie prevois bien les iugemens divers, que pourront avoir les lecteurs, apres avoir veu ce present traicté: mais il n'est ia mestier de satisfaire à tous, pource qu'il y en aura beaucoup qui pourront asseoir iugement à la volée: lesquelz n'ont point coustume d'acquiescer à quelque raison qu'on leur amene. Il y en a aussi qui se plaisent tant à eux mesmes, qu'ilz ne prennent goust à rien qui soit: mais contemnent tout ce qui ne procede d'eulx: là où, s'ilz avoyent à se mesler du moindre affaire du monde, ilz deffailliroyent au premier poinct.

Seulement ie tacheray de respondre à deux manieres de gens, lesquelles vallent bien qu'on mette peine de les contenter. Tous hommes de bon esprit, et bon iugement, lisant la procedure de ceste iournée, s'estonneront qu'on n'a usé de meilleurs moyens: et qu'on n'est venu à meilleure fin. Car à dire vray, il semble advis quasi un songe, que l'Empereur avec tant de [fol. 205] princes, et d'Ambassadeurs, et de conseilliers, soyent cinq moys entiers à consulter, adviser, parlementer, opiner, debatre, resouldre, pour en la fin ne rien faire: mesmes, que la iournée de Wormes avoit procedé, laquelle devoit avoir faict une ouverture. Pareillement en considerant tout ce qui a esté faict: ilz s'esbahiront comme on s'est peu occuper tant longuement en si peu de chose. Pour donner response à cela: ie les prie de considerer l'estat present des Eglises et seigneuries. Car quand on est en telle multitude, il n'est pas question de trouver seulement bon moyen et propre, pour commencer un affaire, le poursuyvre, et parachever: mais il fault, qu'il soit receu. Or la division qui est entre les Eglises, faict, que nul ne veult suyvre ce que l'aultre pensera estre bon; mais plustost le tiendra à suspect, comme estant procedé de son adverse partie. Ainsi il advient le plus souvent, que le meilleur conseil est rompu, pour suyvre le pire. Aussi les princes et seigneurs ont leurs regards divers, qui faict que les choses sont souvent desriglées, quand un tire d'un costé et l'aultre de l'aultre. D'avantage, nous sçavons que le monde n'est iamais si subtil ny tant bien advisé à demener ce qui appartient à Dieu, qu'à dresser et traicter ses praticques terriennes. Finalement, il nous fault tousiours reduire en memoire, que le Diable ne dort point, quand il veoit son proces estre mis sur le bureau, mais veille et sollicite pour tout rompre, ou destourner, ou pour le moins, empescher que la chose n'aille si bien à droict qu'elle devroit. Des empeschemens, il luy est facile de les mettre, veu la disposition qui est auiourdhuy. Quand ces choses seront bien considerées, nous n'aurons pas si grande occasion de nous estonner ou mocquer, de ce que on n'a usé de plus grande dexterité à traicter une cause de telle consequence. Car ceulx qui eussent voluntiers dressé un bon moyen de traicter, et avoyent l'industrie de ce faire, ont eu les mains liées par ceulx qui surmontoyent en nombre, et avoyent le credit et pouvoir de mener les choses à leur appetit, et iceulx mesmes, pour faire le profit du [fol. 206] maistre auquel ilz servent, ont employé tout leur entendement et artifice, à tellement tout brouiller et dissiper, qu'il n'y eust rien de bien ordonné et ce pour venir à leur intention, qui estoit que rien ne se fist. Voila que i'avoye briefvement à respondre à ceulx, qui pourroyent estimer que ce auroit esté par trop grande nonchalance, ou faulte d'esprit, ou de doctrine, ou de prudence, que ceste cause laquelle emporte tant, ayt esté si maigrement traictée. Pour toute solution donc, ie les remetz à penser en eulx mesmes, quelle puissance a encores le regne d'Antechrist au monde pour faire que les choses ne soyent gueres bien conduictes.

Il y en aura des aultres, et mesmes plusieurs d'entre ceulx, dont ie viens de parler, qui se pourront fascher et contrister, de ce que l'issue de ceste iournée ne respond point à leur attente.

Car tous bons serviteurs de Dieu, qui desirent, que le Regne de Iesus Christ soit exalté par toute la terre, et la tyrannie de l'Antechrist abatue, avoyent conceu un grand espoir, quand ceste iournée fust publiée. Car il leur sembloit bien que la verité auroit l'audience, et ainsi qu'elle confondroit facilement tous les mensonges du Diable, et viendroit au dessus pour estre receue; pour le moins en tout l'Empire: et lors qu'elle auroit passage ouvert pour passer oultre bien aisement. Maintenant, voyant qu'il n'en est rien sorty que fumée, aucuns se pourront troubler et perdre courage à demy, et les aultres se despiter, de ce qui ne sera advenu selon le proiect qu'ilz en avoyent faict en leur entendement, pour le moins ilz se pourront desesperer, que iamais l'Evangile puisse estre receu par authorité publicque, et les idolatries et superstitions qui regnent à present corrigées. Mais il fault qu'ilz entendent que ceste iournée a apporté plus de profit qu'il ne semble: encores que rien n'y ayt esté mené à fin. Car quoy qu'il y ayt, les serviteurs de Dieu ont eu lieu de parler, et ont fidelement et purement rendu tesmoignage à la verité. Or la doctrine de Dieu est si vertueuse, que partout où elle [fol. 207] est declarée, il fault qu'elle produise quelque fruict, et combien que la pluspart contredise à icelle, et tasche de la destruire et aneantir, toutesfoys il s'en trouve tousiours quelques uns qui se rengent et se laissent vaincre: comme de faict nous en voyons icy l'exemple. Car ce n'est pas petite chose, que quasi tous les Princes naturelz, voire mesmes aucuns Evesques contre leur profession, sont convaincus en leurs cœurs, que la doctrine

preschée soubz le Pape a mestier d'estre corrigée, et que ce n'est pas sans cause, que les protestans l'ont impugné et vituperé, exposant les choses aultrement qu'elles n'avoyent esté entendues ne enseignées. Encores est ce plus grand chose, qu'ilz n'ont point dissimulé leur iugement, mais se sont efforcez de donner lieu, au moins en partie, à la verité, attendans qu'avec le temps elle feust plus esclarcie. Il fault donques esperer que nostre Seigneur ne permettra ceste semence estre destruicte, mais donnera zele et hardiesse à quelques princes d'executer ce qu'ilz congnoissent estre de leur devoir, et les premiers donneront exemple au reste. Il ne fault pas moins esperer des villes franches, veu que la turpitude de l'Antechrist est quasi partout tant descouverte, qu'il n'y a lieu où elle ne soit en abomination. Et sans aller plus loing, ce a esté quelque petite touche, qui a esté donnée sur le champ à l'Eglise papale quand il a esté enioinct en la conclusion, à tous prelatz ecclesiasticques, de commencer à instituer une reformation chrestienne et maniere de vivre: c'est à sçavoir telle qui soit convenable à bonne et salutaire administration de l'Eglise. Aussi qu'à bon escient et constamment ilz gardent telle reformation, pour preparer voye à la concorde. Car par cela on leur a signifié qu'on ne peult plus porter leur belle hierarchie, comme elle est maintenant ordonnée. Et quand il n'y auroit aultre chose, si est-ce beaucoup, qu'il a esté conclud, que au deffault que les ecclesiasticques ne se mettront bien tost en devoir, on tiendra nouvelle iournée, en laquelle sans plus delayer on advisera ce qui sera de faire. Ainsi, quelque chose que le Diable, et le Pape son [fol. 208] lieutenant, praticque avec tous les siens: si fauldra il qu'en brief les choses viennent à meilleur poinct: car elles ne peuvent long temps ainsi demeurer en suspend. Puis donc, que le Seigneur veult encores pour quelque peu de temps esprouver la patience de ses fideles, qu'ilz prennent courage et se disposent d'attendre qu'il face son œuvre. En ce faisant, il adviendra ce qu'il promet par Iesaie, qu'en esperance et en attente paisible sera nostre force.

Mais nostre principalle consolation est, que quand tout seroit desesperé du costé des hommes, puis que c'est la cause de Dieu, il la prendra en main, pour la conduire à bonne yssue. Car quand tous les princes de la terre conspireroyent à maintenir l'Evangile, et emploiroyent toute leur authorité à la faire publier, encores ne nous fauldroit il point là fier, n'y mettre nostre fondement: aussi quelque resistence que nous voyons auiourdhuy quasi par tout le monde, et combien que la puissance humaine s'efforce d'empescher que la verité ne vienne en avant: si ne devons nous neantmoins perdre courage, ne doubter, que nostre Seigneur ne vienne bien about de rompre toutes les entreprises des hommes, pour donner passage à sa parolle. Et de faict, nous voyons comme il y a besongné iusques à ceste heure. Car en considerant comme les choses sont allées, on est contrainct de recongnoistre une vertu miraculeuse de son bras: et ne rien attribuer à la sagesse, ny à la force des hommes. Et encores qu'il se soit aydé quelque foys des hommes comme de instrumens: si a ce esté en telle sorte, que on peult bien veoir que sa main y a passé, pour luy en donner la gloire. Esperons donc hardiment plus que nous ne sçaurions comprendre: encores surmontera il nostre espoir et opinion.

FIN.

BRUNSVIGAE, TYPIS M. BRUHNII.

